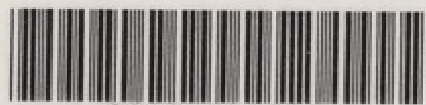
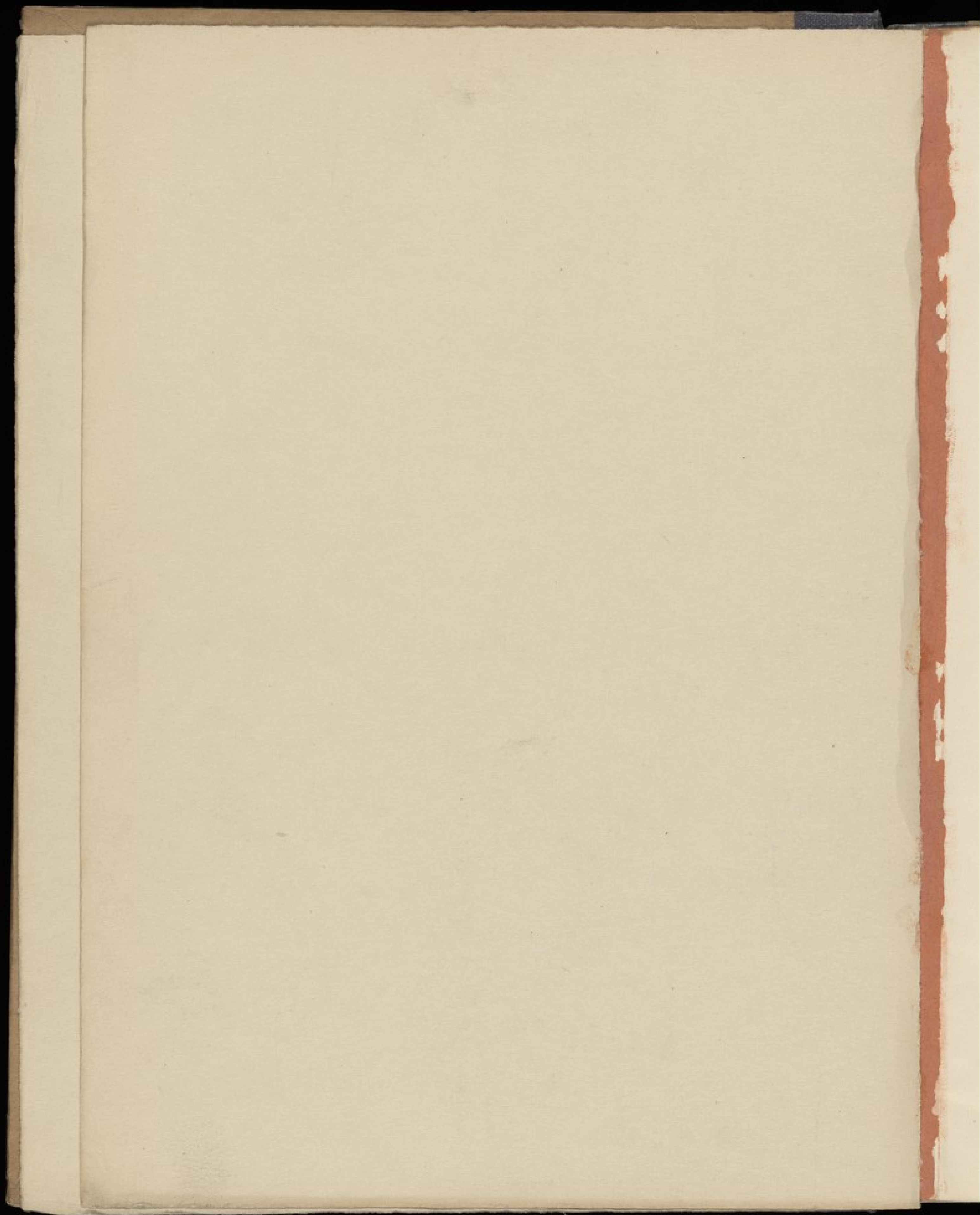

wellcome
collection





॥ श्रीः ॥

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यासहितः

(सूत्रशारीरस्थानात्मकः प्रथमो भागः)

गोश्री महाराजराजधानीभिषक्पदमधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोध्य

प्रकाशितः ॥

१०८८
1913

(Copyright Registered)

PRINTED AT K. K. PRESS OF THE MANGALODAYAM COMPaNY., LTD.,

TRICHUR.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ उपोद्घातः ॥

श्रिया विराजन् विबुधैकवन्द्यः श्रीपूर्णवेदाख्यपुरप्रदीपः ।
देवो जयेद्देवतरुश्श्रितानां श्रीरामवर्माख्यमहानृपश्च ॥

भो भो महितायुर्वेदमहाम्बुधिमथितुकामा महामतयः ॥

कुमुदमधिकं पुष्णन् रुद्रैकयत्नसमाहृत-
स्तिमिरनिकरध्वंसी साक्षान्महौषधिनायकः ।
विबुधनिवहान् गोभिः स्वाभिः परं परितर्पय-
न्नमितसुकृतादिन्दुर्भूमावुदेति मुदेऽस्तु वः ॥

सुविदितमेव विदुषामिदं सर्वेषां यदखिलानां वैद्यकतन्त्राणामायुर्वेदो निदानमिति ॥

अयमायुर्वेदस्तु चतुर्णामपि वेदानां सारभूत इति ब्रह्मवैवर्तादवगम्यते । यथा तत्रैव ब्रह्मखण्डे षोडशाध्याये ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः ॥ इति ।

चरणव्यूहमते तु ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि इति ॥

सुश्रुतप्रभृतयस्तु आयुर्वेदमथर्वोपवेदं ब्रुवते ॥

अस्यायुर्वेदस्य परं प्रयोजनं रोगोपसृष्टानां रुक्प्रतीकारः स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणञ्च ॥

अस्याष्टधा विभागः यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यं अगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणञ्चेत्यंगभेदात् ॥

एवमङ्गैरष्टाभिस्त्रिविधा अपि चिकित्साः प्रतिपादिताः । चिकित्सायास्त्रैविध्यन्तु दैवा मानुषी आसुरी इति भेदात् । तत्र देवैर्महेश्वरादिभिरचिन्त्यप्रभावैर्योगिभिश्च प्रो-

क्ता या रसचिकित्सा सा दैवीति व्यपदिश्यते । सापि रसखण्डं प्रयोगखण्डं वादखण्डं रसायनखण्डं मन्त्रखण्डश्चेति पञ्चभिः खण्डैर्भिन्ना विराजति । तदिदं रसशास्त्रं नवमं किमप्यायुर्वेदस्याङ्गमामन्वते बहवो रसशास्त्रप्रणेतारः । मानुषी तु फलमूलकन्दादिप्रचुरप्रयोगापूर्वस्था अल्पायाससाध्या च । शस्त्रादिप्रधाना पुनरासुरीति ॥

उक्तैरष्टभिर्नवभिर्वाङ्गैरुपलक्षित आयुर्वेदस्स्वयंभुवा श्लोकलक्षेण अध्यायानां सहस्रेण च संहितारूपतामनायि ॥

लोकानुजिघृक्षावशंवदस्य भगवतः परमेष्ठिनः आयुर्वेदोपदेशविषये द्वेधा शिष्यपारम्परी दृश्यते ॥

तत्राद्या यथा । भगवान् स्वयंभूर्भास्कराय प्रथममायुर्वेदमुपादिक्षत् । भास्करः स्वनाम्ना संहिताश्चाकार्षीत् । तस्य पुनः षोडश शिष्या बभूवुः ते यथा ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुलस्सहदेवोर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥
जाबालो जाजलिः पैलः करथोगस्त्य एव च ।

इति परिगणिताः । ते च प्रत्येकं संहिताश्च चक्रुः यथा चिकित्सातत्वविज्ञानं चिकित्सादर्पणं चिकित्साकौमुदी चिकित्सासारतन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं व्याधिसिन्धुविमर्दनं ज्ञानार्णवः महातन्त्रं वैद्यसन्देहभञ्जनं सर्वसारः तन्त्रसारकं वेदाङ्गसारः निदानं सर्वधरं द्वैधनिर्णयतन्त्रं चिकित्साशास्त्रबीजश्चेति क्रमशो ज्ञातव्याः ॥

अपरा यथा । ब्रह्मणशिष्यः प्रजापतिः । प्रशिष्यावश्विनौ तयोश्शिष्य इन्द्रः । प्रशिष्या आत्रेयभरद्वाजप्रमुखा ब्रह्मर्षिप्रवराः । भगवान् धन्वन्तरिश्च । तेषामग्निवेशमुख्या महर्षयोन्तेवासिनः । धन्वन्तरेस्तु विश्वामित्रपुत्राः सुश्रुतप्रधानास्सप्त । ते तु स्वस्वनामानुस्यूतानि वैद्यकसंहितारत्नानि व्यरचिषुः । अथ कालेन अग्निवेशसंहिता चरकमुनेस्सन्निधानात्संस्करणमुपेयुषी उत्कर्षस्य परमां कामपि कोटिमापादयामास ॥

एवं सुश्रुतसंहितापि नागार्जुनेन केनचित् सिद्धप्रवरेण रसशास्त्रप्रथितप्रवक्त्रा प्रतिसंस्कृता सती समुन्नतस्थानमधिजगाहे ॥

आत्रेयः । असौ परमप्राचीनः यदुपज्ञमेव धरण्यां वैद्यकपरिज्ञानं अयं बुद्ध साक्षाद्गतप्राक्काले तक्षशिलास्थसर्वकलाशालायां प्रधानवैद्याध्यापको बभूवेति बुद्धचरित्रादवगम्यते । तथा च क्रिस्ताब्दे वि. सि. षष्टाद्वद्शतकान्नार्वाचीन इति निर्द्धार्येत । पर-

न्तु योगीश्वरस्यामुष्य कियान् वा जीवनकाल इति परिच्छेत्तुं को नाम शक्नुयात् । एवञ्च तच्छिष्याणामग्निवेशादीनामपि कालः परिचिन्तनीयः ॥

धन्वन्तरिः । अयन्तु नात्रेयात् प्राचीनः अस्थिविषये आत्रेयपक्षस्य क्रोडीकरणात् । किन्तु समकालीनस्सन्निहितकालीनो वा । यदुपज्ञमेव शस्त्रशास्त्रस्य प्रचारः । काशिस्थसर्वकलाशालायां बुद्धकालीनायां सुश्रुत एव प्रधानवैद्याध्यापकत्वेन न्ययोज्यमुना । अन्ये तु विक्रमार्कनृपतेर्नवरत्नान्तर्गतं कमपि धन्वन्तरिं ब्रुवन्ति तथा हि ॥

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकाळिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेस्सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ इति ।

अयन्तु प्रकृतधन्वन्तरेरतीवार्वाचीनः । यतो दत्तादीनां चरित्रकाराणां सम्मतो विक्रमार्ककालः क्रिस्ताब्दे ए. डि. षष्ठे वत्सरशतक इति ॥

चरकः अयमादिशेषस्यावतारो महाभाष्यकर्ता पतञ्जलिः अमुष्य सत्ताकालस्तु क्रिस्ताब्दे बि. सि. द्वितीये वत्सरशतक इति दत्तादयश्चरित्रकाराः ॥

नागार्जुनः । अस्य तत्वतः कालं न जानीमः ॥

तानि संहितारत्नान्यपि "भिन्नरुचिर्हि लोकः" इति न्यायेन तत्तद्रुचितविषयप्रचुरावलम्बीन्यासन्निति एकैकतन्त्रस्य निखिलरुक्प्रतीकारानौपयिकत्वात् तन्त्रान्तराभियोगे पुरुषायुषसंक्षयाच्च संसीदतामेव लोकानां यातेषु केषुचन कालेषु अतिविप्रकीर्णेभ्यस्तेभ्यः सारतरसंग्रहप्रथनार्थमङ्गीकृतावतार इव साक्षात् स्वयंभूराविरभूदस्माकमाचार्यवाग्भट इति द्वितीया पारम्परी ॥

द्वादशसाहस्र्यपरपर्यायः श्रीमदष्टांगसंग्रहः, ततोऽपि सारतरोऽष्टांगहृदयाख्यग्रन्थः, । रसशास्त्रसर्वस्वभूतो रसरत्नसमुच्चयश्च यदीयधिषणाविलासे परं साक्षिणः ॥

वाग्भटः । अयमिन्द्रप्रस्थपश्चिमदिग्वर्तिमरुदेशनिकटवर्तिनं सिन्धुदेशमेव जन्मनालञ्चकार । अस्य जनकस्सिंहगुप्तः पितामहो वाग्भटः । तदिदमाचार्येणैव प्रत्यपादि पद्येनैकेन । यथा ॥

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।
सुतोभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥ इति ।

अत्र केचित् श्रीमद्वाग्भटो ब्राह्मण एव । यतः परमपूज्येन हेमाद्रिणा हृदयव्याख्यानोपक्रमे "आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीमद्वाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेव-

तां नमस्करोति रागादिरोगानिति" इत्येव मूलमवतारितम् । एवं धर्माधिकरणमहापण्डित-श्रीहेमाद्रिमुखादप्याचार्यपदवीं गतोयं भूदेव एव भवे"दिति ॥

अन्ये तु "पुरा किल वर्णधर्मविद्वेषिभिर्यवनैराक्रान्तेषु सिन्धुषु अनेकविद्वज्जन-मण्डितब्राह्मणस्थलानि विलयं गतानि । तदानीमस्मदाचार्योपि गत्यन्तरविरहात् परित्यक्त-ब्रह्मवर्चसो बुद्धमतावलम्बी असीत्" इति किंवदन्तीं प्रमाणयन्ति ॥

अपरे तु "यत एकादशीदिने व्रतविघातभीता आचार्यग्रन्थान्न पठन्ति पाठयन्ति च तत् बौद्धेनैव भाव्यमाचार्येणे"ति वदन्ति ॥

वयन्तु आचार्यस्य बौद्धत्वे पुनस्तदीयोक्तीरेव प्रमाणयामः । यस्मादाचार्येणे अष्टांगसं-ग्रहे हृदये च सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ भैषज्यस्य मन्त्राभिमन्त्रणे, "ॐ नमो भगवते भैष ज्यगुरवे"त्यादिना सौगतो मन्त्रो विहितः । एवं शारीरस्थाने गर्भावक्रान्तीये सत्वविशेषकराणां प्रसंगे सुसत्वादीनां श्रुतय" इत्यनेन बुद्धसंबन्धिश्रुतिप्रकीर्तनम् । अथ चिकित्सितस्थाने कु-ष्ठप्रतिषेधे "जिनजिनसुतताराभास्करराधनानि" इत्यनेन जिनतत्सुतयोराराधनस्य कुष्ठनाशने प्राधान्यकथनम् । तत उत्तरस्थाने भूतप्रतिषेधे "ईश्वरं द्वादशभुजन्नाथमार्यावलोकित"मि-त्यनेन आर्यावलोकिताख्यबुद्धोपासनस्य ग्रहप्रतिषेधकत्वकथनं" तत्रैव वाजीकरणे उपसंहारघट्टे "समधिगम्य गुरोरवलोकितात्" इत्यनेन बुद्धस्यादिगुरुत्वप्रतिपादनञ्चेति ॥

किञ्च बुद्धसन्यासिनमेनं साक्षात् प्रदर्शयतीव चायं श्लोको लोकप्रसि-द्धः । यथा ॥

> लंबश्मश्रुकञ्जापमंबुजनिभच्छायाशुतिं वैद्यका-
> नन्तेवासिन इन्दुजज्जटमुखानध्यापयन्तं सदा ।
> आगुल्फामलकञ्चुकाञ्चितदरालक्ष्योपवीतोज्वलत्
> कण्ठस्थागरुसारमाञ्जितदृशं ध्याये दृढं वाग्भटम् ॥ इति ।

तस्मादयं सर्वथा बुद्धमतावलम्ब्येव ॥

तथापि न च वैदिकधर्मविद्वेष :स्वल्पोप्यमुष्य । यतो वैदिका मन्त्रा धर्माश्च भूयिष्ठं प्रतिपादिताः । यथा । पूर्वोक्तमन्त्राभिमन्त्रणे ब्रह्मदक्षेत्यादिर्वैदवादी मन्त्रः एवं तत्र तत्र दृश्यते । "अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन्"इत्यादौ बहुत्र वैदिका धर्माश्चेति ॥

मंगळश्लोकशैलीसाम्येन अन्यतन्त्रसंग्रहणे पुनरनन्यसाधारण्या नैपुण्या नाम-

लिङ्गानुशासनकर्तुरपि बौद्धत्वे युक्तीनां निष्प्रत्यूहतया च श्रीमद्वाग्भटामरसिंहयोरेकगोत्रतैव साधीयसीत्यस्माकमभिसन्धिः । तयोस्तु पौर्वापरीभावः परमलोचनार्हः ॥

अत्र जर्मन्महाभागास्तु क्रिस्ताब्दे ए. डि. द्वितीये वत्सरशतके श्रीमद्वाग्भटस्य कालं, ए. डि. चतुर्थे वत्सरशतके अमरसिंहस्य कालञ्च ब्रुवन्ति ॥

पूर्वोक्तेष्वाचार्यवैद्यकग्रन्थेषु प्रायशोऽष्टांगहृदयमेवाधीत्य चिकित्सायां प्रवर्तन्तेऽल्पसमुद्यमाः नैव एषा रीती रोचते श्रीमदाचार्याय । किन्तु संग्रहार्थबोधसक्तस्य स्वभ्यस्तकर्मण एव पुंसस्तत्राधिकारः "एतत् पठन् संग्रहबोधसक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः" इत्यादि वदताचार्येणैव अष्टांगहृदयोपसंहारघट्टे प्रत्यपादि । श्रीमदष्टांगसंग्रहार्थस्तु कामपि समीचीनां दीपिकामन्तरा परिज्ञातुं दुःशक इति स्थिते अयमिन्दोरुदयः परमप्रमोद एव निखिलप्रपञ्चस्य ॥

इन्दुः अयमाचार्यवाग्भटशिष्येषु प्रधानः । तदुक्तम् । ध्यानश्लोके । "इन्दुजज्जटमुखानध्यापयन्त"मिति । अनेन अष्टांगसंग्रहस्य हृदयस्य च शशिलेखेति व्याख्यातन्यत । इन्दुनाम्नापि सा व्यपदिश्यते ॥

जीर्णजीर्णेषु ग्रन्थसागरेषु विलयं जिगमिषोरस्येन्दोरुद्धरणे दृढपरिश्रमास्तावदस्मद्गुरुचरणा एव । इमे खल्वगाधसत्वा बहुभ्यः संवत्सरेभ्यः प्रागेवेन्दुग्रहणार्थमाहितव्यवसायाश्चारान् दूतान् लेखनानि च तेषु तेषु विदुषां निकाय्येषु प्रेषयन्तः स्वयमपि गवेषयन्तो दुरवबोधाक्षरान् जीर्णतमान् कानपि तालग्रन्थान् केरळप्रतिष्ठानामष्टवैद्यानां ग्रन्थागारेभ्यो राजकीयग्रन्थशालायाश्च कृच्छ्रादुपादायावलोकितुमुपाक्रामन्त । जीर्णेषु भागेष्वजीर्यत्ग्रन्थान्तरतत्भागसंयोजनेन तत्र तत्र विप्रतिपत्तौ महाराजपादानां, एवं महाराजसभालङ्करणभूतमहामहोपाध्यायभट्टश्रीगोदवर्मराजप्रमुखानां महापण्डितानामपि साहाय्यकमवलम्ब्य स्वयमपि बहुभिर्भिषग्भिः समं पर्यालोच्य स्वालित्यमपाकृत्य नवं कमपि परिशुद्धं विलिखितुं विगळितवेद्यान्तरमुद्यतमानानामेवैषां दश संवत्सरा व्यतीयुः । अत एव प्रकाशपदवीमभियात्ययमिन्दुः हन्त हन्त लोकक्षेमैकपरिणतिर्महतां व्यवसितिः । सर्वेपीन्दुग्रन्था नैकत्र जीर्णा इत्ययं लोकानां भाग्यमहिमा ।

बह्वीष्वपि विवृतिषु विद्यमानासु अन्धकारस्था इवान्तर्द्धिमुपयाता बहवो विषया हृदये विद्यन्ते । ते यथा । "यथापक्षी परिपतान्नि"त्यादावुपमाद्वयफलं, "तास्सप्त सप्त चाधाराः," "दीप्तां प्रतिदिशं वाच." इत्यादावर्थः "सूतिका क्षुद्वती तैलात् घृताद्वा महतीं पिबेत्," "सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु," इत्यादौ पूर्वापरविरोधपरिहारः, "एला मृणाळागरुभिः" इत्यादावकारप्रश्लेषः, "पिबेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा" इत्यादौ णकारपाठे समापतितो महांश्चिकित्सादोषाः, "शृतशीतश्च शताम्बु-

युक्तमन्तरपानकं" इत्यादौ सारार्थः, "द्राक्षामधूकवारिभ्यां" इत्यादौ योगभेदः एवमादयो गूढतरास्सारार्थाः गुरूपदेशमात्रलभ्या महौषध्यश्च सुतरामत्र प्रतिपादिताः । अष्टाङ्गसंग्रहस्य तु न काचिदन्या व्याख्या श्रुतपूर्वा च भवति ॥

तस्मादियं व्याख्या वैद्यकजिज्ञासूनां वस्तुपरिज्ञानाय अत्युपयुक्ता लोकोत्तरा च विराजति नैतस्यां कुत्रापि सन्देहावकाशो वाचि । प्रत्युत आचार्यमुखादेव सम्यगाशयमवगत्य विरचितेति । तदीयाशयं मात्रयापि न व्यभिचरेदेवेति सर्वेषां विदुषां परितृप्तये परमलं भवेच्च ॥

इति निश्चित्य श्रीपुरवास्तव्यपार्वतीतनूजैः । (एळेटत्ततकाटमूस्स्) इत्युपनामककेरळीयाष्टवैद्यकाग्रेसरराविशर्मपादानामन्तेवासिभिः श्रीमद्गोश्रीमहाराजप्राणाचार्यपदमधितिष्ठद्भी रुद्रदेवदासैरस्मदुपाध्यायपादैः श्रीपूर्णत्रयीशकृपया जि. सि. एस्स्. ऐ. जि. सि. ऐ इ. इति पदाधिष्ठितगोश्रीरामवर्ममहाराजकृपया च शिवपुरस्थमंगळोदयजनतासनाथीकृतमुद्राक्षरशालायां मुद्रयित्वा संप्रति शारीरस्थानपर्यन्तं प्रकाशपदवीमनायि । अन्यान्यपि स्थानानि प्रकाशयिष्यन्ते क्रमशः । एवमेव विनश्यदवस्थानामत्युत्तमानामितरेषामपि वैद्यकग्रन्थानामातङ्कपङ्कमग्नानामिव नित्योत्तरणेन भुवनमनुगृह्णन्तो भवन्त्वस्मदाचार्यपादाः । पूर्णत्रयीपुरमधितिष्ठतो भगवतः कारुण्यवीक्षायाः परं पात्रीभवन्तु च । इत्यन्वहमाशास्महे वयं इति ॥

अन्तेवासिनामेकः इक्कण्डत्त, राघवदेवदासः ॥

तमिमं मदीयं प्रयत्नातिशयमनुचिन्तयन्तो मुद्रायोजकादिप्रमादापतितान् सतोपि दोषानेतन्मुद्रणस्य प्राथम्यबुध्या अविचारयन्तः सदयमिदं पुस्तकं स्वीकुर्वन्तो मुद्रापयिष्यमाणानि पुस्तकानि स्वीकरिष्यन्तश्च मम साहाय्यं विदध्युस्तत्रभवन्तः पण्डिताः इत्यभ्यर्थये । इति शिवम् ॥

द्विजाधिराजस्य निधेः कलानां लेखेयमिन्दोः परिपीयमाना ।
बुधैर्निगूढान् विविधान् पदार्थान् विबोधयन्ती विजयेत नित्यम् ॥

प्रायो ग्रन्थार्थतत्वग्रहणविरळता हन्त पाश्चात्यवैद्य-
प्रायो लोकोऽपि जातस्तदिह विकलतां हर्तुकामस्य नित्यम् ।
भूयो भूयोऽपि गोश्रीरमणकरुणया वैद्यकप्रेमभाजां
श्रेयोबन्धाय भूयान्मम तु पुनरयं यत्नसन्तानतन्तुः ॥

इति प्रक्रान्तो रुद्रदेवदासः ॥

श्रीमदष्टाङ्गसङ्ग्रहः सटीकः

सूत्रस्थानम्

श्रीमहागणपतये नमः

रागादिरोगास्सहजास्समूला
येनाऽशुसर्वे जगतोऽप्यपास्ताः ।
तमेकवैद्यं शिरसा नमामि
वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन् ॥ १ ॥

श्रीरभासिस्वच्छशंखस्फुटशशिशकलोद्दामवैशद्यहृद्य-
श्रोद्यत्सौन्दर्यवर्यप्रकटितवपुषन्नौमि वागीश्वरीन्ताम् ।
कल्लोलोल्लासशान्तिप्रततसिततरक्षीरसिन्ध्वन्तराळ-
श्लिष्यत्पीयूषरेखां स्मरयति विबुधान्ध्यायतो या दयालुः ॥

सरसि सुविपुलायुर्वेदरूपेकृतास्थं
मुनिवरवचनौघे दीर्घनाळे निबद्धम् ।
रचितदलमिवाङ्गैस्संग्रहाख्यं सरोजं
विकसति शशिलेखाव्याख्ययेऽन्दोर्यथावत् ॥

अनालोचिततन्त्रार्थः पदादावकृतश्रमः ।
यत्रावभाषते मूर्खस्तत्राऽवाच्या विपश्चितः ॥

बन्धच्छायाविशेषज्ञस्सूक्ष्ममप्यधिगच्छति ।
सुकवेरपि या वाचः कुण्ठास्ता जळसंसदि ॥

कियद्वा कथयिष्यामि यत्सतत्वैर्नबुध्यते ।
प्रमाणञ्च तदेवात्र यदस्माभिर्निरूप्यते ॥

दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य वाहटस्याऽस्मदुक्तयः ।
सन्तु संवित्तिदायिन्यस्सदागमपरिष्कृताः ॥

सोऽयं वाहटनामा शास्त्रकारः लोकहिताय शास्त्रमारिप्सुर्विघ्नोपशमायाऽभिमतदेवतानमस्कारं करोति रागादीत्या दिना ॥ रागादिरोगा येनापास्तास्तन्नमामीति संबन्धः । रागादयः प्रसिद्धाः । राग आदिर्येषान्त इमे रागादयः । आदिग्रहणेन द्वेषादीनां परिग्रहः । रुजन्तीति रोगाः रागादयश्च ते रोगाश्च रागादिरोगाः । सह जातास्सहजाः जन्मनः प्रभृति शरीरिणा संगताः । समूला येनाऽपास्ताः । मूलमेषामज्ञानम् । आशु शीघ्रमेव । सर्वे न तु कोचिदेव । जगतोऽपि नाऽत्मन एव । तमेकवैद्यन्नमामि । एकश्चासौवैद्यश्च तन्नमामि । एवंगुणयुक्तस्यान्यस्य भिषजोऽभावात्तस्यैकत्वं । न ह्यन्यो वैद्यस्सहजत्वाद्यसाध्यलक्षणयुक्तान्रोगाञ्जेतुं शक्नोति ॥ अभिमतदेवतानमस्कारंकृत्वा विघ्नोपशमायैव पुनर्गुरुनमस्कारं करोति वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीनिति । वैद्यानामागमो वैद्यागम आयुर्वेदस्तञ्जानन्तीति वैद्यागमज्ञाः । आदिग्रहणेन दक्षप्रजापत्यादीनां ग्रहणम् ॥

अथात आयुष्कामीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिह स्माऽहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथ नमस्कारंकृत्वा तन्त्रं प्रस्तौति अथात इत्यादि ॥ अथेति मंगलार्थः । अत इति नमस्कारादानन्तर्ये । आयुष्कामेभ्यो हित आयुष्कामीयः । आयुष्कामशब्दोऽत्रास्त्यध्याय इति वा आयुष्कामीयः । अध्यायइति विशिष्टप्रकरणनाम । व्याख्यास्यामो वर्णयिष्यामः । इतिहस्माऽहुरित्यादिना न स्वमनीषाकारितेति द्योतयति । इतिहेतिनिपातसमुदायोऽत्रातिव स्तुविषयः । आहुःस्म ब्रुवन्ति स्म 'लट्स्म'इति भूते लट्प्रयोगः । आत्रेयादयो महर्षयः । आदिशब्देन भरद्वाजादीनां परिग्रहः । महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्वन्तु ज्ञानाद्यतिशययोगात् पूज्यता ॥

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥

किमाहुः? आयुः कामयमानेनेत्यादि । अनेनाऽयुर्वेदतत्वाधिगमार्थं शिष्यगणंप्रोत्साहयति । आयुःकामयमानेन यथोचितञ्जीवितमरोगमिच्छता । आयुर्वेदोपदेशेषु यैरुपायैरायुर्वेद उपदिश्यते तेषु । परमादरो विधेयः । किंभूतमायुः? धर्मा-

दिसाधनं । न हि प्राधान्येन धर्मादयस्साध्यन्ते । अनेन संबन्धादीन्यप्युक्तानि भवन्ति । अत्रोपायोपेयभावलक्षणस्संबन्धः । अस्य तन्त्रस्याऽयुर्वेदोपदेशत्वादुपायत्वं । तत्साध्यत्वादायुष उपेयत्वं । अभिधेयमायुर्वेदः । प्रयोजनमायुः धर्मार्थसुखानि-चेति ॥

आयुर्वेदामृतं सार्वं ब्रह्मा बुध्वा सनातनम् ।
ददौ दक्षाय सोऽश्विभ्यां तौ शतक्रतवे ततः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ।
नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुम् ॥
धन्वन्तरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ।
महर्षयो महात्मानस्तथा लंबायनादयः ॥
शतक्रतुमुपाजग्मुश्शरण्यममरेश्वरम् ।
तान्दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमम् ॥
आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः ।
कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ॥
गतमष्टांगतां पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ।
गृहीत्वा ते तमाम्नायं प्रकाश्य च परस्परम् ॥
आययुर्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः ।
स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य तेऽथ तन्त्राणि चक्रिरे ॥
कृत्वाऽग्निवेशहारीतभेळमाण्डव्यसुश्रुतान् ।
कराळादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः ॥
स्वं स्वं तन्त्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्तानि कृतानि च ।
गुरून् संश्रावयामासुस्सर्षिसंघान्सुमेधसः ॥
तैः प्रशस्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ।

संबन्धादीन्युक्त्वा आगमशुद्धिन्दर्शयति आयुर्वेदामृतमित्यादिना । अनेन गुरुपरंपरामपि दर्शयति । ब्रह्मा पद्मयोनिरायुर्वेदामृतं बुध्वा दक्षाय ददौ । यथाऽमृतेन सकलरोगपरिक्षयस्तथैव आयुर्वेदेनेत्यतस्सादृश्यम् । सर्वेभ्यो हितं सार्वम् । सनातनमविनाशि । स दक्षोऽश्विभ्यां देवभिषग्भ्यां ददौ । तावश्विनौ शतक्रतवे इन्द्राय ददतुः । ततोऽनन्तरमायुर्वेदज्ञानपरिपूर्णे शतक्रतौ धर्मादिचतुर्वर्गविघ्नकारिभिरामयैः पीड्यमानेषु सत्सु नरेषु सकलजनरोगोपशमहेतोर्महर्षयश्शतक्रतुमुपाजग्मुरुपाविशन् । यत एव शरण्यस्ततः । अमराणामीश्वरं देवनायकं । महती ऋद्धिर्येषां ते महर्धयः । महर्धयो धन्वन्तरिप्रभृतयः । न केवलं धन्वन्तरिप्रभृतयः याबल्लंबायनादयोऽपि । तान् धन्वन्तरिप्रभृतीन्दृष्ट्वैव सहस्राक्षो यथाऽऽगममभिजगाद आगममनतिक्रामंस्तेभ्यः कथयाञ्चकार ॥ किमित्याह आयुषः पालनं जीवितस्य रक्षणं । उपवेदमथर्वणः अथर्ववेदस्योऽपवेदं । कीदृशमायुर्वेदाभिजागादेत्याह कायेति । कायादिभिरष्टांगतां गतं । यं पितामहो बुबुध इति संबन्धः । कायचिकित्सा कायशब्देनोच्यते । एवं बालादिष्वपियोज्यम् । बालस्य विशेषवक्तव्यत्वात् पृथक्करणं । एवमन्येष्वपि । वृषं वाजीकरणं । यथाभूतमेव ब्रह्मणा बुद्धं तथाभूतमेव तेषां ज्ञानमित्यर्थः । ते च धन्वन्तरिप्रभृतयस्तमाम्नायं शतक्रतुप्रोक्तमागमं गृहीत्वा मयैवमज्ञायि मयैवमज्ञायीति परस्परं प्रकाश्य च मानुषं लोकमाययुः प्रापुः । किंभूताः मुदितास्संपन्नकार्यत्वात्सहर्षाः । आगत्य च मानुषं लोकमायुर्वेदस्य स्थित्यर्थं आयुर्वेदो मा नश्यादिति तन्त्राणि चक्रिरे अकुर्वन् । ततस्तानि तन्त्राणि कृत्वा आदृतास्सादरं पुनर्वसुधन्वन्तरिप्रभृतयोऽग्निवेशादिकान् सुश्रुतान्तानाधिगमयामासुः । न केवलमग्निवेशादीन् यावत्तच्छिष्यान् कराळादीनपि ग्राहयामासुः । तेऽप्यग्निवेशादयः धन्वन्तरिप्रभृतिभ्यस्तानि तन्त्राणि गृहीत्वा स्वयं तन्त्रं चक्रुः । ततश्च स्वयंकृतानि तन्त्राणि गुरून् धन्वन्तरिप्रभृतीन् संश्रावयामासुः । किंभूतान् गुरून्? सर्षिसंघान् समुनिसमूहान् । किंभूता अग्निवेशादयः? सुमेधसः सुप्रज्ञाः । तानि च तन्त्राण्येषामग्निवेशादीनां । तैर्धन्वन्तरिप्रभृतिभिः । प्रशस्तानि कृतप्रशंसानि । प्रतिष्ठां सुपूज्यां स्थितिं । भुवि मनुष्यलोके । लेभिरे प्रापुः ॥

तेषामेकैकमप्यापि समस्तव्याधिसाधने ॥
प्रतितन्त्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ।
भवत्यध्ययनेनैव यस्मात् प्रोक्तःपुनः पुनः ॥
तन्त्रकारैस्स एवाऽर्थः कचित् कश्चिद्विशेषतः ।
तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यत्न नादृताः ॥

इत्यनेन ग्रन्थसन्दर्भेणाऽऽगमशुद्धिं दर्शयित्वा स्वयं तन्त्रकरणे हेतुमाह तेषामिति ॥ तेषामग्निवेशादिप्रणीतानान्तन्त्राणां एकैकं तन्त्रं समस्तव्याधिसाधने सकलरोगचिकित्सिते अ-

न्यापि असंपूर्णं । न हि सुश्रुतप्रणीता काचिच्चिकित्सा अग्निवेशकृते तन्त्रे ज्ञाते ज्ञाता भवत्यतः प्रतितन्त्राभियोगे तु अध्ययनमात्रेणैव पुरुषायुषसंक्षयो भवति न हि तदुक्तविधानानुष्ठानस्याऽपुर्भवत्यतः यस्माच्च सुखग्रहणार्थं लोकस्य एक एवार्थस्तन्त्रकारैः पुनःपुनः प्रोक्तः य एवैकेन प्रोक्तस्सएवान्येन । न केवलमेवं यावत् क्वचिच्च तन्त्रे कश्चिदर्थो विशेषतः अन्येन विशेषेणोक्तः अतस्तद्विज्ञानमतिदुर्लभम् । यच्च यस्माच्च ते तन्त्रकृतो विशेषेतार्थव्याख्यानपरत्वाद्वचने शब्दे अनादृता अवहेळावन्तः वचनस्य स्वल्पत्वबहुत्वनिरपेक्षाः । अर्थादरेण बहुभाषिण इत्यर्थः ॥

सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहृत्याऽष्टांगसंग्रहः ।
अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः ॥
हेतुलिंगौषधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः ।
विनिगूढार्थतन्त्राणां प्रदेशानां प्रकाशकः ॥
स्वान्यतन्त्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्त्तकः ।
युगानुरूपसन्दर्भो विभागेन करिष्यते ॥

अतोऽपिहेतोस्सर्वतन्त्राणि संहृत्याऽष्टांगसंग्रहः करिष्यत इति संबन्धः । किंभूतोऽष्टांगसंग्रहः अस्थानविस्तरादिवर्जितः । उचिते पुनःस्थाने विस्तरादीनि विधीयन्त एव । तथाहि ऋतुस्वरूपवर्णने दोषोपक्रमणे च स्वस्थातुराहितत्वाद्विस्तरोऽप्युपयुज्यत एव । तथा गर्भोपक्रान्त्यंगविभागादिष्वाक्षेपोऽपि दृश्यते । तथाऽतियोगादिप्रकरणे पुनरुक्तमपीति । अन्ये पुनराहुः । अन्यत्रवक्तव्यमर्थवस्त्वन्यत्रोऽच्यत इत्यस्थानं तद्वर्जितः । तथाविस्तराक्षेपाभ्यां वर्जितः नातिविस्तरो नातिसंक्षिप्त इत्यर्थः । सकृत् ज्ञापितस्य वस्तुनः पुनर्वचनं पुनरुक्तिस्तद्वर्जितः । अन्यच्च हेत्वादिस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः हेतूरोगोत्भवकारणं स्कन्धस्समूहः हेतुस्कन्धो मिथ्याहाराविहारादिः । लिंगं भविष्यतस्सतश्च व्याधेश्चिन्हभूतं । यथा ज्वरस्यालस्यादिः । औषधस्कन्धो रोगचिकित्सार्थं हिताशनचूर्णलेहकाथादिः । संप्राप्तेर्हेतुस्कन्धएवाऽन्तर्भावः । उपशयः पुनः लिंगस्कन्धे वा औषधस्कन्धे वाऽनुप्रविशति । एव मन्यदप्यस्मिन्नेव स्कन्धत्रयेऽन्तर्भाव्यम् । एतावन्मात्रमत्र निबध्यत इत्यर्थः । मात्रशब्दस्तोकपर्यायः अन्यतन्त्रेषु यथा बहुवक्तव्यता न तथाऽत्र किन्तु केवलं तात्पर्यवस्तुग्रहणमिति मात्रशब्दप्रयोगः । अन्यच्च किंभूतोऽष्टांगसंग्रहः? अन्यतन्त्रेषु विनिगूढार्थतया ये प्रदेशास्तेषां प्रकाशकः । तथा चरकमुनिना षष्टिकस्य गुणेषु 'स्निग्धो गुरुश्चे'ति सन्धानके अकारप्रयोगः कृत इति वाहटेन दर्शयता लघुशब्दप्रयोगः कृतः । सुश्रुतोप्याह 'षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायम धुरो लघु'रिति । कृष्णात्रेयोपि - 'षष्टिकस्सुकर' इत्यादि पठित्वा लघवः कटुपाकाश्चेत्याह । खरनादोऽप्याह - 'दोषघ्नष्षष्टिकोलघु'रिति । पराशरोऽपि 'रक्तो महान्शकुनाहृतष्षष्टिक' इत्यादि पठित्वा लघवस्संग्राहिका इत्याह । चरकेऽपि पठ्यते - 'शालिषष्टिकादीनि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ती'ति । अन्यच्च स्वतन्त्रविरोधानामन्यतन्त्रविरोधानां च भूयिष्ठमातिशयेन निवर्तकः स्वतन्त्रविरोधो य एकस्मिन्नेव तन्त्रेऽन्यस्थानास्थितो ग्रन्थोऽन्यस्थानस्थितेन विरुध्यते । यथा चरके 'चतुर्विंशतिरित्येता स्नेहस्य प्रविचारणा' इत्युक्त्वा पुनरप्याह 'एवमेषां चतुष्षष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा' इति । तद्वाहट एकीकुर्वन्नाह 'युक्त्यावचारयेत् स्नेह'मित्यादि । भक्ष्यादिनोपयुज्यमान एव रसभेदेन त्रिषष्टिधा स्नेहो भवति एकत्र इति चतुष्षष्टिः । एतच्च सम्मोहनमात्रनिवृत्तये उक्तं न हि वस्तुतो विरोधस्संभवति । परतन्त्रविरोधो यथा चरकग्रन्थेन कृष्णात्रेयोविरुद्धः । तथा चरको हिमवत्प्रभावानां नदीनां पथ्यत्वमिच्छति । कृष्णात्रेयसुश्रुतौ तासामेव गळगण्डादिकर्तृत्वं । वाहटस्तु'वलाहकालने'त्यादिना विरोधं निवर्तयति । एवमन्यत् ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । विनिवर्त्तको विनाशकः अर्थानां सुबोधकत्वात् । तथा युगानुरूपसन्दर्भः अस्मिन् कलियुगे पाठावबोधधारणयोग्यग्रन्थसंभारः । विभागेन शोभनैरर्थप्रकरणादिविच्छेदैः ॥

नित्योपयोगि दुर्बोधं सर्वांगव्यापि भावतः ।
संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितम् ॥

तथा यत्र चाष्टांगसंग्रहे कायचिकित्सितं विशेषेणातिशयेन संगृहीतम् । किंभूतमित्याह नित्योपयोगि सततं शरीरिणा उपयुज्यते । दुःखेन च बोद्धुं शक्यत इति दुर्बोधं न ह्यकृतप्रयत्नस्तज्जानातीत्यर्थः । तथा भावतस्तत्वतः सर्वांगानां व्यापकं । कायचिकित्सांगमेकं वर्जयित्वा सप्त सर्वशब्दसंगृहीतानि । तथा च बालचिकित्सायां वक्ष्यते क्षीरदोषजनितरोगप्रसंगे 'यथास्वलिंगा'नित्यादि । तथा ऊर्ध्वांगरोगचिकित्सायां 'सर्वरोगनिदानोक्तै'रित्यादि । अत एव कायचिकित्सितस्य व्यापकत्वम् । यतश्च द्रव्यरसादिमात्राशितावस्थरूपादिपरिज्ञानस्नेहाद्यप्रयोगासंगिकरोगचिकित्सादितन्त्रानामप्यंगानां कायचिकित्सितमेव । अस्य च ग्रन्थसन्दर्भस्य संग्रहसंज्ञाऽर्थानुगता तेन खरनादसंहितावच्चरकादिन-

यन्व्याख्यानतात्पर्यमत्र विपरीतावगमसंभावनाभयान्न क्रियत इति ॥

न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।
तेऽर्थास्स ग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा ॥

अनन्तरग्रन्थोक्तार्थमेव प्रकटीकुर्वन्नाह न मात्रेत्यादि । मात्राऽक्षरकला । अक्षरकलामात्रमप्यत्र न किञ्चिदागमवर्जितं कथितमिति । त एवार्थास्स एव ग्रन्थबन्धः । केवलं संक्षेपार्थमन्यः क्रम आश्रितः ॥

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ।
प्रत्येकं ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥
उत्कृष्टमध्याल्पतया त्रिधा वृद्धिक्षयावपि ।
विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च ॥

आयुर्वेदागमशुद्धिं दर्शयित्वा आत्मन आगमपरतन्त्रतावानन्तरं तन्त्रमारभते । तन्त्रञ्चायुषः पालनं । आयुर्जीवितं । तच्च शरीरसंबद्धम् । शरीरञ्च दोषधातुमलसमुदायः । तेषाञ्च धात्वादीनां दोषा एव प्रधानं यतो दोषेभ्य एव धातूनां प्रवृत्तिः । तथाच धातुपोषाय रसस्य वहनपाकस्नेहकाठिन्यादि दोषप्रसादलभ्यमेव । अतस्त एव पूर्वमुच्यन्ते वायुरित्यादि । उद्देशादेवाधिगते त्रित्वे पुनस्त्रिग्रहणं नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽस्ति । यथा सुश्रुतोक्ताविति नियमयति । समासतस्संक्षेपतः न संसर्गभेदादिविस्तरेण । विस्तरतस्तु बहवः । दूषणात्मकत्वाद्दोषाः । ते च वातादयः प्रत्येकं त्रिधा त्रिप्रकाराः । कथं त्रिप्रकारा अत आह प्रत्येकं वृद्धिक्षयसाम्यविभेदात् वायुर्वृद्धः वायुः क्षीणः वायुस्सम इति । एवं पित्तकफयोरपि वाच्यं । तेषाञ्च प्राकृतस्वरूपमपेक्ष्य वृध्यादिगतिर्विज्ञेया । वृद्धिक्षयावपि पुनरुत्कृष्टत्वादिना त्रिधैव उत्कृष्टा वृद्धिर्मध्या वृद्धिरल्पा वृद्धिरेवं क्षयेऽपि वाच्यं । साम्ये तूत्कर्षाद्यसंभवान्न भेदः । ते वातादयः विकृताविकृता देहं घ्नन्ति वर्त्तयन्ति च । विकृताः स्वरूपाच्चलिताः शरीरं घ्नन्ति नाशयन्ति । अविकृताः स्वरूपादचलितास्शरीरं वर्त्तयन्ति ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।

ननु वातादयः किं नियतदेशा आहोस्विद्व्यापिनोऽत आह तइति । ते दोषा व्यपिनोऽपि सकलशरीरचरा अपि प्रतिनियतदेशाः । कः कस्य देश इत्यत आह हृन्नाभ्योरिति । अस्यायमर्थः नाभेरधो वायोः स्थानं हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य हृदयादूर्ध्वे श्लेष्मण इति ॥

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥

न केवलं शरीरव्यापिनस्सन्तो नियतदेशा यावत्सकलकालव्यापिनोऽपि नियतकालाः । एतत्प्रदर्शनार्थमाह वय इति । अन्तादीनां वातादिभिर्यथासंख्यं संबन्धः । वयसः पुरुषायुषस्य अन्तःपश्चिमोभागो वायोः कोपकालः । मध्यभागः पित्तस्य । पूर्वभागःश्लेष्मणः । अन्होऽप्येवं रात्रेश्च । भुक्तं निर्गीर्णआहारः । तस्यान्तो जीर्णप्रायावस्था वायोः कोपकालः । मध्यं विदाहावस्था पित्तस्य । पूर्वावस्था भुक्तमात्रएवान्ने श्लेष्मणः ॥

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निस्समैस्समः ।

तैश्च वातादिभिः पुरुषस्याग्निश्चतुर्विधो भवति । न ह्येकेनापि दोषेण हीना वातादयश्शरीरजनने समर्थाः । अवश्यञ्च सर्वैरेव भवितव्यं । यश्चैषामेकव्यपदेशस्स उत्कर्षकृतः वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मन्दः समैर्हीन्युत्कर्षवर्जितैस्समः । विषमादीनां लक्षणं शारीरे वक्ष्यते । यत्र तु द्वावुत्कृष्टौ तत्र भिषजा स्वबुध्या परिकल्पनीयः । वयं दिशं दर्शयामः । द्वौ दोषौ वातपित्ते वा वातकफौ वा पित्तकफौ वा । तत्र वातस्य योगवाहित्वाद्वातपित्ते तीक्ष्णत्वोत्कर्षः । वातकफे मन्दत्वोत्कर्षः । पित्तकफे त्वाहारविशेषात् कदाचित्तैक्ष्ण्यं कदाचिन्मान्द्यम् । प्रकृत्या विकृत्या चैवमेव ॥

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यस्स्यात्तैस्समैरपि ॥

तैश्च वातादिभिः कोष्ठश्चतुर्विधो भवति । प्रकृत्या विकृत्या च । वातोत्कर्षेण क्रूरः पित्तोत्कर्षेण मृदुः श्लेष्मोत्कर्षेण मध्यः सर्वैस्समैर्मध्य एव । क्रूरादीनाञ्च लक्षणं वक्ष्यते ॥

शुक्रार्त्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ।
तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥

तैश्च वातादिभिः प्रकृतयो भवन्ति । प्रकृतिश्शरीरस्वरूपम् । किंभूतैर्वातादिभिः प्रकृतिस्संपद्यते अत आह शुक्रार्तवस्थैरित्यादि । तथाच वक्ष्यति 'शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्ये'त्यादि । जन्मादौ गर्भाधानकाले पिण्डीभूतशुक्रार्त्तवस्थैः । शुक्रं रेतः आर्तवं शोणितम् । दृष्टान्तः विषेणेव विषक्रिमः ।

यथा विषक्रिमेः विषयोनेः कीटस्य अन्यमारणस्वभावेनापि विषेण प्रकृतिस्स्वरूपं संपद्यते । एवं पुरुषस्य दोषैः प्रकृतिस्संपद्यते । अनेन दृष्टान्तेनैतद्दर्शयति । वातादीनामुपघातकत्वेऽपि शुक्रार्तवस्थावस्थायां प्रकृतिनिष्पादनं प्रत्यनुपहन्तृत्वम् । तैश्च प्रकृतय इत्युक्तम् तास्तु कियत्य इत्याह तिस्र इति । पृथग्दोषैः प्रकृतयस्तिस्रो भवन्ति । मिश्रदोषाणान्तु उद्देशकथने पृथग्ग्रहणं लिंगम् । दोषाणां पृथक्त्वं मिश्रीभावश्च सप्त प्रकृतिहेतुः । तत्र च वातोत्कर्षेण हीना प्रकृतिरुच्यते । पित्तोत्कर्षेण मध्या । श्लेष्मोत्कर्षेणोत्तमा ॥

समधातुस्समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ।

याश्च मिश्रदोषजाः प्रकृतयः तास्सर्वा निन्द्या गर्हणीयाः । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये समधातुः श्रेष्ठा । या सर्वैरेव समैर्दोषैर्न्यूनेन केनचिन्नाऽप्याधिकेन । धातुशब्दो दोषपर्यायः । धारणाद्धातव इति ॥

तत्र रूक्षो लघुश्शीतः खरस्सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥
पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ।
स्निग्धश्शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः [कफः ॥

दोषाणां वातादीनां प्रकृत्यादिकारणत्वमुक्तम् तेषां स्वरूपं न ज्ञातमतस्तद्विज्ञानार्थमाह तत्रेति । एवं हि स्वरूपे ज्ञाते वातादिहेतुकस्य रोगग्रामस्य स्वकारणदोषविशेषगुणसमन्वयेनाप्रतिपदोक्तावपि विशिष्टदोषकारणत्वं वृद्धिहानिकारणस्य च दोषाणां वस्तुजातस्य यथास्वं दोषैस्सादृश्यमसादृश्यञ्च ज्ञातं भवति । यस्माद्वक्ष्यति 'वृद्धिस्समानैस्सर्वेषा'मिति । तत्रानिलो वायू रूक्षः लघुश्शीतः । खरः अमृदुः । सूक्ष्मः सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात्सूक्ष्मः । चलः नैकत्र स्थितिशीलः । वातस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्रं शैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । पित्तमीषत्स्निग्धं तीक्ष्णं शीघ्रकारि उष्णं लघु विस्रन्दुर्गन्धि सरं व्याप्तिशीलं द्रवमकठिनम् । कफः स्निग्धः शीतः गुरुः मन्दाश्चिरकारी श्लक्ष्णः अपरुषः मृत्स्नः कचकचायमानः स्थिरः अव्यापनशीलः ॥

संसर्गस्सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ।
तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षादिविकल्पनात् ॥

एषां दोषाणां मिश्रिभूतानान्तन्त्रव्यवहारार्थं संज्ञाद्वयं चिकीर्षुरिदमाह संसर्ग इति । द्वयोस्त्रयाणाञ्च संसर्गसन्निपातौ यथासंख्यं द्वौ दोषौ मिश्रीभूतौ क्षीणौ कुपितौ वा संसर्गवाच्यौ एवं त्रयो दोषास्सान्निपातवाच्याः । तौ च संसर्गसन्निपातौ यथासंख्येन षोढा दशधा चोक्तौ । षड्भिः प्रकारैष्षोढा दशभिर्दशधा । कथं उत्कर्षादिविकल्पनात् । आदिग्रहणेन मध्यहान्योः परिग्रहः । तेनैतदुक्तं भवति संसर्गउत्कर्षादिना विकल्पितष्षोढा भवति । सन्निपातश्च दशधा । तत्र संसर्गे एको दोष उत्कृष्टेन कोपेन कुपितः क्षयेण वा क्षीणः द्वितीयो मध्येन अल्पेन चेति द्वौ भेदौ । एको मध्येन द्वितीयोऽल्पेनेति तृतीयः । द्वावप्युत्कर्षेणेति चतुर्थः । द्वावपि मध्येनेति पञ्चमः । द्वावल्पेनेति षष्ठः । इतिसंसर्गः । सन्निपाते एकोत्कर्षेण द्वयोर्मध्यत्वेनाल्पत्वेन चेति द्वौ भेदौ । एको मध्येन द्वावल्पेनेति तृतीयः । द्वयोरुत्कर्षेणैकस्य मध्यत्वेनाल्पत्वेन चेति चतुर्थः पञ्चमश्च । द्वौ मध्यावेकोऽल्प इति षष्ठः । सर्वे उत्कर्षेणेति सप्तमः । सर्वे मध्येनेत्यष्टमः । सर्वे अल्पेनेति नवमः । एक उत्कर्षेण द्वितीयो मध्येन तृतीयोऽल्पेनेति दशमः । इति सन्निपाते दशधा ॥

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्या—

रसादयस्सप्त धातुसंज्ञाः । शरीरधारणाद्धातवः । ते च दूष्याः वातादिभिर्दोषैर्दूषणीयाः ॥

अनन्तरं मलाउच्यन्ते ॥

—मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥

दोषधातुमलसमुदायात्मकत्वात् कायस्य मलाः मूत्रशकृत्स्वेदादयः । तेऽपि च दूष्याः । न केवलं धातवइत्यपिशब्दार्थः । आदिशब्दात् कर्णमलादीनां ग्रहणम् । चशब्दान्मलानाम् । धातुसंज्ञापि देहधारकत्वात् ॥

रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयस्संभवन्ति ये ।
तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवत् ॥

दोषा एव सर्वेषां रोगाणां कारणं विकृता न धातुमलाः या तु धातूनां मलानां रोगहेतुकत्वकल्पना सा औपचारिकी । एतदेवाह रसादीत्यादि । रसादिधातुस्थेषु दोषेषु ये व्याधयस्संभवन्ति ते रसादिजा इत्याचार्या उपचारेण ब्रुवन्ति । दृष्टान्तः घृतदाहवत् न हि घृतस्य दहनशक्तिः कदाचिदस्ति किं तर्हि तत्स्थस्याग्नेः । एवं चोच्यते घृतेनायं दग्धइति ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो विदुः ॥

एषाञ्च धातूनां सप्तानां यथासंख्येन प्रीणनादीनि सप्त कर्माणि । यानि कुर्वन्तो देहं धारयन्ति । प्रीणनं रसस्य कर्म । प्रीणनं चित्तप्रीतिः । जीवनमसृजः। जविनं जीवितं प्राणनमिति यावत् । तथा च रक्तमयमष्टबिन्दुकमोजोनाम भावानां ग्रहणधारणविवेककार्यकरं वक्ष्यते। लेपो मांसस्य। लेपनं अस्थ्यादीनां लेपः । शरीरस्नेहो मेदसः। शरीरधारणमस्थ्नः।अन्यथानिरवलंबनं मांसं स्यात् । पूरणमस्थ्नो मज्ञः कर्म । गर्भोत्पादश्शुक्रस्य ॥

शरीरन्धारयन्त्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा।

एते चानन्तरोक्ता धातवश्शरीरन्धारयन्ति । धात्वाहाराश्च। आहारो यथा जन्तूनां वृद्धिकारणं तथैव धातूनां धातव एव वृद्धिकारणम् । पूर्वः पूर्वो धातुरुत्तरस्योत्तरस्याऽहारः॥

वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥

दोषादीनां वृद्धिहानिकारणत्वादप्रसंगेन सर्वभावानामपि वृद्धिहानि कारणमाह वृद्धिरित्यादि । समानैस्सदृशैस्सर्वेषां वृद्धिः। यो यो येन यावता चांशेन यस्य समानः तेनैव तावता चांशेन सदृशेन स तस्य वृद्धिकारणम् । यथा वायोरन्यो वायुर्द्रव्य स्वभावेनैव समानः । तस्यैव मरिचं लाघवरौक्ष्यगुणतः । तस्यैव सरणादिका क्रिया चलनादिसाधर्म्यात् । एवं सर्वभावानामप्यूह्यम् । एतत्समानमसमानञ्च सामान्यविशेषरूपं गोत्वादिविषयमपेक्ष्य विज्ञेयम् । न तु द्रव्यत्वसत्तादिमहाविषयं सामान्यम् । ततो व्यवहारासिद्धेः । तथाच महासामान्यापेक्षया न कस्यचिदपि वस्तुनो वस्त्वन्तरेण समानत्वव्यभिचारो न चासमानत्वसंभवः यतश्चैकस्यैव वस्तुनः केनचित्सादृश्यमन्येन वैपरीत्यमतस्सकृदेवोभयस्य वृद्धिहानिलक्षणस्य प्रवृत्तिश्च विरुध्यते। यद्यपि वस्तुनो येनैव वस्तुनोंऽशेन सादृश्यं तेनैवांशेन वैपरीत्यमपि । तथापि तयोर्वस्तुनोरुभयरूपत्वाद्वृद्धिहानिलक्षणमुभयं प्रत्येकदेव कारणत्वम् । कथमेको विरुद्धकार्यकर इति चेन्न । विरुद्धयोः कारणयोरेकस्मिन् द्रव्ये निवेशात् । न हि विरुद्धयोर्जलतेजसोरत्र द्रव्ये न संभवः पञ्चभूतात्मकत्वात्तस्य । अथैवमुच्यते यथा सुरया द्रवत्वेन समानस्य स्त्व्यस्य वृद्धिः क्रियते तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षयइत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात् । न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः । तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित् । लशुनो वातकफकृन्न तु वैरेचे यत् गुणै"रिति ॥ तच्च तत्रैव व्याख्यातम् । सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न संभवति । तथा सामान्यस्यार्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा । न हि सामान्यमनालंबनवद्वृद्धिहेतुतां याति । अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति ॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं । द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम् । ते च रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते । अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसाइत्यादि। स्वाद्वादयष्षड्रसाः । रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः । तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात् ॥

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते॥

एषाञ्च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति । अन्ये तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते । तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते । कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति । अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते । तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः । अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति । लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते । तिक्तःकफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति । ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति ॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ।

एषाञ्च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति । तत्त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि । अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि । अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि । यत्र कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्यकोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति । केचित्तु एकस्यैव द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात्त्रिरूपतामाहुः ॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात् । यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते । तद्विपरीतं शीतवीर्यम् । वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः ॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा । सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसंबन्धाद्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम् । किञ्चिदम्लविपाकम् । किञ्चित् कटुविपाकम् ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥
गुणास्ससूक्ष्मविशदा विंशतिस्सविपर्ययाः ।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयस्सविपर्ययास्सविपरीताः । गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः । खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासंभवं व्याख्येयाः ॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः ॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाश्शब्दादयः । व्यवायी विकाषी च । इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते ॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून् सन्धिबन्धान् विमुञ्चति
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी । विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिकान्मुञ्चति नाशयति । कैश्चिदाचार्यैर्व्यवायी सरस्यैव प्रकर्ष इति परिकल्पितः । विकाषी तीक्ष्णप्रकर्षस्तथा ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥

सत्वं रजस्तमश्च तन्त्रे व्यवहारार्थं महागुणशब्देनोक्ताः ।

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥

दोषादीनां सदृशेन वृध्या विसदृशेन च हान्या रागकारणत्वमुक्तम् । कालादीनां त्वतियोगादयो दोषवृद्धिक्षयमुखेनैव रोगकारणत्वेनोच्यन्ते कालेति । कालश्शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधो वक्ष्यते । तस्य स्वरूपहानिर्हीनयोगः । स्वरूपातिशयोऽतियोगः । स्वरूपवैपरीत्यं मिथ्यायोगः । अर्था इन्द्रियार्थाश्शब्दादयः । तेषामिन्द्रियेणाल्पसंयोगस्संयोगाभावश्च हीनयोगः । अत्यन्तसंयोगोऽतियोगः । परुषानभिमतादिस्वरूपस्यार्थजातस्य इन्द्रियेण योगो मिथ्यायोगः । कायवाङ्मनसां क्रिया कर्म । तस्य हीना प्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा प्रवृत्तिस्समयोगः । हीनादियोगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

रोगारोग्ये के उच्येते इत्याह रोग इति । रोगो वातादीनां विषमता स्वरूपाच्चलनम् । सम्प्राप्तिवशेन मुख्योक्तिर्हेतुत्वेनौपचारिकी । विशिष्टसम्प्राप्तयो हि दोषा एव रोगास्तत्कार्यं वेति पक्षद्वयम् । तेन व्याधिविशेषमनिष्पादयदपि दोषवैषम्यं परिगृहीतं भवति। रोगविशेषाणां ज्वरादीनि नामानि । वातादीनां साम्यमरोगता ॥

निजागन्तुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥

ते च रोगा द्विविधा निजागन्तुविभागेन । मिथ्याहारविहारेण यो दोषकोपस्तत्कृता पीडा निजो रोगः । अभिघातादिना दोषकोप आगन्तूरोगः ॥

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।

तेषां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । ज्वरातिसारादीनां कायः । रागद्वेषादीनां मनः ॥

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥

ननु च रोगाणां वातादयः कारणत्वेनोक्ताः ते च कायिकानामेव संभवन्ति न मानसानामत आह रजस्तमश्चेति । मनश्शुद्धं सत्वम् । रजस्तमसी दोषौ तस्योपप्लवावविद्यासंभूतौ ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

रोगी ज्ञातः रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह दर्शने

ति । दर्शनेन दृष्ट्वा वर्णसंस्थानादिकम् । स्पर्शनेन सन्तापकाठिन्योत्सेधादिकम् । प्रश्नेन शूलारोचकादि । एवं रोगोपहतशरीरं दर्शनादिभिर्ज्ञातव्यम् ॥

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥

सामान्येन शरीरस्य रोगसंबन्धे ज्ञाते रोगविशेषाधिगमोपायमाह । रोगमिति । निदानादिभिः पञ्चभिर्लक्षणै रोगं परीक्षेत । निदानं हेतुः । एवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टम् । एवंविधश्चोत्पन्नः । अतो निदानात् ज्ञायते रोगः । प्राग्रूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठानस्य लक्षणम् । लक्षणमुत्पन्नस्य चिन्हम् । उपशयस्सुखानुबन्ध्याहाराद्युपयोगः । एवंविधेनाऽऽहारादिना ह्यस्य पीडा नाभूत् एवंविधेनाभूत् अत उपशयात् ज्ञायतेऽयं रोग इति । आप्तिस्संप्राप्तिः । एवन्दुष्टेन एवंस्थानस्थितेन एवमनुगतेनानया कल्पनया एवम्मार्गेणदोषेणेति परिकल्पनम् । अत आप्तया ज्ञायतेऽयं रोग इति ॥

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।

उपशयादिप्रसंगेन च देशकालावप्युपयुज्येते अतस्तावपि सूत्रयति । इहायुर्वेदशास्त्रे आचार्या द्विप्रकारं देशमाहुः । भूमिभेदेन देहभेदेन च । देहदेशः शिरःपाण्यादिः प्रसिद्धः ॥

जांगलं वातभूयिष्ठमानूपं तु कफोल्बणम् ॥
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।

भूमिदेश उच्यते जांगलमित्यादि । जांगलोनामाल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठस्सञ्जातौषधिखगमृगपुरुषादिर्यो वातप्रधानः । आनूपस्तस्माद्विपरीतलक्षणः । स कफप्रायौषधिसलिलः श्लीपदादिरोगदः । साधारण उभयलक्षणमध्यपतितः सममलः समवातादिदोषः । एवं त्रिविधो भूमिदेशः ॥

क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भैषज्ययोगकृत्

कालो द्विविधः क्षणादिर्व्याध्यवस्था च व्यवहारार्थं तन्त्रे प्रयुज्यते । तत्र क्षणादिः प्रसिद्धः । व्याध्यवस्था च पुराणनवत्वादिकं विशिष्टलक्षणसंयुक्तत्वं च व्याधेः । द्विविधोऽपि कालो रोगिणो भेषजस्य संबन्धं करोति । तथाच वक्ष्यति "पूर्वान्हे वमनं देयं मध्यान्हे तु निरूहणम्" इति । तथाच वस्तिविधौ "निवृत्तिकालः परमस्त्वयोयाम" इत्यादि । तथा ज्वरे "कषायपानपथ्यान्नै" रिति । "इतिदोषैर्विजिते" इत्यादि कुष्ठे ॥

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ।

कालो भेषजयोगकृदित्युक्तं । भेषजमौषधम् अतस्तद्विज्ञानार्थमाह शोधनमिति । यत् द्रव्यमद्रव्यं वाऽभयातपादि कुपितदोषविनाशनार्थमुपयुज्यते तदौषधमित्युच्यते । संक्षेपेण द्विविधमौषधं शोधनं शमनं च । विस्तरतस्तु निरूहपाचनक्काथचूर्णादिकं बहुविधम् । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् निस्सार्य बहिः रोगोपशमनं करोति । शमनं पुनर्यत् स्वस्थानास्थितानामेव साम्यहेतुः ॥

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥

औषधमुक्तं तस्य विशेषतः प्राधान्यमुच्यते शरीरजानामित्यादि । शरीरजानां वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परमौषधं प्रधानौषधम् । किमित्याह वस्तिरित्यादि । वस्तिर्गुदप्रणिधेयः स्नेहकाथादिर्वातस्य परमौषधम् । विरेको मुखपीतं गुदमार्गेणाऽन्तः स्थितस्य दोषस्य निस्सारणं पित्तस्य परमौषधम् । वमनं मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निस्सारणं श्लेष्मणः परमौषधम् । इति शोधनरूपेण दोषाणामौषधम् । तथैव वातादिषु शमनस्वरूपेणैतदाह तथेति । तैलं वातस्य । घृतं पित्तस्य । मधु श्लेष्मणः । मनोदोषयो रजस्तमसो रोगविघ्नकारि धीधैर्यादिकं परमौषधम् । कालविशेषमाश्रित्य सर्वत्र सर्वमेव ॥

तन्त्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।

अस्य चाष्टांगसंग्रहाभिधानस्य तन्त्रस्य सुखस्मरणार्थमध्यायानां संग्रहो वक्ष्यते ॥

आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥
द्रवान्नज्ञानसंरक्षाविरुद्धान्नान्नपानिकाः ।
मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिसंग्रहाः ॥
महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ।
दोषादिज्ञानतद्भेदतत्क्रिया रोगभेषजम् ॥
द्व्यौषधस्नेहनस्वेदशुध्यास्थापननावनम् ।
धूमगण्डूषदृक्सेकतृप्तियन्त्रजलौकसः ॥
सिराविधिश्शल्यविधिश्शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।

चत्वारिंशादिमेऽध्यायास्सूत्रम्—

आयुष्कामीयः । शिष्यार्थदिशिष्योपनयनीयः । दिनचर्या । ऋतुचर्या । व्याध्यसंभवो रोगानुत्पादनीयः । द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । अन्नस्वरूपविज्ञानीयः । अन्नसंरक्षणीयः । विरुद्धान्नविज्ञानीयः । अन्नपानविधिः । मात्राशितीयः । द्विविधौषधविज्ञानीयः । श्रेष्ठसंग्रहः अग्रयसंग्रहः । शोधनादिसंग्रहः । महाकषायसंग्रहः । विविधगणसंग्रहः । द्रव्यादिविज्ञानीयः । रसभेदीय; । दोषादिविज्ञानीयः । दोषभेदीयः । तत्क्रिया दोषोपक्रमणीयः । रोगभेदीयः । भेषजावचरणीयः । द्विविधोपक्रमणीयः । स्नेहविधिः । स्वेदविधिः । शुद्धिर्वमनविरेचनविधिः । वस्तिविधिः । नावनविधिः । धूमविधिः । गण्डूषादिविधिः । आश्च्योतनविधिः । तर्पणविधिः । यन्त्रविधिः । जलौकावचरणीयः । सिरावेधविधिः । शल्यापहरणविधिः । शस्त्रकर्मविधिः । क्षारकर्मविधिः । अग्निकर्मविधिः । इमे चत्वारिंशदध्यायास्सूत्रस्थानम् ॥

——शारीरमुच्यते ॥

पुत्रार्थगर्भावक्रान्तिचर्याव्यापच्छरीरजाः ।
सिरामर्मप्रकृत्याख्या विकृतांगेहितामयाः ॥

सदूता द्वादशाध्यायाः——

शारीरमुच्यते । पुत्रार्थः पुत्रकामीयः । गर्भावक्रान्तीयः । चर्या गर्भावचरणीयः । व्यापत् गर्भव्यापत् । शरीरजः अंगविभागः । सिराविभागः । मर्मविभागः । प्रकृतिभेदीयः । विकृतांगविज्ञानीयः । विकृतेहितविज्ञानीयः । विकृतामयविज्ञानीयः । दूतादिविज्ञानीयः । इति द्वादशाध्यायाश्शारीरम् ॥

—निदानं सार्वरौगिकम् ।

ज्वरास्रक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोतिसारिणाम्
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ।
पाण्डुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥

निदानमुच्यते । सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् । रक्तपित्तनिदानम् । श्वासहिध्मानिदानम् । यक्ष्मादिनिदानम् । मदात्ययनिदानम् । अर्शोनिदानम् । अतिसारनिदानम् । मूत्राघातनिदानम् । प्रमेहनिदानम् । विद्रध्यादिनिदानम् । उदरनिदानम् । पाण्डुरोगनिदानम् । कुष्ठनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम् । इति षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥

चिकित्साज्वरयोरस्रकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ।
वमौ मदात्ययेऽर्शस्सु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥
विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।
कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ॥
चतुर्विंशतिरध्यायाः——

चिकित्सितमुच्यते । ज्वरचिकित्सितम् । जीर्णज्वरचिकित्सितम् । रक्तपित्तचिकित्सितम् । कासचिकित्सितम् । क्षतक्षयकासचिकित्सितम् । श्वासचिकित्सितम् । यक्ष्मचिकित्सितम् । छर्द्यादिचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् । अर्शश्चिकित्सितम्। विशि द्वौ अतिसारचिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितम् । मूत्राघातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सितम् । विद्रधिवृद्धिचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् । उदरचिकित्सितम्। पाण्डुरोगचिकित्सितम् । शोफचिकित्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् । श्वित्रचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वातशोणितचिकित्सितम् । इति चतुर्विंशतिरध्यायाश्चिकित्सितस्थानम् ॥

——कल्पसिद्धिरतःपरम् ।

कल्पोवमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ॥
कल्पश्च सिद्धवस्तीनां सिद्धिर्वस्त्यनुवासयोः ।
द्रव्यकल्पोऽष्टमः——

कल्पस्थानमुच्यते । वमनकल्पः । विरेचनकल्पः । वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिकल्पः । वस्तिकल्पः । सिद्धवस्तिकल्पः । वस्तिव्यापत्सिद्धिकल्पः । अनुवासनव्यापत्सिद्धिकल्पः । द्रव्यकल्पः । इत्यष्टावध्यायाः कल्पस्थानम् ॥

——स्थानमत उत्तरमुत्तरम् ॥

बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ।
स्नाने पृथग्ग्रहे भूते द्वावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥
वर्त्मसन्धिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोलिंगनाशिषु ।
सर्वदृक्स्यन्ददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥
मूर्ध्नि व्रणे तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगन्दरे ।
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥
विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च लूतासु मूषिके ।
विषे विषोपयोगे च तथाऽध्यायोरसायने ॥

वाजीकरणमुद्दिश्य पञ्चाशोऽष्टांगपूरणः ।

अतउत्तरमनन्तरमुत्तरस्थानमुच्यते । बालोपचरणीयः। बालामयप्रतिषेधः । बालग्रहविज्ञानीयः । बालग्रहप्रतिषेधः। स्नानविधिः । पृथग्ग्रहे प्रत्येकग्रह प्रतिषेधः । भूते द्वौ भूतग्रहविज्ञानीयः भूतग्रहप्रतिषेधः । उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः । वर्त्मसन्धिगतौ द्वौ द्वौ । वर्त्मरोगविज्ञानीयः वर्त्मरोगप्रतिषेधः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञानीयः । तिमरप्रतिषेधः । लिंगनाशप्रतिषेधः । सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः । अभिष्यन्दप्रतिषेधः । दृष्टिपाकप्रतिषेधः । कर्णादिषुव्रणान्तेषु द्वौ द्वौ । कर्णरोगविज्ञानीयः कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगविज्ञानयिः नासारोगप्रतिषेधः । मुखरोगविज्ञानीयः मुखरोगप्रतिषेधः । शिरोरोगविज्ञानीयः शिरोरोगप्रतिषेधः । व्रणविभक्तिविज्ञानीयः व्रणविभक्तिप्रतिषेधः । सद्योव्रणप्रतिषेधः । भंगप्रतिषेधः । भगन्दरप्रतिषेधः । ग्रन्थ्यादित्रितये द्वौ द्वौ । ग्रन्थ्यादिविज्ञानीयः ग्रन्थ्यादिप्रतिषेधः । क्षुद्ररोगविज्ञानीयः क्षुद्ररोगप्रतिषेधः । गुह्यरोगविज्ञानीयः गुह्यरोगप्रतिषेधः । विषप्रतिषेधः । भुजंगे द्वौ सर्पादिदंष्ट्राविज्ञानीयः सर्पादिद्रंष्ट्राप्रतिषेधः । कीटप्रतिषेधः । लूतादिविज्ञानीयः लूतादिप्रतिषेधः । प्रत्येकलूताप्रतिषेधः । मूषिकालर्कप्रतिषेधः । विषोपद्रवप्रतिषेधः । विषोपयोगीयः । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः ॥

पञ्चाशदध्यायशतं षड्भिः स्थानैस्समीरितम्

इति पञ्चाशदधिकमध्यायशतं षड्भिः स्थानैस्समीरितं सम्यगुक्तम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

अथाऽतश्शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

तन्त्रार्थं सर्वं पूर्वस्मिन्नध्याये सूत्रयित्वा एवंविधश्शिष्यस्तन्त्रं शिक्षयितव्य इति प्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते अथाऽत इति । अथेति सर्वाध्यायेषु मंगलार्थः । तथा अतइत्यानन्तर्ये । अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति च्छप्रत्ययः ॥

गुरुभक्तोऽभियुक्तोऽतियुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ।
ऋज्वास्यनासानयनस्तनुस्निग्धनखच्छविः ॥
ब्रह्मचारी जितद्वन्द्वो धीरस्सुचरितः स्थिरः ।
षण्मासानुषितश्शक्तो लज्जाशौचकुलान्वितः ॥
शिष्योऽध्याप्यो गतो यावदन्तं तन्त्रार्थकर्मणाम्

गुरुभक्तत्वादियुक्तः शिष्योऽध्याप्यः शिक्षयितव्यः । आतन्त्रार्थकर्मणामन्तगमनात् । तन्त्रान्तस्तन्त्रपाठनिष्पात्तिः । अर्थान्तस्तन्त्रावबोधः । कर्मान्तो ज्ञातस्य शास्त्रस्य लक्ष्ये नियोगः । गुरोरुपाध्यायस्य भक्तः सेवातत्परः । अभियुक्तश्शास्त्रविज्ञाने यत्नपरः । तथा धीस्मृतिपाटवैरतियुक्तः अतिशयेन युक्तः धीर्ग्रहणशक्तिः स्मृतिः स्मरणं पाटवमिन्द्रियसौष्ठवम् । स्पष्टमुखः स्पष्टनासः स्पष्टनेत्रः । तनुनखः स्निग्धनखः तनुत्वक् स्निग्धत्वक् । ब्रह्मचारी निर्व्यवायः । जितद्वन्द्वो निर्दोषः । धीरो विगतभीः । साधुशीलःसच्चरितः । स्थिरः अचपलस्वभावः । षण्मासानुपाध्यायनिकटे उषितः एतावता हि साध्वसाधुस्वभावतां शिष्यस्योपाध्यायोऽधिगच्छति । शक्तः प्रियंवदः । लज्जयाऽन्वितः शौचेन च शारीरमानसया शुध्या समन्वितः सुकुलीनः ॥

नाऽकालविद्युत्स्तनिते भूकंपे राहुदर्शने ॥
पञ्चदश्यामचन्द्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ।
नाविच्छिन्नपदं नातिमन्दं नात्युच्चनीचकैः ॥

स च शिष्यः अकालविद्युदादिषु न पठेत् । अकालविद्युद्या वर्षाकालादन्यस्मिन् काले दृष्टा । तद्वदकालस्तनितम् । स्तनितं मेघशब्दः । भूकंपराहुदर्शने प्रसिद्धे । अचन्द्रा पञ्चदशी अमावास्या या कुहूरित्युच्यते । गुरावनवस्थिते न पठेत् । एतावता हि दुश्शिक्षितो भवति । तथा अविच्छिन्नपदं न पठेत् संहितया न पठेत् । तथाहि विसन्ध्यभ्यासो भवति । अतिमन्दमतिस्तब्धञ्च न पठेत् इतिप्रयत्नविशेषः । नात्युच्चैर्नातिर्नीचैश्च इतिस्वरविशेषः ॥

अन्यच्चेदं शिष्यः कुर्यात् ॥

हीनान्यवेष आचार्यं पर्युपासीत राजवत् ।
शयीत सुप्त एवास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥
न ब्रूयात् केवलं नाम नाऽसाध्वपि विनाटयेत्

राजवन्नृपवच्चाचार्यं पर्युपासीत सेवेत । किं भूतः?

हीनान्यवेषः प्रकरणात् गुरुत एव हीनवेषः गुरुवेषात् स्वल्पवेषः अन्यवेषः विसदृशवेषः । तथा अस्मिन् गुरौ सुप्त एव शयीत नासुप्ते स्वप्यात् । अस्य च गुरोः पूर्वतः पूर्वमुत्तिष्ठेत् अस्मिन् शयनादनुत्थितएवोत्तिष्ठेत् । अन्यच्च तस्य गुरोः केवलं पूजावाचकोपपदरहितं नाम न कीर्तयेत् न केवलं नाम ब्रूयात् । यावदसाध्वपि न विनाटयेत् गुरुकृतां दुरीहामुपहासपूर्वकत्वानुकुर्यादित्यर्थः ॥

अभेद्योऽनुद्धतस्तब्धः सूनृतः प्रियदर्शनः ॥
बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रन्थोऽर्थशास्त्रवित् ।
अनाथान्रोगिणो यश्च पुत्रवत् समुपाचरेत् ॥
गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्छब्दमश्नुते ।

स च शिष्यः अभेद्यत्वादिगुणयोगात् भिषक्छब्दं भिषगिति नाम अश्नुते प्राप्नोति । अभेद्यः परैः प्रतिवादिधूर्त्तादिभिरधृष्यः । अनुद्धतः प्रसिद्धः । स्तब्धः चिरकारी । सूनृतः सुखोपगमनीयः । प्रियदर्शनः सुमुखः सुवेषश्च । बहुश्रुतः प्रसिद्धः । कालवेदी रोगिणोऽन्यस्य चावस्थास्वभावविशेषं जानाति । ज्ञातग्रन्थोऽभ्यस्तशास्त्रः । तथा शास्त्रार्थज्ञश्चिकित्सितज्ञश्च । यश्च शिष्यः अनाथान् स्वामिबान्धवाद्यभावात् निरुपायान् । व्याधितान् । पुत्रस्नेहेन परिपालयेत् गुरुणा योग्यत्वात् चिकित्साकरणे समनुज्ञातः । स भिषक्छब्दमश्नुते ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ।

यः पुनः केवलशास्त्रज्ञः कर्मसु चिकित्सितेषु अपरिनिष्ठितः अविज्ञातयाथातथ्यः स आतुरं प्राप्य मुह्यति । यथा भीरुः आहवं संग्रामं प्राप्य मुह्यति । न ह्यातुरस्य ग्रन्थपदार्थवाक्यार्थावबोधाद्रोगोपशमः ॥

यः पुनः कुरुते कर्म धाष्ट्र्याच्छास्त्रविवर्जितः ॥
स सत्सु गर्हामाप्नोति वधं चर्च्छति राजतः ।

यः पुनः भिषगाभासः शास्त्रार्थज्ञानेनैव रहितः धाष्ट्र्याच्चिकित्सां करोति । स सत्सु साधुषु मध्ये गर्हां प्राप्नोति राजतश्च वधं । यतः स राज्यकण्टकत्वाद्राज्ञा वध्यः आम्नातश्शास्त्रान्तरे ॥

---

* सूरत इति वा पाठः 'कृपालुस्सूरतस्सम' इत्यमरः ॥

हेतौ लिंगे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ।

भिषग्दोषानुक्त्वा भिषग्गुणानाह हेतावित्यादि । चतुष्प्रकारं यस्य ज्ञानं स भिषक्तमो राजार्हः । भिषजश्चिकित्साज्ञानयोगादातिशयः । हेतौ निदाने । लिंगे लक्षणे । प्रशमने रोगाणां चिकित्सिते । रोगाणामपुनर्भवे नष्टोरोगो यथा न पुनर्जायतइति ज्ञानचातुर्विध्यम् ॥

अन्यत् भिषजा किं कार्यम्? ॥

शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥
पात्रापेक्षिण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ।

बाहुश्रुत्येन प्रभूतशास्त्रश्रवणेन प्रज्ञां प्रज्ञानं बृंहयेत् पूरयेत् । यतोदृष्टं गुणदोषकरणे भावाः पात्रमपेक्षन्ते । तथाच शस्त्रं शौर्ययुक्ते पात्रे स्थितं कार्यकरं भवति भीरौ च दोषकरम् । एवं शास्त्रसलिले अपि परिकल्पनीये । बाहुश्रुत्योपबृंहितप्रज्ञे स्थितं शास्त्रं शोभनतां यातीत्यर्थः ॥

प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः ॥
ताभ्यांभिषक्सुयुक्ताभ्यांचिकित्सन्नापराध्यति

किमर्थं प्रज्ञामुपबृंहयेदित्यत आह प्रदीपभूतमित्यादि । शास्त्रप्रदीपयोस्सादृश्यं । विस्तीर्णा मतिर्दृष्ट्या समाना । यथा प्रदीपोपबृंहिता दृष्टिर्भावग्रहणे समर्था भवत्येवं शास्त्रोपबृंहिता विपुला मतिश्चिकित्सितयोग्या । एवं हि चिकित्सन्नापराधवान् भवति ॥

आहूत एव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः ॥
गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः क्वचित् ।
व्याधीन् परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ॥
ह्रेपणीयां च तद्वार्त्तां न प्रकाशयते बहिः ।
सहसा न च तस्यापि क्रियाकालमहापयन् ॥
जानाति चोपचरितुं स वैद्यस्सिद्धिमश्नुते ।

किंभूतश्च वैद्यः सिद्धिं प्राप्नोतीत्याह आहूत इति । य आहूत एवाऽऽतुरगृहं याति । सुवेषः दूतादिविज्ञानीयोक्तकुचेलादिवेषरहितः । सुनिमित्ततो याति दुर्निमित्तं दृष्ट्वा न यातीत्यर्थः। गत्वा चाऽऽतुरार्थं वर्जयित्वाऽन्यत्र मनो न निधत्ते। आतुरार्थो निदानादिभिः पञ्चभिः विशेषैर्व्याधिपरीक्षणं तद्योग्याच चिकित्सा । ह्रेपणीयां गोप्यां लज्जावहां चातुरवार्त्तां बहिर्जनसंसदि न प्रकाशयेत् । आतुरस्यापि झटिति न प्र-

काशयेत् ईदृशीतवोपगता पीडेति । एवं ह्यातुरस्य व्याधिस्वरूपं कथयतो भिषजः कदाचित् चिकित्साहानिर्भवति । क्रियाकालं चिकित्साकालमत्यजन् उपचरितुं चिकित्सितुं च यो जानाति चिकित्सामार्गे स्पष्टविकल्पयोग्या बुद्धिरित्यर्थः । एवं भूतो वैद्योरोगोपशमलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥

नाददीताऽमिषं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे ॥
ताभिश्च रहसिस्थानं परिहासं च वर्जयेत् ।

एतत्प्रसंगेनैव वैद्येनेदमनुष्ठेयं नेदमनुष्ठेयमित्याह नाददीतेति । परस्त्रीभ्य आमिषमर्थादिकं नाऽददीत न गृह्णीयात् । 'आमिषं भोग्यवस्तुनी'ति कोशः। तदध्यक्षे आमिषदातृयोषिद्रक्षाधिकृते पराङ्मुखे परोक्षे ताभिः स्त्रीभिश्च रहस्येकान्ते स्थितिं परिहासं च वर्जयेत् ॥

आर्त्तं च नृपसद्वैद्यैर्द्विष्टं तद्वेषिणं द्विषम् ॥
चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥

आर्त्तं रोगिणं च एवं भूतं भिषग्वर्जयेत् । किंभूतम् ? नृपेण राज्ञा द्विष्टं सद्वैद्यैश्च । अथवा नृपेण सद्भिश्च वैद्यैश्च । तद्वेषिणं तान्नृपसद्वैद्यान् यो द्वेष्टि तम् । द्विषं शत्रुं च न चिकित्सेत् । चण्डं दर्पिणम् । शोकातुरादयः प्रसिद्धाः । वैद्यमानिनं अवैद्योऽपि योवैद्यमात्मानं मन्यते स्वमतेनौषधं करोतीत्यर्थः । हीनोपकरणं हीनचिकित्सांगम् । व्यग्रं कार्यबहुलम् । अविधेयं भिषजः। गतायुषं रिष्टज्ञानेन ॥

जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ।
क्रियाविक्रयिणोवैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥

न केवलं भिषगेवंभूतमातुरं वर्जयेत् यावदातुरोऽपि जीवितुमिच्छुः पूर्वोक्तवैद्यगुणवर्जितान् वैद्यांस्त्यजेत् । क्रियाविक्रयिणः पण्याचिकित्सकान् । ते हि मृत्योरग्रेसराः पुरस्सराः पुरुषाः पदातयः ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥

चिकित्सायाः प्रकृतत्वादिदमुच्यते* भिषगित्यादि । चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमंगचतुष्टयमुक्तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् । उपस्थाता परिचारकः ॥

* प्रयोजकत्वादिति वा पाठः ॥

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।

भिषग्वैद्यश्चतुर्गुणः । दक्षश्चतुरः । तीर्थात्तशास्त्रार्थः उपाध्यायात् प्राप्तशास्त्रस्वरूपः । दृष्टकर्मा बहुशश्चिकित्सितरोगः । शुचिश्शरीरेण मनसा च ॥

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥

औषधमपि चतुर्विधम् । बहुकल्पं बहवः कल्पाः स्वरसक्वाथचूर्णादिकाः कल्पना यस्य न तु लवणवदेककल्पम् । बहवोगुणास्सरत्वादयो यस्य तत् बहुगुणम् । संपन्नं पाकसंस्कारादियुक्तम् । योग्यं रोगस्य रोगिणश्च देशकालाद्यवस्थापेक्षया ॥

अनुरक्तश्शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।

उपस्थाताऽपि चतुर्विधः । आतुरस्यानुरक्तः । शुचिदक्षौ व्याख्यातौ । बुद्धिमान् प्रसिद्धः ॥

आढ्योरोगी भिषग्वश्योज्ञापकः सत्ववानपि ॥

रोग्यपि चतुर्विधः । आढ्यो धनवान् । वैद्यवश्यः । ज्ञापकः वैद्यं रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्ववानभीरुः ॥

यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः ।
स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत्
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।

चिकित्सायाश्च यद्यपि कारणचतुष्टयमुक्तं तथापि वैद्यएव प्रधानं कारणं कुतः? आह यद्वैद्यइति । यद्यस्माद्वैद्ये विगुणे यथोक्तगुणरहिते शेषास्त्रयः पादा गुणवन्तो यथोक्तगुणा अप्यनर्थकाः । अयमपरो हेतुः यच्च यस्माच्च वैद्यो गुणवान् पादहीनानप्यार्तान् यापयेत् मरणाद्रक्षति । अतोऽपि तमेव प्रधानं कारणं विदुर्विद्वांसः ॥

साध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा
सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चानुपक्रमः

चिकित्सा प्रकृता । सा च व्याधेर्नाशनं अत उच्यते। द्विविधो व्याधिः साध्योऽसाध्यश्च । साध्यो द्विविधः सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च । असाध्योऽपि द्विविधः याप्यः अनुपक्रमश्चेति ॥

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥
अमर्मगोऽल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ।
अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ॥

ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।
सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ॥

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते । सर्वौषधक्षमे देहे उत्पन्नो व्याधिः सुखः सुखसाध्यः । यूनस्तरुणस्य । पुंसः पुरुषस्य । जितात्मनो जितेन्द्रियस्य गेयशब्दादीनामलोलुपस्य देह उत्पन्नः । अन्यच्च किंभूतः अमर्मगः हृत्कण्ठादिपीडाकरणे असमर्थः। स्वल्पनिदानः स्वल्पपूर्वरूपः स्वल्पलक्षणश्च सुसाधः । तथोपद्रवरहितः उत्पन्ने व्याध्यामुल्पन्नं दुःखानुबन्धि व्याध्यन्तरमुपद्रवशब्देनोच्यते । तथा अतुल्यदूष्यः यस्मिन् व्याधौ विसदृशेन दोषेण दूषितो दूष्यः यथा श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् । तथा अतुल्यदेशो व्याधिः यथा आनूपदेशे पित्तसंभूतः । अतुल्यर्तुर्यथा शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृतिर्यथा पित्तप्रकृतेः श्लेष्मसंभवः । पादसंपदि अंगचतुष्टयपरिपूर्णत्वे सति व्याधिः सुखसाध्यः । तथा ग्रहेषु अनुगुणेषु अनुकूलराशिस्थितेषु। तथा एकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातः तथा एकमार्गः अन्तर्मार्ग एव वा बहिर्मार्ग एव वा । एतच्च परस्ताद्वक्ष्यामः । तथा नवः । इति सुखसाध्यस्य लक्षणमुक्तम् । तस्यैव सुखसाध्यस्य अन्वर्थताऽप्युच्यते । सुखसाध्यो यः सुखोपायः स्वल्पोपाय इति अल्पेन च कालेन सिध्यति ॥

कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।
असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥

कृच्छ्रसाध्यस्तु कृच्छ्रैस्सुदुष्करैरुपायैर्महद्भिः प्रभूतैश्चिरेण च सिध्यति । असाध्यलिंगानि यथास्वं वक्ष्यमाणानि तैस्संकीर्णो मिश्रितः । तथा शस्त्रादिकं साधनमुपायो यस्य । आदिग्रहणेनाग्निक्षारादीनां ग्रहणमिति कृच्छ्रसाध्यलक्षणानि ॥

शेषत्वादायुषः पथ्यैर्याप्यः प्रायो विपर्यये ।
दत्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥
याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ।
प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः ॥

याप्यउच्यते शेषत्वादित्यादि । बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यः । स च व्याधिः चिकित्सितेनाल्पं सुखं दत्वा पुनस्सोल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते विस्तीर्यते । यतश्च दुष्कृतकर्मजो रोगो नियतायुष उत्पन्नो न च नश्यति नापि मारयति । अत्र च याप्ये व्याधौ आतुरो हितैराहारविहारादिकैर्धार्यते यथा प्रपतन् पिपतिषुः कुड्यादिर्विष्कंभैस्स्तंभैर्धार्यते । इति याप्यलक्षणानि ॥

परोऽसाध्यः क्रियास्सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ।
तस्मादुपेक्ष्य एवासौ स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥
भ्रममोहारतिकरो दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ।

अनुपक्रमलक्षणान्युच्यन्ते । परश्चैषां शेष असाध्यः प्रत्याख्येयस्सन् सर्वाः क्रियाः चिकित्साः अतिवर्तते कुण्ठयति । तस्मात् सुखसाध्यलक्षणेभ्योऽत्यन्तविपरीतत्वे स्थित उपेक्षणीय एव । तथा भ्रमादिकरः भ्रमइव भ्रमः चित्तस्य बहुस्वरूपमवस्थानम् । मोहो वैचैतन्यम् । अरतिः कुत्रचिदनवस्थितिः। तथा अक्षनाशनो दर्शनादीन्द्रियनाशनः । इत्यनुपक्रमलक्षणानि॥

व्याधीन् पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम् ॥
स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ।

इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण व्याधीन् पुरा आतुरसंयोग एव समीक्ष्य ततः क्रियां चिकित्सामारभेत । अन्यथैतदकुर्वन् ध्रुवमवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयात् अश्नुवीत ॥

साध्ययोरपि संयोगो बलिनोर्यात्यसाध्यताम्
विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यस्साध्यतां याति साध्यो यातित्वसा
[ध्यताम् ॥

वैद्यस्य परीक्षणीयप्रसंग इदमप्याह साध्ययोरित्यादि । बलिनोर्बलयुक्तयोः साध्यलक्षणयुक्तयोः संयोगोऽप्यसाध्यतां याति । अत एव संयोगाद्धेतोरसाध्यासाध्यसमागममप्यसाध्यं विद्यात् । तथा योऽसाध्यो व्याधिः स न कदाचिदपि साध्यतामिति । साध्यः पुनरसाध्यतामेति ॥

पादापचाराद्दैवाद्वा यान्त्यवस्थान्तरं गदाः ।

कथमित्याह पादापचारादित्यादि । पादापचारो यथोक्तानामंगानामपरिपूर्णत्वम् । अथवा सर्व एव व्याधयः पादनिरपेक्षा एव दैवाद्धेतोरवस्थान्तरं स्वरूपाद्विलक्षणतां यान्ति दैवमन्यजन्मकृतं कर्म ॥

वरमाशीविषविषं दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥
उपयुञ्जीत न त्वार्त्तादामिषं कृपणाज्जनात् ।

वैद्यस्यानुष्ठेयप्रसंग इदमप्याह वरमित्यादि । वरमा-

शीविषाणां दंष्ट्रिणां विषमुपयुक्तम् । दीप्तोवाऽभिरुपयुक्तः । दीप्तमयोऽपि वा उपयुक्तं शरीरेण संयोगं नीतम् । न तु कृपणार्जनादामिषमर्थादिकमुपयुक्तम् । अथवा आशीविषाश्च वरम् । विषञ्च वरम् ॥

वरो भूतदया धर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥
वर्त्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वमतिवर्त्तते ॥

इति यो भिषग्वैद्यः भूतदया वरः श्रेष्ठो धर्म इति विदित्वाऽऽर्त्तेषु रोगिषु वर्त्तते । स सिद्धार्थः अर्थसिध्या युक्तः । सर्वं सदाचारं जनमतिवर्त्तते तेषामुपरि भवतीत्यर्थः ।

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां

द्वितीयोऽध्यायः.

तृतीयोऽध्यायः

अथातोदिनचर्यां नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इतिह स्माऽहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अस्मिंस्तन्त्रे आयुषः पालनं प्रकृतं तच्च द्विविधं स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तं च । मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्यत्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते अथातोदिनचर्यामित्यादि । प्रतिदिनं कर्त्तव्या चर्या दिनचर्या ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्त उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन् ।
रक्षार्थमायुषः स्वस्थो——

किं तदित्याह ब्राह्म इति । स्वस्थो नीरोगः । आयुषो यथोपचितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् मुहूर्त्तो नाडिकाद्वयं । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मः । ब्रह्मज्ञानं तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो मुहूर्त्तो ब्राह्मः ब्रह्मयोग्यश्च कालो योगशास्त्रेषु निशायाः पश्चिमो यामो निश्चितः । तेन निशाक्षये निद्रानाशप्रयुक्तत्वादुत्थानस्याप्राप्तसन्ध्यासंसर्गो मुहूर्त्तोऽभिमतः । सन्ध्यायां स्वप्नप्रतिषेधात्। यद्यपि च ज्योतिश्शास्त्रेषु सूर्योदयात् प्रभृति षड्विंशो मुहूर्त्तो नाडिकाष्टकव्यवहितद्वितीयसूर्योदयो ब्राह्म इत्युच्यते तथापि नासाविहाभिप्रेतः । अन्नस्य जरणकाले जागरणप्रसंगात् । तस्मात्सन्ध्यायाः पूर्वो मुहूर्त्तो ब्रह्मोपासनयोग्यत्वात् ब्राह्मः। अभ्यासाद्यपेक्षन्तत्पूर्वोपि वा। तस्मिन् शय्यात उत्तिष्ठेत् । केचित्तु ज्योतिश्शास्त्रविदः विरिञ्चप्रभवं मुहूर्त्तं निशान्तभवमाहुः । किं कुर्वन्नुत्तिष्ठेत् जीर्णाजीर्णं निरूपयन्। ह्यस्तनमाहारं मया भुक्तं जीर्णं न वेति विकल्पयन् । एतावता हि कदाचित्स्वप्यादजीर्णाति नोत्तिष्ठेत् । अथवा षड्विंश एव ब्राह्मो मुहूर्त्तः अत्रगृह्यते । जीर्णाजीर्णं निरूपयन्नित्येतच्च दोषपरिहाराय भविष्यति ॥

——जातवेगः समुत्सृजेत् ॥
उदङ्मुखो मूत्रशकृद्दक्षिणाभिमुखो निशि ।
वाचं नियम्य प्रयतः संवीतांगोऽवगुण्ठितः ॥
प्रवर्त्तयेत् प्रचलितं न तु यत्नादुदीरयेत् ।
नामेध्यमार्गमृत्भस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥
पुरान्तिकाग्निवल्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ।
न नारीपूज्यगोर्केन्दुवाय्वम्बाग्निजलं प्रति ॥
न चातिरस्कृत्य महीं भयाशक्त्योस्तु कामतः ।

उत्थितश्च किं कुर्यादित्याह जातवेग इत्यादि । मूत्रपुरीषमुदङ्मुखः उत्तरां दिशं प्रेक्षमाणः उत्सृजेत् त्यजेत् । किंभूतः प्राप्तवेगः नोदीरितवेग इति । एतावता हि वातादीनां कोपोभवति । निशि रात्रौ दक्षिणदिगभिमुखः मूत्रशकृदुत्सृजेत् । किं कृत्वा मूत्रपुरीषमुत्सृजेत् वाचं नियम्य कृतमौनः । प्रयतः अनन्यकार्यः । संवीतांगो गृहीतपरिधानः । अवगुण्ठितः । अनभ्रशिराः । स्थानात् प्रचलितं मूत्रशकृत् स्तोकं स्तोकं प्रवर्त्तयेत् प्रेरयेत् । न त्वतियत्नेनाचलितमेवोदीरयेत् । नामेध्ये अत्यन्ताशुचौस्थाने । मार्गो रथ्या । तत्रापि नोत्सृजेत् । न मृदि राशीभूतायामपि । न भस्मनि । न गोस्थाने। न आकीर्णे जनसंसदि। न गोमयस्योपरि। न पुरनिकटे। नाग्निनिकटे। न वल्मीकोपरि । मृदा पिपीलिकादिकृतं स्थाण्वाकारं वल्मीकशब्देनोच्यते । नातिरमणीये, भूमिभागे, न हललिखिते, न कृताध्वराग्निचये, न वृक्षस्याधः उपरि वा । न च नार्याद्यभिमुखं । पूज्योगुर्वादिः । गवादयः प्रसिद्धाः । न च महीं भूमिमतिरस्कृत्य तृणादिभिरनवच्छाद्य । उत्सृजेदिति सर्वत्रानुवर्त्तते । यदा तु स्वामिचोरादिभयं यदा वा शरीराशक्तता तदा कामतो यथेच्छम् ॥

नवेगितोऽन्यकार्यःस्यान्नाजित्वासाध्यमामयम्

तथा वेगितः प्राप्तमूत्रादिवेगो नान्यकार्यो भवेत् । अ-

न्यकार्यप्रतिषेधप्रसंगेनाह साध्यमपि रोगमजित्वा नान्यकार्यो-भवेदिति ॥

निश्शल्यादुष्टमृत्पिण्डीपरिमृष्टमलायनः ।
अभ्युद्धृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपगन्धावहं शौचमनुत्पतितविन्दुभिः ।

उत्सृष्टवेगश्च शौचं योजयेत् कुर्यात् । किंभूतः कुर्यादत आह । निश्शल्यया काष्ठादिशल्यराहित्यां । अदुष्टया सौम्यया । मृत्पिण्डया परिमृष्टमलायनः सम्मार्जितगुदः । केन शौचं योजयेदत आह । अभ्युद्धृताभिरद्भिः नदीतटाकादितः कलशपाण्यादिना उत्गृहीताभिः । न तु कटीमेव नद्यामवगाह्य शौचयेत् । न चाशुचिना करेण मृत्सहिताभिरद्भिः। किंभूतं शौचमित्याह लेपगन्धावहमिति । लेपगन्धावहं मलायने लेपगन्धौ लेपश्च गन्धश्च येन नश्यति । एतेन मृदोऽपां शौचस्य च मानमुक्तं भवति । अनुत्पतितविन्दुभिरद्भिः यत उत्पातिता विन्दवोऽस्पृश्याः ॥

स्पृष्ट्वा धातून् मलानश्रु वसाकेशनखांश्च्युतान्॥
स्नात्वाभोक्तुमनाभुक्त्वासुप्त्वाक्षुत्वासुरार्चने ।
रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्ट उदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखोवाविविक्तस्थोनवहिर्जानु नान्यदृक् ।
अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलगैः ॥
नोद्धृतैर्नानतो नोर्ध्वं नाग्निपक्वैर्न पूतिभिः ।
न फेनबुल्बुदक्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जलैः ॥
नार्द्रैकपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न शब्दवत् ।

अन्यच्चेदं कुर्यात् । आचामेत् जलेन उपस्पृशेत् । किं कृत्वाऽह धात्वादिकान् स्पृष्ट्वा । किंभूतान् शरीराच्चलितान् धातवो रक्तादयः । मला मूत्रशकृत्कर्णमलादयः । अश्रु दृशोर्जलम्। अप्सदृशो मेदसो भागो वसा । तथाच "शुद्धमांसस्य यस्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता" इति चरकः । स्नात्वा चाऽचामेत् । भोक्तुमना बुभुक्षुः । भुक्त्वा च, सुप्त्वा च, क्षुत्वा च क्षवथुं कृत्वा, सुरार्चने देवार्चनारंभे, रथ्यामाक्रम्य मार्गं परिभ्रम्य, चकारात् प्रकृतं शौचं कृत्वा । किंभूतः पूर्वामुत्तरां वा दिशमीक्षमाणः उपविष्टः । न बहिर्जानु जानुभ्यां बहिः पाणी अकृत्वा । नान्यदृक् आचमनजलादन्यत्र न दृष्टिं कुर्वन् । अजल्पन् कृतमौनः । उत्तरासांगी गृहीतोपरिवसनः । कैराचामेत्? जलैः । किं भूतैः? स्वच्छैः निर्मलैः अंगुष्ठमूलगैः ब्राह्मतीर्थोपवेशिभिः । नोद्धृतैराचामेत् किं तर्हि अविच्छिन्नधारया दत्तैः। नाऽनतः न नामितांगः । नोर्ध्वं उत्थितो न । नाग्निपक्वैः, न दुर्गन्धिभिः न फेनिलैः, न बुल्बुदिभिः, न क्षारैः, न विरसैः, नाप्येकहस्तदत्तैः । आर्द्रैकपाणिर्नाचामेत् यावत्द्वावपि पाणी न प्रक्षाळितौ । नाशुचिहस्तपादः । जलपाने शब्दं न कुर्वन् ॥

वटासनार्कखादिरकरञ्जकरवीरजं ॥
सर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभोद्भवम् ।
कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशम् ॥
विज्ञातवृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रन्थि सुभूमिजं ।
कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सुकूर्चं द्वादशांगुलम् ॥
प्रातर्भुक्त्वाच यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनं ।
वाप्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥
शनैस्तेन ततो दन्तान् दन्तमांसान्यबाधयन् ।

अन्यच्च किं कुर्यात्? कृतशौचः दन्तधावनकाष्ठं भक्षयेत् । किं तत् वटादिवृक्षाणामन्यतमस्य मूलं यत् कषायादिरससंयुक्तं न त्वन्यरसं वटादिजं मूलं वटादिमूलादन्यदपीदृशं कषायादिरससंयुक्तं मूलं वा काष्ठं वा सर्वं भक्षयेत् । विज्ञातवृक्षं वृक्षा हि मोहनादिनानाशक्तयोदृश्यन्ते क्षुण्णाग्रमापोथिताग्रं, ऋजु स्पष्टं, तथा ग्रन्थिरहितं, सुभूमिजं श्मशानाद्यजातं, स्थूलतया च कनीनिकाग्रान्तसमं कनीनिका कनिष्ठांगुलिः सुकूर्चं अपरुषकूर्चं, परिमाणेन द्वादशांगुलं । द्वौ कालौ दन्तमांसं रक्षन् दन्तपवनं भक्षयेत्। दिनारंभे भोजनान्ते च। यतवाङ्मौनी । ततोदन्तपवनं मलापनुत्यर्थं भक्षयित्वा अनन्तरं शनैः वाप्यादि क्षौद्रान्तान्वितप्रान्तेन दन्तकाष्ठेन दन्तान् घर्षयेत् । वाप्यं कुष्ठं । त्रिवर्गत्रितयं त्रिकटुत्रिफलात्रिजातकं च ॥

लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिर्लेखनेन च॥
तथास्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वास्यदन्तजाः ।
रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥

अनु पश्चात् तेनैव लेखनयोग्यकृतेन दन्तपवनेन जिह्वां सुखं लिखेत्, जिह्वानिर्लेखनेन लोहादिकृतेन वा जिह्वां सुखं लिखेत् । स्वल्पमपि मांसमबाधमानस्तां लिखेत्। एवं

हि दन्तपवनाजिह्वानिर्लेखनाभ्यामस्य पुंसो मलादयोजिह्वादिजा न भवन्ति। यथासंख्यं विवक्षिता रुच्यादयोलघुतान्ताश्च भवन्ति ॥

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ।
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥

तत्र दन्तपवनं अजीर्णादियुतः पुरुषो नाद्यात्। वमथुः च्छर्दिः, श्वासादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः। आमयशब्देन रोगपर्यायेण हृदादीनां संबन्धः ॥

नैव श्लेष्मातकारिष्टबिभीतधवधन्वजान् ।
बिल्ववञ्जुळनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्वकतिन्दुकान् ॥
कोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुल्गुलून् ।
पारिभद्रकमम्लीकामोचक्यौ शाल्मलीं शणम्॥
स्वाद्वम्ललवणं शुष्कं सुषिरं पूति पिच्छिलम् ।

श्लेष्मातकादिकं दन्तपवनमवश्यमेव नाद्यात्। तथा प्रथमरसत्रययुक्तं, दुर्गन्धिपिच्छिलं च, शुष्कं नीरसं, सुषिरमन्तश्शून्यम्। श्लेष्मातकादीनां शणान्तानां पर्यायाणि नोच्यन्ते विशिष्टदेशप्रसिद्धत्वात्। या चावाकांक्षा सा निघण्टुज्ञानादेव नश्यति ॥

पालाशमासनं दन्तधावनं पादुके त्यजेत् ॥

दन्तपवनप्रसंगेनाह। पलाशवृक्षजातमासनं, दन्तधावनं, पादुके च त्यजेत् ॥

दन्तान् पूर्वमधोघर्षेत् प्रातस्सिञ्चेच्चलोचने ।
तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा ॥

दन्तपवने चाधोदन्तान् पूर्वं घर्षेत्। प्रतिदिनं प्रातर्दिनारंभे अक्षिणी सिञ्चेत् तोयपूर्णमुखः सन्। केन सिञ्चेत् शीतवारिणा। किं नित्यमेव? शीतवारिणा ग्रीष्मशरदोरेव। अन्यस्मिन्नृतौ कोष्णवारिणेत्यर्थात् लभ्यते ॥

प्रणम्य देवान् वृद्धांश्च मंगलाष्टशतं शुभम् ।
शृण्वन् काञ्चनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनन्तरम्

इदञ्चानन्तरं कुर्यात्। देवान् वृद्धांश्च प्रणम्य मंगलाष्टशतं शुभं शृण्वन् सौवर्णभाण्डस्थं घृतमवाङ्मुखः पश्येत्। मंगलाष्टशतं दूतादिविज्ञानीये वक्ष्यते ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।
लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥
व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ।

ततस्सौवीरमञ्जनमक्षिभ्यां हितं नित्यं भजेत्। तेन चाञ्जनेन लोचने नेत्रे, मनोज्ञे दर्शनीये, भवतः। सूक्ष्मञ्च रूपं पश्यतः। व्यक्तत्रिवर्णत्वाच्च निर्मले, रक्तशुक्लकृष्णं वर्णत्रयम्। सुस्निग्धानि सुघनानि च पक्ष्माणि ययोस्ते तथाविधे ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।
योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात् स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥

तथा सप्तरात्रान्तरेण चक्षुषः श्लेष्मस्रावणार्थं रसाञ्जनं योजयेत्। कुतः यतश्चक्षुस्तेजोमयं, चक्षुषस्तेजोमयव्यपदेशो भूयसा। यतः पञ्चभूतात्मकमिन्द्रियन्तस्य च वातादितोविशेषाच्छ्लेष्मणो विपरीतत्वात् भयमिति ॥

अणुतैलं ततोनस्यं ततोगण्डूषधारणम् ।
घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ॥
सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यंगा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥
ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ।
न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगण्डूषधारणात् ॥
खदिरक्षीरिवृक्षारिमेदांबुकवळग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥
सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणमणुतैलं नस्यं योज्यं अनन्तरं गण्डूषधारणं। नस्यशीलिन एवं भवन्ति। घनोन्नतप्रसन्नास्त्वगादयः येषां ते तथाविधाः। घनत्वादिभिस्त्वगादीनां यथासंभवं संबन्धः। प्रसन्नत्वचः, उन्नतस्कन्धाः, घनग्रीवाः, प्रसन्नमुखाः, घनवक्षसः, सुगन्धास्याः, मधुरस्वराः, वलीपलितव्यंगरहिताश्च। वल्यस्त्वचः संकोचाः, व्यंगानि मुखे श्यावानि मण्डलानि। स्नेहगण्डूषधारणादोष्ठस्फुटनादयो न भवन्ति। पारुष्यमोष्ठयोरेव, तथा आस्यशोषः, दन्तरोगः, स्वरहानिश्च। तथा अरोचकादिनाशकामेन खदिराद्यंबुकवळग्रहः कार्यः। तथा वक्त्रलाघवकामेन उष्णोदकगण्डूषः। कवळगण्डूषयोर्भेदोगण्डूषादिविधौ वक्ष्यते। प्रसेक आस्यस्रावः ॥

प्रायोगिकं ततोधूमं गन्धमाल्यादि चाचरेत् ॥
धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणलक्षणं प्रायोगिकं धूमं गन्धमाल्या-

दि चाचरेत् । आदिशब्देन वासःप्रभृतीनां ग्रहणम् । धूमपस्य किं भवति । जत्रोरक्षकमन्याभिधानस्य, ऊर्ध्वमुपरिशिरसि वातकफरुजा रोगा न भवन्ति ॥

अञ्जनोत्क्लेशितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम् ॥
धूमेन कवलोत्क्लिष्टं क्रमाद्वातकफं जयेत् ।
गन्धमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनम् ॥

नन्वञ्जनादीनामेवंभूतः क्रमः किमर्थमाश्रितइत्याह अञ्जनोत्क्लेशितमित्यादि । गन्धमाल्यादिकमुपयुज्यमानं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं कान्तिकारं च भवति ॥

वासो न धारयेज्जीर्णं मलिनं रक्तमुद्भणम् ।
माल्यं न लंबं न बहिर्न रक्तं जलजादृते ॥
नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ।

अन्यच्चेदमिदं कुर्यात् । जीर्णं जीर्णप्रायं वासः परिधानं न धारयेत् मलिनं रक्तमुद्भणञ्च । उद्भदमुद्भटं, माल्यं पुष्पं, लंबं स्रग्दामादि, न धारयेत्। न बहिः राजमार्गे दृश्यमानं वा । जलजं वर्जयित्वा रक्तमन्यन्माल्यं न धारयेत् । प्रसंगेनाह अन्येन विधृतं वस्त्रं न धारयेत् । पुष्पमुपानहौ चर्मपादुके तथा ॥

रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत् ॥
जातीलवंगकर्पूरकंकोलकटुकैः सह ।
तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितम् ॥
रक्तपित्तक्षतक्षीणरूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥
पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ॥

रुच्यादिकमिच्छन् वक्त्रेण जात्यादिभिः सह पूगफलान्वितं तांबूलीनां नागलतानां, किसलयं पल्लवं, धारयेत्। रक्तपित्ताद्युपहतस्य शोषिणश्च तत्सेवनमपथ्यं। रूक्षेण हेतुनोत्कुपितानि चक्षूंषियेषां ते रूक्षोत्कुपितचक्षुषः तेषां, अथवा रूक्षाणामुत्कुपितचक्षुषाञ्च । सुबोधम् ॥

उत्तिष्ठेत ततोत्यर्थमर्थेष्वर्थानुबन्धिषु ।
निन्दितं दीर्घमप्यायुरसन्निहितसाधनम् ॥
कृषिं वणिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपम् ।
लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रयेत् क्रियाम्॥
मुक्तवेगश्च गमनस्वप्नाहारसभाः स्त्रियः ।

ततोऽनन्तरमर्थानुबन्धिषु धनहेतुषु, कार्येष्वत्यर्थं उत्तिष्ठेत यत्नोंचेष्टेत । यस्माद्दीर्घमप्यायुरसन्निहितसाधनं दारिद्र्ययुक्तं निन्दितं गर्हितम्। तथा धनार्थी कृष्यादिकमारभेत । अन्याश्च क्रियां धनलाभहेतुकामुभयलोकाविरुद्धां सतीमाश्रयेत् । तथा मुक्तवेग उत्सृष्टमूत्रपुरीषादिवेगश्च अध्वगमनादिकम् ॥

पाणिनाऽलभ्य निष्क्रामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलम् ॥
सातपत्रपदत्राणो विचरे युगमात्रदृक्।
निशिचात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान्
प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि ।

तथा रत्नादिकमालभ्य सपूजं संस्पृश्य, कार्यार्थं निष्क्रामेत् । निर्गतश्च च्छत्रपादत्राणसंयुक्तो युगमात्रदृग्विचरेत् । युगो हस्तद्वयं, अन्ये हस्तचतुष्टयं युगमाहुः, तन्मात्रमग्रतः पश्यन् कृमिस्थाण्वादिभयात् । निशि रात्रावात्ययिके अतिप्रयोजनवति कार्ये, दण्डी मौली सहायवांश्च विचरेत्, अर्थबलादुक्तमनात्ययिके कार्ये नैव विचरेत् निशीति । मौली वेष्टितशिराः । तथा रात्रौ शिरः पिधाय पर्यटेत्, न त्वह्नि शिरः पिधाय पर्यटेत् परिभ्रमेदिति ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन्॥
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ।

चैत्यादीनां च्छायां नाक्रामेत् पदाभ्यां न लंघयेत् । चैत्यः प्रसिद्धः, पूज्योगुर्वादिः, अशस्तममंगल्यं वस्तु, तथा भस्मादिकमपि । तथा शर्करादिकमपि। शर्करा शिलाचूर्णं, बलिर्भूतोपहारः स्नानभूः यत्र कश्चित् स्नातः ॥

मध्याह्ने सन्ध्ययो रात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम्।
न सेवेत न शर्वर्यां वृक्षचैत्यं न चत्वरम् ।
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥

तथा मध्याह्नादिषु कालेषु चतुष्पथं न सेवेत । तथा शर्वर्यां सर्वस्यामपि रात्रौ, वृक्षादिकं न सेवेत । चत्वरं त्रिपथमाहुः, ग्रामात् बहिरवताराश्रयमन्ये, ग्रामीणसमाजस्थानामित्यन्ये, यस्तु लोके चत्वरइति प्रसिद्धः । सूनाटव्यादिकं दिवाऽपि न सेवेत । सूनाटवी वधारण्यम् ॥

न हुंकुर्याच्छवं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ।
नापसव्यं परिक्रामेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥

चतुष्पथं नमस्कुर्यात् प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ।
न व्याळव्याधिताशस्तैर्नादान्तक्षुत् पिपासितैः
न च्छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्ठेन च न व्रजेत् ।
नाऽतिप्रगेऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥
नासन्निहितपानीयो नातितूर्णं न सन्ततम् ।
न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैस्सह ॥

शवं न हुंकुर्यात्, मृतशरीरं हुंकारेण न तर्जयेत् । पूज्यादीनि चापसव्यं वामं, परित्यज्य न गच्छेत् । इतराणि तद्विपरीतानि, दक्षिणं त्यक्त्वा न गच्छेत् । चतुष्पथं, प्रज्ञातान् प्रसिद्धांश्च वनस्पतीन् वृक्षान्, नमस्कुर्यात् । व्याळादिभिश्च वाहैर्न व्रजेत् । व्याळः दुष्टः क्षुद्रः, अतिपूर्वाह्णादिकाले च न व्रजेत् । असन्निहितपानीयः अगृहीतपानीयः, तूर्णं वेगेन, न सन्ततं बहुकालमपितु विश्रम्यैव गन्तव्यामित्यभिप्रायः, शत्रुणा सह न व्रजेत्, अविदितैरविज्ञातस्वरूपैः, सह न व्रजेत्, एकाकी न व्रजेत्, अधार्मिकैश्च सह ॥

दद्याद्वर्त्माऽर्तवृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ।
स्नानभोजनपानानि वाहेभ्यो नाऽचरेत् पुरः॥
नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।
नाऽरोहेद्विषमं शैलं नावं संशयितां तरुम् ॥
निपातयेन्न लोष्टेन न फलेन फलं द्रुमात् ।
न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चाऽसने ॥
स्वयं तिष्ठेत् परगृहे युक्तनिद्रं न बोधयेत् ।
नाऽचरेत् पाणिवाक्पादहृङ्मेढ्रोदरचापलम् ॥
त्रिः पक्षस्य कचश्मश्रुनखरोमाणि वर्धयेत् ।
न स्वहस्तेन दन्तैर्वा स्नानश्चानु समाचरेत् ॥

तथा आर्तादिभ्यो वर्त्म दद्यात् मार्गं त्यजेत् । भारी भारवाहकः, चक्री गन्ध्यादिः । वाहेभ्यः पुरः स्नानादिकं नाचरेत् । पूर्वं स्ववाहानश्वादीन् स्नपयेत् भोजयेत् पाययेच्च पश्चात्स्वयं स्नायात् भुञ्जीत चेत्यर्थः । बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् । अग्निस्कन्धाभिमुखो न गच्छेत् । अग्निस्कन्धो महानग्निराशिः । विषमं अतिनिम्नोन्नतप्रदेशं, शैलं पर्वतं, नारोहेत् संशयितामविज्ञातस्वरूपां, नावं, वृक्षं च सर्वं नारोहेत् । द्रुमाद्वृक्षात्, लोष्टेन फलेन वा फलं न पातयेत् । परगृहे वार्यमाणः प्रतिषिध्यमानप्रवेशो, न प्रविशेत् । अप्रसिद्धेन मार्गेण न प्रविशेत् । प्रविष्टश्च अदत्ते आसने न स्वयं तिष्ठेत् नोपविशेत् । युक्ता अविरुद्धा निद्रा यस्य तन्न बोधयेत् । पाण्यादिचापलञ्च नाचरेत् । हस्तचापलं वाद्यानुकरणादि, पादचापलमप्येवंप्रकारमेव, वाक्चापलं यत्किञ्चनवादित्वं, दृक्चापलं परयुवत्यादिदर्शनं, मेढ्रचापलं प्रासंगिकानुचितयोषित्गमनादि, उदरचापलं भोजनगृध्नुता । पक्षस्य मध्ये त्रीन् वारान् केशादिन् कर्तयेत्, स्वहस्तेन दन्तैर्वा न कर्तयेत् । कर्तयित्वा च स्नानमाचरेत् ॥

अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगन्धिभिः ।
यथर्तुसंस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥
अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्वप्नदार्ढ्यबृहत्वकृत् ।
दग्धभग्नक्षतरुजाक्लमश्रमजरापहः ॥
रथाक्षचर्मघटवत् भवन्त्यभ्यंगतो गुणाः ।
स्पर्शनेऽभ्यधिकोवायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रयम् ॥
त्वच्यश्च परमभ्यंगोयस्मात्तं शीलयेदतः ।
शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥
स केश्यः शीलितोमूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥
पादाभ्यंगस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् ।
पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥
वर्ज्योऽभ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ।

अथानन्तरमनन्तरोक्तप्रकारेण कालमतिवाह्य उत्पन्नान्नपानेच्छः अभ्यंगमाचरेत् । केनेत्याह, तैलैः, किंभूतैः? वातघ्नैः सुगन्धिभिश्च ऋत्वनतिक्रमेण संस्पर्शसुखकरैश्च उष्णकाले शीतैः शीतकाले चोष्णैरित्यर्थः । अभ्यंगगुणानाह अभ्यंगेति । दग्धादित्रयस्य रुजया संबन्धः क्षतश्शस्त्रादिना । तथा रथाक्षादिवदभ्यंगात् गुणा भवन्ति, रथाक्षं चक्रनाभिः, तस्य चर्मघटयोश्च यथाऽभ्यंगेन श्लक्ष्णत्वं यथा मार्दवं, यथा च दार्ढ्यं, तथा शरीरस्यापि, यथा च रथाक्षस्य स्नेहस्पर्शनमात्रेण, चर्मणोमर्दनेन घटस्य स्नेहसंस्कारेणेति । यतश्च परमत्यर्थं, त्वच्यश्चाभ्यंगः तस्मादभ्यंगमाचरेत् । कथमित्याह स्पर्शन इति । स्पर्शनं त्वगाश्रितम् । स्पर्शने चावश्यं वायुना भवितव्यम् । अतोवाताऽबाधभयादित्यर्थः। शिरःप्रभृतिषु त-

मभ्यगं विशेषेण शीलयेत् । किमर्थमित्याह । सोऽभ्यंगः मूर्ध्नि शिरसि, शीलितः केश्यः केशेभ्यो हितः, कपालस्येन्द्रियाणाञ्च तर्पणः तृप्तिकरः । स्नेहेन कर्णपूरणं हनुमन्यादिशूलघ्नम् । पादादिषु तमभ्यंगं विशेषेण शीलयेत् । पादाभ्यंगस्तु तत्स्थैर्यादिकृत् पादसुप्त्यादिघ्नश्च । सुप्तिरिव सुप्तिः अभिघाताद्यचैतन्यम् । सर्वोऽभ्यंगः कफग्रस्तादिभिर्वर्ज्यः न सेव्यः । कफग्रस्तः श्लेष्मरोगार्तः ग्रस्तग्रहणमतिशयोपलक्षणार्थं । कृतसंशुद्धिः वमनविरेचनादिभिरचिरकालनिस्सृतदोषः॥

शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते ॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥
वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ।
अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ।

अनन्तरं व्यायामं शीलयेत् । क उच्यते व्यायामः । आह शरीरेति । येन कर्मणा क्रियमाणेन शरीरमायस्यते तद्व्यायामशब्देन वाच्यम् । तेनैतदुक्तं भवति कस्यचिच्चंक्रमणमेव व्यायामः कस्यचिदन्यदधिकमिति । तेन कृतेन किं भवतीत्याह लाघवमित्यादि । लाघवं देहस्य लघुत्वं । अन्यत् सुबोधं । वातपित्तरोगार्त्तो बालोवृद्धश्च व्यायामं त्यजेत् । स च व्यायामोबलवद्भिः पुरुषैः शीतकाले हेमन्तशिशिरयोः, वसन्ते च स्निग्धान्नभोजिभिः सद्भिरर्द्धशक्त्या निषेवणीयः यावच्छक्यते ततोऽर्द्धमिति । अन्यस्मिन् पुनरृतौ स्वल्पमेव॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ॥
तृष्णा क्षयः प्रतमकोरक्तपित्तं श्रमः क्लमः ।
अतिव्यायामतः कासोज्वरः छर्दीश्च जायते ॥
व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ।
गजं सिंह इवाऽकर्षन् भजन्नति विनश्यति ॥

तं च व्यायामं कृत्वा यथासुखं देहं मर्दयेत् सर्वं । यथोक्तप्रमाणातिक्रमादतिव्यायामेन कासादिरोगोत्पत्तिः । प्रसंगेनाह । व्यायामादीनां साहसमतिसेवां भजन् पुरुषो विनश्यति । यथा सिंहोविक्रमवानतिस्वल्पबलः महाबलं दन्तिनमाकर्षन् स्वयमेव विनश्यतीति ॥

उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।
स्थिरीकिरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

अनन्तरं कषायद्रव्यैरुद्वर्त्तनं कुर्यात् । तद्गुणानाह कफहरमित्यादि ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥
उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ।
तेनैव तूत्तमांगस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥
नाऽनाप्लुत्य शिरः स्नायान्न जलेऽल्पे न शीतळे
स्नानोदकावतरणस्वप्नान् नग्नो न चाऽचरेत्॥
पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।

तदनु स्नानमाचरेत् । तच्चाग्न्युदीरणत्वादियुक्तं कण्ड्वादिघ्नं च । उष्णांबुनेत्यादि सुबोधं । शिरस्यनाप्लुते असिक्ते, न स्नायात् । जले नद्यादिस्थे स्वल्पे शीतळे च न स्नायात् । नग्नः अगृहीतपरिधानः, स्नानमुदकावतरणञ्च नाचरेत् । तथा स्वप्नञ्च नग्नोनाचरेत् । परवारिणि अन्यकृते तटाकादौ, पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । पञ्चभिः पिण्डैरुद्धृतैरात्मनैव स्नानार्थं जलाशयः कृतो भवति ॥

नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलाशयम् ॥
न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ।
स्नात्वा न मृज्यात् गात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान्॥
निवसीताऽर्द्र एवाऽशु सोष्णीषे धौतवाससी ।
न त्वंबरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥
वासोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ।
स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

दर्पणवदात्मानं जले नेक्षेत । तटस्थः कूलस्थो,जलाशयं कूपादिकं, नेक्षेत । पाणिना पादेन वा जलञ्च प्रतिस्फालयेत् नाभिहन्यात् । स्नात्वा च पाण्यादिनांगानि न परिमार्जयेत् । केशांश्च स्नात्वा न धुनुयात् । आर्द्र एव धौतोष्णीषं धौतवाससी च निवसीत परिदध्यात् । उष्णीषः शिरःपट्टकं । स्नात्वा च स्नानकालधृतं वासो न स्पृशेत् । तैलं वसाञ्च स्नात्वा न स्पृशेत् । शयनाद्यवसरे अन्यदन्यद्वासः परिवर्त्तयेत् । निर्गमे देवतार्च्चने चान्यदन्यद्वासो निवसीत । अर्द्दिताद्यार्त्तानां स्नानं गर्हितं निन्द्यम् । आध्मानं वायुना जठरापूरणं, पीनसो नासास्रावः ।

अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽत्ययात् ॥
अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्वा च शक्तितः ।
पाकं सजलमेकान्ते यथासुखमिति ब्रुवन् ॥
प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नाऽन्नमात्मने ।
नाऽन्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनां ॥
स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कृतकारिणां ।
गणारिगणिकासत्रधूर्त्तानापणिकश्च न ॥
नोत्संगे भक्षयेत् भक्ष्यान् जलं नाञ्जलिनापिबेत्
सर्वश्च तिलसंबद्धं नाऽद्यादस्तमिते रवौ ॥
न भुक्तमात्र आयस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखं ।

ततोऽनन्तरमन्नपानविधानेनान्नं भुञ्जीत । अत्यये तु यथेच्छमेव । प्राप्तमाहारमभिनन्द्य प्रसन्नात्मा प्रसन्नहृदयः, हुत्वा चाग्निमुखे, शक्तितश्च दत्वा कृपणादिभ्यो यथाशक्तिद-त्वा सर्वं भूतग्राममुद्दिश्य, एकान्ते पाकं सर्वमाहार्यं तोदकं यथासुखमिति मन्त्रपदमिव ब्रुवन् दद्यात् । दानादिव्यवच्छे-देनात्मार्थमन्नं न पाचयेत् । मुमूर्षुप्रभृतीनामन्नं नाद्यात् । गणान्नं बहुवायत्तमन्नं नाद्यात् । आपणिको वणिक । उत्संगे गृहीत्वा भक्ष्यान्न भक्षयेत् । अञ्जलिना पाणिसंपुटेन, जलन्न पिबेत् । रवौ दिनकृति, अस्तमिते तिलसंबद्धं सर्वं भक्ष्यं नाद्यात् । भोजनादुत्थितः शरीरायासं न कुर्यात् । स्मृत्या-दिप्रतिषिद्धं सुखन्न सेवेत ॥

धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिःकथाभिस्त्रिगुणात्मभिः ॥
मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ।

दिनस्य च मध्यमिष्टैः शिष्टैश्च सहायैर्युतः कथाभिर्ग-मयेत् । किंभूताभिः धर्मप्रधानाभिः मध्यार्थाभिः अर्थबलात् स्वल्पकामाभिः । एवं त्रिगुणात्मभिः त्रिगुणो धर्मादीनां स्या-नवृद्धिक्षयलक्षणः ॥

न लोकभूपतिद्विष्टैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥
कलिवैररुचिर्न स्यात् धीरः संपद्विपत्तिषु ।
श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥
क्षान्तिमान् दक्षिणोदक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ।
ह्रीमान् धीमान् महोत्साहः संविभागी प्रियाति[थिः ॥
अक्षुद्रवृत्तिर्गंभीरः साधुराश्रितवत्सलः ।
दाता पितृभ्यः पिण्डस्य यष्टा होता कृपात्मकः
अनुज्ञाता सुवार्तानान्दीनानामनुकंपकः ॥*
आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ।
पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥
वित्तबन्धुवयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरम् ।

लोकद्विष्टैराजद्विष्टैश्च सहसंगतिं न कुर्यात् । नास्ति-कैश्च । अदृष्टनास्तीति बोद्धारो नास्तिकाः । कलहं वैरञ्च न रोचयेत् । संपत्स्वापत्सु, च धैर्यमवलंबेत । शास्त्रश्रवणाद-न्यत्राशनादिके सन्तुष्टः, श्रुतेत्वसन्तुष्टः । उपनतादाधिकेना-ऽकांक्षा असन्तोषः । तत्रैव च श्रुते शेषविषये कुतूहलवान् । सर्वभूतेषु क्षान्तिमत्वादियुक्तोभवेत् । दक्षिणः पक्षपाती । अन्यत्सुबोधम् । पूज्यांश्च पूजयेत् । अतआह वित्तेत्यादि । धनवान् पूज्यः, अतोऽधिकं बन्धुः, अतोऽधिकमधिकवयाः, ततोऽधिकं विद्यावान्, ततोऽधिकं शीलवान् पूज्यइति यथोत्त-रार्थः । यो यस्मादुत्तरः स तस्मात् पूज्यइति ॥

आत्मद्रुहममर्यादं मूढमुज्झितसत्पथम् ॥
सुतरामनुकंपेत नरकार्चिष्मदिन्धनम् ।
धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं वदेद्वचः ॥

आत्मद्रोहादियुक्तमत्यन्तं कृपया सत्पथयोजनादिना, परमनुकंपेत । सर्वस्य च धर्म्यादिकं वाक्यं वदेत् । धर्मा-दनपेतं धर्म्यं, अर्थादनपेतमर्थ्यं, प्रियं श्रोतुः, तथ्यं सत्यं, मितं स्वल्पं, पथ्यं हितानुबन्धि ॥

नाऽत्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ।
न हीनानवमन्येत वृत्तार्थांगबलश्रुतैः ॥
नाऽरुन्तुदः स्यान्न क्रूरो न तीक्ष्णोनोऽपतापवान्
हेतावीर्ष्येन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्रपुत्राच्छिष्याद्वा शासनार्हाद्धिताशयः ॥
नृत्यवादित्रगीतादि नोद्भणामाचरेत् क्रियाम् ।
प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसान्त्वपरायणः ॥

* अनुयाता शुचाऽर्तानामित्यपि पाठः ॥

ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशेन्नाऽधरवाससा ।
न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विलंबनम् ॥
नाऽसंवृतमुखो हास्यक्षवोत्गारविजृंभणम् ।
पाणिद्वयेन युगपत् कण्डूयेन्नात्मनः शिरः ॥
वहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ।
नासिकान्न विकुष्णीयाद्दशनान्न विघट्टयेत् ॥
कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनम् ।
पादं पादेन नाऽक्रामेन्न कण्डूयेन्न शौचयेत् ॥
न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसाधयेत्

आत्मनश्शरीरस्यावज्ञां न कुर्यात् । न चात्मानं स्तूयात् । न च पीडयेत् । वृत्तादिहीनानामवमानो न विधेयः । अरुन्तुदोमर्मस्पृक् । उपतापः परनिर्बन्धः । हेतौ सेवादिके ईर्ष्येत् । ईर्ष्या नाम यत् परस्यभूतं तत् कथं मम नेतिबुद्धिः । न तु तत्फले अर्थादिके, फलार्थिना हि तत्कारणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । पापशीलेऽप्यभद्रं नाचरेत् । परस्य च दण्डं नोद्यच्छेत् । क्रुद्धश्च सन् परस्य एनं दण्डं न पातयेत् पुत्रं शासनार्हं शिष्यश्चान्यत्र वर्जयित्वा । अशासनार्हयोस्तयोरपि न निपातयेत् । हिताशयस्तद्धितकामः । नृत्तादिक्रियामुद्धणामतिमात्रं नाऽचरेत् । देशकालादप्रसिद्धान् केशदीन् न धारयेत् । नाभेरुपरिशरीरमधःकायवाससा न स्पृशेत् । कृतव्यवायश्च शीघ्रं शौचमाचरेत् । अस्थगितास्योहास्यादिकं नाऽचरेत् । हस्तद्वयेन युगपच्छिरो न कण्डूयेत्। अन्यत्सुबोधम् । निष्प्रयोजनं विलेखनादिकं नाचरेत् । आस्यादिवादनं सर्वथैव न कुर्यात् । पादेन पादं नाऽक्रामेत् । न च कण्डूयेत् । न च शौचयेत् तौ पादौ कांस्यमये भाजने कृत्वा न शौचयेत् ॥

अभीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान्
नाऽसमिद्धमुपासीत हुताशं नैव चाशुचिः ।
नाऽनुवातं न विवृतो न क्रान्तो नाऽन्यमानसः
धमेन्नाऽस्येन न स्कन्देन्नाऽधः कुर्यान्न पादतः
सततं न निरीक्षेत चलसूक्ष्माप्रियाणि च ॥
नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणममार्जितम् ।
उद्यन्तमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् ॥
उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।
नाऽन्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥
स्त्रियं स्रवन्तीं नोदक्यां न नग्नां नाऽन्यसंगताम्
न पत्नीं भोजनस्वप्नक्षुतजृंभादुरासने ॥
शयीत नैकशयने न चाश्नीयात्तया सह ।
तामनीर्ष्यश्च गोपायेत् स्वैरिणीं नाधिवासयेत्
नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनांशुदिवाकरान् ।
पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥
पाययन्तीं चरन्तीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत्
अर्केन्दुपरिवेषोल्काशतक्रतुधनूंषि च ॥
नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्धावेन्न वर्षति ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्
नाऽऽत्मनो जन्मलग्नर्क्षधनसारं गृहे मलम् ।
प्रकाशयेन्नावमानं न च निस्नेहतां प्रभोः ॥

नखादीन् निर्मलान् दध्याद्धारयेत् । मुखेन हुताशनमग्निं न धमेत् मुखवातेन नोदीरयेदित्यर्थः । न स्कन्देत् न विकिरेत् शयनासनादिष्वधो न कुर्यात् । उदयादावस्थास्थितं सूर्यं नेक्षेत । उपरक्तोराहुच्छादितः । अन्यदप्यतितेजोयुक्तं नेक्षेत । गुरोः क्रुद्धस्य मुखं नेक्षेत । स्रवन्तीं मूत्रयमाणां, स्त्रियं नेक्षेत । उदक्यां रजस्वलामपि, नेक्षेत । अन्यपुरुषमिथुनीभूतांश्च नेक्षेत । भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तीं दुरासने चोपविष्टां स्वपत्नीं नेक्षेत । न च स्वभार्यया सहैकशयने शयीत । तयासह नाश्नीयात् । ईर्ष्यांश्चाकुर्वन् स्वगृहिणीं रक्षेत्। स्वैरिणीं च स्त्रियं स्वगृहे नाधिवासयेत् । भर्तारं जीवन्तं परित्यज्यस्वेच्छया गृहान्निर्गता स्वैरिणी । उच्छिष्टः अप्रयतः, तारकादीन् न पश्येत् । यानादिकं च न कुर्यात् । पाययन्तीं वत्सं, चरन्तीं भक्षयन्तीं सस्यादि, गामन्यस्मै न दर्शयेत् । अर्केन्दुपरिवेषादिकश्चान्यस्मै न दर्शयेत् । परिवेषोमण्डलं । देवार्चनप्रसंगे अन्यत् कर्म न कुर्वीत । वर्षति पतति पानीये, न धावेत् । पक्षस्य तिथिं न ब्रूयात् । अद्यामावास्येति न कस्मैचित् कथयेदित्यर्थः । पक्षस्य मध्ये सर्वां तिथिं न ब्रूयात् इति केचित्, ते पक्षशब्दस्य प्रयोजनं प्रष्टव्याः । आत्मनश्च जन्मलग्ननक्षत्रादिकं न कथयेत् । गृहे मलं गृहदोषं, आत्मन्यवमानं प्रभोः निस्नेहतां च न लोके प्रकाशयेत् ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।
अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमैथुनम् ॥
सशब्दमलिनं हस्तभ्रूनेत्रोत्क्षेपवादिताम् ।
कूलच्छायां सुरापानं व्याळदंष्ट्रिविषाणिनः ॥
हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ।
सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ॥
आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासुस्थिरमानिताम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विस्रंभस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत्

पुरोवातादीनां त्यजेदित्युत्तरेण संबन्धः । हस्ताद्युत्क्षेपेण प्रायेण जनोवदति तत् प्रतिषिद्धम् । हीनातिसेवां च त्यजेत् । आरोग्यादीनां स्थिरज्ञानं विश्वासः अहमरोगः अहं गृहीतविद्यः इत्यादिकं त्यजेत् उपेक्षया नाशभयात् ॥

नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु तच्छास्त्रगर्हितम् ॥
न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकम् ।
नाधर्मिजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं* न पर्वतम् ॥

एकाहमपि वास्तुविद्यागर्हितं गृहं नाधिवसेत् । व्याधिबहुलादिकं देशञ्च । उपसृष्टं सोपसर्गं मारकादिना ॥

वसेत् प्राज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतृणेन्धने ।
सुभिक्षक्षेमरम्यान्ते पण्डितैर्मण्डिते पुरे ॥
नरामराणां सिद्धानां शास्त्राणाञ्चाजुगुप्सकः
आधारकास्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
दश कर्मपथान्रक्षन् जयन्नभ्यन्तरानरीन् ।
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशून्यं परुषानृतम् ॥
संभिन्नलापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।
पापं कर्मेतिदशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥

प्रभूतांब्वादिके पुरे वसेत् । गुणवन्नरादीनाञ्चाजुगुप्सकः अद्वेष्टा । दश कर्मपथान्रक्षन् अभ्यन्तरानरीन् रागादीन् जयन् त्रिवर्गं साधयेत् । दश कर्मपथाः कायवाङ्मानसाः । तत्र कायिकास्त्रयः प्राणातिपातः, परद्रव्यापहारः, अगम्यागमनमिति । वाचिकं चतुर्विधं असत्यवचनं, परेषां भेदकृद्वचनं, परुषवचनं, असंबन्धप्रलापश्च । मानसं त्रिविधं अभिध्या, व्यापादो, मिथ्यादृष्टिश्च । परस्वस्यान्यायेन स्पृहाऽभिध्या । व्यापादः सत्वविद्वेषः । दृग्विपर्ययः शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वमितियावत् ॥

परोपघातक्रियया वर्जयेदार्जनं श्रियः ।
अर्थानां धर्मलब्धानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥
स्वर्गापवर्गविभवानयत्नेनाधितिष्ठति ।

परोपघातेन श्रिय आर्जनं वर्जयेत् । योह्यर्थो दानाद्यर्थमुपयुज्यते सोऽधर्मेणार्जितोयदि दत्तोनिष्फल एव । वरं धर्मपरस्य साधुधनासंभवाददानम् । एतदेवाह अर्थानामित्यादि । धर्मलब्धानामर्थानामसंभवाददाताऽपि स्वर्गादीनयत्नेनैवाधितिष्ठति ॥

सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः
शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वचर्यां चाथ संविशेत् ।
देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्राप्तपरिचारकः ॥
युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखम्।
जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनम् ॥
प्राग्दक्षिणशिराः पादावकुर्वाणोगुरून्प्रति ।
पूर्वापरदिशोभागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥

अथ सायान्हे पुनर्भोजनं कृत्वा समाहितमनाः शास्तारं महेश्वरादिकं संस्मृत्य स्वचर्यां च शरीरस्थितिं विकल्प्य शय्यायां संविशेत् । संवेशनं निषदनाध्यासनं । शुच्यादौ देशे शयनमासनं च सेवेत । आकीर्णं बहुजनाध्यासितं, युक्तोपधानं दर्शनीयशिरोगण्डिकं, जानुतुल्यमुच्चतया, प्राचीं दक्षिणां वा दिशं प्रति कृतशिराः । गुरून् प्रति च पादावकुर्वाणः । वेश्मनः पूर्वे अपरे वा दिग्भागे शयनासनं सेवेत ॥

आददीत सदा देहादित्थं सारमसारतः ।
बिभ्यत् प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टितात् ॥
आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ।
सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥

इत्थमनेनानन्तरोक्तप्रकारेण सारं गृह्णीयात् असाराद्देहात् । एतदेव हि तत्सारं देहे यत्साधुशीलता । किं

---

* सोपसृष्टमित्यपि पाठः ।

कुर्वन्नाह । अयथातथचेष्टितादनियताचारिणो, मृत्यो: प्रतिक्षणं बिभ्यत् भयमाकलयन् मम कदाचिन्मृत्युरापतिष्यतीति । यच्चायुर्जीवितं तदारोग्यादियुक्तस्य हितं सुखञ्च साधुभिरुक्तम् । एतद्विपर्यये विपरीतमसुखमहितञ्च ॥

सर्वतेजोनिधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि ।
अदूषयन्मनस्तस्मात् भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥

पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवादनिष्ठेवनजृंभणानि ।
सर्वाः मकृत्यभ्याधिकाश्च चेष्टा-
स्तत्सन्निधाने परिवर्जयेत्तु ॥

तथा सकलतेजोनिधानं राजशब्दवाच्यम् । मनसा शुद्धेन भक्त्या चोपचरेत् सेवेत । तत्सान्निधाने च पर्यस्तिकादीनि वर्जयेत् । पर्यस्तिका वस्त्रादिना स्वपृष्ठजानुपरिवेष्टनम् । उपविष्टस्य उपाश्रयो भित्यादिके शरीरसंक्रमणम् ॥

सत्वाद्यवस्थाविविधाश्च तास्ताः
सम्यक् समीक्ष्याऽत्महितं विदध्यात् ।
अन्योऽपि यः कश्चिदिहाऽस्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥

सत्वरजस्तमसां नानाविधानवस्थाविशेषान् परीक्ष्याऽत्महितं करणीयम् । दुस्तराहि धर्मप्रतिबन्धका रजस्तमोविकाराः । तथा मनुवृद्धादिप्रणीतेषु हितोपदेशशास्त्रेषु यो मार्गोऽस्ति तमपि सेवेत ॥

इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजीव्यं
प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितोदेवताभिः ।
समधिकशतजीवी निर्वृतः पुण्यकर्मा
व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिम् ॥

इति सर्वभूतोपजीव्यं चरितं प्राप्तः पुरुषः तथा प्रख्यातविस्तीर्णगुणसमूहः देवताभीरक्षितः परिपूर्णसंवत्सरशतजीवी च देहनाशेऽपि तुष्टिं अपवर्गाख्यां, व्रजति गच्छति । किंभूतः सुगतौ सुवर्त्मनि, निम्नः मग्नः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः.

चतुर्थोऽध्यायः

अथात ऋतुचर्यां नामाध्यायं व्याख्यास्यामः
इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इह स्वस्थवृत्तं प्रकृतम् । तच्च पूर्वस्मिन्नध्याये ऋतुसाधारण्येनोक्तम् । अतः ऋतुविशेषप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते अथात इत्यादि । पूर्ववत् ॥

कालोहि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी । यदनुरोधादादित्यादयः खादयश्च महाभूतविशेषास्तथा तथा विपरिणमन्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तुरसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं मत्ययतां प्रतिपद्यन्ते ॥

ऋतुः कालविभागः अतउच्यते कालोहीति । न विद्यते आदिनिधने प्रारंभपरिसमाप्ती यस्य स तथाविधः । यथोपचितकर्मानुसारी सर्वभूतानि च पूर्वदेहोपचितकर्मानुगुण्येनानुसरतीति । उपचितकर्मानुगुण्येन कर्मफलेषु निमित्तकारणतां यातीत्यर्थः । यदनुरोधेन यस्य कालस्यानुरोधेन निर्वाहिणाऽदित्यादयः आकाशादयश्च पञ्चमहाभूतविशेषाः, तथा तथा नानाविधैः प्रमाणजातिसंस्थानवर्णादिविशेषैः, परिणमन्तः जन्मवतां भूतानां, जन्मनो मरणस्य च प्रत्ययतां कारणतां, प्रतिपद्यन्ते अंगीकुर्वन्ति । एकेनाऽदिशब्देन ग्रहनक्षत्रादीनां ग्रहणं । द्वितीयेनानलपवनादीनां महाभूतानां । तथा ऋतूनां रसादीनां च यथास्वं व्यापदः संपदश्च तत्राऽदित्यादयः परिणमन्तः यदनुरोधात् यस्य निर्वाहात्, कारणतां प्रतिपद्यन्ते स कालः । तथाहि त एवाऽदित्यादयः प्रतापादिपरित्यागसंग्रहादिना ऋतुविशेषान् कुर्वन्तः कालानुरोधेन दृश्यन्ते । कालविशेषेण च महाभूतानां केनचित् परिणामेन जन्म प्राणिनां अन्येन मरणम् । एवं रसादीनां विशेषोमहाभूतपरिणामेन कालकृत एव । एतेन कालसत्भावे प्रमाणमप्युक्तम् । यतोयोऽयं जगत्कारणाभिमतेष्वाऽदित्यखादिषु सदैव परिनिष्ठितात्मस्वातिशयेन कदाचित् कस्यचिद्भावस्याऽविर्भावो भवति, कदाचित् कस्यचित्तिरोभावः न च तेषामेवाऽदित्यादीनामन्यथाभावः । तत्रावश्यं निमित्तान्तरेण भवितव्यम् । एवं अन्यथानुपपत्त्या यत्तन्निमित्तान्तरं स काल इति ॥

स मात्राकाष्ठाकलानाडिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षभेदेन द्वादशधा विभज्यते ॥

स च कालः मात्रादिभिर्भेदैः द्वादशभिस्तन्त्रव्यवहारार्थं विभज्यते ॥

तत्राक्षिनिमेषोमात्रा । ताः पञ्चदश काष्ठा । तास्त्रिंशत् कला । ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका । नाडिकाद्वयं मुहूर्तश्च । ते तुल्यरात्रिन्दिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः । तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च । पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः । पक्षद्वयं मासः । स शुक्रान्तः । तैर्मार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्याः षड्तवो भवन्ति । तेषु शिशिरादयस्त्रयो रवेरुदगयनमादानञ्च । शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च । तावादानविसर्गौ वर्षम् ॥

सुबोधम् । विंशतिः कलाः कलायादशभागसहिताः नाडिका । नाडिकाद्वयशब्देनोच्यते मुहूर्तः । ते च मुहूर्ताश्चत्वारः मुहूर्तचतुर्भागेन हीनाः यामः । यत्र रात्रेर्दिवस्य च साम्यं तत्रैवम् । अन्यत्र तु वृद्धिहानी स्वबुध्योह्ये । मार्गशीर्षादिमासद्वयक्रमेण हेमन्ताद्याख्याः षड्तवो भवन्ति । तेषु षड्तुषु मध्ये त्रयः शिशिरवसन्तग्रीष्मा रवेस्तिग्मांशोरुदगयनं उदीचीप्रस्थानं, आदानञ्च तदुच्यते । शेषास्त्रयोरवेर्दक्षिणायनं विसर्गश्चोच्यते । तौ वर्षम् ॥

तयोरादानमाग्नेयम् । तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽत्यर्थोष्णगभस्तिजालमण्डलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गुणमुपशोषयन्तो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुक्रमेणोपजानितरौक्ष्या रूक्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकानभिप्रबलयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥

तयोश्चाऽदानविसर्गयोरादानमाग्नेयम् । तदा हि भावारंभकस्याग्नेर्बलमवश्यं भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नित्यादि आदानकालस्वभावेनोत्तरमार्गगमनेन चात्यर्थमुष्णकिरणसमूहव्याप्तमण्डलो भगवानंशुमाली तत्संबन्धेन च वायवोऽत्यन्तरूक्षाः सोमजं गुणमम्भागमुपशोषयन्तः जगतः स्थावरजंगमस्य, ऋतुक्रमेण दिनानुदिनं स्नेहं गृह्णाना दत्तरौक्ष्याश्चातिरौक्ष्येण युक्तान् तिक्तकषायकटुकान् रसानभिवर्धयन्तः नृणां मनुष्यजातीनां, दौर्बल्यं हीनबलतां, कुर्वन्ति ॥

विसर्गस्तु सौम्यः । तस्मिन्नपि कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रभावे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले शिशिराभिर्भाभिः शश्वदाप्यायमाने माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगत्यरूक्षारसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति ॥

एतद्विपर्ययत्वाद्विसर्गस्य सुबोधत्वम् ॥

भवतिचात्र

हेमन्ते शिशिरे चाग्र्यं विसर्गादानयोर्बलम् ।
शरद्वसन्तयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः ॥

भवति चात्रेति पद्यारंभे तन्त्ररीतिः । विसर्गादानयोर्मध्ये हेमन्ते शिशिरे च पुरुषाणां बलाधिकता भवति । हेमन्ते विसर्गस्य परप्रकर्षाधिरोहात् । शिशिरे त्वादानेनाव्याप्तत्वात् । शरद्वसन्तयोरादानविसर्गयोर्मध्यत्वान्मध्यबलता । ग्रीष्मे आदानस्य परप्रकर्षाधिरोहात्, वर्षासु च विसर्गेणाव्याप्तत्वाद्धीनबलत्वम् ॥

धूमधूम्ररजोमन्दास्तुषाराविलमण्डलाः ।
दिगादित्यामरुच्छैत्यादुत्तरोरोमहर्षणः ॥
लोध्रप्रियंगुपुन्नागलवल्यः कुसुमोज्वलाः ।
दृप्ता गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥
हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीनविहंगमाः ।
नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमागमे ॥
देहोष्माणो विशन्तोऽन्तः शीते शीतानिलाहताः
जठरे पिण्डितोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम् ॥
विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरुक्षमम् ।
बृंहणान्यन्नपानानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥

अनिन्धनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽथवा ।
धातूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥
तेजःसहचरः कुप्येच्छीतः शिते विशेषतः ।

शिशिरे हेमन्तविधेरतिदेशाय लाघवविकल्पादादानक्रमभंगेनादौ हेमन्तउच्यते । त्रिविधोहि ऋतुर्मासस्वरूपेण राशिस्वरूपेण स्वलक्षणस्वरूपेण च तत्र मासस्वरूपं द्विसंख्यैर्मार्गशीर्षादिभिरित्यादिनोक्तम् । राशिस्वरूपं लोके प्रसिद्धं यथा धनुर्मकरौ हेमन्तइत्यादि । धूमधूम्रेत्यादिनास्वरूपलक्षणमुच्यते। प्रयोजनञ्च विद्यते ऋतुस्वलक्षणोक्तेर्हीनयोगादिचतुष्टयजं यत् ज्ञानं । धूमवत् धूम्रेण मलिनेन रजसा मन्दाः अपटवः दिशः आदित्यश्च तथा तुषारेणाऽविलानि मण्डलानि यासां तादृशस्तथोक्ताः, आदित्यश्च तुषाराविलमण्डलः । उत्तर उत्तरीयोवायुः शैत्येन रोमहर्षणः । लोध्रादयश्च तदा कुसुमैरुज्वलाभवन्ति । गजादयश्च दृप्ताः सदर्पाः । नद्यश्च हिमानीपटलेन च्छन्नाः स्थगिताः, मीनाः विहंगमाश्च दीनानिस्संचारा यासु तास्तथोक्ताः तथा सबाष्पाः । तथा कूपापः सोष्माणो भवन्ति । तथा शीते काले हेमन्तशिशिरयोः, पुरुषाणां देहोष्माणः स्वभावादिगुरुक्षमं प्रबलमनलं कुर्वते । किंभूतानां विसर्गत्वात् बलवताम् । किंभूता देहोष्माणः बहिः रूद्धेन बलवताच शीतेन वायुना आहता पुनरन्तरे प्रविशन्तः । किंभूतमग्निं पिण्डितोष्माणं प्रविष्टैर्देहोष्माभिर्मिश्रीभूतमित्यर्थः। स्वभावादिगुरुक्षमं तज्जरयितुं शक्नोतीत्यर्थः । स्वभावगुरुं द्रव्यस्वरूपेणैव गुरुं, यथा माषादि, आदिग्रहणेन मात्रासंयोगसंस्कारपरिणामानां ग्रहणम्। तस्याग्नेर्युक्तत्वे समवाहनाय बृंहणान्यन्नपानानि योजयेत् । यद्येवं न क्रियते ततोबाह्याग्निरिव निरिन्धनःसीदेत् नाशं प्राप्नुयात् । अत्युदीर्णतया वा धातूनपि पचेत् । तेषां धातूनां क्षयान्मरुद्वायुः तेजोमिश्रितः कुप्येत् ॥

अतो हिमे भजेत्स्निग्धान् साद्वम्ललवणान्रसान्
विलेशयौदकानूपप्रसहानां भूतानि च ।
मांसानि गुडपिष्टोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥
माषेक्षुक्षीरविकृतिवसातैलनवौदनान् ।
व्यायामोद्वर्तनाभ्यंगस्वेदधूमाञ्जनातपान् ॥
सुखोदकं शौचविधौ भूमिगर्भगृहाणि च ।
सांगारयानां शय्यां च कुथकंवलसंस्कृताम् ॥
कुंकुमेनानुलिप्तांगोगुरुणाऽगरुणाऽपि वा ।
लघूष्णैः प्रावृतः स्वप्यात् कालेधूपाधिवासितः
पीनांगनांगसंसंगनिवारितहिमानिलः ।

शीतकाले तस्मात् स्निग्धमधुरादीन् रसान् भजेत् तस्य मरुतः कोपरक्षार्थम् । स्निग्धानिति घृतादिसंस्कृतान्, अन्यत्सुबोधम् । विलेशयादेर्मांसानि भूतानि यत्नपुष्टस्य प्राणिनः संबन्धीनि, तथा गुडोत्थानि पिष्टोत्थानि च नवानिमद्यानि गुडोत्थानि यानि गुडेन प्रधानेन क्रियन्ते, न त्विक्षुरसेन, पिष्टं शालिपिष्टम् । अंगारयानमग्निशकटिका । कुथं कार्पासादिपूर्णम् । गुरुणा अगरुणा बहुना अगरुसारेण, कुंकुमेन वा दिग्धः उपलिप्तांगः लघूष्णैश्चर्मकौशेयादिभिः प्रावृतस्तत्सुचिते काले स्वप्यात् । उपचितशरीरकामिनीवपुस्संबन्धपरिहृतशीतपवनस्सन् ॥

शिशिरे शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजम् ॥
रौक्ष्यं चाऽदानजं तस्मात् कार्यः पूर्वोऽधिकं वि-
[धिः ।

शिशिरे हेमन्तस्वरूपाधिक्यात् हेमन्तविधिरेवाधिकः कार्यः । यतः शिशिरे बहिः शीतेनात्यन्तं रुध्यन्ते देहोष्माणः । आदानत्वाच्च रौक्ष्यं जायते ॥

वसन्ते दक्षिणोवायुराताम्रकिरणोरविः ॥
नवप्रवाळत्वक्पत्राः पादपाः ककुभोऽमलाः ।
किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजिताः ॥
कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः ।
शिशिरे सञ्चितःश्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः॥
तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान् प्रकुरुतेबहून् ।

वसन्तेत्यादिना वसन्तस्वरूपलक्षणं वर्णयति । वसन्ते वायुर्दाक्षिणात्योभवति, रविश्चैष लोहितदीधितिः । नवाः प्रवाळादयोयेषु पादपेषु ते तथोक्ताः प्रवाळमभिनवोद्भिन्नं किसलयम् । ककुभी दिशो निर्मलाः । तथा किंशुकादिभिः या वनराजयः ता विराजिताः ककुभोभवन्ति । तथा कोकिलानां अलिकुलानां भ्रमरसन्ततीनां चाऽलापैः यः कलोमधुरः कोलाहलः तेनाऽकुलाः । पूर्वं शिशिरे मधुरस्निग्धादिना आहारेणश्लेष्मा सञ्चितः अतिशीतेन स्त्यानत्वान्न कुपितः संप्रति दिनकृत्प्रभाभिः विलायितः द्रवस्वरूपत्वात् विपरी-

तस्याग्नेः बाधां करोति । तद्बाधया चानेकरोगोत्पत्तिः ॥

अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगण्डूषनावनम् ॥
व्यायामोद्वर्त्तनक्षौद्रयवगोधूमजांगलान् ।
सेवेत सुहृदुद्यानयुवतीश्चमनोरमाः ॥
स्नातः स्वलंकृतः स्रग्वी चन्दनागरुरूषितः ।
विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारोत्पलांकितान्
निगदांश्चाऽसवारिष्टशीधुमार्द्वीकमाधवान् ।
क्वथितं मुस्तशुण्ठ्यंबु सारांभः क्षौद्रवारि वा ॥
गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ।

अतः कारणात् श्लेष्मशमनार्थं तीक्ष्णवमनादिकं सेवेत । अन्यत् सुबोधम् । चन्दनागरुभ्यां रूषितः उपलिप्तः, आसवादीन्निगदान् देशकालाद्यनुपहतान् । सारांभः असनखदिरचन्दनादिसारसंस्कृतांभः। तदा गुर्वादींस्त्यजेत् ॥

ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दावदीपिताः ॥
दिशोज्वलन्तिभूमिश्च मारुतोनैरृतः सुखः ।
पवनातपसंस्वेदैर्जन्तवोज्वरिताइव ॥
तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ।
दिवाकरकरांगारनिकरक्षपितांभसः ॥
प्रवृद्धरोधसोनद्यः च्छायाहीनामहीरुहाः ।
विशीर्णजीर्णपर्णाश्चशुष्कवल्कलतांकिताः ॥
आदत्ते जगतस्तेजस्तदाऽदित्योभृशं यतः ।
व्यायामातपकट्वम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥
मद्यं न सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबहुवारिवा ।
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोतितत् ॥
नवमृद्भाजनस्थानि हृद्यानि सुरभीणि च ।
पानकानि समन्थानि सिताढ्यानि हिमानि च
स्वादु शीतं द्रवं चान्नं जांगलान्मृगपक्षिणः ।
शालिक्षीरघृतद्राक्षानालिकेरांबुशर्कराः ॥
तालवृन्तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः
तन्वीर्मृणालवलयाः कान्ताश्चन्दनरूषिताः ॥
सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ।
सुरभीणि निषेवेतवासांसि सुलघूनि च ॥
निष्पतद्यन्त्रसलिले स्वप्याद्धारागृहे दिवा ।
रात्रौ चाऽकाशतलके सुगन्धिकुसुमास्तृते ॥
कर्पूरचन्दनार्द्रांगोविरळानंगसंगमः ।

ग्रीष्मेत्यादिना ग्रीष्मस्वरूपलक्षणं दर्शयति । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुः सूर्यः अतसीपुष्पसन्निभःआनीलइव । दावोवनाग्निः । नैरृतोवायुः दक्षिणपश्चिमदिशोरन्तरः । तदा हि पवनादिभि र्जन्तवोज्वरिताइव भवन्ति । तथा नद्यस्तापार्तैस्त्वादिविशिष्टैर्मातंगादिभिः कलुषीकृताः, दिवाकरकराएवांगाराः तेषां निकरेण क्षपितमंभः यासां तास्तथोक्ताः, तथा प्रवृद्धानि रोधांसि तदानीं स्वल्पोदकत्वात्तास्तथा । महीरुहावृक्षाः च्छायाहीनत्वादिगुणयुक्ताः । यतः आदित्यः अतिशयेन तेजआदत्ते तेजः शुक्रान्तानां धातूनां स्नेहः । अतोव्यायामादींस्त्यजेत् । अन्यत्सुबोधम् । सुबहुवारि यस्मिन्मद्ये तत् तथोक्तम् । मन्थः प्रभूतोदकाः सक्तवः । तालवृन्तमुत्क्षेपकम् । निष्पतद्यन्त्रवाहि जलं यस्मिन् धारागृहे तत्तथोक्तम् । आकाशतलकं शरणपृष्ठम् ॥

वर्षासु वारुणोवायुः सर्वसस्यसमुद्गमः ॥
भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्दाविलं नभः ।
दीर्घिकानववार्योघमग्नसोपानपंक्तयः ॥
वारिधाराभृशाघातविकासितसरोरुहाः ।
सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥
मन्द्रस्तनितजीमूतशिखिदर्दुरनादिता ।
इन्द्रकोपधनुःखण्डविद्युदुद्योतदीपिता ॥
परितः श्यामलतृणा सिळीन्ध्रकुटजोज्वला ।
तदाऽदानाबले देहे मन्देऽग्नौ बाधिते पुनः ॥
वृष्टिभूबाष्पतोयाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः ।
बस्तिकर्म निषेवेत कृतसंशोधनक्रमः ॥
पुराणशालिगोधूमयवान् यूषरसैः कृतैः ।
निगदंमदिरारिष्टमार्द्वीकं स्वल्पमंबु वा ॥
दिव्यं क्वथितकूपोत्थं चौण्डं सारसमेव वा ।
वृष्टिवाताकुलेत्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥
परिशुष्कं लघुस्निग्धमुष्णाम्ललवणं भजेत् ।
प्रायोऽन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥

असरीसृपमूत्राष्पशीतमारुतशीकरम् ।
साग्नियानं च भवनं निर्दंशमशकोन्दुरम् ॥
प्रघर्षोद्वर्तनस्नानधूमगन्धागरुप्रियः ।
यायात् करेणुमुख्याभिश्चित्रस्रग्वस्त्रभूषितः ॥
नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नातिद्रवमैथुनम् ।
तुषारपादचरणव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥

वर्षास्वित्यादिना तस्यैव स्वरूपलक्षणमुच्यते । तदा वरुणदिक्कोवायुः वहति सर्वसस्यानां समुद्गमहेतुः । तथा भिन्नेन्द्रनीलेन तुल्यनीलत्वैरभ्रवृन्दैर्मन्दमपटु आविलमाकुलं च नभोभवति । भेदे हीन्द्रनीलोऽतिशयनीलवान् भवति । नवेन वार्योघेन मग्नाः स्थगिताः सोपानपंक्तयोयासु दीर्घिकासु पुष्करिणीषु तास्तथोक्ताः । तथा ताएव मेघवारिधाराभिः योऽसौ भृशमत्यर्थं आघातस्तेन विकासितसरोरुहाः । नद्यश्च समुद्रसदृशाः । भूश्च बहुलजलप्लावितत्वात् अव्यक्तजलस्थला भूतपूर्वस्य जलस्य व्यक्तदेशो न ज्ञायतइत्यर्थः । तथा मन्द्रस्तनितामधुरशब्दाः ये जीमूतामेघाः शिखिनो मयूराः दर्दुरामण्डूकाः तैर्नादिता कृतशब्दा भूर्भवति । तथा इन्द्रगोपैर्भास्वरैः कृमिविशेषैः धनुःखण्डेन चैन्द्रेण विद्युद्भिश्च यउद्योतः प्रकाशः तेन दीपिता प्रकटा भूर्भवति । तथा परितः समन्तात् श्यामळानि तृणानि यस्याः सा तथोक्ता। तथा सिलिन्ध्रैः कुटजैश्च पुष्पविशेषैरुज्वला । तदा वर्षास्वादानत्वादबलत्वेनाभिमान्द्यम् । पुनश्च वृष्ट्यादिदुष्टैर्वातादिभिरत्यर्थं बाधितेऽग्नौ तदुपकाराय वास्तिकर्मादिकं निषेवेत। किंभूतइत्याह कृतसंशोधनक्रमः यथोक्तौ वमनविरेकौ कृतौ येन स तथोक्तः । कृतायूषादयः स्नेहशुण्ठ्यादियुक्ताः । दिव्यांबु क्वथितं पिबेत्, चौण्ड्यं यत् पर्वते शिलाकूपिकाभवम्। वृष्ट्या वातेन चाऽकुले वृष्टिवातभूयिष्ठे । संस्कृतं कालयोग्यैर्द्रव्यैः । सरीसृपास्सर्पवृश्चिकादयः ॥

शरदि व्योम शुभ्राभ्रं किञ्चित्पंकांकिता मही
प्रकाशकाशसप्ताह्वकुमुदा शालिशालिनी ॥
विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रविः ।
बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रौञ्चमालाकुलादिशः ॥
कमलान्तरसंलीनमीनहंसांसघट्टनैः ।
तरंगभंगतुंगानि सरांसि विमलानि च ॥
वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
तप्तानां सञ्चितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥
शस्तं तिक्तहविःपानं विरेकोऽस्रस्रुतिः सदा ।
शीतं लघ्वन्नपानं च कषायस्वादुतिक्तकम् ॥
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गसितामधु ।
पटोलामलकं द्राक्षा जांगलं क्षुद्रतां भृशम् ॥
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ।
सन्तप्तं ह्लादितं तोयमगस्त्येनाविषक्तिकम् ॥
निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पानेऽमृतोपमम् ।
हंसौघपक्षविक्षेपभ्रमत् भ्रमरपंक्तिषु ॥
सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत च ।
लघुशुद्धांबरस्रग्वी शीतोशीरविलेपनः ॥
सेवेत चन्द्रकिरणान् प्रदोषे सौधमाश्रितः ।
तृप्तिदध्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥
तीक्ष्णमद्यादिवास्वप्नतुषारांश्च विवर्जयेत् ।

शरदि व्योमेत्यादिना शरत्स्वरूपं वर्णयति । प्रकाशाः काशाःसप्ताह्वपुष्पं कुमुदानि च यस्यां भुवि सा तथोक्ता । तथा मेघौघविगमाद्धेतोः रविर्विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणोबभ्रवर्णश्च भवति, बभ्रुः कपिलः । तथा कमलानामन्तरे ये संलीना मीना हंसाश्च तेषां संघट्टनैर्ये तरंगभंगाः तैस्तुंगान्युन्नतानि यानि सरांसि तानि तथोक्तानि । वर्षास्वम्लविपाकजलमद्यादिभिः पित्तं सञ्चितं कालस्य शैत्यादिकुपितमादित्यकिरणसन्तापेन शरदि कुप्यति । अतस्तिक्तघृतपानादिकं पित्तजयाय सेवेत, तिक्तं नाम घृतं वक्ष्यते, अन्ये तु महातिक्तपञ्चतिक्तादि सर्वं तिक्तद्रव्यसिद्धमिच्छन्ति । अन्यत् सुबोधम् ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥

नित्यं सर्वेष्वृतुषु सर्वरसाभ्यासः । ये च रसायस्मिन्नृतौ उक्ताः तत्राऽधिक्येन सेव्याइति ॥

ऋत्वोरन्तादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।

गच्छतऋतोरन्तसप्ताहआगच्छतऋतोरादिसप्ताहः इति दिवसाश्चतुर्दश ऋतुसन्धिशब्दवाच्याः ॥

तत्र पूर्वोविधिस्त्याज्यः सेवनीयोपरः क्रमात्

असात्म्यजाहि रोगाः स्युः सहसा त्यागशी-
[लनात्

तस्मिंश्च ऋतुसन्धौ गच्छतस्तु विधिः क्रमेण त्याज्यः । तथैव क्रमेण वर्तमानस्य विधिः सेव्यः सेवनीयः । क्रमश्च पादेनापथ्यमभ्यस्तमित्यादिना वक्ष्यते । अन्यथा झटिति विधित्यागोपादाने कुर्वतोऽसात्म्यत्वाद्रोगोत्पत्तिः ॥

ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिकोविधिः ।

एवंविधेष्वृतुषु यथोक्तकालस्वरूपलक्षणेष्वेवायं यथोक्तविधिः । अनेन च विधिना एवंविधेष्वेव स्वास्थ्यम् । अन्यरूपेषु तु विरुद्धविज्ञानप्रसंगे निर्देक्ष्यते ॥

मासराशिस्वरूपाख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम् ॥
यथोत्तरं भजेच्चर्यां तत्र तस्य बलादिति ।

अस्य च ऋतोर्मासादिस्वरूपेण यल्लक्षणत्रयं प्रसिद्धं तत्र यथोत्तरं चर्यां सेवेत यथोत्तरस्यैव बलवत्वात् । तेनैतदुक्तं भवति ग्रैष्मस्यर्तोर्विधिरुक्तः स तन्मासप्रारंभएव सति राशिस्वरूपाभ्यां रहितस्य स्वल्पं योज्यः । अथचेत् कदाचिद्राशिरपि प्राप्तः न तु यथोक्तस्वलक्षणस्तत्र स एव विधिः किञ्चिन् परिपूरणीयः । यत्र तु मासे राशिःस्वरूपलक्षणं च परिपूर्णं तत्र विधिरपि परिपूर्णएव । तथा यत्रापि मासेन विना राशिः प्राप्तः न तु स्वरूपलक्षणं तत्र मध्योविधिः । मासस्वरूपलक्षणयोरन्तरत्वाद्राशेर्बलवत्वम् । यत्र मासराशिभ्यां विनैव पूर्णं स्वरूपलक्षणं तत्र पूर्णोविधिः । स्वरूपलक्षणस्य सर्वबलवत्वादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः.

पञ्चमोऽध्यायः

अथातोरोगानुत्पादनीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माऽहुरात्रेयादयोमहर्षयः

स्वस्थवृत्तं प्रकृतम् । वेगधारणशीलस्य च स्वास्थ्यासंभवः । अतोवेगधारणप्रतिषेधेन च रोगानुत्पत्तिः । तामधिकृत्याध्यायआरभ्यते अथातइत्यादि ॥

वेगान् न धारयेद्वाताविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधाम् ।
निद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुच्छर्दिरेसताम् ॥

वेगानां प्राप्तानामप्रतिषेधाद्रोगानुत्पत्तिरुच्यते वेगानित्यादि । वातादीनां प्राप्तउत्सर्गो न प्रतिषेद्धव्यः । वातादि.मेणैवोद्देशवान्निर्देशः ।

ऊर्ध्वाधोभेदेन द्विविधोवातः । तत्र मूत्रपुरीषसमानयोगक्षेमत्वादधोवातः प्रथममुच्यते ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्रमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृत्गदाः ॥

अधोवातस्य गुदवातस्य रोधेन गुल्माद्युत्पत्तिः । उदावर्तअर्शोनिदाने वक्ष्यते । तथा रुग्भवति क्रमश्च । पुनश्च वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेरग्नेश्च नाशः ॥

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विड्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ।

शकृतः पुरीषस्य रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयः । उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः, पिण्डिकयोरुद्वेष्टः पिण्डिकोद्वेष्टः । पिण्डिकेति जंघाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिण्डाकृति कठिनं मांसम् । तत्र उद्वेष्टनेनेव रुग्भवतीत्यर्थः । सर्वे चेहोक्तारोगावक्ष्यमाणलक्षणाः विशा च मार्गस्य निरोधात् प्रतिहतनिवृत्तस्य वायोरूर्ध्वं प्रवृत्तिः । जठरे समन्तात् च्छेदमिव परिकर्तनम् । हृदयस्य च बन्धः । पूर्वोक्तावातरोधरोगाश्च ॥

अंगभंगाश्मरीवस्तिमेढ्रवंक्षणवेदनाः ॥
मूत्रस्य रोधात् पूर्वे च प्रायोरोगाः—

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयः । भंगइव स्फोटनमिव भंगोंऽगभंगः । वस्त्यादीनां वेदनयासंबन्धः । पूर्वे च वातशकृद्रोधोक्तारोगाश्च ॥

—तदौषधम् ।
वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वास्तिकर्म च ॥
अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥
मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ॥
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं—

तेषां वातादिरोधजातानां रोगाणां फलवर्त्यादि सामान्यमौषधम् । वर्तिः तीक्ष्णद्रव्यकृता गुदप्रणिधेया। अवगाहोवातहरद्रव्यसाधिते द्रवे द्रोणीस्थिते मग्नदेहस्यावस्थानम् । वस्तिकर्म मलप्रवृत्तये निरूहयोजना वक्ष्यमाणा। विडोधोत्थेषु विड्भेद्यन्नपानं विशेषेण । मूत्ररोधजेषु तु विशेषेण भोजनपूर्वं घृतपानं जीर्णान्तिकञ्च घृतं प्रशस्यते। जीर्णान्तिकं यत् भुक्तेऽन्ने जीर्णे युज्यते उत्तमया मात्रया अहोरात्रजरणलक्षणया इति प्राग्भक्तस्नेहयोजना जीर्णान्तिकस्नेहयोजना च । उभयमवपीडकमुच्यते । तेन प्रदेशेष्ववपीडकशब्देन इदं योजनाद्वयं विज्ञेयम् ॥

—धारणात् पुनः ॥

उद्गारस्यारुचिः कंपोविबन्धोहृदयोरसोः ।
आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्रभेषजम् ॥

पुनःशब्दः सामान्यनिर्दिष्टवातप्रकारोक्तशिष्टोद्गारस्यवातपरामर्शाय । उद्गारस्य पुनर्धारणादरुच्यादयः । उरोवक्षः, हृदयं तस्याधस्तयोर्विबन्धः अन्तःस्तंभइव । वायुना कुपितेन नाभेरधः सशूलमापूरआध्मानः । एतेषु रोगेषु चिकित्सितस्थाने वक्ष्यमाणा हिध्माचिकित्सा कार्या ॥

शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ।
तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत्
योज्यं वातघ्नमन्नं च घृतश्चौत्तरभक्तिकम् ॥

क्षुतेः क्षवथोः रोधात् शिरोर्त्यादिरोगोत्पत्तिः । इन्द्रियाणां दर्शनादीनामशक्तत्वं स्वविषयग्रहणेदौर्बल्यम् । अत्र तीक्ष्णधूमादिभिः सक्तामप्रवर्तमानां क्षुतिं प्रवर्तयेत् तीक्ष्णोधूमोवक्ष्यमाणलक्षणः । तीक्ष्णाघ्राणं नासया मरिचादिग्रहणम् । औत्तरभक्तिकं भोजनस्य पश्चात् तत्कालिकमेव घृतं योज्यम् ॥

शोषांगसादबाधिर्यसम्मोहभ्रमहृत्गदाः ।
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतस्सर्वो विधिर्हितः ॥

तृष्णायानिग्रहाद्रोधात् शोषाद्युद्रवः । बाधिर्यमश्रुतिः । मोहएव सम्मोहः । तत्र तृड्रोधे सर्वोविधिः स्नानान्नपानादिकः शीतः कार्यः ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ।
तत्र योज्यंलघु स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥

क्षुधोवेगरोधादंगभंगाद्युत्पत्तिः । तत्र च लघु शाल्यादि स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनं विधेयम् ॥

निद्रायामोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृंभिकाः।
अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥

निद्रावेगधारणान्मोहशिरोगौरवादयः । तत्र स्वप्नः संवाहनानि च योज्यानि । संवाहनं स्वल्पमर्दनम् ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ।
शोषोहिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः।

कासस्य वेगरोधात् कासवृध्याद्युत्पत्तिः तत्र कासचिकित्सितविहितोविधिः कार्यः ॥

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

अध्वव्यायामादिसाहसेन सद्यउत्पन्नः श्वासः श्रमश्वासः, तद्वेगरोधात् गुल्माद्युत्पत्तिः । तत्र विश्रमणं, वातघ्नी च क्रिया हिता ॥

जृंभायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः॥

जृंभावेगरोधात् क्षुतिवद्रोगोत्पत्तिः । तत्र वातघ्नी क्रिया हिता । जृंभा समुखविकासो गात्रविनामः ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्रुङ्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।
सगुल्माबाष्पतस्तत्र स्वप्नोमद्यं प्रियाः कथाः ॥

बाष्पस्याश्रुणोवेगरोधात् पीनसाद्युत्पत्तिः । पीनसोनासास्रावः । अक्ष्यादीनां रुजया संबन्धः । तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ॥

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ।
सकासश्वासहृल्लासव्यंगश्वयथवोवमेः ॥
गण्डूषधूमानाहारं रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ।
व्यायामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम्
सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थे च शस्यते ॥

वमेः च्छर्दिषः वेगधारणाद्विसर्पाद्युत्पत्तिः । कोठः श्यावानि मण्डलानि । तत्र गण्डूषादिका चिकित्सा रूक्षं चान्नं भुक्त्वा उद्वमेत् । स्निग्धस्य कफोत्क्लेशकरत्वात् ।

एतावता हि प्राणोवायुः स्वमार्गं गृह्णाति । क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यंगे च योजयेत् ॥

शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ।
हृद्व्यथा मूत्रसंगांगभंगवृध्म्यश्मपण्डताः ॥
ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनम् ।
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः
तत्र सेवेत—

शुक्रवेगरोधात् शुक्रस्रावाद्युत्पत्तिः । षण्डता स्त्रीगमनाशक्तता । तत्र च ताम्रचूडादिका चिकित्सा । ताम्रचूडः कुक्कुटः । बस्तिशुद्धिकरैः त्रपुसप्रभृतिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च युवतीः ॥

—सर्वं च वर्जयेद्वेगधारिणम् ।
विड्वामिनं परिक्लिष्टं क्षीणं तृच्छूलपीडितम्

न च सर्वस्मिन् वेगरोधिनि चिकित्सा कार्या ॥

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।

वेगधारणे दोषानुक्त्वा उदीरणे रोगानाह रोगाइत्यादि । यद्येवं धारणग्रहणं न कर्तव्यं उदीरणेन सर्वरोगोत्पत्तेः उदीरणेनापि धारणे निर्दिष्टानामेव रोगाणामुत्पत्तिः प्रसज्यते तन्निवृत्यर्थं धारणग्रहणम् ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनोयत् प्रकुप्यति ।
अन्नपानौषधं तस्य युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ॥

यदि धारणोदीरणाभ्यां सर्वे रोगाः प्रजायन्ते अतो-वातादिरोधेन गुल्मादिवचनमनर्थकरमित्याह निर्दिष्टमित्यादि । तत्र तयोर्वेगधारणोदीरणयोर्मध्ये वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्ययायारोगाभवन्ति । उदीरणात्त तथा । तेन भूयिष्ठं ये संभवन्ति तान् प्रति चिकित्सितं निर्दिष्टमित्यर्थः। अस्माद्वेगधारणादितरेभ्यः पवनएव कुप्यति यत्तस्मादनुलोमनमस्य हितम् ॥

क्रमादपामपि मणौ पंकोऽवश्यं भवत्यतः ।
उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥

एवं स्वास्थ्यसंवाहनरोगोत्पत्तिरक्षणप्रसंगेनेदमभ्युच्यते क्रमादित्यादि । यथा निर्मलेऽपि मणावलिञ्जरे स्थितानां स्वभावनिर्मलानामप्यपां क्रमात् कालपरिवासात् पंकोऽवश्यं भवति तथा ऋतुचर्याया अनुष्ठातुरपि देहे दोषसञ्चयः । अतोहेतोर्यथाकालं उक्तशोधनकालानतिक्रमेण मलानान्दोषणां शोधनं प्रति सेवार्थमुत्तिष्ठेत चेष्टेत ॥

चयकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ।
प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणोगदान् ॥
अतिस्थौल्याग्निसदनमेहकुष्ठहृतौजसः ।
स्रोतोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयथुपाण्डुताः ॥
आमोरुस्तंभजठरकृच्छ्रालसकदण्डकान् ।
च्छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्राःदुस्स्वप्नदर्शनम् ॥
कण्ठामयान् मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ।
तेजोवर्णबलानां च तृष्यतोबृंहणैरपि ॥
उचितैरपि चाऽहारैर्यस्मादस्य वहन्ति न।
दोषोपलिप्तवदनारसंरसवहाः सिराः ॥
वमनादीनतोयुञ्ज्यात् स्वस्थस्यैव यथाविधि ।
दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जितालंघनपाचनैः
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।
यथाक्रमं यथायोगमतऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित्

हि यस्मात् भेषजं वमनादि ये द्विषन्ति न सेवन्ते तेषां दोषाश्चयावस्थामुपरूढा उपेक्षिताश्च सुचिरेणापि रोगान् कुर्वते यथासंभवमतिस्थौल्यादीन् । हृतौजश्शब्दः पुल्लिंगः सन्निपातज्वरपर्यायः ।"सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम्" , अक्षविभ्रंश इन्द्रियविनाशः । अलसकदण्डकौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । तृप्तिरभुक्तेऽपि भुक्ताभिमानिता । प्रमीलकं स्तैमित्यम् ।अम्लपित्तस्यापरनामेऽत्यन्ये पठन्ति। यथा "पच्यमानं विदाह्यन्नं रक्तादीन् कोपयेद्यदा । पित्तं च कोपयेदाशु कफस्थानानिलेरितम् । तदा भवति हृच्छूलमुखवैरस्यसादनम् । लवणं तिक्तमम्लं च सततं च्छर्दयत्यपि ।

---

*पायुमेहनमुष्केषु शूलं शोषोहृदि व्यथा ।
तेषु तेषु विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितम् ॥
इति मूलग्रन्थेऽधिकः पाठः । व्याख्या न दृश्यते ।

शाहोऽतिनिद्रा विट्संगोवैवर्ण्यं कार्श्यमेव च । अरोचकोऽक्लुकिता प्रसेकः श्लेष्मणस्तथा । स्युर्यत्रैतानि लिंगानि निर्दिशेत् तत् प्रमीलकम् । ।पर्यायादम्लपित्तं च तथा पित्तविषूचिके"ति । उचितैः सात्म्यैर्बृंहणैरपि चाऽऽहारैः तृप्तिं यात स्तेजसोवर्णस्य बलस्य च नाशः । यस्मात् दोषोपलिप्तमुखारसवहाः सिरा रसं न वहन्ति । तदर्थं वमनादीनुपक्रमान् योजयेत् स्वस्थस्यैव । न तु रोगविशेषान्तरत्वेन । अन्यत्सुबोधम् ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ॥
शालिषष्टिकगोधूममांसक्षीरघृतादिभिः ।
हृद्यदीपनभैषज्य संयोगाद्रुचिपक्तिदैः ॥
साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहबस्तिभिः ।
तथा स लभते शर्म सर्वगावकपाटवम् ॥
धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ।

बहुशोभेषजप्रयोगात् क्षपिते शरीरे आहारैरेव बृंहणं क्रमात् स्वल्पं स्वल्पं पुष्टिकरं सर्वं पथ्यम् । किंभूतैराहारैः शाल्यादिभिर्हृद्येन दपिनेन चौषधेन संयोगाद्रुचिप्रदैरग्निबलप्रदैश्च । सर्वपावकानां जाठरस्य धात्वग्नीनां च पटुत्वम् ॥

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥
कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवोगदाः ।

निजरोगोत्पत्तिकारणपरिहारप्रसंगेनाऽऽगन्तवं रोगास्तत्परिहाराश्चोच्यन्ते । ये भूतेत्यादि । भूतादिसंभवारोगारागादयश्चाऽऽगन्तवोव्याधयः । आगन्तुत्वं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ।
अथर्वविहिताशान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम् ॥
भूताद्यस्पर्शनोपायोनिर्दिष्टश्च पृथक् पृथक् ।
अनुत्पत्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥
निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ।

तेषामागन्तूनामनुत्पत्यै विधिः प्रज्ञापराधत्यागादिः । प्रज्ञापराधो दिनचर्याद्युक्तविध्यतिक्रमः । देशादिविज्ञानेन विषयस्थं मनः स्पष्टतां याति । एवमभिजनोऽहं । तत्र चेदमुचितमिदमनुचितम् । एवमहमर्थवानेवमहं शूरः । इदमस्मिन् देशे काले चोचितमिदं नेति बहुविधं परिकल्पनं देशकालात्मविज्ञानम् । भूतग्रहादीनामस्पर्शने यउपायो भूतविद्यायां निर्दिष्टः । तथाच तेषु भूतेषु केचित् स्पृशन्तोऽधितिष्ठन्ति केचिज्जिघृक्षन्तइत्येवमाद्युक्तमिति । द्विविधोरोगोत्पत्यभावाय उत्पन्नानाञ्च रोगाणां नाशाय विधिः प्रदर्शितः।

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते
विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान् न जातु ॥

दोषाणां हि शोधनमुक्तम् तस्य तु कालउच्यते शीतोद्भवमित्यादि ।इति साधारणेषु कालेषु दोषानातिवाहयन् ऋतुजान् रोगान् न कदाचित् प्राप्नोति । अतिशीतादिकालेषु अयोगादिशंका ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥

नित्यं हिताहारेत्यादि सुबोधम् ॥

अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं
कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥

तथा यः पुरुषार्थेष्वलभ्येषु अपरिच्छिन्नलाभेषु वस्तुषु अनारब्धयत्नः उपा ःशक्यमानेषु कृतप्रयत्नः जितेन्द्रियश्च तं रोगानानुपतन्ति तत्कालयुक्ताद्विना दैवात् । दैवे पूर्वकृते कर्मणि दुष्टे तत्कालं फलवत्यवश्यमेव रोगोत्पत्तिः ॥

कालोऽनुकूलोविषयामनोज्ञा
धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखानुबन्धि ।
सत्वं विधेयं विशदा च बुद्धि-
र्भवन्ति धीरस्य सदा सुखाय ॥

कालोऽनुकूलः हीनातिमिथ्यायोगवर्जितः अर्थलाभादिफलप्रदश्च । विषयाः शब्दादयः मनोज्ञाः प्रियाः । क्रि-

याश्च धर्मप्रधानाः । कर्म चोभयलोकसुखानुबन्धि । सत्वं मनः । विधेयमपरवशम् । विशदा निर्मला बुद्धिः । एतानि धैर्ययुक्तस्य सुखाय कल्पन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने पञ्चमोऽध्यायः.

षष्ठोऽध्यायः

अथातोद्रवद्रव्यविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माऽहुरात्रेयादयोमहर्षयः॥

स्वस्थहितप्रसंगेनान्नपानमुच्यते । तत्रान्नपानानां संस्काराद्युपयोगो द्रवे तोयादिके संभवति अतः प्रथमं तोयादीन्युच्यन्ते अथातइत्यादि ॥

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं शुच्यमृतोपमम् ॥
सूर्योद्धृतमयुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम् ।
शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्तिजित् ॥
गंगांबु नभसोभ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।
हिताहितत्वे तद् भूयोदेशकालावपेक्षते ॥

जलस्य च प्राधान्यादग्रे ग्रहणम् । अत आह जीवनमित्यादि । गंगांबु जीवनत्वादिगुणयुक्तम् । जीवनं सौम्यधातुवृद्धिकरम् । ओजोवृद्धिकरमत्यन्ये । तर्पणं तृप्तिकृत्। हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । ह्लादि आह्लादकरम् । बुद्धेः प्रबोधनं पटुत्वकरम् । तनु स्वच्छम् । अव्यक्तरसं माधुर्यादिना अविविक्तम् । मृष्टं स्वादुत्वादिगुणयुक्तम् । शीतं वीर्येण । अन्यातपाद्यतप्तं अन्योदकेभ्यः स्वभावेन शीततरम्। शुचि पवित्रम् । अमृतोपमं प्राणसन्धारकत्वात् । सूर्येण रविणोद्धृत्य यतोमुक्तमतः क्रियायोगादागतलाघवं च । वातश्लेष्मघ्नं च अन्यपानीयापेक्षया । शीतत्वादिना च पित्तादिविनाशनम् । किंभूतं गंगांबु नभसोऽन्तरीक्षात् भ्रष्टं पतितम्। तथा रविचन्द्रवायुभिः पतदेव स्पृष्टम् । एवं स्वरूपमपि गंगांबु पथ्यत्वे अपथ्यत्वे च देशं कालं चापेक्षते । एवं विधे देशे च यतः पतितमत एवं गुणम् एवं कलेऽपि। देशकालौ च गुणविशेषेण वक्ष्यमाणलक्षणौ ॥

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्पेयं गांगमन्यथा ॥
सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ।

येनांबुनाऽभिवृष्टं सिक्तममलं निर्मलं शाल्यन्नमक्लिन्नमविवर्णं वा भवति तदंबु गांगत्वात् पेयम् । वेति समुच्चये । एतद्विपर्ययेण सामुद्रम् । तच्चाऽश्वयुजं मासं वर्जयित्वाऽन्यस्मिन् मासि न पेयम् ॥

खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यश्च्युतं जलम् ॥
हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ।

एतच्चाभिवृष्टं प्रथमं खातादिनोपायेन गृह्यते । खातात् गृहीतम् । धौताशिलापृष्ठात् गृहीतम् । धौतवस्त्रादिभ्यो वा च्युतम् । हैमे सौवर्णे मृन्मये वा पात्रेऽवस्थितमविकृतम् । तत्सदा पिबेत् । खातोजलग्रहणार्था भूकुण्डिका॥

तदभावे च भूमिष्ठमान्तरिक्षानुकारि यत् ॥

तदभावे भूमिष्ठं पेयम् । यत् गुणैः स्वच्छत्वादिभिरान्तरिक्षमनुकरोति तत् सदृशं गुणैरित्यर्थः ।

श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तिक्तं च पाण्डुरे ।
नीले कषायमधुरं देशे लवणमूषरे ॥
सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रेथांबुगुणाधिके ।
मधुरं लवणाम्लं तु भवेत्भूमिगुणाधिके ॥
तेजोधिके तिक्तकटु कषायं पवनाधिके ।
दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके ॥
शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चार्कानिलाहतम् ।

भूमिष्ठमुक्तं तस्यैव विशेषउच्यते देशविशेषेण । श्वेते मृदि प्रदेशे स्थितमुदकं कषायरसतां याति । एवं कृष्णे मधुरताम् । पाण्डुरे तिक्तताम् । नीले कषायमधुरताम् । ऊषरे च लावण्यम् । ऊषरोयोदग्धमृदिव प्रदेशः स ऊषरः स्यात् "ऊषरः क्षारमृत्तिका" । कपिले सक्षारमुदकं भवति । सक्षारं क्षारत्वगुणयुक्तं क्षारोनाम रसविशेषः । क्षारो-सौम्यः कठिनभाववैपरीत्यकृत् । मिश्रलक्षणे मिश्रगुणः । सर्वश्च भूप्रदेशः पञ्चभूतात्मकः न सर्वत्र भूतसाम्यं भवति । अतउच्यते आप्यभागाधिके देशे मधुर-

मुदकं भवति । पार्थिवगुणाधिके लवणाम्लम् । तैजोभागाधिके तिक्तकटुकम् । वायुभागाधिके कषायम् । आकाशगुणाधिके चाव्यक्तरसत्वादान्तरिक्षसमगुणम् । भूताधिक्यं च विशिष्टमनेनैव मधुरत्वादिना ज्ञायते । गुणशब्दश्च भागपर्यायः । संख्यायागुणस्यसमानित्यादिना विभागो गुणइति च । यथा । अव्यक्तरसत्वम् । मूर्तमहाभूतस्वल्पत्वादिदमपि दिव्यसदृशं शुची विस्तीर्णे कृष्णे श्वेतमृदि च स्थितं अर्केण वायुना चाऽहृतम् ॥

कौपसारसताटाकचौण्डप्रास्रवणौद्भिदम् ॥
वापीनदीतोयमिति तत् पुनः स्मृतमष्टधा ।

तत् भूमिष्ठं अष्टधा अष्टभिः प्रकारैः स्मृतं कौपत्वादिभिः । कूपे भवं कौपम् । सरसि भवं सारसम् । तथा ताटाकम् । चौण्डं पर्वतादौ पाषाणनिम्नस्थितम् । ताटाकश्चान्तरिक्षात् पतित्वा भूमौ स्थितम् । प्रास्रवणं पर्वतात् स्रुतम् । औद्भिदं भूमावुद्भिद्य तत्रैव तिष्ठति । वापी कूपवत् सर्वतः कृतसोपानपंक्तिः । नदी प्रसिद्धा एतेषां क्रमेण गुणनिदर्शनम् ॥

सक्षारं पित्तकृत् कौपं दीपनाग्न्यातिवातळम् ॥
सारसं स्वादु लघु च ताटाकं गुरु वातळम् ।
चौण्डं तु पित्तळं दोषहरं प्रास्रवणोदकम् ॥
औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु वापीजलं लघु ।
नादेयं वातळं रूक्षं कटुकं च तदादिशेत् ॥
धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यात् गुरुलाघवम् ।

कौपं क्षारगुणयुक्तं पित्तळम् । अग्निदीपनं अल्पवातळं च सारसम् । मधुरं लघु च। ताटाकं गुरु वातकरं च। चौण्डं पित्तळम् । प्रास्रवणं त्रिदोषहरम् । औद्भिदं मधुरं पित्तघ्नम् । वापीजलं मधुरं लघु च । सामान्येन वातळं रूक्षं कटुकञ्च नादेयम् । कौपादीनाञ्च सप्तानां धन्वादिसामीप्यात् गुरुत्वं लघुत्वञ्च विज्ञेयम । तेनैतदुक्तं भवति आनूप यथोक्तलक्षणे स्थिताः कूपादयोगुरवः । धन्वनि जांगले देशे स्थिता आनूपेभ्योलघवोबहूदकसंबन्धाभावात् । तेभ्यो जांगलेभ्यः पर्वतस्थानां कूपादीनामतिलघुत्वं उदकानामत्यन्ताभावादित्यत्र चोत्सर्गापवादोपबृंहकवचनकल्पना च स्वबुध्या योज्या ॥

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहायाश्चामलोदकाः ॥
पथ्याः समासात्तानद्योविपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोत्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिताः
क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥

नद्य उच्यन्ते । समासात्संक्षेपतः इदमुच्यते । पश्चिमसमुद्रगाः शीघ्रवाहिन्योनिर्मलपानीयाश्च नद्यः पथ्याः । एतद्विपरीतलक्षणाविपरीताअपथ्याः । हिमवदुत्भूतामलयोत्भूताश्च पाषाणक्षुण्णाः पथ्याः । स्थितास्ताएवापथ्याः क्रिमिश्लीपदादिकराश्च ॥

प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्थादुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
प्रदरश्लीपदातंकान् सह्यविन्ध्यभवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः
बलपौरुषकारिण्यस्सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥

प्राच्यादिजातादुर्नामानि कुर्वते । प्राच्यागौडाः । अवन्तयोमाळवाः । अपरान्ताः कोंकणाः । महेन्द्रजाउदरादिकं कुर्वते । सह्याद्विन्ध्याच्च जाताः कुष्ठादिकं कुर्वते । पारियात्रजास्त्रिदोषहराः बल्याः पौरुषकारिण्यः । पौरुषं वृषत्वम् । समुद्रजलं त्रिदोषकरम् ॥

कीटाहिमूत्रविट्कोथतृणजालोत्करात्रिलम् ।
पंकपंकजशैवालहठपर्णादिसंस्तृतम् ॥
सूर्येन्दुपवनादृष्टं जुष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
अभिवृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलम् ॥
विरसं गन्धवत्तप्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।
अनार्तवञ्च यद्दिव्यमार्तवं प्रथमञ्च यत् ॥
लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ।
तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यांतृष्णाध्मानोदरज्वरान्
कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः ।
तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥
घनवस्त्रपरिस्रावैः क्षुद्रजन्त्वभिरक्षणम् ।
व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिण्डकैः ॥
पर्णीमूलविसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः ।
वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥
पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम् ।

कीटमूत्रादियुक्तं जलं स्नानपानादिना तृष्णादीन् कुर्यात् । कीटादीनां क्रिम्यादीनां मूत्रेण विशा कोथेन चा-

विलं मिश्रीभूतम् । कोथीभूतशरीरक्लेदः । तृणसमूहेन चाविलम् । उत्करोमहादिमार्जनराशिः । पंकादिभिश्च संस्तृतं गृहीतप्रस्तारम् । हठोनिर्मूलोद्भवस्तृणविशेषः । तथा सूर्यादिभिरदृष्टम् । तथा क्षुद्रजन्तुभिः क्रिमिभिर्जुष्टं सेवितम् । अभिवृष्टं तत्कालपतितान्यवर्षामिश्रीभूतम् । तथा घनम् । तथा स्थूलफेनिलं बृहत्फेनयुक्तम् । विरसं दुर्गन्धि । अतिशीतञ्च । दिव्यमान्तरिक्षमनार्तवमनृतौ पतितम् । ऋतुदेशविशेषेण नियतएव। वर्षस्य वर्षाएवेति केचित् । ऋतावपि प्रथमपातितं न पेयम् । लूतादिदूषितञ्च । एतच्च यतस्तृष्णाध्मानादिकान् कुरुते अतोवर्जयेत् । सर्वेचेमे रोगावक्ष्यमाणलक्षणाः । एतैश्चोपहतं अन्यजलालाभे कृतसंस्कारं शस्यते। तमेव च संस्कारं दर्शयति । घनवस्त्रपरिस्रावणेन क्षुद्रजन्त्वभिरक्षणं कार्यम् । व्यापन्नस्य पैच्छिल्यादियुक्तस्य अग्निना सूर्येण । तप्तशर्करापिण्डमज्जनेन वा तापनं कार्यम् । पर्णीमूलादिना प्रसादनं निर्मलीकरणं कार्यम् । पर्णीमूलमेरकामूलम् । एरका काश्मीरेषु "पित्ती" अन्यत्र दण्डेरकपट्टेरकभेदेन प्रसिद्धा । बिसग्रन्थिना मुक्ताभिः कतकफलेन शैवलेन वस्त्रस्रावणेन गोमेदकेन वा । बिसग्रन्थिर्बिपादिका । कतकं प्रसिद्धम् । शैवलं कच्छर् । गोमेदकनंकोलकम् । मणिविशेषश्च । पाटलादिपुष्पैः दुर्गन्धनाशनं संपादनीयम् ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ॥
अजीर्णे क्वथितश्चाऽमे पक्के जीर्णेऽपि नेतरत्
शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥

सर्वं पानीयमन्यप्रदेशजे पानीये अजीर्णे न पानीयं न पेयमिति । तेनैतदुक्तं भवति विजातीये पानीये पीते तज्जरणान्तं यावद्विजातीयं पानीयं न पेयमिति । यथा कौपे ताटाकं ताटाके कौपमिति । एवं सर्वत्र । तथा आमे अपक्वजले अजीर्णे क्वथितं पक्कं न पेयम् । तथा पक्के क्वथिते जीर्णेऽपि इतरदामं न पेयम् । सजातीयमपि पक्के जीर्णेऽपि यावन्न भुक्तं तावदामन्न पेयमित्यर्थः । एष च विधिर्द्वयोरप्यामपक्वयोः शीतयोः । तप्तेत्वजीर्णएव शीतन्त्यजेन्न जीर्णे ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणाविश्वमेव च तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्वारि वार्यते ॥
आस्यशोषांगसादाद्यामृत्युर्वा तदलाभतः ।
न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा

अत्यन्तप्रतिषेधेन न कुत्रचिद्वारि वार्यते । यतः पानीयमाह्लादकत्वात् प्राणिनां प्राणाः विश्वञ्च सस्थावरजंगम पानीयमयमेव । यतः स्वस्थस्य व्याधितस्य च तोयाद्विना वर्तनं न भवति ॥

केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितञ्च तत् ।
समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥

अवस्थाविशेषेण च केवलं सौषधं वा पक्वमामं शीतमुष्णञ्च तद्धितम् । तच्च पानीयं समीक्ष्य विषये मात्रया युक्तममृतम् । विपर्ययेण युक्तं विषम् ॥

अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥
वर्धयत्यामतृण्निद्रातन्द्राध्मानांगगौरवम् ।
कासाग्निसादहृल्लासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥

अतियोगेन बाहुल्येन तृष्णावतोऽपि प्रयुक्तं सर्वस्य पित्तश्लेष्मतां याति । ज्वरितस्य विशेषतः आमेनाग्नौ बहिष्कृते ज्वरोत्पत्तिरामस्य च पानीयं तर्पकम् । तस्य च ज्वरितस्याऽमतृडादीन् वर्धयति । हृल्लासः सप्रसेकोहृदयोत्क्लेशः । प्रसेकः स्वतन्त्र एव तच्च ष्ठीवनम् ॥

पाके स्वादु हिमं वीर्ये तदुष्णमपि योजितम् ।
तस्मादयोगपानेन लाघवाच्च वियोजयेत् ॥

सर्वञ्च जलं मधुरविपाकं यतस्तत् स्पर्शोष्णमपि शीतवीर्यम् । अतः अयोगपानेनातिस्वल्पपानेन लाघवात्स्वल्पत्वाच्च वियोजयेत् । स्वल्पत्वं तस्य न चालनीयमित्यर्थः॥

आमविष्टब्धयोःकोष्णंनिष्पिपासोऽप्यपःपिबेत् ।
यावत्यः क्लेदयन्त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥
विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशयबन्धनः ।
पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥

आमविष्टब्धयोः पिपासारहितोऽप्युपकारायैवं ईषदुष्णा अपः पिबेत् । आमं श्लेष्मणोपहतजठरत्वादजीर्णमन्नम् । विष्टब्धमप्येवं वाताजीर्णम् । एतौ द्वावप्यामविष्टब्धौ मात्राशीतीये वक्ष्यमाणलक्षणौ । तयोश्च तावतीअपः पिबेत् यावत्योऽन्नं क्लेदयितुं समर्थाः । अतिक्लेदेन चाग्निनाशभयात् बह्व्यो न पेयाः । कफवाताभ्यां जठरे पिण्डाग्निश्लमपच्यमानमन्नं कोष्णतोयद्रवीकरणान्मुक्तामाशयबन्धनं सत् क्षिप्रमेव पच्यते । मुक्तं बन्धनमामाशये निबन्धनं येन

स तथा ।

अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ।
नाल्पमप्यामसुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ॥
तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मन्दाग्निर्वर्जयेज्जलम् ।
सर्वमेव तथा स्यन्दप्लीहविद्रधिगुल्मिनः ॥
पाण्डूदरातिसारार्शोग्रहणीशोषशोफिनः ।
काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् ॥
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः

अनवस्थितदोषस्यानवस्थिताग्नेश्च स्वल्पमप्यामं जलं न पथ्यम्। तद्धचाममेषां त्रिदोषकृत्। अनवस्थिताः स्वरूपाच्चलिताअनेकरूपाश्च दोषायस्य स तथाविधः । एवमनवस्थिताग्निरपि । तथा व्याधिभिः क्षीणं बलं यस्य तस्याऽप्युदकं त्रिदोषकरम् । तथा मन्दाग्निः सर्वमेव जलं कौपादिकमामं स्वल्पं पक्वं बहु च वर्जयेत् । तथाऽभिष्यन्दाद्यार्तैश्च सर्वमेव जलं वर्जनीयम् । अभिष्यन्दोनाम चक्षूरोगोवक्ष्यमाणः । अशक्तौ तु विना जलं प्राणसन्धारणासामर्थ्ये कदाचित् पेयम् । तच्च स्वल्पम् । किंभूतमल्पं पेयं आह । रोगयोग्यैरौषधैस्संस्कृतम् । तथा शरदं निदाघं च वर्जयित्वा अन्यस्मिन्नृतौ स्वस्थेनापि स्वल्पं पेयं एतयोस्तु यथेच्छमेव ॥

भक्तस्याऽदौ जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम् ।
अन्ते करोतिस्थूलत्वमूर्ध्वंश्चाऽऽमाशयात् कफम्
मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ।

तच्च जलं भोजनकाले अन्नात् पूर्वं पीतं अग्निमान्द्यं कार्श्यं च करोति । सर्वं च भुक्त्वा अन्ते पीतं शरीरस्य स्थौल्यं आमाशयादुपरि च श्लेष्मवृद्धिं करोति । मध्ये त्वन्नस्य पीतं समांगतां समधातुतां च करोति । सुखेन चान्नं जरयति ॥

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्छाछर्दिश्रमभ्रमान् ॥
तृष्णोष्णदाहपित्तास्रग्विषाणि च निहन्ति तत्

शीतञ्च तदंबु मदात्ययादीन् वक्ष्यमाणलक्षणान् निहन्ति नाशयति उष्णेन कालेन उष्णेनाऽऽहारादिना च दाहः उष्णदाहः ॥

क्षीणपादत्रिभागार्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ।
क्वथितं फेनरहितमवेगममलं हितम् ॥
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मतृट्कासश्वासपीनसे।
पार्श्वशूलाममेदस्सु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥
दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघुवस्तिविशोधनम् ॥

तच्चांबु हिध्मादिषु क्वथितं पेयम् । का क्वथनमात्रेत्यत्रोच्यते । देशर्तुगुरुलाघवं विकल्प्य क्षीणचतुर्भागं वा क्षीणत्रिभागं वा क्षीणार्धं वेति त्रिधा । तेनैतदुक्तं भवति । यत् क्वचिद्देशऋतौ वा स्वल्पेन गुरुत्वेन युक्तमुदकं तत् क्वथनेन क्षीणचतुर्भागम् । अधिकगुरौ क्षीणत्रिभागम्। अत्यन्तगुरौ अर्धक्षीणमिति। एतद्विपरीतञ्च लाघवेऽप्येवं व्याख्येयं तच्च जलमग्निसंयोगेऽपि आफेनपरिक्षयादामं भवति । फेनरहितन्तु क्वथितं भवति । वेगरहितत्वञ्च पक्वलक्षणं निर्मलत्वञ्च । तच्च पक्वं हिध्मादीनां हितम् । उष्णमुदकं दीपनं आमदोषपाचनम् । स्वयं लघु वस्ति शोधनं च ॥

पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुतापाकेतापितम् ॥
पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ।
लघ्वरूक्षं क्रमघ्नश्च तोयं क्वथितशीतलम् ॥
संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च शस्यते ।
तोयं वन्हिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥
भवेत् पर्युषितं तच्च—

तप्तैश्च पाषाणादिभिस्तापितं तत्कालोष्णं शीतमेव वा पीतं त्रिदोषघ्नं तृष्णाघ्नं च । क्वथितशीतलं लघुत्वादियुक्तम्। संसर्गे पित्तश्लेष्मणोः सन्निपाते च पथ्यम् । उत्तरत्र शीतस्य वातश्लेष्मकोपहेतुत्वेनोक्तेः । वाते वातश्लेष्मणि कफे च न पथ्यम् । तच्च क्वथितशीतलं पर्युषितं विगताहोरात्रं सद्वन्हिगुणाल्लघुत्वदीपनीयत्वादितः भ्रष्टं रहितं भवति। अम्लविपाकं दोषकरं च ॥

—तोयं हिमकरोद्भवम् ।
अतिशैत्यगुरुस्थैर्य संघातैः कफवातकृत् ॥
चन्द्रकान्तभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ।
दृष्टिमेधावपुस्थैर्यकरं स्वादु हिमं लघु ॥
नाळिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

हिमकरसुतं तोयमतिशैत्यादिना वातश्लेष्मकृत् चन्द्रकान्तमणिसुतं रक्षोघ्नत्वादियुक्तम्। नाळिकेरान्तर्जातं स्निग्धत्वादियुक्तम् ॥

दिव्यं वारि वरं वर्षे नादेयमवरं परम् ।

इति तोयवर्गः ।

वर्गार्थमुपसंहरति । वर्षकाले आन्तरिक्षं जलं अत्यन्तपथ्यं नदीगृहीतमपथ्यम् । इति तोयवर्गः ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मळं गुरुशीतळं ॥
प्रायः पयः—

तोयान्युक्त्वा क्षीराण्युच्यन्ते स्वादुपाकरसमित्यादि । सर्वमपि विशेषेण क्षीरजातं मधुररसं मधुरविपाकत्वादियुक्तम् । ओजसे हितमोजस्यं ओजोनाम धातुसारभूतं वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृष्यत्वेन शुक्राख्यधातुवृष्यतिशयस्त्रीगमनशक्तता चोक्ता । प्रायोबाहुल्येन सर्वमेवं विधं पयइति ॥

—अत्र गव्यन्तु जीवनीयं रसायनम् ।
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥
श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृट्क्षुधः।
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

सामान्येन पयोगुणसंकीर्तनं कृत्वा गवाविशेषेण क्रियते । तत्र च सामान्योक्तगुणविपरीतोयोविशेषगुणः सोऽपवादोविशेयः । अथचेत् सदृशः स तस्यैवोपबृंहकः । गव्यन्तु जीवनीयत्वादियुक्तम् । जीवनीयं सौम्यधातुवृद्धिकरम् । रसायनमिव रसायनं प्राणसन्धारकत्वाच्छस्तरसादिधातुलाभोपायत्वाच्च । उरःक्षतयुक्ताय क्षीणाय च हितम् । क्षीणः क्षीणधातुः । मेधायै बुध्यै हितं मेध्यम् । स्त्रीणाञ्च स्तन्यवृद्धिं करोति । सरं शरीरे नैकत्र तिष्ठति । श्रमादींश्च नाशयेत् ॥

हितमत्यग्न्यनद्रेभ्योगिरीयोमाहिषं हिमम् ।

माहिषं पयोऽत्यग्नीनामनिद्राणां च हितं पथ्यम् । अतिगुरु च । वीर्येण च हिमम् ॥

अल्पांबुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ।

अजानां पयः अल्पांबुपानादिहेतोर्लघु हेतुकीर्तनमस्यान्यस्याअप्येवं हेतुयुक्तायाजातेः क्षीरलघुत्वज्ञापनार्थम् एतद्विपरीतायाश्च गुरुत्वं सामर्थ्यलभ्यम् । अजानान्तु स्वल्पांबुपानादि स्वभावः । अन्यासान्तु देशाद्यपेक्षया । एतच्चाऽजं शोषादिविनाशनम् ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ।

औष्ट्रमेवौष्ट्रकं क्षीरं ईषद्रूक्षमीषल्लवणमीषदुष्णम् । दीपनम् । लघु च वातश्लेष्माद्यार्तानाञ्च पथ्यम् ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ॥
तर्पणाश्च्योतनैर्नस्यैः—

मानुषं क्षीरं वातेन पित्तेनासृजा अभिघातेन चोत्पन्नानां चक्षुरोगाणां नाशनम् । कथमित्युच्यते । तर्पणेनाश्च्योतनेन नस्येन च । एतानि चास्मिन्नेव स्थाने वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥

—अहृद्यं तूष्णमाविकम् ।
वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ॥

आविकमहृद्यमुष्णवीर्यं वातव्याधिविनाशनं हिध्मादिकरं च ॥

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत् बाढं—

हस्तिन्याः पयोबाढमतिशयेन शरीरस्थैर्यकृत् ॥

—उष्णं त्वैकशफं लघु ।
शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ॥

एकशफस्येदमैकशफं पयः उष्णवीर्यं शाखावातहरं मधुररसमीपदम्ललवणेन च रसेन युक्तं जाड्यकरं च। एकविभागः खुरोयस्य स एकशफः अश्वगर्दभादिः । शाखारक्तादयोधातवस्त्वक्च । तत्रस्थितस्य वातस्य नाशनम् । जाड्यं स्तैमित्यम् ॥

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा
भवेत् गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥

इति पयः स्वरूपेणोक्त्वा संस्कारेणोच्यते । आममपक्वं पयः अभिष्यन्दि गुरु च । अभिष्यन्दि मालिन्येन स्रोतसां स्रावकम् । युक्त्या शृतं पयः आमाद्विपरीतम् । नातिशृतं न स्वल्पशृतमिति युक्तिः । अतिशृतञ्चातिगुरु । धारोष्णममृतोपमं पथ्यत्वेन ॥

पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तत् भृ-
[शम् ।
अचेष्टया च प्रादोषात् गरीयः स्मृतमौषसम् ॥
व्याख्यातस्तेन लघिमा चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि ।
ह्रस्वेषु चातिदेहेभ्योमांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥

पिण्याकं निष्पीडितरसं तिलादि । अम्लरसं चान्यत् किंचित् याः क्षीरयोनयःअश्नन्ति तासां पयः अतिगुर्वत्यभिष्यन्दि च । प्रदोषे अपराह्णे गृहीतं यत् पयः तदपेक्षया औषसं प्रभातगृहीतं अतिगुरु । कुतः चेष्टारहितत्वात् यस्मात् प्राणिनां रात्रौ न कदाचिच्चेष्टा भवति अत औषसं गुरु । दिवा च धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च दिशा चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि लघिमा व्याख्यातः । तेनैतदुक्तं भवति चेष्टास्वभावेषु हरिणादिषु लघु । अचेष्टस्वभावेषु सूकरादिषु गुरु । अतिदेहान्महाभोगशरीरानपेक्ष्य स्वल्पाभोगशरीरेषु लघु पयः । न केवलं पयस्सु यावन्मांसेष्वपि चेष्टास्वल्पत्वबृहत्वविशेषेण गुरुलाघवं निर्ज्ञेयम् ॥

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् ।
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ॥
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ।
पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षन्तुग्रहणीगदे ॥
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नाघृतं नासितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा ।
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमम् ॥

दधि त्वम्लविपाकत्वादियुक्तम् । रोचिष्णु साधु रोचते । अरुचौ पथ्यम् । अन्यदप्याहारं रोचयतीत्यर्थः । शीतके शीतपूर्वके विषमज्वरे सततकादौ पथ्यम् । पीनसो नासास्रावः । रूक्षन्तूद्धृतसारं ग्रहणीदोषे हितम् । तच्च दधि रात्रौ न भोज्यं एवकारो रात्रावुष्णे चात्यन्तप्रतिषेधाय । वसन्तग्रीष्मशरत्सु न भोज्यं न च मुद्गसूपादीनामन्यतमेन रहितम् । नापि नित्यं सातत्येन न भोज्यं न च मन्दं अजातम् । एवं च सति यदि कश्चित् भुंक्ते सोऽवश्यं ज्वरादीन् प्राप्नोति ॥

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥
गुल्मप्लीहघृतव्यापत्गरपाण्ड्वामयान् जयेत् ।
तद्वन्मस्तु सरं स्रोतश्शोधि विष्टंभजिल्लघु ॥

तक्रं दण्डेन मथिताद्दध्नः उद्धृतेऽनुद्धृते वा स्नेहे तत्तक्रं लघुत्वादियुक्तम् । घृतव्यापत् घृतस्यातिपानादुत्पन्नो रोगः । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः तद्वत्तक्रवत् गुणैर्मस्तु विज्ञेयं मस्तुनः स्रोतश्शोधकत्वेन विष्टंभनाशकत्वेन च विशेषः तक्रस्य स्रोतश्शोधकत्वेऽपि मस्तुनोऽतिशयः ॥

शीतं स्वादु कषायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ।
यक्ष्मार्शोर्दितपित्तासृग्वातजिद् ग्राहि दीपनम्
क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित्

नवोद्धृतं सद्यउद्धृतं नवनीतं शीतं शीतवीर्यं मधुरं कषायाम्लत्वेन च युक्तं राजयक्ष्मादिनाशनं संग्राहि दीपनं च । संग्राहि द्रवान् भावान् पिण्डीकरोति । क्षीरोद्भवनवनीतं रक्तपित्ताक्षिरोगं नाशयति । संग्राहि च । क्षीरोद्भवं यत् क्षीरमेव मथित्वोत्पादितम् ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ॥
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ।
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ॥
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ॥
सहस्रवीर्यं विधिभिः घृतं कर्मसहस्रकृत् ।
मदापस्मारमूर्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ॥
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ।
पूर्वोक्तांश्चाधिकान् कुर्यात् गुणांस्तदमृतोपमम्
तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च सः ।

घृतन्तु धीप्रभृतीनामभिग्लपितात्मान्तानां शस्तं हितम् । धीर्बुद्धिर्वस्तुग्रहणे शक्तिः । स्मृतिरतीतविचारे शक्तिः । मेधा प्रज्ञा वस्तुविवेकशक्तिः । प्रजार्थिनां च । प्रजा अपत्यं शुक्रस्य सफलताकरमित्यर्थः । वयःस्थापनं जरयाविना वयः स्थापयतीति वयःस्थापनम् । सहस्रवीर्यमनेकशक्ति । तथा विधिभिर्विधानैर्नानाविधाभिर्योजनाभिः कर्मसहस्रकृदनेककार्यकृदित्यर्थः । तच्च घृतं पुराणमतीतबहुकालं मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां पैच्छिल्यादिकं शोधयति । व्रणांश्च रोपयति । तच्च पुराणं पूर्वोक्तान् सामान्यघृतोक्तान् गुणाधिक्येन करोति । अमृतोपमं च । घृत-

मण्डोऽपि घृतगुणानाधिकं कुर्यादमृतोपमश्च रूक्षत्वेन तीक्ष्णत्वेन तनुत्वेन चास्य विशेषः । मण्डउपरिभवः स्वच्छः

कीलाटदधिकूर्चीकातक्रापिण्डकमोरटाः ॥
सक्षीरशाकपीयूषारोचनावह्निसादनाः।
शुक्रनिद्राकफकराविष्टंभिगुरुदोषळाः ॥

कीलाटादयः सर्वे क्षीरविकाराः तद्विकृतिविकाराश्च । बलकरारुच्याः अग्निनाशनाः शुक्रादिकराश्च विष्टंभिनोगुरवोदोषळाश्च । दोषळाअपथ्यत्वेन विकारकारिणः । कीलाटास्तक्रादिकृताः । कूर्चिकाः क्षीरकीलाटिकाः । मोरटः क्षीरसदृशः कीलाटिका । पीडन उत्तरापथे प्रसिद्धः । क्षीरशाकं प्रसिद्धं पीयूषं सद्यःसूतायाः क्षीरकृतं दधि ॥

विद्याद्दधिघृतादीनां गुणदोषान् यथापयः ।

घृतानाञ्च पयोगुणानातिक्रमेण गुणान् विद्यात् तेनैतदुक्तं भवति । यथा स्वादुपाकरसमित्यादिना सामान्येन क्षीरगुणाउक्तास्तद्वत् सामान्येन दध्यादिगुणाअपि विशेषाकांक्षायां तु दध्यादीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतक्षीरगुणान्वयोऽपि ग्राह्यः ॥

वर्गार्थं निर्धारयति ।

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाऽविसंभवे॥

इतिक्षीरवर्गः ।

क्षीरं घृतञ्च गव्यं श्रेष्ठम् । आविकं निन्दितं प्राधान्यात्त क्षीरघृतयोरेव ग्रहणम् । इति क्षीरवर्गः ॥

इक्षोस्सरोगुरुः स्निग्धोबृंहणः कफमूत्रकृत् ॥
वृष्यश्शीतःपवनजित् भुक्ते वातप्रकोपनः ।
रक्तपित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसोरसः ॥

इक्षुरसवर्गोद्रवप्रसंगेनोच्यते । इक्षोरसः सरत्वादिगुणयुक्तः बृंहणोवक्ष्यमाणलक्षणः पवनजिद्वातनाशनः । भुक्ते भुक्तमात्रे पीतोवातप्रकोपनः ॥

सोऽग्रे सलवणोदन्तपीडितः शर्करासमः ।

स च रसः अग्रे इक्षोः प्रान्ते जातः । सलवणः ईषल्लवणः दन्तपीडितोयन्त्रकालाद्यनुपहतत्वात् गुणैः शर्करया समः ॥

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात् ।
किञ्चित् कालविधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
विदाहीगुरुविष्टंभी तेनासौ—

यस्तु यान्त्रिकोयन्त्रपीडितोमूलादिमिश्रपीडनात् मलसंकरात् वैकृत्यं प्राप्नोत्यतोऽसौ यान्त्रिकोविदाही विष्टंभकरश्च । जन्तुजग्धः क्रिमिभक्षितः विदाही सौम्यभावविदहनशीलः । हेतुनिर्देशोहेत्वभावात् कार्याभावप्रतिपादनार्थः । रक्तपित्ते च विशिष्टे विशेषेण विदहनशीलस्यापि प्रयोगोन विरुद्धः ॥

—तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्याद्वरस्तमनुवांशिकः ॥
शातपर्वककान्तारनैपाळाद्यास्ततः क्रमात् ।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः

तत्र चेक्षुरसेषु मध्ये पौण्ड्रकः शैत्येन प्रसन्नत्वेन माधुर्येण च श्रेष्ठः सर्वेक्षुरसेभ्यः । तमनु वांशिकः शैत्यादिभिः पौण्ड्रकाद्धीनोवांशिकइत्यर्थः । शातपर्वकादयश्च रसाः क्रमादुत्तरोत्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादयः ईषत्क्षारत्वेन युक्ताः ईषत् कषायरसाईषदुष्णवीर्याः किञ्चिद्विदाहिनश्च ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
नातिश्लेष्मकरोधौतः सृष्टमूत्रशकृत् गुडः ॥
प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोऽपरः ।
हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत्

फाणितं क्षुद्रगुडीभूतमिक्षुरसः । तत् गुर्वभिष्यन्दि त्रिदोषसञ्चयकृत् मूत्रसंशोधनं मूत्रमतिवाहयति । गुडः संस्कारवशेन निर्मलः नातिश्लेष्मकरईषत्श्लेष्मकरइत्यर्थः । तथा मूत्रं शकृच्च सृजति। बहिः क्षिपति तथा अपरः अधौतः प्रभूतान् क्रिम्यादीन् करोतीत्युपचारात् स एवोक्तः । स एव च गुडः पुराणोहृद्यः शरीरस्य च पथ्यः । नवस्तु कफमग्निसादं च करोति ॥

वृष्याः क्षीणक्षतहितारक्तपित्तानिलापहाः ।
मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥
तत्गुणा तिक्तमधुरा कषायायापशर्करा ।
त्रिदोषघ्नी सिताकाशेषुदर्भच्छदसंभवा ॥
दाहतृट्छर्दिमूर्छास्रक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

मत्स्यण्डिकादयस्त्रयोवृष्यत्वादियुक्ताः क्रमेण । पूर्वस्मादुत्तरोवृष्यत्वादिभिरातिशयेन युक्तः । मत्स्यण्डिकागुडनिर्मलाः प्रसिद्धाश्च लोके । ततोऽपि संस्कारेण गुणैश्चाधि

कः खण्डः । ततोऽपि सिता शर्करा । यासशर्करा तु तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिगुणा तिक्तमधुरकषायरसा च । यासशर्करा लोके यवासशर्करेति प्रसिद्धा । काचित् भवन्ति दुरालभारसेन सा क्रियत इति । एताअन्याश्च काश्चन सर्वाः शर्कराः दाहादिनाशनाः ॥

वर्गार्थं निर्धारयति ।

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥

इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा श्रेष्ठा । फाणितमश्रेष्ठं इति

चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत् ।
कुष्ठमेहकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारजित् ॥
व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ।
रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥
उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ।
विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ॥
कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषाभ्रमरादयः ।
प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ॥
अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥
न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णाद्यतो नरम् ।
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
वृष्ययोगैरतो युक्तं वृषतामनुवर्तते ॥
भ्रामरं पौष्पिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम् ।
वरं जीर्णं च तेष्वन्त्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत् ॥

इतीक्षुवर्गः।

शर्करायोनिप्रसंगेन मधुनोऽपि गुणाउच्यन्ते । मधु माक्षिकं वातळं चक्षुष्यश्च पथ्यम् । छेदि विच्छेदि यत्तीक्ष्ण्याद्देहे पिण्डितान् भावान् छिनत्ति विभजति तृडादींश्च नाशयति । व्रणानां शोधनं तत् यत् पूयपैच्छिल्यादिप्रेरकम् । सन्धानं तत् । यत् द्वौ व्रणोष्ठावेकीकरोति । रोपणं प्रसिद्धम् । तथा मधु रूक्षम् । रसेन च कषायमधुरम् । अस्य च सर्वात्मकस्यापि कारणविशेषात् प्रभावाद्वाऽनुमीयते वातळत्वादियोगः । तत्तुल्या मधुसमा गुणैर्मधुशर्करा । तच्च मधु उष्णं निहन्ति मारयति । उष्णार्तं च पुरुषं मारयति । अतउच्यते विषान्वयत्वेन । कुतो विषान्वयत्वं मधुनः अत आह विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु कुर्वन्ति तत्कृतः । न केवलमन्यपुष्पेभ्यः इत्यपिशब्दस्यार्थः । यद्यस्माच्च भ्रमरादयः स्वयं शरीरेणैव सविषा मधु कुर्वन्त्यतः उष्णादियुक्तं मारयति । तच्च मधु प्रच्छर्दने वमने निरूहे च उष्णमपि न निवार्यते । यतः अपक्वमाश्वेव प्रयुक्तं निवर्तते पुनरागच्छति । गुरुत्वादितो हेतोः शरीरे चाल्पं पथ्यम् । तथाच मधुनः अजीर्णादन्यत् कष्टतमन्न विद्यते । कुतः यतोविरुद्धोपक्रमत्वाद्विषवन्नरं नाशयति । अजीर्णेह्युष्णोदकपानादिकं विहितम् । तच्च मधुनो विरुद्धम् । अथ च शीता क्रिया क्रियते । सा ह्यजीर्णेऽप्यपथ्या । अत उपक्रमविरोधः तच्च मधु नानाद्रव्यस्वरूपत्वादत्यर्थं योगवाहित्वेनयुक्तः । तेनैतदुक्तं भवति सर्वाः शक्तयः प्रसेवकवत्तत्रस्थिताः केवलं या या शक्तिः सदृशी संयोगिद्रव्ये शक्तिं सहायभूतामासादयति सा सा तामतिशयेनाभिव्यनक्ति । एतदेव हि योगवाहित्वं यत् स्वगुणापरित्यागेनांशेन साद्दृश्यात् परस्य च शक्तिपरिपूरणम् । अतएव कारणाद्वृष्ययोगैर्युक्तं मधु वृष्यतां याति । एतावता हि वृष्ययोगस्य तु शक्तिः तेन परिपूरिता भवति । भ्रमरादिभिश्च कृतं मधु यथोत्तरं श्रेष्ठम् । यद्यस्मादुत्तरं तत्तस्माच्छ्रेष्ठमिति । जीर्णं पुराणं मधु श्रेष्ठम् । तेषु भ्रमरादिषु मध्ये द्वे एवान्त्ये क्षौद्रं माक्षिकं च पथ्यत्वादुपयोजयेत् । इति इक्षुवर्गः ॥

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं क्रिमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित्
तैलप्रयोगादजरानिर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

द्रवत्वात्तैलमुच्यते । तैलं स्वयोनिवत् । सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणम् । तत्र तैलेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं तीक्ष्णम् । व्यवायि व्याप्तिशीलम् । यद्देहं व्याप्य पाकं याति । त्वग्दोषकृत् पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति । यैस्तु त्वग्दोषहरमित्युक्तं तैर्वातादिके अभ्यंगेन । अथवा त्वग्दोषं कृन्ततीति त्वग्दोषकृदिति । कृति छेदन इत्यस्य धातोः प्रयोगः । चक्षुष्यआहितम् । सूक्ष्मस्रोतःप्रवेशि । उष्णवीर्यम् । तिलोद्भवत्वाच्छ्लेष्मकरत्वं प्राप्तमतउच्यते कफकृन्नचेति । संस्कारवशात् कृशस्य बृंहणायालं पर्याप्तम् । स्थूलानाञ्च

कर्शनाय । अथवा केवलमपि येनैव हेतुना स्रोतःशोधकत्वादिना कृशानां बृंहणायालं पर्याप्तम् । तेनैव हेतुना स्थूलानां कर्शनायेति न कश्चिद्विरोधः । अन्यैव च पञ्चस्य युक्तस्य संस्कारात् सर्वरोगजिदिति स्वयं पाठात् । विशं पुरीषं बध्नाति अथयतीति बद्धविट्कम् । संस्कारं प्रतिरोगं विशिष्टमाश्रित्य सर्वरोगजित् । तैलप्रयोगानिनिहासरूपेण कथयति तैलप्रयोगादित्यादिना । दैत्याधिपतयः पुरा वृद्धत्तिवलाः जरादिरहिताश्चाऽभवन् ॥

सतिक्तोषणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्छोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥

ऐरण्डं तैलं तु ईषत्तिक्तकटुकं रसेन मधुरं वर्ध्मादीन् जयेत् कट्यादिस्थितौ तु रुक्छोफौ नाशयति ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं त्विति

लोहितैरण्डतैलमतिशयेन तैक्ष्ण्यादियुक्तम् ॥

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

उमातैलं कुसुंभतैलश्चोष्णवीर्ये त्वग्दोषञ्च करोति पित्तश्लेष्माणौ च ॥

दन्तीमूलकरक्षोघ्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम् ॥
सुवर्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवम् ।
सरळागरुदेवाह्वशिंशपासारजन्म च ॥
तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वस्रपित्तकृत् ।
अर्शःकुष्ठक्रिमिश्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहम् ॥

दन्त्यादिजं तैलं तैक्ष्ण्यादिगुणयुक्तम् । रक्षोघ्नं सार्षपम् । सरळादीनां सारशब्देन संबन्धः ॥

करञ्जनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ।

करञ्जनिंबतैलयोस्तु कटुत्वापवादः तिक्तत्वम् । नात्यन्तोष्णवीर्ये चेमे ॥

कषायतिक्तकटुकं सारळं व्रणशोधनम् ॥

सरळकाष्ठसारजं तैलं कषायादिरसं व्रणशोधनञ्च अत्र कषायतिक्तत्वं व्रणशोधनत्वञ्चाधिकम् ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरारुष्करोद्भवे ।
विशेषात् क्रिमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविरेचने ॥

तुवरारुष्करतैलयोस्तैक्ष्ण्याद्यतिशयः । अर्शःक्रिमिकुष्ठनाशने चातिशयः । ऊर्ध्वाधोविरेचनं वमनविरेचनाभ्यां दोषनिर्हरणम् । तेनाधिके ॥

अक्षातिमुक्तकाक्षोळनाळिकेरमधूकजम् ।
त्रपुसोर्वारुकूश्माण्डश्लेष्मातकप्रियाळजम् ॥
वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मळं गुरु शीतळम् ।

अक्षातिमुक्तकादितैलं वातपित्तहरत्वादियुक्तम् । अक्षं बिभीतकम् । अतिमुक्तकं माधवीफलम् ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ॥

श्रीपर्णीकिंशुकतैलं पित्तश्लेष्मशमनम् । श्रीपर्णी काश्मर्यः किंशुकः पलाशः ॥

तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभमवरं परम् ।

तेषु च तैलेषु मध्ये तिलतैलं पथ्यत्वेनातिश्रेष्ठम् तद्विपरीतं कौसुंभम् ॥

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोपि ताविव ।

स्नेहप्रसंगेनेदमप्युच्यते । वसा नाम तनुमेदोरूपं शुद्धमांसस्नेहः । मज्जा च धातुः । तौ वातं नाशयतः । बलपित्तकफांश्च कुरुतः । यस्य प्राणिनः संबन्धिनौ तन्मांससदृशस्वरूपौ च । मेदोऽपि वसामज्ज्ञोः सदृशम् ॥

चौलूकीसौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा ॥
वसाश्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुंभीरमाहिषोद्भवा ।
काकमद्गुवसा तद्वत् कारण्डोत्था च निन्दिता

चुलुक्यादीनां चतुर्णां वसाः स्ववर्गेषु क्रमेण मत्स्यमहामृगाप्चरविष्किरेषु पथ्यत्वेन श्रेष्ठास्तद्वत् स्ववर्गेषु मध्ये कुंभीरादिवसाश्रेष्ठाः ॥

शाखादमेदसां च्छागं हास्तिनं च वरावरे ।

इति तैलवर्गः ।

शाखादानां मध्ये च्छागं मेदः श्रेष्ठम् । ये शाखाः प्रायो भुङ्क्ते ते शाखादाः । न तु भूयिष्ठं तृणादि स्वभावेनैव । इति तैलवर्गः ॥

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥
स कषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्योहितं पित्तास्रदूषणम् ॥
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ।
पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥
नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ।

मद्यमुच्यते। सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम्। तुष्टिर्मनःपरितोषः। पुष्टिः शरीरपोषः। नष्टनिद्रस्य चातिनिद्रस्य चाऽऽहारविशेषाद्वैपरीत्यं करोति। प्रभावाद्वा। एवं कृशस्थूलयोरपि युक्त्यां मात्रादिकया पीतमेवंगुणम्। अयुक्त्या विषवद्भवेत्। सा च युक्तिर्मदात्ययचिकित्सिते वक्ष्यमाणा। आचरणं वा। तत्र सर्वं मद्यं नवमनतीतसंवत्सरं गुरु त्रिदोषकरं च। केषाञ्चिन्मतानां कतिपयदिवसपरिवासो नवत्वम्। क्रमेण च तन्नाशः। जीर्णं पुराणमेतद्विपरीतम्। तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम्। उष्णं वेश्माहारादिकमुपचारं यस्येति। क्षुधाविरेचनेन चादोषसाम्यान्न पेयम्। अतितैक्ष्ण्यमार्दवादियुक्तं च न पेयम्। व्यापन्नं देशकालाद्युपहतम्॥

अनन्तरं मद्यविशेषा उच्यन्ते।

गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ॥
सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ।

सुरा गुल्मादिनाशिनी मेदोरक्तादिकरी च। सुरा पिष्टकृता घना श्वेता॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च
शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान् ।

वारुणी नाम सुरा तद्गुणा अनन्तरोक्तसुरासमगुणा। इयं तु लघ्वी तीक्ष्णा च। शूलादींश्च निहन्ति। विबन्धः स्रोतसउपलेपेन दोषादीनामवहनम्॥

शूलप्रवाहिकाटोपतृष्णाशोफार्शसां हितः ॥
जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः ।
बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टंभी दोषकोपनः ॥

जगलो वारुण्याः सुराया अधोभागो घनः शूलप्रवाहिकादिहरः। प्रवाहिका निस्तानिका। आटोपो जठरे वायुना निश्चलेन सशब्दं पूरणम्। तथा पाचनः संग्रहणो रूक्षश्च। मेदकोनाम जगलस्याधोभागो गुणैर्जगलवद्विज्ञेयः। बक्कसोनाम पानीयेन मद्यकल्कपीडनो हृतसारत्वाद्विष्टंभी त्रिदोषकोपनश्च॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
व्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥

विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषळा ।
कौहळी बृंहणी गुर्वी श्लेष्मळस्तु मधूलकः ॥

विभीतकस्य सुरा अतितीव्रं मदं न जनयति। लघ्वी पथ्या। व्रणादिषु चात्यर्थं न विरुद्धा। यवसुरा विष्टंभकरी गुर्वी रूक्षा त्रिदोषकरा च। कौहळी सुरा बृंहणी गुर्वी च। मधूलकः श्लेष्मकरः। सर्वं मद्यमसज्जातं मधूलक इतिस्मृतः॥

यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरान् ॥
हन्ति गुल्मकृमिप्लीह्नः कषायकटुवातळः ।

अरिष्टसन्धानमुच्यते। स हि यैर्यैर्द्रव्यैः सिद्धस्तेषां गुणाननुगच्छति। सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः। ग्रहण्यादिकांश्च रोगान्नाशयति। कषायकटुरसोवातकरश्च॥

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥
अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ।
अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातळं गुरु ॥

मार्द्वीकं द्राक्षारसं लेखनत्वादियुक्तम्। पित्तमनिलं चान्यमद्यापेक्षया स्वल्पं करोति। पाण्ड्वादिनाशनश्च। योऽतितैक्ष्ण्याच्छ्लेष्मादिकं विलिखति स लेखनः। खार्जूरमद्यं मार्द्वीकगुणैरूनम्। वातळं गुरु च॥

शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥
वातपित्तकरः शीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।
मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः ॥

शर्करया कृतं मद्यं सुरभित्वादियुक्तम्। शीधुर्वातपित्तकरः। स्नेहविकारान् श्लेष्मविकारांश्च नाशयति। शीधुरपक्वेक्षुरसकृतः पक्वेक्षुरसकृतश्च। तत्र शीधुषु मध्ये पक्वरसो मेदःप्रभृतीनां नाशनः श्रेष्ठश्च॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्
सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः ॥
मैरेयो मधुरो हृष्यः सरः सन्तर्पणो गुरुः ।
धातक्यभिषुतो जीर्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥
द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ।
मार्द्वीकसदृशः प्रोक्तो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥

मध्वासवो माधवकोनाम मद्यविशेषः । च्छेदी तीक्ष्णोमेहादिघ्नश्च । दुरारुवः नामोत्कृष्टमदः । मधुरस्तीक्ष्णो-वातघ्नश्च । मैरेयो मधुरत्वादियुक्तः । मैरेयः कोद्रवैः सह जायते । धातक्यासुतोजीर्णः पुराणः रूक्षोरुच्येऽग्निदीपनश्च न त्वेवं नवः । द्राक्षासवोमधुसमो माक्षिकसमः । अग्न्यात्यर्थदीपनः । मृद्वीकेक्षुरसाभ्यां कृतसन्धानासवोगुणैर्मार्द्वीकसमः ॥

समासादासवोहृद्यो वातळः सौषधानुगः ।

समासात् संक्षेपतः आसवगुणा उच्यन्ते यः कश्चिदासवः स सर्वोहृद्यो वातळः स्वौषधगुणश्च । आसवो योद्रवेण शुष्कमासुत्य क्रियते ॥

द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहिपश्चमाः ॥
मद्याकरा यत्तेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ।
गुणैर्यथोद्धणैर्विद्यान्मद्यमाकरसंकरात् ॥

द्राक्षादयः पञ्चोत्तमा मद्याकरा मद्ययोनयः । एतद्वर्जितमन्यन्मद्यप्रतिरूपकम् । आकरसंकराच्च मद्यं गुणैर्दीप्नत्वादिभिर्यथोद्धणं विद्यात् । उद्धणस्य गुणाननुवर्तेत इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । त्रिमद्याकरमिश्रीभावजातं मद्यमुद्धणेनाधिकेनाऽकरद्रव्येण सामानगुणम् । यो ह्याकरसंयोगेऽधिके भवति तद्गुणं मद्यमित्यर्थः ॥

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
विदाहिभृशतीक्ष्णोक्ष्णं हृद्यं रुचिकरं सरम् ॥
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्क्रिमिनाशनम् ।

शुक्तं रक्तपित्तकफानुत्क्लेदयति । वातञ्चानुलोमयति । विदाहित्वादिगुणयुक्तञ्च ॥

गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥
कन्दमूलफलाद्यांश्च तद्वद्विद्यात्तदासुतान् ।
चाण्डाकी चाऽसुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु

गुडादिशुक्तानां यथोत्तरं लघुत्वं विज्ञेयम् । गुडकृताच्छुक्तादिक्षुशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तादन्यन्मद्यशुक्तं लघु । सर्वमद्यशुक्ताच्च मार्द्वीकशुक्तं लघु । अन्ये तु ब्रुवते । गुडमद्यशुक्तादिक्षुमद्यशुक्तं लघु । इक्षुमद्यशुक्तान्मार्द्वीकमद्यशुक्तमिति । पूर्वस्तु पक्षो युक्तइति निर्णीतः । तथा धातकीगुडतोयादिकारणमद्यशुक्तयोरित्युक्तम् । कन्दादिकञ्च तदासुतं गुडशुक्ताद्यासुतं तद्वद्विद्यात् । आसवनशुक्तसमानगुणं जानीयादित्यर्थः । शाण्डाकी च शाकान्यासुत्य क्रियते या सा चान्यच्चाप्यनुक्तमासुतमासवनशुक्तगुणम् । कालेनाम सद्रुच्यं लघु च कालाम्लं नाम ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतळम्
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वास्तिशूलनुत् ॥
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ।

धान्याम्लं काञ्चिकं भेदित्वादियुक्तम् । उष्णवीर्यम स्वभावनव स्पर्शशीतळम् । व्ययामादिना तान्तत्वं श्रमः निर्व्यायामादेरेव तान्तत्वं क्लमः । आस्थापनं वातनाशनेत्रेण द्रव्यस्य गुदप्रणिधानम् ॥

एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥
क्रिमिहृद्रोगगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिबर्हणे ।
ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते ॥

सौवीरकतुषोदके धान्याम्लगुणयुक्ते । क्रिम्यादिनाशे च । सौवीरकतुषोदके क्रमेणानुपूर्व्या वितुषैः सतुषैश्च यवैर्विद्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । सौवीरकं यद्विस्तुषैर्यवैः क्रियते । तुषोदकं यत्सतुषैः क्रियते ॥

मूत्रं गोजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
पित्तळं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥
क्रिमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥
विरेकास्थापनालेपस्वेदादिषु च पूजितम् ।
दीपनं पाचनं भेदि तेषुगोमूत्रमुत्तमम् ॥

द्रवत्वात्तीक्ष्णत्वादेश्च प्रसंगेन च मूत्राण्यप्युच्यन्ते गवादीनां मूत्रं पित्तळत्वादिगुणयुक्तम् । क्रिम्यादींश्च जयेत् लघु च । रसे कटु । लवणमनुरसं स्वल्पं यस्य तत्तथाविधम् । विरेकादिषु च शस्यते । दीपनत्वादिगुणञ्च । तेषु च मध्ये गोमूत्रमुत्तमं प्रधानम् ॥

श्वासकासहरं च्छागं पूरणात् कर्णशूलजित् ।
दद्यात् क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवम् ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं क्रिमीन्मेहश्च रासभम् ॥

च्छागमूत्रं कासश्वासहरम् । कर्णपूरणेन च कर्णशूलजित् । दन्तितुरगमूत्रे किलासे श्वित्रे उपयोगार्थं दद्यात् क्षारे च पच्यमाने । रासभं मूत्रं उन्मादादीन् हन्ति ॥

कषायतिक्त मेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ।
मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वातरोगनुत् ॥
प्रसहानामपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ।
महास्रगसमुत्भूतं कुष्ठहृज्जलचारिणाम् ॥
नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ।

एतेषामनन्तरोक्तानां मूत्रप्राणिनां शकृत् पुरीषं रसेन कषायतिक्तम् । हिध्माश्वासहरञ्च । अन्यत्सुबोधम् ॥

पित्तं तिक्तं विषँहरं रोचना कफवातजित् ॥
तिक्तापाप्माहरा—

एतेषामेव पित्तं जाठरमुपयुक्तं तिक्तरसं विषहरञ्च । एतेषामेव रोचना नाभिप्रदेशभवा वातश्लेष्मविनाशिनी तिक्तरसा पाप्माहरा च ॥

—मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ।
इति मद्यवर्गः ॥

मानुषन्तु मूत्रं विषघ्नम् । इति मद्यवर्गः ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥

इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण तोयादिवर्गैः प्रधानानतिक्रमेण द्रवाणामेकदेश उदाहृतः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः.

सप्तमोऽध्यायः

द्रवस्यपानान्नसंस्काराद्युपयोग्यत्वादन्नमुच्यते ।

अथातअन्नस्वरूपाविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः। इतिहस्माऽहुरात्रेयादयोमहर्षयः॥

* "क्रिमिहरः" इत्यपि पाठः ।

रक्तोमहान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
शारामुखोदीर्घशूको लोध्रशूकः सुगन्धिकः ॥
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदोगौरशारिवौ ।
काञ्चनोमहिषः शूकोदूषकः कुसुमाण्डकः ॥
लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाःशीतभीरुकाः
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥
स्वादुपाकरसाः स्निग्धावृष्यावद्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसाः पथ्यालघवोमूत्रळाहिमाः ॥

शूकधान्यानाञ्च प्राधान्यादग्रे पाठः रक्ताद्यास्तपनीयान्ताअन्ये च देशकालरसादिना रक्तादिसदृशाः शालयस्ते सर्वे मधुरविपाकरसत्वादियुक्ताः एते च सर्वे नानादेशप्रसिद्धनामानः । बद्धं ग्रथितं अल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वन्तीति बद्धाल्पवर्चसः स्वभावेनैव शरीरे हिताः ॥

शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।
महांस्तश्चानु कळमस्तश्चाप्यनु ततः परे ॥

तत्र शूकजेषु मध्ये रक्तशालिः श्रेष्ठः तृष्णानाशनस्त्रिदोषनाशनश्च । ततो रक्तादूनो महान् । ततोऽप्यूनः कळमः । अनेनैव क्रमेण परे तूर्णकादयः पूर्वस्मादुत्तरोगुणैरून इत्यर्थः ॥

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ।
स्वादूष्णागुरवःस्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तळाः॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥

यवकादयोमधुरत्वादियुक्ताः यश्च यस्मात् पूर्वः स तस्मान्निन्द्यः ॥

स्निग्धोग्राही लघुः स्वादुः त्रिदोषघ्नः स्थिरोहिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।
कुक्कटाण्डकलावाक्षपारावतकसूकराः ॥
वरकोद्दाळकोज्ज्वालचीनशारददर्दुराः ।
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः॥

षष्ठिकोनाम व्रीहिः स्निग्धत्वादियुक्तः । स्थिरः शरीरे अव्यापनशीलः । स च सर्वव्रीहिषु श्रेष्ठः । तस्य षष्टिकस्य द्वैविध्यं गौरः कृष्णगौरश्च असितगौरतः कृष्णगौरात् गारः श्रेष्ठः । ततः षष्ठिकात् गुणैर्महाव्रीह्यादयः क्रमेणोनाः ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहीः पित्तकरोगुरुः ।

एतेभ्यः षष्टिकयवकादिभ्योऽन्योऽनुक्तो व्रीहिर्मधुरः अम्लविपाकः पित्तकरोगुरुश्च ॥

बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥

पाटलोनाम व्रीहिः त्रिदोषकरएव ॥

कंगुकोद्रवजूर्णाह्वगदीवरुणपादिकाः ।
श्यामाकतोयश्यामाकहास्तिश्यामाकशिल्विकाः
शिशिरोद्दाळनीवारवरूकवरकोत्कटाः ।
मधूळिकान्तानिर्गण्डीवेणुपर्णीप्रशान्तिकाः ॥
गवेधुकाण्डलौहित्यतोयपर्णीमुकुन्दराः ।
कफपित्तहरारूक्षाः कषायमधुराः हिमाः ॥
वाबळाबद्धविण्मूत्रालघवोलेखनात्मकाः ।

कंग्वादयः कफपित्तहरत्वादियुक्ताः अतएव निर्धार्यते व्रीहियोविशिष्टाः शूकधान्याः ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियंगुर्बृंहणी गुरुः ॥
कोरदूषः परं ग्राहीस्पर्शे शीतो विषापहः ।
उद्दाळकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्धनः ॥
शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूळिका ।

पियंगुः कंगुः भग्नस्यांगस्य सन्धानं करोति । बृंहणी गुर्वी च कोरदूषः कोद्रवः अत्यर्थसंग्रहणः । स्पर्शे शीतो विषहरश्च । उद्दाळकस्तु उष्णवीर्यः । नीवारः श्लेष्मवर्धनः । मधूलिका अत्यर्थशीतवीर्या स्निग्धा वृष्या च सर्वत्र चोत्सर्गापवादोपबृंहकवचनकल्पना च स्वयं कल्पनीया ॥

रूक्षः शीतोगुरुः स्वादुः सरोविड्वातकृद्यवः
वृष्यः स्थैर्यकरोमूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ।
पीनसश्वासकासोरुस्तंभकण्ठत्वगामयान् ।
गुणैर्न्यूनवराज्ञेयायवादनुयवाह्वयाः ।
उष्णाः सरावेणुयवाः कषायावातपित्तळाः ॥

यवोरूक्षत्वादिगुणयुक्तः । एतैश्च त्वगामयनाशनान्तैर्गुणैःस्वल्पैर्युक्ता अनुयवाः अनुयवनामानोयवाः । ते च यवाकृतयोलोके प्रसिद्धाः । वेणुप्रान्तभवायवाउष्णवीर्याः सराः कषायरसाः वातपित्तळाश्च ॥

वृष्यः शीतोगुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः
पथ्या नन्दीमुखी शीता कषाया मधुरा लघुः

इति शूकधान्यवर्गः ।

गोधूमोवृष्यत्वादियुक्तः । जीवनः सौम्यधातुवृद्धिकरः सन्धानकारी भग्नस्योरुप्रभृतेः सन्धानं करोति । नन्दीमुखी शरीरहिता रसे कषायमधुरा लघ्वी च । इति शूकधान्यवर्गः ॥

शिंबिजामुद्गमंगल्यवनमुद्गककुष्ठकाः ।
मसूरकफलाढक्यश्चणकाश्चपृथग्विधाः ॥
कषायस्वादुलघवो विबन्धाध्मानकारिणः ।
रूक्षाबद्धमलाः शीताविपाके कटुकाहिताः ॥
पित्तासृक्कफमेदस्सु सूपालेपादियोजनात् ।

शिंबिधान्यमुच्यते मुद्गाद्याः पृथग्विधाः नानाविधाः । रसेन कषायमधुराः लघवः । दोषनिबन्धमाध्मानं च कुर्वन्ति । बद्धपुरीषाः । शीतवीर्याविपाके कटुकाः । भोजनालेपपरिषेकादियोजनाच्च रक्तपित्तश्लेष्ममेदस्सु हिताः पथ्याः ॥

सूप्यानामुत्तमामुद्गाल्पीयांसोऽल्पमारुताः ॥
हरितास्तेष्वपिवरामकुष्ठाः क्रिमिकारिणः ।
वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूराग्राहिणोभृशम् ॥

सूपे साधुः सूप्यः । तेषां सूप्यानां मुद्गाउत्तमाः प्रवराः । अतिलघवः स्वल्पवातळाश्च । तेषु मुद्गेषु मध्ये हरिताः शाड्वलवर्णावराः श्रेष्ठाः । कृष्णास्त्ववराः । मकुष्ठास्तु क्रिमिकराः । मसूराः प्रलेपादिभिर्युक्ताः परमत्यर्थेन वर्णकरास्संग्रहणाश्च ॥

राजमाषोगुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातळः ।
कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्थारक्तपित्तळाः ॥
पीनसश्वासकासार्शोहिध्मानाहकफानिलान् ।
घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम्
ग्राहिणोलघवस्तीक्ष्णाविपाकेऽम्लाविदाहिनः

राजमाषोगुरुः प्रभूतपुरीषः । रूक्षोतिवातलश्च । कुलत्थाः कषायमधुरारूक्षा उष्णवीर्याः रक्तपित्तकराः पीनसादिनाशनाश्च । शुक्राश्मरीं घ्नन्ति । शुक्रं रेतः तेनाश्मरी वक्ष्यमाणा । दृष्टिं दर्शनशक्तिं च नाशयन्ति । संग्रहणालवनस्तीक्ष्णा अम्लविपाका विदाहिनः ॥

निष्पावस्तु सरोरूक्षः कषायमधुरोगुरुः ॥
पाकेऽम्लोवातविङ्भीस्तन्यमूत्रास्रपित्तकृत् ।
उष्णोविदाही दृक्छुक्रकफशोफविषापहः ॥

निष्पावस्तु सरत्वादियुक्तः वातकरः उष्णवीर्यः विदाही दृशं रेतः कफं शोफं विषं च नाशयति । निष्पावोराजशिंबिः ॥

माषः स्निग्धोबलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।
गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुश्शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥
फलानि गुणवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः
कुशाम्रशिंबी मधुरा वातपित्तहरा हिमा ॥

माषः स्निग्धत्वादियुक्तः । मलं पुरीषम् । शुक्रस्य रेतसोवृद्धिं बहुत्वं विरेकं बहिःप्रेरणं च करोति । काकाण्डोलात्मगुप्तयोश्च फलानि माषवत् गुणैर्विद्यात् । काकाण्डोला कटभिः । कुशाम्रशिंबी नाम शिंबिधान्यम् सा मधुरा वातपित्तहरा शीतवीर्या च ॥

मधुराश्शीतलागुर्व्योबलघ्न्योरूक्षणात्मिकाः ।
स्नेहाढ्यावलिभिर्भोज्या विविधाश्शिंबिजातयः

अनुक्तानां सामान्यमुच्यते । विविधाश्शिंबिजातयोमधुराश्शीतवीर्यागुर्व्योबलघ्न्योरौक्ष्यापादनस्वभावाः । ताश्च स्नेहाढ्याघृतादिबहुलास्सत्योबलवद्भिः पुरुषैर्भोज्याः ॥

स्निग्धोष्णतिक्तकटुकः कषायमधुरास्तिलः ।
मेध्यः केश्योगुरुर्वर्ण्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः ॥
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ।
कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनुचारुणः ॥

तिलः स्निग्धत्वादियुक्तः । रसे तिक्तादियुक्तः । विपाके कटुकः । मूत्रस्याल्पत्वकरोल्पमूत्रः । मेधाग्निकफपित्तकरश्च । मेधा प्रज्ञा । तेषु च तिलेषु मध्ये कृष्णतिलश्श्रेष्ठः । ततश्शुक्लऊनः । शुक्लादप्यरुणऊनतरः ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरीगुरुः
दृक्छुक्रहृत् कटुः पाके तद्वत् बीजं कुसुंभजम् ॥

उमा अतसी स्निग्धा रसेन मधुरतिक्ता उष्णवीर्या कफपित्तकरी गुर्वी च ।दृशं शुक्रञ्च नाशयति । कटुविपाका च । तद्वदुमावत् कुसुंभबीजम् ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरोयवकश्शूकजेषु च ।
नवं धान्यमभिष्यन्दि सेक्यं केदारजश्चयत् ॥
लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥

इति शिंबिधान्यवर्गः ।

अत्र शिंबिधान्यवर्गे माषः अश्रेष्ठः । शूकधान्यमध्ये यवकः अश्रेष्ठः । नवमगतसंवत्सरं धान्यमभिष्यन्दि मालिन्येन स्रोतसां स्रावकम् । तथा सेक्ये बहूदके केदारे जातं अभिष्यन्दि । लघु वर्षोषितम् । तथा दग्धभूमिजञ्च । तथा स्थलसंभवं निरुदककेदारजम् । शीघ्रजन्म अचिरकालपाकम् । तथा सूप्यं मुद्गादि तुषरहितं युक्त्या च भर्जितं सत् निस्तुषम् । इति शिंबिधान्यवर्गः ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डोवातानुलोमनः ॥
तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनोधातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

धान्यानां स्वरूपमुक्तम् । अनन्तरोक्तानि रक्तादीनि सत्स्वपि स्वरूपगुणेषु संयोगसंस्कारप्रमाणादिविशेषेण गुणान्तरयोगमपि यान्ति तद्विज्ञानार्थं कृतान्नवर्गारंभः । मण्डादीनां यथापूर्वं लघुत्वम् । तेनैतदुक्तं भवति । ओदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपिका । ततोऽपि पेया द्रवा लघुतरा । ततोऽपि मण्डोऽत्यर्थद्रवोलघुः । ओदनस्य पूर्वकत्वाभावान्न लघुत्वं न गुरुत्वमुक्तम् । एतदेव निर्धारयति । मण्डोवातस्यानुलोमनः । तृडादिघ्नश्च । दोषस्य वमनविरेचनादिना निर्हृतस्य शेषोदोषशेषः । पाचनोधातुसाम्यकरश्च । स्रोतोमार्दवं करोति । स्वेदयत्यग्निबोदीपयति ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

पेया क्षुदादिहरा ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥

विलेपिका सङ्ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी च व्रणादीनाञ्च हिता । संशुद्धः कृतवमनविरेचनः ॥

सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनोलघुः
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितोभृष्टतण्डुलः ॥
विपरीतोगुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।
इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैस्सर्वमादिशेत् ॥

ओदनः सुष्ठु धौतः प्रस्रुतः स्विन्नः त्यक्तबाष्पश्च लघुः । ऊष्मा बाष्पोजलभागोगुरुत्वहेतुः । अत्युष्णातिशीतयोः प्रमाणान्तरान्निषेधः । केचित् सिध्युष्णस्य लाघवमभ्युपगच्छन्तः स्विन्नः अत्यक्तोष्मा चेति पठन्ति । यत्र चैषां पुनरुष्णप्रतिषेधः स सिद्धिशब्दाशयः । यश्चोदनआग्नेयानां मरिचादीनां क्वाथेन संसिद्धः सोऽपि लघुः । तथा भृष्टैस्तण्डुलैस्सिद्धओदनोलघुः । यथोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतोगुरुः । क्षीरमांसादिभिर्मधुरैर्यश्च साधितः सोऽपि गुरुः । इत्यनया दिशा सर्वं कृतान्नं द्रव्यस्य स्वरूपेण क्रियया संयोगेन प्रमाणेन च बोद्धव्यम् । किं स्वरूपेण गुणानां स्वनिबन्धकेन उपबृंहकेन संयोगिना द्रव्येण संयुक्तमिति नानाविधाविकल्पनेन कृतान्नस्वरूपञ्जानीयात् ॥

शुष्यतांव्याधिमुक्तानांशुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम्
कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसाम् ॥
दृष्टिश्रवणवह्न्यायुर्बलवर्णस्वरार्थिनाम् ।
भग्नाविशिष्टसन्धीनां व्रणिनां वातरोगिणाम् ॥
हृद्यः पथ्यः परं वृष्योबृंहणःप्रीणनोरसः ।

रसोमांसरसः । शुष्यदादीनां पथ्यः । व्याधिमुक्तानां बलाधानार्थम् । शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां पेयाद्यन्ते, शुद्धिकांक्षिणां चाचरणीयः संशोधनानां देहदोषमार्दवाय ॥

मौद्गस्तु पथ्यःसंशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥
वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।
प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं स्मृतः ॥

मौद्गस्तु रसोनिर्मांसयूषः संशुद्धादीनां पथ्यः । कौलत्थोरसोवातमनुलोमयति गुल्मादिनाशनश्च । तूनिप्रतूनी रोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ । माषसूपः परमत्यर्थमान्तरं मलं पुरीषं प्रभूतं करोति । माषाणां बहुमलत्वे उक्तेऽपि अन्येभ्यस्तद्विकृतिभ्यः सूपस्यातिशयख्यापनार्थं वचनम् ॥

खळकांबळिकौ हृद्यौ च्छेदिनौ स्वौषधानुगौ ।
पिशितेन रसस्तत्र यूषोधान्यैः खळः फलैः ॥
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबळिकः स्मृतः
ज्ञेयाः कृतकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥
अल्पमांसादयः स्वच्छादकलावाणिकाः स्मृता

खळकांबळिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वसंस्कारकौषधगुण युक्तौ च । रसादीनां व्यवहारार्थं लक्षणमुच्यते । पिशितेन मांसेन यः क्रियते स रसः । धान्यैर्मुद्गादिभिर्यः क्रियते स यूषः । फलैर्बदरादिभिर्यः क्रियते स खळः । मूलैस्तिलैस्तिलकल्काद्यैश्च कृतोडाडिमाद्यम्लप्रायः कांबळिकः । ते तु रसादयोयथासंख्येन स्नेहादियुतवर्जिताः कृताकृताश्चेय तेनैतदुक्तं भवति स्नेहादिभिर्भर्जनेन शुण्ठ्यादिना च संस्कृताः कृतशब्दवाच्याः । विपरीताः अकृताः । ये स्वल्पेन मांसेन स्वल्पैश्च शुण्ठ्यादिभिः क्रियन्ते स्वच्छाश्च ते रसाद योदकलावणिकाः ॥

विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ॥
गौरवं तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा ।
तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥
चाण्डाकीवटकं दृघ्नं दोषळं ग्लपनं गुरु ।
पर्पटालघवोरुच्यालघीयान् क्षारपर्पटः ॥

यूषरससूपशाकानां यथोत्तरमेव गौरवं विज्ञेयं द्रव्यगुणसाम्येऽपि । तथा तनुसान्द्राम्लस्वादुषु च पृथक् यथोत्तरमेव गौरवं विज्ञेयमिति । तेनैतदुक्तं भवति । तनुभ्योरसादिभ्यः सान्द्राघनागुरवः । अम्लेभ्यश्च मधुराइति । तिलपिण्याकस्य विकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं चाण्डाकीवटकं च दृष्टिनाशनं दोषळं त्रिदोषकोपनं ग्लानिकरं गुरु च विरूढकं अंकुरितानि भृष्टानि सस्यानि । चाण्डाक्यासह सासुतं मुद्गादिवटकं चाण्डाकीवटकम् । पर्पटाभिधानाभक्ष्या लघवोरुचिकराश्च । तेभ्यश्च क्षारपर्पटोऽतिलघुः । यस्त्वाकि कादिजलेन संस्क्रियते ॥

हृद्यावृष्यारुचिकरागुरवोरागषाडवाः ।
प्रीणनाभ्रमतृट्च्छर्दिमदमूर्छाश्रमाच्छिदः ॥
तृट्च्छर्दिश्रमनुन्मन्थः शीतस्सद्योबलप्रदः ।
प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मन्थपायिनः ॥
रसाळा बृंहणी वृष्यास्निग्धा बल्या रुचिप्रदा।
श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥

विष्टंभि मूत्रळं हृद्यं यथाद्रव्यगुणश्च तत् ।

रागाः सितामध्वादिकृताः । षाडवाअम्लसिद्धशाकशर्करादिकृताः । हृद्यावृष्याहचिकरागुरवश्च । तथा प्रीणनामनःप्रीतिकराः । श्रमादिनाशनाश्च । रसाळा करमथितेन मरिचशर्करादिसंयुक्तेन च दध्ना कृता । बृंहणी देहस्य बृंहत्वकरी वृष्यत्वादिगुणयुक्ता च । सर्वं च पानकं श्रमादिहरं प्रीतिकरं गुरु विष्टंभि मूत्रळं हृद्यं च । तच्च पानकं यथाद्रव्यगुणं स्वसंस्कारद्रव्यगुणसंयुक्तम् च ॥

लाजास्तृतृच्छर्द्यतीसारमेहमेदः कफच्छिदः ॥
कासपित्तोपशमनादीपनालघवोहिमाः ।
पृथुकागुरवोबल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥
धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।
कण्ठनेत्रामयक्षुत्तृट्श्रमछर्दिव्रणापहा ॥
सक्तवोलघवः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ।
निचयात् कठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डीमृदुर्लघुः
सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीयस्यवलेहिका ।
शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना ॥
नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्
कर्कन्धुबदरादीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छिदः ।
सक्तवोऽम्लरसाहृद्यायथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥

लाजास्तृडादीन् च्छिन्दन्ति नाशयन्ति कासं पित्तञ्चोपशमयन्ति । अग्निदीप्तिकरालघवश्शीतवीर्याश्च । पृथुकागुरुत्वादियुक्ताः । हरितधान्यानि सतुषभृष्टमुसलाहतानि पृथुकशब्दवाच्यानि । धाना भृष्टधान्यानि विष्टंभिनी रूक्षादिगुणयुक्ता च । सक्तवः कण्ठामयनेत्रामयादिनाशनाः लघवः । उदकेन पीताश्च सद्यएव बलं कुर्वन्ति । तेषां सक्तूनां पिण्डीनिचयात् संहतत्वात् या कठिना सा गुर्वी । या तु मृदुः सा तु लघुः । ये तु सक्तवः उदकमिश्रा अवलिह्य भुज्यन्ते सा अवलेहिका द्रवत्वयोगात् लघीयसी । शष्कुलीमोदकादीनां भक्ष्याणामेवानयैव संयोगसंस्कारकाठिन्यादिविशेषदिशा गुणकल्पना व्याख्याता । सक्तूंश्चैवंविधान् नाद्यात् । उदकान्तरितानुदकेन जलेनान्तरितान् व्यवहितान् । आदौ पिण्डी मध्ये जलमन्ते च पिण्डीत्युदकान्तरितान् । द्वौ वारौ द्विः । निशायां रात्र्याम् । केवलाउदकादिरहितान् । भुक्त्वा चान्यदोदनादि । द्विजैश्छित्वा दन्तैः करस्थां पिण्डीं छित्वेत्यर्थः । बहूंश्च सक्तून्नाद्यात् । कर्कन्धुबदरादीनाञ्च फलादीनां सक्तवः क्लमादिच्छिदः अम्लरसाहृद्याश्च । ते सर्वे सक्तवः प्रकृतिद्रव्यगुणयुक्ताः ॥

पिण्याकोग्लपनोरूक्षोविष्टंभी दृष्टिदूषणः ।
वेशवारोगुरुः स्निग्धोबलोपचयवर्धनः ॥
मुद्गादिजास्तु गुरवोयथाद्रव्यगुणानुगाः ॥

पिण्याकोक्षोटतिलादीनांनिष्पीडिततैलकल्कः । ग्लानिकरोविष्टंभी दृष्टिविकारकरश्च । वेशवारः नागरधनिकाजाज्यादिसंस्कृतं सूक्ष्मच्छिन्नं मांसम् । स गुरुः स्निग्धः बलवर्धनोंगोपचयवर्धनश्च । मुद्गादिजास्तु वेशवाराः ये सूक्ष्मच्छिन्नैर्मुद्गयवधान्यादिभिः क्रियन्ते । लोके च पूरणमिति प्रसिद्धाः ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिग्रहणेन शिंबिधान्यानाञ्च वरकसूकराणामुलूकादीनाञ्च ग्रहणम् ॥

कुकूलकर्परभ्राष्टकन्द्वङ्गाराविपाचितान् ।
एकयोनीन् लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

इति कृतान्नवर्गः ॥

कुकूलादिसिद्धानपूपान् एकयोनीनेकशालिकारणान् सतोयथोत्तरं लघूनितिजानीयात् । तेनैतदुक्तं भवति सजातीयात् कुकूलपकात् कर्परपकोलघुरग्निसंयोगनैकट्यात् । कर्परपकाच्च भ्राष्टपकः । भ्राष्टपकाच्च कन्दुपकः । कन्दुपकाच्चांगारपकः । एकयोनिग्रहणं भिन्नयोनेस्समलाघवशंकानिरासार्थम् । एकोह्यपूपोगुरुशालियोनिः कुकूलपकोऽन्येन लघुशालियोनिना कुकूलपकेनैव न लाघवे समः । तथा एकोलघुशालियोनिः कुकूलपकोऽन्योगुरुशालियोनिः कर्परपकश्च समावित्यर्थः । अनया च कल्पनया सर्वमूह्यम् । कुकूलोबाष्पस्वेदः । क्षारपाकइत्यन्ये । कर्परोज्वालासन्तप्तकपालः । भ्राष्टं प्रसिद्धम् । कन्दुः अंगारतप्ता भित्तिः अंगारस्वरूपेणैव । इति कृतान्नवर्गः ॥

हरिणैणकुरंगर्श्यगोकर्णमृगमातृकाः ।
कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥
श्वदंष्ट्ररामशरभकोहकारकशंबराः ।
कराळकृतमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ॥

अनन्तरं मांसमुच्यते । हरिणादयः पृषतान्ताः एकोनविंशतिमृगाविज्ञेयाः ॥

लाववातिकवर्तीररक्तवर्त्मककर्कराः ।
कपिञ्जलोपचक्राख्यचकोररुरुवाहवः ॥

वर्त्तकोवर्तिका चेति तित्तिरिः क्रकरश्शिखी ।
ताम्रचूडाख्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥
तथा शारपदेन्द्राह्ववारटाश्चेति विष्किराः ।

लावादयोवारटान्ताएकविंशतिराहारस्य विकीर्य विक्षिप्य भक्षणाद्विष्किराः ॥

शतपत्रोभृंगराजः कोयष्टी जीवजीवकः ॥
खञ्जरीटकहारीतदुर्नामारिकुशाग्रहाः ।
लट्वा लड्डूषोवटहा गोक्ष्वेळोडिण्डिमाणवः ॥
जटी दुन्दुभिपाकारलोहपृष्ठकुलिंगकाः ।
शारिकाशुकशांर्गाख्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥
मञ्जरीयकदात्यूहगोधापुत्रभियात्मजाः ।
कळविंकः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाणविकइत्युक्ताः प्रतुदाद्विजाः ।

शतपत्रादयः पाणविकान्ताश्चतुस्त्रिंशदाहारस्य शाल्यादेः प्रतुद्य तुण्डैराहत्यभक्षणाद्विजाः प्रतुदाः स्मृताः ॥

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकःकाकुलीमृगः ॥
भेकचिल्लटकूचीका गोधाशल्यकशाण्डकाः ।
वृषाहिकदलीश्वाविन्नकुलाद्याविलेशयाः ॥

श्वेताद्यानकुलाद्यान्ताविले भूगर्भे निषदनाद्विलेशयाः ॥

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकवभ्रुतरक्षवः ॥
लोपाकजंबुकश्येनचाषोलूकश्ववायसाः ।
शशघ्नीभासकुररगृध्रवेश्यकुलिंगकाः ॥
धूमिका मधुहा चेति प्रसहामृगपक्षिणः ।

गवादयः मधुहान्ताः केचित् पक्षिणः केचिन्मृगाः । जात्या प्रसह्याहृत्य भक्षणाच्च प्रसहाः स्मृताः ॥

महिषन्यंकुरोहीतवराहरुरुवारणाः ॥
सृमरश्चमरः खड्गोगवयश्च महामृगाः ।

महिषादयोगवयान्तादश महामृगशब्दवाच्याः ॥

हंससारसकादंबवककारण्डवप्लवाः ॥
मृणाळकण्ठचक्राह्वबलाकारक्तशीर्षकाः ।
उत्क्रोशपुण्डरीकाक्षशरारीमणितुण्डकाः ॥
काकातुण्डघनारावमद्गुक्रौञ्चांबुकुक्कुटाः ।
नद्यास्योमल्लिकाद्याश्च पक्षिणाजलचारिणः

हंसादयोमल्लिकाद्यान्ताश्च जलएव चरणाज्जलचारि

मत्स्यारोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ।
शुक्तिशंखोद्रुशंबूकशफरीवर्त्मिचन्द्रिकाः ॥
चुलूकीनक्रमकरशिंशुमारतिमिंगलाः ।
राजी चिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा

रोहितादयश्चिलिचिमाद्यान्ताः जलोद्भवामत्स्याः । त्वष्टभिः प्रकारैराचार्यामांसमाहुः ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते

एतासु चाष्टासु मांसयोनिषु मध्ये मिश्रयोनित्वा श्चविषयत्वादजावी अनिश्चिते । ते हि जांगलेऽपि देशे म्यग्वर्तेते आनूपेऽपि यद्यपि तित्तिरिरुभयचरः तथापि स तत्स्वभावत्वाद्वर्गेभ्यः पृथङ्नोक्तः । अजाअवयश्च केचि न्वनि केचिदानूपइति पृथगुक्ते । येषाञ्च नामपर्यायाः नादेशप्रसिद्धाः किरातकैवर्तादिभ्यः अपभ्रंशसंस्कारणाच्च ज्ञ व्याः । वर्तिका वर्तकाज्जात्यन्तरं न तु तस्य स्त्री ॥

आद्यान्त्याजांगलानूपामध्यौ साधारणौ स्मृ
विकीर्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विष्किरादयः ।

एषाञ्च वर्गाणां मध्ये आद्यास्त्रयोमृगविष्किरप्रतु जांगलाः जांगलशब्दवाच्याः । अन्त्यास्त्रयः महामृगजल रमत्स्याआनूपाः । मध्यौद्वौ विलेशयप्रसहौ साधारणौ । कीर्य भक्षणक्रियायोगाद्विष्किरादीनि नामानीत्युक्तम् ॥

तत्र बद्धमलारुच्यामांसानामुत्तमाहिमाः ॥
कषायस्वादुविशदालघवोजांगलाहिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्येसान्निपाते कफानुगे ॥

तत्र जांगलामलं पुरीषं बद्धं कुर्वन्ति । रुचिक मांसानाञ्चोत्तमाः । शीतवीर्यारसे कषायमधुराः विशदा घवः । सन्निपाते च हिताः । किंभूतइत्याह पित्तोत्तरइ दि । यस्मिन् सन्निपाते पित्तमुत्तरमधिकं वातोमध्यः क श्च स्वल्पः ॥

ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यास्त्रिदोषजि
लघीयान् षड्रसश्चासौ ग्राहीरूक्षोहिमश्शशः
कटुपाकोऽग्निकृत् पथ्यस्सान्निपातेऽनिलावर

अत्र चैणहरिणावाकृत्या सदृशौ । केवलं ता

र्णो हरिणः कृष्णवर्णस्त्वेणः । असावेणो हृद्यस्त्रिदोषहरः, अतिलघुः षड्रसश्च । शशस्तु संग्रहणो रूक्षः शीतवीर्यः कटुविपाकोऽग्निवृद्धिकृत्, ऊनवायौ सन्निपाते च पथ्यः ॥

तद्वल्लावोऽप्यरूक्षस्तु किञ्चिद्रूक्षः कपिञ्जलः ॥
पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः सुपूजिताः ।
ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः॥
तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम् ॥
धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृंहणः।

लावोऽपि तद्वच्छशवत् । केवलमसावरूक्षः । कपिञ्जलः किञ्चिद्रूक्षः । पारावतकपोतौ वनजातौ पथ्यौ । गृहभूतावपथ्यौ । वर्तकात् प्रभृति यावज्जांगलपरिसमाप्तिः तावत्सर्वे औष्ण्येन गुरुत्वेन स्निग्धत्वेन च ईषत् स्वल्पं युक्ताः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः श्रेष्ठः मेधादिकरः । संग्रहणो वर्ण्यो वाताधिकसन्निपातहरश्च। स तु तित्तिरिर्धन्वनि देशे विचरत्यानूपे च । अतः स्निग्ध उष्णो गुरुर्बृंहणश्च ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम्
तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मळो गुरुः ।
मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥
गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ।

शिखी मयूरो नातिपथ्यः । श्रोत्रादीनां पथ्यः। वयसश्च पथ्यः शीघ्रपरिणामरक्षणः । कुक्कुटस्तद्वन्मयूरवत् । अयं तु वृष्यः । ग्राम्यस्तु जनपदपरिवेशचरः श्लेष्मळो गुरुश्च। क्रकराः मेधामग्निं च कुर्वन्ति हृद्याश्च । तद्वदुपचक्रकाः । काणकपोतो गुरुः किञ्चिल्लवणस्त्रिदोषकरश्च ॥

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तळाः ।

अतोऽनन्तरा विलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं गुरुत्वेनोष्णत्वेन चाधिकाः । स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः । यो यस्माद्वर्गादुत्तरो वर्गः स तस्मात् गुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः । तथा सर्वे मूत्रं शुक्रं च कुर्वन्ति । बल्या वातघ्नाः पित्तश्लेष्मळाश्च॥

शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः॥
चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसळाः कटुपाकिनः।
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ॥
गोधा नियच्छति विषं मूषिकः शुक्रवर्धनः ।

तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः । प्रसहाः क्रव्यादाः क्रव्यं मांसं भुञ्जते ये प्रसहाः ते चक्षुष्याः । मूत्रं विशश्च कुर्वन्ति । मांसवृद्धिकराः, कटुविपाकाः, जीर्णार्शोप्रभृत्यार्तानाञ्च पथ्याः । गोधा विषघ्नी । मूषिकः शुक्रवर्धनः शुक्रकरः ॥

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥
कार्श्यकेवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ।
चटकाः श्लेष्मळाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रळाः परम्
गुरूष्णो महिषः स्निग्धः स्वप्नदार्ढ्यबृहत्वकृत् ।
तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥

गोमांसं शुष्ककासादीन् नाशयति । विषमज्वरः सततकादिः । केवलवाता नान्यदोषसंयुक्ताः । चटकाः कफहराः स्निग्धा वातघ्नाश्च परमत्यर्थं शुक्रकराः । महिषो गुरुरुष्णवीर्यः स्निग्धो निद्रादार्ढ्यं च करोति । वराहः सूकरः तद्वन्माहिषवद्गुणैर्ज्ञेय इत्यर्थः । असौ तु श्रमघ्नः, रुच्यादिप्रदश्च ॥

हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हिमः ।

हंसः स्वरकरः, रक्तपित्तविनाशनश्च । यस्तु मेदुरोऽतिमेदाः स हिमः शीतः । केचित्तु चरकानुरोधान्मधुरः अहिमश्चेति पठन्ति ॥

कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥
प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च ।
रोहितः प्रवरस्तेषां परं चिलिचिमोऽवरः ॥
अगोचरविचारित्वात् सर्वदोषकरो हि सः ।
कुळीरः परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥

मत्स्याः पित्तश्लेष्मकरा वातनाशनाश्च परमत्यर्थम् । तेषां मत्स्यानां मध्ये रोहितः प्रवरः प्रतिस्रोतोविचारित्वात् । तस्य ह्येवं स्वभावः, यत् प्रतिस्रोतः स्रोतस आभिमुख्येन विचरति । यया दिशा जलमेति तां दिशं यातीत्यर्थः । तथा पानीयमध्यात् स्वभावेनैवाकाशं प्लवते । अत उभयथापि क्रियायोगात् परमत्यर्थं रोहितः प्रवरः । चिलिचिमः परमत्यर्थं अवरः अश्रेष्ठः । स चागोचरे दुर्विषये कर्दम-

शैवलादौ यतो विचरत्यतस्त्रिदोषकरः । कुळीरः परमं वृष्यः बृंहणः प्रीतिकरः गुरुश्च । कुळीरः कर्कटकः ॥

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषळम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥
विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ।

आजं मांसं नातिशीतवीर्यं नातिगुरु नातिस्निग्धं अदोषळं दोषाणां साम्यं न नाशयति, पथ्यमित्यर्थः । सामर्थ्यालब्धपुरुषशरीरसकलशरीरधातुसादृश्यादनभिष्यन्दि मालिन्येन स्रोतसामस्रावकम् । एतदुक्तं दोषगुणविपरीतगुणत्वेनादोषळत्वाच्च शरीरधातुगुणत्वेन स्रोतसामप्रदूषकत्वाच्चानभिष्यन्दि । स्रोतःप्रदूषकरूपं शारीरे वक्ष्यति । यथा "आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः । धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः" इति । अत आजमांसाद्विपरीतमाविकं मांसम् । वैपरीत्येन बृंहणत्वं तत्तु बृंहणमिति विशेषः ॥

अतिमेध्यं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषोदकैः ॥
स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरभृतं कृशम् ।
सद्योहतं वयस्थं च शुद्धं सुरभि शस्यते ॥

सर्वं च मांसमतिमेध्यं मेदुरं त्यजेत् । व्याध्यादिभिश्च नष्टस्य मांसं त्यजेत् । तथा स्वयमात्मनैव मृतं धूमपूर्णं धूमेन मृतम् । तथा अगोचरभृतं अगोचरे अन्यस्मिन् विषये भृतं । यथा जाङ्गलमानूपे भृतमानूपं च जाङ्गले । कृशं च त्यजेत् । सद्योहतं वयस्थं सम्पूर्णावयवं शुद्धं तृणादिभिरनुपहतं अदुर्गन्धि च शस्यते ॥

एणः कुरङ्गो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिः क्रकरो गोधा श्वाविड्गृध्रो मृगाधिपः
तथैव शारिका न्यङ्कुर्हंसो रोहितकच्छपौ ।
वर्मी चाग्र्याः स्ववर्गेषु प्रवरास्तेष्वपि स्मृताः
लावैणगोधाः सिंहाश्च—

एणादयश्च स्ववर्गेषु प्रधानाः । एणकुरङ्गहरिणशशा मृगेषु मध्ये अग्र्याः वराः । लावकपिञ्जलतित्तिरिक्रकरा विष्किरेषु । शारिका प्रतुदेषु । न्यङ्कुर्महामृगेषु । हंसो जलचारिषु । रोहितकच्छपौ वर्मी च जलजेषु । तेष्वपि प्रधानेषु मध्ये प्रवराः । एणादिष्वेणः । लावादिषु लावः । श्वाविड्गोधयोर्गोधा । गृध्रमृगाधिपयोः सिंह इति ॥

—निन्दितो गौः सदर्दुरः ।
ऋश्यः काणकपोतश्च शेषमुक्तं यथायथम् ॥

गौः, दर्दुरः, ऋश्यः, काणकपोतश्चेति चत्वारः स्ववर्गेषु निन्द्या गर्हणीयाः । शेषं च यथायथं गुणैर्युक्तम् ॥

गुरूण्यण्डानि बालानां कषायमधुरं पलम् ।
वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरुदोषळम् ॥
पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी गर्भिणी गुरुः ।
लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहङ्गेषु पुनः पुमान् ॥
शिरस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याःसक्थ्नोश्च गौरवम्।
तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसात् गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृत्गुदम् ॥

इति मांसवर्गः ।

अण्डानि पक्षिणां गुरूणि । बालानां पक्षिणां पलं मांसं रसे कषायमधुरं । वृद्धानां मांसं बहुस्नायु अबल्यं गुरु त्रिदोषकरं च । पुंसस्त्रियाश्च यथासंख्येन शरीरस्य पूर्वार्द्धं नाभेरूर्ध्वं पश्चार्द्धमधो नाभेर्गुरु । गर्भिणी च स्त्री गुर्वी । चतुश्चरणेषु मध्ये योषित् स्त्री लघुः । विहङ्गेषु पक्षिषु मध्ये पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनामङ्गानां यथापूर्वं गुरुत्वं ज्ञेयम् । सक्थिमांसात् कटीमांसं गुरु । कटीमांसात् पृष्ठमांसं गुरु । एवमामाशयपक्वाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वम् । पक्वाशयादामाशयो गुरुरित्यर्थः । रक्तादीनां च धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वम् । सप्ताभिर्द्धात्वाग्निभिर्यथोत्तरमेव स्नेहस्य पाकाद्यथोत्तरमेव स्नेहस्य गुरुत्वं स्यात् । धातूनां तथाभूतेन स्नेहेन संश्लेषात् यथोत्तरमेव गुरुत्वं भवति । धातुस्नेहक्रमपरिणत्या च । उक्तं च हृदये । "परस्परोपसंस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा" । अनेन किमुक्तम् । रसादीनां शुक्रान्तानां परस्परोपसंस्तम्भादन्योन्यसंश्लेषाद्धातूनां स्नेहोत्कर्षक्रमपरिणतिर्यथोत्तरमेव जायते । अत्र च मांसानां स्त्रीपुंसकृतं विशेषमेकयोनीनां भिन्नयोनीनाञ्चोत्सर्गापवादस्थितार्थोपबृंहकवचनकल्पनं च यथायोगं स्वबुध्या परिकल्पनीयम् ॥ इति मांसवर्गः ॥

शाकं पाठाशटीश्रूषासुनिषण्डसतीनजम् ।
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥
सुनिषण्डोऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वर्चोभेदी तु वास्तुकः ॥
हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।
काकमाची सरा स्वर्या चाङ्गेर्यम्लाग्निदीपनी ॥
ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

शाकमुच्यते । पाठादिकं शाकं त्रिदोषनाशनं लघु संग्रहणं च । तद्वत् राजक्षवकवास्तुके । तेषु मध्ये सुनिषण्डोऽग्निकरो वृष्यश्च । सुनिषण्डो जलमध्ये भवति पत्रैश्चाङ्गेरीसदृशैः काश्मीरेषु शूल्येषु चातिप्रसिद्धः । राजक्षवोऽल्पर्थे ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः । वास्तुकस्तु वर्चसः पुरीषस्य भेदनः । काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी ईषदुष्णवीर्या सरा स्वास्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनी । चाङ्गेरी अम्ला अग्निदीपनी ग्रहण्यादिषु पथ्या संग्रहणी लघ्वी च । चाङ्गेरी क्षुद्राम्लिका ॥

पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्ठावल्गुजामृताः ॥
वेत्राग्रबृहतीवाशाकुतलीतिलपर्णिकाः ।
मण्डूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥
नाळीकळायगोजिह्वावार्त्ताकवनतिक्तकम् ।
करीरं कूलकं नन्दी कुवेला शकुलादनी ॥
कठिल्लं केबुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ।
तिक्तं पाके कटुग्राहि वातळं कफपित्तजित् ॥

पटोलादीनि कर्कशान्तानि अष्टाविंशतिः शीतवीर्याणि । रसे तिक्तानि । विपाके कटुकानि । संग्रहणानि वातकृन्ति पित्तश्लेष्मनाशनानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निम्बः । शार्ङ्गेष्ठा अङ्गारवल्लिका । अवल्गुजः सोमराजी । अमृता गुळूची । वेत्रो वंशसदृशः । मण्डूकपर्णी मण्डूकी । सैवादित्यवल्ली । नाळीकळायः वाल्ही । सैव शकुलाक्षकः । एते सुवर्चलाविशेषाः । गोधूमिका तु गोजिह्वा गोजी कोष्टकमूलकः । वनतिक्तको नळखण्डकः । कूलकः काकतिन्दुकः । कुवेला पाठा । शकुलादिनी कटुका । कठिल्लः वर्षाभूभेदः । कोशातकं दधित्थम् ॥

अतो निर्द्धारणम् ॥

हृद्यं पटोलं क्रिमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तळं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥
वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।
कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफपित्तजित् ॥
वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तळम् ॥
करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादुतिक्तकम् ।
कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ ॥
श्यामाशाल्मलिकाष्मर्यभङ्गीकर्णकयूथिकाः ।
वृक्षादिनीक्षीरवृक्षबिम्बीतनिकवृक्षकाः ॥
लोध्रः शणः कच्छुदारः सशेलुर्वृषमुष्टिका ।
भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् ॥
पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित् परम् ।

पटोलं हृद्यं क्रिमिनाशनं मधुरविपाकं रुचिकरं च । बृहती क्षुद्रबृहती च पित्तकरमग्निदीपनं शकृदादीनां च भेदनं वातनाशनं च । वृषं छर्दिकासौ नाशयत्यल्पर्थं च रक्तपित्तं नाशयति । कारवेल्लं रसे किञ्चित् कटुकत्वेन युक्तं अग्निदीप्तिकरं पित्तश्लेष्मनाशनं च । वार्त्ताकं रसे कटुतिक्तं मधुरमुष्णवीर्यं च वातश्लेष्महरं किञ्चित्क्षारत्वयुक्तं अग्निदीप्तिकरं हृद्यं रुचिकरं न च पित्तं करोति । यथा वातश्लेष्मघ्नं न तथा पित्तकरमित्यर्थः । करीरमाध्मानकरं रसे कषायमधुरं तिक्तं च । कोशातकावल्गुजकौ भेदिनौ वह्निदीपनौ च । श्यामादि किंशुकान्तं पटोलादिगुणयुक्तं रसे मधुरकषायं परमत्यर्थेन पित्तजित् । श्यामा त्रिवृत् । भङ्गी भार्ङ्गी । वृक्षादनी वन्दाकः । क्षीरवृक्षः पीतकः । स एव कशेरुकः । बिम्बी रक्तफला । शेलुः श्लेष्मातकः । विषमूषिका । किंशुकः पलाशः । तस्य कुसुम एव शाकत्वम् ।

वद्धमूत्रा सरा भङ्गी करीरं स्यादभीरुजम् ॥
सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोषत्रयप्रणुत् ।
तण्डुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥
मदपित्तविषास्रघ्नो मुञ्जातं वातपित्तजित् ।
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत् परम् ॥
पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मळा भेदिनी हिमा
मदघ्न्युपोदका चुचुग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥
विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ।
जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।
शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किंचिदेव तु ॥
वातपित्तहरा भण्डी पर्वणी पर्वपुष्पिका ।

भञ्जी यद्धमूता सरा च । अभीरुजं करीरं शतावर्यङ्कुरं तत् तिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं त्रिदोषनाशनं च। इदमन्यत् करीरम् । तण्डुलीयः शीतवीर्यो रूक्षो मधुरविपाकरसो लघुः मदादिनाशनश्च । मुञ्जातं वातपित्तनाशनं स्निग्धत्वादिगुणयुक्तं अत्यर्थशुक्रकरं च। मुञ्जातः काश्मीरेषु महोयकः । पालक्या पिच्छिलत्वादिगुणपञ्चकयुक्ता । उपोदका मदनाशिनी। उपोदकामयाळीचसुरुक्षापोतकीरमृता। चुञ्चुः सङ्ग्रहणः तौ तूपोदकाचुञ्चू पूर्ववत् पालक्यागुणावित्यर्थः । तु-शेति समुच्चये। विदारी वातपित्तनाशिनी मूत्रळा मधुरा शीतवीर्या च । विदारी सृगालिका । जीवन्तीशाकं जीवनत्वादिगुणयुतम् । या जीवन्ती मधुरा सा शीतवीर्या एवंगुणा शाकानां च श्रेष्ठा । द्वितीया अनधुरा सा एभिरेव, गुणैः किंचिन्न्यूना भवति । भण्ड्यादित्रयं वातपित्तहरम् । भण्डी मञ्जिष्ठा । पर्वपुष्पी नागदन्ती ॥

कूश्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कारूर्वारुनिन्दिशम् ॥
तथा त्रपुसचीनाकचिर्भिटं कफवातकृत् ।
भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥

कूश्माण्डादिकं वातश्लेष्मकरं, भेदनं, विष्टम्भकरमभिष्यन्दि, स्रोतःस्रावकं, मधुररसविपाकं, गुरु च । उर्वारुः कर्कटिका ॥

एतेषां निर्धारयति

वल्लीफलानां प्रवरं कूश्माण्डं वातपित्तजित् ।
बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं त्रपुसं त्वतिमूत्रळम् ॥
तुम्बं रूक्षतरं ग्राहि कालिङ्गोर्वारुचिर्भिटम् ।
बालं पित्तहरं शीतं विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥

सर्वेषां वल्लीफलानां कूश्माण्डं प्रशस्तम् । वातपित्तनाशनं बस्तिशोधनं वृष्यं च । त्रपुसं पुनरतिमूत्रळम् । तुम्बमलाबु अत्यर्थं रूक्षं संग्रहणं च । कालिङ्गोर्वारुचिर्भिटं च बालमपूर्णरसादि पित्तहरं शीतवीर्यं च। पक्वमतो बालाद्विपरीतम् ॥

शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तळं कफवातजित् ।
रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलानाहनुल्लघु ॥

शीर्णवृन्तं शीर्णं वृन्तं वल्लीबन्धनस्थानं शुष्कं यस्य यत् पाकमतिक्रम्य वर्तते तदीषत्क्षारं, पित्तकरं, वातश्लेष्मनाशनं, रुचिकरं, हृद्यं, अष्ठीलां आनाहं च नाशयति लघु च । अष्ठीला वक्ष्यमाणलक्षणा ॥

मृणाळविसशालूकशृङ्गाटककशेरुकाः ।
नन्दीमाषककेलूटक्रौञ्चादनकलोड्यकम् ॥
सतरूदं कदम्बं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

मृणाळादिकं रूक्षं संग्रहणं, शीतवीर्यं, गुरु च । मृणाळं विसाङ्कुरम् । शालूकं पद्मकन्दम् । कशेरुकं प्रसिद्धं मध्यदेशे । क्रौञ्चादनं काश्मीरेषु केबुकमन्यत्र कनाविकम् । अम्लोड्यं हृस्वमुत्पलम् । पद्मबीजमन्ये । कदम्बः कन्दविशेषः ॥

कळम्बुनाळिकामाषकठिञ्जरकुतुम्बकम् ॥
चिल्लीलट्वाकनिष्पावकुरुटकगवेधुकाः ।
यातुका सालकल्याणी श्रीपर्णी पीलुपर्णिका ।
कुमारी जीवलोणीकायव शाकसुवर्चलाः ।
कुश्माण्डनीलिनी स्वर्चा वृकधूमकलक्ष्मणा ॥
आळूपानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मण
जीवन्तिकश्चुचुपर्णीप्रपुन्नाटकुबेरकम् ॥
स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।
शीतळं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषळम्

कळम्ब्वादिकं मधुरं, ईषल्लवणं, रूक्षं, वातश्लेष्मकं गुरु, शीतवीर्यं, मूत्रं पुरीषं च सृजति बहिःक्षिपति, विष्टभ्यैकस्मिन् जठरप्रदेशे पिण्डीभूय जरां यातीति। प्रायोग्रहणं एतेषां मध्ये केचिन्नैवंस्वरूपा इति ज्ञापनार्थम् । तेषां पर्याया निखण्डज्ञानात् देशभाषासंस्करणाच्च किंचित् ज्ञायन्ते । किंचित् उच्यन्ते । कळम्बुः कालिका । नाळिका कपोतचरणा । माषं गान्धारी । काश्मीरेषु शिलः । चिल्ली तण्डुलीयकविशेषः । लट्वाको गुग्गुलुः । निष्पावः राजशिम्बी । पीलुपर्णिका मूर्वा । लोणिका काश्मीरेषु

लोनारा । यवशाकः क्षारपत्रकम् । काश्मीरेषु कोणीकः । आलूपानि बहुविधानि देशेषूक्तानि । तानि सर्वाणीह गृह्यन्ते । सूप्यानि मुद्गादिसस्यपर्णानि । लक्ष्मणा मधुयष्टी । जीवन्ती रक्तनाळो वास्तुकः । प्रपुन्नाटः चक्रमर्दकः। कुवेरकः कठिञ्जरभेदः । कोमीरेति केचित् । एतच्च सर्वं स्विन्नं, निष्पीडितरसं, अतिशयेन बहुस्नेहं च नाल्पपथ्यम् ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता
तर्कारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ।
वर्षाभ्वौ काळशाकं च सक्षारं कटु तिक्तकम्
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ।
दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिबिल्वाङ्कुराः सराः ॥

सूक्ष्मपत्रा जात्यैव या चिल्ली सा वास्तुकसमानगुणा। तर्कारी वरणं च मधुरतिक्तं, वातश्लेष्मनाशनं च । वर्षाभ्वौ पुनर्नवे काळशाकं च ईषत् क्षारं, रसे च कटुकतिक्तं, अग्निदीपनं, भेदनं गरादींश्च नाशयति । तर्कारी अग्निमन्थः । चिरिबिल्वाङ्कुराः अग्निदीपनाः, वातश्लेष्मनाशनाः, सराश्च ॥

लघुरुष्णा सरा तिक्ता सोरुपूका च लाङ्गली।

ऊरुपूकं लाङ्गली च लघुनी, उष्णवीर्ये, सरे, तिक्ते च । ऊरुपूकं रक्तैरण्डः । लाङ्गली इन्द्रपुष्पिका ॥

वातळौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥
तद्वत् पञ्चाङ्गुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ।
वातपित्तकरा रूक्षाः कटुपाकाः कफापहाः ॥

तिलवेतसपत्रे वातळे, रसे कटुतिक्ताम्ले, भेदने च । तद्वत् तिलवेतसगुणः पञ्चाङ्गुलः शुक्लैरण्डः । तस्य पत्रे शाकत्वम् । वंशकरीराः वंशाङ्कुराः, विदाहिनः, वातपित्तकराः, रूक्षाः, विपाके कटुकाः, कफनाशनाश्च ॥

बिल्वरास्नाबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ।
वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥
पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित् ।

बिल्वादिशाकत्रयं वातनाशनं, अतीसारनाशनं च । वत्सादनी वायुं नाशयति । वत्सादनी कचेयकः । गण्डीरचित्रकशाकौ कफं नाशयतः । पत्तूरो दीपनादिगुणयुक्तः । "मत्स्याक्षकस्तु पत्तूरः पत्रजः प्रिय इत्यपि" ॥

क्रिमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत् सरः
रूक्षोष्णमम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ।
सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपम् ॥
शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ।

कासमर्दकः सरः, क्रिम्यादींश्च नाशयति । उत्क्लेदः स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् । कुसुम्भशाकं रूक्षं, उष्णवीर्यं, गुरु, पित्तकरं, सरं च । सार्षपं शाकं ईषत्क्षारगुणयुक्तं, मधुरत्वादियुक्तं, शाकानां च अवरं अश्रेष्ठं, मूत्रं विशं च बध्नाति, त्रिदोषकरं च ॥

यद्बालमव्यक्तरसं किंचित्क्षारं सतिक्तकम्॥
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।
गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगळामयान् ॥
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च—

बालं सूक्ष्मं मूलकं त्रिदोषनाशनं, लघु, किंचिदुष्णवीर्यं, गुल्मादींश्च नाशयति । कीदृग्बालमित्युक्तं अत आह । यत् बालं अव्यक्तरसं अस्फुटमाधुर्यादि, ईषत् क्षारं क्षारं जिह्वादिशैत्यकृत्, किंचिद्व्यक्ततिक्तत्वं च । एवंविधं सूक्ष्मं मूलकमेवंगुणयुक्तम् । अयं जातिविशेषः । तथा च बालमूलकस्य कन्दमूलकबीजदेशकालसंस्थानपरिणतिविशेषाद्भिन्नजातीयत्वं प्रसिद्धमेव काश्मीरेषु ॥

—महत् पुनः ।
गुरूष्णकटुकं स्वादुविपाकं सर्वदोषकृत् ॥
गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित्
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषळम् ॥

महत् पुनः स्थूलं, मूलकं, गुरूष्णवीर्यं, रसे कटुकं, विपाके मधुरं, त्रिदोषकरं च । तदेवंगुणयुक्तमपि घृतमांसादिना सिद्धं गुर्वभिष्यन्दि, वातजिच्च । शुष्कं च महदपि मूलकं वातश्लेष्महरम् । सर्वं च मूलकं बालं महच्च शुष्कमार्द्रं चाममनग्निपक्वं सदोषकृद्देहस्यापथ्यत्वात् । दोषधत्वादीनामुत्क्लेशप्रायपरिणामकरं च । अग्निसिद्धं तु यथास्वरूपमुक्तम् ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

पिण्डालू रसे कटुकः, वीर्ये उष्णः, वातश्लेष्मनाशनः, पित्तवर्धनश्च ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणाः ॥
धान्यतुम्बुरुशैलेययवानीशृङ्गिबेरकाः ।
पर्णासो शृङ्गनोऽजाजी जीरकं गजपिप्पली ॥
फणिज्जार्जकजम्बीरखराह्वाकालमालिकाः ।
दीप्यकः क्षवकद्वीपिवस्तगन्धादि बद्धविट् ॥
रसे पाके च कटुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ।
विदाहि रूक्षतीक्ष्णोष्णं दृक्शुक्रक्रिमिनाशनम्
वर्गो हरितकाख्योऽयमुपदंशेषु युज्यते ।
वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो दीपनरोचनः ॥

कुठेरादिकं वस्तगन्धान्तं हरित एवोपयोगाद्धरितवर्ग एवोच्यते । आदिग्रहणादन्येषामेवंरसादियुक्तानामेवमुपयोगवतां ग्रहणम् । अस्य चाऽग्निपक्वस्योपयोगे गुणविशेषप्रादुर्भावः । कुठेरादिकं हरितकं विशं पुरीषं बध्नाति श्लथयति। रसे विपाके च कटुकम् । दोषान् वातादीनुत्क्लेशयति, यत् किंचित् कोपयन् स्थानाच्चलयति तदुत्क्लेशकरम् । लघु, विदाहि, रूक्षं, उष्णवीर्यं, तीक्ष्णं, दृगादिनाशनं च । अयं च कुठेरादिर्यो हरितकाख्यो वर्ग उपदंशेषु युज्यते । उपदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । व्यञ्जनानां च नानाविधानां भोजनोपयोगिनां वासनः सौगन्ध्यादकरः, हृद्योऽग्निदीपनो, रोचनश्च। कुठेरकः वैकुण्ठकः । शिग्रुः शोभाञ्जनम् । सुमुखः कटुपत्रकः । आसुरी राजिका । फणिज्जकः फणी । अर्जकः जाल्या सूक्ष्मपत्रः । जम्बीरः खरपत्रः । काश्मीरेषु तुम्बुरुः । खराह्वा हस्तिमयूरकः । कालमालः कृष्णकुठेरकम् । दीप्यकः अजमोजः ॥

हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरुक्पूतिगन्धहा ।
सुरसः सुमुखः शोफा ध्महा धानका पुनः ॥
कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।
खराह्वा बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परम् ॥

सुरसस्तु हिध्मादीन्नाशयति । सुमुखः श्वयथुदुर्गन्धौ नाशयति । धानका रसे कषायतिक्तमधुरा, मूत्रकरी, पित्तं च न करोति । खराह्वा बस्तिशूलं नाशयति । चित्रकोऽत्यर्थमग्निदीपनः ॥

पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः ।
तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दे कटुपाकरसः सरः
हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः
भग्नसन्धानकृत् बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥
किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ।
सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्ति रसायनम् ॥

लशुनः पत्रे ईषत् क्षारो, मधुररसश्च। मध्ये पत्रात् कठिने भागे मधुररसः, पिच्छिलश्च । कन्दे मूले तीक्ष्णोष्णवीर्यो, रसे विपाके च कटुकः, सरो, हृद्यः, केश्यत्वादिगुणयुक्तः, किलासादींश्च नाशयति । किलासः श्वित्रः । रसायनमिव रसायनं देहहितम् ॥

पलण्डुस्तद्गुणैर्न्यूनो विपाके मधुरस्तु सः ।
कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥

पलण्डुस्तद्गुणैर्लशुनगुणैर्न्यूनः हीनः । विपाके तु मधुरः कफं करोति पित्तं न करोतीति सम्बन्धः । न करोतीति पित्तं न विनाशयतीति तात्पर्यार्थः । वातं च केवलमन्यदोषासंसृष्टं नाशयति ॥

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शसां पथ्यो भूकन्दस्त्वतिदोषळः ॥

सूरणोऽग्निदीप्तिरुचिकरः, श्लेष्मनाशनो विशदो लघुः, अर्शसां अतिपथ्यश्च । भूकन्दोऽत्यर्थं त्रिदोषकरः । स च प्रसिद्धः ॥

पत्रे पुष्पे फले नाळे कन्दे च गुरुता क्रमात् ।
वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपास्त्ववराः परम् ॥

इति शाकवर्गः

पत्रादीनां च शाकहरितकयोग्यक्रमात् यथोत्तरं गुरुत्वम् । पत्रशाकं तावत् प्रथममनपेक्ष्य गुरु, ततः पुष्पशाकं, ततः फलशाकं, ततो नाळशाकं, ततश्च कन्दशाकं, इत्येवं हरितकेषु गुरुत्वं विज्ञेयम् । अत्राप्युत्सर्गापवादोपबृंहकवचनादिकं चिन्त्यम् । अत्र शाकानां हरितकानां च येषां नामानि नोक्तानि तेषां देशभाषादिविद्भ्योऽधिगम्यापभ्रंशसंस्कारादुपयोगविशेषाच्च ज्ञातव्यानि । अन्यत्सुबोधम् ॥

इति शाकवर्गः ॥

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट्।
स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः
निहन्त्यनिलपित्तास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान्।
तृष्णाकासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥
उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रिदोषान् स्वादु डाडिमम्
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ॥

फलान्युच्यन्ते । तेषां च द्राक्षा श्रेष्ठा । अतः सैवादौ गृह्यते । द्राक्षा सर्वफलानामुत्तमा, वृष्यत्वादिगुणयुक्ता, लघुः, अनिलपित्तादींश्च नाशयति । सकषाया माधुर्यात्स्वल्पं कषायत्वं तत्रास्तीत्यर्थः । स्वादु मधुरं डाडिममधिकपित्तं सन्निपातं नाशयति । अम्लं डाडिमं न पित्ते विरुद्धं, नाति चोष्णवीर्यं, वातश्लेष्मनाशनं च ॥

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ।

सर्वं डाडिमम्। मधुरमम्लं मधुराम्लं च हृद्यत्वादिगुणयुक्तम् ॥

मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूषकम् ॥
आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ।
सौवीरबदराङ्कोलफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ॥
वातामाभिषुकाक्षोळमुकूलकनिकोचकम् ।
ऊरुमाणं प्रियाळं च बृंहणं गुरु शीतळम् ॥
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥

मोचादि प्रियाळान्तं बृंहणत्वादिगुणयुक्तम् । मोचं कदळीफलं । आम्रातकं पीतनकम् । राजादनं वानरप्रियम्। सौवीरं कर्णिकबदरम् । क्षतः उरःक्षतः । क्षयो धातुक्षयः ॥

नाळिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतळम् ।
बलमांसकरं हृद्यं बृंहणं बस्तिशोधनम् ॥
मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतळम् ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥
स्निग्धं स्वादु कषायं च राजादनफलं गुरु ।

सुबोधम् ।

फलं तु पित्तळं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥
शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम् ।
मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्मकम् ॥
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियाळजम् ॥
प्रियाळमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृट्छर्दिःकासजिच्च सः॥

तालं फलं पित्तलं सरं च। काश्मर्यजं हिमादिगुणम् । मधूकफलमहृद्यम् । बदरं सरणशीलम् । वातामादीनां गुणविशेषप्रदर्शनपरं निर्द्धारणम् । वातामादिकं पित्तश्लेष्मकरमत्यर्थमुष्णं च वातहरं स्निग्धं च । प्रियाळफलस्य शीतवीर्यत्वापवादोष्णत्वशङ्कायामिदमुच्यते। अनुष्णमिति। प्रियाळमज्जा प्रियाळबीजः । स च मधुरत्वादिगुणयुक्तः । बदरमज्जा गुणैस्तद्वत् प्रियाळमज्जवत् । बदरस्य तु विशेषः तृडादिनाशकत्वम् ॥

तिन्दुकाश्मन्तकासीनफलिनीबिम्बितोदनम् ।
टङ्काश्वकर्णबकुळगाङ्गेरुधवधन्वनम् ॥
श्वेतपाककपित्थानि सिञ्चतीभव्यजाम्बवम् ।
क्षीरिवृक्षभवं बीजं पौष्करं कफपित्तजित् ॥
कषायमधुरं रूक्षं शीतळं गुरु लेखनम् ।
विबन्धाध्मानजननं स्तम्भनं वातकोपनम् ॥

तिन्दुकादि पुष्करबीजान्तं कफपित्तजित्त्वादिगुणयुक्तम्। सिञ्चती काश्मीरेषु वृक्षबदरी । सा च मधुरा । पुष्करबीजस्यानभिपक्वस्योपयोगे फलगुणत्वम् । क्षीरिवृक्षा ये शस्त्रादिक्षताः क्षीरं स्रवन्ति । विबन्धः स्रोतोभिर्दोषादीनामवहननम् ॥

कपित्थमामं कण्ठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ।
पक्वं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् ॥
दोषघ्नं षाडवारिष्टरागयुक्तिषु पूजितम्।
विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थान्येवमादिशेत् ॥

कपित्थमाममपक्वं स्वरनाशनं, रसे कषायाम्लं, त्रिदोषकरं च । पक्वं रुचिकरं, रसे च कषायाम्लं, मधुरं, हिध्माच्छर्दिनाशनं, त्रिदोषघ्नं, षाडवादियोजनासु च पूजितम् । उभयमामं पक्वं च विषनाशनं, सङ्ग्रहणं च । एवं कपित्थान्यादिशेत् । रसविशेषेण नानाविधानि कपित्थानि

सम्भवन्ति । तान्यनया दिशा कल्पयेदित्यर्थः । तेन कषायाम्लं सदैवामकपित्थगुणं, माधुर्यानुविद्धं तथैव पक्वगुणमिति॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिश्वतिकाफलम् ।
भव्यं विशदमम्लं च जाम्बवं त्वतिवातळम् ॥
विष्टम्भकृदकण्ठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजम ।
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातळं चाक्षकीफलम् ॥
बालं कषायकट्वम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृत् ।
संपूर्णमाम्रमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदम् ॥
स्वादु साम्लं गुरुस्निग्धं मारुतघ्नमपित्तळम् ।
हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदम् ॥
सहकाररसो हृद्यः सुरभिस्निग्धरोचनः ।
दीपनः पित्तवातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥

सिश्वतिकाफलं बृंहणत्वादिगुणयुक्तम् । भव्यमम्लं सविशदं च जाम्बवमतिवातकरं, विष्टम्भकरं, स्वरघ्नं च । क्षीरिवृक्षफलं साम्लं ईषदम्लम् । अक्षकीफलं पित्तश्लेष्मनाशनं, अम्लरसं, वातळं च । आम्रं चूतं बालमसंपूर्णस्वरूपं रसे कषायकटुकाम्लं, रूक्षं, वातास्रपित्तकरं च । पर्यागतमतिक्रान्तपाकं स्वादु साम्लं मधुराम्लरसं, गुरु, स्निग्धं, वातं नाशयति, पित्तं च न करोति, हृद्यं, श्लेष्मादिकरं च । सहकाराख्याद्रस आम्रादेव निष्कास्यते । अतोऽत्रोच्यते । सहकाररसो हृद्यत्वादिगुणयुक्तः ॥

कषायं रोचनं हृद्यं वातळं लवलीफलम् ।
गुर्वग्निसादकृद्बिल्वं दोषळं पूतिमारुतम् ॥
पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पित्तळं लघु दीपनम् ।
वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं परम्॥
वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु दीपनरोचनम् ।
वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाम्लजं ततः ॥
फलं करञ्जं विष्टम्भि पित्तश्लेष्माविरोधि च।
गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ॥

लवलीफलं कषायरसं रोचनत्वादिगुणयुक्तम् । बिल्वं गुरु अग्निसादकरं, त्रिदोषकरं, पूतिमारुतं च । पूतिगुणं दुर्गन्धकरं च मारुतमुद्गारादौ करोतीत्येवंगुणं पक्वं बिल्वम् । बालं पुनरपक्वं तीक्ष्णत्वादिगुणयुक्तम् । उभयं बालं पक्वं च स्निग्धं परमत्यर्थं च सङ्ग्रहणम् । वृक्षाम्लं तिन्तिणीक सङ्ग्रहणत्वादिगुणयुक्तम् । कोशाम्रजं फलं तथा वृक्षाम्लगुणैः किञ्चिदूनम् । करञ्जफलं विष्टम्भि, पित्तश्लेष्माणि च विरुद्धम् । शमीफलं मधुरं, रूक्षं, केशघ्नं, गुरूष्णवीर्यं च ।

कटुपाकरसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तळम् ।
क्रिमिगुल्मोदरगरप्लीहार्शःकफवातजित् ॥
सतिक्तं स्वादु यत् पीलु नात्युष्णं तत्त्रिदोषजित्
नीपं शताक्षिकं प्राचीनागरं तृणशूल्यजम् ॥
अस्मादल्पान्तरगुणमैङ्गुदं सविकङ्कतम् ।
त्वक्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित्
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान्
गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत्

पीलुफलं पाके रसे च कटुकं, तीक्ष्णत्वादिगुणयुक्तं क्रिम्यादीन्नाशयति । मधुरमीषत्तिक्तं च जात्या पीलु, तत् नात्युष्णवीर्यं, त्रिदोषघ्नं च । नीपादिविकङ्कतान्तं फलमस्मात् सतिक्तस्वादुपीलुतोऽल्पान्तरगुणं स्तोकगुणमित्यर्थः । नीपो धूळिकदम्बः प्राचीनागरकमामलकसदृशं कृष्णलोहितम् । मातुलुङ्गफलस्य त्वक् रसे तिक्तकटुका, स्निग्धा, वातनाशिनी च । मांसं त्वचोऽन्तः बृंहणं, मधुरं वातपित्तहरं, गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरमन्तर्मध्यभवं लघु कासादींश्च नाशयति ॥

भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतळम् ।
तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥
स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पारावतं गुरु ।
रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ।
पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषळम्
द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ॥
गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।
तथाम्लं कोलकर्कन्धुलिकुचाम्रातकारुकम् ॥
ऐरावतं दन्तशठं सतुदं मृगलण्डिकम् ।
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाङ्कोलयोः फलम् ।
तृष्णाघ्नं श्रमघ्नं छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥

भल्लातकस्य त्वक्, मांसं च बृंहणत्वादिगुणयुक्तम् । तस्य चास्थि तैक्ष्ण्येनाग्निसमं, मेधायै हितमत्यर्थं वातश्लेष्महरम्। पारावतं द्विधा द्विप्रकारं मधुरमम्लं च । यथासंख्येन मधुरं शीतवीर्यं, अम्लं उष्णवीर्यम् । उभयमपि गुरु, रुचिकरं, अत्यग्निशमनं च । मधुरमारुकं रुचिकरम् । पक्वं च सत् सुजरं, किंचिदुष्णवीर्यं, किंचिद्गुरु, किंचिद्दोषळं च । दोषळं अपथ्यम् । "आरुकं वीरसेनं च वीराचीनारुकं तथा। विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम्"। द्राक्षापरूषकं चार्द्रमशुष्कं करमर्दकं चाम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरं, गुरुत्वादिगुणयुक्तं च । करमर्दकं सुषेणम् । कोलादिकं मृणालगिडकान्तं अम्लं सत् तथेत्यम्लद्राक्षादिवदित्यर्थः । ऐरावतं नागरङ्गं, दन्तशठं जम्बीरं, कर्कन्धुर्हस्वबदरी । करमर्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थं पित्तकरम् । अम्लिकाफलं अङ्कोलफलं च शुष्कं दीपनं, भेदनं, तृष्णादिनाशनं, कफवातयोश्च पथ्यम् ॥

फलानामवरं तत्र लिकुचं सर्वदोषकृत् ।
हिमानिलोष्णदुर्वातव्याळलालादिदूषितम् ॥
जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ।
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाति च ॥
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमळम् ।
असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥
प्रायेण फलमप्येवं तथामं बिल्ववर्जितम् ।

इति फलवर्गः ॥

सर्वेषां च फलानामवरमप्रधानं लिकुचं त्रिदोषकरं च । इत्यन्नस्वरूपविज्ञाननिष्पत्तौ धान्यादिकमन्नं समाहृत्य हिमानिलेत्यादिनोच्यते । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । हिमादिदूषितं अनिलेनातिवृद्धेन केदारस्थं दूषितमुष्णेन चातपादिना दुर्वातेन च पुरोवातादिना । तथा व्याळानां सर्पादीनां लालया दूषितम् । आदिग्रहणेन शवकोथादीनां ग्रहणम् । तथा जन्तुभिः क्रिम्यादिभिर्जुष्टं सेवितं जले मग्नमाशिलम् । अभूमौ विपरीतभूमौ जातमभूमिजम् । या यस्य धान्यस्योचिता भूमिः ततोऽन्या विपरीता । तथानार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्नृतौ यस्य धान्यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन्नुत्पादितमित्यर्थः । तल्लक्षणं च रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन संयुक्तं केदारे जातम् । अतिजीर्णतया अतिपुराणत्वेन च हीनवीर्यं नष्टशक्ति । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं रूक्षमेव सिद्धं रूक्षसिद्धं निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काञ्जिकादिना सिद्धं रूक्षसिद्धम् । अकोमळं कठिनम् । स्वभावतः संस्कारतो वा । असंजातरसमपरिपूर्णस्वरूपमित्यर्थः । तथा सर्वं शाकं शुष्कं त्यजेत् । मूलकं वर्जयित्वा । प्रायेण बाहुल्येन फलमप्येवंविधं त्यजेत् । द्राक्षादेश्च शुष्कस्यापि प्रयोगो दृश्यत इति ज्ञापनार्थं प्रायोग्रहणम् । तथा फलं सर्वमाममप्राप्तपाकं त्यजेत् । बिल्वं तु वर्जयित्वा । तस्यामस्यापि प्रयोगः । अत्र यथायोगं पूर्ववद्योज्यम् । अत्रापि फलानामप्रसिद्धानां प्रसिद्धानां च येषां नामानि नोक्तानि तानि नानादेशकुलेभ्योऽपभ्रंशसंस्कारादिनाधिगन्तव्यानि ॥

इति फलवर्गः ॥

शूकशिम्बिजपक्वान्नमांसशाकफलाश्रयैः ।
वर्गैरन्नैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥
निर्दिष्टो रसवीर्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ।
न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ।
मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ।

शूकधान्यादीनामाश्रयैः षड्भिर्वर्गैरयमन्नस्याहारस्यैकदेशः स्तोकमात्रं निर्दिष्ट इति सन्धेयः । किंभूतोऽन्नैकदेशः? भूयिष्ठं प्राचुर्येणोपयोगो यस्यास्ति । कथं निर्दिष्टः? रसवीर्यविपाकप्रभावसंस्कारादिभिः । यथास्वं कर्मसाधने यथात्मीयकार्यकर्तृत्वे । एकदेशः किमर्थमुक्त इत्यत आह न शक्यमित्यादि । सर्वं वस्तुजातं सर्वथा सर्वेण प्रकारेणापि वक्तुं न शक्यम् । महतापि ग्रन्थसंभारेण न शक्यं, किमुत सङ्क्षेपेणेत्यपिशब्दस्यार्थः । सर्वभावानां च शरीर इदं हितमिदमहितमिति नियमोऽनिश्चितः । कस्मादनिश्चितः? यतो यस्मात्, ते नानाविधा भावास्ततस्ततो मात्रासंयोगक्रियादेशकालस्वभावविषयावस्थाक्रमादीनां भेदात् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण नानाविधैर्विशेषैर्दृष्टाः । अतोऽनिश्चि-

तः । तेनैतदुक्तं भवति । पथ्यमपि मात्रादिविशेषादपथ्यतां याति, अपथ्यं च पथ्यतामिति ॥

मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान् ॥
निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते ।
हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनम् ॥
भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी ।
क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥
उत्तुण्डक्यास्तिन्दुकेन तिक्तता मधुरायते ।
हिङ्गुगैरिकसिन्धूत्थं गन्धवर्णरसाधिकम् ॥
पूगताम्बूलशङ्खेभ्यो वर्णगन्धरसोद्भवः ।
कोद्रवो हन्त्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥

मात्रया सेवितमित्यादिना चैतदेव सविस्तरमुच्यते । मद्योद्भवान् रोगान् तदेव मद्यं विशिष्टया मात्रया पीतं नाशयति । तथा च वक्ष्यति । "हीनमिथ्यातिपीतेनेत्यादि" इति मात्राकृतो विशेषः । विषं मारणात्मकमपि तिलमात्राभ्यासेन सेवितममृतत्वं यातीति मात्राकृतो विशेषः । हीनमात्रं स्वल्पं भोजनं मरुतो वायोः कोपनम् । अतिमात्रं निचयस्य सन्निपातस्य कोपनम् । स्वास्थ्यकरस्याप्याहारस्य मात्रया विशेषः । मधुसर्पिषी स्वरूपेणाविरुद्धे सममात्रे विषरूपत्वं भजेते इति मात्राकृतो विशेषः । क्षारोऽम्लसंयोगेन मधुरत्वं यातीति संयोगविशेषः । तिन्दुकेन संयुक्तया उत्तुण्डक्यास्तिक्तत्वं मधुरत्वमिव यातीति संयोगविशेषः । हिङ्गुगैरिकसिन्धूत्थं च मिश्रीभूतं गन्धेन, वर्णेन, रसेन चाधिकं भवति । हिङ्गु संयोगे रसवर्णविशेषेणाविज्ञातमपि गन्धेन गैरिकसैन्धवे अभिभवति, गैरिकमपि वर्णेन हिङ्गुसैन्धवे, सैन्धवमपि रसेन हिङ्गुगैरिके इति संयोगविशेषः । पूगफलताम्बूलीफलचूर्णश्शङ्खसंयोगे प्रत्येकासंभवविलक्षणवर्णाद्युद्भव इति संयोगविशेषः । कोद्रवो रक्तपित्तघ्नो विदाहिभिः संयुक्तो योगवाहित्वाद्रक्तपित्तं करोतीति संयोगविशेषः ॥

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह ।
गुडः कर्ताग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ॥
तृष्यत्यग्नेः समदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ।
जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशेन मृत्यवे ॥
तुल्ये अपि हतोऽन्योऽन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ।
विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादि कार्यकृत् ।
आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ।
लघुभ्योऽपिहिसक्तुभ्योगुरवःसिद्धपिण्डिकाः
भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ।
शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति

लीनदोषोत्क्लेशेन कुष्ठकार्यपि तिलः भल्लातकैः संयुक्तो लीनदोषोत्क्लेशनात् कुष्ठं हन्तीति संयोगविशेषः । अग्निसादकरोऽपि गुडः हरीतकीशुण्ठीप्रभृतिभिः संयुक्तस्तं न करोतीति संयोगविशेषः । तृषि तृष्णायामल्पाग्नेः दीपनमपि घृतं समधूच्छिष्टं पथ्यमिति संयोगविशेषः । दीपनस्योपशमकत्वात्तृष्यपथ्यत्वम् । क्षीरं जीवनीयं प्राणधारकमपि विषलेशे देहस्थितेऽपि तं मारयति । विषलेशो विषभुक्तसंशोधनादिनावशेषः । स्थावरजङ्गमे विषे तुल्ये सदृशे अपि मारणात्मकत्वेन शरीरस्थिते अपि परस्परं नाशकारणे । स्थावरं विषं जङ्गमेन दंष्ट्रादिसंभवेन विषेण संयोगे नश्यति, जङ्गमं स्थावरविषेणेति संयोगविशेषः । सक्तवो रूक्षा वातलाश्च सन्तो जलमिश्रिताः पीतास्तर्पणा इति संयोगविशेषः । मणिमन्त्रादिकं गुडूच्यादिवदनुपयुक्तमपि ज्वरादीञ्छमयतीति स्वभावविशेषः । आर्द्रकाच्छुण्ठ्याः सम्भवः तस्यास्तु लघुत्वं संस्कारविशेषः । स्वभावलघुभिः सक्तुभिः कृताः सिद्धपिण्डिका गुरव इति संस्कारविशेषः । स्वभावलघुनोऽपि रक्तशालेः सम्भूतो भृष्टो मुसलच्छिन्नश्च पृथुको गुरुत्वं यातीति क्रियास्वभावकृतो विशेषः । लघुःशालिरपि पिष्टोऽपिष्टात् स्वभावगुरुतो गोधूमादप्यधिकं गुरुत्वं यातीति क्रियाविशेषः ॥

लघुपित्तहरा लाजा व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
सङ्ग्राहिणो लघोर्मुद्गात् कुल्माषो भेदनो गुरुः
आमं ग्राहितरं तक्रं नागरीकृतमार्द्रकम् ॥
गुडात्तोयाच सुतरां मूत्रलं गुरु पानकम् ।
गरीयो गुडदध्युत्था रसाला चातिशुक्रला ॥
दण्डाभिमथनाद्दध्नो गुरुणश्चातिशोफदात् ।
अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।

व्रीहितः पित्तकरात् गुरोश्च सम्भूता लाजा लघवः,

पित्तहराश्चेति संस्कारविशेषः । सङ्ग्रहणस्वभावाल्लघुनश्च मुद्गाञ्जातः कुल्माषो भेदित्वं गुरुत्वं च यातीति संस्कारविशेषः । कुल्माषोऽल्पास्विन्नानि सस्यानि । आमं तक्रमतिसङ्ग्रहणं पक्वं क्वथितं किञ्चित्सङ्ग्रहणमिति संस्कारविशेषः । नागरीकृतं शुण्ठित्वं प्रापितमार्द्रकमतिसङ्ग्रहणं तथास्वरूपमिति संस्कारविशेषः । गुळेन मूत्रळेन तोयेन च मूत्रळेन कृतं पानकमतिमूत्रळमतिगुरु च कारणापेक्षयेति संयोगसंस्कारविशेषः । गुळो दधि चातिगुरु, तत्कृता रसाळा चातिगुरुतरा, सा त्वतिशुक्रळेति क्रियासंयोगविशेषः । गुरुणः शोफकराच्च दध्नो दण्डमन्थनेनैव सस्नेहमपि तक्रं लघु शोफहरं चेति क्रियाविशेषः । अर्दितं वातं च तस्य चातिस्निग्धत्वेनातिविपरीतं घृतं न तथाविनाशनसमर्थं यथा तदूनं नवनीतमिति स्वभावविशेषः ॥

चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥
मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषळम् ।
उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम् ॥
दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषळा च प्रजायते ।
श्लक्ष्णशुष्कघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्त्वन्यथागुरोः
मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खळो हिमः
तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खळस्य वा ।

गोधूमश्चक्षुष्योऽपि तैलपक्वो दृष्टिनाशन इति संयोगसंस्कारविशेषः । आममूलकं त्रिदोषकरं न तथाभिसिद्धमिति संस्कारविशेषः । विषनाशनमपि माक्षिकमुष्णं सत् विषीभवतीति संस्कारविशेषः । द्राक्षा दुर्भाजने लोहादिकृते स्थिताम्लत्वं त्रिदोषकरत्वं च यातीति पात्रविशेषः । चन्दनस्यातिदाहनाशनस्य लेपः श्लक्ष्णः शुष्को घनश्च त्वगूष्मणो रोधाद्दाहनाशने न समर्थः । अगुरोश्चोष्णस्पर्शवीर्यस्यापि अतश्चन्दनलेपस्वरूपादन्यथा वैपरीत्येन लेपः परुषः आर्द्रः तनुश्च शीतकृदिति क्रियाप्रयोगविशेषः । तिलो मेध्यः पुष्टिकरः स्पर्शशीतळश्च । तैलं मेध्यम्, खळस्तैलखळः शीतवीर्ययुक्तः । त्रीण्यपि श्लेष्मसदृशानि । तिल एव श्लेष्मकरो न खळतैले इति क्रियास्वभावविशेषः ॥

दध्नि श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥
भूमिसात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ।
क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु सैन्धवेष्वश्मकेषु तु ॥
तैलाम्लः कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
पेयामन्थ उदीच्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥
बाल्हीका बाल्हवाश्चीनाःशूलिका यवनाःशकाः
मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ।
पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः
अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् ।

दध्नि स्निग्धे श्वयथुकारित्वं दृष्टम् । तक्रनवनीतयोस्तद्विकारयोः स्निग्धयोरपि न दृष्टमिति स्वभावविशेषः । भूमिसात्म्यं देशविशेषाश्रयं प्राणिनां पथ्यम् । यथा मरुवासिषु दध्यादिकं, प्राच्येषु यत्किञ्चित्क्षारं लवणादि, सिन्धुदेशजेषु मत्स्याः, अश्मकेषु तैलं, अम्लश्च रसः सात्म्यं मलयपर्वते कन्दानि मूलानि च कोङ्कणे सात्म्यं पेया, उदीच्येषु सात्म्यं मन्थोऽवन्तिभूमिषु सात्म्यं गोधूमः बाल्हिकादीनां मांसादिकं पथ्यमिति देशविशेषः । सात्म्यमाजन्मदेह उचितमभ्यस्तत्वात् स्वास्थ्यहेतुः । देहसात्म्यं यथा कस्यचित् घृतं, कस्यचिन्मांसं, कस्यचिन्मद्यं, कस्यचित् पेया, अन्यस्य सूपः, अन्यस्य शालिः, अन्यस्यान्यः । यस्य च यत् सात्म्यं तस्य रोगिणोऽन्नपानौषधादिकं तेनैव सात्म्येनापथ्येनाप्युपहितं मिश्रितं हितम् ॥

अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।
स्रंसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित्
मन्दोऽग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ।
विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषम् ॥
स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु ॥
वातहृत्त्वेऽपि मृद्वीकाखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।

दोषादीनपेक्ष्य कस्मिंश्चिद्दोषाद्यवस्थाविशेषे सात्म्योपहितमप्यहितं हितमिति ज्ञापयतीति स्वभावविशेषः । सात्म्यमिश्रितमौषधादिकं किमर्थं क्रियत इत्याह । सात्म्यं ह्याशु शीघ्रमेव बलं करोति । बहु चोपयुक्तं नातिदोषकरम् । गतमानुषङ्गिकम् । स्वरूपेण स्रंसनं सद्द्रव्यं क्षीरं कस्यचित् सङ्ग्राहकतां यातीति देहविशेषः । तत्र कफप्रधानस्य सङ्ग्रहणं भवति । पित्तप्रधानस्य भेदनम् । तथा प्रायेण

रुवौं वातश्लेष्माधिको हिमे काले शीतेन वातश्लेष्माधिक्यान्मन्दाग्निर्भवतीति प्रकृतिविशेषः । स्थूलादीनां वमनादिकं प्रतिषिद्धमित्यवस्थाविशेषः । आममपक्वं तक्रं कोष्ठे कफं नाशयति कण्ठे तु करोतीति स्वभावविशेषः । द्राक्षाखर्जूरं वातहरमपि कोष्ठे वातं करोतीति स्वभावविशेषः ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम्
दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
पयः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
पयो दधि च वातघ्नमजातं वातळं तु तत् ॥
तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः
उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।

मयूरः स्वास्थ्येऽपथ्यः, श्रोत्रादीनां च पथ्य इति विषयविशेषः । दृष्टेस्तेजोभवत्वेन विपरीतमपि शीतं द्रव्यं स्पर्श इष्यते । तथा श्रोत्रस्य वायव्यस्याप्युष्णमिति स्वभावः । क्षीरं मधुरं सरं शीतं च तस्यैवावस्थान्तरं दध्यम्लं ग्राह्युष्णं च । ततोऽप्यवस्थान्तरमुभयविलक्षणमपि क्षीरात् कालेन बह्वीष्ववस्थासु गतासु घृतं जायते । तच्च गुणैः क्षीरसदृशम् । क्षीरं वातघ्नं दधि च वातघ्नम् । तयोश्चान्तरे अजातं दधि वातकरमित्यवस्थाविशेषः । तक्रं रसे कषायाम्लं, सङ्ग्रहणं, केवलाम्लं भेदनमित्यवस्थाविशेषः । धातकी गुडस्तोयं च मद्यस्य कारणतां याति । शुक्तस्य च तान्येवेति संस्कारकालविशेषः । न शुक्तं मद्यस्यावस्था । अपि तु तज्जात्यन्तरमेव । शीते काले स्निग्धादयो हिताः । न तु तत्प्रारम्भपरिसमाप्त्योरिति कालविशेषः । उदमन्थो बहुद्रवाः सक्तवः, दिवास्वप्नश्च ग्रीष्मादन्यस्मिन्नृतौ गर्हिताविति कालविशेषः । घर्माद्याः ग्रीष्माद्या ऋतवः समयोगेऽपि वातादिसञ्चयहेतुतां यान्तीति कालस्वभावविशेषः ॥

ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्ये स्नेहे बले क्रमः ॥
रसायनं काकमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।
मूलकं दोषजिद्बालं विपरीतं तु कन्दवत् ॥
ज्वरे पेया कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।
षडहं षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सिते ।
निषिद्धमपि निर्दिष्टं बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥
ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥
आश्च्योतनमभिष्यन्दे युञ्ज्यातोर्ध्वं दिनत्रयात्।

ऋतुषु हेमन्तादिषु रौक्ष्ये, स्नेहे, बले चान्यः क्रमः रसेषु च ऋतुस्वभावविलक्षण एव रौक्ष्यादिक्रमः। तथा च शिशिरे किंचिद्रौक्ष्यं, ततोऽधिकं वसन्ते, ततोऽप्यधिकं ग्रीष्मे, तत ऊनं वर्षासु, तत ऊनं शरदि, ततोऽप्यूनं हेमन्त इति रौक्ष्यक्रमः । ऋतुषु स्नेहक्रमस्तु वर्षाः किञ्चित् स्निग्धाः, ततोऽप्यधिका शरत्, ततोऽप्यधिको हेमन्तः, तत ऊनः शिशिरः, तत ऊनो वसन्तः, ततोऽप्यूनो ग्रीष्म इति स्नेहक्रमः । बलक्रमस्तु शिशिरेऽधिकं बलं, वसन्ते मध्यं, ग्रीष्म ऊनं, वर्षासु चोनमेव, शरदि मध्यं, हेमन्ते त्वधिकमिति । रसेषु रौक्ष्यक्रमो यथा तिक्तकटुककषाया यथोत्तरं रूक्षाः । स्नेहक्रमो मधुराम्ललवणा यथापूर्वं स्निग्धाः। बलक्रमो मधुरोऽतिबल्यः, तत ऊनोऽम्लः, तत ऊनो लवणः, तत ऊनस्तिक्तः, तत ऊनः कटुः, तत ऊनः कषाय इति स्वभावः । ऋतुविशेषाश्रयेण तु रसानामेतद्यथोक्तेन प्रकारेण स्वाभाविकरौक्ष्यादि व्यभिचरतीति कालस्वभावविशेषः। तथाच मधुरः स्निग्धोऽपि न तथान्यर्तौ हेमन्ते यथा। अम्लःस्निग्धोऽपि वर्षास्वतिस्निग्धः । लवणः स्निग्धोऽप्यतिस्निग्धः शरदि। तिक्तो रूक्षोऽप्यतिरूक्षः शिशिरे। कटुको रूक्षोऽप्यतिरूक्षो ग्रीष्मे। कषायो वसन्ते। बलतश्च व्यभिचारः । यथा मधुरोऽम्लादिभ्यो बलवानप्यतिबलो हेमन्ते । अम्लो मधुरादूनबलोऽपि वर्षास्वधिकबलः । लवणः स्वाद्वम्लाभ्यामूनबलोऽपि शरद्यधिकबलः । तिक्तो मधुराम्ललवणेभ्य ऊनबलोऽपि शिशिरेऽधिकबलः । कटुको मधुरादिभ्य ऊनबलोऽपि ग्रीष्मेऽधिकबलः । कषायो मधुरादिभ्य ऊनबलोऽपि वसन्तेऽधिकबल इति । काकमाची सद्यस्सिद्धा रसायनम्। पर्युषिता दिवसमभ्युषिता विषमित्यवस्थाविशेषः । बालं मूलकं त्रिदोषहरम् । यत्तु कन्दवत् मूलकं तद्विपरीतं त्रिदोषकरमिति जातिविशेषः । ज्वरे दोषाणां बलाबलं विकल्प्य पेयादयः षडहं षडहं योजनी-

या इति व्याध्यवस्थाविशेषः । तेनैतदुक्तं भवति । केनचिदधिकोनबलेन षडहाधिकमूनं वापि योजनीयमिति षडहमित्युपयोगो बाहुल्येन । अथवानेन क्रमेण पेयादीनां षडहान्तप्रयोगप्रतिषेधपरमेतत् । छर्द्यादिभिरार्ते प्रतिषिद्धमपि वमनं चिकित्सायां निर्दिष्टम् । ऊर्ध्वगे हि दोषे न वमनं पथ्यं, छर्द्यां तु बहुदोषस्य सततवमथोश्च वमनमेव पथ्यमिति । हृद्रोगगुल्मयोस्तु यद्यपि वाताधिक्यभयाद्वमनं निषिद्धं, तत्रापि श्लेष्मणा वातस्य मार्गरोधे पथ्यमेव । अर्शसस्य कुष्ठिनश्च प्रतिषिद्धोऽपि वस्तिर्निर्दिष्ट एव । यद्यप्यर्शसस्य वातवर्जितमलसन्तर्पको वस्तिः । तत्राप्यतिदोषौषधश्चपितश्लेष्माताधिक्ये योज्य एव । एवं कुष्ठिनो दोषस्य क्लेदस्वभावत्वादपथ्यमप्यतिरूक्षतायां पथ्यमिति रोगावस्थाविशेषः। सर्वरोगेषु सदृशर्तुत्वं सदृशदोषत्वं चासाध्यत्वहेतुः । तदेव ज्वरे अतिसुखसाध्यत्वहेतुः । ज्वरस्य च सदृशर्तुदोषत्वे त्वेकमार्गक्रियारम्भेण शीघ्रमुपशमः। अन्यरोगाणां तु सदृशर्तुदोषत्वं व्याधेर्महारम्भकत्वादसाध्यत्वमिति संप्राप्तिविशेषः । एवं प्रमेहे सदृशदूष्यत्वं रक्तगुल्मे च पुराणत्वं विज्ञेयम् । एतच्च वक्ष्यामः। अभिष्यन्दे पथ्यमप्याश्च्योतनं प्रथमदिनत्रयमपथ्यमित्यवस्थाविशेषः ॥

अञ्जनं पक्वदोषस्य प्रतिश्याये च नावनम् ॥
नातिप्रवृद्धे तिमिरे सिरामोक्षो विधीयते ।
दुष्टास्रसंभवेऽपीष्टो नास्रपित्ते सिराव्यधः ॥
अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणः॥
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषाद्यैर्युतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।
घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥
आलस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ।
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ॥

एवमेव पक्वदोषस्याञ्जनं प्रतिश्याये च नस्यमवस्थाविशेषेण पथ्यम् । प्रथमोद्भूते तिमिरे सिरामोक्षः । अवस्थाविशेषात् । दुष्टरक्तसंभवेऽपि रक्तपित्ते न सिराव्यधः पथ्यः । रोगस्वभावात् । नेत्ररोगिणां पथ्यं नेत्ररोगनाशनसमर्थमप्यन्नं निशायामपथ्यम् । प्रदेशरोगस्वभावविशेषात् । सर्वस्य शुष्काः सक्तवोऽहिताः, प्रमेहिणस्तु हिताः । कारणविशेषात् । क्षीरादिकमहितमपि गुल्मिनां हपुषादिना संयुक्तं हितमेवेति द्रव्यशक्तिविशेषः । येनैव मद्येन रोग उत्पन्नस्तदेव मद्यं केनचिद्विशेषेण हितमित्युपयोगविशेषः । विषस्य तु विजातीयं विषमेव नाशनसमर्थमिति वस्तुस्वभावः । लशुनोपयोगजो दाहः प्रायः सदृशेनैवाग्न्यादिस्वेदेन नश्यतीति वस्तुस्वभावः ॥

दिवास्वप्नाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न ।
कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसार्शोभिरग्निहृत् ॥
दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयोऽन्यथा ।
सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥
ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो जहति जीवितम् ।
स्वयमेव विषं तीव्रं तान् पुनर्नातिबाधते ॥
सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवत् संसृतं विषम् ॥
तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ।
छर्दिघ्नी मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥

अन्येद्युर्भुक्तमन्नं जरां याति दिवास्वप्नेनाद्यैव भुक्तं दिवास्वप्नेन न जरां यातीति कालवस्तुस्वभावः । सर्पादीनां मृतशरीरक्लेदाद्वृश्चिकोत्पत्तिः । ते च सर्पादयस्तैरेव वृश्चिकैर्दष्टाः सद्य एव जीवितं त्यजन्तीति वस्तुस्वभावः । विषं च स्वयं तीव्रमप्यन्यप्राणिवत् सर्पादीनां न तथा बाधते, किञ्चिद्बाधत इति द्रव्यस्वभावः । तेषां च सर्पादीनां शुक्रवत् सर्वाङ्गव्यापि विषमुक्तम् । अतोऽपि तन्मांसं देहोपयोगाय मांसवर्गे निर्दिष्टमित्यवस्थाविशेषः । अन्यथा हेयत्वादनिर्देशः प्राप्तः । छर्दिकारणान्मक्षिकातोऽपि जाता विट् छर्दिघ्नीति स्वभावः ॥

कफे लङ्घनसाध्येऽपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः ।
तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न समं मतम् ॥
सर्वथा दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद्व्रणे ।
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ।
धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितम् ।
दिशानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।
न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥

इति मात्रादिप्रकरणम् ।

इति त्वन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः

यद्यपि सर्वः कफो लङ्घनसाध्यस्तत्रापि ज्वरकारणे कफे गुल्मकारणे च लङ्घनं पथ्यत्वेन न सदृशं, सम्प्राप्तिविशेषात्। तेनैतदुक्तं भवति। यथैव देशकालादिसम्पदा कफज्वर उत्पन्नः, तथैवोत्पन्ने कफगुल्मे पथ्यत्वेन लङ्घनं न सदृशम्। ज्वरे त्वधिकं पथ्यमिति। शीघ्रं व्याध्युपशमात्। अथवा यदेकत्र लङ्घनं तदन्यत्रैत्यसमं सर्वेण प्रकारेणामत्वेन पक्वत्वेन च दीपनसङ्ग्रहणत्वात्। ग्रहण्यां दोषत्रयनाशनं तक्रं व्रणे तु पूयहेतुत्वाद्दोषत्रयकरमिति रोगस्वभावः। पीनसादौ सिद्धमेव तक्रं शस्यते नासिद्धमिति संस्कारस्वभावः। इत्येते भावेषु वस्तुषु धर्मा विचित्रा विलक्षणा दृष्टाः सूक्ष्मा दुर्लक्ष्याः। दुर्लभो हेतुर्येषां ते दुर्लभहेतुकाः। अन्ये च विस्तरभयान्नोक्ताः। दृष्टाश्च स्तोकमात्रमत्र निर्देशितम्। अनया च दिशा अशेषं सर्वमपि वस्तुजातं नानाविशेषैर्वाक्यार्थावबोधेन च स्पष्टबुद्धिः स्वयमूहेत। किंभूतः? न शास्त्रमात्रशरणः शास्त्रवाक्यपठितमात्रवस्तुशरणो न भवेत्, न चानालोचितागमो भवेदिति संबन्धः। तेन च शास्त्रेण तत्पृष्ठभाविना च साधुगुरूपदेशेन सर्वं वस्तुजातं स्वरूपेणान्यविशेषेण च बुद्ध्वा स्वयमूहेतेत्यर्थः। मात्रादिप्रकरणं समाप्तम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥

अथाष्टमोऽध्यायः

अथातोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः। ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति। ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति। स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन। तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमाप्तमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्ट[...] यथाम्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्नि[...]तागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं प[...] गृह्णीयात्। तमर्थमानाभ्यां यथाकालं [...]रुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् प्रतिकूलमपि तद्वचः साम्प्रतं मतमिति [...]तिमन्येत। न हि भद्रोऽपि गजपतिर्नि[...]रङ्कुशः श्लाघनीयो जनस्य। तस्मात्तदाय[...]माहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात्। [...] पात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वय[...]धितिष्ठति ॥

अन्नस्य च पानस्य च स्वरूपमुक्तम्। एवं वि[...] तत्स्वरूपं पथ्यमप्यन्नजातं पानं च विषाद्युपहतं रोगाय [...]रणाय वा संपद्यते। अतस्तद्रक्षणायाध्यायारम्भः। [...] चान्नपानरक्षणेनान्यस्य न तथा प्रयोजनं, यथा भूभृतः बहुपायत्वात्, बहूपजीव्यत्वाच्च। तस्माद्राजा कुलीनत्वा[...] युक्तं प्राणाचार्यं भिषजं परिगृह्णीत स्वीकुर्यात्। कुत अ[...] ईश्वराणामित्यादि। सर्वेषामेवेश्वराणां प्रभविष्णूनां वसुम[...] धनिनां च विशेषेण भूभृतां राज्ञां न तावन्ति मित्राणि भवन्ति यावन्तोऽमित्राः। तत इति। यतोऽमित्रा भूयां[सो] भवन्त्यतस्तत्प्रयोगादमित्रप्रयोगात् समासन्नवर्तिनः परिचा[र]का अन्नपानशयनादिषु विषं प्रयच्छन्ति। स्त्रियश्चान्नपाना[...]दिषु विषं प्रयच्छन्ति राज्ञः। किंभूताः? तत्प्रणिधिप्रयुक्ता अमित्रचारचोदिताः। कथं ददति? सौभाग्यलोभेन प्रायो भूभृद्योषिद्भ्यस्तच्छत्रुचाराः पाषण्डादिच्छद्मनैवं ब्रुवन्ति, [...]थानेनौषधेन भर्त्रेऽन्नपानादिषु दत्तेन सौभाग्यं भवतीति किंभूतं प्राणाचार्यमाह। कुलीनं उत्कृष्टे कुले जातम् स्निग्धं राज्ञः। आप्तमविसंवादिवचनम्। आस्तिकमदृष्टम[...]स्तीति मानिनम्। आर्यं साधुवृत्तम्। आर्यपरिग्रहं तद्वि[...] दारादिकम्। दक्षं चतुरम्। दक्षिणं राज्ञोऽन्येषां च मै[...]परम्। निभृतं राजकार्येषु निश्चलम्। अनुद्धतं नम्रम् अनलसमुत्थानशीलम्। अव्यसनिनं अदुःखाभिभूतम्। अ[...]नहंकृतमनुत्सिक्तम्। अकोपन साहसिकौ प्रसिद्धौ। वाक्या[...]र्थावबोधे वाक्यतात्पर्याधिगमे च कुशलम्। तथानिष्णा[...]तं कुशलं वाक्यपाठावबोधधारणाप्रयोगैरष्टाङ्गायुर्वेदे। [...]

धान्नायमागमानतिक्रमेण । सुष्ठु विहितौ निष्पादितौ योगक्षेमौ येन तथा । सन्निहिता नित्यनिकटस्था अगदा विषूचिकादिप्रशमनादयो योगा यस्य । सात्म्यज्ञं सर्वस्य देशादिना सात्म्यं जानातीति । तं च प्राणाचार्यं राजा अर्थेन मानेन च सत्कारेण च पूजयेद्यथाकालम् । यथा गुरुं शिष्यः पूजयति, पितरं च यथा पुत्र इति । प्रतिकूलं क्लिष्टमपि तस्य प्राणाचार्यस्य वचनं साम्प्रतं युक्तमिति मन्येत। यस्माच्च हि सुशीलोऽपि गजपतिर्निरङ्कुशः अङ्कुशरहितो जनस्य श्लाघनीयो भवति । तस्माद्राजा प्राणाचार्यायत्तमाहारविहाराभ्यामात्मानं कुर्यात् । तत्प्रतिषिद्ध आहारो विहारश्च न विधेयः, तदङ्गीकृतश्च विधेय इत्यर्थः । भद्र इति जात्युत्कृष्टो हस्ती तच्छास्त्रेषु प्रसिद्धलक्षणः । एतेन किं प्रयोजनमित्याह । उपात्तमदृष्टादागतमपि जीवितं सापायमुपायबलेन स्वयमनायासेनैव शरीरमधितिष्ठति । एष च महानुपायो यद्वैद्यपरायत्तता ॥

अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः। सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः। प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः। ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहितहितप्रियवचनप्रायपरिचारकाश्च तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने निवेशनं कारयेत् । तथा हि सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥

अपि च न केवलमनन्तरोक्तेन प्रकारेण प्राणाचार्यं परिगृह्णीत राजा यावद्राजगृहनिकटे भिषजः प्राणाचार्यस्य निवेशनं वेश्म कारयेत् । यतो नरपतयो बहुपरिग्रहाः प्रभूतपरिवाराः । शूलादयश्च व्याधय आशुकारिणः स्वमर्थं मरणमाशु शीघ्रं कुर्वन्तीत्याशुकारिणः । सर्वे च रोगिणः प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाः, विशेषेण राजानः । किं ते विशेषेणेत्याह । ते हि स्वातन्त्र्यात् प्रमादं कुर्वन्ति। रोगौषधादिदुःखं सोढुं न शक्नुवन्ति । तथा स्वयं स्वभावेनैवापथ्याभिलाषिणः । तेभ्यश्च प्रायेण निकटवर्त्तिनो हितं प्रियं च वदन्तीति । तस्माद्राजगृहनिकटवर्त्ती भिषक्सर्वेषु राजशरीरोपकरणेषु प्रत्यक्षवृत्तिर्भवति । एवं चान्नपानादिकमुपकरणं रक्षितुं शक्नोतीति ॥

तत्रान्नं प्राधान्यात् प्रथममुच्यते ॥

स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥

स च भिषक् राज्ञः पुरतः स्थितो राजानमन्नं भोजयेत् । किंभूतमन्नं? सम्यक् साध्वीभिः स्नवणवाष्पोद्गमनादिक्रियाभिः संपन्नं, सुपरीक्षितं वक्ष्यमाणेन विधिना, प्रथमं चाभिमक्षिकादिभ्यो दत्तं, तथा सविषं निर्विषमिति परिज्ञातं भवति शिखिना मयूरेण दृष्टं, प्रोक्षणैः सुपर्णमन्त्रोदकादिभिः प्रोक्षितं सिक्तं, तथा हि सविषमपि निर्विषीभवति । किंभूतं राजानं हस्ते बद्धान्यौषधानि रत्नानि च येन तम् ॥

भुञ्जानस्य चास्य दुन्दुभीनगदप्रलिप्तान् वादयेत् ॥

अस्य च राज्ञो भुञ्जानस्य चागदप्रलिप्तान् दुन्दुभीन् भेरीर्वादयेत् ।

तत्र सविषमन्नं स्राव्यमाणमविस्राव्यं भवति, चिरेण पच्यते, पक्वं च सद्यः पर्युषितमिव निरूष्म स्तब्धं च जायते, यथास्ववर्णगन्धरसैर्व्यापद्यते, प्रक्लिद्यते, चन्द्रकाचितं च भवति ॥

सुपरीक्षितमित्युक्तं सा च परीक्षोच्यते । सविषमन्नमित्यादि । सविषमन्नं स्राव्यमाणं स्रावयितुमशक्यं भवति । चिरेण च पाकं याति । पक्वमात्रमेव पर्युषितमिव गताहोरात्रमिवोष्मरहितं स्तब्धं कठिनं च संपद्यते । यथास्वं यथात्मीयैर्वर्णादिभिर्नश्यति । क्लेदं च याति । चन्द्रकैश्च नानाविधैर्मण्डलैः समन्ताच्चितं भवति ॥

व्यञ्जनानामाशु शुष्कत्वं भवति । क्वाथः, ध्यामता, श्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्रच्छायानां दर्शनमदर्शनमेव वा, फेनपटलसीमन्तोर्ध्वविविधराजितन्तुबुद्बुदप्रादुर्भावो, विशेषेण लवणोल्वणेषु फेनमाला

रसस्य मध्ये नीला राजिः, पयसस्ताम्रा, मद्यतोययोः काळी, दध्नः श्यावा, तक्रस्य नीलपीता, मस्तुनः कपोताभा, धान्याम्लस्य कृष्णा, द्रवौषधस्य कपिला, घृतस्य कपिलाभा, क्षौद्रस्य हरिता, तैलस्यारुणा, वसागन्धश्च ॥

व्यञ्जनानां रसादीनां सविषाणां क्राथः पच्यमानरयोर्ध्वं प्रवृत्तः फेनो मलिनो भवति । अत्र च व्यञ्जनेषु च्छायानां मुखादिप्रतिबिम्बानां स्वप्रमाणवर्णादिना हीनानामतिरिक्तानां विकृतानां विलक्षणानामेव वा दर्शनमथवा च्छायानामदर्शनमेव । अन्ये तु छायाशब्देन कान्तिं वदन्ति । तेषु च व्यञ्जनेष्वधिकानां बाष्पादीनां संभवः । फेनपटलं फेनसमूहः । सीमन्तो विच्छेदः । ऊर्ध्वमुपरि विविधा राजयो रेखाः । तन्तुबुल्बुदे प्रसिद्धे । तत्र लवणोल्बणेषूत्कटलवणद्रव्येषु व्यञ्जनेषु सविषेषु फेनमाला । मांसरसे नीला राजिः । सुबोधमेतत् । शेषस्य द्रवौषधस्य क्राथादेः कपिला ॥

फलानामामानां पाकः, पक्वानां प्रकोथः, द्रव्याणामार्द्राणां सहसा म्लानत्वमुत्पक्वभावः, शुष्काणां श्यावता वैवर्ण्यं वा, कठिनानां मृदुता, मृदूनां कठिनत्वं, माल्यस्य म्लानता गन्धनाशः स्फुटिताग्रत्वं, आस्तरणप्रावरणानां ध्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च, लोहमणिमयानां पङ्कमलोपदेहः, स्नेहरागगौरवप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च॥

आर्द्राणां द्रव्याणां मूलकबिसादीनां सविषाणां म्लानत्वमुत्पक्वत्वं च । उत्पक्वत्वं पक्वानामिव मार्दवादि । शुष्काणां शुण्ठीहरिद्रादीनां श्यावत्वं वैवर्ण्यं वा श्यावो नीललोहितः । आस्तरणप्रावरणानां श्यामानि मलिनानि मण्डलानि तन्त्वादिशातनं च । लोहानां मणिमयानां च पङ्केन मलेन चोपदेहः, स्नेहादिनाशश्च ॥

विपदस्तु स्वदोषशङ्कया त्रस्तो, भीतः, स्वेदवेपथुमान्, शुष्कश्यावववक्त्रः, समन्तात् सोद्वेगं विलक्षोऽभिवीक्षते । यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण । तथा स्रस्तोत्तरीयः स्तम्भकुड्यादिभिरात्मानमन्तर्धत्ते । स्खलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानहासी पृष्टोऽप्यसंबन्धमुत्तरं ददाति । नैव वा विवक्षुर्मुह्यति, अङ्गुलीः स्फोटयति, ग्रीवामालभते, शिरः कण्डूयति, ओष्ठौ परिलेढि, जृम्भते, भुवं विलिखति, क्रियासु त्वरते, विपरीतमाचरति, स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥

विषं ददातीति विपदः । स स्वमात्मीयं दोषमा शङ्कय त्रासादिभिर्युक्तो भवति । एतान्येव विषदातृलक्षणानि । भीतः सभयः ॥

वेपथुः कम्पः । शुष्कश्यावववक्त्रः शुष्कास्यः, श्यावमुखः । समन्तात् सर्वदिक्षु सोद्वेगं कृत्वा विलक्षोऽस्पष्टदृष्टिर्वीक्षते । यत्र यस्मिन् द्रव्ये तेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण वीक्षत इति संबन्धः । तथा तस्योत्तरीयपटः स्कन्धादितः स्रंसते पतति तथा स्तम्भादिभिरात्मनोऽन्तर्धानं करोति । कुड्यं भित्तिः । अस्थानेऽप्रसङ्गे हसति । पृष्टः सन्नसंबन्धमनन्वितपदार्थमुत्तरं ददाति । नैव वोत्तरं ददातीति संबन्धः । विवक्षुर्मुह्यति । यत्किञ्चिद्वक्तुमिच्छति न तत् स्मरतीत्यर्थः, ग्रीवामालभते शिरोधरां स्पृशतीति । सर्वं कर्तव्यं विपरीतमाचरति । स्वभूमावुचिते स्थाने नावतिष्ठते ॥

नृपाज्ञात्वरयापि केचिदपराधान्तराद्वानवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवम् । तस्मादग्न्यादिष्वपि परीक्षेत । वह्निस्तु सविषमन्नं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमन्दार्चिरिन्द्रायुधवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते । कुणपगन्धी धूमश्चास्य मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलतां जनयति ॥

एवं च सविषमन्नमग्न्यादिष्वपि परीक्षेत । यतो नैतावता विपदलक्षणेनैव निश्चयेन सविषमन्नं परिज्ञायते यस्मादनवस्थितसत्त्वा अधीरप्रकृतयो नृपपरिचारका नृपाज्ञात्वरिता अपराधान्तराद्वाप्येवंलक्षणयुक्ता भवन्ति । विदानापराधादन्योऽपराधोऽपराधान्तरम् । वह्निस्तु सविषम

श्चाप्यैकावर्तो भवति मुसलाकृतिर्ज्वलति । रूक्षं निःस्नेहं मन्दं मृदुवेगमर्चिर्ज्वाला भवति । तत्र धूमश्चास्य सविषान्नस्य प्रसेकरोमहर्षादीन् जनयति ॥

तत्र नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रद्रुतैर्नस्यमञ्जनं च कुर्यात् । धूममेव वापामार्गविडङ्गवलाद्वयचित्रकमेषशृङ्गिपुष्पसुमनःक्षारकद्राक्षाघृतगुडकृतं पिबेत् ॥

तत्र विषान्नधूमजेषु प्रसेकादिषु नलदादिभिः समभागैर्माक्षीकद्रुतैर्नस्यं चाञ्जनं च कुर्यात् । नलदं मांसी । धूमं वा अपामार्गादिकृतं पिबेत् । सुमनःक्षारकं सुमनसां मुकुलकम् । अपामार्गादिद्राक्षान्तं समभागम् । घृतगुळौ पिण्डीकरणाय । हेतुसादृश्यादेवकारप्रयोगः ॥

स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरित्थं स्यात्। अतो वयोभिः परीक्षेत । तत्र विषजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवन्ति। मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयन्ते । निलीनाश्च व्यापद्यन्ते। दृष्ट एव चास्मिंस्तु चकोरस्याक्षिणी विरज्येते । कोकिलस्य स्वरो विकृतिमेति। हंसस्य गतिः स्खलति। कूजति भृङ्गराजः । माद्यति क्रौञ्चः । विरौति कृकवाकुः । विक्रोशति शुकः शारिका च । छर्दयति चामीकरः । अन्यतो याति कारण्डवः । म्रियते जीवञ्जीवको, ग्लायति वा। हृष्टरोमा भवति नकुलः। शकृद्विसर्जति वानरः । रोदिति पृषतः । हृष्यति मयूरः । दर्शनादेव चास्य विषं मन्दतामुपैति ॥

वयोभिः पक्षिभिरपि परीक्षेत । यतः कदाचिन्निर्विषमप्यन्नं स्नेहलवणादिकं प्राप्याग्निरित्थमेव भवति । अन्यत्सुबोधम् । मक्षिकाः सविषेऽन्ने न निलीयन्ते नावतरन्ति । निलीना आपतिता आपन्नाश्च व्यापद्यन्ते म्रियन्ते । कृकवाकुः कुक्कुटो विरौत्यधिकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शुकशारिके विक्रोशतः । उच्चैर्दीर्घशब्दो विक्रोशनम् । दृष्ट एव सविषेऽन्ने जीवञ्जीवको मरणं ग्लानिं वा प्राप्नोति । नकुलस्य च रोमहर्षः । वानरस्य पुरीषोत्सर्गः । पृषतस्य रोदनम् । मयूरस्य हर्षः । अस्य च मयूरस्य दर्शनात्तत्कालमेव विषं मन्दशक्तितां प्राप्नोति ॥

विषदूषितस्य पुनराहारस्योष्मा मयूरकण्ठाभोऽभ्युदेति । तद्बाष्पेणापि धूमवन्मूर्छादयः । तेषां तद्वदेव साधनम् । हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवद्दाहशोफस्वापनखशातान् करोति। तस्य श्यामेन्द्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥

अतिपतिधूमवत् सविषान्नबाष्पाद्व्याधयो भवन्ति । धूमविधौ चोक्तं मूर्च्छारक्तपित्तार्दितानीति । तद्वच्च साधनं चिकित्सितं घृतपाननस्यादिकं धूमविधावेव वक्ष्यमाणलक्षणम् । विषान्नं स्पृष्टं विषमिव स्पृष्टं दाहादीन् करोति । स्वापः अचेतनत्वम् । तत्र विषस्पर्शजेषु दाहादिषु श्यामादिभिः समभागैर्जलपिष्टैः स्पृष्टाङ्गलेपः। श्यामा गन्धप्रियङ्गुः। इन्द्रगोपो भास्वरः क्रिमिविशेषः । सोमो ब्राह्मी ॥

अभ्यवह्रियमाणं त्वोष्ठचिमिचिमान्तर्वक्त्रदाहजिह्वामूलगौरवहनुस्तम्भदन्तहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानं च । तत्र धूमोक्तं दन्तकाष्ठोक्तं च कर्म । आमाशयगतं स्वेदमदमूर्छाछर्दिवैवर्ण्याध्मानरोमहर्षदाहारुचिदृष्टिहृदयोपरोधान् विन्दुभिश्चाचयमङ्गानां करोति ॥

सविषमन्नमभ्यवह्रियमाणस्य स्थितमोष्ठचिमिचिमायनादीन् करोति । लवणरसापरिज्ञानं लवणरसो जिह्वां न चेतयत इत्यर्थः । तत्र धूमोक्तं कर्म । विषान्ने धूमोक्तं नलदकुष्ठादिभिर्नस्यादिकं दन्तकाष्ठोक्तं सविषे दन्तकाष्ठे वक्ष्यमाणं तच्च । विषान्नमामाशयप्राप्तं स्वेदादीन् करोति । दृष्टेर्हृदयस्य च रोधः स्तम्भः । विन्दुभिर्नानावर्णैरङ्गानामाचयः समन्ताच्चयनम् ॥

तत्र मदनफलालावुविम्बीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं दद्यात्, निष्पावाम्बुभिर्वा । ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् । त्रिफलात्रिकटुनागपुष्पमधुकबर्हिणपर्णीबृहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुद्वीपिमार्जारसृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तरससंयुक्तं स-

क्षौद्रं पानमेष जीवनो नामागदः परं सर्वविषौषधम् । तस्मिन् जीर्णे श्यामाव्योषातिविषासिद्धेन पयसा घृतेन वोपस्तम्भितां यवागूं पाययेत् । परिणतायां च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिल्लवणेन ससर्पिष्केण मृद्वोदनं भोजयेत् । मधुकशिरीषचन्दनैश्चैनमालिम्पेत् ।

तत्र मदनफलादिभिर्दोषसंयुक्तैर्वमनं दद्यात् । अलाबु कटुकालाबुफलम् । बिम्ब्यास्तुण्डिकेर्याः फलम् । कोशातक्या जालिन्याः फलम् । निष्पावाम्बुभिर्वा केवलैर्वमनम् । निष्पावः शिम्बिधान्यविशेषः । तदासुत्य संस्रुतं जलम् । ततः कृते वमने पश्चात् स्निग्धशरीरं विरेचयेत् । विरेचनार्थं च त्रिफलादिचूर्णं समाक्षिकं यथाप्रकृति च सिंहादीनामन्यतमस्यान्तर्जठरसंभवेन पित्तेन मृगोर्वारोर्गवाक्ष्या रसेन वा पानीययोगेन संयुक्तं पाययेत् । अयं च योगो जीवनो नामागदः परं सर्वविषाणामौषधम् । तस्मिंश्च जीर्णे श्यामातिविषासिद्धेन क्षीरेण घृतेन वोपस्तम्भितां स्वल्पेन युक्तां यवागूं पाययेत् । श्यामा गन्धप्रियङ्गुः। अन्यत्सुबोधम् ॥

पक्वाशयगतं तृड्दाहमूर्च्छातीसाराटोपतन्द्रेन्द्रियविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपाण्डुत्वोदराणि जनयति । तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं समाक्षिकं च दूषीविषारिं दध्ना पाययेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे कूर्चकविशरणमौषधगन्धो रूक्षता तालुदन्तजिह्वोष्ठमांसशोफश्च। तत्र प्रच्छाय धातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । डाडिमकरमर्दभव्याम्रातककोलबदररसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम् । अनेन जिह्वानिर्लेखनकवळगण्डूषा व्याख्याताः ॥

पक्वाशयगतं तृडादीन् करोति । तत्र नीलिनीफलसंयुक्तं सर्पिर्विरेचनम् । दूषिविषचिकित्सायां वक्ष्यमाणं दूषीविषारिनामानमगदं समाक्षिकं दध्ना पाययेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते विषे कूर्चकस्य सदनं दन्तविषौषधिगन्धश्च दन्तकाष्ठे रूक्षता च जिह्वादीनां च शोफः । तत्र शस्त्रेण प्रच्छानं दन्तमांसादिषु कृत्वा धातकीपुष्पादीनां चूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारणं सश्लेष्मत्यागं मुखे औषधस्य धारणं कुर्यात् । केवलेन वा सप्तच्छदकल्केन प्रतिसारणं कुर्यात् । कल्को द्रवमिश्रचूर्णः । तथा डाडिमादीनां रसेन माक्षिकयुक्तेन गण्डूषः । करमर्दं कराम्लम् । आम्रातकं पीतनकम्। अनेनैव प्रकारेण जिह्वानिर्लेखनादयो व्याख्याताः । तेनैतदुक्तं भवति । जिह्वानिर्लेखनादिषु प्रयुक्ते विषे दन्तकाष्ठलक्षणं तद्वदेव चिकित्सा वक्त्रसंयोगात्साम्यमेतेषु विषस्य । केवलं ताम्बूलादि मुखे कार्यम् ॥

अञ्जनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्ध्यं च । तत्र सर्पिष्पानं योज्यम् । शृतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्भावयेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपक्वं नेत्रतर्पणम् । कपित्थमेषशृङ्गीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन वाञ्जनं बृहतीशिरीषबीजप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् । तच्च स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं देयम् । नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्रावः खेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्के क्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥

अञ्जनप्रयुक्ते विषे अश्रूपदेहादयो भवन्ति । उपदेहो दूषिका । दृष्टिविभ्रमो दर्शनभ्रान्तिरसत्यदर्शनम् । तत्र घृतपानं चिकित्सा । पिप्पलीश्च पयसा क्षीरेण शृतेन सप्तवारान् परिशोष्य परिशोष्य भावयेत् । ततस्तासां कल्केन पक्वं सर्पिर्नेत्रे तर्पणं कार्यम् । कपित्थादीनां पुष्पैः पिष्टैर्वरणाच्च रसेन पीडितेनाञ्जनं कार्यम् । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । बृहत्यादेश्चूर्णं सप्तकृत्वो माक्षिकेण भावयेत् । तेन चूर्णेन स्तोकेन सौवीरेणाञ्जनेन सुवर्णचूर्णेन च युक्तमञ्जनं देयम्। नस्यधूमयोः प्रयुक्ते विषे शिरोरुगादि। तत्रातिविषाकल्केन क्षीरेण च सिद्धं घृतमुभयत्रापि नस्ये पाने च देयम् । श्वेता गिरिकर्णिका ॥

अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि । तत्र शीताम्बुपरिषिक्तस्य चन्दनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकामृतासोमवल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनम् । एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम् । गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियङ्गुशारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगोर्वारुकतकमूलानि शेलुक्वाथपिष्टानि प्रलेपः । अनेनोद्वर्त्तनघर्षणपरिषेकानुलेपनभूषणयानशय्यास्तरणवस्त्रकवचपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥

अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहादयः । दरणमङ्गस्य खण्डशो गमनम् । तत्र शीतोदकपरिषिक्तस्य सततश्चन्दनादिभिरनुलेपनम्। वेणुपत्रिका हिङ्गुपत्रिका । अमृता गुडूची । सोमवल्ली ब्राह्मी । श्वेता कटभी । कालेयकं चन्दनम् । एतान्येव च चन्दनादीनि कपित्थरसेन गोमूत्रेण च संयुक्तानि पेयानि । गिरिकर्णिकादीनि मृगोर्वारुमूलान्तानि शेलुक्वाथे पिष्टानि प्रलेपार्थे योज्यानि । श्वेतमूलं पुनर्नवा । सर्पसुगन्धा नागदमनी । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । शेलुः श्लेष्मातकः । अनेनाभ्यङ्गविषप्रयोगेणोद्वर्तनादिविषप्रयोगा व्याख्याताः। तेनैतदुक्तं भवति । इहाभ्यङ्गेन स्पर्शप्रयोगो विषस्यैवमुद्वर्तनादिभ्योऽपि । अतस्तदेव लक्षणं, सैव चिकित्सा । पादुके काष्ठकृते । उपानहौ चर्मकृते । यानं रथादि । एतदेव निर्धारयति ॥

विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारेऽश्वगन्धापामार्गकिणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तयुक्तैः प्रदेहः । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगन्धाम्रकल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते वेदनास्फोटानां क्षिप्रपाकानां पक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकशेरुकलोध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥

आभरणप्रयुक्ते विषविकारे विशेषेणाश्वगन्धादिकल्कैर्मिश्रितैर्गोपित्तसंयुक्तैर्लेपः । किणिही गिरिकर्णिका । पादपीठकृते विकारे श्लेष्मातकादिकल्को माक्षिकयुक्तः प्रलेपः । सर्पसुगन्धा नागदमनी । छत्रप्रयुक्ते स्फोटोद्भवः । तत्र मधुकादिभिर्मिश्रितैर्गोपित्तसंयुक्तैः प्रलेपः सर्वगात्रेषु । अनेन छत्रविषेण चामरवालव्यजनविषे अपि व्याख्याते । तेनैतदुक्तं भवति । उपयोगसामान्यादेतयोश्छत्रेण सदृशलक्षणत्वम् । सैव चिकित्सा । व्यजनं तालवृन्तम् ॥

शिरोऽभ्यङ्गप्रयुक्ते शिरोवेदना ग्रन्थिजन्म केशच्यवनं च । तत्र श्यामापालिन्दीतण्डुलीयकचूर्णघृतर्क्षपित्तैः सुभावितया कृष्णमृदा प्रलेपः । गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमरसो वागारधूमो वा श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयैरजाक्षीरालोडितैः परिषेकः । अनेन शिरःस्नानोदककङ्कतस्रगुष्णीषा व्याख्याताः ॥

शिरोऽभ्यङ्गप्रयुक्ते शिरसि वेदनादिजन्म । तत्र श्यामादीनां चूर्णेन घृतर्क्षपित्ताभ्यां मिश्रितेन सुभावितया कृष्णमृदा प्रलेपः । श्यामा प्रियङ्गुः । पालिन्दी त्रिवृता । गोमयादीनामन्यतमस्यैकस्य पीडितो रसः प्रलेपः । श्लेष्मातकत्वगादीनि मिश्रितान्यजाक्षीरेणालुळितानि परिषेकः शिरसि । अनेन शिरोऽभ्यङ्गविषेण शिरःस्नानोदकादिविषाणि व्याख्यातानि । उपयोगसादृश्याल्लक्षणचिकित्सितयोरपि सादृश्यम् । कङ्कतं काष्ठादिमयं बहुदन्तं केशसंयमनम् । उष्णीषः केशबन्धपट्टकः ॥

कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च। तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रसंयुक्तः प्रतिपूरणं सोमवल्करसो वा सुशीतः । मुखालेपप्रयुक्ते मुखश्यावता पद्मकण्टका भवन्त्यभ्यङ्गजाश्च विकाराः। तत्र मधुकपयस्याबन्धुजीवभञ्जीपुनर्नवचन्दनैः सघृतैर्लेपो, मधुसर्पिषी पानम् । सविषपुष्पाघ्राणाच्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गन्धाज्ञानं च । तत्रानन्तरोक्तो विधिर्बाष्पोदितश्चेति ॥

कर्णपूरणद्रव्यप्रयुक्तेन शोफाद्युत्पत्तिः । श्रोत्रयोर्विगुणता अश्रवणमिति । तत्र बहुपत्रायाः स्वरसो घृतमाक्षि-

काभ्यां संयुक्तः कर्णपूरणे योज्यः । बहुपत्रा बृहती । केवल एव वा सुशीतः सोमवल्कस्य रसः कर्णपूरणम् । सोमवल्कः कट्फलः । मुखालेपद्रव्यप्रयुक्ते मुखश्यावत्वाद्युद्भवः । पद्मकण्टकाः क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणलक्षणाः । अभ्यङ्गजा ये अभ्यङ्गप्रयुक्तविषविकाराः त्वग्दाहस्वेदादयः । तत्र मधुकादिभिर्मिश्रितैः सघृतैर्लेपः । बन्धुजीवः पुत्रतमः । भर्ङ्गी भार्ङ्गी । तथा घृतमाक्षिकं मिश्रितं पानार्थे प्रयोज्यम्। विषपुष्पाघ्राणाच्छिरोव्यथाद्युद्भवः । तत्रानन्तरोक्तमुखालेपविषविकारविधिः विषाघ्रबाष्पवच्चिकित्सा च ॥

भवति चात्र ।

फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षाळनोदकम् ।
भाजनव्यञ्जनानां च तथा कुर्यादतन्द्रितः ॥
घ्रेयाणि घ्रापयित्वा तु स्पृश्यान् संस्पृश्य तानपि
प्रतीवापं ततो दत्वा प्रतीक्ष्यैवैकनाडिकाम् ॥
ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ।
आहारमुपयुञ्जीत यथावद्गसुधाधिपः ॥
मन्दं तीक्ष्णविषाभ्यासाद्विषमुत्क्षीयते भृशम् ।
तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक्
विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ।
अपि च ॥

भवति चात्रेत्यादि सुबोधम् । अपिचेत्यनेन सविषोपकरणद्रव्यलक्षणचिकित्सितमुक्त्वा तदुपयोग्यौषधसंभारलक्षणार्थं समुच्चिनोति ॥

सापिधानघटीमूटफलकस्थापितौषधम् ।
प्रागुदीच्योर्दिशोर्गुप्तं भेषजागारमिष्यते ॥
उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ।
महानसं सुसंमृष्टं विश्वास्यजनसेवितम् ॥
सद्द्वारस्थाधिष्ठितद्वारं कक्ष्यावत्सुवितानकम् ।
सुधौतदृढकुम्भादि परिशुद्धजलेन्धनम् ॥
स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः ।
क्लृप्तकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥
तेषामधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ।
संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥
सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः सततमीदृशाः ।
मिथो विग्रहसंघातरहिता भूभृते हिताः ॥
तान् वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ।

एवंविधं भेषजागारमौषधगृहमिष्यते । किंभूतम्? सापिधाने सस्थगने घटिकादौ स्थापितमौषधं यत्र । मूटं प्रसेवकं पोट्टकमित्येकोऽर्थः । फलकं काष्ठमयं बहुकोष्ठम् । राजधान्यां प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गुप्तं भेषजगृहमिष्यते । तत्रैव महानसं गृहमिष्यते । किंभूतमित्याह । उच्चैरित्यादि। उच्चैरुन्नतं महानसं इन्धनागारं प्रशस्तदिग्देशत्वादियुक्तं प्रशस्तायां दिशि देशे च कृतमित्यर्थः । वातायनं गवाक्षम् । सद्द्वारस्थं शोभनद्वारपालम् । कक्ष्यावत् सुविभक्तयथोदितस्थानम् । वितानकं दण्डधृतविस्तीर्णोपरिपट्टम् । सुधौतं दृढं च कुम्भादिकं यत्र। जलमिन्धनं च जात्यन्वयपरस्परान्वेषणादिना परिशुद्धं यत्र। तत्र च सूदाः अन्नसंस्कारकाः स्वकर्मकुशलत्वादियुक्ताः शस्ताः । पित्र्या राज्ञः उभयथा पितुरागताः । राज्ञश्च कृत्यैरसंगताः। कृत्याः क्रुद्धलुब्धभीतादयः कौटिल्ये प्रसिद्धाः । तैः सङ्गतास्तु कदाचिद्रागद्वेषादिकेनान्यथा वर्तन्ते । तेषां च सूदानामधिपतिरध्यक्षोऽपि विप्रत्वादिगुणयुक्तः । सर्वेऽपि राजपरिचारका ईदृशा एवेष्यन्ते । तथा मिथः परस्परं संघातेन विग्रहेण विरोधेन च रहिताः । भूभृते राज्ञे च हिताः । परस्परं विरोधसंघाताभ्यां हितमवसादयन्ति । तत्र च परिचारकान् बहूनेको गुणवान्वैद्यगुणयुक्तः प्रतिजागृयात् ॥

भूभृद्देहोपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥
अथाभ्यमित्रं व्रजतो जिगीषो-
र्वैद्यः सुसज्जौषधशस्त्रयन्त्रः ।
तुङ्गध्वजाख्यातनिवासभूमि-
र्युद्धागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥

किंभूतः? भूभृतो राज्ञो देहोपकरणानां दोषरक्षणे समुद्यतः सन् । अथ तस्य भूभृतो विजिगीषोरमित्राणामाभिमुख्येन व्रजतो वैद्यो युद्धार्थमागतं योधजनं सैनिकं चिकित्सेत् । किंभूतो वैद्यः? सुष्ठु सज्जानि निकटस्थितानि औषधादीनि यस्य । तथा तुङ्गेनोन्नतेन ध्वजेनाख्याता निवासभूमिर्येनेति ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ।
दूषयन्त्यरयो यस्मात्तान् विद्याच्छोधयेत च ॥

प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ।
भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गोन्मार्गवनस्पतीन् ॥
विषेणोपहता भूमिः क्वचिद्दग्धेव लक्ष्यते ।
प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥
विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकण्डूरुजान्विताः ।
छर्दिर्मूर्छा ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते ॥
तत्र सौभञ्जनान्मूलं सोमवल्लीमुशीरकम् ।
मातुलुङ्गरसं हिङ्गु पाययेद्दधिमात्रया ॥
मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि च
सर्वगन्धैः समं योज्य पचेत्पक्वे च निक्षिपेत् ॥
सोमराजीं सुनन्दाख्यां सरळं गन्धनाकुलीम्
चारटीं त्रायमाणां च प्रोक्षयेत्तेन तां भुवम् ॥

तस्य चाभ्यमित्रं गच्छतो राज्ञोऽन्यो मार्गादीन् विषेण दूषयन्ति । अतस्तान्यत्नाज्जानीयात् विद्यात् । दुष्टांश्च ज्ञात्वा यत्नादेव शोधयेत् । महति प्रतानवति घने वृक्षादौ विषे दत्ते तच्छाया दूषिता भवति । यवसो वाहभोजनं दूर्वादि । अविज्ञाय राज्ञः प्रस्थानं प्रयाणं निर्गमनं नागत्य नाप्राप्य कटकस्यावासं न प्रयोजयेत् । तेषां च दूर्वादीनां दुष्टिपरिज्ञानलक्षणमुच्यते । मार्गः शत्रुनगरं प्रति स्पष्टः । उन्मार्गः छन्नपथः । विषोपहता भूमिरवयवे दग्धेव लक्ष्यते । तत्स्पर्शाच्च पादनखा विशीर्यन्ते दाहादियुक्ताः । छर्द्यादीनां च संभवः । तत्र सौभञ्जनादिकं भूमिदोषोदितं दधिमात्रया स्तोकेन दध्ना पाययेत् । तथाजादीनां त्रयाणामपि मूत्राणि मांसानि रुधिराणि च गृहीत्वा तानि च सर्वगन्धद्रव्यैः संयोज्य च पचेदामासपाकात् । पक्वे च सोमराज्यादिकं चूर्णितं क्षिपेत् । तेन निष्पन्नेन तां विषोपहतां भुवं प्रोक्षयेत् बिन्दुभिः सिञ्चेत् । सुनन्दा रास्ना । सरळा त्रिवृत् । गन्धनाकुली सर्पाक्षी । चारटी पद्मचारिणी ॥

सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिभिश्चितम् ।
फेनिलं गुरु विच्छिन्नं खगैरनभिनन्दितम् ॥
मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्रुक्शोफकण्डुमत् ।
ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रोऽपि दह्यते ॥
विदग्धः पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्छाज्वरप्रदः ।
दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकर्बुरलोहितम् ॥
तत्र शिग्र्वादिकगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ।
अजशृङ्गीं विशालाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीम् ॥
फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गाळयेत् ।
बहुशो गाळितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥
कल्कयित्वा प्रतीवापं सरळं रजनीद्वयम् ।
एलामुदीच्यं मञ्जिष्ठां सुनन्दां वाकुचीमपि ॥
पात्यन्ते बिन्दवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषीभवेत् ।
पाटलापारिभद्राश्वकर्णशम्याकसिध्रकान् ॥
कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविषेऽम्भसि ।

पथि च सविषमुदकं ईषदुष्णत्वादिगुणयुक्तं भवति । तेन चोदकेन साधितश्चौदनो भुक्तमात्र एव विदाहं याति कृच्छ्राच्च जठरे पच्यते । पक्वश्च मूर्छाज्वरकरः । अन्यच्च वर्णानपि भावान् पुरुषस्य दर्शयति । जठरे पक्वः सन् कर्बुरं कपोतवर्णम् । तत्र शिग्र्वादिकं भूमिदोषोदितं दधिमात्रयेति । शिग्रुः सौभञ्जनपर्यायः । तथाजशृङ्ग्यादीन् दग्ध्वा भस्मोदकेन संमिश्र्य गाळयेत्, पटे स्रावयेत् । बहुशश्च गाळितं पचेदा घनीभावात् । तत्र च सरळादिकं कल्कितमुदकपिष्टं प्रतीवापं क्षिपेत् । विशाला गवाक्षी । विषघ्ना गुडूची । पद्मचारिणी वा । "करम्भः, कर्कशो युग्मफलोदेवोत्तमारणी" । फणिज्जकं मरुवकम् । प्रतीवापमर्धपक्वे देयम् । तस्माच्च बिन्दवो यत्र भूप्रदेशे पात्यन्ते तन्निर्विषं भवति । पाटल्यादिकं च विहितकलशान्तर्गतं दग्ध्वा सविषेऽम्भसि विषनाशनाय तद्भस्म प्रक्षिपेत् । पारिभद्रको निम्बः । सिध्रकः सिन्दुवारः ॥

शीते घर्मो हिमश्चोष्णे मारुतो विषसंयुतः ।
भ्रममूर्छादिकारी च शिग्र्वादिस्तत्र चेष्यते ॥
देवदारुनतानन्तामधुकार्जुनगैरिकम् ।
वज्रकन्दं लतां लोध्रं विकिरेच्छ्लक्ष्णचूर्णितम्
वृक्षाग्रेषु पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ।
सर्वतश्चूर्णसंपर्कान्निर्विषो जायतेऽनिलः ॥
विकृता भवति छाया पादपे विषदूषिते ।
निर्गन्धमतिगन्धं वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजम् ॥

कुर्यात्, फलपलाशादि कण्डूपाकातिसारकृत् ।
भूमिमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र चेष्यते ॥

मार्गवृक्षशिलादिविषदानाद्विषसंयुक्तो वायुः शीते कालेऽप्युष्णो भवति, उष्णे च शीतः । भ्रमादींश्च करोति। तत्र चेदमिष्यते । देवदार्वादिचूर्णं वृक्षाग्रादिषु विकिरेत् । नतं तकरम् । अनन्ता दूर्वा । वज्रकन्दं सुधा । लता प्रियङ्गुः । पताका देवगृहादिध्वजपटः । दूष्याः पटमयानि गृहाणि । ये हि मध्यदेशादौ वृक्षाः प्रसिद्धाः इति । सर्वतः सर्वदिग्देशं चूर्णसम्पर्केणानिलस्य वायोर्निर्विषता भवति। पादपे वृक्षे विषदूषिते छाया तत्पत्रादीनां कान्तिर्विकृता स्वरूपाच्चलिता भवति । तस्य विषदूषितस्य वृक्षस्य पुष्पं निर्गन्धमतिगन्धं वा भवति । आघ्रातं हृदि शिरसि च रुजं करोति । तस्य च फलपलाशादिकं कण्ड्वादिकृत् । पलाशं पत्रम् । तत्र च सर्वं भूमिदोषोक्तं विधानं कार्यम् ॥

न च कन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षिताम् ।
विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः खलु मानवाः
आजन्मविषसंयोगात् कन्या विषमयीकृता ।
स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणम्
तद्धस्तकेशसंस्पर्शान्म्लायन्ते पुष्पपल्लवाः ।
शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणि ॥
जन्तुभिर्म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्यजेत् ।

तत्र चाप्यमित्रजनं कन्यामपरीक्षितामज्ञातां च राजा न स्पृशेत् । किमर्थमत उच्यते। कुशला अध्यवसायच्छद्मवन्तो मानवाः मारणान् विविधान् प्रयोगान् कुर्वते । एवं स्थितेऽस्मिन् प्रसङ्गे किमुच्यत इत्युच्यते । आजन्म जन्मप्रभृति स्वल्पतराभ्यासेन विषसंयोगाद्विषमयी कन्या कृता स्पर्शोच्छ्वासादिभिः पुरुषं हन्ति मारयति तस्यास्त्वेतत् परीक्षणम्। किमित्याह तद्धस्तेत्यादि । तस्या हस्तस्पृष्टैः केशस्पृष्टैश्च पुष्पैः पल्लवैश्च म्लायते । सा च यस्यां शय्यायां स्वपिति तत्र च मत्कुणैर्म्रियते इति संबन्धः । वस्त्रे यूकादिभिर्म्रियते । तत्स्नानोदके जन्तुभिर्मक्षिकादिभिर्म्रियते । एवं तां कन्यकां ज्ञात्वा दूरतस्त्यजेत् ॥

नाप्रोक्षितं नाविदितं भिषजा नानवेक्षितम् ।
नाप्राशितं च सूदाद्यैः कश्चिदप्याहरेन्नृपः ॥

तथा नृपो राजा मन्त्रागदपार्थादिभिरप्रोक्षितं तथाविज्ञातस्वरूपं भिषजा चादृष्टं सूदाद्यैश्च परिचारकैरप्राशितं न किञ्चिदप्याहारमाहरेत् । सूदादीनां प्राशननियमो मित्रबान्धवादिव्यापत्तिभयात् कदाचिन्न ददाति विषमिति ॥

अतः परं सर्वार्थसिद्धनामानगमदं वक्ष्यते ॥

धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहम् ।
परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥

अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवत्योषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिन्धुस्रोतःसमुत्थं स्निग्धं सप्रभं गन्धवर्णच्छेदनीलोत्पलाभमञ्जनमाहरेत् । तस्याष्टौ भागाः कनकरजतोदुम्बराणामेकैको भागः। तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय खदिरकदरधवस्यन्दनानामन्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् । ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यतारां ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाजधन्वन्तरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कन्दच्यवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्वस्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मिन्नग्नौ तदञ्जनं ध्मातं ध्मातमावृत्य पृथक्पृथङ् निषेचयेत् । गोशकृद्रसमूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगन्धाम्बुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा हरीतक्यामलकविभीतककाश्मर्यमृद्वीकाशृङ्गाटककशेरुकोत्पलनलिनसौगन्धिकमृणालिकक्वाथेषु तथा बालकापिञ्जतलेणशशहरिणकुळीररसेषु तथा मधुकचन्दनकालानुसारिनलदपद्मकोशीरमञ्जिष्ठानन्तागैरिकक-

ङ्कुमोदकेषु। ततः शुक्ले वाससि बध्वा द्वादशरात्रमान्तरीक्षेऽम्भसि वासयेत् । ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवाळकाळानुसार्याप्रतीवापं पुनरपि बलिमङ्गळपूर्वकमहतवाससा कन्यया दृषदि पेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशङ्खशैलद्विरदरदनगवयशृङ्गवैडूर्यस्फटिकमेषशृङ्गश्यसनसारान्यतमघटिकायामञ्जनिकायां निधापयेत् । अथ पूर्ववत्पुनरपि कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्द्विजन्मा विधिवत्तदभिसंस्कुर्यात् । ततो गजस्कन्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्रचामरबालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुन्दुभिस्वनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च वेदवादमिश्रैः पुण्याहघोषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेशयेत् । अनन्तरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामेवाञ्जनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजापूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्वमक्षि दक्षिणमञ्जयेत् ॥

अत्र मन्त्रः

नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय तद्यथा ओं चक्षुः प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा

ततः परं च तामेव धारिणीमनुस्मरन् सायंप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविषघ्नमञ्जनमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाभ्युद्यतस्य प्राक्प्रकल्पितम् । तस्मादेतद्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजगीषमाणानां च ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक्प्रकल्पयेदिति । भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

अथेति मङ्गले । शुक्लपक्षे द्वादशीनवम्यादावहनि पुष्यादीनामन्यतमेन योगे गते चन्द्रे प्रशस्ते मुहूर्ते लग्ने सिन्धुस्रोतःसमुत्थानादियुक्तं सौवीराञ्जनं गृह्णीयात् । तस्याष्टौ भागास्तस्य चाष्टमेन भागेन समानि प्रत्येकं कनकादीनाति सर्वं पिष्ट्वा संमिश्रय मृषायां मध्यां नाड्यां प्रक्षिप्य बल्यादिनाग्निं पूजयित्वा खदिराद्यन्यतमदारुणा शुष्कगोमयपिण्डैर्वा प्रज्वालयेत्सह मृषया । तैजसानां कनकादीनामावर्तनभाण्डं मृषेत्युच्यते । ततश्चार्यावलोकितेश्वरादीन् समनोऽक्षतादिभिरर्चयित्वा तथा वृद्धवैद्यान् ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससस्ततो महतीभिर्दक्षिणाभिर्भोहिरण्यवरवारणादिभिः पूजयित्वा तस्मिन् खदिराद्यग्नौ ध्मातमावृत्य शस्त्रशलाकयांग्वेमधश्च संमिश्रय तन्ऽवतारितं गोमयरसस्वरसादिभिर्यथाक्रमं पृथक् सिञ्चेत् । ततः कुङ्कुमोदकसेके दत्ते शुक्ले पटे बध्वा आन्तरिक्षे जले द्वादशरात्रमधिवासयेत् । ततश्छायायां शोषयित्वा दत्तस्फटिकादिप्रतीवापं पुनरपि पूर्वोक्तेन बलिमङ्गलादिना कन्यया दृषदि पेष्यं प्रतीवापं चूर्णम् । किंभूतया कन्यया? अहतानि शस्त्राद्यपाटितानि वासांसि यस्याः तथा तयैव कन्यया कर्तृभूतया सुवर्णाद्यन्यतमरचितायामञ्जननाड्यां वैद्यो निधापयेत् स्थापयेत् । गवलं माहिषं शृङ्गम् । अथाथर्ववेदविदा ब्राह्मणेन सावित्रेण मन्त्रेण मार्गेण कृतस्वस्त्ययनं अभिसंस्करणीयम् । अन्यत्सुबोधम् । धारणी विद्या । राजमात्रा अन्ये वित्तसम्पन्नाः । भवन्ति चात्रेति समुच्चयाय तन्त्रवाचोयुक्तिः ॥

अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिकृताः शिवाः।
यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति पञ्चताम्

विल्वाढकीयवक्षारपाटलीवाल्हिकोषणाः ।
श्रीपर्णीसल्लकीयुक्ता निष्क्वाथः प्रोक्षणः परम्॥
सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
यवसेन्धनपानीयशस्त्रशय्यासनोदकम् ॥
कवचाभरणच्छत्रवालव्यजनवेश्म च ।
शेलुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवम् ॥
समङ्गावृषमूलत्वक्कपित्थवृषशोणितम् ।
सहदन्तशठं तद्वत् प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥

लाक्षाप्रियङ्गुमाञ्जिष्ठासमङ्गालहरेणुकाः ।
यष्ट्याह्वमधुसंयुक्ताः बभ्रुपित्तेन कल्किताः ॥
निखनेद्गोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ।
ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥
संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
मनोह्वालशमीपुष्पत्वक्शिनिशाश्वेतसर्षपाः ॥
कपित्थकुष्ठमाञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ।
शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः
विषजित्परमं कार्यो मणिरत्नं च पूर्ववत् ।
मूषिकाजरुहा वापि हस्तबद्धा विषापहाः ॥

अथ बृहस्पतिकृता योगा वक्ष्यन्ते । यान्योगान् से वनानो राजा सर्पेभ्यः पक्षता लाघवं च नेति न प्राप्नोति । विल्वादीना काथेन सविषं यवसादिकं प्रोक्षितं सद्य एव निर्विषतां याति । आढकी तुवरी । बाल्हीकं कुङ्कुमम् । श्रीपर्णी काश्मर्यः । तद्वत्तवचूर्णी तथा शेल्वादिप्रोक्षणं विषनाशनम् । गोपी शारिवा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । दन्तशठं कशलम् । तथ जंबीरम् । तद्वञ्च निष्काथेनेत्यर्थः लाक्षादयो माक्षिकसंयुक्ता नकुलपित्तेन च कल्किताः पिष्टा गोश्टङ्गान्तरस्थाः सप्तरात्रं भूमौ निखनेत् । ततः सप्तरात्रादुद्धृत्य मणिं गुलिकां कृत्वा हेम्ना सुवर्णेन वेष्टयेत् । तं च मणिं हस्तेन धारयेत् । तेन हस्तस्थितेन मणिना स्पृष्टं सद्य एव सविषं निर्विषतां याति । मनोह्वादीनि च शुनः पित्तेन गोर्वा कपिलायाः पित्तेन श्लक्ष्णपिष्टानि सौम्यनामागदः पूर्वयोगादल्पयोगविषनाशनः । मूषिकानामौषधिः । द्रवन्तीति केचित् । अजरुहा छागरुहा । विषभुक्तस्य हस्तबन्धाद्विषनाशिनी ॥

हरेणुमांसीमञ्जिष्ठारजनीमधुकं मधु ।
अक्षत्वक्सुरसंलाक्षा श्वपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥
वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेखिताः ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्विषम् ॥

हरेण्वादयश्च श्वपित्तपिष्टैः मणिः पूर्ववत् । एभिश्चानन्तरोक्तैरगदैर्वादित्राणि पताका वैजयन्त्यश्च यत्प्रलिप्तं तच्छब्देन तद्गन्धेन तत्स्पर्शेन च विषभुक्तो निर्विषतां याति ॥

त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विळङ्गानीन्द्रवारुणीम् ॥
मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ।
तस्मादुष्णाम्बुना मात्रां प्राग्भक्तं विनियोजयेत्
विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत्
जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवाळकैः ॥
सवेल्लारुष्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च ।
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥
न तत्र कीटाः सविषा नोन्दुरा न सरीसृपाः ।
न कृत्या कर्पणा / कार्मणा द्याश्च धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥

त्र्यूषणादिकं पिष्टं माक्षिकयुक्तं गोश्टङ्गे स्थापयेत् । ततो मात्रां स्तोकं भोजनादौ योजयेत् । तत्संस्कृते कोष्ठे विषं भुक्तं जरां याति । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । ननु स्वस्थस्य भोजनपूर्वं दत्तं तदनु च विषं न भुक्तमिति कदाचिद्दोषकोपाय भवतीत्याह । निर्विषेऽपि न दोषकृत् । जत्वादिभिर्मिश्रितैर्वासगृहे धूपः सर्वविषनाशनः, कीटादीनां कृत्यादीनां चोपनिपातनो नाशनः ॥

शिखिपिञ्छं वलाकास्थि सर्षपाश्चन्दनं घृतम्
धूपो विषघ्नः शयनवसनासननेहगः ॥
विशालाव्योषमञ्जिष्ठायष्टीलवणपञ्चकम् ।
द्विनिशापत्रवेल्लैलालिह्वच्चूर्णं समाक्षिकम् ॥
गोश्टङ्गे निहितं योज्यं स्नानीयेऽम्भसि भूपतेः ।
पूर्वोक्तत्र्यूषणादिं च स्नानीयेऽम्भसि योजयेत्
काथोऽथवार्ककुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः ।
सदध्याज्यः कृतो युक्तैः कतकानाकुलीद्वयैः ॥
कल्को वा चन्दनक्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः ।
मूर्वेलावालुसुरसनाकुलीतण्डुलीयकैः ॥
काथः सर्वोदकार्थेषु काकमाचीयुतैर्हितः ।
रोचनापत्रनैपाळीकुङ्कुमैस्तिलकान् वहन् / वहन्
विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ।
चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिणिहीकणनिम्बजैः ॥
दिग्धं निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ।

नस्यपानाञ्जनालेपैर्युञ्ज्यात् संजीवनात्मकान्
अगदान् विषभुक्तस्य तीक्ष्णानि वमनानि च।
पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसैः सह ॥
द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकम् ।
विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्रावणं यदि ॥
हृदयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यतः ।
पिबेद्घृमजेयाख्यममृतं वाप्यभुक्तवान् ॥
सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतळं जलम् ।
सितामधुकपालिन्दीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥
गोधाहरिणबभ्रूणां सकणाशुण्ठिपार्षतम् ।
सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोपलम् ॥
सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः।
विषपीताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ॥
सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥
न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ।
जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥
इत्थं गरविषादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरम् ।
स्यादुच्छेदस्तदुच्छेदात्प्रजानां सर्वकर्मणाम् ॥
आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानुषत्वेऽप्यमानुषाः ।
यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैः॥

शिखिपिञ्छादिकेन सघृतेन शयनादिकेषु धूपो विषनाशनः । तथा स्नानीयेऽम्भसि विषनाशनाय पूर्वोक्तं त्र्यूषणादिकं योजयेत् । अथवा धवादिभिः कतकादियुक्तैः कृतः क्वाथो दधिघृतमिश्रः स्नानीयेऽम्भसि योज्यः । चन्दनद्रुमवल्कलादीनां वा कल्कः स्नानादिजले योज्यः । द्रुमशब्दस्य चन्दनक्षीरिपलाशैः संबन्धः । एतेषां वल्कलैस्त्वग्भिरथवा सर्वेषूदककार्येषु स्नानादिकेष्वेषां चन्दनादीनां काकमाचीसंयुक्तानां क्वाथो विषनाशनः । नाकुली सर्पाक्षी। एलावालुकं वालुकम् । रोचनादिभिर्ललाटादिषु तिलकान् धारयेत् । विषैर्न बाध्यते । नार्यादीनां च प्रियो भवति । नैपाळीशब्देन मनश्शिलोच्यते । सविषं गात्रं हरिद्रादीनां चूर्णेन दिग्धं निर्विषतामेतीत्याह गौतमः । सञ्जीवनादीन्नगदान् विषप्रतिषेधे वक्ष्यमाणान्नस्यादिषु योजयेत् । विषभुक्तस्य तीक्ष्णानि वमनानि च योजयेत् । विषप्रतिषेधोक्तप्रकारेण च यदि रक्तविस्रावणावसरः ततः सिरामोक्षो विधेयः । शत्रुमध्यस्थिताय च भुक्ते पूर्वमेव हृदयरक्षणं कार्यम् । तच्च विषप्रतिषेधे वक्ष्यते । तथा च शत्रुमध्ये विषप्रतिषेधे वक्ष्यमाणमजेयं नाम घृतं भोजनपूर्वं पेयम् । विषप्रतिषेधे अमृतं नाम घृतं भोजनपूर्वं देयं भिषजा । अन्ततः शीतळं जलं सर्पिराद्यभावे शीतमपि जलं पेयमित्यर्थः । सितादिकल्कसंयुक्तं च मांसं विषनाशनायेष्यते । कस्य मांसमाह गोधादीनाम् । तथा पृषतस्य मांसं शुण्ठीपिप्पलीयुक्तम् । तथा शिखिनो मयूरस्य मांसं नागरेण वातिविषया वा शर्करया वा युक्तम् । एषां च गोधादीनां मांसेन यथास्वं योग्यसंयोग्यौषधकल्पिताश्च रसाः। येन च विषं भुक्तं तस्य तस्य कृतवमनविरेचनस्य काले तदवस्थायोग्यं सूक्ष्मं सुपिष्टं ताम्रचूर्णं माक्षिकसंयुक्तं हृच्छोधनाय दातव्यम् । एवं शुद्धे हृदि सुवर्णचूर्णस्य च मात्रां दापयेत् । तेन किं भवतीत्याह। हेमपस्य पुरुषस्याङ्गे शरीरे विषं न सज्जते न तिष्ठति। यथा पद्मपत्रेऽम्बु न सज्जते। तस्य च विपुलमायुर्जायते । एष च मौलविषविधिर्गरेऽपि विधेयः करणीयः । इत्थमनन्तरोक्तेन रक्षणप्रकारेण भिषग्वैद्यो नरेश्वरं विषगरादिभ्यो रक्षेत् । यतस्तस्य नरेश्वरस्य उच्छेदे विनाशे प्रजासंबन्धिनां सर्वकर्मणामुच्छेदः । स च राजा भिषजातीन्द्रियैर्मानसैर्यत्नतः प्रज्ञादिभिः कर्मभिराराधनीयः, येन कुपितो दोषं न करोति । यतो राज्ञो मानुषत्वेऽपि आज्ञादयोऽमानुषा भवन्ति । अन्यपुरुषेभ्यः स एव शक्त इत्यर्थः अयमेव तदाराधनोपाय उच्यते ॥

यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्भिषक् ॥
न संमतोऽप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥
उचिते पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं च नाक्षिपेत् ।
अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥
देशे काले परार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितम् ।
नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्धि साहसम् ॥
नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हि तत् ।
अनुकूलं हितं वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथः ॥
उदारैः सान्त्वयन् वाक्यैर्दोषैश्चेत्तदुपेक्षया ।
तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्वर्जयेद्द्वेष्यसंकथाम् ॥

विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि तु भाववित्
अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम्
निवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
न यायान्न चिरं तिष्ठेत् कोशस्थानावरोधयोः॥
स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ।
मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादिताम् ॥
वस्त्रादि राज्ञा सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् ।
दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिवृद्धये ॥
हसितव्ये स्मितं कुर्यात् प्रभोरेवानुवृत्तितः ।
उच्यमानेऽवलम्बेत परमर्मणि मूकताम् ॥
स्वमर्मणि तु बाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्ठवान् ।
अल्पायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितम् ॥
पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा।

राजगृहे यस्मिन् प्रदेशे साक्षाद्राजा स्थितः, तत्र विज्ञातो भिषजः प्रविशेत्, आत्मानं प्रथमं ज्ञापयित्वा प्रविशेत् । तत्रैव चेत्यर्थः । प्रविष्टश्च राज्ञः संमतोऽपि पूजितोऽपि अनुचितमधिकं हीनं वासनं न भजेत् । उचिते चासने राज्ञः पुरत एव तिष्ठेत् । वाक्यं च राज्ञोक्तं साध्व साधु वेति नाक्षिपेत् । राजार्थं च वाक्यं येन राज्ञः प्रयोजनं तदहीनकालं कालानतिक्रमेण वदेत् । स्वार्थं तु वाक्यं राजप्रियैरात्महितैश्च राजपुरुषैः सह वदेत् । परार्थं च तदुचिते काले देशे च वदेत् । धर्मार्थसहितमपृच्छन्तं च राजानं नानुशिष्यात् न शिक्षयेत् । एतद्धि महत्साहसम्, एनं च राजानमहितेनाचारेण नोपचरेत् । तद्धि राज्ञोऽहिताचरणं मूलच्छेदकरं समूलनाशनमित्यर्थः । राज्ञश्च वाक्यमनुकूलं प्रियं हितं च । राजानं चात्महितकार्यस्थं मिथ इति रहः सान्त्वयन्नहिताद्वारयेत् । केन सान्त्वयन्नित्याह । उदारैर्महार्हैर्वाक्यैः । एवं च तदा वाच्यं यदा तदुपेक्षया दोष आशङ्क्यते । अथ वारणपरे वाक्ये उक्ते यदि राजा ताद्दरोधि वाक्यं ददाति तदा तूष्णीमेव स्यान्नाङ्गीकर्तव्यं तदुक्तं नाप्यनभिमतं प्रसह्य पुनर्वक्तव्यमिति । द्वेष्यां च संकथां राज्ञो वर्जयेत् । तथा विपश्चिदपि पण्डितोऽपि राजन्दिरचित्तज्ञ अतिप्रियोऽपि तस्यैवाचित्तज्ञत्वेन शीघ्रमेव विपरीतत्वं द्वेष्यतां याति तथा बालिशोऽपि मूर्खोऽपि राजाभिप्रायनिश्चितज्ञः द्वेष्योऽपि शीघ्रं विपरीतत्वमतिप्रियत्वं यातीति । तथा स्वल्पान्यपि कार्याणि राजानमज्ञापयित्वा न कार्याणि । तथा राज्ञः कोशस्थानेऽवरोधे चान्तःपुरे अकारणं न यायात् । सकारणं गतोऽपि न चिरकालं न बहुकालं तत्र तिष्ठेत् । स्वल्पेऽपि लाभेऽनुद्धतमानसः सन् राज्ञस्तुष्टिं दर्शयेत् । तथान्येन सह परस्परालापं राजवेश्मनि वर्जयेत् । तथान्येन सह कौलीनं जनवादं न कुर्यात् । तथान्येन सह द्वन्द्ववादितां विरोधवादं वर्जयेत् । राजलीलां चात्मनो वर्जयेत् । तथा वस्त्राभरणवाहनादिकं राजसदृशं वर्जयेत् । नृपेण च यदात्मनैव दत्तं वस्त्रादि तत्तुष्ट्यै धारयेत् । राज्ञानुज्ञातं तद्दारादिपरिच्छदं दत्तं न गृह्णीयादित्येवशब्दार्थः । हसितव्ये वस्तुनि राज्ञः पुरतः स्मितं मुखविकासरूपमीषद्धसितं कार्यम् । प्रभोरेवानुवृत्तितः । तेनैतदुक्तं भवति । यदि प्रभुर्हसति तदैवाकार्यम् । अथ न हसति तत्र मौनमेव यावच्च हसति तावदेवैवं करणीयमिति । राज्ञान्येन वा परमर्मण्युच्यमाने मूकतामवलम्बेत । मूको वाग्विरहितः । स्वमर्मणि तूच्यमाने बाधिर्यादिकं कुर्यात् । एतावता हि लोको नाभिभवितुं शक्नोति । अल्पायासेन चात्मानमुच्छ्रितं बहुधनं पूजादिकयुक्तं न कुर्यात् । यत एवंविध उच्छ्राये स्वल्पेनापि धिक्कारेण शीघ्रमेव पातः । एतदुच्यते अल्पायासेनोच्छ्रायात् पातो यथा दुःखकरो न तथा स उच्छ्रायः सुखकरो भवति ॥

आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहिपावकैः ॥
कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुध्यते ।
प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपतेः ॥
यथोपभुञ्जीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ।
विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामन्त्राभिमन्त्रिताम्
रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिम्।
रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम् ।
उपहारं च सन्ध्यायां भुक्त्वा चान्ते निशासु च
एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शुचिना शुचेः ।
आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित् ॥
संक्षेप एष विषपालनसाधनाय
प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरे तु ।

आलोच्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी
युञ्जीत तं परिविकल्प्य विकारचिह्नम् ॥
इति विषगररक्षोरक्षणायोपदेशं
भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः ।
निजपररिपुवृन्दैरप्रधृष्यो महात्मा
जनयति जनतायाः क्षेमयोगौ चिराय ॥

इत्यन्नरक्षाविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ।

नृपते राज्ञः सेवासक्तत्वेन नैकट्येन शय्यादिना च क्रीडासदृशमपायबाहुल्यात् । सा चासन्नसेवा विनीतैः पुरुषैरतिमहता सेवाकुशलत्वेन निर्वाह्यते । न तु यथासुखम् । तथा भूपते राज्ञः सकाशाद्दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च प्राप्य न तथा प्रमादिना भवितव्यं, यथा तदैश्वर्यं बहुमानं च चिरमुपयोक्तुं शक्यते । तस्य च राज्ञो भिषग्यथोचिते काले शय्यां विदध्यात् । किंभूताम्? परितः समन्ताद्रक्षामन्त्रैरभिमन्त्रिताम् । रात्रौ च सिद्धार्थकान् रक्षामन्त्राभिमन्त्रितान् विदध्यात् । भूतिं च भस्मरक्षामन्त्राभिमन्त्रितां विदध्यात् । किंभूताम्? अक्षतैर्यवैरन्विताम् । शुचिं च । तथोच्छीर्षके शय्यायाः पूर्वभागे रक्षाशक्तिं रक्षार्थां देवीं विशेषप्रतियातनां चित्रादिकृतां विदध्यात् । यवाङ्कुरैर्यावकेनालक्तकेन सहितं दूर्वया शाड्वलेन संयुक्तं नानाविधैः पुष्पैः फलैश्च संयुक्तमुदकपूर्णं कलशमुच्छीर्षके विदध्यात् । सन्ध्यायां चोपहारमुच्छीर्षे विदध्यात् । एतच्च स्वस्त्ययनं कर्म शुचिना भिषजा शुचेर्भूभृतो भूपतेः कर्तव्यम् । न केवलं राज्यारम्भे कार्यं यावत् भुक्त्वा च कार्यम् । निशान्ते च कार्यम् । आयुषो हितं पौष्टिकमृद्धिकरं भूतादिनाशनं च कार्मणं वशीकरणाद्यर्थं मन्त्रादि । एषोऽस्मिन्नध्याये विषपालनाय विषरक्षणाय तथा तदुद्भवानां व्याधीनां च सा(श)नाय चिकित्सार्थं संक्षेपः प्रोक्तः । विस्तरविधिस्तु पुनरुत्तरस्थाने वक्ष्यते । इत्येतदखिलमशेषं बुद्ध्वा आलोच्य विकल्प्य सम्यङ्मतिपूर्वकारी न तु यत्किञ्चनकारी विकारलक्षणं परिकल्प्य तं विषपालनसाधनविधिं युञ्जीत । इत्यनेन प्रकारेण विषरक्षणाय गररक्षणाय रक्षोरक्षणाय भूतरक्षणाय यो नरपतिरप्रमत्तः सन् उपदेशं भजति सेवते, स नरपतिर्निजैः रिपुवृन्दैः सहजैः कामादिभिः शत्रुभिः पराणां संवरणदेशादीनां रिपूणां वृन्दैरप्रधृष्यो दुरभिभवः सन् महात्मा जनतायाः प्रजायाः संबन्धिनौ योगक्षेमौ चिराय बहुकालं जनयति जनताया योगक्षेमौ संपादयतीत्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

आहारस्य प्रसक्तत्वाद्विरुद्धस्य च तस्य गरसदृशत्वात्तत्प्रसङ्गे एवेदमुच्यते—

ग्राम्यानूपौदकपिशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैश्च नैकध्यमद्यात् । विशेषतः पयसा मत्स्यान् । उभयं ह्येतन्मधुररसविपाकित्वादभिष्यन्दि शीतोष्णवीर्यत्वात् परस्परं विरुद्धम् । तेष्वपि विशेषेण चिलिचिमः । स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिर्लोहितप्रभाकरः प्रायो भूमौ चरति सोऽत्याभिष्यन्दितमत्वात् सुतरां व्याधीनुपजनयत्यामविषं च॥

आनूपानां प्राणिनामौदकानां च जलजानां पिशितानि मांसानि माक्षिकादिभिरैकध्यं सह नाद्यात् । औदकानामानूपत्वेऽपि विरोधप्राधान्यात्पृथग्ग्रहणम् । विरूढधान्यमङ्कुरितानि सस्यानि । पयसा क्षीरेण सह विशेषान्मत्स्यान्नाद्यात् । एतदुभयमभिष्यन्दि वीर्यविरुद्धं च । तेष्वपि मत्स्येषु मध्ये विशेषेण चिलिचिमः पयसा सह विशेषेण नाद्यात् । स पुनश्चिलिचिमः शकल्याख्यो लोहितनेत्रः सर्वतः शरीरे लोहितराजिः शरीरे च लोहितशकलसदृशः प्रायश्च जलनिकटभूमौ चरति । सोऽत्यभिष्यदितमत्वात् सुतरां व्याधीनुपजनयति । अभिष्यन्दि मालिन्येन स्रोतसां स्रावकम् । आमविषं मात्राशीतीये वक्ष्यते ॥

सर्वं चाम्लं पयसैकध्यं विरुद्धम् ।

तत उत्तरं वा विरुद्धं फलश्च कङ्गुवरकमकुष्ठवेल्लकुलत्थमाषनिष्पावाश्च। न मूलकादिहरितं भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् । पौष्करं रौहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् । ताभ्यां च सह कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् । तथा सर्षपतैलभृष्टानां मत्स्यबदराणां बदराणि श्वाविद्वराहमांसं चैकध्यं पित्तेनाममांसानि, दध्ना कुक्कुटं, पृषतं च कुसुंभशाकेनौरभ्रं,सौवीरकेण तिलशष्कुलीः, क्षीरेण लवणं, मूलकेन माषसूपं, नवनीतेन शाकं, उपोदकां मैरेयमार्द्वीकाभ्यां, पीलूनि करीरैः, बिसैर्विरूढकानि, दध्ना माषसूपेन गुळेन मधुना घृतेन वा लकुचफलं, दध्ना तक्रेण तालफलेन वा कदळीफलं, पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुना गुळेन वा काकमाचीं, तामेव मत्स्यपचने शृङ्गिवेरपचने वा भाजने सिद्धामन्यत्र वा सिद्धां रात्रिमुषितां, कंसभाजने दशरात्रोषितं सर्पिर्मद्यदधिमधुभल्लातकेषु चोष्णम् ॥

सर्वं चाम्लं मद्यधान्याम्लादि पयसा सह ततः पयसो वा उत्तरं विरुद्धम् । फलं चान्यरसमपि पयसा सह ततो वा उत्तरं विरुद्धम् । कङ्ग्वादयश्च पयसा सह ततो वा उत्तरं विरुद्धाः । मूलककुठेरादि हरितकं भक्षयित्वा न पयः सेव्यं, कुष्ठाबाधभयात् । पौष्करादिशाकं क्षीरमाक्षिकाभ्यां मिश्राभ्यां सह नाभ्यवहरेत्। तथा सार्षपतैलेन भृष्टान् कपोतांस्ताभ्यां मधुक्षीराभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । तथा सार्षपतैलभृष्टानां मत्स्यबदराणां संबन्धीनि विरुद्धानि बदराणि श्वाविण्मांसं वराहमांसेन सह विरुद्धम् । अपक्वान्यपरिपूर्णपाकानि मांसानि पित्तेन सह भुक्तानि विरुद्धानि । दध्ना सह कुक्कुटो विरुद्धः पृषतश्च । कुसुम्भशाकेन, औरभ्रं मांसं विरुद्धम् । उरभ्रो मेषः । तथा सौवीरेण काञ्चिकेन सह तिलशष्कुली विरुद्धा । क्षीरेण सह लवणं विरुद्धम् । दध्यादीनामन्यतमेन लिकुचफलं पुनश्च दध्यादीनामन्यतमेन कदळीफलं पिप्पलीमरिचाभ्यां मिश्राभ्यां केवलेनैव वा मधुनाथवा गुळेन सह काकमाचीं विरोधात्त्यजेत्। तथा तामेव काकमाचीं शृङ्गिवेरपचने भाजने मत्स्यपचने वा सिद्धां पक्वां केवलामपि नाभ्यवहरेत्। अन्यस्मिन् वा यथारुचि भाजने सिद्धां निशामुषितां नाभ्यवहरेत् । कांस्यभाजने दशरात्रस्थितं घृतं नाभ्यवहरेत् । यावद्दशरात्रं तावन्न विरोधः, ततो विरोध इत्यर्थः । मद्यादिषूपयुक्तेषु उष्णं सर्वं विरुद्धम् ॥

तक्रसिद्धकाम्पिल्लको विरुद्धः । अङ्गारशूल्यो भासः । सुराकृसरापायसाश्चैकध्यं विरुद्धाः ॥

तक्रेण पक्वः कम्पिल्लको विरुद्धः । अङ्गारेषु शूलेन संस्कृतो भासः पक्षी विरुद्धः । सुरादींश्च परस्परं सह नाभ्यवहरेत् ॥

मधुसर्पिर्वसातैलोदकानि समधृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा । मधुघृते भिन्नांशे दिव्योदकानुपाने । मधुपुष्करबीजं पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धम् । वातं चातिकोपयति । हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः । पित्तं चातिकोपयति । पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । श्लेष्माणं चातिकोपयति। उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा । सैव वराहवसया परिभृष्टा सद्यो व्यापादयति । गोधालावतित्तिरिमयूरकपिञ्जलाश्चैरण्डदार्वग्निसिद्धा एरण्डतैलसम्मूर्च्छिताः । हारीतमांसं हारिद्राशूलका/सीमका वसक्तं हारिद्राग्निप्लुष्टं च । तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥

मध्वादीनां द्वौ द्वौ वा त्रींस्त्रीन्वा समधृतत्वेन समेन परस्परं प्रमाणेन नाभ्यवहरेत् । समस्तानि वा मध्वादीनि समप्रमाणानि नाभ्यवहरेत् । तथा विषमधृते अपि

मधुघृते दिव्योदकानुपाने विरुद्धे । माशिकं पद्मबीजं सह विरुद्धम् । पत्रोत्तरिकाशाकादीनि च परस्परं विरुद्धानि । वातकोपनानि च । पत्रोत्तरिका कुसुम्भः । शार्करमैरेयौ मद्यविशेषौ । एकः शर्करया क्रियते । द्वितीयः खर्जूरासवः । हारिद्रः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः । हारिद्रो नाम भूप्रसवः कन्दरूपः । स चैवं पित्तकोपनः । पयसा संस्कृत ओदनो मन्थानुपानो विरुद्धोऽनिलश्लेष्मकोपनश्च । उपोदकां तिलकल्केन सिद्धामतीसारहेतुत्वान्नाभ्यवहरेत् । बलाका वारुण्या सुरया सह विरुद्धा । कुल्माषैश्च । कुल्माषो नातिस्विन्नानि सस्यानि । सैव च बलाका सूकरवसया समन्तात् बहुभृष्टा सद्य एव मारयति । गोधादयश्चैरण्डदार्वग्निसिद्धास्तथा तेनैवैरण्डतैलेन सह मूर्च्छिता बहुना भृष्टा इत्यर्थः । हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हरिद्रादारुसीमकायां शूले आसक्तं हरिद्राग्निपक्वं च विरुद्धम् । तथा तदेव हारीतमांसं भस्मना पांसुभिश्च ध्वस्तं सत् समाक्षिकं विरुद्धम् ॥

तथा मत्स्यनिस्तालितस्नेहसाधिताः पिप्पल्यः शीतोष्णं नवपुराणमामपक्वं च नैकध्यमद्यात् । सलिलावगाहः सहसोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्ट्योरुपघाताय । तृष्णाभिप्रवृद्धये च । तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय । शरीरेणायस्तस्य सहसाभ्यवहारः छर्दिषे गुल्माय वा । वाचा त्वायस्तस्य स्वरसादाय । इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयोगी कथितः । भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः । तद्विरोधः पुनरतिप्रसङ्गभयान्नोक्तः । न च तद्विज्ञानमेकान्तभद्रकं, अपिच ॥

मत्स्यनिस्तालनेन स्नेहेन येन मत्स्या निस्तालितास्तेन सिद्धाः पिप्पल्यो विरुद्धाः । सामान्येन स्पर्शेन वा वीर्येण वा शीतमुष्णं च सह नाद्यात् । तथा नवं पुराणं च शालिद्रव्यादि सह नाद्यात् । आमं पक्वं चाहारद्रव्यं सह नाद्यात् । शीतमुष्णेनैव । नवंपुराणेनैवामं पक्वेनैव । इत्येकशब्दार्थः । हरितकफलादीनां तथाविधोपयोगादेव न विरोधः । उष्णेनातपाग्न्यादिना तप्तस्य सहसा तत्कालमेव सलिलावगाहो जलमज्जनं त्वचो दृष्टेश्च नाशनं, तृष्णायाश्चातिवृद्धिं करोति । तथैवोष्णाभितप्तस्य सहसा पयःपानं रक्तपित्ताय शरीरेणायस्तस्य उत्पन्नश्रमस्य भोजनं छर्दिषे गुल्माय वा । वाचा तूत्पन्नश्रमस्य भोजनं स्वरसादाय भवति । इत्यनेन प्रकारेणान्नपानद्रव्याणां विरोधैकदेशः कथितः । यो बाहुल्येनोपयुज्यते । अन्यत्स्वयमूह्यम् । भेषजद्रव्याणां गुडूच्यादीनां विद्यमानोऽपि विरोधोऽतिप्रसङ्गभयान्नोक्तः । ननु चाज्ञातविरोधाविरोधानां कथं तेषां प्रयोग इत्याह । यथोपदेशमेव तेषां प्रयोगो न्याय्यतरः । तेनैतदुक्तं भवति । भेषजद्रव्याणां यत्र स्वबुध्या संयोगकल्पना क्रियते तत्र शास्त्रानुगमनेन प्रयोगो न्याय्यः । कण्ठोक्तेन तु शास्त्रपाठेन प्रयोगो न्याय्यतर इति । न च तद्विज्ञानं भेषजद्रव्यविरोधविज्ञानमेकान्तभद्रकं न भद्रकमेवेत्यर्थः । यतस्तेषां विरोधे ज्ञाते संयोगकल्पनायां स्वल्पमतिर्भिषक् कदाचिन्मुह्यति यतोऽवश्यं केनचिदंशेन कश्चित् केनचिद्विरुध्यते अतः । एतच्च बुध्यमानो भिषक् शास्त्रान्वयिनमप्यूहं कर्तुं न शक्नोति । यत्र तु शास्त्रं बहु प्रविशति तथाविध ऊहः कार्य एव । तस्माद्यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः । ऊहो यथाशक्ति शास्त्रानुगमनेन कार्यः । अपि चेति समुच्चये ॥

उत्क्लेश्य दोषान्न हरेत् द्रव्यं यत्तत्समासतः ।
विरुद्धं तद्धि धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितम् ॥
बलिनां मिथोगुणानां विषमतया समतयाप्युभयथापि ।
संस्कारादिवशेन च भवति निसर्गादपि विरोधः
क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तसं दधि क्षौद्रघृते समांशे ।
वार्यूपरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च ॥
कुशाग्रीयधियामेतदुदाहरणमात्रकम् ।
उपनीतमलं विद्वान् सर्वत्र क्रमते यतः ॥
विस्फोटशोफमदविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशान् ।
कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युम् ॥

20 *

तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः ।
द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिम् ॥
व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥
दोषादिवैपरीत्येन हरते रोगिणां रुजम् ।
ऐकध्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥
योगादिभेदाद्यद्वद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ।
तद्भेदान्तरतस्तद्वद्विरोधोऽपि निवर्त्तते ॥

समासतः संक्षेपतः विरुद्धं किमित्याह । दोषानुत्क्लेश्य स्व स्थानात्सञ्चलय्य यद्द्रव्यं न हरेत् तत्रैव नाशने बहिर्वा निर्हर्तुमशक्तं तद्विरुद्धम् । तद्धि द्रव्यं रसादीनां धातूनां प्रत्यनीकतया प्रतिपक्षत्वेन स्थितम् । तथा सर्वश्च विरोध एवमेवं भवति । कथमित्याह संयोगिद्रव्यगुणानां बलिनामुभयत्रापि बलवतां मिथः परस्परं विषमत्वेनासदृशत्वेन विरोधः । तथान्यत्र बलिनां सदृशानामपि विरोधः । तथान्यतोभयथा विरोधः । केनचित् गुणेन बलिना सादृश्यात् केनचिदसादृश्याच्च संस्कारादिवशेन चान्योऽपि विरोधो भवति । आदिग्रहणेन संयोगदेशकालादीनां ग्रहणम् । अन्यश्च निसर्गात्स्वभावेनैव विरोधः । एतेषामेव क्रमेणोदाहरणम् । क्षीरं बलिना मधुरविपाकित्वेन युक्तं शीतवीर्यत्वेन च कुलत्थैरम्लविपाकैरुष्णवीर्यैश्च सह विरुद्धमित्यसदृशगुणेनोदाहरणम् । तथा क्षीरं मधुररसाविपाकं शीतवीर्यं च तद्विधेनैव पनसेन विरुद्धमिति सदृशगुणेनोदाहरणम् । तथा क्षीरं मधुररसविपाकं शीतवीर्यं च मत्स्यैर्मधुररसविपाकैरुष्णवीर्यैश्च विरुद्धमित्येकदेशसादृश्येनैकदेशासादृश्येन चोदाहरणम् । तप्तं दधि विरुद्धमिति संस्कारोदाहरणम् । क्षौद्रघृते समभागे विरुद्धे इति मात्रोदाहरणम् । ऊषरे स्थितं वारि विरुद्धमिति देशोदाहरणम् । रात्रौ सक्तवो विरुद्धा इति कालोदाहरणम् । ते च सक्तवस्तोयान्तरिता इति संयोगविशेषोदाहरणम् । यवकास्तु केवला विरुद्धा इति स्वभावोदाहरणम् । कुशाग्रीयधियां तीक्ष्णबुद्धीनामेतदनन्तरोक्तमुदाहरणमात्रमुपनीतम् । यतो विद्वान्स्वल्पज्ञः तीक्ष्णबुद्धिः सर्वत्र क्रमते स्वबुद्ध्यैव सर्वमवगच्छतीत्यर्थः । विरुद्धमशनं विस्फोटादीन् कुर्यात् । मतिर्बुद्धिर्विकल्पयोग्या । चित्तं चेतना । महतश्चाष्टौ गदान् कुर्यात् । यथायोगं किञ्चिद्विरुद्धं शूलविषूचिकादींस्तात्कालिकान् करोति । अन्यदभ्यासाद्यपेक्षया यक्ष्मादीन् करोति । अन्यच्च सद्य एव विषवन्मृत्युं करोतीति भिषजा

परिकल्पनीयम् । वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः । तेषु च विरु शनजेषु विस्फोटादिषु रोगेषु संशुद्धिं वमनविरेचनादि कुर्यात् । अथवा तस्य यथास्वं रोगकारणस्य विरुद्धाश स्यैः सर्वैर्गुणैः विपरीतानि यानि द्रव्याणि तैर्विस्फोटादि शममेव कुर्यात् । अथवा देशविषाद्यपेक्षया भाविव्याद्विरु शनशङ्कायां तैरेव भविष्यद्विरुद्धाशनगुणविपरीतैर्द्रव्यैः श रस्याभिसंस्कृतिं संस्कारमेव प्रथमं कुर्यात् । यथाविरुद्धमप वं गुणैर्विपरीतगुणैः संस्काराद्देहे दुर्बलं सत्र रोगाय भव ति । एतच्चास्मद्गुरवो यथाप्रक्रान्तशब्दार्थपरतन्त्रास्तत्रे ति च तद्विरुद्धानि परामृशन्तो वमनादिवत् पूर्वं देहस भिसंस्कृतेरपि वैद्यविधेयतामभिमन्यमानाश्चरकस्य श्रीह्य व्याख्यानमभिमन्यन्ते । भट्टारकेण तु तथाविधैर्वा द्रव्यैः वैमाभिसंस्कारः शरीरस्य इत्यस्य वाक्यस्य व्याध्युत्पत्त्यनैक न्तिकप्रदर्शनपरत्वमङ्गीकृत्य तथाविधैरिति च विरुद्धसमानि प मृश्य विरुद्धैरेव पूर्वसंस्कारो व्याध्यनुत्पत्तिहेतुरिति सात्म हारप्रायतया द्वितीयोऽपि पक्षो य उद्भासितः सोऽस्माभिरुपेक्षि एव । व्यायामेत्यादिना सात्म्यत्वेनैव गतत्वात् तथा व्यायामदीप्ताग्न्यादीनां विरुद्धमपि भोजनं पीडा न भवति स्वल्पकालोपयुक्तं व्यायामेन स्निग्धेन च दी प्ताग्नयो ये तेषाम् । अन्येषां व्यायामीतिपाठः । तेषां व्याय मवतः, स्निग्धस्य, दीप्ताग्नेश्च । वयस्थस्य प्रत्यग्रवयस बलशालिनो बलेन यः श्लाघते । अतिबलस्येत्यर्थः । त विरुद्धमप्यन्नं देशाभ्यासाद्यपेक्षया सात्मीभूतं शरीरे सुत रं पीडायै न भवति । अल्पं च भोजनं विरुद्धमपि पी डायै न भवति । ननु च प्रायेण हि रोगे कश्चिद्विरुद्धान मपि यथेच्छोपयोगाद्रोगनिवृत्तिर्दृश्यते तत्कथमित्याह दोषादीनां दोषदूष्यबलकालादीनां अंशस्वरूपविपरीतत्वेन रो गिणो रुजं हरति । ऐकध्यं सहभावेन दधिदुग्धादीनां यो जना न विरुध्यते । तेनैतदुक्तं भवति । कदाचिद्विरुद्ध प्रयुज्यमानस्य समुदायगुणैर्विपरीता रोगदोषगतिरंशांशिका भवति । तत्र रुजाहरत्वं दृष्टम् । विरुद्धमप्यविरुद्धम् अथवा यद्वत् पथ्यानामपि भावानां संयोगादिभेदेना थ्यता दृश्यते तद्वत्तस्य संयोगादिना विरुद्धस्य भेदान्तरेण धिकसंयोगादिकृतेन विरोधनाशः । तेनैतदुक्तं भवति संयोगविशेषाद्यथा पथ्यानामप्यपथ्यता दृष्टा तद्वद्विरुद्धानाम प्यन्यसंयोगाद्विरोधोऽपि निवर्तते न भवतीति । तथा हि मप्यपथ्यं सात्मीभूतं च देहेऽभ्यासादिवशात्तत्काल ए उचितं तदहितफलत्वात्त्यजेत् । हितं चासात्मीभूतमप

चरेत् । तथाहितं सहसा त्यक्तं हितं च सेवितं रागाय संपद्यते । अत उच्यते पादांशेनेति ।

पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥
क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः संवर्द्धिता गुणाः ।
प्रभवन्ति न पीडायै प्राप्नुवन्ति स्थिरात्मताम् ॥

पादेन चतुर्भागेनापथ्यं त्यजेत् । तेनैव चतुर्भागेन पथ्यं भजेत् । तथांशेन त्यजेत् । अंशेनैव भजेत् । अंशो भागः । स च प्रकरणात् पादस्यैव विज्ञेयः । तेन पादेन वा पादपादेन वा त्यजेदपथ्यं तेनैव च पथ्यं भजेत् । केन क्रमेणेत्याह । एकान्तरमित्यादि । तेनैतदुक्तं भवति । अपथ्यादुचितादेकं पादं चतुर्भागं रोगी बलाद्यपेक्षया पादपादं वा प्रथमदिवसे त्यजेत् । स चतुर्भागः पथ्यादनुचितात् सेव्यः ततो द्वितीयेऽह्नि सर्वमेवापथ्यं ततस्तृतीयेऽह्नि अपथ्यस्य त्रय एव भागाः पथ्यस्यैको भाग इत्येकदिवसान्तरितं चतुर्थादिषु दिवसेष्वेवमेव । आ उपयुज्यमानचतुर्भागसात्मीभावात् । ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरम् । किमुक्तं भवति । चतुर्थे भागे पथ्यस्य सात्मीभूते अपथ्यादुचितात् द्वितीयो भागस्त्याज्यः । तेनार्द्धमपथ्यस्यार्द्धं पथ्यस्य तस्मिन् दिने भवति । द्वितीये दिवसे सात्मीभूतचतुर्भाग एव योज्यः । एवं तृतीये दिवसे चतुर्थे पुनरर्द्धमात्रमेवं द्विदिनान्तरितम् । एवं पञ्चमादिदिवसेष्वपि । आ अर्द्धसात्मीभावात् । ततस्त्र्यन्तरितम् । सात्मीभूतेऽर्द्धे तृतीयो भागोऽपथ्यात्त्याज्यः । पथ्याच्च सेव्यः । तस्मिन्दिने पथ्यस्य भागास्त्रयः, अपथ्यस्यैको भागः । द्वितीये दिवसे सात्मीभूतं पथ्यापथ्ययोरर्द्धमर्द्धम् । एवं तृतीये चतुर्थे च । पञ्चमे पुनश्चतुर्थो भागोऽपथ्यस्य भागास्त्रयः पथ्यस्येति त्र्यन्तरितम् । एवं षष्ठादिषु दिवसेष्वा भागत्रयसात्मीभावात् । ततः सर्वमेव पथ्यम् । एवमेकद्वित्रिदिनानि क्रमेणासात्म्यं सात्म्येनान्तरयितव्यम् । अन्ये मन्यन्ते । प्रथमे दिवसे भागः पथ्यात्सेव्यः । शेषमपथ्यम् । द्वितीये सर्वमपथ्यम् । तृतीये पुनरेको भागः । एवं भाग एकान्तरितः । चतुर्थे द्वौ । पञ्चमे एकः । षष्ठे च सप्तमे पुनर्द्वौ द्वाविति द्व्यन्तरेण । अष्टमे त्रयः । नवमे द्वौ । दशमे तद्वदेकादशे च । द्वादशे पुनस्त्रय इति त्र्यन्तरितः । ततस्त्रयोदशात् प्रभृति सर्वं पथ्यमेवेति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा, अनेनैवैकादिना सात्म्यमसात्म्येनान्तरयितव्यम् । तत्र विचारणादपथ्यं सात्म्यं भुञ्जानः पथ्यभोजनेच्छुरेकं दिवसमपथ्यस्य भागत्रयं पथ्यस्य चैको भागः । द्वितीये सर्वमेवापथ्यमित्येकान्तरितम् । तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावप्यपथ्यस्य । एवं चतुर्थेऽपि । पञ्चमे पुनरपथ्यस्य भागत्रयं चतुर्थो भागः पथ्यस्य एवं द्व्यन्तरम् । ततः षष्ठदिवसे त्रीन् भागान् पथ्यस्य एकमपथ्यस्य । एवं सप्तमेऽष्टमे च । नवमे पुनर्द्वौ द्वौ भागौ दशमे चतुर्थोऽपि पथ्यस्य । तद्वदेकादशे द्वादशे त्रयोदशे । चतुर्दशे पुनस्त्रयो भागाः पथ्यस्य भागोऽपथ्यस्य । अतः पञ्चदशात् प्रभृति सर्वं पथ्यमेव भोज्यम् । अनयोरेव च पक्षयोर्युज्यमानत्वमेव मन्यामहे । तथा च शास्त्रकृद्भिरेव ऋतुसन्धौ चतुर्दशदिनमाना क्रमसमाप्तिरिष्टा । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । प्रथमे दिवसेऽपथ्यस्य त्रीन् भागान् पथ्यस्यैकम् । द्वितीये सर्वमेवापथ्यम् । तृतीये पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य च द्वौ । चतुर्थे पथ्यस्यैको भागः, अपथ्यस्य भागास्त्रयः । पञ्चमेऽप्येवमेव । षष्ठे पथ्यस्य त्रीन् भागानपथ्यस्यैकम् । सप्तमे द्वौ द्वौ पथ्यापथ्ययोरेवमष्टमे नवमे च । दशमादारभ्य सर्वमेव पथ्यम् । इत्यनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति । पथ्यगुणाश्च संवर्द्धिताः स्थिरात्मतां प्राप्नुवन्ति । एतत्प्रसङ्ग एवेदमुच्यते ॥

त्रितयं चैतदुपस्तम्भनमाहारः स्वप्नोऽब्रह्मचर्यं च । एभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोचितमनुवर्त्तते यावदायुःसंस्कारः । तत्र आहार उक्तो वक्ष्यते च ॥

एतत्त्रयमुपस्तम्भो धारकं शरीरस्य । किमित्याह । आहारः, स्वप्नः अब्रह्मचर्यं च एभिरुपस्तब्धं देहं शरीरं युक्त्या अन्यूनाधिकताऽभिधानाया युक्तैः । प्रकर्षयुक्तैर्बलादिभिः समृद्धमापूर्वकर्मसंस्कारपरिक्षयादायुरनुवर्त्तते । तत्राहारः पूर्वेष्वध्यायेषूक्तः । उत्तरे चाध्याये ज्वरादिषु च वक्ष्यते । क्रमप्राप्तः स्वप्न उच्यते ॥

लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी ।
बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥
श्लेष्मावृतेषु स्रोतस्सु श्रमादुपरतेषु च ।
इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्रा विशति देहिनम् ॥
सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ।
विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात् काळरात्रिरिवापरा ॥
सैव युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
योगाभियोगिनो बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥
ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥
शुक्लातिभाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
क्रोधशोकभयैःक्लान्तान्श्वासाहिध्मातिसारिणः
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान् ।
अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति

लोकानामादिसर्गे जगदुत्पत्तिकाले प्रभवो यस्याः सा तथाविधा । तमः कारणान्मूलं यस्याः सा तमोमूला । तमोमयी तमस एव विकारः । तेनैतदुक्तं भवति । सर्वथा तमस्तस्याः कारणमिति । अत एव सा रात्रौ प्रायेणोत्पद्यते । तमसो नाम महागुणस्य बाहुळ्यात् । सा च निद्रा रात्रौ भवति दिवा वा ; केवलमनया युक्त्या जन्तूना विशति । कथेत्याह । श्लेष्मावृतेष्वित्यादि । आहाररसवशात् श्लेष्मणा स्रोतस्स्वावृतेषु निरुद्धेष्विन्द्रियेषु च स्वस्वविषयग्रहणकारणाच्छ्रमादुपरतेषु निवृत्तेषु देहिनं निद्रा आविशति । आविष्टायां च निद्रायामिन्द्रियेषु च विषयेभ्यो निवृत्तेषु मनो यदा स्वकर्मणो न निवृत्तं, तदा नानारूपं स्वप्नं प्रपश्यति देही । यदा तु कारणवशेन मनोऽपि स्वकर्मणो निवृत्तं भवति, सा सुषुप्तावस्था । तस्यां न किञ्चिदपि पश्यति । तस्याश्च निद्रायाः सुखादिकमायत्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । सम्यक् सेविता सुखपुष्टिबलवृषत्वज्ञानजीवितैर्योजयति नरम् । असम्यक् प्रयुक्ता तु दुःखकार्श्यबलत्वक्लीबताज्ञानैर्योजयति । न च जीवितामिति संबन्धः । अजीवितेन मरणेन योजयतीत्यर्थः । वृषत्वं स्त्रीगमनशक्तिः । ज्ञानं बुद्धिः । एतदेवोच्यते । सा निद्रा अकाले वक्ष्यमाणे तदुपयोगप्रतिषिद्धे काले अपि स्वल्पोपसेविता तथा काले ऽप्यत्यन्तसेविता सर्वदा वा नैव वा सेविता आयुर्जीवितं पराकरोति नाशयति । जीवितेऽपि व्याध्यादिभिः सुखं पराकरोति । यथा परा द्वितीयेव काळरात्रिः मरणनिशा सुखस्यायुषश्च नाशनात्साऽऽश्रयम् । सैव निद्रा युक्ता सम्यक् प्रयोगेण देहं सुखेनायुषा च योजयति । यथा योगे तत्त्वज्ञानेऽभियोगिनः । पुरुषस्य निर्मलाबुद्धिरतमसा शुद्धस्वभावेन सत्त्वरूपेण योजयति । अथवा तमसा कारणेन निर्मला सुखायुषा योजयतीत्यर्थः । तस्याश्च निद्रायाः काले प्रयोग उक्तः तं च कालं दर्शयति । रात्रौ जागरणं निद्राया असेवा रूक्षं देहे रूक्षाणां भावानां वृद्धिकरमित्यर्थः एवं दिवा प्रस्वपनं स्निग्धम् । आसीनप्रचलायितं न रूक्षं, न चाभिष्यन्दि । आसीनप्रचलायितं दिवाऽप्युपविष्टस्य स्वल्पा निद्रा, अभिष्यन्दी मालिन्येन स्रोतसां स्रावकः । ग्रीष्मे तु दिवास्वप्नं विहितम् । यतस्तस्मिन् काले वायोश्चयो भवति । आदानं च परिपुष्टं भवत्यतो रौक्ष्यम् । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्याः स्वल्पा भवन्ति । दिवास्वप्नश्च सन्तर्पकः । ग्रीष्मादन्यस्मिन् काले दिवास्वप्नः पित्तश्लेष्मकरः । एषां ह्यतिभाष्यक्लान्तादीनां दिवास्वप्नेन धातूनां वातादीनां देहधारकाणां साम्यमनूनाधिकता भवति । श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति उपचिनोतीत्यर्थः ।

बहुमदेःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।
विषार्त्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥
हलीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ।
ज्वरभ्रमप्रमतिभ्रंशस्रोतोरोधाग्निमन्दताः ॥
शोफारोचकहृल्लासपीनसार्द्धावभेदकाः ।
कण्डूरुक्कोठपिटकाकासतन्द्रागळामयाः ॥
विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनिद्रया ।
अपच्यमानो बाहुल्यात् स्रोतांस्यावृणुते कफः॥
ततः स्रोतस्सु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ।
गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्याद‍तिनिद्रता ॥
विरेकः कायशिरसोर्वमनं रक्तमोक्षणम् ।
धूमः क्षुत्तृड्व्यथाहर्षशोकमैथुनभीक्रुधः ॥
चिन्तोत्कण्ठाऽसुखा शय्यासत्त्वौदार्यं तमोजयः
रूक्षान्नं चाहितां निद्रां वारयन्ति प्रसङ्गिनीम्॥
अत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।

कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ।
जाड्यग्लानि भ्रमापक्तितन्द्रारोगाश्च वातजाः
कफोऽल्पो क्षयुनोद्भूतो धमनीः सन्निरुध्य तु ।
कुर्यात्संज्ञापहां तन्द्रां दारुणां मोहकारिणीम् ॥
उन्मीलितविनिर्भुग्ने परिवर्त्तिततारके ।
भवतस्तत्र नयने स्रुते लुलितपक्ष्मणी ॥

अर्द्धत्रिरात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परम् ।
यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ॥
असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ।
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं रसान् ॥
आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान् गौडिकपैष्टिकान्
शालीन्मद्यानि (माषांश्च / मद्यानि) कीलाटान् माहिषं दधि
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणम् ।
चक्षुपस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥
प्रवाते सुरभौ देशे सुखां शय्यां यथोचिते ।
संवाहनं स्पर्शसुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः
सर्पिः क्षीरानुपानं च जीवनीयैः शृतं पिबेत् ॥
कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः
निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्त्तते ॥
एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः परिवर्जयेत्
कालस्वभावामयचित्तदेहखेदैः कफागन्तुतमोभवा च ।
निद्रा बिभर्त्ति प्रथमा शरीरं पाप्मान्तगा व्याधिनिमित्तमन्याः ॥

बहुभेदः श्लेष्मशरीरा अप्यतिस्निग्धाहारादिशीलिनश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः विषार्त्तः कण्ठरोगी च निशास्वपि न जातुचित् स्वप्यात् । अहितनिद्राया विरुद्धनिद्रायाः सेवनेन हलीमकादीनामुद्भवः । इमे वक्ष्यमाणलक्षणाः । शिरसो जाड्यं गुरुत्वमिन्द्रियापाटवं च स्तैमित्यं गात्राणां निरुत्साहत्वम् । विषार्त्तस्य निद्रयाविषवेगप्रवृत्तिः अतिनिद्रायाः कारणमुच्यते । बाहुल्यात् कफस्याग्निः कफं पक्तुं न शक्नोति । अतः सोऽपच्यमानः स्रोतांस्यावृणुते स्थगयति । ततः स्रोतोरोधात् गात्रगौरवं गात्रगौरवादालस्यं आलस्यादतिनिद्रता । एतामतिनिद्रां प्रसङ्गिनीमनुपक्तां कायविरेकादीनि नाशयन्ति । असुखा कष्टा । उत्कृष्टसत्वत्वं सत्वौदार्यम् । एतान्येव च विरेकादीनि सम्यङ्निद्राया अपि नाशहेतवः कालश्च निद्रानाशहेतुः येन प्रभातादौ सा न भवति । शीलमभ्यासः तेन यस्य यस्य यस्मिन् कालेनिद्रानिवृत्तिरभ्यस्ता तस्य तस्य तस्मिन काले सा भवतीति । तथा क्षयो धातूनां निद्रानाशकारणम् । व्याधिश्चान्यो ज्वरादिः । वातपित्तयोश्च वृद्धिः । तस्याश्च सम्यङ्निद्राया नाशादङ्गमर्दाद्युद्भवः । कफोऽल्पः इत्यादि सुबोधम् । कारणात् कालानातिक्रमेण रात्रौ निद्रां सेवेत यादृशी सात्म्या असात्म्ये जागरणे प्रवृत्ते प्रातर्दिवाऽप्यर्द्धं जागरणस्य स्वप्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । यस्य रात्रौ यामद्वयं जागरणं प्रवृत्तं तेन दिवा प्रभाते याम एकः स्वप्तव्यः अभुक्तवता । यस्तु विरेकादिकारणेन वातकोपेन मन्दनिद्रः क्षीरादीञ्छीलयेत् । तथानूपानामौदकादीनां च मांसानां सम्बन्धिनो रसान् भक्ष्यांश्च गुडसंस्कृतान् पिष्टशालिकृतांश्च तथा शालियोनीनि मद्यानि किंभूतानि ? मदकारणशक्तियुक्तानि । अन्येषां शालिमद्यानि माषांश्चेति पाठः । मूर्ध्नः शिरसस्तर्पणं स्नेहपूरणम् । तच्च वक्ष्यते । शिरसो वदनस्य च सुस्निग्धैर्लेपः प्रवाते वातसंयोगे देशे । संवाहनं मर्दनम् । किंभूतम् । स्पर्शसुखकरं न पीडाकरमित्यर्थः । केन कार्यम् । चित्तज्ञैरनुजीविभिः तथा जीवनीयैरौषधैः शृतं पक्वं सर्पिः पिबेत् । तदनु च क्षीरं केवलमेव । कान्ताबाहुलतेत्यादि सुबोधम् । एतान्येव च क्षीरादीनि निद्रालुः प्रसक्तनिद्रो भूयिष्ठं बाहुल्येन परिवर्जयेत् । कालस्वभावादिभिः सप्तविधा निद्रा । तत्र प्रथमा या निद्रा सा कालस्वभावप्रभवा शरीरं धारयति । अन्तगा तमोभवा पाप्मा दुष्टा । अन्या शेषा या आमयखेदेन, चित्तखेदेन, देहखेदेन चामादिना, श्लेष्मप्रभवा आगन्तुना शस्त्रप्रहारादिना जाता एताः व्याधीनां निमित्तम् ।

स्वप्नमुक्त्वा क्रमप्राप्तमत्रब्रह्मचर्यमुच्यते ।

ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाम-

निष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकृशां गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृताङ्गीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनिमन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबन्धुभृत्यपत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघातसलिलौषधद्विजगुरुसुरनृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ पर्वेष्वनङ्गे पिपासुरप्रणीतसङ्कल्पो वा न गच्छेत् । न च विपरीतव्यवाये योजयेत् । विशेषेण चातिव्यायतां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च । मूर्द्धाभिघातं च परिहरेत् । न च निषेकाभिमुखं शुक्रं धारयेदिति । मनःशरीरस्थितिमात्रमेव व्यवायं सेवेत । न तत्परः स्यादिति भवति चात्र श्लोकः ॥

अब्रह्मचर्यं स्त्रीगमनं ग्राम्यधर्मप्रवृत्तिरिति पर्यायः तस्यां तु ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ प्रकृतायां रजस्वलात्वादियुक्तां नारीं न गच्छेत् । चैत्यादिषु प्रदेशेषु दिवसगोसर्गादिषु च कालेषु । अनङ्गे च । पिपासाद्यवस्थासु च । रजस्वला उदक्या । अनिष्टां रूपादिना अप्रियाम् । अनिष्टाचारा या प्रियापि तद्विष्टमाचरति । अशस्तां हीनाकृतिजन्मलक्षणाम् । विकृताङ्गीं कौब्जवामनत्वादिजन्मयुक्ताम् । गणिकां वेश्याम् । अप्रजसं वन्ध्याम् । यस्या वा प्रजा जातापि न जीवति । दुष्टा व्याधिभिर्योनिर्यस्याः अन्ययोनिर्वडवागर्दभादिः अन्यस्त्री परस्त्री विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां न गच्छेत् । वर्णवृद्धा जात्यधिका । वयोवृद्धा प्रसिद्धा । सगोत्रामेकगोत्रां तथा गुर्वादिपत्नीं च विशेषाद्वर्जयेत् । चैत्यः प्रसिद्धः । ग्रामात् बहिर्महावृक्षश्च चैत्यः चत्वरः त्रिपथमाघातनं सूनादिनिग्रहस्थानम् । सलिलादीनामालयेनाश्रयवाचिना संबन्धः । सलिलालयो नदीतटाकादिः । औषधालयः तत्स्थानं पर्वतवेश्मादि । यत्र बहून्यौषधानि भवन्ति । गोसर्गो रात्रिक्षयः । पर्वदिनं चतुर्थी षष्ठ्यष्टमी अमावास्या च । अनङ्गे योन्यभिधानादङ्गादन्यत् पाण्यूर्वादि । अप्रणीतसङ्कल्पोऽनुत्पन्नतदिच्छः । न विपरीतव्यवाये च स्त्रियं कांचन योजयेत् । अतिव्यायतत्वादियुक्तां तु विशेषेण न योजयेत् । अत्रानृतुमत्यसञ्जातार्त्तवा बाला । ऋतुमतीमिति केचित् पठन्ति ।

अतिव्यायता महाभोगशरीरा । विपरीतव्यवायः स्त्रियाः पुरु
कर्म । मैथुने मूर्ध्नः शिरसोऽभिघातं ताडनं वर्जयेत्
तथा वक्षःप्रभृतीनां देशाद्यपेक्षया च परिग्रहः । यावता व्य-
वायेन मनस औत्सुक्यं शरीरे च शुक्लमुद्रादिकं न पश्
ति । तावन्तमेव व्यवायं सेवेत । नैव मैथुनपरं स्यादि
भवति चात्रेति शैली ।

विस्रब्धहृष्टो रहसि तत्कामस्तरुणः पुमान्
समास्थिताङ्गः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ।
नानाशितो नात्याशितो वृष्याणांतर्पितस्त्र्यह
नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत् ॥
त्र्यहाद्वसन्ते तस्यान्ते पक्षात्तद्वत् घनोदये
सेवेत सेवतः कामं हेमन्ते शिशिरे बली ।
स्नानाङ्गरागव्यजनेन्दुपादमांसासवक्षीररसा
रसालाम् ॥
भक्ष्यान् सिताढ्यान् सलिलं सुशीतम्
सेवेत निद्रां च रतान्ततान्तः ।
स्त्रीसंसर्गाद्धिसद्यः स्यात् क्लीवता बलिनामपि
एवं चाप्यायते शीघ्रं तेषां शुक्रं च धाम च ।
हृष्व्यायुरोजःशुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रयान् गदा
वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ।

विस्रम्भादियुक्तो नारीं व्रजेत् । विस्रब्धः स्वस्थम
नाः रहस्येकान्ते । तत्कामो गम्यमानयोषित्कामः । गम-
नाद्दिवसात् पूर्वं दिवसत्रयं वृष्यैराहारैः कृततृप्तिः । किंभूत
नारीं नारीगुणैर्वाजीकरणाध्यायोक्तैर्युक्ताम् । तत्र हि तस्मा
यस्य हृदयमित्यादिना वक्ष्यति । पूर्वोक्तैश्च गुणैर्विस्रम्भादि-
भिः पुरुषोक्तैः । केवलं लिङ्गवैपरीत्यम् । वसन्ते त्र्यहान्ना-
रीं व्रजेत् । तस्य वसन्तस्यान्ते ग्रीष्मे पक्षात्तद्वत् घनोद-
ये वर्षासु हेमन्ते शिशिरे च बली बलवान् कामतो यथेच्छ
सेवेत । शरदि त्वनुक्तावपि वसन्तसदृशबलादिमत्त्वात्त्र्यहा-
देव नारीं व्रजेत् । तथा च श्रीमाहटग्रन्थ एव । त्र्यहाद्व-
सन्तशरदोरिति । रतान्ते च तान्तः क्रान्तः स्नानादीन् सेवेत ।
किमर्थमेतत् कुर्यादत आह । स्त्रीसंसर्गादिति । बलिनामपि
स्त्रीसंसर्गे तत्कालं क्लैब्यमवश्यमेव भवति । अनेन तु स्ना-
नादिना कृतेन शीघ्रमेव शुक्रमाप्याय्यते । अतो यथोक्त

ईधानादन्येन नारीं गच्छन्मूढो दृष्ट्यादिक्षयं मेढ्ररोगान् वातकोपमधर्मं च प्राप्नोति यथासंभवम्।

उत्तानो वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः
तिमिरादिगदोत्पत्ति मूर्द्धाद्याहननाद् ध्रुवम्।
भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः
अपर्वमरणं च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥
नचोनः षोडशाद्वर्षात् सप्ततेः परतो न च
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गन्तुमर्हति।
अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन्
उपतप्येत सहसा तटाकमिव काजलम् ॥
शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम्
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन्।
कायस्यतेजः परमं हि शुक्रमाहारसारादपि सारभूतम्
जितात्मना तत् परिरक्षणीयं ततो वपुः सन्ततिरप्युदारा ॥
अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान्
सुखोदर्केषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितम्।
प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः कालवैकृतम्
हितेऽपि रतमाहारे योजयन्त्यामयैर्नरम् ॥

तथा स्त्रियाः पुरुषायिते पुरुष उत्तानो गच्छन् वायोर्विपरीत्येनाशु शुक्रनिर्गमनाद् वृष्यादीन् प्राप्नोति। यश्चा याथापि शुक्रवेगरोधी सोऽपि। वृद्धिरान्त्रवृद्धिः। यश्चो मूर्द्धाद्याहननात्तिमिरादीनूर्ध्वजत्रुरोगानुरसः शूलादींश्च प्राप्नोति। ध्रुवमावश्यकं। अतिमैथुनात् भ्रमाद्युत्पत्तिः। अपर्वमरणमकालमरणम्। विशेषेणावीर्यबलहानिः ऊरुदौर्बल्यम्; आयुर्यो नरः कामयते स षोडशाद्वर्षादधः सप्ततेरूर्ध्वं च वर्षेषु स्त्रीभिः संसर्गं गन्तुं नार्हति। यतः षोडशादूनवर्ष अतिबालः असम्पूर्णधातुः सहसा स्त्रियो गच्छन्नुपतप्येत। यथा तटाकं काजलं स्तोकजलं झटित्येव सूर्यसंतापादिभिरुपतप्यते शुष्यति तथा। सप्ततेरूर्ध्वं वृद्धः स्त्रियो व्रजन् आशु विशीर्येत झटिति नश्येत् यथा जन्तुभिः कृमिभिर्भक्षितं काष्ठं शुष्कं रूक्षं विजर्जरमतिपुराणत्वात्कष्टस्थैर्यं स्पृष्टं नश्यतीति। एवं स्थिते जितात्मना जितेन्द्रियेण सता शुक्रं परिरक्षणीयम्। यतः कायस्य शरीरस्य शुक्रं श्रेष्ठं तेजः किंभूतं तत् आहारस्य सारात्रसात्म्यादपि सारभूतं तस्माद्रक्षणीयम्। अतश्च रक्षणीयम्। यतस्ततः शुक्राद्रक्षिताद्वपुः शरीरं सतेजस्त्वादुदारमुत्कृष्टं भवति। इदं कर्तव्यताप्रसङ्गेनोच्यते। तादात्वसुखसंज्ञकान् भावानप्रमत्तो भजेत्। तादात्वसुखसंज्ञकान् ये तदात्वे दृष्ट एव तत्काले सुखफला योषिदाहारादयस्ते भावाः अप्रमत्तादिना सता सेव्याः। यतो दृष्टादृष्टयोर्दुःखफलत्वेन न विरुध्यन्ते येतदात्वसुखास्तेषां वस्तुतो दुःखानामेव सुखबुद्धिर्लोकस्येति ज्ञापयति संज्ञाग्रहणेन। तथा सुखोदर्केषु सद्यो दुःखदेष्वपि अदृष्टसुखफलेषु सज्जेत तात्पर्यमाश्रयेत तपोदानादिषु। एतदुभयं देहस्य हितत्वे पर्याप्तम्। तस्मात् प्रज्ञापराधादि नरमामयैर्व्याधिभिर्योजयति। प्रज्ञापराधो दिनचर्योक्ताचारव्यतिक्रमः तथासात्म्यैरनुचितैः शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैः संयोगः। कालस्य च विकृतत्वं विषमत्वं वा यथाप्राप्तत्वाद्विपरीतस्वरूपत्वम्। किंभूतं नरमित्याह हितेऽप्याहारे रतमहितस्य त्वाहारस्य रोगकृत्त्वं स्थितमेवेत्यपिशब्दस्यार्थः।

नापथ्यसेविनं सद्यः प्रबाधन्ते तदा मलाः
प्रकोपं प्रतिविघ्नन्ति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यदा।
न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत्
न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च
सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूंषि च ॥
व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदोषादिवर्द्धितम्।
त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभिश्चिताः
मिथोविरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥
सर्वे समप्रकुपिताः प्राप्याल्पमपि कारणम्
प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गगाः।
देहेऽहितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः
अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते ॥
दोषाश्चैषां क्षयं यान्ति कर्मवातातपादिभिः
भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत्।
एको विकृतवाग्वादियुगपत्सेवनाद्गदः

वातादीनां तु विकृतैर्विकृताद्ग्रहचारतः ॥
भौमान्तरीक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते
संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ।

ननु चैवं हि दृष्टं यथा अपथ्यं सेवितं न च रोग उत्पन्नः । तत् कथमित्युच्यते । अपथ्यसेविनं पुरुषं मला वातादयः सद्य एव तदा न बाधन्ते यदा भिन्नविसदृशैर्दूष्यदेशादिभिः प्रकोपे विघ्नन्ति । यथा पित्तकोपकारणे आनूपदेशे सेविते झटिति व्याधिर्नोत्पद्यते । यदि तु दूष्यादीनां सादृश्यात् मलानां कोपे विघ्नो न भवति तदावश्यं सद्य एव बाधन्ते । अतश्च सद्यो न बाधन्ते मलाः । यतो न सर्वापचारोऽपथ्यसेवनं सर्वदैव सर्वदोषकरः । तेनैतदुक्तं भवति कश्चिदपचारः कदाचिद्दोषविशेषहेतुः । दूष्यादिसादृश्यात् । यतो न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि एकदोषहेतूनि । तथा हि येनापथ्यं श्लेष्मकारणं सेवितं तस्य तस्मिन्नाहारादाववश्यं तीव्रविपरीतदोषकारणमपि संभवति । येन स न तथा कुप्यति । यतश्च सर्वे दोषा न सदृशबलाः । कश्चिद्धीनबलो बलाधिकेन रुद्धकोपो न कुप्यति न च सर्वाणि वपूंषि व्याधिक्षमत्वे शक्तानि । तेनैतदुक्तं भवति बहुरपि दोषः कुपितो व्याधिक्षमे देहे न लक्ष्यते । पीडाकरणाशक्तत्वात् । तथा तुल्यैर्दूष्यादिभिरुपबृंहितमपथ्यं यतोऽपथ्यतमतां गच्छति बलात् । एतदुक्तं भवति विसदृशैर्दूष्यादिभिर्युक्तमपथ्यं कदाचिद्दोषकरं न भवति । तुल्याः सदृशदूष्यादयः । यथा श्लेष्मप्रकृतेर्मन्दाग्नेरल्पबलस्य स्वल्पसत्त्वस्य स्निग्धादिसात्म्यस्य स्निग्धगुर्वादिप्रकुपितेन कफेन वसन्ते मेदसो दूषणम् । अत्रैकद्वित्राणां दूष्यादीनां सादृश्यासादृश्ययोः कार्यकर्तृत्वे गुरुलाघवं कल्पनीयम् । त एव च वातादयो दोषा ये अपथ्यहेतवस्ते चिरादपि स्वल्पमपि कारणमासाद्यापथ्योचिते देह आशुकारिणो व्याधीनां मारणात्मकेन कर्मणा भवन्ति । किंभूताः? हेतुभिः कारणैः शीतगुर्वादिभिर्बहुभिश्चिताः सञ्चिता मिथः परस्परेण विरुद्धास्तथा बलवन्तो दीर्घकालानुबन्धिनो बहुकालस्थिताः सर्वे च सममेककाले प्रकुपिताः प्राणायतनं प्राणस्थानं हृदयादिकमाश्रित्य प्रकुपिता गम्भीरा अन्तस्सराः सर्वमार्गिका अशेषस्रोतोव्यापिनः । अन्येषां चाहितान्यपि अभ्यासादुपशयवन्ति भवन्ति । उपशयः सात्म्यं देहसुखकर्तृत्वम् । ननु च तदहितं वातादिकोपेन कथं रोगं न करोति उच्यते । तेषामहितोचितानां दोषाः कर्मभिर्द्धावनलंघनादिभिर्वातातपादिभिश्च क्षयमायान्ति । प्रतिदिनं वृद्धाः प्रतिदिनमेव क्षीयन्ते । ननु चैवमनतन्त्रोक्तेन प्रकारेण भिन्नेषु भिन्नवयःसु भिन्नकालेषु च दोषदूष्यादिषु बहूनामेकरोगोत्पत्तिः समकालं दृष्टं तत् कथमित्युच्यते भिन्नाहारेत्यादि । भिन्ना विसदृशा आहारादयो येषां ते तथाविधाः तेषां सममेककालं य एको गदः स विकृतानां वाय्वादीनां युगपदेककाल सेवनात् कथं तेषां वातादीनां तथाविधा विकृतिरुच्यते । विकृतात् ग्रहाणां राशिगमनात् । भौमादिभ्यश्चोत्पातेभ्यः । भूमौ जातो भौमः । एवं दिवि स्वर्गेऽन्तरीक्षे च । एतेषां च विकृतग्रहचारभौमोत्पातादीनां सामुदायिकात् पूर्वकृतात्सम्प्रति कृताच्च मिश्रीभूतात् कर्मणः संभवः पूर्वं कृतेन तस्मिन् काले पुरुषस्य प्राप्तफलेन साम्प्रतिकेन च पूज्यपूजाव्यतिक्रमेण च । ननु दुष्टानां वातादीनां दोषकारणत्वमुक्तम् । के च ते इति न ज्ञायन्ते । अतो लक्षणार्थमुच्यते ।

दुष्टो वायुरभिष्यन्दी स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः
कुण्डली भैरवरवः परुषोऽनार्त्तवो बली ।
अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः
रसवर्णादिविकृतमपक्रान्तविहङ्गमम् ॥
निन्दितमभवं तोयमुपक्षीणजलाशयम्
मक्षिकामूषिकाव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ।
देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्ममहौषधिः
कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिङ्गो यथायथम् ॥
एते दुष्परिहारत्वादहितायोत्तरोत्तरम्
येषामनियतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे ।
कर्म पञ्चविधं तेषां योज्यं तद्वद्रसायनम्
शस्यते देहवृद्धिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः
ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः
सद्धर्मः सत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनाम्
देशानामविपन्नानां साधूनां च निषेवणम्
दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणम् ॥

दुष्टो वायुरभिष्यन्दी मालिन्येन स्रोतसां स्रावकः । स्तिमितः अवेगवानत्युष्णो भवत्यतिशीतो वा कुण्डल्यावर्त्त

वान् भैरवरवो भीषणशब्दः । परुषस्तथानार्त्तवः आर्तवाद्विपरीतः बली बलवान् अन्योन्यं परस्परं दिग्विशेषेण व्याहतगती रुद्धमार्गः पांस्वाद्यान्वितश्चेति दुष्टवातलक्षणम् । तोयं दुष्टं रसविकृत्यादियुक्तं निन्दितात् कुत्सिताद्देशादेः प्रभवो यस्य तन्निन्दितप्रभवं अथवा निन्दितानां क्रिम्यादीनां प्रभवो यतः स निन्दितप्रभवः । देशो दुष्टो मक्षिकादिप्रदूषितो भवति । अत्र च भूयिष्ठमपथ्यान्यन्नानि भवन्ति । कालश्च दुष्टो यथाप्राप्तर्त्तुस्वरूपविवक्षया विपरीतलिङ्गोऽतिलिङ्गो हीनलिङ्गश्च । एते दुष्टा वातादयः उत्तरोत्तरमाहिताः । यो यस्मादुत्तरः स तस्मादाहितः । कथमाह । उत्तरोत्तरमेव दुष्परिहारत्वाद्वातोऽपि दुष्परिहारः । सोऽपि कदाचित् परिहर्तुं शक्यते । वेश्मप्रवेशादिना ततोऽपि जलं दुष्परिहारम् । अन्नपानाद्युपयोगात् । ततोऽपि देशो विना देशान्तरमुपायाभावात् । ततोऽपि कालः अन्यदेशगमनाद्युपायासम्भवात् सर्वगत्वात् कालस्य । अस्मिंश्चोपहतवातादिसंभवे काले सुदारुणे पञ्चविधं कर्म प्रयोज्यं प्रतिघातार्थमुच्यते । येषां पुरुषाणां तस्मिन् दुष्टे काले सुदारुणे पूर्वकृतं कर्मानियतफलदायि तेषां पञ्चविधं वमनादिकर्म योज्यम् । नियतफलदायिना तु कर्मणा केषांचिद्दोषधादय उपायाः कुण्ठीभवन्त्येव । पूर्वकृतस्य कर्मणो नियतानियतत्वेन द्वैविध्यमस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यते । तेषां तस्मिन्नेव काले रसायनं योज्यम् । भेषजानि पूर्वोद्धृतानि यान्यनुपहतकालगृहीतानि । तस्मिन् काले जीवितरक्षणाय दैवव्यपाश्रयं कर्म बल्युपहारमणिमन्त्रादिकं ब्रह्मचर्यादिकं च शस्यते। अविपन्नानामदुष्टानां देशानाम्।

हेमन्तादिषु कुर्वीत स्वं स्वं चाकालिकेष्वपि
विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वन्द्वकारितम् ।
ऋतुचर्यादिशीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया
अत एव च चर्यायां हेमन्तशिशिरे समे ॥
सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते
दैवे पुरुषकारे च स्थितं तस्य बलाबलम् ।
अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकम्
विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः ॥
तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चापरा ।
मध्या मध्यस्य मिश्रस्य सङ्कीर्णा शृणु चापरम्
दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥
तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम्
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।
कर्म किञ्चित् क्वचित्काले विपाकनियतं महत्
किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ।
उपदिष्टस्ततश्चैष हिताहितविधिक्रमः ॥

तथाकालिकेषु विपरीतर्त्तुप्रसङ्गोद्भूतेषु हेमन्तादिषु स्वं स्वमात्मीयं विधिं कुर्यात् । यतस्तस्य विधेः शीलने शीतादीनां शीतोष्णवर्षाणां द्वन्द्व उपतापः पुरुषं कारयति । तेनैतदुक्तं भवति । ज्येष्ठाषाढयोरन्ययोर्वा मासयोः ग्रीष्मादिस्वलक्षणप्रसङ्गे हेमन्तादिस्वलक्षणं दृश्यते । तत्र तस्यागन्तोर्हेमन्तादिकस्य चर्यां सेवेत । यतो येषा ऋतुचर्याध्यायकथिता हेमन्तादिषु चर्या सा न यथेच्छमेव क्रियते । किं तर्हि ? शीतादिद्वन्द्वप्रतीकारार्थम् । तेन यस्मिन्नेव मासे शीतादयस्तस्मिन्नेव सा चर्या सेव्या । एतदेवोच्यते ऋतुचर्येत्यादिना । शीतादिदोषप्रतीकारा ऋतुचर्योक्ता न मासमात्रमाश्रित्य । एतस्मिन्नर्थे उपपत्तिरुच्यते अत एव चेत्यादि । हेमन्तशिशिरयोरत एव शीतदोषसादृश्याच्चर्यापि सदृश्येवोक्ता। आयुषो रक्षणवस्तुनः प्रकृतत्वादिदमुच्यते । सर्वेषां प्राणभृतां शरीरिणामायुर्नित्यमुभयकर्मबलवत्त्वाद्बलवत्त्वरूपामपेक्षते युक्तिम् । एष च पूर्वो ग्रन्थो यथोत्तरग्रन्थेन सविस्तरमुच्यते । दैवे पुरुषकृते वा कर्मणि बलवति तदायुषोऽपि बलवत्त्वम् । तस्याबलत्वेऽप्यायुषोऽप्यबलत्वं सुबोधम् । ते च दैवपुरुषकर्मणी आयुषो हेतुभूते प्रत्येकं श्रेष्ठमध्यावरत्वेन त्रिप्रकारे । तयोर्दैवपुरुषकर्मणोरुदारयोः श्रेष्ठयोर्या युक्तिः सा नियतकालस्य दीर्घस्य चायुषो हेतुः । तयोश्च हीनयोरपरा युक्तिरेतद्विपरीतस्यायुषो हेतुः । तयोश्च मध्या युक्तिर्मध्यस्यायुषो हेतुः । संकीर्णा युक्तिर्यत्र एकस्य कर्मणो बलवत्त्वमन्यस्य मध्यत्वमबलत्वं वा । ए-

वं मध्यत्वाबलवत्वे अपि। सा सङ्कीर्णा सङ्कीर्णस्य लक्षणसङ्करयुक्तस्यायुषो हेतुः। ननु द्वे बलवत्त्वाबलवत्वयुक्ते एकत्र विरोधात् कथं फलदायिनी अत उच्यते। पुरुषकारेण दानादिना बलवता अबलं दैवं कर्मोपहन्यते। दैवेन बलिना पौरुषमबलमुपहन्यते। यद्येवं कर्म बलवद् दृष्ट्वा एके आयुर्नियतप्रमाणं मन्यन्ते तेऽप्येवं ब्रुवन्ति। यथा प्राप्तोपाया अपि म्रियमाणा दृष्टास्तस्मान्नियतमायुः। एतच्च पौरुषस्य बलवता दैवेनोपघातात्। तच्च दैवं कर्म द्विविधम्। महत्वान्नियतफलमल्पत्वाच्चानियतफलम्। तच्च पौरुषैः कर्मभिः प्रतिबोधकैः फलदानेन नियम्यते। एवं चकर्मणो द्वैविध्यान्नियतानियतफलरूपात् कालाकालभेदेन मृत्युरपि द्विविधः। तेनैतदुक्तं भवति। अनियतफलेन कर्मणा मृत्युरकालज उपदिष्टो, नियतफलेन कालज इति। अतश्च कारणान्मृत्युद्वैविध्यादस्मिन्नायुर्वेदे हिताहितविधिरुपदिष्टा। तेनैतदुक्तं भवति। नियतफलकर्मजस्य मृत्योरायुर्वेदमकारणम्। अनियतफलस्य तूत्पत्तिरक्षणार्थं हिताहितज्ञानहेतुत्वेनायुर्वेद उपयुज्यते एव।

एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः॥
श्येनादिना च यागेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः।
दीर्घश्रवससोमाद्यैर्विहितश्चात्मनो वधः।
आयुष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्ट्या मित्रविन्दया।
सर्वस्मादेव चात्मानं गोपायेदीदृशी स्मृतिः॥

तथा च वेदवादिन एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते। तत्रैकः कालजः। शतमागन्तवः। तैश्च वेदवादिभिः आयुषो वृद्धिनाशहेतू चोक्तौ। तथा च तैः श्येनादिना च यागेन भ्रातृव्यस्य शत्रोर्वधो विहितः। दीर्घश्रवससोमादिना चात्मनो वधस्तैर्विहितः। आयुष्कामस्य पुरुषस्य तत्प्राप्तिरायुष्प्राप्तिस्तैर्वेदवादिभिः मित्रविन्दानामया इष्ट्या विहिता। सर्वस्मादेव चात्मानं गोपायेद्रक्षेदिति तेषां स्मृतिः। यदि चोपायापेक्षिण्यायुष स्थितिर्न स्यात् तदैतत्सर्वं न सम्भवेत्।

तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम्।
विषमापरिहारेण जायते नियतायुषाम्॥
ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि।
अकाण्डे शस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा।
उद्भ्रान्तचण्डमातङ्गतुरङ्गादिसमागमम्।
अरातिदुष्टवाय्वादिसाहसाहितभोजनम्॥
वर्जयेदिति न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः।
दैवव्यपाश्रयाद्यांश्च रसायनविधींस्तथा।
न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः।
अहिसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत्।
मिथ्याप्राकारदुर्गाणि मिथ्यामारणरक्षणम्।
आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनम्।
मन्त्रदेवतयाहूता नाचक्षीरन् महाहयः॥
विषसुप्तप्रबुद्धस्था भावाभावौ तदायुषः।

तथा सौगतानां बौद्धदर्शनस्थितानां तत्सिद्धान्तज्ञैश्चतुर्विधं मरणमुद्दिष्टम्। तच्च तत एव ज्ञातव्यम्। एवं स्थितं एतन्निश्चितं नियतायुषां पुंसां विषमस्याहारविहारादेरपरिहारेण ध्रुवमवश्यं रोगित्वं जायते। अन्येषां चानियतायुषां विषमापरिहारेणापर्वण्यकाले मृत्युर्जायते। अथवा किमनया अकालमृत्युसाधनपरिकल्पनया। अकाण्डे अकाले शस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्ष एव मृत्युर्दृष्टः। रसायनविधिना ते च मुनयो मत्तमातङ्गसमागमादिवर्जनेन दैवव्यपाश्रयादिसेवनेन च यथाकामं यथेच्छमायुषः स्थितिं नाप्नुयुः यद्यकालमरणं न स्यात् सर्पादितश्च विदुषां भयं न भवेत्, शत्रुभ्य आत्मनो रक्षणार्थं प्राकारदुर्गादीनि निरर्थकानि भवेयुः। तथा महाह्वयो वासुकिप्रभृतयो विषेण सुप्ते ततो मन्त्रेण प्रबुद्धे पुरुषे स्थिताः मन्त्रदेवतयाहूताः सन्तस्तथा तथाविधाः पुरुषायुषो भावाभावौ नाचक्षीरन्।

सन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत्॥
उपेक्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया।
प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः॥
साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थितिः।
नायुर्वैद्विषमिन्द्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ॥
उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं यदि।

घटानामामपक्कानां पालनापरिपालनैः ॥
चिराल्पकालवर्त्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ।
इत्यत्यन्तप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वागमैरपि ॥
दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथं बुधः ।
गुणवाद्भिषगादीनां सम्भवे सम्भवेत्तु यः ॥
मृत्युं तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ।

तथा सन्यासरोहिणिकादिमहारोगग्रस्तस्य पुरुषस्य वैद्योपेक्षया सहसा झटित्येव मरणं न भवेत् चिकित्सया जीवितं वा न भवेत् । कालमरणस्य नियतत्वात् तथा प्रतिदिवसं पुरुषसहस्रस्य युद्धे अन्योन्यं परस्परेणाभिघ्नतः शस्त्रैः प्रहरतः साधुवृत्तस्य च नृसहस्रस्याकालमरणाभावे अतुल्या विसदृशी स्थितिर्न भवेत्, तुल्या भवेत् । न च तुल्या यस्माद्दृष्टं युध्यन्नृसहस्रं नश्यत् साधुवृत्तं च जीवत् । तथा यदि चाकालमरणं न भवेत् तत इन्द्राद्या देवताः शत्रुमायुधैर्मारयितुं नोपक्रमेरन् नारभेरन् । आर्त्तं पीडितं च यथार्थदशावश्विनौ स्वास्थ्यायौषधैर्नोपक्रमेयातां यद्यकालमरणं न स्यात् । तथामानामपि घटानां पालनेन चिरकालवृत्तित्वं दृष्टं, अपालनेन च पक्वानामप्यल्पकालवर्तित्वं दृष्टम् । तद्वत् चित्रस्थानामपि भावानां चिराल्पकालवर्तित्वं दृष्टं, पालनापरिपालनैः । अनेन प्रकारेणात्यन्तं प्रसिद्धेऽकालमरणे सर्वागमैश्च सिद्धे बुधः कथं विचिकित्सेत् । तेन ये आचार्या नियतमानमायुष आहुः ते दैवस्याबलवत्वात् पुरुषकारबाधायां न तु सर्वथा नियतत्वम् । ननु कथं कालजो मृत्युर्ज्ञायते अतस्तल्लक्षणमुच्यते । गुणवतां भिषगादीनां सम्भवे यो मृत्युः सम्भवेत् उत्पद्येत स कालजः । गुणा दक्षादयः । भिषगादीनामित्यत्रादिग्रहणं शेषपादत्रयोपलक्षणार्थम् । तस्य कालजस्य मृत्योर्लक्षणवैपरीत्यादकालजः ।

दृष्टान्तपूर्वमकालमृत्युकारणलक्षणार्थमाह ।

यथा रथो वाह्यमानो न्यायेन क्रमशःक्षयम् ।
यायादात्मवतामायुस्तथान्येषां विपर्ययः ॥
शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ।
दीप्तिमान् वर्त्तते सम्यक् यथैवास्नेहसंक्षयात् ॥
स एवातो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये ।
हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवम् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी तथा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ।

यथा रथ इत्यादि । रथो यथा समभूभागयोजनादिना न्यायेन वाह्यमानः क्रमेण स्वे कालेऽवश्यमेव क्षयं यायात् एवमात्मवतां हितसेवाहितपरिहारशीलिनामायुः । तथा अन्येषामनात्मवतां विपर्ययः । तेनैतदुक्तं भवति ' यथा न्यायेन वाह्यमानो रथः क्रमेण क्षयं याति एवमात्मवतामपि क्रमेणायुः क्षयं याति तथा यथा रथः अन्यायेन विषममार्गयोजनादिना युगपत् क्षयं यात्येवमनात्मवतां प्रमादिनामायुर्युगपदेव क्षयं यातीत्यर्थः । तथा शुचि निर्मलं तैलं दशा च यस्मिन् दीपे स कीटाद्यपीडितो यथैव स्नेहपरिक्षयो यावत्सम्यग्दीप्तिमान् वर्तते तद्धिहितोपचारेण पुरुषः । एतद्विपर्यये अशुचितैलदशत्वे कीटादिपीडितत्वे च स एव च दीपो विपरीतो न दीप्तिमान् स्नेहे तिष्ठत्यपि स्यात् तथैव पुरुषः अहितोपचारेण ध्रुवमवश्यमेव विज्ञेयः । तेनैतदुक्तं भवति शुचितैलदशः कीटाद्यपीडितश्च यथा दीप्तिमान् वर्तते, स्नेहक्षयेन तु क्षयं यात्येवं पुरुषः अप्रमत्तोऽप्यायुषः क्षयात् क्षयं याति नियतायुरपि तथाक्षीणे स्नेहेऽपि यथा दीपो वातादिपीडितत्वात् क्षयं यात्येवमहितोपचारेणापि पुरुष आयुष्यक्षीणेऽपि नियतायुरहितोपचारेण ध्रुवमवश्यमिति ज्ञात्वाऽन्यत्सर्वं परित्यज्य बुधः शरीरमेव पालयेत् । यतः शरीरिणां तस्य शरीरस्याभावे सर्वपदार्थानां दृष्टादृष्टप्रयोजनानामभावः । अन्यत् सुबोधम् ।

आहारकल्पनाहेतून् स्वभावादीन् विशेषतः ।
समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ॥
भीलज्जायन्त्रणालोभहर्षशोकवशं गतः ।
न जातु धारयेद्वेगांस्तद्धि सर्वापदास्पदम् ॥
हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ।
संजायते परामर्शो बलोत्साहेन्द्रियायुषाम् ॥

अहितान्यपि संत्यज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि।
तथाप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥
यच्च रोगसमुत्थानं न शक्यमिह केनचित् ।
परिवर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥
हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणाम् ।
लोकद्वयव्यपेक्षाणां जीवितं ह्यमृतायते ॥

तथाऽऽहारस्य कल्पनायां ये हेतवः स्वभावसंस्कारमात्राद-यस्तान् विशेषेण समीक्ष्य हितमश्नीयादायुष्कामः। यतो देह-आहारसम्भवः। तथा भीलज्जादीनां वशं गतो वेगान्मू-त्रादींश्च कदाचिद्धारयेत्। एतदुक्तं भवति। भीलज्जा-दीनां वेगधारणहेतूनां वशं गत्वा वेगान्न धारयेत्। तद्धि वेगधारणं सर्वासामापदामास्पदं स्थानम्। हिशब्दो यस्मा-दर्थे। इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण हितमभ्यस्यतः पुरुष-स्याकाले बलादीनां कालदंष्ट्रया परामर्शो न जायते सा-कालदंष्ट्रा न बाधत इत्यर्थः। ननु हितोपचारपरस्यापि रोगाद्यभिभवो दृष्टः स कथमित्युच्यते। अहितानि परि-ज्ञायमानानि त्यक्त्वा दैवाद्यदि पुरुषो दोषमाप्नुयात् तथा-प्यात्मवानिति साधूनामनृणो भवति। यच्च दैवकारणं रो-गाणां समुत्थानं तत्प्राप्य मनीषिणा पण्डितेन न शोचयितव्यं अपरिहार्यत्वात्। किञ्चिदिदमुच्यते। ये हितमाहारं वि-हारं च सेवन्ते सतां साधूनामाचारं शीलं च सेवन्ते अयं लोकः परलोकश्चैवं भवतीति ये बुद्ध्या कल्पयन्ति तेषां जीवितमेवामृतत्वमाचरति हितत्वात्।

गृध्नुर्ग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः।
मूढो जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिबृंहयन् ॥
विदुषान्तश्शरीरस्थान्नित्यं सन्निहितानरीन्।
जित्वा वर्ज्यानि वर्ज्यानिचिरं जीवितुमिच्छता
तदात्वे चानुबन्धे वा तस्मात् कर्माशुभोदयम्।
स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान् कर्त्तुमर्हति ॥

यस्तु मूढो ग्राम्यसुखे ऐन्द्रियके सुखैकगृध्नुरतृप्तः क्लेशानां च रागलोभादीनां वश्यः स दुर्गतिमेव वर्द्धयन्नन-र्थायैव जीवति। तथा हतस्त्यक्तस्सत्पथः साधूनां पन्था येन। तस्माद्विदुषा पण्डितेनान्तश्शरीरस्थान्नित्यसन्निहितान् रागादीनरीन् जित्वा दिनचर्योक्तान्यत्रोक्तानि च वर्ज्यानि न सेव्यानि। यस्य चिरं जीवितुमिच्छा तेनेत्यनन्तरोक्तस्या-त्रेयस्य वचसः स्मरन् अशुभोदयं कर्म धीमान् पण्डितः कर्तुं नार्हति। कीदृशमशुभोदयं, तदात्वे अशुभोदयं त-त्कालोपभोग्याशुभफलकारणमनुबन्धे वाऽन्यस्मिन् काले वाऽशु-भफलकारणमिति।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्या-स्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

सुरक्षितमप्यन्नपानमविधिनोपयुक्तं रोगाय मरणा[य] वा सम्पद्यते। ततस्तस्योपयोगे विधिना विशेषप्रदर्शना-र्थमध्यायारम्भः। अथात इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम्।

विधिविहितमन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमाय-तनमायुषो ब्रुवते। यदायत्तानि ह्योजस्ते-जोधात्विन्द्रियबलतुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि तदिन्धना चान्तराग्नेः स्थितिः। अग्नि-मूलं च देहधारणमिति।

विधिना विहितमन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमभिमतरसगन्धा-दि सदायुष आयतनमाश्रयमाचार्या ब्रुवते। तथाविधस्या-हारस्यायत्तान्योजः प्रभृतीनि। कार्यकारणभावात्। तदि-न्धना आहार इन्धनं यस्या अन्तराग्निस्थितेः सा तथावि[धा] देहस्य धारणेऽग्निः प्रथमं कारणम्।

अथानन्तरमन्नपानस्य विध्युपयोगप्रयोजनमुक्त्वा विधिरुच्यते।

अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत। तत्र स्वभावतो दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः। क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूपामिषादयो गुरव इति। ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते।

आत्मवान् बुद्धिमान् अन्नस्य स्वभावसंयोगादीन् सप्त सम्यक् सूक्ष्मया बुध्या समीक्ष्य हितमेवोपयोक्तुं यतेताहितं परित्यजेत्। किंभूतान् सप्त? आह स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानामाहारकल्पनविशेषाणामोदनपेयाभक्ष्यव्यञ्जनादीनां कारणभूतान्। मूलपाठे तु द्वन्द्वे स्त्रीलिङ्गस्य परत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन हेतुभूता इति प्रयोगः। अन्ने च द्रव्याणि संयोगविशेषेण हि विलक्षणकार्यकराणि भवन्ति। एषां च स्वभावसंयोगादीनां लक्षणमुच्यते। तत्र स्वभावो द्रव्यस्वरूपम्; यथा दिव्योदकादीनां लघुत्वं क्षीरादीनां गुरुत्वमिति। तानि द्रव्याणि संयोगादिविशेषात्स्वभावादन्यथात्वं वैपरीत्यं भजन्ते। एतच्च मात्रादिप्रकरणे सविस्तरमुक्तम्। केवलमत्र लक्षणमुच्यते।

तत्र संयोगो नाम द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः। स विशेषमारभते यन्नैकैकशो द्रव्याणि। संस्कारस्तु तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते। मात्रा पुनः पिण्डपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहाराराशिः। देशो द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने। तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थातुरत्वतः प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः।

संयोगोऽनेकस्य साहित्यम्। स च संयोगः संयोगिद्रव्यकार्यविशिष्टं कार्यमारभते। यत् कार्यमेकैकं द्रव्यं कर्तुमशक्तं सत्यपि स्वकार्यकर्तृत्वे। संस्कारोऽस्यैव द्रव्यस्य जलाग्निसन्निकर्षादिभिर्विशेषप्राप्तिः। मात्रा द्विधा। एका पिण्डपरिमाणेन। यथाग्निनाविचारितगुरुलाघवेन कुक्षेर्द्वौ भागौ पूरयितव्याविति। नानाविधद्रव्यसमुदायेन द्वितीया प्रतिद्रव्यापेक्षया। यथा गुरूणां द्रव्याणामर्द्धतृप्त्या लघूनां च नातितृप्ततया भवति इति। द्विविधोऽप्याहारराशिर्मात्राशब्दवाच्यः। देशो द्रव्यस्योपयुज्यमानस्योत्पत्तिस्थानमुत्पन्नस्य च स्थितिस्थानमेवमुपयोक्तुश्च पुरुषस्य। तेन कस्मिन् किंगुणयुक्ते देशे पुरुषो द्रव्यं वा जातं, कस्मिन् वा स्थितमिति विकल्पयेदित्यर्थः। तत्र च देशे तस्य द्रव्यस्योपयोक्ता स्वस्थो वा स्यादातुरो वा किंप्रकृतिश्चेति परीक्ष्यः। एतावता हि नानाविधविशेषावगतिर्भवति।

कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च। अजीर्णेऽपि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेणोपसंसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु। जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्यादुत्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषूद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेऽग्नावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतमन्नमप्रदूषयद्दोषानायुर्बलवर्णानभिवर्द्धयति। केवलमयमेव कालो भोजनस्य।

कालस्तु द्वैविध्येनान्नपानोपयोगयोग्यतां याति। ऋतुव्याध्यपेक्षत्वेन जीर्णाजीर्णलक्षणत्वेन च। तत्र स्वस्थस्य ऋत्वपेक्षयास्मिन्नृतावेवमाहारपानमाम्नातमित्यातुरस्य तु व्याध्यपेक्षयास्मिन् व्याध्यवस्थामवस्थायामिदं योग्यमिति। यथा ज्वरे क्षीरोचितस्येत्यादि। अथवातुरस्यापि ऋत्वपेक्षा विद्यत एव। तथा हि शरदि श्लेष्मजेऽपि व्याधौ तद्विपरीतान्यपि अत्यर्थतीक्ष्णोष्णानि दातुं न पार्यन्ते। उभयस्य स्वस्थस्यातुरस्य च जीर्णाजीर्णलक्षणः। एतदु-

च्यते । अजीर्णस्य तु द्वैविध्यमन्नत्वेनाहारसारत्वेन च । अन्ने त्वजीर्णे भोजनेच्छाऽपि न भवति । आहारसारे त्वजीर्णे उत्तरेणायतनेन रसेन मिश्रीभूते वातादीनामुपलेपेन मार्गरोधादिना प्रकोपः शीघ्रमेव । जीर्णे तु स्वस्थानस्थदोषादिलक्षणे भुक्तमन्नं दोषादिकमकोपयदायुर्बलादीन् वर्द्धयति । अन्यत् सुबाधम् ।

अतीतकालं पुनस्तद्वातावष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहन्ति । उपयोगव्यवस्था तु नास्नातो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृङ् न मलिनवसनो नाहुत्वा न जपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो न दत्वाग्रमन्नमग्नये न गुरुभ्यो नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितोपाश्रितानपि तिरश्चोऽपि स्वपरिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्रग्वी विभूषितः सुगन्धिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केशमक्षिकाद्यनुपजुष्टमनिन्द्यमनिन्दन्ननिन्दितमपुनरुष्णीकृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं नातिप्रगे नाकाशे नातपे नान्धकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदेशिनीं न पात्रे भिन्ने नासंहते न मलिने भावदूषिते वा न चासनस्थिते न हस्तस्थे नहस्ते प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात् । न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशभक्ष्येभ्यः । नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्योऽपि च । स्निग्धं लघूष्णमविलम्बितमनातिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानम् ।

अतीतकालमस्मिन् जीर्णलक्षणकालेऽतिक्रान्ते । नास्ना
त इत्यादिनाहारस्योपयोगे नियम उच्यते । दिग्वासा
गृहीतवसनः । न चैकपटः । नाहुत्वा तिलवृताि
भिर्मन्त्रपूर्वमग्निम् । न जपमकृत्वा । न देवताभ्योऽ
रुप्यासङ्कल्प्यतदाहारं नचाग्रं प्रथममनुच्छिष्टसकलभोजनेभ
स्तोकं स्तोकमग्नये अदत्वा । अतिथिरागन्तुर्भोजनार्थी ।
भ्यागतास्तद्वेश्म केनचित् प्रसङ्गेनागता बान्धवाद्याः ।
यांसि पक्षिणः । प्रत्यवेक्ष्य भोजनादिना आश्रितान् तद्
सकान् । भृत्यबान्धवादीनुपाश्रितानाश्रिताश्रितान् । तिर
गवाश्वादयः । परिगृहीताः स्वत्वमापादिताः । तथा प्र
स्तैरदुष्टैर्देशादिभिर्युक्तः अनिन्द्य भोजनमगर्हितं स्वभा
तथा चानिन्द्यमपिस्वयमनिन्दन्नाहारं गर्हामकुर्वन्नन्यैश्चानि
तम् । उपदग्धमित्यग्निसंयोगात् असात्म्यं वक्ष्यमाणलक्षणमवि
गुणागुणैरविज्ञातस्वरूपमविदितागममज्ञातागमं नातिसायं
तिप्रग इति चेत्याचार्यस्य दिनारम्भे दिनक्षये च
जनप्रतिषेधोऽभीष्टः । पूर्वाह्णाभिधायी तु प्रगेशब्दः
प्रयुक्त इति न जाने । अथवातिक्रान्तप्रग इति मध्य
भोजनप्रतिषेधः । आकाशं निरावरणो देशः । उन्नमय्य
क्षिप्य प्रदेशिनीं अंगुष्ठतो द्वितीयांगुलिः प्रदेशिनी भा
दूषितमदुष्टमपि दुष्टतया भावितम् । भोक्तुर्न हस्त
पात्रे गृहीतमाहारमश्नीयात् । केवले हस्ते गृहीत्वा
नाश्नीयात् शुच्यादिगुणयुक्तेन परिजनेनोपहितं ढौकितम्
हितं वक्ष्यमाणलक्षणमश्नीयान्मांसादींश्च वर्जयित्वान्यमा
पर्युषितं गताहोरात्रं नाश्नीयात् । उपदंशं यदनाभिसिद्धमं
फलादि दन्तैर्नोपदश्यार्धेन सह भुज्यते । दध्यादीनि
निश्शेषाण्यभ्यवहरेत् । अन्यत्सशेषमिति तथास्निग्धत्वादिगु
युक्तं चाहारमभ्यवहरेत् तन्मनाः अभ्यवह्रियमाणे दत्तचि
त्तः । आत्मानं च सम्यक् समीक्ष्य विकल्प्य ।

स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निमौदर्यमु
दीरयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातूंश्च वि
कुर्वते क्षिप्रं जरयन्ति अनिलमनुलोमयन्ति
तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति
शरीरमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति
वर्णप्रसादमभिनिर्वर्त्तयति । लघु च पुन
स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं

परिणाममेति। विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति। उष्णं च पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणम्। विलम्बितं तु भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु च भुङ्क्ते शीतीभवति चान्नजातं विषमपाकं च भवति। अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च।

स्निग्धादीनि त्रीणि धातून् रसादीन् निर्मलीकरणेन उपबृंहकत्वेन च न विकुर्वते। अन्यत् सुबोधम्। आदिग्रहणेन संयोगसंस्कारादिलघुत्वग्रहणम्। विपन्नमपि अपथ्यतां प्राप्तमपि स्वल्पदोषं भवति। उत्स्नेहनमन्नस्यास्यनाडीगमनम्। भोजनस्य कोष्ठप्राप्तिपाकयोरवसादः। अन्यमनस्कत्वाच्च भोजनगुणदोषान् विचारयितुं न शक्यते।

समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत। तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यभ्यस्तं तदौचित्यादुपशेत इत्येके। सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यम्। अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति। ते ह्युपशयमात्रमङ्गीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते। तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यम्। सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधम्। तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव। तेषु प्रवरं समदोषस्योपदिशन्तीति। इतरेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक्। तत्र यदाहारजातं समधातूननुवर्त्तयति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितम्। विपरीतमहितम्। तत् पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत् परिहरेच्च।

समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति पूर्वोक्तं व्याकरोति। आत्मानं परीक्ष्य इदं वा तदात्वे प्रस्तुतं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति। सात्म्यं यज्जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं तच्च शरीरे औचित्यादभ्यस्तत्वादुपशेते सुखावहं भवति। एतदेव च लोके सात्म्यशब्देनोच्यते। यज्जन्मनः प्रभृत्यभ्यस्तं सुखावहं च। स्वल्पकालाभ्यस्तं सात्म्यमेव। एतद्विपरीतमसात्म्यम्। अन्ये त्वाचार्याः प्रकृत्यादिभेदेन सुखकर्तृत्वमात्रहेतुं बहुविधं सात्म्यमिच्छन्ति। ते च जन्मनः प्रभृत्यभ्यस्तमनपेक्ष्य प्रकृतिदेशादिविशेषमाश्रित्य शरीरसंवर्द्धकद्रव्यगुणेभ्यो विपरीतगुणमपि सम्प्रति सुखहेतुत्वात् सात्म्यमाचक्षते। तेषां च सदृशगुणमपि शरीरेणाहारजातं सम्प्रत्यसुखावहत्वादसात्म्यम्। सर्वं च सात्म्यं त्रिप्रकारं त इच्छन्ति। सुबोधम्। तेषु च मध्ये प्रवरं सर्वरसं समदोषप्रकृतेः सुखावहत्वेनोपदिशन्ति। इतरेषां च विषमदोषप्रकृतीनामपि क्रमादभ्यासेन सर्वरसस्य शरीरगुणैः सादृश्यात्। तेन बलादुक्तं भवति मध्यमवरं च विषमदोषप्रकृतीनामेवेति। तच्च यथायथमुपशयात्। पूर्वं च सात्म्यमहितं क्रमेण त्यजेदित्युक्तमतस्तत्रेत्यादिना हिताहितलक्षणमुच्यते। तच्च हिताहितं मात्रासंयोगादीनां वैचित्र्यादनियतस्वरूपमपि यथोपदेशं शास्त्रोपदेशतन्त्रतया यथाभूयिष्ठं बहुत्वानतिक्रमेण यद् बाहुल्येन सम्भवति तद्यथासंख्येन शीलयेत् परिहरेच्च। हितं शीलयेदभ्यसेदहितं च परिहरेदित्यर्थः।

तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्राशनं विषमाशनं च वर्जयेत्। तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशनम्। भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनम्। अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते। अप्राप्तातीतकालं तु भुक्तं विषमाशनमिति। भुञ्जानस्तु पेया-

यूषरसान् व्यञ्जनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात्। परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च पयः सौवर्णेषु। खळखद्वरकाम्बलिकान् कांस्येषु। रागषाडवसट्टकान् वज्रवैडूर्यविचित्रेषु। घृतमायसे पयः सुशीतं ताम्रमये पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फटिककाचमयेषु ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे स्थाने। अन्यथा हि वर्णगन्धरसान्यत्वादहितं स्यात्।

समशनादींस्तु विशेषतः परिहरेदिति सम्बन्धः पथ्यमपथ्यं च मिश्रीभूतं समशनम्। यथोचितं भुक्त्वा किंचित्कालमतिक्रम्य यत् पुनर्भुज्यते तदध्यशनम्। अमात्राशनमग्रतो वक्ष्यते। यथोचितभोजनकालेऽप्राप्तेऽतिक्रान्ते वा भुज्यते तद्विषमाशनम्। अन्यत्सुबोधम्। कट्वरो नाम कट्वम्लोपदेहव्यञ्जनविशेषः। सट्टकनामा रागषाडवसदृशो देशान्तरे प्रसिद्धः।

अपि च। दक्षिणपार्श्वे भक्ष्यं स्थापयेत्। सव्ये पेयं लेह्यं मुखोद्घर्षणपिण्डीं च मध्ये भोज्यमिति। यथाग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात्। प्रागेव तु गुरुस्वादुस्निग्धं च। मध्येऽम्ललवणम्। अन्ते रूक्षं द्रवमितररसयुक्तं च। तत्र मन्दाग्नेर्द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक् पाकमेति।

अग्निबलापेक्षया सात्म्यापेक्षया च द्रवं शुष्कं वा प्रथममद्यात्। गुर्वादिगुणयुक्तमाहारं पूर्वमेवाद्यात्। मन्दाग्निस्तु द्रवोष्णमेवादौ भुञ्जीत।

अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुणयोगाच्च। तच्छीतं दधिमधुयवगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्मयो-
श्च। उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुर्जरे
हेमन्ते च। द्रव्यद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत
क्षीरं शालिषष्टिकयोः तथैवोपवासाध्वभा
ष्यस्त्रीव्यायामक्लान्तबालवृद्धेषु। मांसरस
शोषादिषु। वाते त्वम्लानि च। पि
शर्करोदकम्। त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्ले
ष्मणि प्रायश्चाक्षिगळरोगेषु। मस्त्वेव वा
दध्नि कूचिकाकीलाटयोश्च। धान्याम्ल
मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नेषु। मद्यं मां
सेषु फलाम्लमम्बु वासवांश्च विविधान् वि
भज्य प्रयोजयेत्। विशेषतस्तु मद्ध्वा
सवान् ग्राम्येषु तीक्ष्णान् त्रिफलासवान्
वन्येषु। न्यग्रोधादिफलासवान् विष्किरे
अर्कशेलुशिरीषकापित्थासवान् बिलेशये
दिग्धहतेषु च। अम्लफलासवान् प्रसहेषु का
शेक्षुपत्मबीजशृङ्गाटककशेरुकमृद्वीकाखदिरास
वान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वित्वा म
हामृगेष्वौदकेषु च। सुरां प्रतुदेषु त
था श्रमार्तेषु कृशेषु च। मधूदकं स्थूले
षु। मद्यं मद्यमांससात्म्येष्वल्पाग्निषु
अपि च। समासेनान्नविपरीतमविरोधि च

अनुपाने भुक्तस्योपरि पाने जलमेव श्रेष्ठं सर्व
सजनकशक्तेः सर्वगुणत्वाद्धोजनरसाविरोधाच्छरीरवृद्धिकरत्
द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत इत्येतावतैतदुक्तं भवति शी
स्योष्णस्य च पानीयस्य तत्रोक्तिः स्वविषयेऽनुपानप्रयोगः
क्षीरं शालिषष्टिकयोरुपवासक्लान्तादिषु च। मांसरसः शो
षादिषु अतिलंघनोक्तेषु रोगेषु। वाते तु वृद्धे अ
पानमम्लानि काञ्जिकादीनि चकारान्मांसरसोऽपि। पि
शर्करोदकं श्लेष्मणि माक्षिकसंयुक्तं त्रिफलाक्वथितं जल
अक्षिरोगेषु सर्वेषु गळरोगेषु च प्रायशः सर्वेषु समा
कं त्रिफलोदकम्। दध्नि शीतोदकमनुपानं पूर्वमुक्तम
सम्प्रत्युच्यते मस्त्वेव वेति। दध्न उभयानुपानसमु
यप्रतिषेधार्थमेवकारकरणं तेन शीतोदकं वा मस्तु वा

ध्यनुपान मित्यर्थः । कूचिकाकीलाटयोश्च मस्त्वेव अ-
वरान्नं विदग्धस्यान्नेत् । अर्कोद्यासवान् विलेशयेषु ।
सामान्येनान्येषु च विषदिग्धशस्त्रहतेषु । च मधूदकं स्थू-
लेष्वेव । समासतः संक्षेपत उच्यते । भुक्तस्यान्नस्य
गुणैर्विपरीतं यद् द्रव्यं तदनुपानाय योज्यम् । तच्च यदि
विरुद्धान्नविज्ञानीयोक्तेन प्रकारेण न विरुध्यते । तत्र प-
रस्परं सदृशानामसदृशानां वा गुणानामुभयत्रापि बलवतां
सतां विरोध उक्तः ।

अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणयत्यू-
र्जयति बृंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिनिर्वर्त्त-
यति भुक्तमवसादयत्यन्नसंघातं भिनत्ति
मार्दवमापादयति क्लेदयति सुखपरिणामि-
तामाशुव्यवायितां चाहारस्योपजनयति ।
वर्ज्यं तूर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकाहिध्मा-
स्वरभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च । ते-
षां हि प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थितमाहारजं
स्नेहमासाद्य तदभिष्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादी-
नामयान् विदध्यात् । पीत्वा च भा-
ष्यगेयाध्वस्वप्नान्न शीलयेत् । पानं च
प्रक्लिन्नदेहमेहकण्ठाक्षिरोगव्रणिन इति ।

तर्पणत्वादयोऽनुपानगुणाः । जत्रुण ऊर्ध्वमक्षकस-
न्धेरुपरि यस्य रोगस्तेन श्वासादिमद्भिश्च सर्वमनुपानं
न सेव्यम् । अन्ये मन्यन्ते यदेतदनुपानं प्रतिषिद्धं त-
ज्जलमेव कासादीनां क्षीराद्यनुपानविधानात् । वयं तु मन्या-
महे सामान्येनात्र सर्वप्रोतर्षेधः । कासादीनां विशिष्टानां
क्षीरादीनामपवादत्वं भवति । तेषांमूर्ध्वजत्रुगदादीनां त-
दनुपानं यथोक्तेन प्रकारेणाभिष्यन्दादीन् विदध्यात् ।
आदिग्रहणेन एवंहेतुकानामन्येषां ग्रहणम् । बहु च
पानं पीत्वा भाष्यादीन शीलयेत् । प्रक्लिन्नदेहादिना
सता पानं नैव सेव्यम् ।

ततः पाणिगतमन्नमन्येनापनीय द-
न्तान्तरस्थं च शनैः शनैः शोधनेन वि-
शोध्य लेपगन्धस्नेहापनोदमाचान्तोऽङ्गुल्यग्र-
गलिताम्बुपरिषिक्तनेत्रस्ताम्बूलादिकृतवदन -
वैशद्यो धूमपानादिहृतोर्ध्वकफवेगः पदशत-
मात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । द्र-
वोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत । या-
नप्लवनवाहनाग्न्यातपांश्च भुक्तवान् वर्जयेत् ।
आहारपरिणामकराः पुनरिमे भावाः ।
तद्यथा । ऊष्मा वायुः स्नेहः क्लेदः का-
लः समयोगश्च । तत्रोष्मा पचति वायु-
रपकर्षति स्नेहो मार्दवं जनयति क्लेदः शैथि-
ल्यमापादयति कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिनि-
र्वर्त्तयति । समयोगस्त्वेषामन्नपरिणामधा-
तुसाम्यकरः सम्पद्यते । समयोगस्य तु
पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽ
भ्यवहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च । प-
रिणमतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमा-
पद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धास्तु वि-
हताश्च विरोधिभिर्विहन्युः शरीरमिति । भ-
वन्ति चात्र ।

पाणिगतं हस्तलग्नमन्नं परिशुष्केणान्येनापनीय द-
न्तान्तरस्थं च शस्त्रविधौ वक्ष्यमाणदन्तशोधनेनापनीयाचामेत् ।
ऊर्ध्वकफवेगोऽनपीडया श्लेष्मणः शिरःप्राप्तिः । बहुद्रव
आहारो येन भुक्तस्तेन तत्कालं शय्या नाश्रयणीया ।
अथवा द्रवमुत्तरभोजनमन्तभोजनं यस्येति विग्रहः । ऊ-
ष्मादय आहारपरिणामकराः । ऊष्माग्निः पचति । वायुः
स्थानात् स्थानमन्नस्य पाकायापकर्षति । क्लेदोऽन्नसंघातं
श्लथयति । स्नेहोऽन्नस्य काठिन्यं नाशयति । का-
लः परिणाममन्नस्य वपुर्व्याप्तिमभिनिर्वर्त्तयति । तेषां च
क्लेदादीनां समयोगः अहीनातिमात्रत्वमन्नपरिणामाङ्गभावानां
दोषधातुमलानां समत्वकरः सम्पद्यते । कथमेतेषां क्ले-

दादीनां समयोगो भवतीत्युच्यते । उचितोऽभ्यस्तः हितश्च पथ्यश्चाहारादिकृतो देहसंस्कारः एवमभ्यवहारादयोऽपि- सुमनस्त्वं च । एवां श्लेदादीनां समयोगेनान्नस्य परिणामात् किं भवतीत्याह । परिणमतः परिणतिं क्रमेण गच्छतो गुणा गुरुत्वद्रवत्वादयः शरीरस्थैः गुरुत्वद्रवत्वादिभिरेकत्वमापद्यन्ते । अथवा गुणशब्दो भागपर्याय एव गृह्यते त्रिगुणा रज्जुरित्यत्र यथा । जगतः पञ्चभूतात्मकत्वाच्छरीरस्यापि पञ्चभूतात्मकत्वाद्वृद्धिः समानैः सर्वेषामित्यनेन न्यायेन परिणताहारगुणैः सदृशेषु शरीरगुणेषु वृद्धिरिति यथास्वशब्दस्यार्थः । शरीरगुणैरविरुद्धास्त्वाहारगुणाः स्वभावप्रकृत्याद्यपेक्षया विरुद्धाहारगुणैश्च विहिताहारगुणाः शरीरं विहन्युरिति ।

औकुलाभ्योषपृथुकान् सुपिष्टकृततण्डुलान् ।
न जातुभुक्तवानद्यान्मात्रयाद्यात्सुकाङ्क्षितः ॥
शाकावरान्नकट्वम्लकषायलवणोत्कटम् ।
त्यजेदेकरसासात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम् ॥
वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वदोषप्रकोपनम्
अत्यभिष्यन्दि विष्टम्भि
विदाहि गुरु रूक्षणम् ।
कीलाटदधिकूचीकामत्स्यशुष्काममूलकम् ॥
क्षारपिष्टविरूढाद्यं तत्समस्तं न शीलयेत् ।

औकुलं काण्डास्थान्यपकानि भृष्टानि सस्यानि । अभ्योषस्तद्विधा एव यवाः । पृथुकाः कृतान्नवर्गोक्ताः । एतान् शालिपिष्टकृतांश्च तण्डुलांश्च भुक्तवान्नाद्यात् । अत्यर्थाकांक्षायां तु मात्रयाद्यात् अतिस्तोकमद्यादित्यर्थः । शाकभूयिष्ठमेकरसादिकं च भोजनं त्यजेत् । तथा निदानस्थानादौ रोगहेतुवक्तव्यप्रसङ्गे सर्वेषां रोगाणां यत् कारणत्वेनोक्तं तन्न शीलयेत् । यत् क्वचित् कारणत्वेनोक्तं तत्सातत्येन नाभ्यसेदित्यर्थः । अत्यभिष्यन्दित्वादिगुणयुक्तं च न शीलयेत् ।

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम्
सुनिषण्डकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकम् ।
पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥
घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रडाडिमसैन्धवम् ।
त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च
स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत्

शालिगोधूमादींस्तु शीलयेदभ्यसेत् । नेत्रबलेच्छुश्च माक्षिकघृताभ्यां मिश्रां त्रिफलां शीलयेत् । तदेमपि शीलयेत् यदाहाराविहारं स्वस्थस्य स्वास्थ्यमनुवर्तत्यातुरस्य च व्याध्युपशमं करोतीति ।

स्वभावमात्रायोगादिपरस्परविपर्ययैः ॥
भोजनानि विरुध्यन्ते
तानि विद्वान् विवर्जयेत् ॥
त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ।

प्रसङ्गेनोच्यते । —

स्वभावमात्रेत्यादि सुबोधम् । विषमाणां दोषधातुवैषम्यहेतूनां असमयोगस्थितानामाहारदेशादीनां त्यागाद्विषमा धातवः शरीरं नानुबध्नन्ति । समानां च यथोचितहितानां संसेवनाद्धातवः समा जायन्ते । तेनैतद्भवति । स्वकारणसामग्रीविरहात् स्वयं नाशः, तथा कारणसामग्रीसन्निधानेऽवश्यं जन्मेति ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥
मन्दानलबलारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ।
योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु च ।
करोति रूक्षं बलवर्णनाशं
त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधम् ।
स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृ-
द्गौरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥
अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णा-

बलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तम् ।
शीतं तु सादारुचिवह्निसाद-
हृल्लासविष्टम्भनरोमहर्षान् ॥
अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबन्ध-
मतृप्तिमत्याप्तिमशीघ्रपक्तिम् ।
अतिद्रवं पीनसमेहकास-
स्यन्दान् करोत्यग्निबलं च हन्ति ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वौ भागौ पूरयेत् तृतीयं भागं पानेन पूरयेत् दोषाणामाश्रयं संचरणस्थानं चतुर्थं भागमवशेषयेत् । अन्यथा अन्नपानपूरिते सर्वकुक्षौ दोषा निराश्रयास्तेनैवान्नपानमुत्पीड्य विषूचिकादीन् रोगान् कुर्युः । एषा च कल्पना अर्द्धभागत्रयतृप्त्यादिनानुमीयते । न च कुक्षेर्भागो विज्ञायते । अयं चानन्तरोक्तान्नपानक्रमो मन्दानलादीनां पुरुषाणां योज्यः । इतरेषामुक्तेभ्योऽन्येषामयश्यं न योज्यः । दरिद्रात्यग्न्यातुरदुःखात्मनां हि यथायथमग्निबलेपकरणादिसम्भवापेक्षया बुध्योऽह्यम् । रूक्ष आहारो बलनाशादिकं करोति । अतिस्निग्धः श्लेष्मसञ्चयादीन् करोति । प्रसेको मुखाच्छ्लेष्मस्रुतिः । अत्युष्णो मदादीन् करोति । अतिशीतमग्निसादादीन् करोति । हृदयस्योत्क्लेशेन युक्तः प्रसेक एव हृल्लासशब्दवाच्यः । अतिस्थिरोऽतिकठिनो मूत्रशकृद्विबन्धादीन् करोति । अत्याप्तिरेकस्मिन् भागे जठरस्य स्थितिः । अतिद्रवः पीनसादीन् करोति । स्यन्दो नामाक्षिरोगः ।

अतिमधुरमनलशमनं
भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः।
अतिलवणमचक्षुष्यं
तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
इति विधिमवलम्ब्य योऽन्नपानं
बलमिव विग्रहवत्सदोपयुङ्क्ते ।
तनुमपि तनुजां रुजां त्वनाप्य
व्रजति नरः स समाशतस्य पारम् ॥

इत्यन्नापनविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥

अतिमधुरश्चाहारोऽग्निनाशनः । असात्म्यं च भुक्तं देहपुष्टिं न करोति । अतिलवणं चक्षुषोऽपथ्यम् । अतितीक्ष्णमत्यम्लं च जरा साक्षादतिशयेन जराकारणत्वात् । इत्यनेन प्रकारेण विधिं क्रमं मात्राभ्यासादिकमवलम्ब्य गृहीत्वा यो नरोऽन्नपानं भुङ्क्ते । किंभूतं ? विग्रहवत्सशरीरमिव बलं, तद्धेतुकत्वात् । स नरस्तनुमपि स्वल्पामपि तनुजां देहजां रुजां पीडामनाप्यालब्ध्वा समाशतस्य संवत्सरशतस्य पारमन्तं व्रजति । अनाप्येत्यत्राङ्प्रयुक्तस्तेन साध्वितं ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
अन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

सुरक्षितं सुविहितमप्यन्नपानममात्रया सेवितं महारोगाय मरणाय वा भवत्यतो मात्राप्रदर्शनायाध्यायारम्भः ।

अथातो मात्राशितीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

मात्राशी स्यात् । मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्यापेक्षिणी । कुक्षेरप्रतिपीडनमाहारेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासभाष्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणम् ।

मात्राशी स्यादित्यादिना प्रस्तुतप्रदर्शनम् । सा च मात्रा अग्नेर्बलमाहारद्रव्याणां च तदनुरूपं गुरुत्वं लघुत्वं चापेक्ष्य भवतीत्यग्नेराहारस्य च परस्परयोग्यत्वमित्यर्थः । ननु मात्रैव न ज्ञाता अतो मात्रालक्षणमुच्यते । आहारेण कुक्षेरपीडनम् । हृदयस्य चासंरोधः । पार्श्वयोश्चान्नभरेण पाटनमिव पाटनं तस्याभावः अविपाटनम् । उदरस्य चानतिगुरुत्वम् । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रीणनं सन्तर्पणम् । क्षुत्पिपासयोश्च नाशनम् । स्थानासनादिषु सुखानुवृत्तिः सुखप्रवृत्तिः । उच्छ्वासप्रश्वासौ श्वासस्यान्तर्बहिर्निर्गमनम् । सायन्तनस्य च भोजनस्य प्रातः सुखेन परिणामः प्रातस्तनस्य च सायम् । बलाद्युपचयकर्तृत्वं चाहारस्येति मात्रालक्षणम् ।

त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते । लघूनामपि नातिसौहित्यम् । अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निसंधुक्षणान्यविधिना चाल्पदोषाणि । इतराणि तु पृथिवीसलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात् । अमात्रा पुनरशनस्य हीनताऽधिक्यं च । तत्र हीनमात्रमशनं बलवर्णोपचयमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं विबन्धकृदवृष्यमनायुष्यमनौजस्यं साराविध्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायतनम् । अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः । तेन हि प्रपीड्यमाना वातादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्यैकदेशस्थास्तदेवाऽपरिपक्वमाविश्य विष्टम्भयन्तोऽलसकमभिनिर्वर्त्तयन्ति । सहसा वाधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तो विषूचिकाम् । अपि च ।

यस्मिन्नाहारे यन्मानेन भुज्यमाने शरीरस्यैवंरूपता भवति, सा मात्रेति पिण्डपरिमाणेन । प्रतिद्रव्यापेक्षया तूच्यते गुरूणामाहारद्रव्याणां स्वभावसंस्कारादापेक्षया पुरुषबलापेक्षया वा त्रिभागतृप्तिरर्द्धतृप्तिर्वा । लघूनां नातितृप्तिः । यतो लघूनि वाय्वाग्निभागाधिक्येनोत्पद्यन्ते । अतस्तत्स्वभावेनाग्निसादृश्यादग्निवृद्धिकराण्येवं च विधिना यथोक्तक्रमादीनामभावादेवापि स्वल्पदोषकर्तृ लघूनाम् । इतराणि गुरूणि पार्थिवाप्यगुणभूयस्त्वाद्वैपरीत्याग्निनाशहेतवः । व्यायामाग्निबलादन्यत्र व्यायामकर्षणं हि यदग्निबलं तत्र गुरूण्यप्यदोषकराणि । एषा मात्रा अमात्रा पुनर्यथोक्ताया हीनत्वमाधिक्यं वा । तत्र हीनमात्रमाहारं बलवर्णनाशादीन् करोति । सारस्य बलस्य विध्मापनं नाशनम् । यथोक्तादतिमात्रं पुनर्दोषान् प्रपीडयत् कुक्षिमापूर्य तिष्ठति । ततस्ते दोषाः तेन रुद्धमार्गास्तमेवाहारमपक्वमाविश्य द्विधा कुर्वन्ति । कदाचित्तदन्नं विष्टभ्यासते । अथवान्नं पक्वापक्वं बहिः प्रेरयन्ति । यदा तु विष्टभ्यासते तदालसकनामानं रोगमभिनिर्वर्त्तयन्ति । यदा प्रेरयन्ति तदा विषूचिकाम्

**प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न चपच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ।
सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विषूचिका ॥**

तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोषप्रलापकम्पमूर्च्छाभ्रमजृम्भोद्वेष्टनाक्षिप्रवेशशिरोहृदयार्तिरुक्सिराकुञ्चनस्तम्भनानि करोति । पित्तं पुनर्ज्वरातिसारान्तर्दाहवैवर्ण्यतृष्णामदभ्रमप्रलयानि । श्लेष्मा तु छर्घरोचकप्रसेककाङ्क्षसादाविपाकशीतज्वरगात्रगौरवाणि । विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पवह्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणाविबद्धमार्गमलसत्वादबहिर्मुखीभवत् छर्घतीसारवर्ज्यानि यथोक्तानि शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि । सोऽलसः । अतिमात्रदुष्टास्तु दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ।

एतदेव प्रथाति नोर्ध्वमित्यादिना सविस्तरमुच्यते । वाय्वादीनामत्यर्थकोपात्नानाविधैर्वेदनानामुद्भेदैः सूचीभिरिव गात्राणि यदसौ विध्यति अतो विषूचिकोच्यते । तत्र विषूचिकाकारणत्वे यदा वातोऽधिको भवति तदा-शूलाद्युत्पत्तिं करोति । अङ्गानां रज्ज्वाद्युद्वेष्टनमिवोद्वेष्टनम् । पित्तं वृद्धं ज्वरादीन् । प्रलयो मूर्च्छाप्रायः। श्लेष्मा वृद्धः छर्द्यादीन् । एषामन्यतमस्य वृद्धिराहार-विशेषाद् भुक्तात् । पूर्वं दोषस्थित्यनपेक्षया । सर्वस्यैवा-प्यतिमात्राशिनो वातः शूलादीन् करोति । दुर्बलत्वादि-युक्तस्य त्वतिमात्राशिनो विशेषेण वातः प्रकुपितोऽन्नं प्र-दूषयति । तच्चैवंप्रपीडितमूर्ध्वमधश्च श्लेष्मणा आकु-लितं रुद्धमार्गमलसत्वात् छर्द्यतीसारवर्ज्यान्युत्कटानि शू-लादीन्युपजनयति । स अलसो नामालसकविशेषः । अ-स्य त्वतिमात्राशिनोऽत्यर्थदुष्टा वातादयः पूर्वं प्रदुष्टेनामेन स्पष्टमार्गरोधात् तिर्यक् स्रोतोभिर्गच्छन्तः कदाचिद्दोष-बलविशेषाच्छरीरं दण्डवत् स्तब्धं कुर्वन्ति । सोऽलस-कविशेष आचार्या असाध्या इति ब्रुवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनः पुनरा-मदोषमामविषमामनन्ति । विषसदृशलिङ्ग-त्वात् । तत्परमसाध्यानाम् । आशुकारित-या विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलमवाप्तुं शक्यं स्व-भावादीनां भिन्नफलत्वात् ।

यश्च विरुद्धादिकं प्रायेणाचरति तस्यामो वक्ष्यमा-णलक्षणो दुष्यति । तस्मिन् दुष्टे विषभुक्तस्येव या पी-डोत्पद्यते । तत्राचार्या आमविषमिति नामामनन्ति क-थयन्ति विषसदृशलक्षणत्वात् । तच्चामविषमसाध्यानां रोगाणां परं कष्टतममसाध्यत्वेन । कुतः आशुकारितया विरुद्धोपक्रमत्वेन च । आशु शीघ्रं स्वं कर्म मारणं करोतीत्याशुकारि । तत्र हि दोषास्तथाविधं कोपमापद्य-न्ते । यथैकस्मिन् दोष औषधमन्यस्मिन् दोषेऽत्यर्थं विरु-ध्यत इति विरुद्धोपक्रमत्वम् । अन्ये त्वन्यथा ब्रुवन्ति । यदि विषसदृशस्वरूपः पीडाकर्तृत्वेन तत्रामो भवति विषे शीता क्रिया आमे अजीर्णे चोष्णा इत्युपक्रमविरोधः ।

ननु मात्राशिनोऽपि दुष्टामपीडा दृष्टा तत् कथमुच्यते । मात्राभोजनेनैव तु केवलेनाहारफलं बलवर्णोपचयादिकम-वाप्तुं शक्यते । कुतः स्वभावसंयोगकालादीनामसदृश-फलत्वात् । एतदेवोच्यते । न मात्रैव केवलं स्वास्थ्य-कारणं यावद्द्रव्यस्वभावादयोऽपि ।

तथा हि । गुरुरूक्षशुष्कशीतद्विष्ट-विष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यम्बुपानद्रवमका-ले काले वा कामक्रोधलोभेर्ष्याह्रीशोकोद्वे-गभयक्षुदुपतप्तेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते त-द्प्याममेव प्रदूषयति ।

तथाहीत्यादिना स्वभावादीन् दर्शयति । गुरुत्वा-दिगुणयोगान्मात्रयापि भुक्तमाममेव दुष्यतीति । तत्रासा-ध्यत्ववर्जितमामं दुष्टमलसत्वं प्राप्तम् ।

तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लि-खेत् पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि । त-थात्वच्छर्दयन्तमतिलीनदोषं कृष्णानागदन्ती-कल्कयुक्तं पाययेत् । मदनफलकषायं वा पिप्पलीसिद्धार्थकल्कयुक्तम् । दन्तीमाग-धिकावचूर्णितं वा कोशातकीरसम् । अ-वस्थापेक्षी वा वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमना-नि । ततः स्वेदवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाच-रेत् ।

तत्रेत्यादि । सलवणं लवणसंयुक्तमुष्णं वारि पी-त्वा उल्लिखेत् नर आमं वमेदित्यर्थः । दोषस्यानुत्क्लि-ष्टत्वादेवमप्यच्छर्दयन्तं पिप्पलीनागदन्तीचूर्णयुक्तमुष्णाम्बु पा-ययेत् । पिप्पलीसर्षपचूर्णयुक्तं वा मदनफलकषायम् । कोशातकीनिष्पीडितरसं वा दन्तीपिप्पलीयुक्तम् । एतानि वमनानि योग्यानि योग्यदेशकालशरीरापेक्षया योज्यानि । अन्यानि च वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णान्यातुरव्याध्याद्यवस्था-पेक्षया योज्यानि । ततः कृतवमनं नानाविधस्वेदगुदव-र्तिभ्यां चिकित्सेत् ।

अपि च । —

सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यन्ति तदुपद्रवाः ।
शूलेनिरन्नकोष्ठेऽद्भिः कोष्णाभिश्चूर्णिताः । पिबेत् ॥
हिङ्गुप्रतिविषाव्योषसौवर्चलवचाभयाः ।
अथवापिप्पलीमूलं त्रिवृतादारुसैन्धवम् ॥
शुण्ठीः सक्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ।
पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि वा ॥

द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठ
सुवर्चिकाक्षारविळाजमोजम् ।
शूलोदरानाहविषूचिकार्शो-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥

मुस्ताजमोजपूतीकवचाशुण्ठ्यग्निधान्यकैः ॥
सवाळकशटीविल्वैः क्वाथं तृट्च्छूलवान् पिबेत् ।
रास्नाकट्फलषड्ग्रन्थाबृहतीद्वयजोङ्गकैः ॥
गुल्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखाम्बुदैः ।
कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्त्तनधूपनम् ॥

अपि चेति समुच्चये । सम्यग्विशुद्धस्य कृतवमनविरेकस्य तदुपद्रवा दुष्टामजा रोगाः सद्य एव शमं यान्ति । एवं च कृतसंशुद्धेः शूलेऽनुबद्धे कोष्ठे चाजीर्णान्नरहिते हिङ्ग्वादीन्यभयान्तानि चूर्णितानीषदुष्णजलेन पिबेत् । यथाविहितमात्रया । अथवा पिप्पलीमूलादिसैन्धवान्तं कोष्णाभिरद्भिः पिबेदिति संबन्धः । शुण्ठ्यादिकं मरिचान्तं वा कोष्णाभिरद्भिरेव । पाठादिकं पुष्करमूलान्तं वा । एते चत्वारः प्रयोगाः शूलहराः अजीर्णान्नशेषाभावे दोषव्याध्याद्यपेक्षया यथायोगं योज्याः हिङ्ग्वादिकमजमोजान्तं द्विरुत्तरप्रमाणयुक्तं शूलादिनाशनम् । यद्यस्माद्द्रव्यादुत्तरं तत्तस्माद्द्विगुणम् । तथा चैतत् स्थितम् । द्विरुत्तरमौषधं यस्यौषधस्येति द्विरुत्तरम् । द्वौ भागौ द्विः समभागतया उत्तरम् । तेनैतदुक्तं भवति । हिङ्गुनो भाग एकः । द्वौ भागौ वचायाः । चत्वारस्त्रिवृत्कस्याष्टौ कुष्ठस्य षोडश सुवर्चिकाक्षारस्य । द्वात्रिंशद्बिलवणस्य । चतुष्षष्टिरजमोजस्येति । सप्त भेषजानि । निरन्नकोष्ठस्तु तृट्छूलसंयुक्तो मुस्तादीनां क्वाथकल्पनामानेन क्वाथं पिबेत् । रास्नादिभिः शुष्कैर्गोमूत्रमिश्रैर्वा लेपादीन्कुर्यात् योजयेत् । शुष्कस्य लेपशब्देन संयोगादौपचारिकः ।

सरुक्चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥
यवचूर्णश्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्त्तिजित् परम् ।
योजयेत्सैन्धवान्तैश्च वर्तिं विण्मूत्रसंग्रहे ॥
नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ।
विषूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥
द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्करचित्रकैः ।
सशुक्तसैन्धवैस्तैलं पक्वमभ्यञ्जने हितम् ॥
सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामेऽतिदारुणे ।
भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनागरैः ॥
घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खल्लिघ्नमुत्तमम् ॥

त्वक्पत्ररास्नागरुशिग्रुकुष्ठै-
रम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।
उद्वर्त्तनं खल्लिविषूचिकाघ्नं
तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥

तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ।
सामान्येनेति सिद्धोक्ता विषूच्यलसकक्रिया ॥

तस्मिंश्चामेऽलसीभूते सरुजमानद्धं हि जठरमम्लेन काञ्जिकमद्यादिना पिष्टैर्देवदार्वादिभिः प्रलेपयेत् । यवचूर्णश्च यवक्षारतक्राभ्यां मिश्रितः परमत्यर्थं प्रलेपादेव कोष्ठार्त्तिजित् । अन्ये क्षारं भस्म वदन्ति । विण्मूत्रसंग्रहेऽनन्तरोक्तैर्देवदार्वादिभिः सैन्धवान्तैर्गुदवर्त्तिः पिष्टैर्देया । तत्र चामदोषे दोषवशादङ्गानि नाम्यमानानि संकोच्यमानानि यदि भवन्ति ततस्तान्यत्यर्थं स्विन्नानि चर्मपट्टादिना वेष्टयेत् । अतिवृद्धायां च विषूच्यां पार्ष्ण्योः घुटिकयोस्तप्तशलाकादिना दाहः प्रशस्यते । द्विक्षारादिभिः पक्वं तैलमभ्यञ्जनमिष्यते । शुक्तं तैलसमम् । तत्र चामदोषेऽति-

दारुणे वातकोपवशात् गात्राणामायामे वातव्याधिनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणे भल्लातकादिभिर्मूत्रैर्तैलं च मिश्रितं पचेत् वाताद्युपयोगाय सुच्छर्दितविरिक्तस्य सतः । तच्च पक्वं घृततैलमुत्तमं खल्लीनाशनम् । खल्ली वक्ष्यमाणलक्षणा वातव्याधौ । त्वगादिभिरम्लेन काञ्जिकादिना पिष्टैरुद्वर्तनं खल्लीं विषूचिकां च नाशयति । एभिरेव च त्वगादिभिः पक्वं तैलं तदर्थकारि विषूचिकास्वरूपमेव छर्दिविरेकादिकमर्थं कुर्वद्रोगमुपशमयति । एवं विषूचिकायां तदहर्विषूचिकादिवसमुपवास्य विरिक्तवत्संसर्जनं क्रमेणोपचरेत् । एतच्च वमनविरेचनविधौ व्याख्यास्यामः । इत्यनेन प्रकारेण विषूच्यलसकयोः सिद्धा निःसंशया कार्यकरी क्रियोक्ता ।

आमदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं दोषोपलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधं वह्निसन्धुक्षणार्थं च । अजीर्णाहारं पुनर्न पाययेत् । यत आमदोषदुर्बलो ह्यग्निर्युगपदामदोषमौषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तुम् ।

शेषेषु त्वामदोषेषु जीर्णेऽप्याहारे दोषोपलिप्तामाशयं पुरुषं तथा स्तिमितः अचलो गुरुश्च कोष्ठो यस्य तं तथाहारे च निरभिलाषिणं एवंविधावस्थायुक्तमामदोषिणमप्यभ्याहारस्य जीर्णत्वात् कालवशाद्दोषेषु किञ्चित् पक्वेष्वपि दोषशेषस्य पाचनार्थमग्निसन्धुक्षणार्थं च किञ्चिदेवंगुणमौषधं पाययेत् । अजीर्णाहाराय न देयमौषधं यतः आमदोषकृतबलहानिरग्निर्वातादिकमपक्वं दोषं प्रयुज्यमानमौषधमाहारं चाजीर्णं पक्तुमशक्तः ।

अपि चैषां विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलबलमातुरं सहसैवातिपातयेत् । आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपशमो भवति ।

अपि चेति पादसमुच्चये । एषामामादीनां विभ्रमो दुष्टोत्कर्षिणी सा(?)ऽतिबलत्वान्नष्टानलबलमातुरं सहसैवातिपातयेत् शीघ्रमेव मारयेदित्यर्थः । सर्वेषां च पुनरामदोषजानां स्तैमित्यादीनां विकाराणामपतर्पणं लङ्घनमेव चिकित्सा ।

तत्तु त्रिविधम् । लङ्घनं लङ्घनपाचनमवसेचनं च । तत्र लङ्घनमल्पदोषाणाम् । तेन ह्यनिलानलवृद्ध्या वातातपपरीत इवाल्पः सलिलाशयोऽल्पदोषः प्रशोषमापद्यते । लङ्घनपाचनाभ्यां मध्यदोषो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरिव चानतिमहान् सलिलाशयः । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने पल्वलोदकौघे शाल्यादिपुष्टिर्भवति ।

तदपतर्पणं त्रिप्रकारं तत्र स्वल्पदोषाणां लङ्घनमेव । अत्र लङ्घनशब्देनोपवासो भण्यते तेन ईत्यादिना दृष्टान्तः । तेन ह्युपवासेनानिलोऽग्निश्च वृद्धिं याति । तद्वृद्ध्या चाल्पो दोषः शोषं प्राप्नोतीति । यथाल्पसलिलाशयो जलस्थानं तटाकादि वातातपवृद्ध्या शोषं याति । तद्वद्दोषोऽपि । तथा मध्यदोषो नातिवृद्धो लङ्घनेनोपवासेन पाचनेन च क्वाथादिना शोषं याति । यथा मध्यः सलिलाशयो नातिबहुजलो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणेन शोषमापद्यते । तद्वन्मध्योऽपि दोषः । लङ्घनस्य वातातपाभ्यां सादृश्यम् । पाचनस्य पांसुभस्मावकिरणेन । बहुदोषाणां दोषावसेचनं वमनविरेचनेनापतर्पणम् । दृष्टान्तो यथा पल्वलोदकौघे नद्युदकपानीये अभिन्ने तत्स्थानां शाल्यादीनां पुष्टिर्न भवति । बहूनां दोषाणां पल्वलोदकेन सादृश्यम् । शालीनामातुरा अयुक्तेनापि बलात्सादृश्यम् । शरीरस्य पल्वलेन च ।

तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणमस्ति शान्तिः । अपतर्पणनिमित्तानां च नान्तरेण संतर्पणमिति । एवमन्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरी-

तमौषधमेवावचारयेत् । सति त्वनुबन्धे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा । विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वामदोषस्य दीप्ते चाग्नावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत्स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यम् । प्रसमीक्ष्य दोषौषधादीनामवस्थान्तराणि । भवन्ति चात्र ।

तस्मादनया दिशा एतदुक्तं भवति । सर्वेषां सन्तर्पणोत्थानां व्याधीनामपतर्पणं कार्यं, अपतर्पणोत्थानां च सन्तर्पणमिति । एतच्च स्वयमुक्तवता शास्त्रकारेणौषधं निदानविपरीतं दर्शितम् । निदानं हेतुरिति पर्यायौ । सन्तर्पणहेतुकानामपतर्पणमिति । यदा तु सर्वे व्याधयो हेतुविपरीतौषधेन कृतेनापि न शाम्यन्ति तदा व्याधिविपरीतं कार्यम् । तदर्थकारि वा । न हेतुविपरीतमात्रेणैव कृतार्थतामवलम्बेत । एतानि हेतुविपरीतादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि । विमुक्त आमदोषेण यः पुरुषः कालौषधादिना परिपक्वदोषो दीप्ताग्निश्च तस्य शरीरस्थदोषप्रयुज्यमानौषधादीनां नानाविधान्यवस्थान्तराण्यभिसमीक्ष्य स्नेहादीनामन्यतमं यथेच्छं वा युक्त्या यथा संवाहनेन वामं योजयेत् । भवन्ति चात्रेति श्लोकैरर्थसमुच्चये तन्त्ररीतिः ।

यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञः
छर्द्यर्दितोऽन्तर्गतताम्रनेत्रः ।
क्षामस्वरः स्रस्तसमस्तसन्धि-
र्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥

प्रकरणाच्च आमदोषवान् श्यावदन्तत्वादिलक्षणयुक्तः स नरोऽपुनरागमनाय यायात् म्रियत इत्यर्थः ।

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुलिकाः कृतास्ता
हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥

शिरीषनक्ताह्वफणिर्ज्झबीज-
त्रायन्त्यपामार्गफलैश्च वर्त्तिः ।
बस्तस्य मूत्रेण विषूचिकाघ्नी
प्रलेपधूमाञ्जननस्ययोगैः ॥

व्योषादिकृता वर्त्तयो नेत्राञ्जनेन विषूचिकां हन्युः । समावाप्य सम्मिश्र्य । शिरीषादिभिश्चूर्णितैर्बस्तस्य छागस्य मूत्रेण कृता वर्त्तिः प्रलेपादियोगाद्विषूचिकाघ्नी । एषामदोषचिकित्साजीर्णेऽपि योज्या।

अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ।
विदग्धं पित्तकोपेन त्रिप्रकारमिति स्मृतम् ॥
तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गण्डाक्षिकूटयोः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते ॥
विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥
विदग्धे भ्रमतृण्मूर्छाः पित्ताच्च विविधा रुजाः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥

अजीर्णमत्रमुच्यते । त्रिविधमजीर्णम् । कफाधिक्येन वाताधिक्येन द्रवस्वरूपपित्ताधिक्येन वा । अग्निविपरीत्येन कफस्याजीर्णकर्तृत्वे प्राधान्यादग्रे पाठः । तत्र कफकृतोऽजीर्णे आमनामा तस्मिन् स्थिते गात्राणां गुरुत्वं धातूनामुत्क्लेदः । उत्क्लेदो विकारविशेषः । सद्यो भुक्तवदप्रविदाहावस्थो ह्युद्गारः । वातेनाजीर्णं विष्टब्धमुच्यते तस्य लक्षणं जठरशूलाद्युद्भवः । पित्तादजीर्णं विदग्धशब्देनोच्यते तस्य लक्षणं भ्रमाद्युद्भवः । उद्गारश्चास्य धूम इव जठरादुदेति तीक्ष्णतया ।

लङ्घनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥
गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका ।
कफवातानुविद्धामलिङ्गा तत्समसाधना ॥
रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ।
तत्राभुक्त्वा दिवा स्वप्यात् क्षुद्वानद्याल्लघुमति ॥

यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे ।
पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्चतीक्ष्णेमन्देपुनश्चिरात् ॥

आमे अजीर्णे चिकित्सा लंघनमुपवासः । विष्टब्धेऽत्यर्थं स्वेदः । विदग्धे वमनम् । अवस्थाविशेषेण वा सर्वमेतत् सर्वत्रापि । एतत्प्रसङ्ग इदमाह । आमान्महास्रोतसि लीनात् गरीयसः प्रभूताद्विलम्बिका नाम रोग उत्पद्यते । सा च विलम्बिका वातश्लेष्मभ्यामनुबद्धा भवति । सा चामनामाजीर्णसदृशलक्षणा तच्चिकित्सा च । जीर्णेत्वन्ने कदाचिदाहारसारो रस अजीर्णो भवत्यतस्तल्लक्षणमुच्यते अन्नविद्वेष इत्यादि । तत्र रसेऽजीर्णे अकृतभोजनः स्वप्यादा लाघवात् । प्रबुद्धश्च यदि क्षुद्वांस्ततोऽश्याल्लघुप्रति । लघु स्तोकम् । स्वभावलघु स्वल्पमात्रं चेत्यर्थः । एतच्चाजीर्णं दोषोपहताग्निवशाद्भवति । तस्य च दोषोपहतत्वे त्रिविधं रूपं विषमत्वादि शारीरे वक्ष्यमाणलक्षणम् । दोषाननुबन्धेन चतुर्थं रूपं यत्समत्वम् । तस्य चतुर्विधस्याग्नेर्जीर्णाजीर्णानयमं कालनियमन दर्शयति । समेऽग्नौ बलशरीराद्यपेक्षया उपयुक्तस्य भोज्यस्याहारस्य मात्रया चोपयुक्तस्य चतुर्भिर्यामैः पाको भवति । भेषजस्यौषधस्य तद्वद्वाभ्यां यामाभ्याम् । युक्तयोर्देशकालशरीराद्यपेक्षया प्रयुक्तयोर्भोज्यभैषज्ययोरित्युक्तमेवास्माभिः । तीक्ष्णेऽग्नौ यथोक्ते काले प्राप्ते विपाकः । मन्देऽग्नौ पुनश्चिरान्मन्दत्वातिशयापेक्षया यथोक्तं कालं बहु बहुतरं चातिक्रम्याटोपादिकं च कृत्वा । विषमे तु प्रकृतानुपयोगः यतः स कदाचित्तैक्ष्ण्यं कदाचिन्मान्द्यं भजते अजीर्णज्ञाने तु वर्त्तमानमेवाहोरात्रमाश्रित्तीक्ष्णोऽन्यो वा उपकरोति सात्म्येन । अतो विषमोऽत्र नोक्तः । अत एव च कारणादाह ।

सभक्तमौषधं तस्मान्मन्दाग्नेरवचारयेत् ।
पूर्वाह्णेभोजनं सात्म्यं लघुदीपनबृंहणम् ॥
प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।
तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ॥
व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ।
न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमत्यन्तेन न दुष्यति ।
अविदग्धेष्विव पयस्स्वन्यत्संमिश्रितं पयः ॥
रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥
क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयस्स्वन्यत् पयस्तक्षेष्विवार्पितम् ॥
नैशे तस्मादजीर्णेऽन्ने नान्यद्भुञ्जीत भोजनम् ।

सभक्तमित्यादि यतो मन्दाग्नौ चिरात् पाकस्ततो मन्दाग्नेः पुरुषस्य सभोजनमौषधं दीयते । अत्र युक्तिरुच्यते यस्मान्मन्दाग्नेराहाराश्चिरात् पाकं याति ह्यस्तने चान्नेऽजीर्णे अद्यतनाहारयोग्येच कालेऽन्तराऔषधस्योपयोगकरणकालो न संभवतीति । समे चाग्नौ चतुर्भिर्यामैरन्नपाक उक्तः अष्टौ च यामा अहोरात्रम् । तेन बलादुक्तं भवति अहोरात्रवर्तितस्यान्नस्य द्वौ भोजनकालाविति । तत्र रात्रौ भोजनप्रतिषेधादह्न्येव द्वौ वारौ पूर्वाह्णेचापराह्णे च भोजनम् । पूर्वाह्णे तत्साम्यमुचितं पथ्यं लघु च सदग्निदीप्तिकरं बृंहणं च । ह्यस्तने ह्याहारे सम्यक्परिणते विमलेषु स्रोतस्सूपयोगादितस्य चासंभवादपराह्णे भोजनं पूर्वाह्णभोजनाद्गुणैर्हीनम् । ननु चतुर्भिर्य्यामैरन्नपाक उक्तस्तत्कथमहः संज्ञे चतुर्यामे द्वौ वारौ भोजनं विधीयते अजीर्णप्रतिषेधः कथं नापततीत्याह । प्रातराशेत्विति पूर्वाह्णभोजनेऽजीर्णेपि सायमाशो न दुष्यति । बलादुक्तं सायमाशेऽजीर्णे सायमाशो दुष्यतीति । कात्र युक्तिरित्युभयस्यापि युक्तिरुच्यते । प्रथमस्य युक्तिर्दिवसस्य प्रारम्भप्रभृत्यर्केण सूर्यभट्टारकेण बाह्यपुण्डरीकवत् पुरुषस्य हृदयपुण्डरीकं प्रबोध्यते प्रकाश्यते । तस्मिंश्च हृदये प्रबुद्धे पुरुषस्य व्यायामेन शरीरचेष्टया विचारेण च बुद्धिविकल्पनेन तथा चेतसश्च मनसो विक्षिप्तत्वेन क्रियायोगाः व्यायामादियोगाच्च सर्वस्रोतांसि स्ववाह्यवाहकत्वे स्फुटत्वं निरावरणत्वं यान्ति । यतः स्रोतसां स्फुटत्वेन वातादयो धातवः कोष्ठे परिक्लेदं न यान्ति । तेनाक्लिन्नेषु धातुषु सायमाशोऽन्नमासिक्तं जठरे न्यस्तमत्यन्तेन न दुष्यति । अत्यन्तग्रहणं किंचिद्दुष्यति सात्म्यत्वादिना रोगं न करोतीति ज्ञापनार्थम् । दृष्टान्तो यथा अविदग्धे अनग्निस्पृष्टे पयस्यन्यत् पयो न्यस्तं न दुष्यतीति । ये त्वन्नमन्यदासिक्तं तेन हेतुना न दुष्यतीति वदन्ति

तेषामासिक्तशब्देनैवान्यत्वस्य लब्धत्वाद्विचारणीयम् । द्वितीयस्य वस्तुनो युक्तिरुच्यते । रात्रावित्यादि पूर्ववैपरीत्येन व्याख्येयम् ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥
प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ।
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विषूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं
पित्तोल्बणस्यावृणुयान्न वह्निम् ।
जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा
या मन्दबुद्धीन् विषवन्निहन्ति ॥

इति मात्राशितीयो नामैकादशोऽध्यायः ।

उद्गारशुध्यादि जीर्णाहारपुरुषस्य लक्षणम् । अध्यायार्थमुपसंहरन्नाह । सकलो रोगग्रामो व्याधिसमूहः । प्रायो बाहुल्येन प्रज्ञापराधेन त्याज्यसेवनादनुष्ठेयत्यागाच्च जायते । नराणां भोजनलुब्धानां तु न तथान्ये रोगा उत्पद्यन्ते । यथा विषूचिका । अजीर्णाहारमुच्यते । तच्च व्याप्तिमदिति प्रदर्शनार्थमाह दोषोपनद्धमित्यादिना । द्रवस्वरूपपित्तोल्बणस्य पुरुषस्य वातश्लेष्मरुद्धमन्नं कोष्ठैकदेशे लीनं द्रवपित्ताधिक्यादग्निसम्बन्धं गन्तुं न शक्नोति । तत्र तदा दुष्टा भोक्तुमिच्छोत्पद्यते । या मन्दबुद्धीन् भोजनयोग्यत्वविकल्पशून्यान् भोजनोपयोगेन विषवत् पुरुषान् मारयतीति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायामेकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आहारमुक्त्वा तत्संस्कारोपयोगित्वान्मित्थ्याहारोद्भवरोगसाधनोपयोगित्वाच्च प्रायोपयोगिनां द्रव्याणां स्वरूपपरिज्ञानार्थमुच्यते । तदर्थमध्यायारम्भः ।

अथातो द्विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

द्विविधमौषधमूर्ज्जस्करं रोगघ्नं च । उभयमपि चोभयात्मकम् । बाहुल्येन तु निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च । रोगघ्नमपि द्विविधम् । रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च । पुनश्च द्विविधम् द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधम् । भौममौद्भिदं जङ्गममिति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादि लवणान्तं प्रायेण भौमम् । औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति । तत्र फलिनो वनस्पतिः । पुष्पफलवान् वानस्पत्यः । वल्लीगुल्मवीरुत् फलपाकान्ताश्चौषध्य इति । जङ्गमोद्भवं मधुघृतादि जङ्गमद्रव्यमाहुः ।

सर्वं शरीरविषयं वस्तु द्विविधमौषधमनौषधं च । तत्र औषधं पथ्यमनौषधं च शरीरस्यापथ्यम् । तत्रौषधं प्राधान्यादादावुच्यते । अनौषधं वक्ष्यामः । सर्वमौषधं शरीरहितं द्विविधम् । ऊर्ज्जस्करं रोगघ्नं च । ऊर्ज्जस्करं यत्स्वस्थस्यापि बलवर्णाद्युपचयं करोति । रोगघ्नं व्याधिनाशनम् । उभयमपि द्वयमपि पुनर्द्व्यात्म

कमूर्ज्जस्करेऽपि धातुसाम्यकरणशक्तत्वाद्व्याध्युपशमः संभवति । व्याध्युपशमे तु वर्णबलाद्युपचयः स्पष्ट एव । तस्माद्द्वयमपि द्व्यात्मकं तत्रापि यद्यत्र प्रधानं तेन व्यपदेश ऊर्ज्जस्करं रोगघ्नं चेति । तत्रोर्ज्जस्करं द्विविधं रसायनवाजीकरणभेदेन । रोगघ्नमपि द्विविधम् । व्याधेः स्थितस्य नाशनं नष्टस्य च पुनरुत्पत्तिरक्षणम् । अनेनापि प्रकारेण द्विविधं रोगघ्नम् । द्रव्यमद्रव्यं च । द्रव्यं मूर्तं सकलेन्द्रियविषयं च । अतोऽन्यदद्रव्यम् । एतच्च द्वयमपि रोगस्य प्रशमने पुनर्भवरक्षणे च समर्थं भवति । तत्र भौमादिभेदेन त्रिविधं द्रव्यमिहाध्याये वक्ष्यमाणम् । सुवर्णादि लवणान्तं बाहुल्येन भौमम् । औद्भिदं वनस्पत्यादिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र फलिनो वनस्पतिः । फलिनशब्दः फलवति वर्त्तते । फलबर्हिभ्यामिनजितीनच्प्रत्ययान्तः । पुष्पप्राधान्येन फलवान् वानस्पत्यः । वल्लीसन्तानवती लतागुल्मं च । दूर्ध्वं भूमिजं बहुप्रकाशाखं च वीरुच्छब्देनोच्यते । फलपाकोऽन्तः पर्णादिविनाशलक्षणो यासां ता ओषध्यः । जङ्गमप्राणियोनित्वान्मधुघृतमूत्रादि जङ्गममुच्यते ।

अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायामन्त्रसान्त्वदानभयोत्त्रासससंक्षोभणहर्षणभर्त्सनहसनस्वप्नजागरणसंवाहनादीनि । पुनरपि च त्रिविधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिधानगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि । सत्त्वावजयः पुनरहितान्मनोनिग्रहः । पुनरपि च त्रिविधम् । अपकर्षणं प्रकृतिविघातो निदानत्यागश्च ।

अद्रव्यं पुनरुपवासादिः । अनिलस्यासकलेन्द्रियग्राह्यत्वादमूर्त्तत्वाच्चाद्रव्यत्वमत्रैव व्यवहारार्थम् । बाह्यस्य संवाहनमङ्गमर्दनम् । एते चोपवासादयोऽस्मिंस्तन्त्रे यथाप्रदेशं रोगघ्नत्वेनोक्ताः । इत्यौषधस्यौजस्करत्वरोगघ्नत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्त्वा तस्यैव दैवव्यपाश्रयत्वादिना त्रैविध्यमुच्यते । तत्र दैवव्यपाश्रयं यत् पापस्योपघातकत्वेनैव जठराग्निसंयोगेन विना धातुसाम्यकरं मन्त्रौषध्यादि । अत्रौषधीनां धारणमेवाभिप्रेतम् । बलेरुपहारो दैवादिषु । नियमो वर्ज्यवर्जनम् । प्रायश्चित्तं व्रतादि । उपवासः प्रसिद्धःपापहर्तृत्वे । स्वस्त्ययनं वेदोक्तं कर्म । युक्तिव्यपाश्रयं तु जाठराग्निसंयोगमात्रादिविशेषेण धातुसाम्यकरं तच्चाहारस्यौषधस्य च योजनम् । सत्त्वावजयः सत्त्वस्य मनसोऽवजयः । अहिताद्विषयाग्निग्रहो निवारणम् । इत्यौषधस्य दैवव्यपाश्रयत्वादिना त्रैविध्यमुक्त्वापकर्षणादिभेदेन तस्यैव त्रैविध्यमुच्यते ।

ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मक्रिमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः । प्रकृतिविघातः संशमनम् । तद् बाह्यमभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोपमर्दनादि । आभ्यन्तरं यदन्तरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति । निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णाशनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च । तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ।

तानि चापकर्षणादीनि प्रत्येकं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधानि । तत्र ग्रन्थ्यादीनां शस्त्रादिभिरपकर्षणं बाह्यमपकर्षणम् । वमनविरेचनादिनान्तःस्थितस्य दोषस्यापकर्षणमाभ्यन्तरम् । प्रकृतिविघातो दुष्टस्य दोषादेर्देहस्थस्य शमनं साम्यकरम् । बहिःप्रयोगेण दोषशमनमभ्यङ्गादि बाह्यः प्रकृतिविघातः यद्द्रव्यमन्तर्महास्रोतः प्रविश्य दोषानक्षोभयच्छमयति तदाभ्यन्तरः प्रकृतिविघातः । एतच्च पाचनदीपनादिना सप्तविधं वक्ष्यामः । निदानत्यागो यथादोषं शीतादिगुणानामाहारादीनां वर्जनम् । व्यायामादिवर्जनं यथादोषमेव । यथा श्लेष्माणि तत्सदृशगुणा-

नापाहारविहारादीनां त्यागः । एवं वातपित्तयोरपि । प्रतङ्कदाह । बाह्यापकर्षणेन शस्त्रादिना साध्ये ग्रन्थ्यादौ व्याधौ भेषजमौषधमान्तरापकर्षणम् । प्रकृतिविघातो निदानत्यागश्चोपयुज्यते । न तु यथोक्तभेषजसाध्ये ग्रहणीरोगादौ शस्त्रादि बाह्यमपकर्षणमनुक्रमते । सोपयोगं न भवतीति संबन्धः ।

पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि । तथेतरस्मिन्नितरत् । व्याधिविपरीतम् । द्वौ मूलोपक्रमौ लङ्घनबृंहणे । पञ्च कर्माणि वमनादीनि सधूमधूपाञ्जनादीनि च । तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि ।

इत्यपकर्षणादिभेदेनौषधस्य त्रैविध्यमुक्त्वा तस्यैव हेतुविपरीतत्वादिना त्रैविध्यमुच्यते । तत्र हेतुविपरीतं यद्व्याधिविशेषाविवक्षायां व्याधिजनकदोषकारणविपरीतगुणम् । यथा गुर्वादिगुणयुक्तद्रव्यजे व्याधौ लघ्वादिगुणमौषधम् । तथेतरस्मिन् लघ्वादिजे इतरत् गुर्वादि । व्याधिविपरीतं तु यत्र हेतुविशेषविवक्षा नाश्रीयते केवलं यथोपदेशं स्वविषयव्याधिविशेषेणोपयुज्यते । यथा द्वौ मूलोपक्रमौ । लंघनं बृंहणं च पञ्चकर्माणि वमनादीनि क्रमेण धूमादीनि च । शस्त्रादिसाध्यानां च गुल्मादीनां व्याधिविपरीतं विम्लापनादि । विम्लापनं विलयनमुपनाहः पिण्डबन्धः ।

यच्च दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं मुस्ता पर्पटकं यवाग्वश्च प्रमेहे रजनी यवान्नं चेत्यादि । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनम् । उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयमौषधम् । तथा छर्द्यां छर्दनमतिसारे विरेचनं मदात्यये मद्यपानं वुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेऽन्तर्निगूढे विमार्गगे वा स्वेदः कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिः प्रवर्त्तनाय स्वमार्गोपादनाय च । श्लेष्मणि चान्तर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्मणोऽन्तःप्रवेशेन कफो विलयतामुपयाति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति ।

न केवलमेतावदेव व्याधिविपरीतलक्षणं यावदिदमपि । यच्चेति समुच्चये । यद्द्रव्यं सत्यपि व्याध्यारम्भकदोषशमनत्वे न तज्जेषु सर्वव्याधिषु तथा पथ्यम् । यथैकस्मिन्नेव व्याधौ दृष्टान्तो मुस्तापर्पटकं यद्यपि पित्तश्लेष्मघ्नं न तथा गुल्मादिषु पित्तश्लेष्मजेषु हितं यथा ज्वर इति । एवं यवाग्वाद्यपि यथायथं बुध्या विकल्प्य वाच्यम् । उभयार्थकारि यदुभयस्य हेतुविपरीतस्य व्याधिविपरीतस्य च संबन्धिनमर्थं रोगोपशमलक्षणमेतद्गुणमपि करोति । तच्च दैवव्यपाश्रयमणिमन्त्रादिकृतम् । तथा रोगस्वभावादविपरीतस्वरूपमपि यद्रोगोपशमनं करोति । तदुभयार्थकारि । यथा छर्द्यां तत्स्वरूपमेव वमनमेवमपि स्वबुध्या विकल्प्यम् । पित्ते चान्तर्निगूढे स्वेदः शस्यते । अविपरीतोऽपि पित्तात् कट्वादिरसाभ्यवहारश्चेति यथासङ्ख्येन प्रयोजनमन्तर्निगूढे बहिः प्रवर्त्तनाय विमार्गगे स्वमार्गोपादनायात्र तु स्वेदस्य पित्तस्यातिशयप्रोसरौषधत्वं न तु श्लेष्मादिप्रतिबन्धकनाशनेन स्वेदस्येति कामिलादौ दृश्यते । श्लेष्मणि चान्तर्निगूढ इति हेमन्तेऽग्निबलवत्वयुक्त्या ज्ञायते । एवमनेन प्रकारेण रोगादविपरीतमपि विपरीतार्थं रोगस्य नाशनं करोतीति ।

अनौषधं पुनर्द्विविधं बाधनमनुबाधनं च । तत्र सद्यः प्राणहरं बाधनम् । कालान्तरेणानुबाधनमिति । परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उपदिश्यते ।

बहुभिर्भेदैरौषधमुक्त्वानौषधमुच्यते । तच्च द्विविधमित्यादि सुबोधम् । अतः परं प्रधानद्रव्याणां रसादि

भेदैः स्वरूपमुच्यते । अन्येषां रसाद्यनुमानाद्रसभेदीयादौ वक्ष्यामः ।

सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् ॥
रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् ।
वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥
ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु ।
कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥
कांस्यंकषायानुरसं विशदं लेखनं लघु ।
दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम् ॥
सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत् ।
लेखनं पित्तळं किञ्चित् त्रपु सीसं च तद्गुणम् ॥
चक्षुष्यं कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुतिक्तकम् ।
लेखनं वातळं शीतं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥
गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित् ।
तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकापि सुदुर्जरम् ॥
पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः ।
मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैडूर्यस्फटिकादिकम् ॥
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादुलेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पाप्मालक्ष्मीविषापहम् ॥
धान्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साहकरं शिवम् ।
सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदञ्जनात् ॥

सुवर्णमित्यादि सुबोधम् । त्रपु तिक्तलवणादिगुणं लेखनं किञ्चित् पित्तळं च । सीसं तद्गुणं त्रपुगुणम् । मुक्तादयः सर्वे मणयो वैडूर्याणि च रत्नानि शैत्यादिगुणयुक्तानि शिरःप्रभृतिषु धारणात् पाप्मादिनाशनानि । अन्यत्सुबोधम् ।

शंखोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ।
तुत्थकं कटु सक्षारं कषायं विशदं लघु ॥
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम् ।
विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ॥
कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा ।
स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥
कषायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम् ।
रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनम् ॥
स्रोतोऽञ्जनं वरं तत्र ततः सौवीरकाञ्जनम् ।
कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदिसोष्णं रसाञ्जनम् ॥
स्वादुहिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहम् ।
कफघ्नमुष्णं कटुकं शिलाजतु रसायनम् ॥
तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ।
विशेषात् कृच्छ्रमेहार्शःपाण्डुशोफकफापहम् ॥
कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना ।
तुकाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥

उदधिमलं समुद्रफेनम् । सौवीरमञ्जनं कषायत्वादिगुणयुक्तं तस्य जातिविशेषात्स्रोतोजादिनामविशेषः । तत्राञ्जनजातिषु मध्ये स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं ततोऽपि सौवीरम् । रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलम् । दारु हरिद्राविकारः कफघ्नत्वादियुक्तम् ।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
सैन्धवं तत्र सस्वादुवृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ॥
लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ।
कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥
ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं विळम् ।
विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ॥
विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ॥
कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ।
रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मळं गुरु ॥

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ।
गुल्महृत् ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगळामयान् ॥
श्वासार्शःकफवातांश्च शमयेद्यवशूकजः ।
स्वर्जिकातद्गुणान्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका॥
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम् ।

विष्यन्दीत्यादिना पांसूत्थान्तानां सर्वेषां लवणानां सामान्यगुणः । पाकी पाचकस्य स्वभावः । सैन्धवमित्यादि लवणविशेषगुणः । अत्र चोत्सर्गापवादोपबृंहकवचनादि सर्वं स्वबुद्ध्या कल्पनीयम् । उत्क्लेदि रक्तं मांसं च क्लेदयति । यतस्त्वेकं लवणं द्वे लवणे त्रीणि लवणानीत्यादि संख्यया प्रयोगः तत्र सैन्धवादिर्यथास्थितक्रमो योज्यः । सैन्धवम् । सैन्धवसौवर्चले । सैन्धवसौवर्चलविळान्येवमन्येऽपि । यवक्षारो गुल्मादिनाशनः । सर्वश्च स्वर्जिकादिः क्षारोऽत्यर्थतीक्ष्णत्वादियुक्तः ।

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परम् ॥
उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ।
कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ॥
शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्रोगकामिलाग्रहणीगदान् ।
सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रिमीन् ॥
श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ।
विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम् ॥
हरीतकी जयेद्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ।
तद्वदामलकं शीतं माधुर्यात् पित्तजित् परम् ॥
कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ।
परं च कण्ठ्यं चक्षुष्यं हृद्यं दाहज्वरापहम् ॥
आक्षं तु तद्गुणान्न्यूनं कषायमधुरं हिमम् ।
कासश्वासगळश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥
परं केश्यस्तु तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽञ्जनम् ।
इयं रसायनवरा त्रिफलाक्ष्यामयापहा ॥
रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ।

हरीतकी कषायत्वादिगुणयुक्ता । विलवणा इति ल-वणरसवर्जिता । बलादुक्तं भवति पञ्चरसा इति । तत्रा-पि कषायोऽधिकः । सा हरीतकी कुष्ठादीनन्यांश्च रोगान् वातश्लेष्मोद्भवान् नाशयति । आमलकं तद्वत्, गुणैर्ह-रीतकीसदृशमित्यर्थः । अक्षं विभीतकं कटुविपाकित्वादि-गुणयुक्तं ईषच्च तद्गुणं हरीतकीगुणयुक्तमित्यर्थः । इ-त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकसमाहारः ।

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।
पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम् ।
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
श्लेष्मळा स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
स्वादुपाकानिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥
न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥
स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।
चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ।
चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ।
पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।

त्वगादित्रयं त्रिजातकसंज्ञमेतदेव नागकेसरयुक्तं च-तुर्जातकम् । सुबोधम् । मरिचं रसपाकयोः कटुकं क-फघ्नत्वादियुक्तं च । आर्द्रा पिप्पली श्लेष्मळादिगुणा सा पिप्पली शुष्का अतः आर्द्रायाः सकाशात् विपरीत- स्निग्धत्वादिगुणयुक्ता च । एवंविधामपि तां च पिप-

ह्यतियोगेन नोपयुञ्जीत विना रसायनविधिना । एतच्च त्रयं मरिचपिप्पलीनागरसंज्ञकं त्रिकटुकसंज्ञम् । चविका पिप्पलीमूलं च मरिचात् क्रमेणाल्पगुणम् । चित्रकः पाके पाककर्तृत्वेऽग्निसमः । एतत् पिप्पल्यादिचित्रकान्तं पञ्चकोलकसंज्ञितम् ।

बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुण्टुकैर्महत् ।
जयेत् कषायं तिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ॥
ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ।
स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥
बलापुनर्नवैरण्डसूर्पपर्णीद्वयेन च ।
मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥
अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
तृणाख्यं शरदर्भेक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजित् ।
अजशृङ्गी हरिद्रा च विदारीशारिवामृताः ॥
वल्याख्यं कण्टकाख्यं तु श्वदंष्ट्राभीरुसैर्यकैः ।
सहिंस्राकरमर्दीकैस्सर्वदोषहरे च ते ॥
कारवीकुञ्चिकाजाजीकवरीधान्यतुम्बरु ।
अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥
बाष्पिकाकटुतिक्तोष्णा क्रमिश्लेष्महरापरम् ।
तद्वच्च राजिकाविन्नसाधनी दीपनी परम् ॥
शूलाटोपहरारुच्या दीप्यकःकोष्ठशूलजित् ।

मिश्रीभावात् बिल्वादिकं महत् पञ्चमूलं वातश्लेष्माणौ जयेत् कषायत्वादिगुणयुक्तं च । बृहत्यादिपञ्चमूलं च ह्रस्वं मधुररसत्वादियुक्तं च । बलादि मध्यमं कफवातघ्नत्वादियुक्तम् । अभीर्वादि जीवनं नाम पञ्चमूलं चक्षुष्यत्वादियुक्तम् । दर्भादितृणपञ्चमूलसंज्ञितं पित्तजित् । अजशृङ्ग्यादिपञ्चमूलं वल्लीनाम सर्वदोषहरम् । श्वदंष्ट्रादि कण्टकनाम । एतच्च सर्वदोषहरम् । कारव्यादिप्रत्येकमन्नानामाहार्याणां दुर्गन्धं नाशयति । बाष्पिका कटुकत्वादियुक्ता । राजिका बाष्पिकासदृशगुणा ।

अहृद्याःसर्षपाःस्निग्धावाष्पिकावचकीर्त्तिताः ॥
हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
पित्तास्रकोपितचैवश्रेष्ठं बोष्काणदेशजम् ।
ततोन्यूनगुणन्त्वन्यद्द्रव्यव्यञ्जनधूपनम् ॥
शताह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः ॥
एलैलवालुसरळत्वग्व्याघ्रनखचोरकाः ।
लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः ॥
सैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित् ।
बस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो गोक्षुरको हिमः ॥
पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाद्वयम् ।
कफघ्नं तिक्तकटुकं मुस्तं संग्राहिपाचनम् ॥
तिक्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी ।
दीपनी ज्वरतृड्दाहकामिलावातरक्तनुत् ॥
तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिम्बपर्पटौ ।
निम्बस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥
महानिम्बः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतळः ।
गुग्गुलुःपिच्छिलःस्पर्शेविशदोऽभ्यवहारतः ॥
सस्वादुः सकटुस्तिक्तः सकषायो रसायनम् ।
व्रण्यःस्वर्यःकटुःपाकेरूक्षःसूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगण्डमेहापचीक्रिमीन् ।
पिटकाग्रन्थिशोफांश्च हन्त्युष्णः स्रंसनोलघुः ॥

विषाऽग्यमतिविषा प्रतिविषा च । गुग्गुलुः स्पर्शे पिच्छिलः अभ्यवहारात्तु स्रोतोविशदयकृत् । तथा स्वादुरसत्वादियुक्तः स्रंसनोऽनुलोमनः ।

शङ्खपुष्पी सरा तिक्ता मेध्याकृमिविषापहा ।
कटुतिक्तोष्णमगरु स्निग्धं वातकफापहम् ॥
पित्तास्रविषतृड्दाहकमघ्नं गुरुरूक्षणम् ।
सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् ॥

लघु रक्तं तथोशीरं वाळकं पाचनं च तत् ।
ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहम् ॥
मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ।
गुरु स्वादुहिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ॥
कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे ।
प्रलेपाज्जयतः कण्डूं शोफं दुष्टव्रणं विषम् ॥
प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ।
कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् ।
तत्र नागाबलावल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥
ताम्बूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ।
भेदि संमोहकृत् पूगं कषायं स्वादुरोचनम् ॥
जातिपत्री कटुफलं तक्कोलकलवङ्गकम् ।
लघुतृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
स्वस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ।
लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परम् ॥
कषायमधुरं शीतं पत्मं पित्तकफास्रजित् ।
तद्वत् बकुळपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम् ॥
सचम्पकं ततो न्यूनं गुणैः कोरण्डकिंशुकम् ।
मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् ॥
विषपित्तकफान्नागं सिन्दुवारं च तद्गुणम् ।
कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ॥
वातळं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित् ।
चातुर्थिकज्वरहरं नावने नोपयोजितम् ॥
बन्धूकं श्लेष्मळं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका ।
कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम् ॥
अवल्गुजकं बीजं कटिवातकफप्रणुत् ।

सर्वं चन्दनं श्वेतं रक्तं पीतं च । तिक्तरसत्वादियुक्तम् । तेभ्यो रक्तचन्दनं लघु । बलादुक्तं भवति शेषे गुरुणी इति । उशीरं वाळकं च तथैव रक्तचन्दनवद् गुणैर्विज्ञेयं ज्वरादिनाशनं च । सुबोधम् । निशे द्वे पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च । ताम्बूलं ताम्बूलीलतापत्रं सक्षारमीषत्क्षारगुणयुक्तम् । सुबोधम् । कोरण्डं किंशुकं च पत्माद्नगुणम् । नागं नागपुष्पम् ।

आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ।
अतोऽध्वाग्निबलायूंषि कुर्याच्चङ्क्रमणं सुखम् ॥
मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तम्भश्रमापहम् ।
अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्रवर्द्धनम् ॥
वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम् ।
प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहतृड्भ्रमान् ॥
श्रमाग्निमूर्च्छांश्च जयेदप्रवातस्त्वतोऽन्यथा ।
प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविष-
क्रिमीन् ॥
सन्निपातज्वरं श्वासमामवायुं च कोपयेत् ।
पश्चिमःशिशिरो हन्ति मूर्च्छां दाहं तृषं विषम् ॥
दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽङ्गबलवर्द्धनः ।
रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥
उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥
आतपो भ्रमतृट्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः ।
कुर्यात् पित्तास्रवह्नींश्च छाया चैतानपोहति ॥
तमः कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतळा ।

भवति चात्र ।

रसादिभेदैरिति भेषजानां
दिङ्मात्रमुक्तं न यतोऽस्ति किञ्चित् ।
अनौषधं द्रव्यमिहावबोधो
रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥

इति द्विविधौषधविज्ञानीयो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

आस्या निष्क्रियस्यासने अभ्यासः वर्णकृत्वादिगुणयुक्ता । अध्वा एतद्विपरीतगुणः । चङ्क्रमणमग्निवृध्यादिकरं मारुतस्य वायोरानुलोम्यं च करोति । पादत्रमन्वर्थसंज्ञं पादरक्षणमित्यर्थः । तच्च खुडादिनाशनम् । छत्रं वर्णकृत्वादिगुणयुक्तम् । प्रवातः प्रदेशो यत्र प्रकृष्टो वातः स रौक्ष्यादिगुणयुक्तः । दाहादिकं च जयेत् । एतद्विपरीतगुणोऽप्रवातः । छाया स्वेतान् भ्रमादीन् व्यपोहति । अग्र्याणां गुणनिर्देशस्तद्गुणशारीरद्रव्याभिवृद्धिनाशहेतुत्वप्रदर्शनाय । रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभवानां भेदैः परस्परं संयोगप्रकारैर्भेषजानामौषधानां दिङ्मात्रमुक्तं मार्गो दर्शितः । यतो न किंचिदनौषधमस्ति । विषं मारणात्मकमपि कार्येषूपयुज्यते यत्त्वनौषधं पूर्वमुक्तं तन्मात्रावस्थाकालादिवशात् । तेषां च भेषजानां रूपावबोधो वनगोचरेभ्यो गोपतापसादिभ्यो वैद्यस्य निष्पद्यते ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्र्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तम्भनक्लेदनानाम् । स्नानं सुरा च श्रमहराणाम् । क्षीरं जीवनीयानाम् । मांसं बृंहणीयानाम् । रसः प्रीणनानाम् । लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम् । तिन्दुकमन्नद्रव्यारुचिकराणाम् । अम्लं हृद्यानाम् । कुक्कुटो बल्यानाम् । तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम् । सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम् । मधु श्लेष्मापित्तप्रशमनानाम् । स्वेदो मार्दवकराणाम् । व्यायामः स्थैर्यकराणाम् । क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम् । आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम् । आविकं सर्पिरहृद्यानाम् । महिषीक्षीरं स्वप्नजननानाम् । मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणाम् । इक्षुर्मूत्रजननानाम् । यवाः पुरीषजननानाम् । जाम्बवं वातजननानाम् । कुलत्थोऽम्लपित्तजननानाम् । माषाः शष्कुल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानाम् । दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानाम् । उपवासो ज्वरहराणां । वृषो रक्तपित्तप्रशमनानाम् । कण्टकारिका कासघ्नानाम् । लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानाम् । नागबलाभ्यासः क्षतक्षयघ्नानाम् । पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलारुचिहराणाम् । अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानाम् । मृद्भृष्टलोष्टप्रसादः छर्दितृष्णातियोगप्रशमनानाम् । अरुष्कराश्वित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानाम् । कुटजो रक्तार्शःप्रशमनानाम् । लाजाः छर्दिघ्नानाम् । यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानाम् । तक्राभ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्प्रशमनानाम् । क्रव्यान्मांसाभ्यासोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानाम् । मुस्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानां अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणाम् । विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् । उदीच्यं नि-

र्वापणदीपनीयछर्द्यतीसारहराणाम् । कट्वङ्गं संग्रहणीयदीपनीयानाम् । कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणीयानाम् । उत्पलकुमुदकिञ्जल्कोऽनन्ता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । काश्मर्यफलं रक्तसंग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानाम् । पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहरवृष्याणाम् । सालपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणाम् । बला संग्रहणीयबल्यवातहराणाम् । पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहहराणाम् । चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणाम् । गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम् । हरिद्रा प्रमेहहराणाम् । रक्तावसेको विद्रधिविसर्पपिटकागण्डमालापहराणाम् । एरण्डतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मानिलशूलहराणाम् । लशुनो गुल्मानिलहराणाम् । हिङ्गुनिर्यासः छेदनीयपाचनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानाम् । अयोरजः पाण्डुरोगघ्नानाम् । खदिरः कुष्ठघ्नानाम् । विडङ्गः क्रिमिघ्नानाम् । रास्ना वातहराणाम् । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् । गुल्गुलुर्मेदोनिलहराणाम् । अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानाम् । मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनाम् । त्रिवृत्सुखविरेचनानाम् । चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानाम् । स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम् ।

प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम् । त्रिफ
तिमिरघ्नानाम् । गुल्गुलुर्व्रण्यानाम् । शि
रीषो विषघ्नानाम् । आमलकं वयस्था
पनानाम् । हरीतकी पथ्यानाम् । क्षी
रघृताभ्यासो रसायनानाम् । समघृत
क्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणाम् । सं
ल्पो नक्ररेतश्च वृष्याणाम् ।

एककार्यकराणामौषधानां योऽत्यर्थं कार्यकरः सोऽग्र
उदकमाश्वासादिकर्तृभ्योऽन्येभ्यः श्रेष्ठम् । अन्यत् सुबोध
पुंस्त्वोपघातकरं शुक्रनाशनम् । अभिष्यन्दो मालिन्
स्रोतसां स्रावः । अम्लपित्तं द्रवपित्तस्य विदग्धत्वम
शष्कुल्यस्तिलाभिमिश्रगोधूमचूर्णकृताः स्नेहभृष्टा भक्ष्याः
त्तश्लेष्मणोः स्रोतस्सु शोषणमुपशोषणम् । स्रंसनमनु
मनम् । निर्वापणं दोषशमनम् । उपशोषणं य
रीरे आर्द्रभावं शोषयति । आमया अन्ये व्याधयो
क्तनिर्हरणयोग्याः । विबन्धः स्रोतोभिर्मूतानामवहनम
सुखविरेचनं यद्विरेचयत् झटिति क्लमादीन करोत्यल
यन्त्रणाक्षमं च । मृदुविरेचनानि विरेके नातितीक्ष्
नि । वयस्थापनं जरारक्षणम् । पथ्यं शरीरस्या
विपरीतम् । संकल्पः स्त्रीसङ्गमे तद्गुणादिविकल्पनम् ।
क्रो नाम जलजप्राणिविशेषः ।

दौर्मनस्यमवृष्याणाम् । तैलगण्डूष
भ्यासो दन्तबलरुचिकराणाम् । चन्दनं
दुम्बरं दाहनिर्वापणलेपनानाम् । रास्ना
गरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् । ल
मज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपन
नाम् । कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगि
नाम् । मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यव
ल्यविरेचनीयरोपणीयानाम् । अजीर्णाश
ग्रहणीदूषणानाम् । विरुद्धवीर्याशनं निन्दि
तव्याधिकराणाम् । गुरुभोजनं दुर्विपाक

नाम् । अतिमात्राशनमामदोषहेतूनाम् । यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानाम् । यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानाम् । एकासनशयनभोजनं सुखनाशकराणाम् । विषमाशनमग्निवैषम्यकराणाम् । काले भोजनमारोग्यकराणाम् । सुदर्शनमन्नं श्रद्धाजननानाम् । वेगधारणमनारोग्यकराणाम् । तृप्तिराहारगुणानाम् । अनशनमायुषो ह्रासकराणाम् । प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानाम् । उद्दालकान्नं रूक्षणीयानाम् । मद्यं सौमनस्यजननानाम् । मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् । स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम् । शुक्रवेगविनिग्रहः षाण्ढ्यकराणाम् । पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नाश्रद्धाजननानाम् । सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानाम् ।

निर्वापणं संशमनम् । उपनाहो वातादिहरणाय पिष्टद्रव्यपिण्डीबन्धः । निन्दिता व्याधयोऽष्टौ महारोगाः वातव्याध्यश्मर्यादिश्लोकपठिताः । गुरूणां द्रव्याणां भोजनं गुरुभोजनम् । एकासनशयनादि यत्सातत्येन स्थितम् । मद्याक्षेपः शरीरस्य मद्याभिभवः । सूनादर्शनं शस्त्रादिनिग्रहमृतपुरुषदर्शनम् ।

मिथ्यायोगो व्याधिसुखानाम् । रजस्वलागमनमलक्ष्मीसुखानाम् । ब्रह्मचर्यमायुष्याणाम् । परदारगमनमनायुष्याणाम् । अयथाप्राणमारम्भः प्राणोपरोधिनाम् । विषादो रोगवर्द्धनानाम् । हर्षः प्रीणनानाम् । शोकः शोषणानाम् । आश्वासो बलकराणाम् । निर्वृतिः पुष्टिकराणाम् । पुष्टिः स्वप्नकराणाम् । स्वप्नः तन्द्रीकराणाम् । सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम् । एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणाम् । गर्भशल्यमाहार्याणाम् । अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानाम् । अजीर्णमुद्धार्याणाम् । बालो मृदुभेषजार्हाणाम् । वृद्धो याप्यानाम् । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानाम् । सौमनस्यं गर्भधारणानाम् । असौमनस्यं दुःखजननानाम् । सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम् । आमविषमचिकित्स्यानाम् । ज्वरः शीघ्ररोगाणाम् । कुष्ठं दीर्घरोगाणाम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । प्रमेहोऽनुषङ्गिणाम् । जलौकसोऽनुशस्त्राणाम् । बस्तिर्यन्त्राणाम् । हिमवानौषधभूमीनाम् । सोम औषधीनाम् । मरुभूमिरारोग्यदेशानाम् । आनूपभूमिरहितदेशानाम् । निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम् । अनिर्देशकारित्वमरिष्टानाम् । भिषक्चिकित्साङ्गानाम् । सिद्धिर्वैद्याङ्गानाम् । नास्तिको वर्ज्यानाम् । लौल्यं क्लेशकराणाम् । आत्मवत्तोपकारिणाम् । शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानाम् । दृष्टकर्मता निस्संशयकराणाम् । असमर्थता भयकराणाम् । तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानाम् । आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम् । आयुर्वेदोऽमृतानाम् । सद्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनाम् । सद्वचनमनुष्ठेयानाम् । वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम् । सर्वसन्यासः सुखानामिति । तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्टप्रसादतक्राभ्यासरक्तावसेकैरण्डतैलाभ्यासो -

ष्ट्रीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसगर्भिणीनामेकै-कस्मात् समुदायाच्च निर्द्धारणम् । पुष्क-रमूलादीनां तु समुदायादेवेति ।

भवति चात्र ।

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्च पञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विजानीयाद्धिताहितविनिश्चये ॥

इत्यग्र्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

मिथ्यायोगो यथोक्तः कालार्थकर्मणां सविस्तरं वक्ष्यमाणः । अयथाप्राणमारम्भोऽशक्त्याव्यायामादि । आहार्यः आकर्षणीयः । उद्धार्यो वम्यः । अनुपक्ति-लक्षणं वक्ष्यामः । यन्त्रः स्नेहवस्तिः । निर्देशकारि-त्वमन्वयव्यतिरेकाविकल्पपूर्वोपदिष्टकार्यकर्तृत्वम् । सर्वस-न्यासः सकलबन्धहेतुत्यागः । तत्र तेष्वग्र्येषु मध्ये उदकादीनामेकैकस्मात् समुदायाच्च निर्द्धारणम् । तेनैत-दुक्तं भवति । आश्वासनद्रव्याणां मध्ये उदकमेवाश्वास-ने श्रेष्ठं तद्वत् स्तम्भनद्रव्याणां क्लेदनद्रव्याणां चेति प्र-त्येकार्थः । समुदायनिर्द्धारणार्थं उच्यते । आश्वासन-स्तम्भनक्लेदनगुणत्रयं येषां तेषामुदकमेव श्रेष्ठमिति । पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेव निर्द्धारणं न प्रत्येकमिति । हिध्माश्वासादिहर्तृत्वं साकल्येन येषामस्ति तेषां पुष्करमू-लमेव श्रेष्ठमित्यर्थः । आदिग्रहणेन उदकाग्निमृदश्मलो-ष्टप्रसादादिवर्जितानां परिग्रहः समुदायसंभाविनाम् । अ-थवैकैकस्मादिति द्रव्यान्तरासंयुक्तत्वे स्वशक्त्यैव येषामाश्वा-सनादिकर्तृत्वं ततः समुदायादिति । येषां पृथगाश्वा-सनादिशक्तिस्तथाविधा नास्ति । समुदाये तु खण्डकू-ष्माण्डकादौ विद्यते । तेभ्योऽपि निर्द्धारणं पुष्करमूला-दीनाम् । एवकारकरणमसंयुक्तस्यैवंगुणस्यालाभादिति । यदेतत् पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतमग्र्याणामुद्दिष्टं एतच्छरीरस्य हितत्वे चाहितत्वे चालं पर्याप्तं विजानीयादुच्येत । ते-न कानिचिदेषां हितानि कानिचिदहितानीत्यर्थः ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्या-स्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

मदनजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफल-पुष्पपत्राणि कुटचकरञ्जत्रपुससर्षपपिप्पली-विळङ्गैलाप्रत्यक्पुष्पीहरेणुपृत्थीकाकुस्तुम्बरुग्र-पुन्नाटानां फलानि शारदानि च हस्ति-पर्ण्याः कोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धानीप-विदुलविल्वबिम्बीबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीस-दापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेन्द्रवारुणीसुपवी-चतुरङ्गुलस्वादुकण्टकपाठापाटलीशार्ङ्गष्टाम-धुकमूर्वासप्तपर्णसोमवल्कद्वीपिशिग्रुसुमनस्सौ-मनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहे-क्षुकाण्डकालक्तपिप्पलीमूलचविकानळदोशीर-ह्रीवेरमूलानि । शल्मलीशेलुकाभद्रपर्ण्यैरावण्यावर्त्तक्युपोदकोद्दालधन्वनरसाञ्जनरा-जादनोपचित्रागोपभृङ्गाटिकापिच्छाः । प्रि-यङ्गुपुष्पम् । तालीसपत्रम् । हरि-द्राशृङ्गिवेरकन्दौ । मधुयष्टीदारुहरिद्रासा-रौ । तगरगुलूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-णानि चेति वमनोपयोगीनि ।

शोधनं वमनविरेचनमेतत्कारणत्वाद्द्रव्यं शोधनम् अथवा करणसाधन एव शोधनशब्दः । आदिग्रह-नास्थापनानुवासनादिपरिग्रहः । गणः समूहः । त-शोधनादिगणानां संग्रहमेकत्र स्थापनमस्मिन्नध्याये क्रि-सुखग्रहणार्थम् । मदनादीनां पञ्चानां फलं पुष्पं प-

च प्रत्येकम् । कुटजादीनां च फलानि । हस्तिपर्ण्याः शरदुद्भूतानि फलानि । कोविदारादीनां च मूलानि । शल्मल्यादीनां च पिच्छा मण्डप्रायम् । प्रियङ्गोः पुष्पम् । तालीसस्य पत्रम् । पिण्डहरिद्रायाः शृङ्गिवेरस्य च कन्दो भूमिभवः । मधुयष्ट्या दारुहरिद्रायाश्च सारं काष्ठम् । तगरादीनि स्वरूपेणैव । इत्येतानि सकलानि द्रव्याणि वमनोपयोगे स्वकृत्यं यान्तीति ।

त्रिवृच्छ्यामादन्तीद्रवन्तीशङ्खिनीसप्तलाजगन्धाजशृङ्गीवचागवाक्षीछगलान्त्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह्रस्वपञ्चमूलवृश्चीवपुनर्नवापलङ्कषावास्तुकशाकसालमूलानि । तिल्वकरम्यककाम्पिल्यकपाटलीत्वचः । त्रिफलापीलुप्रियालकुवलबदरकर्कन्धुकाश्मर्यपरूषकद्राक्षानीलिनीक्षीतनकोदकीर्याविळङ्गपूगपञ्चाङ्गुलफलानि । चतुरङ्गुलफलपत्राणि । पूतीकस्य त्वक्फलपत्राणि । महावृक्षसप्तच्छदज्योतिष्मतीक्षीराणि । क्षीरमद्यमस्तुतक्रधान्याम्लमूत्राणि चेति विरेचनोपयोगीनि ।

त्रिवृतादीनां मूलानि । तिल्वकादीनां त्वक् । त्रिफलादिफलानि । चतुरङ्गुलस्यफलं पत्रं च । पूतीकस्य त्वक् फलं पत्रं च । महावृक्षादीनां क्षीराणि । क्षीरादीनि स्वरूपेणैवेति विरेचनोपयोगीनि ।

कोशातकीदेवताळीसप्तलाकारवेल्लिकास्वरसमर्कक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि । वस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थान्तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्यसङ्ख्येयत्वान्नोपदिश्यन्ते । रसस्कन्धेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् । सर्वेषु तु प्रायो मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्रवत्पुसासिद्धार्थकशताह्वाफलानि । बलादशमूलैरण्डत्रिवृद्वचायष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवकर्तृणमूलानि । सरळदेवदारुहपुषाहिङ्गुरसाञ्जनव्योषपत्रैलामृतायवकोलकुलत्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षीरक्षौद्राणि चेति निरूहोपयोगीनि ।

कोशातक्यादीनां स्वरसाः अर्कक्षीरमुष्णोदकं च उभयोपयोगि वमने विरेचने चोपयुज्यते । वस्तिषु त्वौषधान्यस्माभिर्नोपदिश्यन्ते असङ्ख्येयत्वात् । असंख्येयत्वं व्याध्यवस्थाविशेषेषु तेषु तेषु च चिकित्सितस्थानोक्तेष्ववस्थान्तरेषु बहुभिर्भेदैर्यतो वस्तय उक्ताः । वस्तिशब्देनात्र सर्वं निरूहादिकमुच्यते । तानि तु वस्तिद्रव्याणि वातादिदोषापेक्षया व्याध्यवस्थापेक्षया च विभजेत् । रसस्कन्धेभ्यो रसभेदीये वक्ष्यमाणेभ्यो द्राक्षादिभ्य उद्धृत्य । सर्ववस्तिषु च प्रायो बाहुल्येन यानि दृश्यन्ते द्रव्याणि तान्युच्यन्ते । मदनादीनां फलानि । बलादीनां मूलानि । सरळादीनि स्वरूपेणैवेति वस्त्युपयोगीनि ।

अपामार्गविळङ्गमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाज्यजमोजवार्ताकपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि । तालीसतमालतकारीहरितकवर्गपत्राणि । सर्षपाफलपत्राणि । शिग्रुफलपत्रत्वचः । हरिद्रामूलकलशुननागरकन्दपत्राणि । अतिविषाकन्दाः । कुष्ठवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदन्तीज्योतिष्मतीगवाक्षीवयस्थावृश्चिकाळीविम्बीकरञ्जमूलानि । अर्कालर्कपुष्पमूलानि । लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बपीलुबीजानि । मुरुङ्गीमातुलुङ्गीलवङ्गपुष्पाणि । अगुरुसुरदारुसरळसल्लकीजिङ्गिण्यसनरसाञ्जनहिङ्गुलाक्षानिर्यासः । तमालसालतालमधूकदार्वीसाराः । तेजस्वि-

नीमेषशृङ्गीवराङ्गेङ्गुदीबृहतीद्वयचोचत्वचः । राजादनमज्जक्षौद्रलवणानि मद्यानि गवादिशकृद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चेन्द्रियोपशयान्यन्यान्यपि तथा स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि ।

अपामार्गादीनां फलानि । तालीसादिपत्राणि । सर्षपायाः पत्रं फलं च । शिग्रोः फलं पत्रं च त्वक् च हरिद्रादीनां कन्दः पत्रं च । अतिविषायाः कन्दः कुष्ठादीनां मूलानि । अर्कालर्कयोः पुष्पं मूलं च । लोध्रादीनां बीजानि मुरुङ्ग्यादीनां पुष्पाणि । अगर्वादीनां निर्यासः स्वयं प्रस्रुतो रसः । सालादीनां सारः । तेजस्विन्यादीनां त्वक् । राजादनस्य मज्जा । क्षौद्रादीनि स्वरूपेणैव । गवादीनामष्टानां मूत्रयोनित्वपठितानां शकृतः पीडितो रसः । मूत्रं पित्त च तेषामेवंविधानि रसवीर्यविपाकप्रभावैरेतत्सदृशानीन्द्रियाणां चक्षुरादीनामुपशयानि स्वास्थ्यसंवाहकानि तानि स्नेहा यथोक्ताः क्षीररक्तादयश्चेति शिरोविरेचने नस्य उपयुज्यन्ते ।

मधुकपद्मकमञ्जिष्ठाशारिवामुस्तापुन्नागनागकेसरैलावालुकसुवर्णत्वक्तमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासल्लकीशर्करामदनकमरुवकन्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगन्धद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि । अगरुगुल्गुलुसल्लकीशैलेयकनलदह्रीबेरहरेणुशीरमुस्ताध्यामकवराङ्गश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेलवैलावालुककुन्दुरुष्कसर्जरसयष्ट्याह्वफलसारस्नेहमधूच्छिष्टबिल्वफलमज्जयवातिलमाषकुङ्कुमानि मेदोमज्जवसासर्पींषि च स्नैहिकधूमोपयोगीनि । शिरोविरेचनद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोह्वा हरि-
तालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ।

मधुकादीनि प्रायोगिके स्वास्थ्यवृत्तिके धूमे
गमर्हन्तीति । अगर्वादीनि स्नैहिकधूमोपयोगीनि । ती
क्ष्णानि शिरोविरेचनद्रव्याणि हैमवतीदन्त्यादीनि मनःशि
ला हरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ।

भद्रदारुकुष्ठतगरवरणबलातिबलार्तगल
श्चुराह्लादिनीकुबेराक्षिवत्सादिन्यर्कालर्क
तकभार्ङ्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरप्रभृतीनि
दार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्या
षट्, पञ्चमूलानि चेति वातशमनानि
दूर्वानन्तामोचरसमञ्जिष्ठापरिपेलवकाळाका
लीयककदळीकन्दळीपयस्यात्मगुप्तानाळिके
खर्जूरद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानाग
पुष्पाशतावरीशीतपाक्योदनपाकीतृणशूल्यां
शुमतीद्वयारिष्टकारिष्टाटरूषकेत्कटप्रियङ्गु
तकीधवधन्वनस्यन्दनखदिरकदराप्रियाळता
सालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुन्द्रावानीरपद्माप
कपद्मबीजमृणाळकुमुदनळिनसौगन्धिकपुण्
रीकशतपत्रशैवालकह्लारोत्पलकाकोळ्युत्प
लिकाशालूकशृङ्गाटककशेरुकक्रौञ्चादनप्रभृ
नि अन्यानि च शीतवीर्याणि शारिवा
पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो
हाकषायस्तृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि
शीताशिवशतपुष्पासरळसुरदारुरास्नेङ्गुदी
तलासुमनःकाकाक्षिनीलाङ्गलिकाहास्तिकर्णी
श्चातलामज्जकप्रभृतीन्यन्यानि च रूक्षो
वीर्याण्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुर
दिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नश्च

हाकषायो वल्लीकण्टकपञ्चमूले च श्लेष्म-
शमनानीति ।

भवति चात्र ।

भद्रदार्वादीनि वक्ष्यमाणौ च विदारीवीरतरादिकौ गणौ तृणाख्यपञ्चमूलं वर्जयित्वा शेषाणि षट्पञ्चमूलानि चेति क्रुद्धवातप्रशमनानि । दूर्वादीनि यथापठितान्यन्यानि च शीतवीर्याणि शारिबापद्मकपटोलन्यग्रोधादिगणचतुष्टयं वक्ष्यमाणं दाहहरो महाकषायः तृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि । शीतशिवाद्यन्यानि च रूक्षोष्णवीर्याणि आरग्वधासनार्कसुरसमुष्ककवत्सकमुस्तादिगणसप्तकं शीतप्रश्च महाकषायो वल्ल्याख्यं पञ्चमूलं कण्टकाख्यं चेति श्लेष्मप्रशमनानि । भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः ।

समीक्ष्य दोषदूष्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः।
सर्वामयजयायालं जायन्ते नियतात्मनाम् ॥

इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः

अमी यथोक्तवर्गा वमनोपयोग्यादयो दोषदूष्यबलकालादीनवेक्ष्य नानाविधाभिः क्वाथस्नेहादिपरिकल्पनाभिः योजिता नियतात्मनामलोलुपानां सर्वव्याधिनाशनायालं जायन्ते पर्याप्तं भवन्तीत्यर्थः ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्दशोऽध्यायः

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

आनन्त्यादौषधानामामयानां चानन्ता एव कषायाः । ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकषायसंयोगात् पञ्चचत्वारिंशन्महाकषाया वक्ष्यन्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबुद्धीनाम् । बुद्धिमतामुदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थम् । शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवन्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाक्षोडविदारीकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुम् । यथोक्तानुसरणमेव तु श्रेयो मन्दबुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारि शतानि पञ्चाशदधिकानि तदभिधानान्येव । यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसङ्करः कषायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः । एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् । तत्र लवणवर्ज्या रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यन्ते । तद्योनित्वात् । लवणस्य यतो निर्यासादिकल्पनानामसंभवः । पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति ।

भवन्ति चात्र ।

महान्तश्च ते कषाया महाकषायाः । एतदेवोच्यते । औषधानामामयानां चानन्त्यमतः प्रतिव्याध्यौषधविशेषात् कषायाणामप्यानन्त्यम् । ये तु कषाया अत्यर्थेनोपयुज्यन्ते , अन्येभ्यश्चोत्कर्षवन्तो वा तेषां शास्त्रकारैर्जीवनीयबृंहणीयादयः संज्ञा धृताः । ते च जीवनीयादयो महाकषायाः संख्यया पञ्चचत्वारिंशत् । चरके तु षड्विरेचनशताश्रितीये पञ्चाशदुक्ताः । तेभ्यो वमनोपयोगादयः पञ्चात्र न संगृहीताः । तद्द्रव्याणां शोधनादिगणसंग्रहोक्तवमनाद्युपयोगिष्वेवान्तर्भावात् । तथा चास्थापनानुवासनोपयोगिद्रव्याणि शोधनादिपठितेषु सर्वेषु तु प्रायेण मदनत्वेवमादिके ग्रन्थे दृश्यन्त एव । एवं वमनविरेचनशिरोविरेचनोपयोगीन्यपि । विल्वश्वदंष्ट्राग्निमन्थस्योनाकानि दशमूलाङ्गत्वाद्दृश्यन्त एव वस्त्युपयोगिषु। वृश्चीवस्य पुनर्नवाभिदत्वम् । पिप्पली तु व्योषेन्तर्भावात् । तत्रैकैकस्मिन् महाकषाये दशकानां कषायाणां संयोगः । एते च महाकषाया मन्दबुद्धीनां यथोक्तप्रतिपत्त्यर्थमुक्ताः । महाबुद्धीनां तु तदुदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थम् । यतो महाबुद्धिभिर्जीवनीयमहाकषायेऽनुक्तानामपि द्राक्षाक्षोलादिनां तदुक्तगुणसादृश्यात्तदर्थः प्रयोगोऽप्यवधारयितुं शक्यः । मन्दबुद्धेस्तूचितोहासहिष्णुधियो यथापठितानुसरणमेव श्रेष्ठमतस्तस्य यथोक्तप्रतिपत्त्यर्थमेव । ते च महाकषायसंगृहीताः अवयवकषायाः संख्यया पञ्चाशदधिकानि चत्वारि शतानि पञ्चचत्वारिंशतां दशाभिर्गुणितानाम् । यद्यपि चैकं द्रव्यमनेके महाकषाये दृश्यते तथापि संज्ञाविरोधो न भवति यतः कार्यभेदात् संज्ञाभेदः । यथैको देवदत्तः पाकं कुर्वन् पाचक इत्युच्यते लवनं च लावक इति । तद्वदेकमपि द्रव्यं कार्यभेदात् संज्ञाभेदं गच्छति । तत्र लवणवर्ज्याः पञ्चरसाः क्वाथचूर्णादिकल्पनायां- कषायशब्दवाच्याः तद्योनित्वाद्रसानां कषायकारणत्वाद्रसानि एव पञ्च कषायशब्देनोच्यन्ते । लवणस्य तु कषायत्वं निष्प्रयोजनत्वान्नोक्तम् । एवं च नैरर्थक्यम् । यतो लवणरसस्य लवणद्रव्यादेर्निर्यासनिष्क्वाथादिकं न संभवति । न च पृथग्लवणस्य केवलस्योपयोगः । उपयोगोऽपि शरीरे नोपकारवानिति नैरर्थक्यम् । भवन्ति चात्रेति पद्यबन्धसमुच्चये तन्त्ररीतिः ।

जीवन्तीकाकोल्यौ
द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं
चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥
वाट्या बला पयस्या-
काकोल्याविक्षुवाजिगन्धे च ।
क्षीरिणिराजक्षवके
भारद्वाजी च बृंहणीयोऽयम् ॥
हैमवती चिरिविल्वं
मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च ।
चित्रककटुकातिविषा
वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥
अर्कैरण्डौ चित्रा
चित्रकचिरिविल्वशंखिनीसरळाः ।
हेमक्षीरी कटुका
वह्निमुखी भेदनीयोऽयम् ॥
मधुमधुकपृश्निपर्णी-
कट्फललोध्रप्रियङ्गुधातक्यः ।
अम्बष्ठकी समङ्गा
मोचरसश्चेति संधानः ॥
हिङ्गुमरिचाम्लवेतस,
दीप्यकभल्लातकास्थिसंयोगात् ।
वर्गः सपञ्चकोलो
निर्दिष्टो दीपनीयोऽयम् ॥
ऐन्द्र्यतिरसा पयस्या
ऋश्यप्रोक्ता स्थिरा बलातिबला ।
इति बल्यो दशकोऽयं
हयगन्धा रोहिणी ऋषभः ॥
चन्दनतुङ्गपयस्या-
सितालतामधुकपत्मकोशीरम् ॥

वर्ण्यो गणोयमुदितो
मञ्जिष्ठाशारिवासहितः ॥
हंसपदीबृहतीद्वय-
मृद्वीकाशारिवेक्षुमूलानि ।
कैडर्यमधुककृष्णाः
सविदार्यः कण्ठजननानि ॥
वृक्षाम्लबदरडाडिम-
कुवलाम्राम्रातलिकुचकरमर्दम् ।
हृद्यं समातुलुङ्गाम्ल-
वेतसं विद्धि वर्गमिमम् ॥
नागरचविकाचित्रक-
विळङ्गमूर्वामृतावचामुस्ताः ।
सहपिप्पलीपटोला-
स्तृप्तिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥
कुटजफलबिल्वचित्रक-
महौषधप्रतिविषावचाचविकाः ।
धन्वयवाषं पथ्या
दारु हरिद्रा गणोऽयमर्शोघ्नः ॥
खदिरामलकारुष्कर-
निशाभयासप्तपर्णकरवीराः ।
कुष्ठघ्नाश्चतुरङ्गुल-
विळङ्गजातिप्रवाळाश्च ॥
नळदकृतमालचन्दन-
सर्षपघननिम्बकुटचमधुकानि ।
कण्डूं दारुहरिद्रा-
सनक्तमालानि निघ्नन्ति ॥
अक्षीवमरिचकेबुक-
विळङ्गगण्डीराकिणिहिनिर्गुण्ड्यः ।
घ्नन्ति क्रिमीन् श्वदंष्ट्रा-
विषाखुपर्ण्यस्तथा नचिरात् ॥

मञ्जिष्ठाश्लेष्मातक-
रजनीसुवहाशिरीषपालिन्द्यः ।
सैलाचन्दनकतकाः
ससिन्दुवारा विषं घ्नन्ति ॥
शालिकुशकाशषष्टिक-
वीरणदर्भेक्षुबालिकेक्षूणाम् ।
तद्वद् गुन्द्रोल्कटयो-
र्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥
पाठानागरसुरतरु-
घनामृताशारिवेन्द्रयवमूर्वाः ।
कटुकाकिराततिक्तं
वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
मेदाकाकोळीद्वय-
वृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिङ्गाः ।
शुक्रजननो गणोऽयं
सह जटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥
कुष्ठैलवालुककट्फल-
काण्डेक्षिवृक्षवाब्धिफेनकोशीरैः ।
वसुकेक्षुरकैः शुक्रं
शुध्येत् सकदम्बनिर्यासैः ॥
द्राक्षाकाकोळीद्वय-
मधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ।
स्नेहोपगाः समेदा-
जीवन्तीशालिपर्णिकाः ॥
सौभञ्जनकपुनर्नव-
वृश्चीवकुलत्थमाषबदराणि ।
स्वेदोपगानि विद्यात्
सयवातिलार्कोरुपूगानि ॥
लाजाम्रबदरडाडिम-
यवषष्टिकमातुलुङ्गसेव्यानि ।

जम्ब्वाम्रपल्लवानि च
वमिनिग्रहणानि मृत्सा च ॥
नागरधन्वयवाषक-
वालकपर्पटकचन्दनगुडूच्यः ।
भूनिम्बघनपटोली-
कुस्तुम्बर्यस्तृषं घ्नन्ति ॥
बृहतीद्वयवृक्षरुहा-
पुष्करमूलाभयाकणाशृङ्ग्यः ।
हिध्मां निघ्नन्ति शटी
दुरालभा बदरबीजं च ॥
श्यामानन्ता पत्मा
कट्वङ्गः पत्मकेसरं लोध्रम् ।
धातकिकुसुमसमङ्गा-
मोचरसाम्रास्थि विड्ग्रहणम् ॥
जम्बूसल्लकिमधुकं
नीलोत्पलकच्छुरातिलश्याह्वम् ।
भृष्टा च मृत् पयस्या
सशाल्मली विड्विरजनानि ॥
जम्ब्वाम्रोदुम्बरवट-
कपीतनप्लक्षपिप्पलाश्मन्तम् ।
भल्लातसोमवल्कं
मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टम् ॥
कमलनलिनकुमुद-
मधुकसौगन्धिकधातकीलताकुसुमम् ।
मूत्रं नयति विरागं
सोत्पलशतपत्रपुण्डरीकं च ॥
वृक्षादनीश्वदंष्ट्रा-
दर्भेत्कटवसुकवशिरकुशकाशाः ।
मूत्रं विरेचयेयु-
र्गुन्द्रा पाषाणभेदश्च ॥

द्राक्षामलकपुनर्नव-
वृश्चीवदुरालभाभयाकृष्णाः ।
कासं घ्नन्ति सशृङ्गी
तामलकी कण्टकारी च ॥
चण्डाम्लवेतसशटी-
तामलकीसुरसाहिङ्गुजीवन्त्यः ।
पुष्करमूलैलागुरु-
वर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥
द्राक्षापीलुपरूषक-
मञ्जिष्ठाशारिवामृतापाठाः ।
त्रिफला चेति गणोऽयं
ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
डाडिमफल्गुपरूषक-
प्रियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि ।
श्रमनाशनानि विद्याद्-
द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥
पत्मकलाजोशीरं
मधुकोत्पलशारिवासितोदीच्यम् ।
काश्मर्यफलं चन्दन-
मेष गणो दाहहा प्रोक्तः ॥
नतनागरागुरुवचा-
धान्यकभूतीकपिप्पलीव्याघ्र्यः ।
शीतं शमयन्त्याचिरात्
स्योनाकः साग्निमन्थश्च ॥
तिन्दुकप्रियालबीजक-
सप्तच्छदखदिरकदरबदराणि ।
अरिमेदवाजिकर्णौ
ककुभश्चोदर्दशमनानि ॥
काकोल्येला सेव्यं
निदिग्धिके शालिपृश्निपर्ण्यौ च ॥

ग्रन्थ्यङ्गमर्दमाचिरा-
चन्दनमधुकोरुबूकं च ॥
दीप्यकमरिचाजाजी-
गण्डीरं साजगन्धमथ शूलम् ।
शमयति सपञ्चकोलं
शोफं दशमूलमाद्यं च ॥
मधुमधुकलाजगैरिक-
फलिनीमोचरसमृत्कपालानि ।
संस्थापयन्ति रुधिरं
रुधिरं च सशर्करं लोध्रम् ॥
शैलेयवालुकट्फल-
मोचरसाशोकपत्मकशिरीषम् ।
स्थापयति वेदनामथ
सहतुङ्गकदम्बविदुलं च ॥
कैडर्यहिङ्गुचोरक-
पलंकषाऽशोकरोहिणिवयस्थाः ।
घृत्यरिमेदोजटिला-
गोलोमिवचाश्च संज्ञादाः ॥
ऐन्द्री दूर्वामोघा
विष्वक्सेना व्यथा शिवारिष्टा ।
ब्राह्मी सवाव्यपुष्पी
शतवीर्या स्थापयेद् गर्भम् ।
अमृता पथ्या धात्री
जीवन्ती श्रेयसी स्थिरायुक्ता ।
मण्डूकपर्ण्यतिरसा
स्थापयति पुनर्नवा च वयः ॥
इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ।
योगा रोगातुरवशात् कल्पयेत्तान् यथायथम् ॥

इति महाकषायसंग्रहो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः

जीवन्तीप्रभृतीनि दशौषधानि प्रत्येकं जीवनीयत्वे शक्तानि । तेषां च प्रत्येकं द्रव्यादिसंयोगेन च प्रयोजनवशात् प्रयोगः । प्रत्येकं पञ्चकषायाणां चत्वारि शतानि पञ्चाशदधिकानि । संयोगेन तु समानजातीयकृतेन प्रत्येकं महाकषाये द्विसंयोगानि पञ्चचत्वारिंशत् । त्रिके विंशच्छतम् । चतुष्के चतुरशीतिः । पञ्चके षट्पञ्चाशत् । षट्के पञ्चत्रिंशत् । सप्तके विंशतिः । अष्टके दश । नवके चत्वारः । एवं संयोगशतानि त्रीणि चतुःसप्तत्यधिकानि प्रत्येकं महाकषाये । केवलकषाया दश । दशसंयोगश्चैकः । एवमेको जीवनीयाद्यन्यतमो महाकषायः पञ्चाशीत्यधिकं शतत्रयं भेदानामुपगच्छति । एतदेव पञ्चचत्वारिंशद्गुणितं कार्त्स्न्येन संख्या महाकषायाणाम् । तत्रापि विशिष्टसंख्यावर्गान्तरद्रव्यविशेषेण विशिष्टसंयोगकल्पनयानन्त्यं महाकषायाणाम् । एवं जीवन्त्यादीनि दश कषायशब्दवाच्यानि । जीवनीयं प्राणानां संधारकम् । लेखनं देह उपलेपादिकान् भावान् विच्छिनत्ति । संधानकं शरीरेऽन्तः संहतिकरं भावानाम् । उदर्दो वक्ष्यमाणलक्षणः शीतपानीयसंस्पर्शादित्यादिना । दीप्यकादिपञ्चकं सपञ्चकोलं शूलं शमयतीति संबन्धः । आद्यं दशमूलं द्वे पञ्चमूले बिल्वादि महत् बृहत्यादि च लघु एतद्दशकं शोफं शमयति । मधुमधुकादीनि नवानि प्राणिरुधिरं च पुरुषस्य रुधिरवृद्धिस्थैर्यकरम् । वेदनायाश्छेत्तृकैः सन्तर्पकं वेदनास्थापनम् । अन्यत्र स्थापनं स्थैर्यकरमित्यनेन प्रकारेण नानाविधव्याधिनिर्घातार्थं प्रयोगा उदाहृताः । तांस्तु रोगमातुरं च विकल्प्य यथायथं नानाविधैः प्रयोगैः प्रकल्पयेत् ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पञ्चदशोऽध्यायः

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथातो विविधद्रव्यगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाळी-
वृश्चीवदेवाह्वयमूष्यपर्ण्यः ।
कण्डूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे
द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।
शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥

शारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।
यष्टीपरूषकं हन्ति दाहपित्तास्रतृड्ज्वरान् ॥

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुकर्ष्यः
शृङ्ग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।
स्तन्यकरा घ्नन्तीरणपित्तं
प्रीणनबृंहणजीवनवृष्याः ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकात् फलम् ।
राजाह्वं डाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवातजित् ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।
सैलामधुकनागाह्वं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं
मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।
निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्
विषं वमिमरोचकं कामिलाम् ॥

गुडूचीपद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता-
निम्बामृतामधुरसस्रुववृक्षपाठाः ।
भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्म-
सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोण्टाः ॥

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।
कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये असाधारणत्वेनोक्त्वास्मिन् साधारणत्वेन गणा निर्दिश्यन्ते । विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुणयुक्तः । शारिवादिर्दाहादिनाशनः । पद्मकादिः स्तन्यकर्तृत्वादियुक्तः । परूषकादिस्तृडादिनाशनः । अञ्जनादिर्विषादिनाशनः । पटोलादिः कफादिनाशनः । गुडूच्यादिः पित्तश्लेष्मादिनाशनः । आरग्वधादिः छर्द्यादिनाशनो दुष्टव्रणविशोधनश्च ।

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकर्यः
खदिरकदरभाण्डीशिंशपामेषशृङ्ग्यः
त्रिहिमनतपलाशाजोऽङ्गकः शाकसालौ
धवककुभकलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी-
दहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ।
द्विबृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयं
बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥

वरणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।
आढ्यवातं शिरश्शूलं गुल्मं चान्तःसविद्रधिम् ॥

ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवम् ।
सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥

वीरतरारणिकौ नळगुच्छौ
मोरटडुण्डुकसैर्यकयुग्मम् ।
मुस्तकमञ्जरिकर्कशपाथा
मूत्रविरेककरो दशकश्च ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥

लोध्रशाबरकलोध्रपलाशा-
झिञ्झिणीसरळकट्फलयुक्ताः ।
कुत्सिताङ्गकदळीगतशोकाः
सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥

एष लोध्रादिको नाम मेदःकफहरोगणः ।
योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥

अर्काळर्कौ नागदन्ती विशल्या
भार्ङ्गी रास्ना वृश्चिकाळी प्रकीर्या।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्याः
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥

असनादिः श्वित्रादिनाशनः । वरणादिः कफादिकं नाशयति । आढ्यवातं मेदसा रुद्धमार्गं वातं वातव्याधौ वक्ष्यते । अन्तर्गुल्ममन्तर्विद्रधिं च नाशयति । ऊषकादिर्मूत्रकृच्छ्रादिनाशनः । वीरतरादिर्वातव्याधीनामन्यदोषाधिकानामश्मर्यादीनां च नाशनः । लोध्रादिर्मेदोनाशनत्वादियुक्तः । अर्कादिः कफादिनाशनो व्रणशोधनश्च ।

सुरसयुगफणिज्जं कालमालो विळङ्गः
खरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ।
क्षवकखरसिभार्ङ्गीकार्मुकाः काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥

सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदःक्रिमिनिषूदनः ।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

मुष्ककस्नुग्वराद्वीपीपलाशधवशिंशपाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् ॥

वत्सको मधुरसा त्रुटिर्वचा
दीर्घवृन्तफलबेल्लसर्षपाः ।
रोहिणीस्थपनिहिंगुभार्ङ्ग्यः
शूलघातिदशकं घुणप्रिया ॥

वत्सकाद्योऽनिलश्लेष्ममेदोरोचकपीनसान् ।
शूलार्शोज्वरगुल्मांश्च हन्ति दीपनपाचनः ॥

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।
मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्माः
पद्माद्रजो योजनवल्ल्यनन्ता ।
सालद्रुमो मोचरसः समङ्गा
पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥

अम्बष्ठामधुकनमस्करी-
नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
लोध्रधातकीबिल्वपेशिका
कट्वङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥

गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिक्ता-
भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।
कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-
स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफललोध्रयुग्म-
जम्ब्वूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।
वृक्षाम्लवञ्चुळप्रियाळपलाशनन्दी-
कोळीकदम्बविरळामधुकं मधूकम् ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः
मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिबर्हणः ॥
एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामक-
स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः ।
शुक्तिव्याघ्रनखौसुराह्वमगरुःश्रीवासकःकुङ्कुमं
चण्डागुल्गुलुदेवधूपखपुराःपुन्नागनागाह्वयम् ॥
एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशनः ॥

श्यामादन्तीद्रवन्तीक्रमुक-
कुठरणाशङ्खिनीचर्मसाह्वा-
स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिर-
जनिका छिन्नरोहाकरञ्जः ।
बस्तान्त्री व्याधिघातो बहळ-
बहुरसस्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
श्यामाद्यो हन्तिगुल्मं विषम-
रुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गिवे-
रमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोजेन्द्रयव -
पाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफल्गुहिङ्गुभार्ङ्गी -
वचामुस्तामधुरसातिविषाविळङ्गानि कटुरोहि-
णी चेति ।

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥

सुरसादिः श्लेष्मप्रतिश्यायादिनाशनो व्रणशोधनश्च
मुष्ककादिर्गुल्मादिनाशनः । वत्सकादीनि शूलघ्नदशकं
दीप्यकादिः सपञ्चकोला महाकषायः एतत्सर्वमनिला
नाशनम् । वचादिरामातीसारपाचनत्वादियुक्तः । तद्वद्
रिद्रादिः । प्रियङ्ग्वादिः पक्वातीसारनाशनत्वादियुक्तः
तद्वदम्बष्ठादिः । मुस्तादिर्बालानां स्तन्यदोषनाशनो
लपाचनश्च । न्यग्रोधादिर्व्रण्यत्वादिगुणयुक्तः । एला
दिर्वातश्लेष्मघ्नत्वादियुक्तः । श्यामादिर्गुल्मादिनाशनः
पिप्पल्यादि सुबोधम् ।

पञ्चविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।
युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ॥

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य
कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।
पाने नस्येऽन्वासने वा बहिर्वा
लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छ्रान् ॥

इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशोऽध्यायः ।

इति पञ्चविंशतिर्वर्गा उक्ताः । तेषु च दोषरोगा
तुरविकल्पादयौगिकमयोगार्हमौषधं जह्यात् त्यजेत् । अ
न्यच्च यौगिकं यथालाभं युञ्ज्यादिति । एते वर्गा दोषदू
ष्यादीन् विकल्प्य कल्कादिभिः प्रयोगैः प्रयुक्ताः सर्वा
न्तान् सुकृच्छ्रान् रोगान् घ्नन्ति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

इह हि द्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकम् । तस्याधिष्ठानं पृथिवी, योनिरुदकं, खानिलानलसमवायान्निर्वृत्तिविशेषौ । उत्कर्षेण तु व्यपदेशः । तस्माद्भूतसमवायसंभवान्नैकरसं द्रव्यम् । ततश्च नैकदोषा व्याधयः ।

पूर्वेष्वध्यायेषु रसादिविशेषैर्द्रव्यकार्यस्वरूपमुक्तं, ते च द्रव्यरसादयो न ज्ञाताः, अतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः । तत्र रसादीनामाश्रयत्वेन प्राधान्याद् द्रव्यमेवादावुच्यते । रसस्य तु बहुवक्तव्यत्वादस्मिन्नध्याये किञ्चित् सूत्रणम् । द्वितीये तु निर्णयः । वीर्यादीनां त्वत्रैव । तत्र द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमित्यर्थः । पञ्च भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि लोके प्रसिद्धानि । आकाशस्य तु शून्यात्मनोपि गुणाश्रयत्वात् पृथिव्यादिवदेव भूतत्वं द्रव्यारम्भकत्वं च विज्ञेयम् । तथा च नभोभागाधिके द्रव्येऽवयवनिबिडभावाद्यभावेन स्वरूपमजहदेव नभः कारणतां याति । एषां च भूतानां परस्परवैलक्षण्यं भावहेतुत्वं पञ्चसख्यावत्वं च भावस्वरूपान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यम् । ननु पृथिव्यादयः केन प्रकारेण कारणतां तत्र गच्छन्तीत्याह । तस्य द्रव्यस्याधिष्ठानमाश्रयः पृथिवी । साहि गुडूच्यादेराहाराद्युपयोगिनो द्रव्यस्योपलम्भेन प्रधानं कारणम् । तस्य च गुडूच्यादेः सर्वस्यैव द्रव्यस्याम्बु योनिः । यु मिश्रणे धातुः तस्मिन्योनिरिति रूपं भवति । कारणं स्वभावसंबन्धहेतुरित्यर्थः । नभोवाय्वनलानां समवायात् पृथिव्युदकाभ्यामविनाभावनृ त्तित्वात्तस्य द्रव्यस्य निर्वृत्तिविशेषौ भवतः । निर्वृत्तिर्निष्पत्तिरात्मलाभः । विशेषो द्रव्यान्तरेणासादृश्यम् । तथा च संस्थानविशेषलाभायावयवव्यूहने नभः कारणतां याति । काठिन्यादिके वायुः । तेजः प्रसादलम्ध्याश्चाङ्कुराद्यवस्थाविशेषाः । तेनैतदुक्तं भवति । पञ्चानामेव भूतानां संयोगात् सर्वद्रव्याणामाहाराद्युपयोगिनां संभवः । तेषामेव भूतानामेकादितारतम्यादिसंयोगविशेषेण द्रव्याणां परस्परव्यावृत्तिः । यच्च पार्थिवं द्रव्यमाप्यमित्यादिव्यपदेशः स भूयसा प्रभूतेन महाभुतेन जन्यते । तेन पञ्चसु मध्ये यदधिकं तदीयं व्यपदेशं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं सर्वस्य द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वात् सर्वरसत्वम् । यतो येयं षट्सख्या परस्परविलक्षणा रसानां निष्पत्तिः सा महाभूतानां विशेषकृता । तथा च भूजलयोरित्यादिना वक्ष्यति । यच्च सर्वस्य द्रव्यस्यापि षड्रसत्वेऽपि माधुर्यादिव्यपदेशः स भूयसा भूतेन क्रियते । एवं यतः सर्वस्य द्रव्यस्य न सर्वरसत्वं ततस्तेन द्रव्येण जनितत्वात् सर्वरोगाणामपि त्रिदोषजत्वम् । यस्माद्रोगाणां दोषाः कारणं तेषां च रसास्ते च रसाः सर्व एवैकस्मिन् द्रव्ये स्थिताः द्रव्यस्य रसजनकभूतनिष्पादितत्वात् । अत एव संसर्गसन्निपातभेदानामानन्त्यम् । यत्तु कतिपयानां भेदानां निदानादिषु कीर्तनं तदन्यापेक्षया प्राधान्याच्चिकित्सासुखप्रदर्शनाय । या तु रोगाणामेकदोषोक्तिः सा सातिशयप्राधान्यहेतुका । तथा चैकदोषाभिमतेष्वपि रोगेषु विवक्षितदोषप्रतीकारोपयोग्यसाधारणं तद्दोषविपरीतगुणमेकं द्रव्यं दुष्प्रापमिति स्थितम् । नैकदोषा रोगा इति । अथ चैवं व्याख्यायते द्रव्याणां पञ्चभूतात्मकत्वे सति विशेषव्यपदेशो यतो भूयसा प्रभूतेन भवति । तत एव हेतोर्नैकरसं द्रव्यं न सदृशरसं भिन्नरसमित्यर्थः । भूतसंघातसंभवाद्धेतोर्यदेकरसत्वं सर्वस्य प्राप्तं तत् प्रतिषिध्यते । अन्यथा यदि विशेषव्यपदेशवद्भिन्नरसत्वमपि न स्यात् । ततः सर्वस्य द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वात् सादृश्यादेकरसत्वमेव स्यात् । ततश्च सर्वाणि द्रव्याणि मधुराद्यन्यतमरसानि स्युः । तस्मान्नैकरसं द्रव्यम् । अत एव हेतो रोगा अपि दोषस्य व्यवधानेन द्रव्यहेतुत्वाद् द्रव्यविशेषवद्भिन्नरसवच्च तेऽपि नैकदोषाः । अन्यथा ज्वराणामन्येषां द्रव्यहेतुत्वसामान्यात् सदृशदोषापरपर्यायमेकदोषत्वं स्यात् ।

तत्र व्यक्तो रसः । अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किञ्चिदन्ते । रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्रभावौ । तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुर्वादयो रसेषु साहचर्यादुपचर्यन्ते ।

तत्र च द्रव्ये रसनेन्द्रियग्राह्यो व्यक्तः स्फुटो रसशब्देनोक्तः । यश्च रसो यस्मिन् द्रव्येऽनुरसत्वेनोक्तः स प्रधानरसेनाभिभूतत्वादव्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरसविजातीयकार्यकर्तृत्वात्तस्य सद्भावोऽनुमीयते । आगमाच्च । अथवा यो रसः प्रधानरसस्यान्ते किञ्चिद्व्यक्तोऽप्युपलभ्यते सोऽनुरसः । तत्र य आचार्याः छेदनोपशमनहिताहितानां चतुर्णां रसत्वमिच्छन्ति तान् प्रत्यात्रेयमतानुसारेणेदमुच्यते । रसस्य छेदनोपशमने कर्मणी तस्यैव हिताहितौ प्रभावौ । प्रभावो रसादिविलक्षणा शक्तिः । न तु तेषां रसत्वमिति । तेन छेदनोपशमनयोर्भावे स्थिति छेदनं दोषादीनां भागशः करणम् । उपशमनं तु दोषाणामनुत्क्लेशेन समीकरणम् । हितं यत् प्रभावादेव शरीरस्य पथ्यम् । विपरीतमाहितम् । तेषां च रसादीनामाश्रयभूतेषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु द्रव्यसंज्ञकेषु कार्यद्रव्यावस्थायां ये गुणा गुर्वादयो गुरुस्नेहोष्णसूक्ष्मलघ्वादयः ते द्रव्यगुणाः सन्तो रसेषु गुणत्वेनोपचारादुच्यन्ते । उपचारस्य बहुहेतुदर्शनाय साहचर्यं विशेषणम् । ननु कथं ते द्रव्यस्येत्याशङ्क्याह प्रकृत्येत्यादि । कचित् प्रकृत्यवस्थायां न सन्तोऽपि नानाविधक्रियासाध्यया विकृत्या जन्यन्ते । केचित्तु विचारादिभिः । विचारो विशिष्टमात्रादिकः संयोगः । देशो द्विविध उक्तः । तद्वशाद्गुर्वादिगुणयोगो द्रव्यस्य । देहदेशवशात् सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्ध इत्यादि । भूमिदेशवशादन्यथा जाङ्गले अन्यथानूप इति । एवं कालेपि । तेन यत्रापि विकृत्यादिवशाद्रसानां संभवः तत्रापि ये रसगुणास्ते द्रव्यस्यैव विज्ञेयाः । एषा च प्रकृत्यादिवशाद् गुर्वादिकल्पना रसाश्रयस्य द्रव्यस्यैव गुणाश्रयात् संभवति । न रसस्य । तस्य तु साहचर्याद्रुपचर्यते ।

तत्र द्रव्यं गुरुकठिनाविशदमन्दसान्द्रस्थूलस्थिरगन्धगुणबहुलं पार्थिवं उपचयगौरवसंघातस्थैर्यकरम् ।

तत्र पार्थिवं द्रव्यं गुरुत्वादिगुणयुक्तं गन्धगुणेन चाधिकमुपयुक्तं च देह उपचयादिकरम् । उपचयो महत्त्वम् । सघातः काठिन्यम् । स्थैर्यं दार्ढ्यम् ।

द्रवस्निग्धशीतगुरुमन्दसान्द्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलमौदकं उपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकरम् ।

औदकं द्रव्यं द्रवत्वादिगुणयुक्तं रसगुणाधिकं च । देहे चोपक्लेदादिकरम् । विष्यन्दः स्रोतसां स्रावः । प्रह्लादो हृत्पुष्टिः ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभावर्णकरम् ।

आग्नेयं तीक्ष्णत्वादिगुणयुक्तं रूपगुणबहुलं च देहे च दाहादिकरम् ।

रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकाषिव्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरम् ।

वायव्यं रूक्षत्वादिगुणयुक्तं स्पर्शगुणबहुलं च देहे च रौक्ष्यादिकं करोति । विचारो धातुवहनम् ।

सूक्ष्मलघुविशदश्लक्ष्णव्यवायिविविक्तशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं सौषिर्यलाघवकरम् ।

नाभसं सूक्ष्मत्वादिगुणयुक्तं शब्दगुणाधिकं च । देहे च सौषिर्यलाघवकरम् ।

इत्थं च नानौषधभूतं जगति किञ्चिद् द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ।

इत्थमेवं स्थिते जगति तद्द्रव्यं नास्ति यदौषधत्वेन नोपयुज्यते । कुतः नानाविधार्थप्रयोगवशात् । अर्थः प्रयोजनं, प्रयोग उपयोगः । तेनैतदुक्तं भवति । विचित्रितो भावः स्वभावस्तेन यद्यत्रापथ्यं तत्तत्रैव प्रयोजनान्तरेण पथ्यम् । तथा यद् पानेऽपथ्यं तदभ्यङ्गे पथ्यम् । एवं मात्रादिविशेषो विकल्पनीयः । तेन भस्मपांस्वादीनामपि प्रयोजनवशेनौषधत्वम् ।

तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागिकम् । तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चाग्नेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ।

तस्य च द्रव्यस्य ये शोधनशमनग्राहिदीपनत्वादयो विशेषास्तेऽप्येकादिमहाभूतोत्कर्षापकर्षकृता एवात प्रदर्शनार्थमाह । तत्रेत्यादि । ऊर्ध्वभागिकं यस्यातिशयो वमनं तदग्निमारुतात्मकं अग्निमारुतयोर्लघुत्वादग्नेरूर्ध्वगमनसंभवाद्वायोश्च प्लवनत्वात् ।

भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागिकम् । तयोर्हि गौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ।

पृथिव्युदकात्मकमधोभागिकं यस्यातिशयो विरेचनम् । पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वादधोगमनं तोयस्य निम्नगत्वादपि ।

व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागम् ।

व्यामिश्रभूतचतुष्टयाधिक्येनोभयात्मकं वमनविरेचनम् ।

शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्संकरे च यतो बाहुल्येन कार्यकर्तृत्वं भवति यदेवाधिकं तदेव तत्कार्यकरमिति व्यपदेशः । तथानिलात्मकं ग्राहि । अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् । भूम्युदकात्मकं बृंहणम् ।

शमनं यदुक्तभूताधिक्यरहितं नाधो गच्छति नाप्यूर्ध्वमेति केवलं दोषविपरीतगुणमेव तच्च प्रकृतिविघातत्वेन पूर्वमुक्तम् । तेनैतदुक्तम् । शमनत्वं दोषगुणवैपरीत्यापेक्षया सर्वस्मिन् द्रव्ये संभवति । न त्वेवं शोधनत्वम् । तस्य विशिष्टभूताधिक्यहेतुत्वात् । यत्र त्वेकस्मिन्नेव द्रव्य ऊर्ध्वगत्वाधोगत्वशमनत्वानां संभवः तत्र यतो बाहुल्येन कार्यकर्तृत्वं भवति ततो यदेवाधिकं तदेव कार्यकरमिति व्यपदेश इत्यर्थः । अन्यत्सुबोधम् ।

तत्र कट्वम्ललवणा वीर्येण यथोत्तरमुष्णाः । तिक्तकषायमधुराः शीताः ।

तत्र रसानां गुणनियमः कट्वम्ललवणा वीर्येण यथोत्तरमुष्णाः शीताः शेषाः ।

तिक्तकटुकषाया रूक्षा बद्धविण्मूत्रमारुताः ।
लवणाम्लमधुराःस्निग्धाःसृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥

लवणकषायमधुरा गुरवः । तद्वदम्लकटुकतिक्ता लघवः । अन्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छन्ति ।

तिक्तकटुकषाया रूक्षा बद्धविण्मूत्रमारुताश्च । शेषा एतद्विपरीता लवणकषायमधुरा गुरवः । शेषा लघवः । यथोत्तरमिति सर्वत्राभिसंबध्यते । पूर्वादुत्तरो यथोक्तगुणाधिक इत्यर्थः । अन्ये पुनराचार्या गुरुत्वलघुत्वस्निग्धत्वरूक्षत्वसाधारणं लवणमिच्छन्ति । इति द्रव्यरसावुक्तौ वीर्यमुच्यते ।

वीर्यं तु केचिद् गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णमन्दशीतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः । अपरे पुनः पठन्ति ।

केचिदाचार्या अष्टविधं गुर्वादिभेदेन वीर्यमाहुः । अन्ये बहुविधम् । अन्ये द्विविधमिति । ये तु बहुवीर्यवादिनस्ते पठन्ति वीर्यं द्रव्यस्येत्यादि ।

वीर्यं द्रव्यस्य तद्ज्ञेयं यद्योगात् क्रियते क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥

द्रव्यस्य तद्वीर्यं ज्ञेयं यस्य योगाद्द्रव्यं कार्यं कर्तुं क्षमम् । न च द्रव्यमवीर्यं वीर्येण विना किञ्चित् कर्म कुरुते । अतः सर्वाः क्रियाः वीर्यकृताः । एवं वीर्यं शक्तिः कारणमिति बहुवीर्यवादिनः ।

तैरपि चैवमतिप्रकृष्टशक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसंज्ञा विशिष्टाम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाव्यते । तथा हि । तया रसविपाकगुणान्तरविजयिनो भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः । विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवृत्तितो भवति । अत एव सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः । सत्यपि च क्रियानिवर्तनसामान्ये तद्विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया वा न परामृश्यन्ते ।

तैश्चानन्तरोक्तैर्नानाविधशक्तित्वाद्द्रव्यस्य बहुवीर्यवादिभिर्गुर्वादीनामष्टानां वीर्यसंज्ञा विशिष्टागमविहितापि लौकिकीति कथ्यते । यतः शक्तिर्वीर्यम् । सा च नानाविधा । तत् गुर्वादीन् को नियमयितुं शक्नोति । केवलं प्रकृष्टशक्तित्वादशेषाणामौषधगुणानां मध्ये सारभूतत्वाल्लौकिक एव कथ्यतेऽष्टावेव वीर्याणीति । अतो बहुवीर्यवादिभिर्गुर्वादिगुणनियम आगमविहितोपि लौकिक इति कथ्यते । एतदेवाह तयेत्यादि । तया वीर्यसंज्ञया रसविपाकगुणान्तरविजयिन एतेऽष्टावेव गुणाः संगृहीता भूयांसश्च वरिष्ठाश्च । तेनैतदुक्तं भवति । एषामष्टानामेव वीर्यसंज्ञा भूयिष्ठत्वाद्वरिष्ठत्वाद्रसादिविजयित्वाच्चेति बहुवीर्यवादिभिरपि बलादङ्गीकृतमेव । द्रव्ये हि न तथान्ये गुणाः प्रभूतत्वेन भवन्ति यथा गुर्वादय इति प्रभूतत्वम् , अन्ये च गुणा न तथा देहोपयोगित्वे वराः यथा गुर्वादय इति वरिष्ठत्वम् । रसकार्यं विपाककार्यं गुणान्तरं च द्रव्यास्थितं वीर्यत्वेनाभिभवन्तीति रसादिविजयित्वम् । तत्र रसविजयित्वं यथा किञ्चिद् द्रव्यं मधुररसं तीक्ष्णगुणं च तत्र तीक्ष्णगुणेनोपलेपादि मधुरकार्यमभिभूयते । एवं विपाककार्यं गुणान्तरं च । एवं तेषां प्राधान्येन तत्र तत्र हरीतक्यादिद्रव्यस्वरूपकथने गुर्वादीनां विशेषवर्तित्वेन गुरुलघ्वित्यादिव्यवहारः प्रवर्तितो भवति । एवमुत्कृष्टा शक्तिर्वीर्यम् । अनयैव युक्त्या यो द्रव्यस्य सर्वगुणातिशायी स्वभावः स प्रभावशब्देनोक्तः । तेनैतदुक्तं भवति यथैव गुर्वादीनां कार्यकर्तृत्वे प्राधान्यापेक्षया वीर्यत्वं तथैव गुर्वादीनामप्राधान्यापेक्षया कस्याश्चिच्छक्तेः सर्वातिशायित्वात् संज्ञा प्रभाव इति । नहि तद्व्यतिरिक्तेषु रसादिषु कल्प्यमानेषु दृश्यते । अतः स्वभावविशेष एव सः । रसादयो रसवीर्यविपाकगुणान्तराणि यद्यपि स्वां स्वां क्रियां कुर्वन्ति तत्रापि गुर्वाद्युक्तप्रकारवैपरीत्यात् वीर्यसंज्ञया न परामृश्यन्ते । एवं बहुवीर्यवादिनामप्यष्टविधवीर्यवादित्वं युक्त्या साधितं तैरपीत्यादिना ।

अन्ये तु गुर्वादीनामग्नीषोमात्मकत्वादादानविसर्गविभागेन कालस्य चोष्णशीतात्मकत्वाद् द्विविधमेवामनन्ति । एवं चाहुः ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।
व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

अन्ये वीर्यद्वयवादिनः अग्नीषोमात्मकत्वाद् गुणानां कालस्य चोष्णशीतद्वैविध्याद्द्विविधमेव वीर्यमुष्णं शीतं चेति वदन्ति । तथा हि गुर्वादीनां केचन सौम्याः केचनाग्नेयाः महाभूतपरायत्तत्वाद्गुणानाम् । ते गुर्वादयो द्विविधे काले संभवन्त्यादाने विसर्गे च । तत्रादानकालभवानामाग्नेयत्वं गुर्वादीनां विसर्गभवानां तु सौम्यत्वमित्थं स्थितमेव । एतस्यैवाग्नीषोमद्वयात्मकत्वस्य तैर्दृष्टान्तोपपत्तिरुच्यते नानात्मकमित्यादिना । नानात्मकं परस्परेण व्यावृत्तमपि द्रव्यजातं महाबलावुत्कृष्टशक्ती अग्नीषोमौ नातिक्रामति नातिवर्तते । अवश्यं किञ्चिदाग्नेयं भवति किञ्चित्सौम्यम् । दृष्टान्तो यथा नानात्मकमपि जगद् व्यक्त-

मव्यक्तं च नातिक्रामति । व्यक्तं तरुपर्वतजलादि अव्यक्तं कालभूतग्रामादि । अस्मिन् पक्षे पूर्वत्रापि पक्षयोरन्तर्भावः । विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् ।

तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनानिलकफशमनानि करोति ।

तत्रोष्णवीर्यस्य दहनादीनि कर्माणि ।

शीतं ह्लादनस्तम्भनजीवनरक्तपित्तप्रसादनादीनि ।

शीतस्य ह्लादनादीनि ।

इति वीर्यमुक्तं विपाकस्तूच्यते । विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोरम्लोऽम्लस्य कटुरितरेषाम् । रसैरसौ तुल्यफलः ।

स्वाद्वम्लकटुकाख्यो विपाकाः । तत्र मधुरद्रव्यस्य सर्वस्य मधुरविपाकित्वम् । तद्वल्लवणस्य । अम्लो विपाकोऽम्लस्यैव । शेषाणां कटुः । विपाकस्तु जठराग्निसंयोगे परिणामवशाद् द्रव्यस्य रसस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । असौ विपाको रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलः सदृशफलः । तेन मधुरस्य विपाकस्य ते गुणा ये मधुरस्य रसस्य । एवमम्लकटुकयोरपि ।

द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्यभूयस्त्वमुपलक्षयेत् ।

अस्य च विपाकस्य स्वल्पत्वं मध्यत्वं भूयस्त्वं च द्रव्यगुणविशेषेणोपलक्षयेत् । किमुक्तं भवति ? उच्यते । यत्र रसेन सदृशो विपाको मधुराम्लकटुकानां द्रव्याणां तत्र प्रधानरससमानगुणानामुत्कृष्टत्वाद्विपाकस्योत्कृष्टत्वं कल्पनीयम् । एवं मध्यत्वान्मध्यत्वम् । स्वल्पत्वाच्च स्वल्पत्वम् । यत्र तु रसाद्विपरीतो विपाको लवणतिक्तकषायाणां तत्र रसविपरीतानां गुणानामुत्कृष्टत्वादुत्कृष्टत्वं कल्पयेद्विपाकसदृशानामित्यर्थः । एवं मध्यत्वमल्पत्वं च । विपाकमेवमूचुश्चरकविदः ।

पराशरस्तु पठति ।

पाकास्त्रयो रसाना-
मम्लोऽम्लंपच्यते कटुः कटुकम् ।
चत्वारोऽन्ये मधुरं
सङ्कीर्णरसात्तु सङ्कीर्णम् ॥

कटुतिक्तकषायाणां
कटुको येषां विपाक इति पक्षः ।
तेषां पित्तविघाते
तिक्तकषायौ कथं भवतः ॥

तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं यच्चाम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसेभ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ।

तद्यथा क्षीरमदिरामरिचादीनाम् ।

पराशरनामा मुनिर्विपाकमन्यथा पठितवान् । पाकास्त्रयो रसानामित्यार्याद्वयं पराशरपठितमनुपठति । सर्वेषां रसानां त्रयो विपाकाः मधुरोऽम्लः कटुश्च । तत्राम्लरसोऽम्लविपाकः कटुरसः कटुविपाकः । चत्वारोऽन्ये शेषा मधुरलवणतिक्तकषाया मधुरविपाकाः । संकीर्णरसानां मिश्ररसानां संकीर्णविपाकित्वम् । स तु पराशरस्तिक्तकषाययोर्मधुरविपाकित्वमिच्छति । अन्ये त्वाचार्यास्तावेव कटुकविपाकाविच्छन्ति । तन्मतं दूषयितुकामः पराशर आह । य आचार्याः कटुतिक्तकषायाणां कटुविपाकित्वमिच्छन्ति तेषां तिक्तकषाययोः पित्तहरत्वं न संभवति । मन्मते तु तयोर्मधुरविपाकित्वात् पित्तहरत्वं संभवतीति पराशरः । तच्च न चतुरश्रमिति मन्यामहे । यतः पित्तहर्तृत्वं रसस्यैव स्वरूपम् । कटुस्तु विपाको यत्र स्वल्पोऽपि भवति न तत्र कटुः स्वकार्यं करोति यद्यद् द्रव्ये रसादीनामिति न्यायात् । तथा च तिक्तरसस्य कटुविपाकस्यापि निम्बस्य पित्तहरत्वमेव । यत्र च विपाकस्य कटोराधिक्यं तत्र तस्य पित्तकर्तृत्व-

मेव । यथा तिक्तरसेऽपि द्रव्ये कटोर्विपाकस्याधिक्याद् बृहतीद्वयस्य पित्तकरत्वमेवं कषायेऽपि कल्पनीयम् । एवं रसस्यैव स्वभावः पित्तहरत्वम् । यतश्च तिक्तरसे कषायरसे च द्रव्ये नैसर्गिकेण बलेन रसवीर्याभ्यां विपाकः प्रायेणाभिभूयते । अत उच्यते तिक्तकषायौ पित्तहरावित्यस्माभिरतः पराशरमतमचतुरश्रमिव । अनन्तरं वाहटो यन्मधुरमित्यादिना प्रकृतं प्रस्तौति । यद्द्रव्यं मधुररसं मधुरविपाकं शीतवीर्यं च तथा तयोः रसविपाकयोरम्लं सद्यदुष्णवीर्यं यद्वा कटुकं तयो रसविपाकयोरुष्णवीर्यं च तेषां त्रयाणामपि यथात्मीयरसगुणान् सातिशयान् विद्यात् । रसानुरूपेणैव च तेषां दोषकोपशमौ । तेनैतदुक्तं भवति । यत्र रसवीर्यविपाकानामेकजात्यन्वयत्वं तत्रैकगुणत्वमपि । तथा च क्षीरे मधुररसविपाके शीतवीर्ये च मधुररसवत् श्लेष्मकोपनत्वं वातपित्तशमनत्वं च । एवं मादराया अम्लरसविपाकाया उष्णवीर्यायाश्चाम्लरसवद्वातशमनत्वं पित्तश्लेष्मप्रकोपनत्वादिकं च । कटुकरसविपाकस्योष्णवीर्यस्य मरिचस्य कटुकरसवत् श्लेष्मशमनत्वं वातपित्तप्रकोपनत्वं च ।

रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शमयति कटुविपाकतया । सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा यवोऽपि । आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकत एव बद्धविण्मूत्रम् । अम्लं काञ्जिकं कफं जयति रूक्षोष्णत्वात् । कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं तु शीतवीर्यत्वात् । आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् । लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात् कफं जयति । कटुकाऽपि शुण्ठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च । लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्यगौरवैः पलण्डुश्च । स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणम् । वृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया । स्निग्धानि तिक्तानि व्याघ्रीविशल्यार्कागरूण्युष्णवीर्यत्वात् पित्तं जनयन्ति । कषायतिक्तं महत् पञ्चमूलं वातं जयति न तु पित्तं उष्णवीर्यत्वात् । कषायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया चेत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ।

यत्र तु रसादीनां विजात्यन्वयत्वेन सङ्करस्तत्र कचिद्रसाधिक्येन कार्यकारित्वं क्वचिद्वीर्याधिक्येन क्वचिद्विपाकाधिक्येन इत्यस्यैवार्थस्य यथा मधु मधुरमित्याद्युदाहरणम् । सुबोधम् । वृद्धमूलकस्य त्रिदोषकर्तुः कटुकस्य कफकर्तृत्वे यदाचार्यवाहटेन मधुरविपाकित्वं कारणमुक्तं तत्स्वयं हृदयपठितस्यैव वृद्धमूलकस्य कटुविपाकित्वं स्मृतं किं वान्यत् किञ्चिदिति न जाने ।

तस्मात् ।

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ।
द्रव्यं गुणेन वीर्येण प्रभावेनैव किञ्चन ॥

एवं स्थितेनन्तरप्रक्रान्तमेवार्थं स्फुटयन्नाह तस्मादित्यादि । द्रव्यं मध्वादि किञ्चित् कर्माक्षपित्तोपशमनादिकं रसेन कुरुते । किञ्चित् श्लेष्मशमनादिकं विपाकेनापरं वातवृध्यादि लघ्वादिना गुणेनापरं तृट्शमनादि वीर्येण शीतेन किञ्चन विषापनुत्यादि प्रभावेणेति ।

ननु च यत्र द्रव्याश्रितानां रसवीर्यगुणविपाकप्रभावानां विरोधः तत्र तेषां कार्यनिष्पादने समशक्तित्वं नवेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह । यद्यद्द्रव्य इति ।

यद्यद् द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।
अभिभूयेतरांस्तत्तत् कारणत्वं प्रपद्यते ॥

रसादीनां रसवीर्यगुणविपाकप्रभावानां यद्रसो वा वीर्यं वा विपाको गुणः प्रभावो वा बलवत्वेन विना-

तीयाधिक्येन वर्तते तत्तत् कारणत्वं कार्यसाधकत्वं प्रतिपद्यते । किं कृत्वा इतरान् द्रव्याश्रितान् हीनानभिभूय विफलीकृत्य । यत्र तु द्रव्ये रसादिद्वारको विरुद्धानां गुणानां गुर्वादीनामेव संयोगो न तु रसादयोऽपेक्ष्यन्ते । तत्र कथं कार्यकर्तृत्वमिति पृष्टआह । विरुद्धेत्यादि । अथवा रसादिकल्पनाविशेषेणैव यत्र विरुद्धगुणोपनिपातः तत्र कथं कार्यकरणत्वमित्याह । विरुद्धेत्यादि ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते ।

तत्र भूयसा प्रभूतेन गुणेनाल्पं जीयते निष्फलीक्रियते । द्विविधश्च विरोधः । स्वरूपतः कार्यतश्च । स्वरूपाविरोधो यथा गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च । कार्यविरोधो यथा गुरुरूक्षयोरुष्णास्निग्धयोश्च । तथा हि गुरुः श्लेष्मवृद्धिकरः रूक्षश्च गुरोर्विरुद्धः कार्येण श्लेष्मवृध्याख्येन विरुध्यते । एवमुष्णस्य श्लेष्महन्तृत्वं स्निग्धस्य श्लेष्मकर्तृत्वेन । इह चोभयोरपि विरोधयोर्ग्रहणम् । एकत्र द्रव्ये स्वरूपकार्यविरुद्धयोर्भाव आगमलब्धः पञ्चभूतात्मकत्वाद् द्रव्यस्योपपद्यते ।

ननु यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्तत्तत्कार्यकरणशक्तमित्युक्तम् । यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासंभवः परस्परसाम्यं तत्र कस्य कार्यकरणत्वमित्युच्यते रसमित्यादि ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥

विपाकः कर्ता रसं कर्मापोहति कार्यकरणे कुण्ठयति । तौ रसविपाकौ कर्मणी वीर्यं कर्तृ अपोहति । तानि रसविपाकवीर्याणि प्रभावो वक्ष्यमाणः अपोहतीत्येतद्रसादीनां बलसाम्ये नैसर्गिकं स्वाभाविकं बलम् । तेनैतदुक्तं भवति । रसादीनां समबलानामपि तथाविधो बलस्वभावो यत् पूर्वस्य बलमुत्तरस्य बलेन समेनाप्यभिभूयते । रसबलं विपाकबलेन समेनापि स्वभावादेवाभिभूयते । एवं रसविपाकयोर्बलं वीर्यबलेन । रसविपाकवीर्यबलं प्रभावबलेनेति । तेन रसादीनां विषमत्वेऽपि स्वभावबलमपेक्ष्याधिकस्य सामर्थ्यं विज्ञेयम् ।

ननु यत्र रसादीनामन्यतमस्य कार्यमितरस्य कार्येण विरुध्यते तत्र कस्य कार्यकर्तृत्वं भवति यदि तु प्रभूतस्य स्वभावबलवतश्चेत्युच्यते । तत्राल्पोऽल्पबलश्च किंचित् कर्तुं शक्तो न वेत्येवं पृष्ट इदमाह विरुद्धा इत्यादि ।

विरुद्धा अपिचान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ।
नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥

रसाद्या रसवीर्यविपाकगुणप्रभावा अन्योन्यं परस्परं विरुद्धा अपि न नाशाय भवन्ति कार्यसाधनकाले । दृष्टान्तो गुणदोषा मिथो यथेति । गुणाः सत्वरजस्तमांसि परस्परं पुरुषाद्यभिधानकार्यसाधने विरुद्धा अपि यथा विघाताय न भवन्ति । दोषाश्च वातपित्तकफा विरुद्धा अपि देहरोगादिसाधने यथा मिथो विघाताय न भवन्ति । तद्वद्रसादयोपि । ननु द्रव्ये रसादीनां परस्परसमविषमतया कार्यकरत्वमुक्तं तस्याश्च रसादिसमविषमतायाः कारणं न ज्ञायते । अत उच्यते रसवीर्येत्यादि ।

रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ।
एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेरते ॥

रसवीर्यादीनां कार्यकरत्वे परस्परसदृशानां विसदृशानां वा यद् द्रव्याश्रयणं तन्महाभूतस्य पृथिव्यादेरुत्कर्षादपकर्षाच्च संपद्यते । तेनैतदुक्तं भवति । यद्द्रव्ये रसस्य वीर्यादिभिः सादृश्यमसादृश्यं वा तत्सर्वमेकादीनां भूतानां केषाञ्चित् कियताप्युत्कर्षेणान्येषां कियताप्यपकर्षेण जन्यते तेन द्रव्येण सदृशस्यापि द्रव्यस्य योंऽशांशो विशेषः स भूतकृत एव । एतदेव माधुर्येणेत्याद्युदाहरणेन स्फुटयति ।

माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमन्दताः ।
सह वृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपौदकामिषे ॥

गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयोः ।
स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥

तेन क्षीरे माधुर्यादीनां समानकार्यकर्तृत्वेन यदेकत्र सदृशानामवस्थानं तदवास्यस्य महाभूतस्योत्कर्षेणा-

न्यभूतेभ्यः । ये हि गुरुत्वादयो द्रव्ये संभवन्ति त एव गुणास्तनोः शरीरस्य प्रत्यङ्गं संभवन्ति । दोषस्य च वातादेः तस्मात्तनोर्वातादीनां च स्थितिवृद्धिक्षया द्रव्यहेतुकाः । वृद्धिः समानैरित्यादिन्यायात् ।

रसादीनां द्रव्यस्थितानां स्वरूपविशेषः कथं ज्ञायत इत्याह रसमित्यादि ।

रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ।
वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥

जिह्वानिपातेन स्पर्शमात्रेण रसविशेषं विद्यात् द्रव्यस्य । तेन निपातेनाधिवसनेन कालपरिवासनेन च ज्ञायते वीर्यविशेषः । निपातमात्रेणौष्ण्यं शैत्यं वा ज्ञायते । यत्र तु द्रव्ये विपरीतत्वाद्रसेनाभिभूतं वीर्यं निपातमात्रान्न ज्ञायते तत्र कालाधिवासेन देहमार्दवादिकरणात् ज्ञायते । विपाकविशेषस्तु कर्मणः तत्कृतस्य परिनिष्ठया निष्पत्तेर्दोषवृद्धिक्षयेण ।

मधुरस्कन्धनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु ।
गुणास्वादादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥
अस्तु भेदादसंख्यत्वमैक्यं वास्वादलक्षणात् ।
भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो योऽल्पेन कल्प्यते ॥
संकीर्णत्वात् फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ।
गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥
संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः ।
दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥
न च तद्दाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः ।
आनन्त्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतन्त्रणम् ॥

ननु रसानां मधुरादित्वेन षट्संख्यानियम उक्तः स न युज्यते केवलमेकरसत्वमनेकरसत्वं वा । तत्रानेकरसत्वे कारणं वक्ष्यमाणमधुरादिस्कन्धनिर्दिष्टानां घृततैलगुळद्राक्षाशर्करामधुमधुकादीनां गुणास्वादादिभेदः । तथा हि त्वया ये मधुरत्वेन निर्दिष्टा गुळद्राक्षादयः आस्वादनेन ते न परस्परसदृशाः । न च गुरुत्वादिना गुणेन । न चाम्लादियुक्ता इति वक्तुं युज्यते । अतो ज्ञायते अन्ये विशिष्टा एव त इति प्रतिरसस्कन्धमानन्त्यम् । रसैकत्वे कारणं जिह्वेन्द्रियास्वादनसामान्यम् । तत्र प्रतिविधीयते भूतोत्कर्षापकर्षेणेत्यादि । तत्र प्रथमं गुणभेददूषणं परिह्रियते । योऽयमल्पेन भूतानामुत्कर्षापकर्षेण मधुराणां गुणभेदः स संकीर्णत्वात् फले च सदृशत्वात् सन्नपि न विवक्ष्यते । आस्वादभेदादानन्त्यं परिह्रियते । गुर्वादीनामित्यादि । गुर्वादीनां गुणानां यद्यपि प्रतिद्रव्यं वैलक्षण्यमस्ति तथापि गुरुत्वादिजात्यनतिक्रमाद् गुरुर्गुरुर्लघुर्लघुरिति संख्याभेदाविवक्षया निर्दिश्यन्ते तद्वन्मधुरादिस्कन्धपठितानां द्रव्याणां यद्यप्यास्वादवैलक्षण्यं दृश्यते । तथापि यन्मुखोपलेपह्लादनादि घृतादिषु मधुरेषु दृष्टं न तन्मुखोपलेपादि डाडिमसैन्धवादिष्वम्ललवणादिषु दृश्यते । नचैतान् रसानतिक्रम्य जात्यन्तरं संभवति । अतः षडेव रसाः नोनाधिकाः । यदि सदैवानन्त्यमैक्यं वा यथोक्तप्रकारेण तन्त्रव्यवहारे गृह्यते ततो विचित्रस्य रसपृष्ठभाविनो वक्तव्यस्यानेकस्य तन्त्रणं शास्त्रे प्रयोगो न स्यात् । अत आनन्त्येन रसानां तत्स्वरूपतन्त्रणस्याप्यानन्त्यादवक्तव्यता । एकरसत्वे च विशेषस्यानुक्तत्वात् स्वरूपतन्त्रणमपि न युज्यत इति ।

रसा उपसंहृताः ।

गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमन्तोऽन्यथागुणाः ।
परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥
यथारसं जगुः पाकान् षट् केचित्तदसाम्प्रतम् ।
यत्स्वादुर्व्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि डाडिमम् ॥
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥
यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्यानिलप्रदः ।
दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥
कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो माषस्तु पित्तळः ।
स्वादुपाकोऽपि चलकृत्स्निग्धोष्णंगुरुफाणितम् ।
रसः स्वादुर्यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते ।
वातळं कफपित्तघ्नमम्लमप्याक्षकीफलम् ॥
कुरुते दधि गुर्वेव वह्निं पारावतं न तु ।

कपित्थं डाडिमं साम्लं ग्राहि नामलकीफलम् ॥
कषाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी ।
अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याःसंश्रितास्तुते ॥
प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतम् ।

वीर्यमुपसंह्रियते गुर्वाद्या इत्यादि । पूर्वोक्ता गुर्वाद्या अष्टौ यदोत्कृष्टशक्तयः सन्तो द्रव्यं समधिशेरते तदा वीर्यशब्दवाच्याः । यदा तूत्कृष्टशक्तियुक्ता न भवन्ति तदा सामान्यगुणा एव । ये च गुर्वादिविशिष्टा द्वादश गुणाः ते स्वभावेनैव परसामर्थ्यहीना उत्कृष्टशक्तिरहितास्तेऽपि सामान्यगुणशब्दवाच्याः । ते न कदाचिदपि वीर्याख्यां लभन्त इति वीर्यमुपसंहृतम् । विपाक उपसंह्रियते यथारसमित्यादि । केचिदाचार्या रसानतिक्रमेण पाकषट्कं जगुरवदन् यथारसमिति यथाविधो रसः स्वरूपेण तथाविध एव तस्य विपाकः तेन मधुरस्य मधुरो विपाकः अम्लोऽम्लस्य पटुर्लवणस्य तिक्तस्तिक्तस्य कटुः कटोः कषायः कषायस्येति । तच्चाचार्यमतमसाम्प्रतमयुक्तमिति । कुतः ? व्यभिचारात् । एतदेवोदाहरणेन दर्शयति यत्स्वाद्वित्यादि । यदि हि रससदृशः सर्वस्य विपाकः स्यात् तत एवं विपर्ययो न स्यात् । ते च रसादयो द्रव्यात् पृथग्भावेन कार्यकरत्वेन विकल्प्यमाना अप्रधाना यतस्ते स्थिता अपि यस्मिन् द्रव्ये न तद्द्रव्ये तत्सदृशमेव कार्यं कुर्वन्ति । एतदेव यस्माद्दृष्ट इत्यादिनिदर्शनेन दर्शयति । एवं यथा मधुररसे विपर्ययो दृष्टस्तथान्येष्वपि रसेषु दृश्यत इत्यप्रधाना रसाद्याः । द्रव्यं तु श्रेष्ठमित्याचार्याणां मतं, यतस्ते रसाद्या रसवीर्यविपाकाः प्रभावश्च द्व्यसंश्रिताः तत्परतन्त्रा इत्यर्थः ।

रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।

एवं रसाद्या ज्ञाताः, प्रभावस्तु न ज्ञातः, अतस्तद्विज्ञानार्थमुच्यते रसादीत्यादि । रसवीर्यविपाकानां परस्परसाम्येऽपि यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते तत्तत् प्रभावजं विद्धि । एतावतैतदुक्तं भवति विशिष्टा सर्वातिशायिनी द्रव्यशक्तिः प्रभावशब्दवाच्या ।

दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ।
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥

कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ।
लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यद्गुणैः ॥

मिथो विरुद्धान् वातादीन्
लोहिताद्या जयन्ति यत् ।
कुर्वन्ति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितम् ॥

शिरीषादिविषंहन्ति स्वप्नाद्यं तद्विवृद्धये ।
मणिमन्त्रौषधीनां च यत् कर्मविविधात्मकम् ॥

शल्याहरणपुंजन्मरक्षायुर्द्धीवशादिकम् ।
दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छति चागदः ॥

विरेचयति यद् वृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ।
ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनादि च ॥

यद्वमनादिकं ।

मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत् प्रपञ्चेन वर्णितम् ।
तच्च प्रभावजं सर्वमतोऽचिन्त्यः स उच्यते ॥

तस्य च प्रभावजस्य कर्मण उदादरणमुच्यते दन्तीत्यादि । दन्ती रसाद्यैश्चित्रकस्य तुल्यापि विरेचनी न तु चित्रकमपि विरेचनमिति प्रभावकर्म । मधुकस्य रसाद्यैः सदृशापि द्राक्षा विरेचनी न मधुकमिति प्रभावकर्म । क्षीरस्य रसाद्यैः सदृशमपि घृतं दीपनं न क्षीरमिति प्रभावः । लशुनः कटुरसत्वेन कटुविपाकित्वेन कफजित् स्निग्धत्वेन गुरुत्वेन वातजित् स लशुनः स्वैरेव गुणैर्वातकफौ न करोतीति प्रभावः । तेनैतदुक्तं भवति कटुकरसविपाकौ तु लशुने कफच्छित्वे द्रव्यप्रभावात् पर्याप्तौ । न तु वातकरत्वे । तथा तत्र स्निग्धत्वं गुरुत्वं च वातजित्वे द्रव्यप्रभावादेव पर्याप्तम् । न तु श्लेष्मकरत्व इति । परस्परविरुद्धानपि वातादीन् दोषान् रक्तशालिः स्निग्धत्वेन गुरुत्वेन नाशयति । यवकश्च तानेव करोतीति प्रभावकर्म । शिरीषहरिद्रादिकं विषं नाशयति स्वप्नमघादिच तदेव विषं वर्द्धयति तत् प्रभावकर्म । वृष्यं च द्रव्यं यच्छीघ्रमेव शुक्रं वर्द्धय-

ति बहिर्विरेचयति वा तत् प्रभावकर्म । यच्च द्रव्यं मदनफलादि ऊर्ध्वं देहे गच्छति हरीतक्यादि वाधस्तत् प्रभावात् । अन्यच्च शमनं प्रभावादेव । यच्च मात्रादिप्रकरणे प्रपञ्चेन विस्तारेण वर्णितं तत् प्रभावजं विद्धि । अतः प्रभावस्य तत्स्वभावत्वात् स प्रभावोऽचिन्त्यः कीदृक्कदा कुतस्त्य इति ज्ञातुं न शक्यते । सदपि तत्कारणं महाभूतविशेषपरिणामाख्यमस्मद्विधैस्तत्राधिगन्तुं न शक्यत इत्यर्थः

रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म
द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् ।
सद्योऽन्यथा तत् कुरुते प्रभावा-
द्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः

एतमेव प्रभावार्थमुपसंहरति रसेनेत्यादि । रसादिभिः करणैर्द्रव्यं यत् कर्म करोति तत् प्रभावेनान्यथा कुरुते विपरीतयतीत्यर्थः । अतस्तस्य प्रभावहेतोर्मार्गणा न शक्यते । तथाविधभावस्वभावत्वात् ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सप्तदशोऽध्यायः

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

रसः खल्वाप्यः प्रागव्यक्तश्च । स षड्तुकत्वात् कालस्य महाभूतगुणैरूनातिरिक्तैः संसृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ।

पूर्वस्मिन्नध्याये द्रव्यवीर्यविपाकप्रभावा निर्णीताः, रसस्तु बहुवक्तव्यत्वात् पुनरत्रोच्यते । रसः खल्वाप्यः योऽयं जिह्वेन्द्रियग्राह्यः, सोऽवाख्यान्महाभूतात् संपद्यते । स च रसः प्राक् प्रथममनासादितान्यमहाभूतानुरागोऽव्यक्त एव स्वरूपेण । ततो महाभूतानां पृथिव्यादीनां गुणैः पार्थिवादिभिः पञ्चभिः कैश्चिदूनैः कैश्चिदाधिकैः संसृष्टैस्तैश्च गुणैर्विषममूनाधिक्यादिनियमेन विदग्धः परिणत्या गृहीतमहाभूतगुणानुराग एक एव रसः पृथङ्मधुराम्लादिभेदेन षड्भिर्विकारैर्विपरिणमते ।

तत्र भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः । भूतेजसोरम्लः । जलतेजसोर्लवणः । वाय्वाकाशयोस्तिक्तः । वायुतेजसोः कटुकः । वायूर्व्योः कषायः ।

कथं महाभूतानामूनाधिक्यमुच्यते । कालस्य संवत्सराख्यस्य षडृतुकत्वाद्रसस्यापि षड्भेदत्वं तथा च शिशिरे वाय्वाकाशयोराधिक्याद्रसस्य तिक्तता । वसन्ते वायुपृथिव्योः कषायता । ग्रीष्मेऽग्निवाय्वोः कटुकता । वर्षास्वग्निपृथिव्योरम्लता । शरद्यग्न्युदकयोर्लवणता । हेमन्ते पृथिव्युदकयोर्मधुरतेति । प्राधान्याद्व्यपदेशः तेनान्यर्तूद्भवानामपि रसानां यथोक्तमहाभूतद्वयाधिक्यमेव कारणं विज्ञेयम् ।

तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिम्पतीन्द्रियाणि प्रसादयति । देहं प्रह्लादयति । षट्पदपिपीलिकादीनामपीष्टतमः । अम्लस्तु जिह्वामुद्वेजयत्युरःकण्ठं विदहति । मुखं स्रावयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दशनान् हर्षयति रोमाणि च । लवणो मुखं विष्यन्दयति कण्ठकपोलं विदहति अन्नं प्ररोचयति । तिक्तो विशदयति व-

दनं त्रिशोधयति कण्ठं प्रतिहन्ति रसनाम् । कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कण्ठकपोलं स्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहम् । कषायस्तु जडयति जिह्वां बध्नाति कण्ठं पीडयति हृदयम् ।

ननु केन रूपेण रसविशेषो विज्ञायते अत आह तेषामित्यादि । तेषां रसानां मध्ये यो रसो मुखलेपादिकरः स स्वादुरिति विज्ञेयः । आस्वाद्यमानो जिह्वया संयोगं नीयमानः । आस्वाद्यमान इति सर्वरसानां योज्यः । प्रह्लादनः आश्वासकरः अम्लरसो जिह्वाद्विजनादिस्वरूपः उरसि कण्ठे च विदाहं करोति । लवणो मुखमन्तर्विष्यन्दयति स्रावयति कण्ठे कपोलयोश्च विदाहं करोति अन्ने च रुचिमुत्पादयति । तिक्तो मुखवैशद्यादिकरणस्वरूपः । वैशद्यं पैच्छिल्यनाशः । कण्ठं चोपलेपनाशनेन शोधयति रसनामिन्द्रियं प्रतिहन्ति अन्यरसग्रहणशक्तिनाशयतीत्यर्थः । कटुक आस्वाद्यमानो भृशमत्यर्थमुद्वेजयति जिह्वाग्र उद्वेगं करोतीत्यर्थः कण्ठे कपोलयोश्च तैक्ष्ण्याच्चिमिचिमायनमग्निज्वालासंस्पर्शादिव करोति मुखादिकं विस्रावयति सकले च शरीरे विदाहं करोति । कषायो जिह्वां जडयति रसनादिक्रियासु मन्दीकरोति कण्ठबन्धं श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव करोति ।

तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृतिसात्म्यात् सर्वधातुविवर्धनः आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णेन्द्रियत्वक्केशकण्ठहितः प्रीणनो बृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसन्धानः स्तन्यकरो वातपित्तविषदाहमूर्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ।

एवंगुणोऽपि स सदात्युपयुज्यमानः
स्थौल्याग्निसादगुरुतालसकातिनिद्राः।
श्वासप्रमेहगळरोगविसंज्ञतास्य-
माधुर्यलोचनगळार्बुदगण्डमालाः ॥

छर्द्यर्दितमूर्द्धरुक्कासपीनसक्रिमीन् श्लीपदज्वरोदरष्ठीवनानि चावहेत् ।

इति रसानां स्वरूपमुक्त्वा तत्र मधुरेत्यादिना कर्म निर्दिशति । तत्र तेषु रसेषु मध्ये मधुर उपयुक्तो धातूनां रसादीनां सप्तानां वृद्धिकरः । कुतः आजन्मसात्म्यात् जन्मनः प्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः बालभाव एव क्षीरादिना मधुरेण देहवृत्तिः पुरुषस्य । हित इति बालादिभिः संबध्यते । प्रीणनस्तुष्टिकरः । जीवन ओजस्यः । एवंगुणोऽपि मधुरो रसः सदैवात्युपयुज्यमानः स्थौल्यादीन् रोगान् कुरुते । यदा त्वतिमात्रत्वेन रहितः सदोपयुज्यते तदा सुखकर एव । स्थौल्यादयो रोगाः केचिद्वक्ष्यमाणलक्षणाः । अर्बुदशब्दस्य लोचनगळाभ्यां संबन्धः ।

अम्लोऽनिलनिबर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शीतस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि । रोचनः पाचनो दीपनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ।

जनयति शिथिलत्वं सेवितः सोतिदेहे
कफविलयनकण्डूपाण्डुतादृग्विघातान् ।
क्षतविहितविसर्पं रक्तपित्तं पिपासां
श्वयथुमपि कृशानां तैजसत्वात् भ्रमं च ॥

लवणः स्तम्भबन्धसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनः छेदनः सरो व्यवायी विकाषी हरति पत्रं विष्यन्दयति कफं विशोधयति स्रोतांसि नातिगुरुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ।

खलतिपलिततृष्णातापमूर्छाविसर्प-
श्वयथुकिटिभकोठाक्षपरोधास्रपित्तम् ।

क्षतविषमदवृद्धिं वातरक्तं करोति
क्षपयति बलमोजः सोति वा सेवनेन ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिविषकृमिमूर्छोत्क्लेदज्वरदाहतृट्कुष्ठकण्डूहरः क्लेदमेदोवसामज्जविण्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकण्ठविशोधनो मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ।

धातुबलक्षयमूर्छा-
ग्लानिभ्रमवातरोगपरुषत्वम् ।
खरविशदरौक्ष्यभावैः
सोति समासेवितःकुर्यात् ॥

कटुकोऽलसकश्वयथूदर्दस्थौल्याभिष्यन्दकृमिवक्त्ररोगविषकुष्ठकण्डूप्रसाधनो व्रणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोधनः शोषयत्यन्नं स्फुटयतीन्द्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति बन्धान् विवृणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरूक्षतीक्ष्णोष्णश्च ।

कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णा-
मदमूर्छावमिमोहदेहसादान् ।
बलशुक्रगळोपशोषकम्प-
भ्रमतापग्लपनातिकर्शनानि ॥

करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृति-
ष्वनिलस्यकोपमतितीव्रम् ।
संकोचतोदभेदैर्वाय्वग्निगुणाधिकत्वेन॥

कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं
निहन्त्याशु बध्नाति वर्चोति रूक्षः ।

गुरुस्त्वक्सवर्णत्वकृत् क्लेदशोषी
हिमः पीणनो रोपणो लेखनश्च ॥

अत्यभ्यासात् सोऽपि शुक्रोपरोधं
तृष्णाध्मानस्तम्भविष्टम्भकार्श्यम् ।
स्रोतोबन्धं वातविण्मूत्रसङ्गं
पक्षाघाताक्षेपकादींश्च कुर्यात् ॥

अम्लोऽनिलनिबर्हणत्वादियुक्तः स चातिसेवितो देहे शैथिल्यादीन् जनयति । लवणरसः स्तम्भादीनां विध्मापनो विनाशकरः । स्तम्भोऽङ्गदोषादेः बन्धः तस्यैव मार्गरोधः संघातो भावानां निबिडत्वम् । सर्वेषाञ्च शेषाणां रसानामुपलम्भे प्रत्यनीकः प्रतिपक्षो विघातित्वात् । विष्यन्दयति स्रावयति । नातिगुरुर्नातिस्निग्धश्च । सोऽति सेवितः खलत्यादीन् करोति बलादींश्च क्षपयति । तिक्तो रसः स्वयं पुरुषस्यारोचनशीलः । अरुचिं चाहारद्रव्यविषयां नाशयति । विषादींश्च । देहे च क्लेदादीनामुपशोषणः, सोऽतिसेवितो धातुक्षयादीन् करोति खरत्वाद्वैशद्याद्रौक्ष्याच्च । कटुको रसोऽलसकादीनां प्रशमो विनाशनः । व्रणस्य चावसादनो रोहणप्रतिबन्धकः । अन्नं शोषयति विदहति । सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् कुरुते । बलशुक्रयोरुपशोषो हानिः गळस्य गलकन्तरुपशुष्कत्वमुपशोषः करचरणादिष्वनिलस्य वायोः कोपं करोति । किंभूतं सङ्कोचादिभिस्तीव्रं दुरुत्सहमेतच्च तृष्णादिकं वाय्वग्निगुणाधिक्येन हेतुना करोति । हेतुकीर्तनं देशादिवशाद्धेतोरूनाधिक्येन तत्कार्यस्यापि तथाभावसूचनायान्यत्र च तद्धेतुसद्भावे तथैवेति प्रदर्शनाय च । कषायः बलासं श्लेष्माणं सपित्तं सरक्तं चाशु निहन्ति । वर्चः पुरीषं बध्नाति रुणद्धि । सोऽप्यत्यभ्यासात् शुक्रोपघातादीन् कुर्यात् ।

अथ मधुरस्कन्धो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेक्षुविकृतिद्राक्षाक्षोळखर्जूरमोचचोचपनससिश्वतिकाप्रियाळराजादनखर्जूरीतालमस्तककाश्मर्यमधूकपरूषकतामलकीवीराविदारीशतावरीतुकाक्षीरीजीवकर्षभक्षीरशुक्लाम -

धूलिकात्मगुप्तावलातिवलाविश्वदेवासहदेवा -
सालपर्णीमुद्गपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमहास -
हाक्षुद्रसहाऋद्धिवृद्धिश्रावणीच्छत्रातिच्छत्रर्श्य-
प्रोक्तर्श्यगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालिकापुष्करबीजशृ -
ङ्गाटककशेरुकतककनकविम्बीप्रपौण्डरीकप्रभृ -
तीनि जीवनीयो गणस्तृणपञ्चमूलं च ।

अथानन्तरमेतेषां रसानामाश्रयद्रव्यस्कन्धा द्रव्यस-
मूहा उच्यन्ते । तत्र घृतादितृणपञ्चमूलान्तो मधुरस्कन्धः ।
प्रभृतिशब्देनापठितानि मधुरडाडिमादीनि गृह्यन्ते ।

अम्लद्रव्यस्कन्धो डाडिमामलकाम्रा-
म्रातककोशाम्रमातुलुङ्गवृक्षाम्लाम्लीकाम्लवे -
तसकुवललिकुचपारावतभव्यकरमर्दधवधन्व -
नकोलवदरैरावतकापित्थदन्तशठप्राचीनामल -
कनारङ्गतिलकण्टकरूप्यदधिमस्तुतक्रधान्या -
म्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि ।

डाडिमादिशुक्तान्तोऽम्लद्रव्यस्कन्धः ।

लवणद्रव्यस्कन्धः सैन्धवादीनि क्षारा-
न्तानि त्रपुसीसप्रभृतीनि ।

सैन्धवादीनि सीसकान्तान्यन्यानि चैवंरसानि ल-
वणस्कन्धः ।

तिक्तद्रव्यस्कन्धोऽगरुतगरोशीरवाळ -
कचन्दननळदकुतमालनक्तमालापामार्गहरिद्रा-
द्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशृङ्गीत्रायमाणाकटु -
काकिराततिक्तककरवीरविशालासुषव्यतिवि -
षावचापकज्योतिष्मतीपाठाविकङ्कतार्ककाक -
माचीरचावरणवत्सकवैजयन्तीवेतससप्तपर्ण -
सोमवल्कसुमनःकांस्यलोहप्रभृतीनि पटोला-
दिश्च शाकवर्गः ।

अगर्वादीनि लोहान्तान्यन्यानि चैवंविधानि रसानि पटो-
लससलेल्यादिना ग्रन्थेन पटोलादिकटुकान्तश्च शाकवर्गस्ति-
क्तस्कन्धः ।

कटुकद्रव्यस्कन्धो मरिचहिङ्गुतेजोव-
तीहस्तिपिप्पलीविळङ्गभल्लातकास्थिमूलकस -
र्षपलशुनपलाण्डुकरञ्जमनशिलालदेवदारुकु -
ष्ठैलासुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तप्रभृतीनि कु-
ठेरादिश्च हरितवर्गः पञ्चकोलं च ।

मरिचादीनि हरेणुकान्तान्यन्यानि चैवंरसानि मूत्रा-
णि गवादीनां पूर्वनिर्दिष्टानि सर्वे च प्राणिनोऽन्तर्भागव-
यवरूपं पित्तं कुठेरादिश्च पूर्वोक्तो हरितवर्गः पञ्चकोलं चे-
ति कटुकस्कन्धः ।

कषायद्रव्यस्कन्धो हरीतकीप्रियङ्ग्व-
नन्ताक्षौद्रलोध्रकट्वङ्गकट्फलधवधन्वनधात्री -
फलधातकीपुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेस -
रकुमुदोत्पलतुङ्गतिन्दुककदम्बोदुम्बरजम्बा -
म्रप्लक्षवटविभीतकविकङ्कतजम्ब्वाम्रास्थ्याम -
कपित्थाश्वत्थमोचरससमङ्गासोमवल्कसप्तपर्ण -
स्यन्दनासनसल्लकीसालतालप्रियाळैलावालु-
कपरिपेलवजिङ्गिणीबदरीखदिरकदरारिमेद -
काशकशेरुकवंशाश्मन्तकाशोकशिरीषशिंशपा -
पलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृङ्गीतरुणखर्जू -
रस्फूर्जकसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरणप्रियाळमु-
क्ताञ्जनगैरिकबिसमृणाळप्रभृतीनि ।

हरीतक्यादीनि मृणाळान्तान्यन्यानि चैवंरसानि क-
षायस्कन्धः ।

तत्र प्रायो मधुरं श्लेष्मळमन्यत्र पु-
राणशालियवगोधूममुद्गमधुशर्कराजाङ्गलमां -
सात् । प्रायोऽम्लं पित्तळमन्यत्र डाडिमामल-
कात् । प्रायोलवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैन्ध-

वान् । प्रायस्तिक्तकटुकं वातळमवृष्यं चान्यत्रामृतापटोलीनागरपिप्पलीलशुनात् । प्रायः कषायं शीतं स्तम्भनं चान्यत्र हरीतक्याः ।

तत्र सर्वेषां मधुरादीनां सामान्येन श्लेष्मळादित्वमुक्तं यत्र चैतद्व्यभिचरति तद्दर्शयति । पुराणशाल्यादि वर्जयित्वा सर्वं मधुरं प्रायः श्लेष्मकरम् । मधुरदाडिमादि मधुरमपि न श्लेष्मकरमिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् । एवं सर्वेषु प्रायोग्रहणेपृक्षम् । अन्यत् सुबोधम् । अमृतापटोल्यौ तिक्तानां नागरपिप्पलीलशुनं कटुकानाम् ।

इति यथास्थूलं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ।

घृतामलकसिन्धूत्थपटोलीनागराभयाः ।
श्रेष्ठा यथास्वं स्कन्धेषु रसदेशस्तु वक्ष्यते ॥

इत्येवंविधै स्कन्धैर्बाहुल्यानतिक्रमेण नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां च द्रव्याणां संग्रहः कृतः तत्र षट्सु मधुरादिषु स्कन्धेषु मध्ये घृतादिषट्कं यथाक्रमं श्रेष्ठम् ।

अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतटाकपल्वलोदपानकमलकुमुदकुवलयावकीर्णो रम्यः स्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिहरिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवाळोपसंछन्नपादपः सस्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगळरोगापचीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ।

एषां च रसानामथ यःशिशिरेत्यादिना उत्पत्त्याधारो देश उच्यते । शिशिरश्चासौ पवनः शिशिरपवनः । धरणीधरः पर्वतः । वनानां गहनानि वनगहनानि वनसङ्कटानि विविधानि च वनगहनानि विविधवनगहनानि । पल्वलं नड्वलमुदपानं कूपप्रायो जलाशयः । एतैः कुवलयान्तैराकीर्णो व्याप्तः । रम्यः मनोरमः । स्थिरः असरणशीलः । तथा स्निग्धः तथा प्रभूतानि हरितानि च तृणानि यत्र स भूरिहरिततृणः । तथातिदूरं विस्तृतैः प्रतानैः लतासन्ततिभिः प्रवाळैश्च सुजातैरङ्कुरैरुपसंछन्नाः स्थगिताः पादपा यत्र । तथा सस्यादिबहुलः । सरीसृपाः सर्पादयः । श्लेष्मपित्तप्रकृतिजनपदौषधादिः । गुर्वौषधपानीयः । श्लीपदाद्यामयोपद्रुतजनपदो यो देशः स आनूपनामा मधुररसस्य योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।

यस्तु विषमविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः क्लेशसहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायो जनपदोऽनूपसाधारणो जाङ्गलसाधारणश्च स जाङ्गलः कटुकरसयोनिः । अत एव चानूपसाधारणो जाङ्गलसाधारणश्च विकल्प्यः । तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः । संयोगास्त्वेषां सप्तपञ्चाशद्भवन्ति । भवन्ति चात्र ।

यस्तु पुनर्विषमाश्चासौ विपुलो विषमविपुलः पुनर्विषमविपुलेन सिकतास्थलबहुलस्य कर्मधारयः । निम्नोन्नतो विस्तीर्णः प्रभूतस्थलः स्वल्पजलश्चेत्यर्थः । तथातिदूरमवगाढं स्वल्पत्वान्मग्नं विरसं च सलिलं यस्मिन् स तथा । कठिनाः क्लेशसहाः अरोगशरीराः दीर्घायुःप्राया जनपदा यत्र । तथानन्तरोक्तानूपस्वरूपविपरीतश्च यो देशः स जाङ्गलनामा कटुकरसयोनिः । उभयलक्षणमिश्रीभावात् साधारणः स च द्विविधः आनूपलक्षणानामाधिक्यादानूपसाधारणः । स च पाठक्रमे आद्यो लवणाम्लयोर्योनिः । इतरो जाङ्गललक्षणाधिक्याज्जाङ्गलसाधारणः । स इतरयोः शेषयोस्तिक्तकषाययोर्योनिः । एषां च मधुरादीनां रसानां रसान्तरसंयोगेन सप्तपञ्चाशत् संयोगा भवन्ति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । भवन्ति चात्रेति पद्यवस्त्वारम्भे तन्त्ररीतिः ।

स्वादुर्द्विकेषु पञ्चाम्लश्चतुरो लवणस्त्रयम् ।

द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पञ्चदशैव ते ॥
त्रिकेषु मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ।
त्रीन्युक्तस्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं निषेवते ॥
स्वादुर्दशैवमम्लः षट् संयोगान् पूर्ववत्क्रिया ।
लवणस्त्रीन् भजत्येकं तिक्त एवं तु विंशतिः ॥
स्वादुश्चाम्लश्चतुष्केषु षट्त्रयं लवणानुगः ।
एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥
चत्वारोऽम्लः पटुश्चैकं भेदाः पञ्चदशेति च ।
एकैकस्य परित्यागात् संयोगाःपञ्चके चषट् ॥
एकश्च षड्रसः षट् च पृथगेवं त्रिषष्टिधा ।

ते च संयोगाः द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिः ष-
ड्भिश्च रसैर्निष्पद्यन्ते । ते च स्वादुरित्यादिना क्र-
मेणोच्यन्ते । द्विकेषु संयोगेषु स्वादुर्मधुरः पञ्चसंयोगा-
न्याति । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुरतिक्तः ।
मधुरकटुकः । मधुरकषायः । अम्लो लवणादिभिश्चतु-
र्भिः संबद्धश्चतुरः संयोगान् जनयति । अम्ललवणः ।
अम्लतिक्तः । अम्लकटुकः । अम्लकषायश्चेति ।
लवणस्तु तिक्तादिभिस्त्रिभिः संबद्धस्त्रीनेव संयोगान् जन-
यति । लवणतिक्तः । लवणकटुकः लवणकषायश्चे-
ति । तिक्तः कटुकषायाभ्यां संबद्धो द्वौ संयोगौ जन-
यति । तिक्तकटुकः तिक्तकषायश्चेति । कटुकश्चैकं संयोगं
जनयति । कटुकषायः । एवं द्विकसंयोगाः पञ्चदश ।
त्रिकेषु संयोगेषु मधुरो रसः साम्लो लवणादिभिश्चतुर्भिः
क्रमेण युक्तश्चतुरः संयोगान् जनयति । मधुराम्ललवणः ।
मधुराम्लतिक्तः । मधुराम्लकटुकः मधुराम्लकषायः ।
स एव च मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितः ति-
क्तादिभिस्त्रिभिः क्रमेण संयुक्तस्त्रीन् भेदान् जनयति ।
मधुरलवणतिक्तः मधुरलवणकटुकः मधुरलवणकषायश्चेति ।
स एव मधुरो लवणत्यागेन तत्स्थाने सतिक्तः कटुकक-
षायाभ्यां क्रमेण संयुक्तो द्वौ संयोगौ जनयति । म-
धुरतिक्तकटुकः । मधुरतिक्तकषायश्चेति । स एव ति-
क्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकसंयुक्त एकं संयोगं जनयति ।
मधुरकटुककषायः । एवं जनयति मधुरः संयोगान् दश ।
अम्लस्तु त्रिकसंयोगात् षड जनयति । पूर्ववत्तु क्रिया ।
तत्राम्ललवणः तिक्तादिभिः क्रमेण संबद्धस्त्रीन् संयोगान्
जनयति । अम्ललवणतिक्तः अम्ललवणकटुकः । अ-
म्ललवणकषायः । स एवाम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने
सतिक्तः कटुककषायाभ्यां क्रमेण संबद्धो द्वौ संयोगौ ज-
नयति । अम्लतिक्तकटुकः । अम्लतिक्तकषायः । ए-
वं स तिक्तत्यागेन अम्लकटुककषायः इत्यम्लःषट् । ल-
वणः सतिक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेण संबद्धो द्वौ संयोगौ
जनयति । लवणतिक्तकटुकः । लवणतिक्तकषायः .
एवं स तिक्तत्यागेनैकं जनयति लवणकटुककषायः एवं
लवणस्त्रीन् । तिक्त एकं संयोगं जनयति । तिक्त-
कटुककषायः । एवं त्रिकसंयोगा विंशतिः । चतु-
ष्कसंयोगा उच्यन्ते . तत्र मधुरः पूर्ववत् साम्लो ल-
वणादिभिश्चतुर्भिर्युक्तःषट् संयोगान् जनयति . मधुरा-
म्ललवणतिक्तः . मधुराम्ललवणकटुकः . मधुराम्लल-
वणकषायः . मधुराम्लतिक्तकटुकः . मधुराम्लतिक्त-
कषायः . मधुराम्लकटुकषायः . स एव मधुरोऽम्ल-
त्यागेन तत्स्थाने लवणानुगस्त्रीन् संयागान् जनयति .
मधुरलवणतिक्तकटुकः . मधुरलवणतिक्तकषायः . म-
धुरलवणकटुककषायः . स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने
तिक्तयुक्त एकं संयोगं जनयति . मधुरतिक्तकटुककषा-
यः . एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् जनयति .
अम्लः पूर्ववच्चतुरः संयोगान् जनयति । तत्राम्लः स-
लवणःतिक्तादिभिस्त्रीन् संयोगान् जनयति ॥ अम्ल-
लवणतिक्तकटुकः । अम्ललवणातिक्तकषायः अम्ललवण-
कटुककषायः । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्त
एकं संयोगं जनयति । अम्लतिक्तकटुककषायः । ए-
वं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । ततोऽम्लादनन्तरो लवण एकं
भेदं याति । लवणतिक्तकटुककषायः । एवं चतुष्कभे-
दाः पञ्चदश । पञ्चकसंयोगे एकैकस्य रसस्य क्रमेण
त्यागात् षट् संयोगा उत्पद्यन्ते । तत्र मधुरत्यागाद-
म्ललवणतिक्तकटुककषायः । अम्लत्यागात् मधुरलवण-
तिक्तकटुककषायः । लवणत्यागात् मधुराम्लतिक्तकटुक-
कषायः । तिक्तत्यागान्मधुराम्ललवणकटुककषायः । क-
टुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः । कषायत्यागान्म-
धुराम्ललवणतिक्तकटुकः । एवमेकीकृताः षट्पञ्चाशत्
संयोगा भवन्ति । सप्तपञ्चाशश्च षड्रसः संयोगः ।
षट् च रसाः पृथग्भूताः । एवं त्रिषष्टिप्रकारा रसाः ।

ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
संभवन्ति गणनां समतीता
दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥

इति रसभेदीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

ते च त्रिषष्टिसंख्याभेदा गणनां समतीता बहुत्वात् गणयितुमशक्याः संभवन्ति निष्पद्यन्ते । कुत आह रसानुरसतः क्वचित् कश्चिद्विशिष्टो यो रसः स एवान्यत्रानुरसः । तथा कश्चिद्विशिष्टसंख्यः क्वचिदधिकः । क्वचिदधिकतरः इत्यतस्ते च रसभेदा नानाविधा नानाविधानां दोषाणां रसाश्रयाणां च भेषजानां विशेषं विकल्प्य शरीरिण उपयोज्या इति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
रसभेदीयोनामाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

द्रव्यं देहे दोषादिवृद्धिक्षयद्वारेणैवोपयुज्यते । ते च दोषादयः प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेण न ज्ञाताः । अतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

दोषधातुमलमूलो हि देहः । तस्मात्तेषां लक्षणमुपदेक्ष्यामः । तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पन्दनेन्द्रियपाटववेगप्रवर्त्तनादिभिर्वायुरनुगृह्णाति । पक्त्यूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रभाप्रसाददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तम् । स्थैर्यस्नेहसन्धिबन्धवृषताक्षमाधीधृतिबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ।

दोषेत्यादि । दोषादयो मूलं कारणं यस्य स तथा । दोषादीन् वर्जयित्वा नान्यच्छरीरसंबद्धं शरीरे दृश्यते । त एव संयुक्ता देह इति यावत् । तत्र दोषा वातादयः । धातवो रसादयः । मला मूत्रशकृत्स्वेदादयः । एषां प्राकृतानां यथास्वं नानाविधैः कर्मभिः क्रमेण तमुच्छ्वासेत्यादिना देहोपकारित्वमुच्यते. न ह्यनुपकारकः कारणतां याति । तं देहमुच्छ्वासादिभिर्वायुरनुगृह्णाति । उच्छ्वासः श्वासस्योद्गमनम् । निःश्वासोऽन्तःप्रवेशनम् । उत्साहः कार्योत्थानशक्तिः । प्रस्पन्दोऽङ्गचेष्टा । इन्द्रियपाटवं चक्षुरादीनां स्वविषयग्रहणेषु स्फुटत्वम् । वेगानां पूर्वोक्तानां मूत्रपुरीषादीनां प्रवर्तनम् । आदिग्रहणेनान्यत् सर्वं देहस्थितं क्रियास्वरूपं भावं गृह्यते । तथा तं देहं पक्त्यूष्मादिभिः पित्तमनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः पचनक्रिया । तत्फलं चोष्मा तेजः । अभिलाषः प्रियोपभोगेच्छा । प्रभाप्रसादःकान्तिवैशद्यम् । दर्शनं स्वरूपग्रहणशक्तिः । मेधा प्रज्ञा । आदिग्रहणादन्यानि तेजस्कराणि देहे गृह्यन्ते । तं देहं स्थैर्यादिभिः श्लेष्मानुगृह्णाति । सन्धिबन्धः पर्वश्लेषः । वृषता स्त्रीगमनशक्तता । आदिग्रहणात् सौम्यभावपरिग्रहः ।

तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः । जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् । देहलेपमलमेदःपुष्टिभिर्मांसम् । नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदार्ढ्यास्थिपुष्टिभिर्मेदः । देहोर्ध्वताधारणमज्जपोषणाभ्यामस्थि । स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा । हर्षबलगर्भोत्पादनैः शुक्रम् । अवष्टम्भानिलानलधारणैः शकृत् । अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रम् । क्लेदत्वक्स्नेहरोमधारणैः स्वेद इति ।

देहं तुष्ट्यादिभी रसोऽनुगृह्णाति । तुष्टिः मनःप्रीतिः । प्रीणनं हृदयाश्वासनम् । रक्तस्य पुष्टिर्द्वाव्याहारश्चेति स्मरणीयं सर्वधातुषु । असृक् जीवनत्वादिभिः । जीवनत्वं प्राणसंधारकत्वम् । लेपादिभिः मांसं देहमनुगृह्णाति । नेत्रस्निग्धतादिभिर्मेदः । देहोर्ध्वताधारणेनास्थि । देहस्योर्ध्वतया धारणं देहोर्ध्वताधारणम् । उत्थितासनमिति यावत् । अन्यथा अस्थ्यभावाद्देहे मांसं पिण्डीभूतं स्यात् । स्नेहादिभिर्मज्जा । हर्षादिभिः शुक्रम् । अवष्टम्भादिभिः शकृत् । अवष्टम्भः शरीरधारणशक्तिः । अवक्लेदवाहनेन मूत्रम् । क्लेदादिधारणेन स्वेदः अन्यथा शोष एव स्यात् । इति दोषादीनां प्राकृतं स्वरूपम् ।

कार्श्यकार्ष्ण्यगात्रकम्पस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेन्द्रियोपघातास्थिशूलमज्जाशोषमलसङ्गाध्मानाटोपमोहदैन्यभयशोकप्रलापादिभिर्वृद्धो वायुः पीडयति । पीतत्वग्ग्लानीन्द्रियदौर्बल्यौजोविस्रंसशीताभिलाषदाहतिक्तास्यतातृण्मूर्च्छाल्पनिद्राक्रोधादिभिः पित्तम् । श्वैत्यशैत्यस्थौल्यालस्यगौरवाङ्गसादस्रोतःपिधानमूर्छातन्द्रानिद्राश्वासकासप्रसेकहृल्लासाग्निसादसन्धिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ।

वैकृतमुच्यते । विकृतिर्द्विविधा वृध्या हीनतया च । तत्र प्रथमं वृद्धिरुच्यते । तं देहं वृद्धो वायुः कार्श्यादिभिः पीडयति । गात्राणां कम्पः सर्वाङ्गचलनम् । स्फुरणं गात्रैकदेशे स्वल्पं चलनम् । अत्राप्यादिग्रहणादोषस्वरूपरोगग्रहणार्थानि व्याख्येयानि । पित्तं वृद्धं पीतत्वक्त्वादिभिर्देहं पीडयति । श्लेष्मा वृद्धः श्वैत्यादिभिः । श्वैत्यं गात्रश्वेतता ।

प्रसेकारोचकास्यवैरस्यहृल्लासस्रोतोरोधस्वादुद्वेषाङ्गमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मविकारप्रायैः रसः । कुष्ठविसर्पपिटकासृग्दराक्षिमुखमेढ्रगुददाहगुल्मविद्रधिप्लीहव्यङ्गकामिलाग्निनाशतमःप्रवेशरक्ताङ्गनेत्रतावातरक्तपित्तादिभिरन्यैश्च पित्तविकारप्रायैरसृक् । गलगण्डमालार्बुदग्रन्थितालुजिह्वाकण्ठरोगस्फिग्गल्लोष्ठबाहूदरोरुजङ्घागौरववृद्ध्यादिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रायैश्च मांसम् । प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रायैर्मेदः । अध्यस्थिभिरधिदन्तैश्चास्थि । नेत्राङ्गरक्तगौरवैः पर्वसु च स्थूलमूलारुर्भिर्मज्जा । अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसंभवाभ्यां शुक्राधिक्यम् । कुक्षिशूलाटोपगौरवैः शकृदाधिक्यम् । बस्तितोदाध्मानैर्मूत्राधिक्यम् । कण्डूदौर्गन्ध्यैः स्वेदः । अन्येऽपि च दूषिकादिमला बाहुल्यद्रवताकण्डूगौरवैः ।

प्रसेकादिभी रसः . अत्राप्यादिग्रहणानि पूर्ववत् . प्रसेको मुखस्रावः . हृल्लासः सप्रसेको हृदयोत्क्लेशः . रक्तं कुष्ठादिभिः . दाहशब्दस्याक्ष्यादिभिः संबन्धः . तमःप्रवेशोऽनापदि तमसीव प्रवेशः . गलगण्डादिभिर्मांसम् . प्रमेहपूर्वरूपादिभिर्मेदो वृद्धं पीडयति . प्रमेहपूर्वरूपाणि स्वेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिना प्रमेहनिदाने वक्ष्यन्ते . स्थौल्योपद्रवाण्यतिस्थौल्यादातिक्षुत्तृडित्यादिना द्विविधोपक्रमणीये वक्ष्यमाणानि . अध्यस्थ्यादिभिरस्थि . अस्थनि यदधिकमस्थि तदध्यस्थि . नेत्रगौरवादिभिर्मज्जा . अरूंषि पिटकाविशेषाः . अन्यत्सुबोधम् .

प्रसेकारुचिहृल्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्रहर्षाङ्गसादाग्निवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति । स्तम्भशैत्यानियततोदारोचकाविपाकाङ्गपारुष्यकम्पगौरवनखनयनशौक्ल्यादिभिः पित्तम् । भ्रमोद्वेष्टनानिद्राङ्गमर्दपरिप्लोषतोददवदाहस्फोटनवेपनधूमाय -

नसन्धिशैथिल्यहृदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ।

क्षीणो वायुः प्रसेकादिभिर्देहं पीडयति . क्षीणं पित्तं स्तम्भनादिभिर्देहं पीडयति . अङ्गे तोद इव तोदः . अनियते देशे वा काले वा तोदोऽनियततोदः . श्लेष्मा क्षीणो भ्रमादिभिः पीडयति . रज्वादिनाङ्ग उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टनम् . परिप्लोषः सन्तापात् स्वल्पस्त्वग्दाहः . अन्ये रोगा वक्ष्यमाणलक्षणाः . धूमायनं कण्ठे धूम इव . श्लेष्माशया उरःकण्ठादयः .

शब्दासहत्वहृदयद्रवकम्पशोषशूलशून्यतास्पन्दनघट्टनैरल्पयापि च चेष्टया श्रमतर्षाभ्यां रसः । त्वग्रौक्ष्याम्लशीताभिलाषसिराशैथिल्यैरसृक् । स्फिग्गण्डादिशुष्कतातोदरौक्ष्याक्षग्लानिसन्धिस्फोटनधमनीशैथिल्यैर्मांसम् । प्लीहवृद्धिकटीस्वापसन्धिशून्यताङ्गरौक्ष्यकार्श्यश्रमशोषमेदुरमांसाभिलाषैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः । दन्तनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसन्धिशैथिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैरस्थि । अस्थिसौषिर्यनिस्तोददौर्बल्यभ्रमतमोदर्शनैर्मज्जा । श्रमदौर्बल्यास्यशोषातिमिरदर्शनाङ्गमर्दपाण्डुतासदनक्लैब्यमुष्कतोदमेढ्रधूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेण वा शुक्रम् । सशब्दस्य वायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च भ्रमणेनान्त्रवेष्टनेन पार्श्वहृदयपीडनेनाल्पतया च शकृत् । वस्तिनिस्तोदमुखशोषकृच्छ्राल्पविवर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रम् । स्तब्धरोमकूपतारोमच्यवनत्वक्परिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ।

रसः क्षीणः शब्दासहत्वादिभिः पीडयति . स्वल्पेनापि कर्मणा श्रमस्तर्षश्च भवति . असृक् क्षीणं त्वग्रौक्ष्यादिभिः पीडयति . मांसं क्षीणं स्फिक्शुष्कतादिभिः पीडयति . धमन्योऽङ्गविभागे वक्ष्यन्ते . तासां शैथिल्यं निबिडत्वनाशः . प्लीहवृद्ध्यादिभिः स्फिक्शुष्कतादिभिर्मांसक्षयोक्तैर्मेदः क्षीणं पीडयति . मेदुरस्य मांसे भोजनाभिलाषः . दन्तशतनादिभिरस्थि क्षीणं पीडयति . अस्थिबद्धे मांसे मृगपरशुकादौ रुचिस्तदभिलाषः . मज्जास्थिसौषिर्यादिभिः पीडयति , निस्तोदो वृद्धस्तोदः . तमोदर्शनमतमस एव तमसोऽनुभवः . शुक्रं क्षीणं श्रमादिभिः पीडयति . सदनमभिसादः . क्लैब्यं रत्यनभिमुखता . मेढ्रस्य शेफसो धूमायनमन्तः सधूमतेव . शकृत् क्षीणं कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं सशब्दस्यापानवायोर्भ्रमणेनान्त्रवेष्टनेन हृत्पार्श्वपीडनादिना च पीडयति . वेष्टनमिव रज्वादिना वेष्टनम् . मूत्रं क्षीणं वस्तिनिस्तोदादिना पीडयति . वस्तेर्मूत्राधारस्य शलाकादिभिर्निस्तोद इव निस्तोदः . अथवा केवलयैव सरुधिरमूत्रतया मूत्रं क्षीणं पीडयति . मूत्रक्षयात्सरुधिरमूत्रता भवतीति यावत् . स्वेदः क्षीणो रोमकूपस्तम्भनादिना देहं पीडयति . त्वचः स्वाप उपघाताद्यचैतन्यम् .

अन्येऽपि च मला यथायथं मलायनं शोषशून्यत्वलाघवैः । विपरीतगुणक्षयवृद्धिभ्यां च वृद्धिक्षयावुपलक्षयेत् । मलानां त्वतिसङ्गोत्सर्गाभ्यां च वृद्धिक्षयौ । वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ।

अन्येऽपि च मला दूषिकादयो यथायथं यथास्वं मलाधारं शोषादिना क्षीणाः पीडयन्ति . शोषादीनां त्रयाणां मलायनशब्देन संबन्धः . ननु किमेतावदेव दोषादीनां वृद्धिक्षयलक्षणमुतान्यदपीत्याह . विपरीतेत्यादि . दोषादीनां सर्वेषां ये विपरीता गुणास्तेषां देहे यदा क्षयो दृश्येत तदा तेषां दोषादीनां वृद्धिक्षयमुपलक्षयेत् . यदा तु दोषादिविपरीतानां गुणानां वृद्धिर्दृश्यते देहे तदा दोषादीनां क्षयमुपलक्षयेत् . उदाहरणं यथा वातस्य गुणा रूक्षलघुशीतादयस्तेषां विपरीता

स्निग्धगुरूष्णादयः तेषां स्निग्धत्वादीनां देहे क्षयो यदा दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिमुपलक्षयेत् . यदा तु तेषामेव स्निग्धादीनां देहे वृद्धिर्दृश्यते तदा वातस्य क्षयमुपलक्षयेत् . इत्येवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य धातूनां मलानां च वाच्यम् . मलानां तु विशेषतः अतिसङ्गोत्सर्गौ यथासंख्येन वृद्धिक्षयोपलक्षणौ . मलानां शकृदादीनां सङ्गेन बहिरप्रवृत्त्या तेषामेव वृद्धिमुपलक्षयेत् . तथोत्सर्गेण बहिः प्रवृत्त्या तेषां क्षयमुपलक्षयेत् . मलानां च वृद्धिर्न तथा पीडाकरी यथा क्षयः . कुतः अनौचित्यात् . देहिनो हि प्रायेण मलक्षयोऽनुचितोऽनभ्यस्तः . वृद्धिस्तूचितैव .

तत्रास्थनि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तम् । शेषेषु श्लेष्मा । तस्मादेकवृद्धिक्षयकारणत्वमेषाम् । न त्वेवमस्थिवाय्वोः । सर्वैव हि वृद्धिः प्रायोऽतिसन्तर्पणनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणानुगता । तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना । तस्माल्लङ्घनबृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान् विकारानुपचरेत् । पवने तु बृंहणलङ्घनाभ्याम् । सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धेन ।

तत्र दोषादिष्वाश्रयाश्रयिभावेन वृद्धिक्षयकारणं दर्शयितुकाम आह . तत्रेत्यादि . तत्र तेषु वातादिषु मध्ये वायुरस्थनि स्थितः . स्वेदे रक्ते च पित्तं स्थितम् . अस्थि स्वेदं रक्तं च वर्जयित्वा शेषेषु रसादिषु श्लेष्मा स्थितः . एते रसादयो दोषाणामविकृतानामाश्रयाः . तस्मादेषामाश्रयाणामाश्रयिणां चैकमेव वृद्धिक्षयकारणम् . एकं साधारणमित्यर्थः . यदेवाश्रयस्य वृद्धिक्षयकारणं तदेवाश्रयिणस्तथा यदेवाश्रयिणस्तदेवाश्रयस्यापीति . एवं क्षयेऽप्युच्यते . तत्रोदाहरणं यथा यदेवोष्णं सुरादिकं पित्तस्य वृद्धिकारणं तदेव स्वेदरक्तयोस्तथा शीतस्थिरादिकं पित्तस्य क्षयकारणं तदेव रक्तस्वेदयोश्च . एवं श्लेष्मणोऽपि वाच्यम् . वायोस्तु स्वयं तन्त्रकृन्निवारणं करोति . न त्वेवमस्थिवाय्वोरिति . तत्रानन्तरोक्तयोर्वृद्धिक्षययोः सर्वैत्यादिना चिकित्सार्थमाह . हिशब्दो यस्मादर्थे . येयं शारीराणां भावानां वृद्धिः सा प्रायेण श्लेष्मणानुगता अतिसंतर्पणनिमित्तत्वात् . संतर्पणेन ह्यत्युपयुज्यमानेन सर्वे शारीरा भावा वृद्धिं यान्ति . अतोऽस्या वृद्धेरेककारणत्वात् श्लेष्मानुगतिं करोति . यश्च शारीराणां भावानां क्षयः स वायुनानुगतः . कुतः विपर्ययात् पूर्वोक्तहेतुतः अल्पतर्पणनिमित्तत्वाच्छारीरभावक्षयस्येत्यर्थः . तस्मात् सर्वान् दोषादिवृद्धिजान् रोगान् वक्ष्यमाणेन लङ्घनेनोपचरेत् . सर्वांश्च शारीरभावक्षयजान् रोगान् बृंहणेनोपचरेत् . इत्यत्र हेतुर्वृद्धिक्षययोर्यथासंख्येन श्लेष्मवाय्वनुगतत्वम् . वाते तु वैपरीत्यम् . वातस्य वृद्धिं बृंहणेनोपचरेत् क्षयं लंघनेनेति . तथा सर्वत्र दोषादिवर्गे वृद्धिक्षयौ यथासंख्येन द्रव्यादीनामविरुद्धेन विपर्ययभावेन तुल्यभावेन चोपचरेत् . तेनैतदुक्तं भवति . सर्वस्य दोषादेर्वृद्धिं द्रव्यादिविपर्ययभावेनोपचरेत् द्रव्यविपर्ययभावो यद्गुणविशेषानपक्ष्यैव द्रव्यस्य शारीरस्य बाह्यद्रव्याद्वैपरीत्यम् . यथा मांसस्य गवेधुकान्नात् . गुणविपर्ययभावो विपरीतगुणत्वम् . यथा मांसस्य मधुनः श्लेष्मणः शीध्वारनालाभ्यम् . कर्मणो बाह्यस्य शारीराद् द्रव्यतः फले वैपरीत्यम् . यथा मांसस्य शोकाद्वायोश्च स्वप्नादित्येवं सर्वत्र वाच्यम् . तुल्यभावः शारीराणां भावानां बाह्यैर्द्रव्यादिभिः सादृश्यम् . यथा मांसस्य मांसेन रक्तस्य रक्तेनेति . गुणानां तुल्यभावो यद् द्रव्यजात्यसादृश्येऽपि गुणसादृश्यं यथा शुक्रस्य क्षीरसर्पिर्भ्याम् . कर्म क्रिया तस्याश्च शारीरेण द्रव्येण तुल्यभावः क्रियाफलद्वारेण . यथा वातस्य धावनप्लवनादिना कर्मणा . श्लेष्मणश्च हर्षस्वप्नाभ्याम् . अविरुद्धेनेति विपर्ययेण तुल्यभावेन च संबध्यते . तेन यत्र वृद्धिविपर्ययभावेनोपचर्या तत्र तथाविधविपर्ययो ग्राह्यः . यस्तद्विजातीयवृद्धिसंपादनया न विरुध्यते . तथा क्षये तुल्यभावो योग्येन वृद्धेन समेन वा न विरुध्यते .

धातवः खलु शारीराः समानैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाहारविहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाप्नुवन्ति । ह्रासं तु विपरीतैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वा । तथा हि देहधातवो ये गुरव-

स्ते गुरुभिरैक्यकारितयोपचीयन्ते । ल-
घवस्तु लघुभिस्तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वकारि-
भिरपचीयन्ते । तस्मादन्येभ्यो द्रव्ये-
भ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्याय्यते रक्तेन मां-
सं मांसेन मेदो मेदसा अस्थि तरुणा-
स्थ्ना मज्जा मज्ज्ञा शुक्रं शुक्रेणामगर्भेण ग-
र्भः । यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन
सामान्यवतामाहारविहाराणामसान्निध्यं -
स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं वि-
रुद्धत्वाद् घृणित्वादरुचेरन्यस्माद्वा कारणा-
न्तरात् । तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्य-
प्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ।

ननु दोषादीनां वृद्धिक्षययोर्लक्षणं चिकित्सा चो-
क्ता कारणं नोक्तमतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह . धातव इ-
त्यादि धातुशब्देन देहधारणसामान्यात् सर्वे दोषादय
उच्यन्ते . तेन धातवः शारीराः शरीरस्थिताः समा-
नैर्जात्या सदृशैराहारैर्विहारैश्च वृद्धिमाप्नुवन्ति . अथवा
समानगुणभूयिष्ठैर्जातिविसदृशैरपि बाहुल्येन सदृशगुणैरित्य-
र्थः . एवं धातवो जातिविपरीतैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वा ह्रा-
सं प्राप्नुवन्ति . तथा हीत्यादिना तन्त्रकार एवोदा-
हरणपूर्वकं दर्शयति . देहे शरीरे ये मांसकफाद्या गु-
रवो धातवः ते तथाविधैर्गुरुभिरेव बाह्यैरुपचीयन्ते .
विपरीतैस्तु लघुभिः पृथक्त्वकारिभिर्विजातीयैरपचीयन्ते .
पृथक्त्वं तज्जात्यपरिपोषः . एवं लघुधातूनामपि वा-
तादीनां वाच्यम् . तस्माद्यत एवमत एव न तथा-
न्ये भावा मांसस्य वृद्धिकारणं यथा मांसं यतः सर्वेण
प्रकारेण तयोरेव सादृश्यम् . एवं सर्वधातूनां वाच्यम् .
यत्र त्वनन्तरोक्तं समानं धातोर्न संनिहितं, सन्निहितमपि केनचि-
द्धेतुना वाभ्यवहर्तुं न पार्यते . तत्रान्यप्रकृतीनां जात्या
समानानां समानगुणभूयिष्ठानामाहारविहाराणां नानाविधा-
नामभ्यवहारो विधेयः . ननु कथं सन्निहितानामभ्यवह-
रणमशक्यमत आह विरुद्धत्वात्, घृणित्वादरुचेश्च . वि-
रुद्धत्वं विवक्षितधातुविजातीयधातुवृद्धिद्वारेण देहेऽपथ्यत्वं
धातुसामान्येऽपि . घृणित्वमाहारविशेषजुगुप्सावत्त्वम् . अ-
रुचिर्यत्र न किंचिद्रोचते . न च जुगुप्सा विद्यते . ए-
वं तत्र धातुविजातीयस्य सदृशगुणस्य त्वभ्यवहारः श्रेयान् .

तद्यथा शुक्रक्षये क्षीरसार्पिषोरुपयो-
गो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्या-
णाम् । कर्मापि यद्यस्य धातोः समान-
क्रियतया वृद्धिकरं तस्य तस्य वृद्धिमभि-
लषता तत्तदासेव्यम् । तथैव चातुल्य-
क्रियतया ह्रासकरं तदार्थिनेति । अपि
च । विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिर्हर-
णप्रसादनकायविरेचनेन । मांसवृद्धिजान्
संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । मेदोजान्
स्थौल्यकार्श्यक्रियाक्रमेण । रसक्षयजान् मां-
सरसमद्यक्षीरैः । अस्थिक्षयजान् वस्ति-
भिस्तिक्तोपहितैः क्षीरवस्तिभिश्च । शकृ-
द्वृद्धिजानतीसारविधानेन । शकृत्क्षयजा-
न्यवमाषकुल्माषाजमेषमध्यादिभिः । मूत्र-
वृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्सया । स्वेद-
क्षयजानभ्यङ्गव्यायाममद्यस्वप्ननिवातशरण -
स्वेदैरिति । भवति चात्र ।

तद्यथेत्युदाहरणेनैतदेव स्फुटयति . कर्मापीत्याद्यु-
क्तार्थप्रायमिति । सामान्येन धातुवृद्धिहान्योः कारणमु-
क्त्वा तज्जातानां रोगाणामपि चेत्यादिना चिकित्सासमु-
च्चयं करोति । विशेषग्रहणं यद्यपि वृद्धधातुजानां क्षी-
णधातुजानां च रोगाणां धातोर्विसदृशैश्च द्रव्यादिभिरुप-
शमो भवति । तथाप्यसाधारण्येन तेषां रक्तादिजानां
रोगाणां विशेषेणेदं कार्यमिति प्रदर्शनार्थम् । अत एव
विशेषग्रहणादनुक्तशेषधातुवृद्धिक्षयरोगचिकित्सानारम्भो न
दोषाय तन्त्रकृतः । रक्तस्य निर्हरणं सिराव्यधादि-
ना । प्रसादनं सामर्थ्याद्रक्तस्यैव स्वल्पदुष्टौ । मेदो-
जानां द्वैविध्यं वृद्धिक्षयकृतम् । तत्र मेदोवृद्धिजान् स्थौ-
ल्यक्रियाक्रमेण स्थौल्यचिकित्सयोपचरेत् । मेदःक्षयजान्
कार्श्यचिकित्सया । एषा च द्विविधापि चिकित्सा द्वि-

विशेषपक्रमणीये वक्ष्यते । अस्थिक्षयजान् रोगान् वस्तिभिस्तथा तिक्तोपहितैर्यथायोग्यतिक्तद्रव्यसहितैः कल्पे वक्ष्यमाणैः क्षीरवस्तिभिश्चेति प्राधान्यख्यापनम् । कुल्माषः सस्यान्नम् । अजमेषयोर्मध्यमन्तर्जठरमांसम् । आदिग्रहणादन्यानि पुरीषजननानि गृह्यन्ते । मूत्रवृद्धिजान् प्रमेहचिकित्सया मूत्रक्षयजान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सयेति । स्वेदक्षयजानभ्यङ्गादिभिः स्वेदान्तैश्चिकित्सेत् । भवति चात्रेत्यनेकश उक्तम् ।

येपाचकांशाधातुस्थास्तेषांमान्द्यातितैक्ष्ण्यतः ।
वृद्धिःक्षयश्च धातूनां जायते शृणु चापरम् ॥
पारम्पर्येऽपि दावाग्नेस्तत्तत् प्राप्येन्धनं शिखा ।
वृद्धिक्षयौ यथा याति तद्वद्धातुपरम्परा ॥
द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृध्यै क्षयाय च ।
प्रत्यात्मबीजनियतं भृशमाशु प्रजायते ॥

पाचकनाम्नोऽग्निस्वरूपस्य पित्तस्य येंऽशा भागाः सप्तसु धातुषु स्थितास्तेषां धातुस्थानामनलानां मान्द्यतो धातुवृद्धिः । पाकेनोत्तरधात्वापादनायास्य पूर्वधातोः क्षपणकारणस्याग्नेरल्पत्वात्तथा तेषामेव तैक्ष्ण्याद् धातूनां क्षयो जायते । तेनैतदुक्तं भवति । यद्यप्यन्नपाचकाग्निपरावत्तवृद्धिक्षया धात्वग्नयः, तथाप्याद्याहारद्रव्यशक्तिवशाद् एवान्यतमो धात्वग्निर्मन्दीभवति स एव स्वस्य धातोः क्षपणाशक्तत्वाद्वृद्धिमेव जनयति । एवं तीक्ष्णोऽग्निः स्वस्य धातोः क्षयम् । शृणु चापरमित्यनेन दृष्टान्तं वक्तुमस्यार्थस्योपक्रमते । किं शृणोमीति शिष्येण पृष्ट आह पारम्पर्येत्यादि । दावाग्नेः संबन्धिनी शिखा पारम्पर्येऽप्यव्युच्छिन्नवनदाहप्रवृत्तत्वेऽपि यथा तत्तद्विशिष्टमिन्धनं प्राप्य वृद्धिं क्षयं च याति तथैव धातुपरम्परा धातुसमूहः । कोऽस्य भाषितस्यार्थः । उच्यते । दावाग्निर्यद्यपि सकलं वनं दहति तथापि तत्संबन्धिनी शिखा ज्वाला यदा महद्वृक्षादीन्धनमाश्लिष्यति तदा सा ज्वाला वृद्धिं याति । यदा तु स्वल्पमिन्धनं प्राप्नोति तदा सा ज्वाला क्षयं याति । एवं धातुपरम्परापि तस्या इन्धनमाहारसारः । यत्र तु धात्वग्निमान्द्याद्क्षपणात्स आहारसारः सन्ततं स्रोतःप्रवाहादनुप्रवेशेन वृद्धो भवति । तत्र स धातुर्वृद्धिं याति । एवं क्षयेऽपि विकल्प्य वाच्यम् । धातुवृद्धिक्षयकारणेनेदमुच्यते । द्रव्यमित्यादि । सर्वं द्रव्यं बाह्यमाभ्यन्तरेण तुल्यं सत् भृशमाशु च वृद्ध्यै जायते । भृशमत्यर्थमाशु शीघ्रमेव । विशिष्टं विसदृशं क्षयाय जायते । कुत आह प्रत्यात्मबीजनियतत्वात् प्रतिस्वरूपं नियतकारणत्वादित्यर्थः । तथा हि मांसमेव यथा मांसकारणं न तथान्यत् । इदमपि धातुवृद्धिक्षयकारणमुच्यते ।

पूर्वो धातुःपरं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।
दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥
अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥
वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र निदाने वातरोगिके ।
पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसूरिकाः ॥
रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसपाककोथनम् ।
सदाहान्मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदात्युद्गमनं तृषम् ॥
अस्थिदाहं भृशं मज्ञि हारिद्रनखनेत्रताम् ।
पूतिपीतावभासं च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम् ॥
सिरागतं क्रोधनतां प्रलापं स्रावगं तृषम् ।
कोष्ठगंमदतृड्दाहान्व्यापिनोऽन्यांश्चयक्ष्मणः ॥
श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्
स्तम्भं श्वेतावभासताम् ।
पाण्ड्वामयं शोणितगो
मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥
आर्द्रचर्मावनद्धाभगात्रतां चातिगौरवम् ।
मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंचयम् ।
विबन्धंगौरवंचातिसिरास्थःस्तब्धगात्रताम् ॥
स्नायुगः सन्धिशूलत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिम् ।
अरोचकाविपाकौ च तास्तांश्च कफसंभवान् ॥

विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते ।
उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेन्द्रियगामलाः ॥

पूर्वं इत्यादि । यो धातुर्यस्मात् पूर्वः स वृद्धः सन् परमनन्तरं तथाविधमात्मसदृशं वृद्धमेव कुर्यादित्यर्थः । एवं पूर्वः कारणान्तरेण क्षीण उत्तरं तथाविधं क्षीणमेव करोति । यत्नो धात्वाहारा हि धातव इत्युक्तम् । इति दोषादीनां वृद्धिक्षयकारणमुक्तम् । ते च दोषादयो दुष्टा रोगकारणतामेव यान्तीत्युच्यते । दोषा दुष्टा इत्यादि । दोषा वातादयो दुष्टा धातून् रसादीन् दूषयन्ति । ते तु दोषाः कथं दुष्यन्तीत्याह । रसैर्मधुरादिभिर्युक्तैरित्यर्थः । उभये दोषाश्च धातवश्च दुष्टा मलान् दूषयन्ति । ते च मला दुष्टा मलायनानि मलमार्गान् दूषयन्ति । कानि तानीत्याह । अधो द्वे इत्यादि । अधो द्वे गुदमेढ्रे । शिरसि सप्त । द्वौ कर्णौ । द्वौ नासापुटौ । द्वे अक्षिणी । आस्यं चेति । तथा स्वेदवहानि सकलरोमकूपानि इति मलानां शकृदादीनामयनानि मार्गाः । अतः कारणाद्यतो दुष्टदोषदूषितमलानामाश्रयभूतानि मलायनान्यतस्तेषु यथास्वं गदाः स्युः । य एव मलो दुष्टस्तदयनस्यैव रोगोत्पत्तिरित्यर्थः । एते दोषादयो दुष्टा यतो रोगान् कुर्वन्ति अतस्तेषां दोषाणां विशिष्टस्थानाश्रयेण रोगा उच्यन्ते । तत्र वातजा रोगा वातव्याधिनिदाने वक्ष्यन्ते । पित्तमित्यादि सुबोधम् । मसूरिका मसूरवर्णप्रमाणाः पिटकाः । कोथनं क्लेदः । स्वेदस्यात्युद्गमनं बहिर्निर्गमनम् । अस्थिस्थितं पित्तं भृशं देहे दाहं करोति । व्यापिनोऽपि वक्ष्यमाणः सर्वशरीरचरा व्याधयो रक्तपित्तादयः । अनन्तरं श्लेष्मणो रोगकर्तृत्वमाश्रयविशेषेणाह । श्लेष्मा त्वचीत्यादि । श्वेतावभासता श्वेतवर्णदर्शित्वम् । मेदसि स्थितः स्थौल्यं प्रमेहं च करोति । अस्थिगतः स्वाश्रयाणामस्थ्नां स्तब्धत्वं करोति । शुक्रस्थितः शुक्रस्य सञ्चयं धारणेन बहुत्वं करोति । विबन्धो बहिष्प्रवृत्तिनिरोधः शुक्रस्य । तस्यैवातिगुरुत्वं च करोति । कोष्ठगो जठरोगुल्मादीन् करोति । तांस्तान् कफजान् श्लेष्मज्वरश्लेष्मगुल्मकामिलादीन् सर्वान् श्लेष्मोद्भवान् गदान् करोति । विशि पुरीषे मूत्रे च तयोश्चाश्रये स्थिता दोषा यत् कुर्वन्ति तत्तत्र तत्र मूत्राघातातिसारादावुपदेक्ष्यते । एते च मला वातादयो यदा इन्द्रियं प्राप्नुवन्ति तदा तस्य मलोपतप्तस्येन्द्रियस्य चक्षुरादेर्य आश्रयः अक्ष्यादिस्तत्र स्वाश्रये उपतापं वोपघातं वा कुर्वन्ति स्वल्पत्वादुपतापमाधिक्यादुपघातमिति मलानामाश्रयभेदेन रोगकर्तृत्वम् ।

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।
कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
दोषायान्तितथातेभ्यःस्रोतोमुखविशोधनात् ।
वृध्याभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठंवायोश्चनिग्रहात् ॥
तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयोहेतुप्रतीक्षिणः ।
ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥
तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ।
कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥
आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्यवा ।

ननु दोषाणां सकलशरीरव्यापित्वेऽपि कोष्ठाख्यः प्रधान आश्रयो यतस्तत्र बाहुल्येन तिष्ठन्ति एवं च सति कथं तेषां रक्ताद्याश्रयणेन रोगकर्तृत्वमित्याह । व्यायामेत्यादि । व्यायामादिभिः कारणैर्दोषाः कोष्ठं मुक्त्वा शाखादीनि यान्ति । शाखा भिषक्शास्त्रप्रसिद्धरक्तादयो धातवस्त्वक्च । अस्थ्नां मर्माण्यस्थिमर्माणि । तत्र व्यायामेन शिथिलीभूतेषु स्रोतस्सु वायौ प्रेरक उदीर्णे तत्प्रेरिता दोषाः कोष्ठं मुक्त्वा शाखादीनि यान्ति । तथा ऊष्मणोऽग्नेस्तैक्ष्ण्यात् परित्यक्तनिबिडभावा विलीना इव सर्वतोऽभिसरन्ति । एवमहितस्याहारादेराचरणादपि शाखादीनि यान्ति । दोषस्य कोष्ठाख्यस्थानभ्रंशकरणस्वरूपापथ्यसेवनादिति । मारुतस्य वायोश्च कारणान्तरेण स्वभावेनैव वा द्रुतत्वात् । वायोश्च वाय्वन्तरप्रेरणं दृष्टत्वान्नासंबद्धम् । ननु तत्र शाखादौ स्थितानां यदा कोष्ठानयनप्रयोजनं तदा कथमागच्छन्तीत्याह । तथा तेभ्यः इत्यादि तेभ्यः शाखादिभ्यः कोष्ठं दोषा यान्तीति संबन्धः । स्रोतोमुखानां शुध्या दोषाः कोष्ठं यान्ति । तथा वृध्या वर्द्धनेन योऽभिष्यन्दः स्रावः शाखादिभ्यः कोष्ठे । शाखादिस्था दोषाः पाकात् परित्यक्तसन्धानाः कोष्ठं यान्ति । प्रेरकस्य वायोर्निग्रहादाधिक्यनाशात् ते च दोषास्तत्रस्थाः कोष्ठस्था हेतुप्रतीक्षिणः स्वयं विलम्बेरन् रो-

याम कुर्वन्तीत्यर्थः । तेनैवदुक्तं भवति ये बहवः स्वरूपेणैव ते न सदृशं देशकालादिहेतुमपेक्षन्ते । अपि तु स्वयमेव रोगं कुर्वन्त्येव । ये च हेतुप्रतीक्षिणः सन्तो विलम्बितास्ते भूयः समानात् कालादितो बलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपीत्यपिशब्दात्स्वाश्रयेऽपि । तत्र वायुः कदाचित् स्वे यथोक्ते स्थाने कुप्यति । कदाचिच्छ्लेष्मणः पित्तस्य स्थाने वा । एवं पित्तश्लेष्मणोरपि वाच्यम् । तत्र तु या चिकित्सा तामाह । तत्रान्यस्थानसंस्थेष्वित्यादि । स्वस्थानस्थानां चिकित्सा स्पष्टैव । परस्थानगतानां द्वैविध्यम् । स्थानिनमपेक्ष्या गन्तोर्बलवत्त्वमबलवत्त्वं च । तत्रागन्तुष्वबलेषु तदीया चिकित्सा । तदीयेत्यनेनान्यशब्दोपलक्षितस्थानी परामृश्यते । यदा त्वागन्तवो बलेनान्यं स्थानिनमभिभवन्ति । तदा तेष्वागन्तुषु स्वामेव चिकित्सां कुर्यात् । यदा तु द्वयोः स्थानिन आगन्तोश्च समत्वं तदा प्रथमं स्थानिनं प्रतिकृत्य पश्चादागन्तुं शमयेत् । बलाबलानपेक्षया वा इति ।

तेजो यत्सर्वधातूनामोजस्तत् परमुच्यते ।
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ॥
यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाश्रयति यत्पुरा ॥
यच्छरीररसः स्नेहः प्राणो यत्र प्रतिष्ठितः ।
यस्यानाशान्ननाशोऽस्तिप्रीणितायेनदेहिनः ॥
हृदयस्थमपि व्यापि तत् परं जीवितास्पदम् ।
ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णंध्यायतिव्यथितेन्द्रियः ।
दुःच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥

दोषाणां प्राकृतं वैकृतं च स्वरूपमुक्तम् । ते च दोषाः समा अप्योजसा विहीनं देहं संवाहयितुमशक्ताः । अत ओजसः स्वरूपं पालनं चोच्यते । तेज इत्यादि । सर्वधातूनां यत्तेजस्तत् प्रधानं परमोजःशब्देनोच्यते । अष्टबिन्दुकमित्यर्थः । तच्च मृदु श्लक्ष्णगुणम् . सोमात्मकं सौम्यस्वरूपम् . शुद्धमनुपहतमीषद्रक्तं स्तोकलोहितं सपीतकं च . यद् गर्भस्यादौ सारं सारमिव सारं न हि तेन विना शुक्रशोणिते जीवानुप्रवेशः . यच्च गर्भरसाद्रसः गर्भस्य योऽसौ रसः प्रथमो धातुः तस्मादपि सारः प्रसादभूतम् . संवर्तमानं यच्च पुरा धातोर्देहे प्रवर्तमानं प्रथमं हृदयमाश्रयति . पश्चात् क्रमाद्देहव्याप्तिं च करोति . यच्च शरीररसस्तस्य स्नेहो यत्र प्राणो व्यापकोऽपि प्रतिष्ठितो बद्धः . यस्य स्वष्टबिन्द्वाख्यस्यानाशाद्देहस्य नाशो नास्ति . येन च हृदयस्थेन देहिनो विविधाः प्राणिनः प्रीणितास्तर्पिताः . यच्च हृदयस्थमपि व्यापि तदोजोऽन्येभ्यो जीवितास्पदेभ्यः शिरःप्रभृतिभ्यः परं प्रधानं जीवितास्पदम् . तच्चौजः कोपक्षुदादिभिरसौम्यैः क्षीयते . तत्क्षये च देही बिभेति . अकारणाद्दौर्बल्यादियुक्तश्च भवेत् . अभीक्ष्णमत्यर्थं ध्यायति ध्यानपरो भवतीत्यर्थः . व्यथितेन्द्रियोऽशक्तेन्द्रियः . दुश्छायो दुष्टकान्तिः . तत्रौजःक्षये भेषजमौषधं जीवनीयौषधसिद्धक्षीरमांसरसाद्याः आदिग्रहणेन नानाविधाभ्यवहार्यपरिग्रहः . एवंविधेन च भेषजेन ओजोवृद्धौ सत्यां च देहस्य शरीरस्य तुष्ट्याद्युद्भवः . तुष्टिर्मनःपरितोषः . पुष्टिरङ्गानां परिपोष इति .

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥
कुर्वतेऽभिरुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधा न तत् ॥
यथाबलं यथास्वं चदोषा वृद्धा वितन्वते ।
रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥

य एव देहस्य समा विवृध्यै
त एव दोषा विषमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव
क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥

इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥

ओजमरिचिकित्साप्रसङ्गेन सर्वेषां दोषादीनां सामान्यरूपेण वैकारिकरूपविनाशार्थमाह । यद्यन्नमित्यादि . यदन्नमभ्यवहार्यं द्वेष्टि नाभिलषति तदन्नं त्यजन् दोषादेर्वृद्धिं जयेत् . यच्च प्रार्थयेताभिलषेत . तदश्नन् भुञ्जानः क्षयं दोषादेर्जयेत् . कुतः यतो दोषा वातादयो देहे वृद्धाः सन्तः स्वगुणैर्विपरीत आहारजाते भूयिष्ठं प्रायो रुचिमभिलाषं कुर्वते . त एव क्षीणाः समानगुणेऽभिलाषमाहारे कुर्वते . भूयिष्ठं प्रायेण एतच्च दोषस्वरूपमबुधाः स्वल्पप्रज्ञा भिषजो न लक्षयन्ति . यदयं दोषस्वरूपानुगतोऽभिलाषो यथेति . न केवलमन्नरुचिरेव दोषाणां वृद्धिक्षयपरिज्ञानकारणं यावत्स्वरूपमपि एतत्प्रदर्शनार्थमाह . यथाबलमित्यादि . वृद्धा दोषा बलानतिक्रमेण आत्मानतिक्रमेण च स्वरूपाणि वितन्वते विस्तारयन्ति . य एव दोषो वृद्धः स एव स्वरूपाणि स्वस्य समानानि रूपाणि दर्शयतीति यथास्वशब्दस्यार्थः . यथाबलमिति वृद्धेरवस्थाविशेषाद्रूपाणामपि विशेषः . त एव दोषाः क्षीणाः सन्तस्तान्येव यथोक्तानि रूपाणि जहति त्यजन्ति . अत्रापि यथाबलं यथास्वमिति चानुवर्तते . समास्तु यथोक्तं स्वमेव कर्म कुर्वते . ते च दोषादयः क्षयात्तथा रक्षणीयाः, यथैव वृद्धे रक्ष्यन्ते . यस्माच्च एव दोषा वातादयः समाः सन्तो देहस्य वृद्ध्यै भवन्ति त एव विषमा वधाय भवन्ति . वैषम्यं स्वरूपादवृद्धिः क्षयो वा . अतो वृद्धिहान्योः समानत्वात् क्षयाद् वृद्धेरिव रक्षणीयाः .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वाय्वाकाशधातुभ्यां वायुः । आग्नेयं पित्तम् । अम्भःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा । तत्र पक्वाशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थानानि । अत्र च पक्वाशयो विशेषेण । नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि । अत्र नाभिर्विशेषेण । उरः कण्ठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्मस्थानानि । अत्राप्युरो विशेषेण । इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना दोषत्रयेण शरीरमगारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतम् । अतश्च दोषा देहस्य स्थिरीकरणात् स्थूणा इत्युच्यन्ते । धारणाद्धातवः । मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः । दूषणस्वभावाद्दोषा इति ।

पूर्वेणाध्यायेन दोषादीनां प्राकृतं वैकृतं च स्वरूपमुक्तं अत्र तु तेषामेव स्थानक्रियावस्थादिविशेषभेदपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः . अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः . अत्र च यद्यप्यन्यदप्युच्यते . तथापि प्राधान्याद्दोषैरेव व्यपदेशः . वायुना महाभूतस्वरूपेणाकाशधातुमिश्रितेन शारीरस्य वायोः संभवः . धातुग्रहणं शक्तिस्वरूपप्रदर्शनार्थम् . अन्यथा अमूर्तान्मूर्तसंभवो विरुद्धः . पित्तमाग्नेयम् . अम्भसा पृथिवीमिश्रितेन श्लेष्मा निष्पद्यते . तत्र पक्वाशयादीनि वातस्य स्थानानि . पक्वाशयं नाभेरधः शेषं प्रसिद्धम् श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियाधिष्ठानम् . स्पर्शनं त्वक् एषु च मध्ये विशेषेण पक्वाशयः स्थानम् . नाभिप्रभृतीनि पित्तस्थानानि . लसीका जलसदृशस्त्वचि स्नेहः . उरःकण्ठादीनि श्लेष्मस्थानानि . क्लोम शारीरके वक्ष्यमाणम् . एवमनेन प्रकारेणेदं स्थानत्रयसन्निवेशिना दोषत्रयेण स्थूणासदृशेन शरीरमगारसदृशं धार्यते . अत एव दोषा आचार्यैः

स्थूणाशब्देनोच्यन्ते . स्थूणा अगारधारणस्तम्भा उच्यन्ते . शेषमन्वर्थकथनं सुबोधम् .

त एते प्रत्येकं पञ्चधा भिद्यन्ते । तद्यथा । प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वायुः । तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कण्ठोरश्चरो बुद्धीन्द्रियहृदयमनोधमनीधारणष्ठीवनक्षवथूद्गारप्रश्वासोछ्वासान्नप्रवेशादिक्रियः । उदान उरस्यवस्थितः कण्ठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्ज्जोबलवर्णस्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोबोधनादिक्रियः । व्यानो हृद्यवस्थितः कृत्स्नदेहचरः शीघ्रतरगतिः गतिप्रसारणाकुञ्चनोत्क्षेपावक्षेपनिमेषोन्मेषजृम्भणान्नास्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदासृक्स्रावणादिक्रियो योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य किट्टात् सारं तेन क्रमशो धातूंस्तर्पयति । समानोऽन्तरग्निसमीपस्थस्तत्सन्धुक्षणः पक्वामाशयदोषमलशुक्रार्तवाम्बुवहः स्रोतोविचारी तदवलम्बनान्नधारणपाचनविवेचनकिट्टाधोनयनादिक्रियः । अपानस्त्वपानस्थितो वस्तिश्रोणिमेढ्रवृषणवंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रिय इति ।

ते चैते दोषाः प्रत्येकं पञ्चभिः प्रकारैर्भिद्यन्ते . विशिष्टस्थानाश्रयेण क्रियाभेदात् . यथैकोऽपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपमेवानेकं पाचकलावकादिनाम लभते . तद्यथेत्यादिना तानेव पञ्चभेदान् दर्शयति . तत्र प्राणो मूर्ध्नि शिरसि स्थितः . प्राधान्येन कण्ठमुरश्चरति . बुद्ध्यादिधारकः . ष्ठीवनादिक्रियः . हृदयं बुद्ध्याद्याधारभूतम् धमन्यः शारीरके वक्ष्यन्ते . ष्ठीवनं मुखस्रावोत्सारणम् . प्रश्वासः श्वासप्रेरणमुच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशनम् . अन्नस्य प्रवेशोऽन्नप्रवेशः . उदानः प्राधान्येनोरसि स्थितः . नासिकादित्रितयं चरति . वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः . प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः . स्रोतसां प्रीणनं तर्पणं स्रोतःप्रीणनम् . धीप्रभृतीनां विबोधनेन संबन्धः । आदिग्रहणेन सर्वं तेषमित्र संवाहनपरिपोषादिकं गृह्यते । व्यानः प्राधान्येन हृद्यवस्थितः कृत्स्नं निरवशेषं देहं चरति प्राणाद्यपेक्षया शीघ्रतरगतिः । गत्यादयश्च सर्वाः क्रियास्तदायत्ताः । गतिर्देशान्तरप्राप्तिः । प्रसारणमङ्गानां दीर्घीकरणम् । आकुञ्चनं तेषामेव संकोचः । उत्क्षेपोऽङ्गस्य ऊर्ध्वं नयनम् । अवक्षेपोऽधः । निमेषोऽक्ष्णः पुटाभ्यां पिधानम् । उन्मेषस्तस्यैव विकासः । जृम्भणं गात्रविनामः । अन्नास्वादनमिष्टानिष्टग्रहः । स एव व्यानो योषिच्छरीरस्थः पुंसा सिक्तं शुक्रं योनिं प्रतिपादयति । अन्तर्योनिं नयतीत्यर्थः । स एव च व्यानोऽन्नस्य संबन्धि सारं किट्टाद्विभज्य पृथक्कृत्य तेनान्नसारेण धातून् रसादींस्तर्पयति । समानः प्राधान्येनान्तराग्निसमीपे तिष्ठति । तस्य चान्तराग्नेः सन्धुक्षक उद्दीपकः । अन्तराग्नेः स्थानमामाशयपक्वाशययोर्मध्यं नाभेरर्धाङ्गुलमात्रेण वामे पार्श्वे । स च समानः पक्वाशये दोषमलादिवहः । स्रोतस्सु च विचरति । तदवलम्बनादिक्रियश्च । तेषामनन्तरोक्तानां स्रोतसामवलम्बनं धारणं क्रिया यस्येति । अन्नस्यापक्वस्यामाशयधारणमन्नधारणम् । पाचनमन्नस्यैव । विवेचनं संहतस्यान्नस्य पाकाय विभजनम् । अपानस्तु प्राधान्येनापाने कटेरधस्तिष्ठति । वस्त्यादिप्रदेशचरः । विण्मूत्रादिनिष्क्रमणक्रियश्च तन्निष्क्रमणे क्रिया प्रेरणमादिग्रहणेन विड्धारणादिपरिग्रहः । इति वायुभेदाः पञ्च ।

पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तम् । तत्र यदामाशयपक्वाशयमध्यस्थं पञ्चमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात् क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिरनुग्रहाद्दहनपचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सारकिट्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृ-

हृणाति तत् पाचकमित्युच्यते । आमाशयस्थं तु रसस्य रञ्जनाद्रञ्जकम् । हृदयस्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकम् । दृष्टिस्थं रूपालोचनादालोचकम् । त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकम् । तदभ्यङ्गपरिषेकालेपादीन् पाचयति छायाश्च प्रकाशयति ।

अतः परं पाचकादयः पञ्च पित्तभेदा उच्यन्ते । तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पित्तस्य पञ्चभूतात्मकत्वेऽप्याग्नेयगुणोत्कर्षात् क्षपितसोमगुणमामाशयपक्वाशयमध्यस्थं क्षपितसोमगुणत्वाच्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैः पचनक्रियां प्रति सव्यापारैर्वायुक्लेदादिभिरनुग्रहादुपकाराद्या दहनपाचनादिका क्रिया तस्य तयापि लब्धाभिशब्दं यत् पित्तं तत् पाचकमित्युच्यते । तदन्नं पचति तत्सारत्वं किट्टत्वं चान्नस्य संपादयति । शेषाणि पित्तस्थानानि धात्वादीन्यनुगृह्णाति स्वस्थानस्थितमेव तेषूपकरोतीत्यर्थः । यत्तु पित्तमामाशयस्थितं तद्रसाख्यस्य धातो रक्तभावापत्तौ रञ्जनाद्रागनिष्पादनाद्रञ्जकशब्देनोच्यते । यत्तु हृदयस्थं बुध्यादिभिः कारणभूतैरभिप्रेतमर्थं बाह्यं ग्रहणस्मरणादिरूपेण साधयति तत्साधकम् । दृष्टिस्थमन्तस्तारकस्थितं तु रूपस्यालोचनात् तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकशक्तित्वेनोच्यते । त्वक्स्थं च त्वचो भ्राजनाद् दीप्तिमत्ताकरणाद् भ्राजकशब्देनोच्यते । तद्भ्राजकमभ्यङ्गादीन् पाचयति । तेनैतदुक्तं भवति न क्षपकं द्रव्यं स्वं कार्यं करोति । दृश्यन्ते च अभ्यङ्गादिप्रवृत्तान्यौषधादीनि रागकाठिन्यादीनि नाशयन्ति ते त्वक्स्थेन पित्तेन पच्यन्त इति । तदेव भ्राजकं याश्छायाः कान्तयो वक्ष्यमाणाः पञ्चनाभसाद्यास्ताः प्रकाशयति प्रकटयतीति पञ्च पित्तभेदाः

अवलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषक - स्वभेदैः श्लेष्मा । स तूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्नवीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवोदककर्मणावलम्बनादवलम्बक इत्युच्यते । आमाशयास्थितोऽन्नसंघातस्य क्लेदनात् क्लेदकः । रसनास्थः सम्यग्रसबोधनाद् बोधकः । शिरस्थश्चक्षुरादीन्द्रियतर्पणात् तर्पकः । पर्वस्थोऽस्थिसन्धिश्लेषणात् श्लेषक इति ।

अवलम्बकादयः पञ्च श्लेष्मभेदाः स तु श्लेष्मा उरस्थः सत्रिकस्य बाहुग्रीवासंयोगस्य हृदयस्य चोदककर्मणा तर्पणपूरणाद्याख्येनावलम्बनादवलम्बकशब्देनोच्यते स त्रिकस्य स्ववीर्येण प्रभावेनैवावलम्बनं करोति । हृदयस्य पुनरन्नप्रभावसहितेन स्वभावेन । तेनैतदुक्तं भवति । हृदयस्यावलम्बनेऽन्नबलमपेक्षते । स्वल्पयाप्यन्नहान्या हृदयावलम्बनं कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । शेषाणां कण्ठादीनां श्लेष्मस्थानानामवलम्बनादवलम्बकः । स एव श्लेष्मा आमाशयस्थोऽन्नसंघातस्य क्लेदनात् क्लेदकसंज्ञः । रसनास्थो जिह्वास्थः सम्यक् स्फुटं रसबोधनाद् बोधकसंज्ञः । शिरस्थ इन्द्रियाणां तर्पणात्तर्पकः । पर्वस्थोऽस्थिसन्धिस्थः द्वयोरस्थ्नोः सन्धिश्लेषणाच्छ्लेषकसंज्ञः ।

एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । तेषां वृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु । सामान्यतश्च वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये । वृद्धिर्हि द्वेधा चयप्रकोपभेदेन । तत्रोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः सञ्चयमापादयन्ति । शीतगुणोपहिताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमम् । शीतगुणोपहितास्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता मन्दादयः प्रशमम् । शीतगुणोपहिता स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमम् ।

इत्येवमनेन प्रकारेणामीषु स्थानेषु अविकृता वातादयो वर्तन्ते सकलशरीरव्यापिनोऽप्यत्र सातिशयाः । तेषां तु वातादीनां रोगविशेषकर्तृत्वे यो वृद्धिहेतुः स यथायथं ज्वरनिदानादिषु वक्ष्यते । अत एवाह सामान्यतो रोगविशेषानपेक्षया यद् वृद्धिलक्षणं तत् पूर्वाध्याये दोषादिविज्ञानीये उक्तम् । सा च वृद्धिर्द्वेधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां चयकोपभेदेन । तौ चयकोपौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । तेषां वातादीनां यद्यपि वृद्धिकारणमुक्तं, तथाप्यस्मिन्नध्याये तस्या एव वृद्धेरवस्थाविशेषेण कारणप्रदर्शनार्थमाह । तत्रोष्ण इत्यादि तत्र रूक्षादयः प्रथमाध्यायनिर्दिष्टाः पञ्च वातगुणाः उष्णेन गुणेन विरुद्धेन युक्ता वायोश्चयं कुर्वन्ति । उष्णस्य विरुद्धत्वान्न कोपम् । त एव रूक्षादयः उष्णाभावे शीतगुणसान्निध्ये च सति सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । एतेषामेव च रूक्षादीनां षण्णां गुणानां विपरीताः स्निग्धादयः तस्यैव वायोः प्रशमम् । अनयैव दिशा पित्तश्लेष्मणोरुत्तरग्रन्थः स्वगुणान्वयेनैव व्याख्येयः । श्लेष्मणस्त्वयं विशेषः यच्छीतेन सदृशेनापि स्निग्धादिगुणयुक्तेन श्लेष्मणः स्त्यानत्वाच्चय एव भवति । विपरीतेनाप्युष्णेन विलायनात् कोपः । स एवोष्णो यदा रूक्षादिभिः संयुक्तो भवति तदा तस्यैव प्रशमं करोति ।

चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगामिता ॥
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ।
स्वस्थानस्थस्य समता विकारासंभवः शमः ॥
देहेऽकुद्धोऽनिलवशात्कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवेऽपि वा ।
दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥

चयादीनां त्रयाणां लक्षणमुच्यते चयो वृद्धिरित्यादिना । स्वधामन्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स चयः । चीयमानदोषवृद्धिहेतुषु प्रद्वेषः तद्विपरीतगुणौषधादिष्विच्छा च चयलक्षणम् । कोपस्तु वृद्धेरेवाधिक्याद्दोषस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरगमनम् । अत्र च कोपे स्वेषां कुपितदोषस्यात्मीयानां लिङ्गानां दर्शनं तथास्वस्थता रोगसंभवश्च । प्रशमस्तु दोषस्य स्वस्थानस्थस्यैव साम्यं विकारासंभवश्च । ननु दोषा वृद्धाः क्व विकारं कुर्वत इत्याह । देह इत्यादि । सर्वो दोषो यत्रैव कुपितः कृत्स्ने वा देहेऽर्द्धे वा अवयवे एकदेशे वा देहस्य तत्रैव विकारं कुरुते । ननु कथं ते दोषाः क्रुद्धाः कृत्स्नं देहं कदाचिद् व्याप्नुवन्ति कदाचिन्नेत्याह । अनिलवशाद्वायोः प्रेरकस्य नानारूपत्वादित्यर्थः । वायोश्च वाय्वन्तरप्रेरणं दृष्टमेव । दृष्टान्तः खे वर्षमिव तोयद इति । यदा ख आकाशे तोयदो मेघोऽनिलवशाद्यत्रैव तिष्ठति तत्रैव वर्षं कुरुते ।

अथ प्रकुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतपन्ति । आविष्कृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराः तद्यथा । नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः सुप्तपादता वातखुडता गुल्फग्रहः पिण्डिकोद्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो जानुविश्लेषः ऊरुसाद ऊरुस्तम्भः पङ्गुत्वं गुदभ्रंशो गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो मेढ्रस्तम्भो वंक्षणानाहः श्रोणिभेदो विड्भेद उदावर्तः खञ्जत्वं कुब्जत्वं वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वावमर्द उदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्द्रवो वक्षोद्घर्षस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तम्भो मन्यास्तम्भः कण्ठोद्ध्वंसो हनुस्तम्भस्ताल्वोष्ठभेदो दन्तभेदो दन्तशैथिल्यं मूकत्वं वाक्सङ्गः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्बाधिर्यं वर्त्मस्तम्भो वर्त्मसंकोचस्तिमिरमक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक् केशभूमिस्फुटनमर्दितमेकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोग आक्षेपको दण्डकः श्रमो भ्रमो वेपथुर्जृम्भा ग्लानिर्विषादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणाभासत्वमस्वप्नोऽनवस्थितचित्तता च ।

ते च वातादयः प्रकुपिता नानाविधैः प्रमाणलक्षणक्रियास्थानादिभेदेन विकारैः शरीरमुपतपन्ति संतापयन्ति । तेषां विकाराणां ये प्रधाना विकारास्त उच्यन्ते । तत्र नखभेदादयोऽनवस्थितचित्तत्वान्ता अशीतिर्वातविकाराः । एतेषु विकारेषु प्राधान्येन वायुः कारणतां यातीत्यर्थः ।

पित्तविकाराः पुनरोषः प्लोषो दवो दवथुर्विदाहोऽन्तर्दाहस्त्वग्दाहोंऽसदाहो धूमकोऽम्लक ऊष्माधिक्यमतिस्वेदोऽङ्गगन्धोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसावदरणं चर्मदरणं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमण्डलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं नीलिका कक्ष्या कामिला तिक्तास्यता लोहितगन्धास्यता पूतिमुखत्वं तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गळपाकोऽक्षिपाकः पायुपाको मेढ्रपाको जीवादानं तमःप्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ।

ओषादयः पीतशकृत्वान्ताश्चत्वारिंशत् पित्तविकाराः अत्र प्राधान्येन पित्तम् ।

श्लेष्मविकारास्तु तृप्तिस्तन्द्रा निद्राधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रतालस्यं मुखमाधुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्गिरणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कण्ठोपलेपो धमनीप्रचयो गलगण्डोऽतिस्थौल्यं शीताग्नित्वमुदर्दः श्वेतावभासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ।

तृप्त्यादयः श्वेतशकृत्वान्ता विंशतिः श्लेष्मविकाराः ।

तत्र सर्वाङ्गीणस्तीव्रः सन्तापो दाहः । स्वेदारतिमानोषः । प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽन्यर्चिषेव दाहः प्लोषः । मुखोष्ठताlुषु दाहो दवः । चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः । पाणिपादांसमूलेषु विविधः सन्तापो विदाहः । कोष्ठे दाहोऽन्तर्दाहः । शिरोग्रीवाकण्ठतालुषु धूमायनं धूमकः । सान्तर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः । शोणितस्य कृष्णतादौर्गन्ध्यतनुत्वानि क्लेदः । मांसस्य तु कृष्णतादौर्गन्ध्यं च । बाह्यत्वक्संहतिश्रमकोथः । कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः । अन्ये पुनराहुरन्नानभिनन्दता तृप्तिरिव तृप्तिररोचकः । निद्रार्त्तस्येव विषयाग्रहणं तन्द्रा । स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितम् । उपलेप इवोपलेपः । तदतिशयः प्रतिचयोऽतिपूरणम् । अग्नेरतिमन्दता शैत्यम् । उरसोऽभिष्यन्द उदर्दः । केषाञ्चिच्छीतवेपथुरुदर्दः । अन्ये पुनराहुः ।

शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ।
सरागकण्डूःशोफःस्यादुदर्दः सकफोद्भव इति ॥

महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते । क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवाङ्गमाविशन्ति तदुपपदमेव नाम लभन्ते । यथा । नखशंखललाटभेदाः सान्तर्दाहकण्ठहृदयोपलेपादयः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति ।

एषु च विकारेषु मध्ये केचिद् ग्लानिरौक्ष्यपारुष्यादयो लोके प्रसिद्धाः . केचित् पक्षवधाक्षेपकादयः स्वतन्त्रप्रसिद्धाः केचिद् वृषणाक्षेपनखभेदादयोऽन्वर्थवन्तः . ये त्वप्रसिद्धा विलक्षणा अन्वर्थयुक्ताश्च तेषां तन्त्रकारः स्वयमेव लक्षणं तन्त्रे व्यवहारार्थं सर्वाङ्गीण इत्यादिना दर्शयति . यः सर्वाङ्गभवस्तीव्रश्च दाहः स सामान्यश-

ब्दवाच्यः . स एव स्वेदेनारत्या च युक्त ओष इत्युच्यते . प्रादेशिको दाहो यः क्वचिदेवाङ्गावयवे स्वेदरहितस्तीक्ष्णोऽग्न्यार्चिषेव ज्वलनज्वालयेव दाहः प्लोषशब्दवाच्यः . मुखे वा ओष्ठे वा तालुनि वा दाहो दवशब्देनोच्यते . चक्षुरादिष्विन्द्रियेषु दाहो दवथुः . एष हि विषयग्रहणावसाने इन्द्रियाधिष्ठानस्य भवति . अथवा इन्द्रियाधारस्य नेत्रादेराधेयेन चक्षुरादीन्द्रियेण व्यपदेशः . पाण्यादिषु नानास्वरूपः सन्तापो विदाहशब्दवाच्यः . कोष्ठोऽन्तरशब्देन शारीरके अन्तःकोष्ठो महास्रोत इति . तेनैतदुक्तं भवति . अन्तर्दाहशब्देन कोष्ठदाह उच्यते . अन्तरिशरःप्रभृतिषु धूमावृतमिव धूमकः . हृदयशूलः सान्तर्दाहः सकोष्ठदाहः साम्लोद्गारश्चाम्लकशब्दवाच्यः . शोणितस्य रक्तस्य कृष्णतादीनि क्लेदशब्देवाच्यानि . तेनैतदुक्तं भवति रक्तस्य कार्ष्ण्यं दौर्गन्ध्यं तनुत्वं च यदुत्पद्यते स शोणितक्लेदः . मांसस्य कार्ष्ण्यं दौर्गन्ध्यं च मांसक्लेदशब्देनोच्यते . कक्ष्या नाम पिटका क्षुद्ररोगे वक्ष्यते . बाह्यत्वचः संहतिश्चर्मकोथशब्देनोच्यते . अनेनैतदुक्तं भवति . या अन्तश्शरीरास्त्वचस्ता अपि . अन्यत्सुबोधम् . इयं तृप्तिः श्लेष्मविकारपठिता गृह्यते .. न तु नग्नाभिसंबद्धा पित्तभवा तत्र बह्वपि भुञ्जानोऽन्ने जीर्यमाणेऽजीर्यमाणे वा न तृप्यति . निद्रार्तस्य जाग्रत एवेत्यर्थः . स्तैमित्यं त्वन्यैस्तन्त्रकारैः प्रमीलकमिति पठितम् . अनेन स्तैमित्यप्रमीलकयोः पर्यायत्वं दर्शयित्वा स्तैमित्यशब्देन सुबोधत्वाद् व्यवहारं करोति . उपलेप इव केनचित् पिष्टेन कण्ठे हृदये चोपलेपः . धमनीप्रतिचयः पुनर्धमनीषु शारीरकवक्ष्यमाणासु तस्यैवोपलेपस्यातिशयोऽतिपूरणमेव . अग्निशैत्यमग्नेरतिमान्द्यं निरूष्मत्वमिति यावत् . उदर्दे उरसोऽभिष्यन्दोऽन्तर्वेश्मस्रोतसां स्रावः . केषांचिदाचार्याणां मतम् . यथा शीतेन यो वेपथुः कम्पः स उदर्दशब्दवाच्यः . अन्ये पुनराचार्याः शीतपानीयेत्यादिना लक्षणेनोदर्दमाहुः . तन्त्रकारास्तरस्तन्त्रान्तरश्लोकं स्वयं पठति . इत्याविष्कृततमाः प्रायोभवा विकाराः . महाविकाराः पुनर्गुल्मज्वरादयो यथास्वमात्मीयेषु निदानेषूपदेक्ष्यन्ते . ये तु क्षुद्रविकाराः स्वल्पास्ते यस्मिन्नेवाङ्ग उत्पद्यन्ते संवित्तिविशेषेण लब्धव्यपदेशास्तदाश्रयाङ्गनामौपपदं नाम व्यवहाराय लभन्ते . यथा भेदेनेव संविद्यमाना पीडा नखाश्रिता तदुपपदमेव नखभेद इति नाम लभते . उपपदं समीपपदम् . तेषां हि क्षुद्रविकाराणां तथैव नाम्नैव स्वरूपमर्थमुपदिष्टमुक्तं भवति .

सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्विकारेष्विमान्येव दोषाणामात्मलिङ्गानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च । तथा कर्माण्युपक्रमश्च । तत्रात्मलिङ्गान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ।

सर्वेषु तूक्तेषु दोषजेषु विकारेष्वानन्त्यादनुक्तेषु च इमान्येवाग्रे उद्दिश्यमानानि विकारारम्भकदोषाणामात्मलिङ्गानि स्वरूपलक्षणानि . किंभूतानि आह सकलशरीरव्यापीनि . तेनैतदुक्तं भवति . सर्वस्यैव विकारस्यारम्भकदोषस्वरूपलक्षणेन विना संभवो न भवति . तथाव्यभिचारीणि च विकारं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः . अनेनैतदुक्तं भवति . यद्वातविकारेषु वातस्य स्वरूपलक्षणान्येव भवन्तीत्येवं पित्तश्लेष्मविकारेष्वपि वाच्यम् . नान्यदोषजेषु विकारेष्वन्यदोषजानि लक्षणानि भवन्तीत्यर्थः । न केवलमात्मलक्षणानि यावत् कर्माण्यपि दोषजानि सामान्येन विकारेष्ववाहुरुक्तान्युपक्रमाश्च तद्वत् . तेनैतदुक्तं भवति . यत्र विकारसामान्ये वायुस्वरूपलक्षणं वायुकर्माणि च दृश्यन्ते स विकारो वातजो ज्ञेयः . तत्र वातोपक्रम एव कार्य इत्युक्त्वानुक्तविकारे सामान्येन . एवं पित्तकफयोरपि वाच्यम् . तत्र वातादीनामात्मलिङ्गानि आयुष्कामीयाध्याये तत्र रूक्षेत्यादिना निर्दिष्टानि . कर्माणि दोषाणामसाधारण्येन स्रंसव्यासेत्यादिना दर्शयति .

कर्माणि तु वायोः स्रंसव्याससङ्गसादभेदतोदहर्षतर्षवर्ताङ्गमर्दकम्पव्यथवेष्टभङ्गशूलशोषस्वापपारुष्यसौषिर्यसंकोचस्पन्दनानि कषायरसत्वं श्यावारुणवर्णता च । पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः कट्वम्लरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च । श्लेष्मणः कण्डूस्थैर्यगौरवोपदेहस्नेहशैत्यबन्ध-

चिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ।

स्रंसः बाह्वादिसन्धिभ्रंशः . व्यासः शारीराणां भावानां व्यायतत्वम् . सङ्गो नैकत्रास्थितानामेकत्र संघटनम् . वर्त्तः काठिन्यापादनम् . अन्यत्र वर्तो व्यवहारः. स्पन्दः किञ्चिच्चलनम् कम्पस्त्वतिशयेन . कषायरसत्वं रसान्तरेऽपि कषायग्रहः . दाहादीनि पित्तकर्माणि . कोथः क्लेदस्यातिशयेन विच्छिन्नत्वं कट्वम्लरसत्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् . शुक्लारुणवर्णयोः प्रतिषेधेन तच्छेषनानावर्णसंभवं दर्शयति . कण्डूस्थैर्यादीनि श्लेष्मविकाराः . इति दोषाणां कर्माणि . स्वरूपलक्षणमस्माभिः प्रथमाध्याय आत्रेयमतानुसारिभिरुक्तम् .

कपिलबलस्त्वेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश ।

कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः ।
कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥

सुश्रुतः पुनः पठति । पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति श्लेष्मा लवणताम् । तदेवमेतानि वाय्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः । अनन्तरं च देशकालमात्रादीन् प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति । भवन्ति चात्र ।

आचार्यकपिलबलस्त्वेषां रसस्वरूपेणैव निर्दिदेश . न तु शीतादिगुणान्तरस्वरूपेणेत्यर्थः . तच्च कपिलबलग्रन्थं वाहटः कट्वम्लेत्यादिना स्वयं पठति . ननु वायोरमूर्तत्वान्मूर्तधर्मानुगमः कथं ज्ञायत इत्याह . दृष्टोऽनुमानत इति . तत्रानुमानं तथाविधैराहारौषधैर्वृद्धिः . तेन कार्यात् कारणानुमानमुक्तम् . वृद्धिश्च समानेनेति दृष्टमेतच्च शरीरस्य वायोर्विज्ञेयम् . इति कपिलबलमतं दर्शयित्वा पित्तं विदग्धमित्यादिना श्लेष्मा लवणतामित्यन्तेन ग्रन्थेन सुश्रुतमतं पठति . अनेनैतद्दर्शयति . यथा सुश्रुतः कपिलबलमतमेव विशेषयति . यथा येयं पित्तस्याम्लता श्लेष्मणश्च लवणता वा सा विदाहावस्थायामेव न तु सततम् . तदेतदेवमेतानि वाय्वादीनां रूपाणि कर्माणि चावहितोऽवधानवानागमादिभिः सम्यगुपलक्षयेत् . आगमः शास्त्रादिषु साधुपुरुषकथितः . प्रत्यक्षमितीन्द्रियेण विषयग्रहणं तत्पूर्वकमेव हेत्वादिभिः पदार्थविशेषावच्छेदनमनुमानम् . इति वाय्वादिस्वरूपकर्माण्युपलक्ष्य देशादीन् प्रमाणीकृत्यावेक्ष्याशु शीघ्रं तानुपक्रमेत् चिकित्सेत् - आदिग्रहणेन बलाहारसात्म्यसत्त्वादिपरिग्रहः एतान्यप्यवेक्ष्येत्यर्थः . भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ।
पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥
त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ।
त्रयोदश समस्तेषु षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥
एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ।
पञ्चविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥
एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ।
एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्ययया पि ते ॥
भेदाद्विषष्टिर्निर्दिष्टा त्रिषष्टिःस्वास्थ्यकारणम् ।
रोग्यवस्थासु युगपद् वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् ॥
षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरुपदेक्ष्यते ।

अतः परं दोषा वातादयो वृद्धिक्षयकृतेन भेदेन वक्ष्यन्ते . तत्र वृद्धेरेव प्रथममुच्यते . पृथगसंहतैर्वृद्धैस्त्रीन् भेदान् विद्धि जानीहि . तत्र वायुर्वृद्धः पित्तं वृद्धं कफो वृद्धः . संसर्गो द्विदोषसंयोगलक्षणस्त्रिप्रकारो वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफमिति . एतद् गणनायां न प्रविशति वक्ष्यमाणत्वात् . तत्र त्रिप्रकारेऽपि संसर्गे तान् भेदान् नव विद्धीति विधीयते . कथमित्याह . त्रीनेवेत्यादि . समया परस्परापेक्षया अन्यूनाधिकया वृद्ध्या त्रीन् भेदान् . तत्र वातपित्ते समया वृद्ध्या वृद्धे . वातकफौ समया वृध्या वृद्धौ .

कफपित्ते समया वृद्ध्या वृद्धे । एकस्योभयोरन्यतरस्यातिशयेन षड् भेदान् विद्धि . तत्र वायुरधिकया वृद्ध्या वृद्धः । पित्तं हीनया । वायुर्हीनया वृद्धः पित्तमधिकया । कफो हीनया पित्तमधिकया । पित्तं हीनया कफोऽधिकया वायुरधिकया कफो हीनया । वायुर्हीनया कफोऽधिकया इति संसर्गे नव . समस्तेषु त्रयोदश भेदान् विद्धीति संबन्धः । समस्तेषु सन्निपतितेष्वित्यर्थः । कथमित्याह । षड् द्व्येकातिशयेन । तत्र द्वयोरेकस्य वा त्रयाणां मध्येऽन्यतमस्यातिशयेन षट् । तत्र द्व्यतिशयेन त्रीनेकातिशयेन त्रीनिति । अत्र वातपित्तेऽधिकया वृद्ध्या वृद्धे । कफो हीनया । वातकफावधिकया वृद्ध्या वृद्धौ पित्तं हीनया । कफपित्तेऽधिकया वायुर्हीनया । इति द्व्यतिशयः । एकातिशयेन यथा वायुरधिकया कफपित्ते हीनया । पित्तमधिकया वातकफौ हीनया । कफोऽधिकया वातपित्ते हीनया । इति षट् । एकं तुल्याधिकैः समवृद्धैरित्यर्थः । वातपित्तकफाः समवृद्धाः । तारतम्यविकल्पनात् षड् भेदान् विद्धि । एकोऽधिकोऽन्योऽधिकतरोऽन्योऽधिकतम इत्यर्थः । तत्र वायुर्हीनया पित्तं मध्यया कफोऽधिकया । पित्तमूनया, वायुर्मध्यया, कफोऽधिकया । कफो हीनया, वायुर्मध्यया, पित्तमधिकया । कफो हीनया, पित्तं मध्यया, वातोऽधिकया । वायुर्हीनया, कफो मध्ययां, पित्तमधिकया । पित्तं हीनया, कफो मध्यया, वायुरधिकया । इति समस्तेषु त्रयोदश । इत्येवमनेन प्रकारेण वृद्धेः पञ्चविंशतिः । तत्र पृथक् त्रयः संसर्गो नवधा । समस्तेषु त्रयोदश चेति । क्षीणैश्चैतावन्त एव पञ्चविंशतिरेवेत्यर्थः । तत्र वृद्धिस्थानोपलक्षेपेण क्षयशब्दस्य गणनीयम् । इति संसर्गसन्निपातभेदा उक्ताः । अनन्तरं पृथग्भूतेन विशेषेण भेदा उच्यन्ते । ते च भेदा दोषेष्वेकैकस्य वृद्ध्या समानया क्षयेण च षट । एको वृद्धोऽन्यः समोऽन्यः क्षीण इत्यर्थः । तत्र वायुर्वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः । वायुर्वृद्धः पित्तं क्षीणं कफः समः । वायुः समः पित्तं वृद्धं कफः क्षीणः । वायुः समः पित्तं क्षीणं कफो वृद्धः । वायुः क्षीणः पित्तं वृद्धं कफः समः । वायुः क्षीणः पित्तं समं कफो वृद्ध इति षट् । सविपर्ययया एकक्षयद्वन्द्ववृध्या पुनः षडेव भेदा भवन्तीति वाक्यशेषः । द्वन्द्वस्य वृद्धिर्द्वन्द्ववृद्धिः एकस्य क्षयः एकक्षयः । तेन सहिता द्वन्द्ववृद्धिः सह विपर्ययेण वर्तेत इति सविपर्ययया । द्वन्द्वक्षयैकवृध्या इति विपर्ययार्थः । तत्रैकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या यथा । वायुः क्षीणः कफपित्ते वृद्धे । पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ । कफः क्षीणः वातपित्ते वृद्धे । द्वन्द्वक्षयैकवृद्धिरुच्यते । वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः । वातकफौ क्षीणं पित्तं वृद्धम् । कफपित्ते क्षीणे वायुर्वृद्ध इति षट् । इति द्विषष्टिभेदा निर्दिष्टाः । तत्र वृद्ध्या पञ्चविंशतिः क्षयेण पञ्चविंशतिः । एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् । पुनः षट् । त्रिषष्टो भेदः स्वास्थ्यकारणम् । समरूप इत्यर्थः । एषु च मध्ये वृद्धिसाम्यक्षयानुगं यत् षट्कं तद्विकारैरुपदेक्ष्यते । यतो रोग्यवस्थासु युगपद् वृद्धिसाम्यक्षयानुरूपेण यत् षट्कं तद् दुर्बोधतरं तच्चोच्यते प्रकृतिस्थमित्यादिना ।

।

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ ।
गात्रोद्देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥
प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली ।
कर्षेत् कुर्यात् तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥
प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥
प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥
प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये कफः ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धः श्लेष्मानिलक्षये ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यान्मन्दाग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
निद्रातन्द्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पीतताम् ॥

वृद्धो वायुः कफे क्षीणे सति पित्तं प्रकृतिस्थमादाय यत्र यत्र गात्रेषु नानाविधेष्ववयवेषु वि-

सर्पति प्रसरति . तत्र गात्रोद्देशे यत्र पित्तमादाय वायुर्गतस्तस्मिन्ननवस्थितौ भेददाहौ स्याताम् . अनवस्थितावनियतौ बलहानिपरिश्रमौ च स्यातामिति संबन्धः . वायुर्बली पित्ते क्षीणे सति प्राकृतं कफं यदा स्वस्थानादाकर्षेत्, तदा तत्र सशैत्यस्तम्भगौरवं शूलं कुर्यात् . पित्तं वृद्धं कफे क्षीणे वातं प्रकृतिस्थं यदा संरुणद्धि प्रतिबध्नाति तदा तस्य पुरुषस्य तत्र तत्र वृद्धदोषस्थाने दाहः शूलं च जायते . पित्तं वृद्धं वायुक्षये सति प्रकृतिस्थमेव कफं यदा सन्निरुन्ध्यात्तदा सतन्द्रागौरवं ज्वरं कुर्यात् . तन्द्रा आलस्यातिशयः . कफो वृद्धः पित्ते क्षीणे प्रकृतिस्थमेव वायुं यदा सन्निरुन्ध्यात्तदा शीतकं शीतपूर्वकं ज्वरं कुर्यात् . अङ्गानां गौरवं रुजं च . कफो वृद्धो वायौ क्षीणे प्रकृतिस्थमेव यदा पित्तं सन्निरुन्ध्यात् . तदा मन्दाग्नित्वादीन् पुरुषस्य कुर्यात् . उपलेप इवोपलेपो गात्राणाम् . इति षट्के वृद्धिसाम्यक्षयानुगे विकाराः कीर्तिताः .

ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृथक् ।
शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथम् ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादयस्तथैषां
दोषाणां क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।
आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥

इति दोषभेदीयो नाम विंशोऽध्यायः

ननु च शेषेषु भेदेषु को विकारसमूह इत्याह ये दोषेत्यादि । पूर्वेऽध्याये दोषाणां वातादीनां वृद्धानां क्षीणानां च कार्श्यकार्ष्ण्यकम्पस्फुरणेत्यादिना ग्रन्थेन विकाराः कीर्तिताः . तानेव विकारान् वृद्धक्षीणदोषानुगमनेन शेषदोषभेदेष्वपि कल्पयेत् . यथायथं वृद्धिक्षयतारतम्यानुगुण्येन विकाराणामपि तारतम्यं लक्षयेदित्यर्थः . क्षयवातादीन् दोषानानन्त्यं यातानसंख्यत्वं प्राप्तानवहितमानसो नियतचित्तो यथास्वं रूपैर्जानीयादुपलक्षयेदित्यर्थः . कथमानन्त्यमित्याह . रसरुधिरादिभिः संसर्गात् संयोगात् . तथा तेषां रसादीनां क्षयादिभेदैस्तथा तारतम्ययोगैश्च . तेनैतदुक्तं भवति . वृद्धिक्षयतारतम्यस्यावस्थारूपत्वादवस्थानां च बहुसंयोगादिकृतत्वादानन्त्यम् . रसरक्तादिसंयोगेन एकद्वित्र्यादितारतम्याच्चानन्त्यमिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
विंशोऽध्यायः ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्यवहार्याणि चाभ्यङ्गपूर्वेष्टुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहनपीडनानि वित्रासनविध्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शतपाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्थाः बस्तयो बस्तिनियमो विशेषतस्तैलं मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसम्पर्कवर्ज्यश्च हैमन्तो विधिः ।

पूर्वेऽध्याये विकृतान् दोषानाश्रित्योपक्रमेतेत्युक्तं तमेवोपक्रमं रोगविशेषानपेक्षया सामान्यरूपेणैवास्मिन्नध्याये दर्शयति . अथात इत्यादि . तत्र वातस्योपक्रमः स्नेहस्वेदौ . शोधनप्रयोजने तु संशोधनान्यौषधानि .

किंभूतान्याह . मृदून्यतीक्ष्णानि स्निग्धादिगुणसंयुक्तानि अभ्यवहार्याणि च . चशब्दान्मृद्वादिगुणयुक्तान्येवाहारद्रव्याणि . तथोपनाहादीनि पीडनान्तान्यभ्यङ्गपूर्वकमेवाङ्गेषु कार्याणि . उपनाहः स्निग्धोष्णवातहरकृतः पिण्डबन्धः . उपवेष्टनं वस्त्ररज्ज्वादिना . उन्मर्दनं पाण्यादिभिः . अवगाहो वातहरद्रव्यपूर्णद्रोण्यां मज्जनम् . संवाहनं मृदुसुखं पाणिमर्दनम् . तथा वित्रासनादीनि . वित्रासनं भयकरैर्झटिति त्रासनम् . विस्मरणं वातवेगोद्भूतस्य संबाधस्य . सुराया आसवस्य च विधानम् . विधानशब्देन मांसापूपसंयोगादि शास्त्रोक्तं विधानं दर्शयति स्नेहा अनेकयोनयः स्थावरजङ्गमजाः . तथा दीपनीयादिभिः सहिताः सिद्धाश्च तैः शतपाकसहस्रपाकग्रहणेन स्नेहानां यथाशक्यं पुनःपुनर्द्रव्येण पाकः प्रदर्शितः . प्रायोगिकवस्तयो वक्ष्यमाणलक्षणाः . वस्तावनुपद्यमानेऽपि वस्तिनियमो वस्तिविद्युक्त आचारः . सर्वेभ्योऽपि विशेषात्तैलादि प्राधान्येनावश्यं योज्यमित्यर्थः सुखशीलता सौख्यवृत्तित्वं हैमन्त ऋतुचर्यायां हेमन्तोक्तः . इति वातस्योपक्रमः .

पित्तस्य सर्पिष्पानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतिक्तकषायाणामौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवा परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनम् । मनोऽनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणिवैडूर्याश्मगर्भशंखशिलापद्मरागचन्द्रकान्तकान्ततरतरळावलीनां भ्रमरवासितसहस्रपत्रासितोत्पलकदळीदळनवमालिकाकुन्दमल्लिकादिविविधवर्णप्रसूनविरचितानां स्रजां च धारणमुरसा । क्षणे क्षणे चाप्यचन्दनप्रियङ्गुकालेयकमृणाळकर्पूरसुगन्धिशीतस्वच्छगन्धवारिभिः सकमलकुमुदकुवलयैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभित्तीनामभिप्रोक्षणम् । श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोऽनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणम् । अयन्त्रणैः समानविषयवेषचरितैरुत्सवोत्सवतरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनम् । अनृतवचनविरहस्वभावसुरभितरवदनकुड्मळानां नातिस्पष्टाभिधायिनामनुपचारमधुरकोमळोल्लापानां प्रियाणामपत्यकानां सदयमाश्लेषः । निर्दयं च तनुतरमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुळानुकारिमुक्ताफलप्रायालंकाराभिः सहचरीनिनादसञ्जल्पोपजनितौत्सुक्यकळहंसानुनादितनूपुररशनाकलापशिञ्जितानुगमनसन्मुग्धमुग्धस्निग्धमृदुवचनाभिर्निजजघननिबिडकुचयुगळालंकारभारोद्वहनश्रमश्वसनकम्पितमध्यमुकुलितलोचनोत्पलाभिः किञ्चिद्विगलितनवयौवनाभिः प्रियाङ्गसङ्गमात्रातिमात्रसुखास्वादविस्रंस्यमानांशुकैककालोपजातव्रीडावैलक्ष्यप्रगल्भतावैकव्यहर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्रस्तास्विन्नसर्वाङ्गद्रवीकृतहिमाङ्गरागाभिः समस्तदेहहृदयप्रह्लादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्चतुरङ्गमिवानङ्गबलमङ्गैस्तनुभिरपि समुद्वहन्तीभिरङ्गनाभिः । सकलरजनीकरकरनिकरावकीर्णशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुळिनानि । अतिसितसिकतोपास्तृततलमनेककाययन्त्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहम् । सागरानुकारितोयाशयोपतीरसुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुङ्गविविधतरतटरुहतरुनिवहबहळच्छायोपसंछन्नं धवळरक्तनीलनीरजरजोव्याप्तसमस्तजलविपुलसिकतिलतलोपकल्पितं डोळायमानगणतिथपृथुदृतिकलशसरणकरकस्रवदुदकप्रवाहाहितमुत्सौरभभूतलैकदेशं प्रलम्बमानाम्रजम्बूकद-

म्रविदुलनिचुळादिकिसलयमञ्जरीफलस्तवकप्रत्युप्तपटाळिकं मुहुर्मुहुः पुरुषप्रयत्नप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचन्दनानुविद्धावलग्नपतितशेषमुक्ताफलायमानजललवमुळ्ळायविस्तारवदानिषिद्धदूरविस्तृतशीतवातप्रवेशमत्यर्थसन्ततताम्बुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसन्तापदाहमोहश्रमक्लमपिपासमातिशयप्राप्तरामणीयकं हिमाचलस्पार्द्धिशैत्यमम्बुधरकाललीलाविडंबिकायमानम् । प्रफुल्लपद्मोत्पलपुण्डरीकसौगन्धिककोकनदशतपत्रपरागरागानुरञ्जितजलचरविहगगणकळनिनदरम्या दीर्घिकाः मधुपानलोभनिलीयमानाळिकुलचलितलताप्रताननिपतितविविधकुसुमनिचयशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि । विशेषतस्तु घृतं पेयं विरचनानि सौम्याः सर्वे भावाः दिवास्वप्नवर्ज्यश्च ग्रैष्मो विधि : ।

पित्तस्योच्यते । सर्पिष्पानमभ्यासेन । भविष्यत् संशोधनार्थं च सर्पिषैव स्नेहनं न तैलादिना । तथाऽधोमार्गेणैव दोषहरणं विरेचनमेव । न वमनमित्यर्थः । मधुरादिगुणयुक्तानामौषधानामभ्यवहार्याणां चोपयोगः । तथा मृद्वादिगुणयुक्तानां गन्धानामुपसेवनम् । मृदुरतीक्ष्णः । चन्दनादिशीतद्रव्यप्रभवत्वात् गन्धः शीतः । अथवा गन्धानामिति गन्धद्रव्याणाम् । सर्वत्र चैवं गन्धशब्देन गन्धद्रव्याणां व्यवहारः । परमशिशिरसुरभिणि जले मज्जनम् । परमशब्दोऽत्यर्थपर्यायः । तथोरसा वक्षसा तरळावलीनां स्रजां च धारणम् । आवल्य आभरणगुणाः । तरळैरुपलक्षिता आवल्यस्तरळावल्यः । तरळो हारमध्यमणिः । मुक्तादिभिर्मणिरत्नैः कान्ततरास्तरळावल्यस्तथोक्ताः । स्रजो मालास्ताश्च किंभूतास्तामरसादिभिर्नानावर्णैः प्रसूनैः पुष्पैर्विरचितास्तथा क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं वासगृहे भूमितलादीनां गन्धवारिभिः प्रोक्षणं सिञ्चनम् । गन्धोपलक्षितानि वारीणि गन्धवारीणि स्वच्छानि च तानि गन्धवारीणि स्वच्छगन्धवारीणि । [illegible]चन्दनादिभिः सुगन्धीनि शीतानि च स्वच्छगन्धवा[illegible] तथोक्तानि । तैः सकलादिभिरग्र्यचन्दनं हरिचन्दनम् । कालेयचन्दनं रक्तचन्दनम् । कमलं पद्मम् । कुमुदं श्वेतसरोजम् । कुवलयं नीलोत्पलम् । कवाटो द्वाराच्छादनपटः । वातायनं गवाक्षः । हर्म्यं गृहम् । तथा श्रुतिसुखत्वादियुक्तानां गीतादीनां श्रवणम् . अयन्त्रणत्वादिगुणयुक्तैः सुहृद्भिः सहासनम् । प्रियाणामपत्यकानां च सदयं कृत्वाश्लेषः किंभूतानामनृतवचनविरहस्वभावेनेव सुरभितमिव वदनकुड्मळं येषामित्यर्थः . कुड्मळं मुकुळम् . अतिस्पष्टं न वदन्तीति नातिस्पष्टाभिधायिनः . अनुपचारेण स्वभावेनैव मधुरः कोमळश्चोल्लाप आलापो येषां ते तथोक्ताः . निर्दयमङ्गनाभिराश्लेष इति संबन्धः . किंभूताभिस्तनूनि मृदूनि सुरभीणि च वसनानि वासांसि यासां ताभिः तथा मल्लिकामुकुळसदृशमुक्ताफलभूयिष्ठालङ्काराभिः . तथा सहचरीनिनादसंजल्पेनोपजनितमौत्सुक्यं यस्य कळहंसस्य तेनानुनादितं यन्नूपुरयो रशनाकलापस्य च शिञ्जितं तदनुगमनेन संमुग्धमस्फुटोपलक्ष्यमाणं मुग्धस्निग्धमप्रौढं मृदु वचनं यासां ताभिः . तथा निजजघनवाश्चिविडं यत् कुचयुगळं तत्संबन्धी योऽलंकारभारस्तदुद्वहनेन योऽसौ श्रमश्वसनस्तेन कम्पितानि मध्यमुकुळितानि लोचनोत्पलानि यासां ताभिः . तथा किञ्चिद्विगळितं नवयौवनं यासां ताभिः . तथा प्रियाङ्गसङ्गमावाप्तोऽतिमात्रः सुखस्तस्यास्वादने एकाग्रचित्ततया योऽसौ विस्रंस्यमानः स्थानाद् भ्रश्यमान अंशुकस्तेनैककाले।पजातैर्व्रीडावैलक्ष्यादिभिर्यानि स्रस्तानि शिथिलानि स्विन्नानि चाङ्गानि तैर्द्रवीकृतो हिमः शीतोङ्गरागो यासां ताभिः . तथा स्पर्शनेन सकलदेहप्रह्लादकारिणीभिर्दर्शनेन हृदयप्रह्लादकारिणीभिः . तथा विलासवतीभिः . तथा तनुभिरप्यङ्गैरनङ्गस्य बलं चतुरङ्गमिवोद्वहन्तीभिः अनङ्गबलं कामस्य सकलजयसम्पादनी सेना . चतुरङ्गं हस्त्यश्वरथपदातिसंकुलं तथा भवनतलसलिलपुळिनानि क्रीडाजलाशयतटानीत्यर्थः . किंभुतान्याह सकलरजनीकरस्य करानिकरावाकिरणेन शिशिरतराणि . तथा धारागृहं अतिसिताभिः सिकताभिरुपास्तृततलमनेकैर्यन्त्रैः प्रवृत्तविमलसलिलधारं च . तथा कायमानम् . किंभूतं सागरानुकारी यस्तोयाशयः तस्योपतीरे यः सुनिविष्टः कुसुमितबहुविटपानां पृथुतुङ्गानां विविधानां तटरुहाणां तरु-

णां निवहः, तच्छाययोपसञ्छन्ने धवलानां रक्तानां च नीरजानां रजसा व्याप्तसमस्तजले विपुले सिकतिले प्रदेश उपकल्पितम् . तथा डोलायमानानां गणातिथानां बहुप्रकाराणां दृतिकलशानां सरणेन करकस्रवन्त्य उदकप्रवाहः तेनाहितमृत्सौरभो भूतलैकदेशो यस्मिन् . सरणं पातः . करकस्तुषारः . तथा प्रलम्बमानैराम्रजम्ब्वादिकिसलयादिभिः प्रत्युप्ताः परिकलिताः पटालिकाः पटकुट्यो यस्मिन् . तथा मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं पुरुषयत्नप्रेरितानां घटानां मुखोद्गीर्णाश्चन्दनेनानुविद्धा अवलम्बाः सन्तः पतितशेषा मुक्ताफलायमाना जललवा यस्मिन् . तथा उच्छ्रायविस्तारवन्तो निषिद्धा दूरप्रविसृताः शीतवातप्रवेशा वातायनादयो यत्र . तथात्यर्थं सन्ततां पुनः शीतशर्कराभिषेकेण प्रतिहताः सन्तापादयो यस्मिन् . तथातिशयप्राप्तं रामणीयकं रम्यत्वं यस्मिन् . हिमाचलेन स्पर्धते शैत्यं यस्मिन् यथोक्तेन छायाम्बुशैत्यादिना वर्षाकाललीलां विडम्बयन्तीति . तथा गृहपुष्करिण्यः किंभूताः प्रभुत्तानां पद्मादीनां परागरंगेणानुरञ्जितानां जलचरविहगगणानां निनादेन रम्याः . तथोपवनानि किंभूतानि मधुपानलोभेन निलीयमानेनालिकुलेन चलितात्लतापतानाभिपतितकुसुमनिचयेन शय्यारचनायां सव्यापारो मृदुपवनो येषु . इति पित्तोपक्रमः . विशेषतस्तु घृतादिपित्तोपक्रमः . दिवास्वप्नः पित्तश्लेष्मकरत्वादहितः .

श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशोधनानि रूक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि तीक्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि धावनलङ्घनप्लवनजागरणनियुद्धयुद्धव्यवायव्यायामरूक्षोन्मर्दनस्नानोच्छादनानि । विशेषतः क्षौद्रं यूषो वमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगण्डूषः सुखप्रतिषेधः सुखार्थमेव वासन्तिको विधिरिति । भवन्ति चात्र ।

श्लेष्मण उपक्रमः शास्त्रोक्तविधिना विहितानि तीक्ष्णानि संशोधनानि वमनविरेचनानि . विधिग्रहणमुत्कशरक्षणार्थम् । आहारद्रव्याणि च रूक्षभूयिष्ठानि कट्वादिरसमिश्राणि । मद्यानि तीक्ष्णादिगुणयुक्तानि । धावनाद्याश्च क्रियाः । धावनं द्रुतगमनम् । लङ्घनं गमनम् . प्लवनं पद्भ्यामुल्लङ्घनम् नियुद्धं बाहुयुद्धम् । युद्धं काष्ठादिभिः । व्यवायः स्त्रीगमनम् . व्यायामो वाहनादि शरीरायासजननं कर्म । तथा रूक्षाणि रूक्षद्रव्यकृतान्यङ्गानामुन्मर्दनादीनि . विशेषतो मध्वादीन्युपक्रमः । सर्वशो वमनानि सर्वाणीत्यर्थः . सुखकारणस्यासेवा सुखप्रतिषेधः . स च सुखार्थं दोषोपशमायेत्यर्थः . भवन्ति चात्रेति पद्यारम्भे समुच्चयतीतिः .

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥
ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।
मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्ते तु शारदः ॥
योज्याः पटुवम्लमधुरा वायौ क्रुद्धे रसाः क्रमात् ।
पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः ॥
कटुकः प्राक् ततस्तिक्तः कषायोऽन्ते कफामये ।

दोषान् पृथगुद्दिश्य योऽयमुपक्रमः कीर्तितः . स एव संसर्गेषु सन्निपातेषु च यथास्वं कार्यः प्रवृद्धदोषानुसरणेनेति यथास्वशब्दार्थः । न केवलमेतद्यावदिदमपि । मरुत्पित्ते वातपित्ते ग्रैष्मो विधिः शीतप्रधानः कार्यः । कफमारुते वासन्तो विधी रूक्षप्रधानः कार्यः । ननु ग्रैष्मवासन्तिकयोः कथं संसर्गस्थवातशमकारणत्वं शीतादिसादृश्यादाह । मरुतो योगवाहित्वाद्वायुर्योगवाही। येनैव संयुज्यते तेनैवैकयोगक्षेमो भवतीत्यर्थः . तेन पित्तेन सहितस्य वायोः पित्तचिकित्सा । कफेन सहितस्य कफचिकित्सेति । अत्र स्वभावो हेतुः । कफपित्ते तु शारदो विधिरिति संबन्धः । तथा क्रुद्धे वायावादौ लवणो रसो योज्यः । पश्चादम्लः । ततो मधुरः । एवं क्रमेणैव पित्ते तिक्तादयः । कफे कटुकादयः । युक्तिश्चात्र मन्दबुद्धितन्मोहभयान्नोच्यते ।

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्चतादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति ॥
इति कालस्वभावोऽयम्—

एषां च दोषाणामाहाराद्यनपेक्षया कालस्वभावेनैव चयादय उच्यन्ते । तत्र वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिष्वृतुषु क्रमेण चयादयो भवन्ति । ग्रीष्मे वातवृद्धिकारणबहुत्वाच्छीतरहितत्वेनापरिपूर्णत्वाच्च वातस्य चय एव भवति । वर्षासु तु शीतगुणादौष्ण्याभावाद्वायुः कुप्यत्येव । शरदि तु वैपरीत्यात् कालस्य प्रशाम्यति । एवं पित्तकफयोरपि ऋतुषु क्रमेणैव चयादयो वाच्याः । ग्रीष्मवर्षाशिशिरेषु वातादयश्चयमेव यान्ति । न कुप्यन्तीत्यत्र तन्त्रकारः स्वयमेव हेतुं वक्ति । चीयत इत्यादि । ग्रीष्मे लघुत्वाद्रूक्षत्वाच्चौषधीनां समीरणो वायुः स्वरूपेण तद्विध औषधीसदृशो लघुरूक्ष आदानत्वाच्च तद्विधे लघुरूक्षे देहे चीयत एव । न तु कुप्यति कालस्यौष्ण्यत्वात् । वर्षास्वद्भिरोषधीभिश्चाम्लविपाकाभिस्तादृशमम्लं पित्तं चयमेव याति । न तु कोपम् । कालस्य शैत्येन पित्तवैपरीत्यात् शिशिरे स्निग्धशीतेनोदकेन औषधीभिश्च कालेऽपि कफेन सदृशे विसर्गत्वाद्देहेऽपि स्निग्धशीते कफः शीतत्वेन स्कन्नत्वात् स्त्यानत्वान्न कुप्यति । चयमेव याति । इत्याहारादिनिरपेक्षः कालस्वभावः ।

—आहारादिवशात् पुनः ।
चयादीन्यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥
व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥

आहारादिवशात्तु यथायथं वातादयश्चयं वा कोपं वा शमं वा सद्य एव प्राप्नुवन्ति । पूर्वोक्ते वा काले न प्राप्नुवन्ति । यथा वर्षास्वपि वातविपरीताहारादिसेवनेन वायुर्न कुप्यति । शीतादिसेवनात्तु ग्रीष्मे कुप्यति । एवं सर्वत्रोह्यम् । अयं च सञ्चितो मलो वातादिर्दोषः कुपितः सन् सहसा क्षिप्रतरमापादतलमस्तकं देहं व्याप्नोति । कोपात्तु यदा निवर्तते तदाल्पाल्पम् । अत्र दृष्टान्तो जलौघः । यथा जलौघो झटित्याक्रामति आक्रम्य च कारणान्तरेण शोष्यमाणः क्रमेण क्षयं याति । तद्वत् कुपितो दोष इति ।

चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥
क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ।
वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥
ऊचे पराशरोऽप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् ।
यथोपन्यासतः प्राप्तपादौ दोषभिषग्जितम् ॥
नेतृभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ।

सर्वं च दोषं चय एव चयकाल एव जयेत् । यदा तु चयकाल उपेक्षितः सन् कुपितस्तदाऽविरोधयन् अकुपितेन दोषान्तरेणेत्यर्थाल्लभ्यते । तेन कुपितस्तज्जेतव्यः यथा तद्विपरीतैराहारादिभिः सदृशत्वाद्दोषान्तरं न कुप्यतीति । यदा तु सर्वे दोषा असाम्येन युगपत् कुपितास्तदा बलीयांसमधिककुपितं जयेत् । शेषयोः स्वल्पकुपितयोराविरोधेन । यदा तु सर्वे साम्येन कुपितास्तदा मरुत्पित्तकफान् क्रमाज्जयेत् । आदौ वायुर्जेतव्यः । ततः पित्तं ततः कफ इति । कुतः यतो वातादीनां यथापूर्वं स्वाभाविकं बलम् । स्वभावेनैव कफात् पित्तं बलवत् । ततो वायुरिति । पराशरोऽपृषिरमुमेवास्मदुक्तमर्थं प्रमाणयन् दृढीकुर्वन् यथोपन्यासेन वातादिक्रमेण दोषाणां भिषग्जितमौषधं प्राप्तमित्यूचे वक्ति स्म । दृष्टान्तरूपेण च हेतुं वक्ति । नेतृभङ्गेन समं नायकविनाशैककालं सैन्यपराजयो दृष्टः । वायुश्च नेतृस्थानीयः तदायतत्वाच्छरीराणाम् पित्तकफौ सैन्यस्थानीयौ । स्थानान्तरगमनादिषु वायुपरायत्तत्वात् । तेन वायावादौ प्रयाने नाशिते पित्तकफनाशः सुकर इति ।

स्थानतः केचिदिच्छन्ति
प्राक् तावच्छ्लेष्मणो वधम् ।
शिरस्युरसि कण्ठे च
प्रलिप्तेऽरुचिः कुतः ॥

तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणम् ।
असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः ॥

तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलो हि सः ।
मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिन्त्यते ॥

अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ।
अत एव च पित्तादिः कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥

केचित् पुनराचार्याः शरीरस्थानानुक्रमेण प्रथमं श्लेष्मणो वधं नाशमिच्छन्ति स्थानानुक्रमात्ततः पित्तस्य ततो वायोरिति । अस्मिन्नर्थे युक्तिं ब्रुवन्ति । युक्तिः का आह । शिरसीत्यादि । शिरसि वक्षसि कण्ठे च वृद्धेन सन्निपातकुपितेन श्लेष्मणा प्रलिप्ते सति कुतोऽन्नरुचिः संभवः । रुच्यभावे च भोज्यादीनामवचारणं कथम् । न सञ्जात इत्यर्थः । असति च भोज्याभ्यवहारे दोषस्य नाशयितव्यस्य क्षयं कर्तुं न पार्यते । अत आदावेव कफो घात्यः । यस्मात् कफः प्रवृद्धः कायद्वारस्य महास्रोतोमुखस्यार्गल इवार्गलो बन्ध इत्यर्थः । ततः कफे नष्टे वातसखं पित्तम् । तत्रापि पित्तस्यैवादौ निग्रहं कुर्यात् । यतः पित्तं देहस्य मध्ये प्रधाने भागे तिष्ठति । आशु च स्वं कर्म रोगाख्यं करोति । पित्ते जिते वायुर्जेतव्य इत्यनुक्तमपि बलाल्लभ्यते । अथवा पित्तस्य वातसखस्य निग्रहं कुर्यादिति वायोर्योगवाहित्वात् । एककालमेव चिकित्सां कुर्यात् । अन्यैश्चाचार्यैरत एव पित्तस्य मध्यस्थायित्वादाशुकारित्वाच्च हेतोः पित्तादिः कफान्तः सन्निपाते क्रम आश्रितः । काये विचारादिश्रमत्वात् पित्तानन्तर्येण वायोश्चिकित्सा ।

सुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतत् ब्रवीति तु ।
जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् ॥

प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते ।
विशश्च सरणं पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥

तस्य चाऽनुबलः श्लेष्मा गौरवाऽपक्तिजाड्यकृत् ।
वायुश्च वर्द्धतेऽवश्यं यात्स्वहस्सु तयोः क्षये ॥
ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः ।

एतश्च यः पित्तादिः कफान्तो दोषजयक्रमस्तत्सुश्रुतस्य मतमेव . न तु सर्वत्र . कथमेतद्विज्ञायत इत्याह . ब्रवीति तु सुश्रुतः किमित्याह . जयेदित्यादि. अनेन श्लोकत्रयेण सुश्रुतमतं सयुक्तिकं पठति . ज्वरेऽतिसारे चाऽऽदौ पित्तं जयेत् . ततः कफम् . ततोऽनिलमिति . कथमेवमित्याह . प्रायेणेत्यादि . सर्वो ज्वरस्सन्तापस्वरूपत्वात् पित्तकार्यः . एवमतिसारोऽपि विट्सरणमृदुकोष्ठस्वरूपत्वात् पित्तकार्य एव . अतो ज्वरातिसारयोरेवादौ पित्तं जयेत् . पित्ते च जिते तदुभयाङ्गभूतानां गौरवादीनां कारणं श्लेष्मा जेयः तयोः पित्तश्लेष्मणोः क्षीणयोस्तत्क्षयप्रभावादेवाहस्सु यात्स्ववश्यं वायुर्वृद्धिंयात्यतस्स जेयः . अतः कारणात् सुश्रुतेन दोषजये एष पित्तादिर्वातान्तः क्रमः आश्रितः .

कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ।
यस्मादामाशयोत्क्लेशात् भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥

क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाश्रये स्थितान् ।
स्वाश्रयेषु प्रदुष्टानां स्थितैव ह्याशुकारिता ॥

विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैः दोषोद्रेकं यथाबलम् ।
भेषजं योजयेत्तत्तत् तन्त्रीकुर्यान्न तु क्रमम् ॥

प्रयोगश्शमयेद्व्याधिं योन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

अन्ये पुनराचार्यास्तयोरपी ज्वरातिसारयोः क्रमात्-कफपित्तानिलान् जेयानाहुः . अत्र च युक्तिं वदन्ति आद्येन पित्तादिना वातान्तेन क्रमेण भूयिष्ठमत्यर्थं तत्समुद्भवः ज्वरातिसारसमुद्भवः . कुतः आमाशयोत्क्लेशात्तयोः . आमाशयोत्क्लेशे च पित्तहरं शीतादिकमपथ्य-

मित्याहुर्मतानि . तत्रापि स्थितेष्वेवं स्वाश्रये स्थितान
सतः प्रवृद्धान् जयेत् . यतः स्वाश्रयेषु दुष्टानां ब-
लित्वादाशुकारिता स्थितैव . अथवा दोषाणां पूर्वोक्तै-
र्यथास्वं कर्मभिरुद्रेकं बलञ्च विज्ञाय भेषजं योजयेत् .
न तु तन्त्री तन्त्रज्ञःकर्म कुर्यात् . तथा य औषधा-
हारादियोजनारूपः प्रयोगः एकं व्याधिं शमयत्यन्यमुदी-
रयति च . असौ प्रयोगो न विशुद्धः . यस्त्वेकं
शमयेदन्यञ्च न कोपयेन् स शुद्धः .

क्रुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावादुभावपि ।
दोषा दोषात्मकत्वाच्च न समेपि परस्परम् ॥
शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ।
दृष्टा मिथश्च दोषेषु नातोन्योन्यं जयन्ति ते ॥
आरम्भकं विरोधेपि मिथो यद्यत् गुणत्रयम् ॥
विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा ।

ननु च सर्वरोगस्त्रिदोषज इत्युक्तं ते च दोषाः
परस्परविरुद्धाः . अथ कथमेकः क्रुद्धो द्वयोर्विरुद्धयो
स्सतोरशमनं नयति . तथा परस्परविरुद्धास्सन्तः क-
थं रोगाख्यमेकं कार्यं जनयितुं समर्था भवन्ति . अत
उत्तरद्वयमाह . क्रुद्धमित्यादि . द्विविधो सन्निपातः .
विषमदोषः समदोषश्च . तत्र विषमदोषे एकं क्रुद्धं जेतुं
शेषावबलत्वादुभावपि नालमपर्यासौ समेपि दोषा सन्निपा-
ते परस्परं जेतुं नालम् . कुतः दोषात्मकत्वात् . दो-
षाणां हि दुष्टीकरणं स्वभावः . न तु परस्परोपश
मः . अन्यच्चासाधारणो दोषाणां गुणः प्रायेण दुर्ल-
भः . येन विपरीतत्वात् . दोषोन्यं शमयति .
एतदेवाह . शीतद्रवेत्यादि शीतादयो हि गुणाः दो-
षाणां तुल्यास्सदृशा दृष्टाः . तथा च वातश्लेष्माणौ
शीतौ . पित्तश्लेष्माणौ द्रवौ . अतः शीतो गुणो
यथा वातस्य हेतुः श्लेष्मणोपि . द्रवो यथा पित्त-
स्य श्लेष्मणोऽपि एवमम्लो लवणश्च . कटुर्वातपित्तयोः .
आदिग्रहणाल्लघु वातपित्तयोः एवमन्यदप्यूह्यम् . तस्मा-
द्दोषाः परस्परगुणसादृश्येनावैपरीत्यादन्योन्यं परस्परं न ज-
यन्ति . सन्निपाते समं कुप्यन्तीत्यर्थः इति दोषा प-
रस्परं जेतुं नालम्. विरुद्धानां एककार्यजनकत्वे हेतुरु-
च्यते . आरम्भकमित्यादि . यथा परस्परविरुद्धम-
पि सत्वरजस्तम आख्यं गुणत्रयं युगपद्विश्वस्य सर्वस्य
कारणम् दृष्टम् . तद्वद्व्याधेरपि दोषत्रयं विज्ञेयम् .
अस्मिन् दोषोपक्रमप्रसंगे दोषाणां सामानां लक्षणं प्रती-
कारश्चोच्यते . वायुरित्यादि .

वायुरामान्वयस्सार्तिराध्मानकृद्सश्चरः ।
दुर्गन्धमासितं पित्तं कटुकं बहळं गुरुः ॥
आविलस्तन्तुमांस्त्यानःप्रलेपीपिच्छिलःकफः ।
विपर्यये तु पक्वत्वं तथा ताम्रं समेचकम् ॥
पीतश्चपित्तमच्छश्चश्लेष्माऽच्छःपिण्डितोऽथवा ।
विशदश्च सफेनश्च धवळो मधुरो रसे ॥
ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
अन्येदोषेभ्यएवातिदुष्टेऽभ्योन्योन्यमूर्च्छनात् ।
कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य संभवम् ॥
आमेन तेन संप्रक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥

तत्र वायुरामान्वयः सामः सार्तिस्सन् आध्मानकृ-
दसञ्चरश्च भवति . पित्तमामान्वयं दुर्गन्धित्वादिगुणयुक्तं
भवति . कफ आमान्वय आविलत्वादियुक्तः . आ-
विलो घनः . तन्तवो रज्जवः श्लेष्ममयाः यथोक्तस्व-
रूपविपर्यये तु वातादीनां पक्वत्वं निरामत्वं विज्ञेयम् .
पित्तश्लेष्मणोस्तु निरामयोर्विशेष उच्यते . पित्तं निरा-
मं ताम्रत्वादिगुणयुक्तम् . समेचकमनेकवर्णम् . श्ले-
ष्मा निराम अच्छो भवति . शुष्कत्वात् पिण्डितो वा
भवति . विशदत्वादिगुणयुक्तश्च . मधुरोऽतिशयेन .
ननु चाऽमं किमुच्यत आह . ऊष्मण इत्यादि . आ-
द्यं धातुमाहारसाराख्यं स्वस्योष्मणोऽग्नेरल्पत्वेनाऽपचितं दुष्ट-
मामाशयगतं सन्तं रसमाममित्याचार्याः प्रचक्षते . अ-
न्ये पुनराचार्या अन्यथा आमस्य संभवं वर्णयन्ति .
कथमित्याह . दोषेभ्य एव वातादिभ्योऽतिदुष्टेभ्योऽन्यो-
न्यं परस्परं सम्मूर्च्छनात् फेनवदामसंभवः . यथा को-

द्रवाख्येभ्यः शालिभ्यो देशकालापेक्षया विषसंभवः . तन्नैतदुक्तं भवति . यथा कोद्रवा एव विषं सम्पद्यन्ते . एवं दोषा अप्यतिदुष्टाः स्वेनैव भावेनामं सम्पद्यन्ते .

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत् ।
लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान्फलादामाद्रसानिव ॥
आयशस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।
पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्चपरिष्कृतान् ॥
शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ।
हन्त्याशुयुक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥
घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान पक्वाधानात् गुदेन तु ।
उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चाऽमान् वहतः स्वयम् ॥
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि कुर्वते ।
रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकानगदान्
प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन् निर्हरेत वा ॥

इति दोषोपक्रमणीयो नाम एकविंशोऽध्यायः

एवं भूतेनाऽमेन सम्पृक्तान्दोषान् धातुषु रसादिषु लीनान् सर्वदेहप्रविसृतान् व्याप्ताऽशेषकायान् अनुत्क्लिष्टांश्च न निर्हरेत् . उत्क्लेशः चलनम् . ते च दोषा दुर्निर्हरत्वाद्धितांराश्रयस्य शरीराख्यस्य निर्ह्रियमाणा दोषाय स्युः . दृष्टान्तो यथा आमात् फलान्निर्ह्रियमाणो रसो दुर्निर्हरत्वादाश्रयस्य फलाख्यस्य नाशाय भवति . एवं दोषा अपि . तस्मात्तांस्तथाविधान् पाचनादिभिः कृतसंस्कारान् यथासन्नं यथाबलञ्च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनैर्द्रव्यैश्शोधयेत् । ऊर्ध्वमासन्नान् वमनेन अध आसन्नान् विरेचनबस्तिभिश्च । शिर आश्रितांस्तद्विरेचनेनेति । प्रकृष्टबलान् तीक्ष्णैश्शोधनैः मध्यान् मध्यबलैःहीनान्मृदुभिरिति यथाबलम् । यथासन्नमिति स्वयं व्याकरोति . वक्त्रेण प्रयुक्तमौषधमामाशयादाशु मलान् हन्ति । घ्राणेन प्रयुक्तमूर्ध्वजत्रूत्थानाशु मलान् हन्ति . गुदेन प्रयुक्तं पक्वाशयादाशु मलान् हन्ति . सकलशरीरगाकर्षणेऽपि विशेषार्थमाशुग्रहणम् । तथोत्क्लिष्टानामान दोषानधोमार्गेणोर्ध्वमार्गेण वा स्वयमामान् वहतः औषधैर्धारयेत् . ते हि विधृतास्सन्तोऽतिस्थौल्यादिकान् रोगानुत्पादनीयाध्यायनिर्दिष्टान् गदान् कुर्वते । ते च भेषजद्वेषिणानुकम्प्या गदा अतिस्थौल्याग्निसदनत्वाद्युक्ताः । अतो विचारणस्य रोगोत्पत्तिहेतुत्वात् प्रागुपेक्षेत प्रवृत्तदोषानुगुण्येन हिताशनस्सन् यावदामक्षयस्तावत् स्तंभनं न योज्यम् । स्वयं प्रवृत्तत्वान्नापि शोधनमित्यर्थः । ततः स्तंभयेदिति प्राग्ग्रहणाल्लभ्यते . अथवा विबद्धानीषत्प्रवृत्तांस्तैस्तैः यथोक्तैर्यथायोग्यपाचनैः पाचयन् निर्हरेत ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामेकविंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सप्तविधाः खलु रोगा भवन्ति ।
सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ।
ते तु पृथग्द्विविधाः । तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः । कुष्ठार्शोमेहादयः । पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यभिचारात् कौब्जपैङ्गल्यकिलासादयोऽन्नरसजा दौहृदविमानजाश्च । जातजाः स्वापचारात् सन्तर्पणजा अपतर्पणजाश्च । पीडाकृताः क्षतभङ्गप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरमानसाश्च । कालजाः शीतादिकृता

ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च । प्रभावजा देवगुरूल्लंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशाचादयश्च । स्वभावजाः क्षुत्पिपासाज्वरादयः कालजा अकालजाश्च । तत्र कालजा रक्षणकृताः । अरक्षणजा अकालजाः । त एते समासतः पुनर्द्विविधा भवन्ति । प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च । तत्र रोगोत्पत्तिं प्रति प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टञ्चोद्दिश्याऽऽप्तोपदिष्टानां विहितानां प्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मान्तरातीतेन तु पूर्वम् । तत्तु पुनर्दैवाख्यमुक्तञ्च नियतानियतभेदेन प्राक् । तस्माद्दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः । विपरीता दैवजन्मानः । अल्पनिदाना महारुजाश्चोभयात्मकाः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये रोगविशेषानपेक्षया दोषाणामेवोपक्रम उक्तः . अस्मिंस्तु रोगाणां स्वरूपमुपक्रमञ्च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते . अथात इत्यादि . सहजत्वादिना भेदेन सप्तविधा रोगाः . ते तु सहजादयः . पृथक् प्रत्येकं द्विविधाः . पुंसा सह जातत्वात्सहजाः ते हि शुक्रार्तवदोषान्वयाः . शुक्रार्तवदुष्टिरन्वयो येषां ते तथोक्ताः . शुक्रदुष्टिः पितृजा आर्तवदुष्टिर्मातृजेति द्वैविध्यम् . ते तु कुष्ठादयः रक्तपित्तादीनां क्षिप्रकारित्वात् सहजत्वाऽसंभवः . गर्भजाः द्विविधाः . दुष्टाहाररसजा दौहृदविमाननजाश्च . ते हि कौब्ज्यादयो गर्भस्थस्य जनन्या मातुरपचारात् जायन्ते . दौहृदं प्रथमगर्भे मातुर्नानाविधाहारेच्छाविमाननं तस्याऽनिष्फलत्वं इष्टलाभ इति यावत् . जातजा ये जातस्य स्वापचाराज्जायन्ते न तु मातृपितृदोषेण . ते सन्तर्पणापतर्पणहेतुत्वेन द्विविधाः . पीडाकृताः ये दोषकोपेन विना आगन्तुपीडयैव जायन्ते ते च द्विविधाः . क्षतादयः शारीराः क्रोधादयो मानसाश्च . कालजा ये शीतादिकालवर्षहेतुकाः ते द्विविधाः व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च व्यापन्नजा ये शीतादिभिर्व्यापन्नेन दुष्टेन शाल्यादिना . जायन्ते असंरक्षणजा ये शीतादिभ्योऽरक्षितस्य तदुपजातात् . जायन्ते . प्रभावजा ये देवगुरूणां शापेन तदतिक्रमहेतुकेनाऽथर्वणाद्यभिचारेण जायन्ते . ते द्विविधाः . ज्वरादयः पिशाचादयश्च . आदिग्रहणं भूतग्रामोपलक्षणार्थम् . स्वभावजा ये स्वभावेनैव पुरुषस्य जायन्ते . क्षुत्पिपासादयः . ज्वरस्तु जन्मान्तयोर्मोहमय इति वक्ष्यते . ते तु द्विविधाः . कालजा अकालजाश्च . कालजाः तन्निमित्ताः . विपरीता अकालजाः त एतेऽनन्तरोक्तास्सर्वे संक्षेपेण द्विविधाः . प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च . तत्र प्रत्युत्पन्नं नाम कर्म यदनेनैव रोगभोक्तृशरीरेण क्रियते . तच्च दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्य यदाऽऽप्तेन कर्तव्यतयोपदिष्टं तस्याऽननुष्ठानं तत्प्रतिविरुद्धस्यानुष्ठानं वा . पूर्वं कर्म यज्जन्मान्तरातीतेन शरीरेण कृतमिह फलदायि तच्च पूर्वं विरुद्धाशनज्ञानीये दैवपर्यायेण नियतानियत द्वैविध्येनोक्तम् . तस्माद्दैवं स्थितं रोगाः स्वयं दृष्टेनाऽपथ्याहारादिना हेतुना जायन्ते . ते प्रत्युत्पन्नकर्मजा इति विज्ञेयाः . एतद्विपरीता येषां हेतुर्न दृष्ट उत्पन्नाश्च ते दैवजन्मानो ज्ञेयाः . ये तु स्वल्पेन हेतुना निदानेन जाता महारुजश्च ते दैवप्रत्युत्पन्नोभयात्मका ज्ञेयाः . समासग्रहणादुभयात्मकत्वाच्च तृतीयेऽराशिर्न दोषाय .

तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः । सत्येव विपक्षशीलनेऽनिष्टकर्मक्षयात् दविकानम् । दोषकर्मक्षयादन्येषाम् । अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयन्ति । तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते । एवञ्चाहुः यदि स्वयं कृतादेव रोगः कार्यनिवृत्तिः स्यात् । न दृष्टपुरुषान्तरकृतात् । किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात्तोषरोषौ प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपद्यते । एवमेते व्याधयो द्विविधाः

सन्तः त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोषवन्तो भूयः सप्तविधाः ।

तत्र पूर्वेषां प्रत्युत्पन्नकर्मजानां रोगाणां यथास्वं प्रतिपक्षस्य हेतुव्याधिविपरीतस्य औषधादेः सेवनात् प्रशमो भवति । दैवजानां तु रोगाणां यथास्वं प्रतिपक्षशीलनेन सत्यपि पूर्वकृतानिष्टकर्मक्षयादुपशम इति संबन्धः । अनेनैवानुभवजानामपथ्यहेतुकदोषस्य पूर्वकर्मणश्च क्षयादुपशमो भवतीति बोध्यः । अन्ये पुनराचार्याः परेण शत्रुणा कृतेनाऽपि कृतं कर्माभिचारादि प्रत्युत्पन्नमितिवर्णयन्ति । तच्च परकृतं कर्म पराभिसंस्कारशब्देन पर्यायेणाचक्षते । एवञ्च ते आचार्या रोगोत्पत्तिकारणत्वेन परकृतस्योत्पत्तिमाहुः । कथमित्याह । यदि स्वयं कृतादेव कर्मणः फलाख्यकार्यनिर्वृत्तिः स्यात् . खड्गशस्त्रादिपुरुषान्तरकृतात् न स्यात् . ततश्च विद्वान् पण्डितोऽपि किमिति पराचरिते तदुपकारे सुखानुरागाल्लोकं प्रतिकर्तव्यमुचितं वा प्रतिपद्यते . तथा किमिति पराचरिते तदपकारे दुःखानुरोधाल्लोकं प्रतिकर्तव्यमुचितं वा प्रतिपद्यते . तस्मादन्यकृतात् कर्मणः श्येनादेरन्यतरस्य फलयोग इत्यनुमीयते . एवं परकृतकर्मणो व्याधिकारणत्वानुरोधात् त्रिविधाः सन्तः त्रिविधा जायन्ते ते च व्याधयो दोषवन्तस्सन्तो दोषाणां पृथक्संसर्गसन्निपातभेदेन भूयः सप्तविधा भवन्ति .

सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतिकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यक् भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुस्संस्कारापरिक्षये जातोपि वा सद्यवेदनतां प्रतिपद्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भिनत्त्यकाण्डे । स्वयमपि च दैवान्निदानाल्पतया वा निवर्तमानाः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलम्भादाशुतरमपरिक्लिष्टस्य चाऽपगच्छति । अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतस्याऽवकाशमेव न लभते व्याधिः ।

तस्मान्न कस्याञ्चिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोः तुल्यदर्शी स्यात्

अयञ्च सकलो रोगसमूहः प्रतीकारवान् सप्रतिक्रियः . स च प्रतिक्रिया आयुर्वेदोपदेशेन विना न भवतीति रोगसमूहप्रतीकार आयुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते . कुतः आह . य आमयो नियतेन हेतुना जायते . स तथाविध आमयस्सम्यक् . भिषगादेशानुष्ठानाद्धेतोः येषोपात्तायुस्संस्कारापरिक्षये सति हेतुमेव न लभते . जातोऽपि वा सद्यवेदनतां प्रतिपद्यते . अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्वरोग अकाले नाशयति . ननु च केचिद्रोगाः स्वयं निवर्त्तमाना दृष्टाः तत्र किमायुर्वेदोपदेशेनेति . आह . स्वयमपीत्यादि . दैवात् कर्मबलात् निदानाल्पतया वा निवर्तमानोऽप्यायुर्वेदोपादिष्टषोडशगुणक्रियोपलम्भादपरिक्लिष्टस्यैवाशुतरमपगच्छति रोगः . यत्राऽप्यनियतफलदायि दैवं तत्राऽप्यायुर्वेदोपदेशाद्धिताभ्यासरतस्य पुरुषस्य व्याधिरवकाशमेव न लभते . तस्मादात्मवता न कस्याञ्चिदवस्थायां हितेऽहिते च समदर्शिना भवितव्यम् . पुनश्च व्याधयो मृद्वादिभेदेन त्रिविधाः . सुबोधम् . ते च पुना रोगाः प्राग्द्वितीयेऽध्याये सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधा उद्दिष्टा इति व्याधीनामनेकविधत्वमुक्त्वा द्वैविध्यमुच्यते . अनन्तरोक्तेन प्रकारेण बहुशो भिद्यमाना व्याधयो निजत्वमागन्तुत्वञ्च न व्यभिचरन्ति . केचिन्निजाः केचिदागन्तव इति यावत् .

तत्र निजास्तु दोषोत्थाः । तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो व्यथाभिनिर्वर्तते । बाह्यहेतुजास्त्वागन्तवः तेषु प्रहारेण व्यथा पूर्वमुपजायते ततो दोषवैषम्यम् । दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रवर्द्धते च । एवञ्च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबन्धः केवलं पौर्वापर्ये विशेषः । तस्मादेकाकारा एव रोगाः रुक्सामान्याद्बलवद्भेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामवेदनाप्रभावोपक्र-

मविशेषात् । ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते । असङ्ख्येयत्वाच्च दोषलिंगैरेव रोगानुपक्रमं च विभजेत् ।

तत्र निजा ये वातादिदोषत्रयोत्थाः तेषु स्वैः स्वैः हेतुभिः पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते । तैस्तैर्वातादिभिर्व्यथाऽभिनिवर्तते । आगन्तवो बाह्यहेतुजाः । तेषु प्रहारेण शस्त्रप्रहारादिना हेतुना पूर्वं व्यथा जायते । ततश्च तत एव दोषवैषम्यम् । तेन च दोषवैषम्येण पुनर्बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रवर्द्धते च । तस्मात् सर्वे रोगा रुक्सामान्यानुगतत्वादेकाकाराः । अथवा प्रत्येकं समुत्थानादिविशेषवैचित्र्यादसंख्यभेदाः एकोपि ज्वरादिसमुत्थानादिभेदविशेषादनेकविकारतां यातीत्यर्थः । समुत्थानं निदानम् । स्थानं देहदेशः । संस्थानं लक्षणम् . वर्णं पाण्डुपीतादिः नाम ज्वरादि . वेदनाः शूलादयः । प्रभावो व्याधिशक्तिः . उपक्रमश्चिकित्सा . एतावता हि सर्वे ज्वराः परस्परव्यावृत्ताः सम्पद्यन्ते . अत एव व्याधीनामसंख्यत्वम् . तत्र च ये स्थूला व्याधयः ते यथास्वमध्यायेषु निदानचिकित्सितेषूपदेक्ष्यन्ते . ये तु सूक्ष्मास्ते असंख्येयत्वात् प्रतिपदं वक्तुमशक्याः . अतः तान् वातादिलक्षणैरेऽवेदन्तयाध्यवसेत् . ज्ञातस्वरूपाणां वातादिविशेषणैवोपक्रमञ्च विभजेत् . कुत एवमित्याह . दोषा एवेत्यादि .

दोषा एव हि सर्वरोगैककारणम् । यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां च्छायां नाऽतिवर्तते । यथा वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमप्यातिरिच्य वर्तते । तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति । यथा च विद्युद्वर्षादयो नभासि भवान्ति न त्ववश्यं निमित्तस्त्ववश्यमपि । तरंगबुद्बुदादयश्चांभासि तथा दोषेषु रोगाः ।

सर्वेषां रोगाणां वातादय एव दोषा एकमेव कारणम् . न हि दोषेण विना काचिदपि रोगा दृश्यन्ते . दृष्टान्तो यथा शकुनिः सरिद्वनोदधिविमानादिषु पतन् सर्वमपि दिवसं पर्यटन्नपि विना स्वच्छायया न दृश्यते . तद्वद्देशकालभेदेपि रोगा दोषेण . यथेत्यादिना . सर्वरोगाणां सर्वदोषकारणत्वोक्तौ दृष्टान्तः . यथा कृत्स्नं निरवशेषं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं पुरुषादि . गुणत्रयं सत्वरजस्तम आख्यमपि अतिरिच्य न वर्तते . तद्वदिदमपि ज्वराद्याख्यं विकारजातं दोषत्रयमप्यतिरिच्य न वर्तते . ननु च दोषाश्शरीरे नित्यं सन्निहिताः तत् कथं कदाचिद्रोगोत्पत्तिरित्याह . यथा चेत्यादि . यथा यद्यपि विद्युद्वर्षेन्द्रचापादयो नभसि भवन्ति . तथाऽपि नावश्यं विनैव निमित्तेन भवन्ति . निमित्तेन त्वत्र संयोगादिनाऽवश्यं भवन्ति एवं तरङ्गादयश्चाम्भसितद्वद्दोषेषु नभःप्रभृतिषु विद्युदादिप्रख्या रोगा असात्म्यादिनिमित्तमाश्रित्य भवन्ति . नाऽनिमित्तेन .

त्रिविधन्तु निमित्तमेषामसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च । ते पुनः प्रत्येकमतियोगाऽयोगमिथ्यायोगभेदात् त्रिधा भिद्यन्ते । तत्र यथास्वं चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः । अल्पशो नैव वा संसर्गस्त्वयोगः । सूक्ष्माातिदूरान्तिकस्थातिभास्वत्भैरवाप्रियविकृतादिदर्शनम् । द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणम् । पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्रप्रतिकूलाद्याघ्राणम् । स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपथ्यानां रसानामभ्यवहारः तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनाश्च स्पृश्यानामयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः ।

एतदेवाह त्रिविधमीत्यादि . एषां दोषाणां त्रिविधं निमित्तम् . किमित्याह असात्म्येत्यादिना . एतच्चाऽसात्म्यादि त्रयं प्रत्येकं हीनाति मिथ्यायोगभेदेन त्रिधा भिद्यते . तत्र इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां रूपादयो विषया इन्द्रियार्थाः . एतदेवाह यथास्वमित्यादिना .

चक्षुरादीनां स्वैस्स्वैरूपादिभिरर्थैरत्यर्थं संयोग इन्द्रियार्थातियोगः. एवं स्वेन विषयेन इन्द्रियस्य स्वल्पः संयोगो नैव वा संयोगोऽयोगः . सूक्ष्मादिदर्शनं चक्षुषो मिथ्यायोगः . सूक्ष्मं सूक्ष्ममाकारं . दूरे तिष्ठतीति दूरस्थम् . अन्तिके निकटे तिष्ठतीत्यान्तिकस्थं . अतिभास्वरमतिदीप्तिमत् . भैरवं भीषणम् . आदिग्रहणं सर्वत्र प्राकृताद्रूपादेर्विपरीतग्रहणार्थम् . द्विष्टात्युच्चादिशब्दश्रवणं श्रोत्रमिथ्यायोगः . भीषणो भयावहः . पूत्यादिगन्धघ्राणं घ्राणमिथ्यायोगः . तीक्ष्णमुद्वेगकृत् . उग्रं स्वरूपेणोत्कटं . प्रतिकूलमप्रियम् . रसनामिथ्यायोगो यः स्वभावसंयोगभावनाभाजनमात्रादिभिराहारस्य नानाविधकल्पनाविशेषहेतुभिरपथ्यानां रसानामभ्यवहारः . स्पर्शनमिथ्यायोगो यत् स्नानादीनां स्पृश्यानामयथावद्वैपरीत्येन सेवनमशुच्यादीनां स्पर्शश्च . इतीन्द्रियार्थानां मिथ्यायोगः .

कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः । तत्र कायादिकर्मणोतिप्रवृत्तिरतियोगः । अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः । वेगोदीरणधारणविषमाङ्गचेष्टनस्खलनकण्डूयनप्रहारप्राणायामादि । तथा क्षुत्पिपासाऽर्धभुक्तभाषणादि । भयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि । दशविधं चाऽकुशलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः । परिणामः काल उच्यते । सोऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्त्रिधा । तत्राऽतिमात्रस्वलक्षणः कालोऽतियोगः । हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः । विपरीतो मिथ्यायोगः । त एतेऽतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः । सर्वो वा प्रज्ञापराध एवाऽयं यदेषामविवर्जनम् । अर्थकर्मकालाः पुनःसम्यग्योगेनोपशयात् भूयिष्ठं स्वास्थ्यहेतवः । तत्राऽपि रसवर्ज्या विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्तेऽनुगृह्णन्ति च । शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं अपि च ।

प्रज्ञापराधः किमुच्यत आह कायेत्यादिना . कायादिभेदेन त्रिविधं कर्म . तदुभयलोकाहितं सत् प्रज्ञापराधशब्देनोच्यते . तत्र कायवाङ्मनसां स्वे स्वे धावनभाषणचिन्तनादिके कर्मण्यतिप्रवृत्तिः प्रज्ञापराधाख्यं कर्माऽतियोगः एवं स्वल्प नैव वा संयोगोऽयोगः . वेगोदीरणादिकर्म यथास्वं कायादिभेदेन प्रज्ञापराधो मिथ्यायोगः . तत्र वेगोदीरणादिप्राणायामान्तं क्षुदादिभाषणान्तं भयाद्यकुशलान्तं यथासंख्येन कायवाङ्मनसां मिथ्यायोग इति यथास्वशब्दार्थः . भाषणशब्दस्य क्षुत्पिपासार्धभुक्तशब्दत्रयेण समासः . दशविधं हिंसादिकर्म यथास्वं यथास्वीयं कायादीनां मिथ्यायोगः . तत्र हिंसा चौर्यमगम्यागमनं कायिकम् . पैशून्यं परुषमसत्यं संभिन्नालापमिति वाचिकम् . व्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययमिति मानसम् . इति यथास्वशब्दात् प्रविभागः . हिंसादयः . पूर्वं व्याख्याताः . परिणामः किमुच्यत आह . परिणामः . काल उच्यते . तत्रकालः शीतादिभेदेन त्रिविधः तस्य कालस्य यथास्वं लक्षणं ग्रीष्मादरौष्ण्याद्यतिमात्रं यदा भवन्ति तदा कालातियोगः . उष्णादौ काले हीनोष्णादित्वं हीनयोगः . तथा उष्णेकाले औष्ण्यस्य स्वलक्षणस्य विपरीतं शीतं यदा भवति तदा कालमिथ्यायोगः . एतेषां त्रयाणामतियोगादीनामनुपशयः देहासुखकारित्वं लक्षणम् . अथवा यदेतत् सर्वेषा मिन्द्रियातियोगादीनामपि वर्जनं तत्सर्वं प्रज्ञापराध एव भवति . अर्थादीनां सम्यग्योगेन देहसुखावहत्वात् स्वास्थ्यहेतुत्वं . तत्राऽपि मध्ये अर्थादिषु रसवर्ज्याश्चत्वारो विषया यथास्वं स्वामिन्द्रियमेवाऽतियोगादिभिर्बाधन्ते . सम्यग्योगेनेन्द्रियमेवाऽनुगृह्णन्ति . शेषा रसकालकर्मादय अतियोगादिभिस्सर्वं देहं बाधन्ते . सम्यग्योगेन चाऽनुगृह्णन्ति . रसस्य द्रव्यसहितस्योपयोगात्सर्वदेहानुग्रहः . अपि चेतिप्रासङ्गिकार्थोक्तिसमुच्चये .

सर्वभावानां भावाभावौ नान्तरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भा-

वाभावविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषात् नाऽन्योन्यमनुबध्नन्तीषद्वानुबध्नन्त्यबला वा न तदाऽभिनिर्वर्त्तन्ते व्याधयश्चिराद्वाऽभिनिर्वर्तन्ते तनवो वा भवन्त्यसम्पूर्णलिंगा वा । विपर्यये तु विपरीताः ।

सर्वभावानां बाह्याध्यात्मिकानां भावाभावौ नान्तरेण योगातियोगादीनव्यवस्येत् . भावश्चाऽभावश्च भावाभावौ . योगश्चाऽतियोगादयश्च योगातियोगादयः . तेनैतदुक्तं भवति . सर्वभावानां देशकालक्रियादिसम्यग्योगेन भावः . तथा देशकालक्रियात्यतियोगादिभिस्सर्वभावानामभाव इति . अभावोऽनुत्पत्तिर्विनाशश्च . एवं सामान्ये स्थिते विकाराणां पुनर्ज्वरादीनां भावाभावविशेषा निदानादिविशेषात् भवन्ति . यदेत्यादिना एतदेव विवृणोति . एते निदानदोषदूष्या यदा परस्परमनुबन्धं गृह्णन्ति ईषद्वा गृह्णन्ति . स्वल्पबला वा भवन्ति न तदा व्याधयोऽभिनिर्वर्तन्ते . अथवा चिराभिर्वर्तन्ते निवृत्ताश्च तनवः स्तोकरुजा वा असम्पूर्णलक्षणा वा भवन्ति . एतद्विपर्यये विपरीतास्तेनैतदुक्तं भवति . यदैतानि त्रीणि निदानादीनि परस्परमनुबध्नन्ते बहुलानि वा भवन्ति तदा हि निर्वर्तन्ते व्याधयः आशु च घनास्सम्पूर्णलिंगाश्च .

त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यमध्याभ्यन्तराः तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् च । स पुनश्शाखाख्यः । तदाश्रयाः गण्डपिटकालज्यपचीचर्मकीलार्बुदाधिमांसम - शव्यङ्गादयो बहिर्भागाश्च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रध्यादयः । मध्यो मूर्द्धहृदयबस्त्यादीनि मर्माण्यस्थिसन्धयः । तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुसिराकण्डरादयः तदाश्रयाः । पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसन्धि - शूलगुदभ्रंशादयो मूर्द्धादिरोगाश्च । आभ्यन्तरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयादाश्रयः कोष्ठोऽन्तरिति पर्यायाः । तदाश्रया ज्वरातीसारछर्द्यलसकविषूचिकाश्वासकासहिध्माऽनाहोदरप्लीहाद - योऽन्तर्भागाश्च विसर्पशोफार्शोविद्रधिगुल्मादयः ।

एते च व्याधयो न विनाऽऽश्रयविशेषेण भवन्तीत्यत उच्यते . त्रय इत्यादि . एषां रोगाणां बाह्यादयः त्रयो मार्गाः . चकारः प्रसक्तवक्तव्यसमुच्चये . तत्र रक्तादयः षट् धातवः त्वक् च बाह्यो रोगमार्गः स च शाखाशब्दवाच्यः तदाश्रया बाह्याश्रया गण्डादयः तथा ये शोफादयः स्वेष्वध्यायेषु बहिर्भागा उक्ताः तेऽपि बाह्याश्रयाः . मूर्द्धादीनि मर्माण्यस्थिसन्धयोऽस्थिसन्ध्याश्रयश्च स्नाय्वादयो मध्यो रोगमार्गः . तदाश्रयाः पक्षवधादयः . आभ्यन्तरपर्याया महास्रोत आदयः षडेतत्र पर्यायोक्तार्थं तदाश्रया ज्वरादयः अन्तर्भागाश्च शोफादयः तदाश्रयाः कोष्ठाश्रया इति यावत् .

ते च रोगाः स्वप्रधाना भवन्त्यन्यपरिवारा वा क्रमादनुबन्ध्यनुबन्धाख्याः । तत्राऽऽद्याः स्वतन्त्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं समुत्थानोपशयाश्च । इतरे तु तद्विपरीताः तद्वच्च दोषा अपि । तत्रान्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः । पुरोगामिनोऽनुगामिनश्च । तेष्वाद्याः पूर्वरूपसंज्ञाः । उपद्रवास्त्वितरे । तान्यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्षयेत् । प्रधानप्रशमे च प्रशमो भवति तेषामनुपशाम्यतो वा पश्चात्तानुपक्रमेत् । त्वरितं वा बलवन्तमुपद्रवं प्रधानविरोधेन । स हि पीडाकरतरो भवति व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात् प्रमेहपिटकादिवत् । तथाऽन्यः प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुः भवति । यथा ज्व-

रो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य । तौ कासश्वासस्य । प्लीहा जठरस्य । तस्त्वयथोः । अर्शांसि गुल्मोदरातीसारग्रहणीनां । प्रतिश्यायः कासज्वरयोः । तौ क्षयस्य । क्षयः शोषस्य । एकश्चाऽपचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः बहूनां च तथा बहवः तद्वदेकं लिंगम् । एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः तथा स एवाऽन्यस्य प्रकोपे । तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत ।

ते च व्याधयः कदाचित् स्वप्रधाना भवन्ति कदाचिदन्यव्याधिपरिवाराः । तत्र स्वप्रधानस्याऽनुबन्धील्याख्यायोग्यतयाऽन्यपरिवारस्याऽनुबन्ध इत्याख्येति क्रमार्थः । तत्र ये स्पष्टलक्षणा व्याधयः यथाऽभीधानेदानोपशयाश्चाऽथाः स्वप्रधाना ज्ञेयाः एतद्विपरीता इतरे । एतदुक्तं भवति । येऽन्यव्याधिपारतन्त्र्योत्पन्ना अस्पष्टलक्षणाः परायत्तनिदानोपशमाश्चाऽन्यपरिवारा इति । एतननैव प्रकारेण दोषा वातादयोऽपि स्वतन्त्रपरतन्त्रा ज्ञेयाः । तत्र येऽन्यपरिवारा व्याधयस्तेऽपि द्विविधाः । कदाचिद्वितीयस्य व्याधेः पुरोगामिनो भवन्ति । कदाचिदनुगामिनः । तत्र पुरोगामिनः पूर्वरूपसंज्ञाः यथा ज्वरस्याऽऽलस्यादयः । इतरेऽनुगामिन उपद्रवसंज्ञाः यथा तस्यैव श्वासादयः । तांश्चाऽन्यपरिवारान् यथायथं निदानशारीरादिषु वक्ष्यमाणानुपलक्षयेत् । तेषां चाऽन्यपरिवाराणा प्रधानप्रशमे सति प्रशमो भवति । अथवा बद्धमूलत्वात् प्रधानप्रशमेऽप्यनुपशाम्यतः प्रधानादुत्तरकालमुपक्रमेत । यतः कालक्षेपेण प्रधानव्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वात् स बलवान् पीडाकरतरो भवति यथा प्रमेहे शराविकाद्याः पिटकाः । तथाऽन्यो रोगः प्रधान एव प्रधानस्य हेतुर्भवति यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य । तत्र हि रोगस्वरूपादेव ज्वरसन्तापलक्षणाद्रक्तपित्तहेतोर्दोषस्य कोपः । अत एव रोगो रोगकारणम् । शेषं सुबोधम् । क्षयो धातुक्षयः । शोषो राजयक्ष्मा । एकादश रोगसमूहः । तथा एको अपचार एकस्यैव व्याधेः कारणतां याति । तथाऽन्यो बहूनाम् । बहवस्तद्वत् एकं बहूनां लक्षणं भवति । तथा य एवैकस्य व्याधेः प्रशमेऽभ्युपायः स एवाऽन्यस्य प्रकोपे । तस्मात्तान्यथोक्तान् सम्यगिदन्तया आगमादिभिश्चतुर्भिः परीक्षेताऽवहितस्सन् सामान्यं परित्यज्य विशेषकाष्ठामधिरोहेत् ।

तत्रागमतो रोगमेवमेवं प्रकोपनमेवं योनिमेवमधिष्ठानमेवमात्मानमेवं वेदनमेवं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शमेवं पूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवं नामानम् । तस्मिन्निियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिः अन्यथा निवृत्तिः । प्रत्यक्षतस्त्वाऽऽतुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छाया-विण्मूत्रछर्दिताधिक्यमान्त्रकूजनमंगुल्यादिषु सन्धिषु स्फुटनं देहशकृद्व्रणादिगन्धं सुप्तशीतोष्णस्तंभनसंस्पन्दश्लक्ष्णखरस्पर्शश्च । प्रकृतिविकृतियुक्तमास्यरसन्तु प्रश्नेन तथा सुछर्दनदुच्छर्दनत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्राद्दिष्टेष्टसुखदुःखानि च । तथा वयः प्रत्यक्षेण च । अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यम् । मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यम् । तथाऽग्निं जरणशक्त्या । बलं व्यायामशक्त्या । गूढलिंगं व्याधिमुपशयाऽनुपशयतः । दोषप्रमाणमपचारविशेषेणायुषः क्षयं रिष्टैः । प्रकृतिसत्वसारसात्म्यबलाननुशीलनेनेति । भवति चात्र ।

तत्रागम आयुर्वेदोपदेशः । तेनागमेनैकैकं रोगमेवं प्रकोपनमित्यादिना परीक्षेत । यथा शास्त्रे कस्य रोगस्य किं प्रकोपनमुक्तमस्मिंश्चाऽऽतुरे किमस्तीति । प्रकोपनमाहारादि । योनिः कारणं वातादि । आत्मा स्वरूपमधिष्ठानमाश्रयः । वेदना रुजा । रूपादयः प्रसिद्धाः । उदर्को व्याधेः फलम् । प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णादिकं परीक्षेत । तत्र वर्णादि-

कं दर्शनेन . आन्त्रकूजनादिकं श्रोत्रेण . शीतादिकं स्पर्शं प्राकृतं वैकृतञ्च स्पर्शेन । आस्यरसं मुच्छर्दनत्वादिकञ्च प्रश्नेन . जन्मदेशकालाहारमातापित्रादिविशेषञ्च . वयः प्रश्नेन प्रत्यक्षेणच . जन्मदिवसदर्शनादिच . अनुमानादिकमनुशीलनान्तं सुबोधम् . अपसर्पणमपहाय गमनम् . उपसर्पणमभिमुखगमनम् . अपचारोऽपथ्यविशेषः तस्याऽल्पत्वबहुत्वेन दोषस्याऽल्पत्वबहुत्वं कल्पयेत् . प्रकृतिर्वातादिकृता . सत्वं प्रसिद्धम् . सात्म्यमुचितम् . भवति चाऽत्रेतिपद्यबन्धे तन्त्ररीतिः .

ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाऽविशति योगिवत् ।
आतुरस्याऽन्तरात्मानंनसरोगांश्चिकित्सति ॥
द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ ।
तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्वदेहबलाश्रयात् ॥
लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिरतोन्यथा ।
बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥
ततोल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ।
पथ्यंविपर्ययेयुञ्जन्प्राणान्मुष्णातिरोगिणाम् ॥
ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्नेऽज्ञे ये प्रवर्तते ।
बुभुत्सेतभिषक्तस्मात्तत्वंतन्त्रानुशीलनात् ॥
अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
न जातु स्खलति प्राज्ञो विषमेपि क्रियापथे ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं
निजस्तथाऽगन्तुमतिप्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिञ्च सम्यक्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥

इति रोगभेदीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

ज्ञानसहिता बुद्धिः ज्ञानबुद्धिः . सैव पदार्थदर्शनहेतुत्वात् प्रदीपं तेन ज्ञानबुद्धिप्रदीपेनाऽतुरस्य तमोग्रहभूतमन्तरात्मानं योगिवद्यो नाविशति स रोगान् न चिकित्सति . चिकित्सितुं न शक्नोतीत्यर्थः . द्वाविमावित्यादिना आतुरस्वरूपस्य दुर्विज्ञेयत्वं प्रकाशयति . द्वाविमावातुरौ व्याधिस्वरूपस्याऽप्रकाशकौ . एतयोः स्थितस्य व्याधेः स्वरूपं ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः कौ तावित्याह . तद्यथा एको व्याधितो गुरुव्याधिस्सन् सत्वदेहबलाधिक्यात् लघुव्याधिवदाभाति . तत्र हि यो बालिशः स्वल्पज्ञः स बाह्यावयवमात्रं दृष्ट्वा स्वरूपज्ञाने मुह्यति . ततो मूढस्सन्नल्पमात्रमल्पवीर्यं वापथ्यं विपरीते गुरुव्याधौ प्रयुञ्जानो वैद्यो रोगिणां प्राणान्मुष्णाति . अतोथवा विपरीतं बहुमात्रं बहुवीर्यं वापथ्यं विपरीते लघुव्याधौ युञ्जानः प्राणान्मुष्णातीत्यर्थः . तथा भिषग्वैद्यः तन्त्रानुशीलनेन व्याधेस्तत्वं बुभुत्सेत बोद्धुमिच्छेदित्यर्थः . यतो ज्ञानांशेन स्वल्पेन ज्ञानेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानप्रवर्तते . नह्येकेन ज्ञातेनान्यदज्ञातं ज्ञातं भवति . यस्तु प्राज्ञः शास्त्रे कर्मणि चाऽभियुक्तः स विषमे दुरवगाहे चिकित्सामार्गे न स्खलति . किं कृत्वा सर्वथा सर्वेणप्रकारेण सर्वमातुरगतमालोच्य . एवं हि यतो दृश्यते . निजं विकारमतिप्रवृद्ध आगन्तुरन्वेति . आगन्तुमतिप्रवृद्धो निजः अन्वेति . स्वरूपं त्यक्त्वा तदानुगुण्येन वर्तत इत्यर्थः . तत्र त्वनुबन्धं स्वरूपञ्च व्याधीनामिदन्तया ज्ञात्वा पश्चाच्चिकित्सार्थं कर्म समारभेत .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां-
द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो भेषजावचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

भेषजमवचारयन् प्रागेवतावदेवमातुरं परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातस्संवृद्धो व्याधितो वा कस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावत् बलमेवंविधं सत्वमेवंविधं सात्म्यमियं भक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति । प्राग्ग्रहणेन केनवा निदानविशेषेणाऽस्यकुपितो दोषः । दोषस्य ह्येकस्याऽपि बहवः प्रकोपे हेतवः । तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुध्वा भिषग्दोषमेवमवगमयेत । तद्यथा । किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये सम्पद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः । तदनन्तरञ्चोपलभेत । मृदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथन्निदानमासेवितम् । एकरूपस्यापि हि हेतोः मृद्वादिविभागेन पृथक् समवेतानाञ्च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषाद्व्याधेर्बलाबलविशेषः । तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्वं व्यवस्येत । नत्वेवं सर्वत्र ।

अनन्तरोक्तेन प्रकारेणाधिगते रोगे तदुपक्रमार्थं भेषजावचरणपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः . अथात इत्यादि . तत्र भेषजावचरणप्रसङ्गे कस्मिन् देशे जात इत्यादिना प्रथममातुरं परीक्षेत . एतच्च प्रायो भवत्वेन परीक्षेत . अन्यथा सर्वस्यापि आहारादेस्सर्वत्र संभवादनवस्थाप्रसंगः . भक्तिस्सातत्यानुष्ठानम् . सुबोधम् . एवं हि दोषकारणं ज्ञात्वा स्वकारणप्रतिपक्षमौषधमुपयुज्यमानमाशु सिद्धये सम्पद्यते . तत्र लक्षणानि यथा . वातस्य रूक्षत्वादीनि . कर्म श्वासोच्छ्वासादि . तत्र मधुराम्ललवणाः कटुतिक्तकषायाश्च यथासंख्येन परस्परप्रतिपक्षाः . अनन्तरोक्तेन प्रकारेण परीक्षिते पश्चान्मृद्वादिभेदेन व्याधिमुपलभेत . कथं एकरूपतया व्याधिहेतोः कुत्र कीदृशेन मृद्वादिना विभागेन निदानमासेवितमिति . तत्र मृदुशक्तिना निदानेन मृदुर्व्याधिर्भवति . एवं मध्यशक्तिना मध्यः . अधिकेनाऽधिक इति . तथा दोषाणां वातादीनां पृथग्भूतानां मिश्राणां वा नानाविधेनांशांशबलविशेषेण व्याधीनां बलाबलविशेषः . यदि दोषा बलवत्त्वेन कल्पिताः ततः तत्कार्यमपि व्याधिर्बलवानिति विज्ञेयः . तथा तेष्वबलेषु स्वल्पबलः . तत्र सर्वे रोगाः पूर्वं त्रिदोषजा उक्ताः - तदुपक्रमणानि च भेषजानि सर्वरसानि . तथाविधेष्वनेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु परस्परं रसदोषांशप्रभावमभिसमीक्ष्य व्याधेरौषधस्य च प्रभावमध्यवस्येत् . तेनैतदुक्तं भवति . व्याधेर्दोषबलं भेषजस्य च दोषोपशमनसमर्थमन्यतमरसादिप्रभावमभिसमीक्ष्य केन रसाद्यंशकेन कस्मिन् दोषांशे अस्मिन् व्याधाविदं भेषजमिति कृत्वा व्याधेर्भेषजस्य च उपक्रम्योपक्रमाख्यं तत्वमध्यवस्येत् नचैषामंशांशविकल्पना सर्वस्मिन् व्याधौ सर्वस्मिंश्च भेषजे विज्ञेया . कुत एतदाह .

न हि विषमविकृतिसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानाञ्चान्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमाने -

न समुदायप्रभावतत्वमध्यवासितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्रभावतत्वमवगच्छेत् । तथा कस्य धामाऽधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् । प्रविसृतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातङ्कायाधितिष्ठन् मूर्द्धादीन् वा दुस्तरो भवति । ततश्च स्थानविशेषेण भेषजविशेषः पर्येषितव्यः ।

नहीत्यादि . यस्माद्विकृत्या वैषम्येण च संयुक्तानां नानारूपाणां परस्परोपगृहीतानां परस्परेण कृतपारतन्त्र्याणां परस्परेण चैवोपहतानामापादितविकृतीनामन्यैश्च देशकालादिविकल्पनैर्विकल्पितानां भावानामवयवप्रभावतत्वेनैवसमुदायप्रभावतत्वमध्यवसितुं न शक्यते . द्रव्यस्य संयोगसंस्कारकालादिभिर्विकृते दूरीकृतस्वरूपत्वात् तस्मात्तथाविधे यथोक्तलक्षणे समुदायप्रभावतत्वमुपलभ्य व्याध्यौषधयोः प्रभावतत्त्वमवगच्छेत् . यत्र तूक्तलक्षणविपरीतो भावानां समुदायस्तत्रावयवप्रभावत एवाध्यवसितुं युक्तः . संयोगादिविशेषेपि तथाविधाया द्रव्यस्वरूपगुणैर्वीर्यस्वसम्पादिन्या विकृतेरभावादिति . तथेदमपि निरूपयेत् । कस्य दोषस्य धाम स्थानमधिष्ठायाऽयं कुपितोऽवस्थितश्चेति । यतस्सर्वो दोषः कदाचित् स्वमेव स्थानमातङ्कायाऽधितिष्ठन् रोगं कर्तुमाश्रितो दुस्तरो भवति । कदाचिन्मूर्धादीनधितिष्ठन् दुस्तरो भवतीति संबन्धः । मूर्धादिग्रहणं परस्थानोपलक्षणार्थम् । ततोऽनन्तरं स्थानविशेषापेक्षया भेषजविशेषो बोद्धव्यः । यद्धि भेषजं स्थानविशेषस्थे दोषे हितन्न तदन्यस्थानस्थे ।

ततश्चैवमालोचयेत् । कस्याऽयमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः । कियतो वा । दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणविकल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ।

एवं दोषभेषजयोस्साम्ये ज्ञाते कस्य भेषजस्य किं प्रमाणस्याऽयं व्याधिरातुरो वा योग्य इत्यालोचयेत् । यस्माद्दोषानुरूपस्सन् भेषजशक्तिमात्राविकल्पो व्याधेर्व्याधितस्य च बलमपेक्षते । अन्यथा दोषानुरूपमपि भेषजमविषये युक्तमनर्थायैव सम्पद्येत । तमेवाऽविषयं दर्शयति ।

सहसातिबलानि संशोधनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा । तथाऽग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यल्पसत्वमातुरमल्पबलं वातिपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपितदेहे शीघ्रमन्यमावहन्ति । शरीरबलाधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयान् । अग्निबलादधिकानि ग्लानिमग्निसादञ्च ।

सहसेत्यादि । द्विविधानि ह्यौषधानि शोधनानि शमनानि च तत्र शोधनानि द्विविधानि । असौम्यानि सौम्यानि च । तत्राऽसौम्यान्याग्नेयवायव्यानि । सौम्यानि चाऽप्यनाभसपार्थिवानि । तत्राऽग्नेयवायव्यानि संशोधनौषधान्यल्पबलमल्पसत्वञ्चातुरन्नाशयेयुः । किंभूतानि सहसाऽतिप्रयुक्तान्यतिबलान्यतिशक्तानि । एवमतिसौम्यान्यपि सहसा मात्राधिक्येन प्रयुक्तानि तथाविधमातुरन्नाशयेयुः । तथाग्न्यादीनि किंभूतानि सहसातिप्रयुक्तानि । तथा संशमनान्यप्यौषधानि व्याधिबलाधिकबलानि तं प्रयोगकारणं व्याधिमुपशमय्य तत्क्षपिते देहे शीघ्रमेवाऽन्यत्तद्विपरीतं व्याधिमावहन्ति । बलशब्द उभयत्रापि शक्तिवाचकः । तान्येव शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छादीनावहन्ति । तान्येवाऽग्निबलादधिकानि अतिमात्रत्वात् ग्लानिमग्निसादञ्चावहन्तीति । व्याध्यातुराग्निबलादधिकान्युक्तानि ।

अपि च । अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्बलो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचितस्सारराहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थस्सोढुम् । किं

पुनस्तथाविधो भेषजमेवंवेगम् । तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरगुरुभिर - विभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशेषादबलाः । ता ह्यनवस्थितमृदुविक्लबहृदयाः प्रायःसुकुमाराः परायत्ताश्च । ततोऽपि विशेषेण शिशवः । तथाबलवति व्याध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिञ्चित्करं भूय एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ।

अस्मिन् स्वल्पबलव्याध्यातुराऽतिबलभेषजप्रसंगेऽपि- चेति समुच्चिनोति । अतिस्थूल इत्यादि । अतिस्थौल्याद्यन्यतमयुक्तः पुरुषो व्याधेरेव बलं सोढुमशक्तः । किं- पुनस्तदुपमर्दकारिभेषजवेगम् । तस्मादतिस्थौल्यादियुक्तम- विषादकरत्वादिगुणयुक्तैरौषधैरुपाचरेत् । दुर्बद्धान्यस्थिर- प्रचयानि मांसादीनि यस्य । दुर्बलो हीनबलस्साररहितोऽदृढः । उत्तरमुत्तरं गुरुभिस्तीक्ष्णैः । प्रथममतिमृदुभेषजं योज्यम् । ततः क्रमेण तीक्ष्णादिकमित्यर्थः । विभ्रमो दोषादीनां क्षोभः । अतिस्थौल्यादियुक्तम्मृद्वादिभिरुपाचरेत् । विशेषतोऽबला स्त्रियो मृद्वभिरविषादकारिभिरौषधैरुपाचरेत् । ता ह्यबलाः पेलवभीरुहृदयाः सुकुमाराः परायत्तस्थितयश्च भवन्ति । अबलाभ्यो विशेषतश्शिशव एवंविधा भवन्ति । अतस्तान् विशेषत उपाचरेत् अनन्तरमतिबले व्याधावातुरे च स्वल्पबलं यदौषधं करोति तदुच्यते । बलवतीत्यादि । बलवति व्याधावातुरे च स्वल्पशक्ति स्वल्पमात्रं वा भेषजं प्रयुक्तं कार्ये न किञ्चित्करं सत् भूयोऽत्यर्थं दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ।

योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत । इदमेवं रसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवं कर्मैवंप्रभावमास्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतावेवं गृहीतमेवं निहितमेवं विहितमेवं निपिद्धमेवमुपसंस्कृतमेवं संयुक्तमेवं युक्तमनया मात्रयैवंविधस्य पुरुषस्यैवंविधे कालएतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा । अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूत् तन्मानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् । सूक्ष्माणि हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहाररससात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि । यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरम् । आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः । किं पुनरल्पबुद्धिम् । तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञाम् । अपि च । सन्ति व्याधयो ये शास्त्र उत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तत्र प्राज्ञ एव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।

एवमनन्तरोक्तेन परीक्षाकलापेन परीक्षितं योग्यमप्यौषधं पुना रसवीर्यादिभिः परीक्षेत । सुबोधम् । कुत एवमित्याह । सूक्ष्माणीत्यादि । दोषौषधादीनामवस्थान्तराणि सूक्ष्माणि दुर्लक्ष्याणि यान्यनालोच्यमानान्यविकल्प्यमानान्यातुरं निहन्युः । आलोच्यमानान्यपि विपुलबुद्धिं विस्तीर्णबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः । किं पुनरल्पबुद्धिम् । तस्मादभीक्ष्णमत्यर्थं शास्त्रार्थस्य कर्मणश्चिकित्साख्यस्यानुशीलनेनाभ्यासेनात्मनः प्रज्ञां संस्कुर्वीत । ययैवंविधे चिकित्साकल्पे योग्यो भवति । अपिचेति - प्रस्तावसमुच्चये । सन्ति तथाविधा व्याधयो ये शास्त्र उपक्रमं प्रति चिकित्सासम्पादनायोत्सर्गैरपवादैश्च निर्दिष्टास्तत्र तथाविधे उत्सर्गापवादसंकुले विषये अन्यतरनिष्ठायामेकान्तश्रयाय प्राज्ञ एव दोषदूष्यादि गुरुलाघवेन हेतुभूतेनाध्यवस्येत् ।

कालश्च भेषजस्य योग्यतामादधाति । स क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्विधोक्तः प्रागपिच । शीतो-

ष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः कालः । तत्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चाऽन्तरे साधारणौ वसन्तजलदात्ययौ । ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारम्भो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते । तेषु साधारणेष्वहस्सु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगाऽतियोगभयात् । साधारणा हि मन्दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वात् भवन्त्यविकल्पकाश्शरीरौषधानाम् । विपरीतास्त्वितरे ।

न केवलं व्याध्यातुरबलमेव भेषजयोग्यतामापादयति यावत् कालोपि भेषजयोग्यतामुत्पादयति । स च कालः पूर्वं द्विविध उक्तः क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृदिति । तत्र यः क्षणादिः स शीतादिलक्षणभेदात्त्रिविधः । तत्र शीतोष्णयोरन्तरेण मध्ये साधारणो वसन्तः । वृष्टिशीतयोर्मध्ये साधरणो जलदात्ययः । शरद्ग्रीष्मयोस्त्वन्तरे यो वृष्टेः प्रारम्भः स नात्युष्णशीतः साधारणः प्रावृट्शब्देनोच्यते । तत्र यदुच्यते कालो भेषजयोग्यतामापादयतीति तदुच्यते । तेषु साधारणेषु त्रिषु वसन्तशरत्प्रावृडाख्येष्वहस्सु वमनादीनां प्रवृत्तिः । इतरेषु शीतोष्णवर्षाख्येष्वयोगातियोगभयान्निवृत्तिर्वमनादीनाम् । कुत एवमित्याह । साधारणा इत्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्साधारणा मन्दशीतादित्वेन सुखेन हेतुना शरीरस्यौषधानाश्चाऽविकल्पका अव्यापादका भवन्ति । इतरे असाधारणाश्शीतादयोऽतिविपरीतास्तीक्ष्णशीतादित्वेन दुःखत्वाच्छरीरस्यौषधानाञ्चव्यापादका भवन्तीत्यर्थः । तथाहीत्यादिना सैव व्यापत्तिरुच्यते ।

तथा हि शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहितत्वाच्छरीरमत्यर्थशीतवातविष्टब्धमतिस्तब्धबहुगुरुदोषं भवति । तदनु प्राप्तश्च भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यतां गतमयोगाय जायते । शरीरञ्च वातप्रायोपद्रवाय । तद्वद्वर्षास्वपि समन्तादतिघनेन बहळेन घनसम्पातेनावतते नभसि उपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरकरेषु जलपटलोत्प्लावनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति ।

शीते काले एवंविधं शरीरं भवति . तथाविधे शरीरे एवंविधं भेषजमनुप्राप्तमयोगाय जायते . तद्विधं शरीरञ्च वातप्रायव्याधये जायते किंविधं शरीरमाह . शीतोपहतत्वादत्यर्थशीतेन वायुना विष्टब्धस्तिमितोऽतिस्तब्धोऽतिबद्धः प्रलिप्तमार्गःगुरुः प्रभूतो दोषो वातादिर्यस्मिन् शरीरे तत्तथाविधम् . भेषजं किंभूतमाह . संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि सम्प्रयुक्तं शीतोपहतत्वाद्दोषोपशमाय मन्दवीर्यतां गतं तद्वर्षास्वपि एवंविधं भेषजं ध्रुवमयोगाय . कीदृशं शरीरं तदा भवतीत्याह . समन्तात्सर्वदिक्ष्वतिघनेनातिशयबहळेन घनसम्पातेन वारिधरव्रातेनावतते व्याप्ते सति नभसि वियत्येव दिनकरकरेषु सहस्रांशुरश्मिषूपरुद्धतेजःप्रसरेषु तिरोहितधामप्रतानेषु सत्सु . तथा जलपटलेनां[illegible]विततानेन यदुत्प्लावनं पूरणन्तेनोद्दामं प्रभूतं कर्दमं यस्यां तथाविधायां भूमौ सत्याम् . शरीरमत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलबलमादानकालेन च हेतुना दुर्बलं भवति .

औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधारावपातसंभृताम्बुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहळकोमळपल्लवोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरिसंस्थितततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादिशवधातुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरद्भिः सलिलशिशिरशीकरानुविद्धाशिशिरपवनसंपृक्ते न च धाराधरोष्मणा कोमळत्वादपरिण-

तस्याऽस्य सुतरां विदाहो जन्यते । तत्श्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय प्रथमसंगृहीतमपिचौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहते जगतीति ।

तथाविधे शरीर एवंविधमौषधग्रामं प्रयुक्तमपथ्यतामुपगतं ध्रुवन्नियतमयोगाय सम्पद्यंत किंभूत औषधग्रामः . जलदोदरैर्वारिधरकुक्षिरन्ध्रैः प्रततप्रमुक्तो योऽसौ धारावपातः तेनाप्लावितानि मूलादीनि यस्य . तथा बहुळैः कोमळैश्च पल्लवैरुपचिता स्कन्धशाखा यस्य . अतिसौकुमार्येण पुनरिवबालतामुपगतस्सन् तस्मिन् कालेऽल्पवीर्यो भवति . अस्य चौषधग्रामस्याऽपरिसंस्थिततया अगृहीतस्थिरस्वरूपत्वेन हेतुना सुतरां विदाहो जन्यते . केन कारणेनेत्याह . क्षितीत्यादि . अद्भिर्धाराधरोष्मणा च . कीदृशीभिरद्भिः क्षितिमलप्रायाभिः स्वगादिशवरसादिधातुमूत्रादिसंस्पृष्टाभिश्च . किंभूतेन क्षितिधरोष्मणा आह . सलिलशीकरैरनुविद्धेन मिश्रेण पवनेन सम्पृक्तेन संस्पृष्टेन . औषधग्रामस्य च किंभूतस्याह . कोमळत्वादपरिणतस्येति तस्मिंश्च काले अपरिपूर्ण प्रथमगृहीतमौषधन्तोयेन तोयानुगतेन च मारुतेनोपहते जगति ध्रुवमयोगायेति . संबन्धः . इति हेमन्ते शिशिरे वर्षासु च प्रयुज्यमाने शोधनौषधे अयोगात् भयम् . ग्रीष्मे पुनरतियोगतो भयम् . एतदेवाह . ग्रीष्म इत्यादि .

ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातपाध्मातमतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रलीनदोषं भवति । भेषजं पुनरुष्णमपि तपनकरनिपातादुष्णतीक्ष्णतामुपगतमातियोगायोपकल्पते । शरीरश्च पिपासाभ्रमक्रमोपद्रवाय । तस्मात्साधारणेष्वेव तदन्तराळेषु वमनादीनि योजयेन्नचेदत्ययिको व्याधिः । आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमेवावहितोऽवचारयेत् ।

ग्रीष्मे पुनश्शरीरमादानोपहतत्वाद्धेतोरुष्णेन रूक्षेण च वातेनाध्मातं भवति . तथाऽतिशिथिलं भवति . शिथिलमनिबिडमौष्ण्याच्चाऽतिप्रविलीनदोषं शरीरं भवति . तथाविधे शरीरे भेषजं शोधनायोपयोगात् स्वभावादनुष्णमपि तपनकरनिपातादतिशयेनौष्ण्यन्तैक्ष्ण्यञ्चोपगतं सत् प्रयुक्तमतियोगाय शोधनस्य कल्पते . तच्च शरीरं पिपासाद्युपद्रवाय कल्पत इति संबन्धः . एवमत्यर्थशीतादिषु त्रिषु कालेष्वयोगातियोगभयं एतदन्तराळेषु तु कालेषु वसन्तादिषु वमनादीनि कर्माणि योजयेदित्ययं नियमो मृदुव्याधौ स्वस्थे च . एतदेवाह . न चेदात्ययिको व्याधिरात्ययिके तु व्याध्यपेक्षया शीतादिष्वपि वमनादीनि योजयेत् . एवञ्च योजयेत् कथमित्याह . यथर्तुगुणविपरीतेन कृत्रिमगुणोपधानेन यस्मिन्नृतावतिशीतेऽत्युष्णे वाऽत्ययिकव्याध्युपशमाय शोधनमुपयुज्यते तस्यर्तोर्ये शीतादयो गुणाः तेषां ये विपरीताः ते कालस्वभावादसन्तोऽपि कृत्रिमा उपधेयाः . यथा हेमन्ते गर्भगृहादि . ग्रीष्मे धारागृहादि . एतावता अयोगातियोगौ परिहृतौ भवतः . अथवोपयोक्ष्यमाणस्यौषधस्य तथाविधाः संयोगादय उपपाद्याः . यैरयोगशङ्कायां तैक्ष्ण्यमतियोगशङ्कायाञ्च मार्दवमिति क्षणादिः कालः .

आतुरावस्थासु तु कलाः कालसंज्ञाः । तद्यथाऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा । नह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकं भवति । तस्यत्वेकादशधाऽवचारणम् । तद्यथा । अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं सभक्तमन्तरभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुस्सग्रासं ग्रासान्तरा निशि च ।

आतुरावस्थासु तु याः कला भागास्ताः कलाः कालसंज्ञाः . एतच्च शास्त्रकारस्तद्यथेत्यादिना दर्शयति .

यथाऽस्यरोगस्याऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य काल अकालो वा . यथा ज्वरस्य सामावस्थायां लंघनपेयादेः निरामावस्थायां काथादेः . जीर्णावस्थायां पयःपानादेरिति . एष ह्युभयोापि कालो भेषजयोग्यत्वमापादयति . यतः अप्राप्तकालमतीतकालञ्च औषधमुपयुक्तं यौगिकं न भवति . व्याधिना योगमर्हति . हिशब्दो यस्मादर्थे . तस्य त्वौषधस्याभक्तादिभेदेनैकादशधाऽवचरणं भवति .

तत्राऽभक्तन्नाम केवलमेवौषधान्निरन्नोपयोगादतिवीर्यञ्च् । कफोद्रेकविमुक्ताशयस्रोताः प्रातर्बलवानुपयुञ्जीत । इतरस्तु प्राग्भक्तादिकमन्नसंसर्गेण हितं नातिग्लानिकरं भवति ।

तत्राऽभक्तं यत् भक्तेन योगमयाति . श्वस्तनेऽन्नेऽजीर्णे तदौषधमुपयुज्यते . तस्मिंश्चजीर्णे पुनराहार इत्यनन्नम् . तच्च निरन्नोपयोगाद्धेतोरतिवीर्यं भवति . तच्च निरन्नं प्रातः पूर्वाह्णे कफोद्रेकेण विमुक्तामाशयस्रोतास्सन् याममात्रोद्गते रवौ बलवान् पुरुष उपयुञ्जीत . इतरस्त्वबलः प्राग्भक्तादिकं दशकं यथायोगमुपयुञ्जीत . तद्ध्यन्नस्यान्नसंसर्गेण हेतुना नातिग्लानिकरं भवति .

प्राग्भक्तन्नाम यदनन्तरभक्तम् । तदपानानिलविकृतावधः कायस्य च बलाधानार्थं तत् गतेषु च व्याधिषु प्रशमनाय कृशीकरणार्थञ्च योज्यम् ।

तत्र प्राग्भक्तन्नाम यदनन्तरभक्तं अनन्तरं पश्चात् भक्तं यस्य . तेनैतदुक्तं भवति . यस्मिन्नौषधे भुक्ते पश्चात्तत्कालमेव भक्तं भुज्यते तत्प्राग्भक्ताख्यम् . तच्चापानाख्यस्याऽनिलस्य विकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थम् . तथा तद्गतेष्वधःकायगतेषु व्याधिषु प्रशमाय देहकृशीकरणाय च योज्यम् .

मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत् समानानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च ।

मध्यभक्तन्नाम यत् भक्तस्य मध्ये अर्धं भोजनमुपयुज्यौषधमुपयोज्यं पुनः तत्कालमेव शिष्टमर्धमिति . तच्च समानाख्यस्याऽनिलस्य विकृतौ तथा कोष्ठगतेषु व्याधिषु पैत्तिकेष्वकोष्ठगतेष्वपि योज्यम् .

अधोभक्तं भक्तादनन्तरम् । तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशान्तमुदानविकृतौ पुनस्सायमाशान्तम् । पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु च प्रशमाय स्थूलीकरणार्थञ्च ।

अधोभक्तन्नाम यत् भक्तात् भोजनादनन्तरं तत्कालमेवोपयुज्यते . तच्च व्यानविकृतौ प्रातर्भोजनानन्तरं कार्यम् . उदानविकृतौ पुनस्सायं भोजनान्तरमिति . तदुभयकालान्यतरप्रयुज्यमानमपि पूर्वकायस्योरःप्रभृतेर्बलाधानार्थं तद्गतेषु पूर्वकायस्थेषु च व्याधिषु प्रशमाय देहस्य स्थूलीकरणाय च भवति .

सभक्तं यदन्नेन समं साधितं पश्चाद्वा समालोळितम् । तत् बालेषु सुकुमारेष्वौषधद्वेषिष्वरुचौ सर्वांगगेषु च रोगेषु ।

सभक्तन्नाम यदन्ने साध्यमाने दत्तमन्नेन सहोपयुज्यते . सिद्धेवान्ने पश्चात्तेन समालोड्य भुज्यते . तदुभयमपि बालादिषु . तथाऽरुचौ सर्वाङ्गगेषु च रोगेषु योज्यम् .

अन्तराभक्तं यत् पूर्वाह्णे भक्ते । जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते । तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनम् । एतेन रात्रिर्व्याख्याता । तद्दीप्ताग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु।

अन्तराभक्तन्नाम यत् पूर्वाह्णे भोजनमुपयुज्य तस्मिन् जीर्णे मध्याह्ने औषधमुपयुज्यते . तस्मिंश्चौषधे जीर्णे तदहरेव पुनस्सायं भोजनमिति . अनेनान्तराभक्तस्य कालेन निशोपयुज्यमानस्यौषधस्य कालो व्याख्यातः . एतदेवाह . अनेन रात्रिर्व्याख्यातेति . तेनैतदुक्तं भवति . निशा यस्यौषधस्य काल उक्तः तदेव मुपयुज्यते . सायं भुक्ते जीर्णे याममात्रगतायान्निशाया मौषधमुपयोज्यम् . तस्मिंश्च जीर्णे पुनर्द्वितीयेऽहनि प्रातर्भोजनमिति . एतच्च प्रासंगिकग्रन्थं परित्यज्य तदित्यनेनान्तराभक्तं परामृश्य दीप्ताग्निरित्यादि विषयस्य निर्देशः . यस्मान्निशायां प्रयुज्यमानस्य जत्रूर्ध्वामयेष्वित्यनेन विषयं वक्ष्यति .

सामुद्गं यदाऽऽद्यावन्ते च भुक्तस्य । तत्तु लघ्वल्पान्नयुक्तं पाचनावलेहचूर्णादि हिध्मायां कम्पाक्षेपयोरूर्ध्वाधस्संश्रये च दोषे ।

सामुद्गं नाम यदौषधमुपयुज्य पश्चात्तत्कालमेव भोजनमुपयुज्य तदनन्तरं तत्कालमेव पुनस्तदेवौषधमिति . तच्च हिध्मादिषूर्ध्वशरीरे अधश्शरीरे च युगपत्स्थितेषु दोषेषु पाचनलेहचूर्णादिकं योज्यम् . आदिग्रहणेन दीपनानामनुत्क्लेशकराणान्निरपायाणां परिग्रहः .

मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुनर्भुक्ते यदभुक्ते वा । तच्छ्वासकासहिध्मातृट्छर्दिषु विषनिमित्तेषु च विकारेषु ।

मुहुर्मुहुर्नाम यत् भुक्ते चाभुक्ते च प्रतिक्षणमुपयुज्यते . तच्छ्वासकासादिषु विषजेषु च विकारेषु योज्यम् .

सग्रासं यत् ग्राससम्पृक्तम् । ग्रासान्तरं यत् ग्रासयोर्ग्रासयोर्मध्ये द्वयमप्येतत् प्राणानिलविकृतौ । तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्निदीपनं वाजीकरणानि चोपयुञ्जीत । ग्रासान्तरं हृद्रोगे वमनं धूमश्च । जत्रूर्ध्वामयेषु निशायाम् ।

सग्रासं नाम यत् ग्रासेन ग्रासेन सहोपयुज्यते . ग्रासान्तरन्नाम यत् ग्रासयोर्मध्ये ग्रासमुपयुज्य पुनर्भेषजं पुनर्ग्रासमिति . एतद्द्वयं ग्रासं ग्रासान्तरञ्च प्राणानिलविकृतौ योज्यम् . अयन्तु विशेषः . सग्रासञ्चूर्णाद्यग्निदीपनाय वाजीकरणाय चोपयुञ्जीत . ग्रासान्तरं पुपुनर्हृद्रोगोपशमाय . वमनौषधं धूमश्च जत्रूर्ध्वजेष्वामयेषु निशायामुक्तम् .

तत्राद्येकाले तृषितः पीतशीताम्बुरजीर्णी क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् । शेषेषु वाऽहृद्यमसात्म्यमतितीक्ष्णोष्णोग्रगन्धं भूरिमात्रञ्चेति । भवति चात्र श्लोकः ।

तत्राद्ये अभक्ताख्ये काले तृषितः पीताम्बुरजीर्णितिक्षुधितः क्षामश्च भेषजं सर्वं वर्जयेत् . शेषेषु प्राग्भक्तादिषु कालेषु अहृद्यत्वादियुक्तं भेषजं वर्जयेदिति . भवति चात्र श्लोक इति सामान्योपक्रमेणैकवचनम् .

रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ।
देहे मार्गीकृते दोषैश्शेषस्सूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात्तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानुपायिना ।
सिद्धानामपि योगानां पूर्वेषां दार्ढ्यमावहन् ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति . निदानादिभिः पञ्चभिरुपायैः प्रथमं रोगं परीक्षेत . तदनन्तरमनन्तरोक्तेन प्रकारेण भेषजकल्पोक्तेन च योग्यायोग्यतया भेषजं परीक्षेत . ततो रोगस्य भेषजस्य च स्वरूपेण ज्ञाते ज्ञानपूर्वं चिकित्साख्यं कर्म समाचरेत् . ज्ञानपूर्वमिति

सुविचारयन्नित्यर्थः . तथाविधेन कर्मणा निवृत्तोपि सशेषस्सन् देहे वातादिभिर्दोषैर्मार्गाकृते लब्धसंस्कारे सति स्वल्पमेव कारणमाश्रित्य पुनरायाति . दृष्टान्तो यथा . निर्वाणशेषस्सूक्ष्मोप्यनलः स्वल्पेनैव हेतुना पुनर्वृद्धिं यातीति . तस्मात्तं पुनरागतं रोगमविरपायेन प्रयोगेणानुबध्नीयात् . किंकुर्वन्नाह . पूर्वेषां योगानां यैर्योगैस्स रोगः पूर्वं शान्त आसीत् तेषां रसवीर्यानुसारेण दार्ढ्यमावहन् संस्कारं बृंहयन्निति यावत् .

सातत्यात्स्वाद्वभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥
मनसोर्थानुकूल्येन तुष्टिरूर्जारुचिर्बलम् ।
सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥
लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधिवैषम्येण च या रुचिः ।
तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनाद्यं विकल्पयेत् ॥

प्रसङ्गेनेदमुच्यते . सततसेवया अनिष्टत्वेन हेतुना च यत् पथ्यं सत् द्वेष्यत्वं प्राप्तं तत् तैस्तैर्नानाविधैः पूर्वोक्तैस्संयोगसंस्कारादिभिः कल्पनाविधिभिः पुनः प्रियत्वं गमयेत् यतो मनसोर्थानुकूल्येन प्रियत्वेन च तुष्ट्यादयो जायन्ते . अतस्तुष्ट्यादिभिर्व्याधेः परिक्षयो भवति . तस्मात् प्रियत्वं गमयेदिति . सुखोपभोग्यता पथ्यस्यानायासेनोपयोगः . तथा लौल्यादिभिर्या रुचयो भवन्ति तासु रुचिषु पथ्यापथ्योपचारज्ञो वैद्यो योगेन तत्कालोचितेन धातुसाम्यापादनेन प्रयोगेण सहायनदनीयमपथ्यमपि कल्पयेत् . व्याधिवैषम्यमस्थिररूपत्वं अथवा अयोगेन स्वल्पेन स्वल्पमद्यं विकल्पयेदिति .

शीतोष्णवर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ।
क्रमात् साधारणे श्लेष्मवातपित्तं हरेद्द्रुतम् ॥
प्रावृट्शरद्वसन्तानां मासेष्वेतेषु वा हरेत् ।
साधारणेषु विधिना त्रिमासान्तरितान्मलान् ॥
कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ।

यथासंख्येन शीतादिकालत्रयसञ्चितं श्लेष्मादिकं क्रमेणैव चैत्रादिषु मासेषु निर्हरेत् . शीतसञ्चितं श्लेष्माणं चैत्रे उष्णसञ्चितं वातं श्रावणे . वर्षासञ्चितं पित्तं कार्तिके इत्यर्थः अयन्नियमः स्वस्थवृत्ते . आतुरवृत्ते त्वनियमप्रदर्शनार्थमुच्यते कृत्वेत्यादि . अकालेपि रोगापेक्षया प्राप्तां क्रियां योजयेत् . न तु क्रियाकालं हापयेत् . कथं योजयेदित्याह . यथायथं यथाकालं शीतादीनां कृत्रिमैर्गुणैः प्रतीकारं कृत्वा .

सप्ताहेन गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥
गुणेऽल्पेपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ।

रोगोपशमाय क्रियायां प्रयुज्यमानायां सत्यां क्रियां योग्यां प्रयोजयेदत्वरया . अपितु प्रथमायां शान्तवेगायां अन्यथा क्रियासङ्करो भवति स च न हितः . यदा तु प्रथमयैव क्रियया स्वल्पो गुणो दृश्यते . तदा तामेव प्रयोजयेद्विशेषोत्कर्षलाभायेति .

भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचिः
शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः प्रयोजितम्
अनन्यकार्योऽवहितः तथा तन्मन्त्रिसम्मतः ।
आस्वादितं परिचरैः स्वयञ्चानुप्रयोजयेत् ॥

राज्ञां नानाविधोपकरणतंभवात्सुकुमारत्वात् प्राधान्याच्चेदमुच्यते . नृपतेर्हृद्यत्वादिगुणयुक्तं भेषजं पथ्यम् . अल्पमबहुमात्रम् . अल्पात्ययन्देशकालाद्यपायेपि निरपायम् . शुद्धः परिशुद्ध आगमो वणिगादिभिरहितैर्यस्य तत्तथोक्तम् . तथा राजपरिचारैरास्वादितम् . भिषजा वा स्वयमास्वादितम् . किंभूतो वैद्यस्तथाविधं नृपतेर्भेषजं प्रयोजयेदित्याह . शुचिरनन्यकार्यः अवहितश्च . तथा तस्य राज्ञो मन्त्रिणां सम्मतः पूजितः .

उचितो यस्य यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितम् ।
देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥
वीर्यवद्भावितं सम्यक् स्वरसैरसकृल्लघु ।

रसगन्धादिसंपन्नं काले जीर्णे च मात्रया ॥
एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ।

इति भेषजावचरणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अनन्तरं सामान्येनोच्यते . यस्यातुरस्य य एषोषितदेश अभ्यस्तदेशः तज्जमेवौषधमन्यत्रापि वसतो हितम् . यदि वा तज्जमौषधं न सम्भवति तदा तेनोचितेन तद्देशेन यत् समानगुणन्देशान्तरं तज्जमौषधं हितमिति . तथा एवंविधं सत् भेषजं सर्वस्योपयोक्तुरमृतायते कीदृशमौषधमित्याह . वीर्यवदित्यादि . वीर्यवदुत्कृष्टशक्ति . स्वरसैस्स्वजातिभिर्विजातिभिश्चासकृदनेकवारं भावितम् . तथा लघु . रसादिसम्पन्नञ्च . आदिग्रहणेन वर्णस्पर्शपाकादीनां परिग्रहः . तथा एकाग्रमनसा अवहितमानसेन भिषजा उचिते काले जीर्णे मात्रया च प्रयुक्तमिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद् द्विधैवोपक्रमो मतः ।
एकस्सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥
बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ।

पूर्वेऽध्याये व्याधिनिर्घातनमुक्तम् . अत्र तु तस्यैव द्वैविध्यप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः . अथात इत्यादि . उपक्रमश्चिकित्सेति पर्यायौ . द्विविध एवोपक्रमः . कुतः उपक्रम्यस्य व्याधितस्य सन्तर्प्योऽपतर्प्यभेदाद्द्वैविध्यात् . यो हि गुर्वादिभिस्सन्तर्पणैर्व्याधितस्तस्य लघ्वादिभिरुपक्रमैरुपक्रमणात् . एवं लघ्वादिभिर्व्याधितस्य गुर्वाद्युपक्रमात् . अत एवोपक्रमद्वैविध्यम् . तत्र द्वयोरुपक्रमयोर्मध्ये एकस्सन्तर्पणो भवत्यपरोऽपतर्पणः . तयोश्च यथासंख्येन बृंहणलङ्घनशब्दौ पर्यायावुदाहृतावागमविद्भिः .

बृंहणं यत् बृहत्वाय लंघनं लाघवाय यत् ।
देहस्य भवतः प्रायो भौमापाग्नितरच्च ते ॥

बृंहणमित्यादिना बृंहणलंघनयोश्शब्दयोरन्वर्थतां वदन् सन्तर्पणापतर्पणयोस्स्वरूपं वक्ति . यद्देहस्य शरीरस्य बृहत्वाय कल्पते तत् बृंहणम् . तथा देहस्य यल्लाघवाय कल्पते तल्लंघनम् . ते च बृंहणलंघने भौमापमितरच्च भवतः . तेनैतदुक्तं भवति . भौमापं द्रव्यं बृंहणं मतम् . इतरदाग्नेयवायव्यनाभसं लंघनमिति .

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनञ्च यत् ।
भूतानान्तदपि द्वैध्यात् द्वितयन्नातिवर्तते ॥

बहूपक्रमवादिनं प्रतीदमुच्यते स्नेहनमित्यादि . स्नेहनं रूक्षणञ्च यत् कर्म उपक्रमः . तथा स्वेदनं स्तम्भनञ्च यत् कर्म तत् कर्मचतुष्टयं भूतानामग्नीषोमात्मकरूपद्वैविध्यात् द्वितयं बृंहणलंघनाख्यं नातिवर्तते . तेनैतदुक्तं भवति . स्नेहनस्तंभने सौम्यत्वात् बृंहणवर्गे पततः . रूक्षणस्वेदने चाग्नेयत्वाल्लंघन इति . शोधनाङ्गस्य स्नेहस्य लंघनफलत्वाल्लंघनत्वम् . तत्कालन्तु बृंहणत्वमेव . एवं स्वेदादीनामपि विचार्यम् . तस्माद् द्वावेवोपक्रमौ .

शोधनं शमनञ्चेति द्विधा तत्रापि लंघनम् ।
यदीरयेत् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ॥

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्रुतिः ।
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ॥
समीकरोति विषमान् शमनं—

तत्र लंघनं शोधनशमनभेदेन द्विविधम् . शोधनं शमनञ्च किमुच्यत इत्याह . यदीरयेदित्यादिना . पञ्चधा पञ्चभिर्वमनादिभिः प्रकारैर्यदौषधमन्तश्शरीरस्थान् दोषान् वातादीन् बहिरीरयेत् . तच्छोधनम् . निरूह इत्यादिना पञ्चप्रकारान्दर्शयति . निरूहो गुदप्रणिधेयमौषधं काथस्नेहादि . वमनं कायविरेकश्शिरोविरेकः . अस्रविस्रुतिरिति . शमनं पुनर्यदौषधमनन्तरोक्तेन प्रकारेण दोषान्नाशयति . समांश्च दोषान्नोदीरयति नोत्क्लेशयति . विषमान् प्रवृद्धान् समीकरोति स्वरूपेण स्थापयति . तच्छमनम् . विषमशब्दस्समान् नोदीरयत्यपीति वाक्यसामर्थ्याद् वृद्धावेव वर्तते .

—तच्च सप्तधा ।
पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ॥
बृंहणं शमनन्त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ।

तच्च शमनं सप्तभिः प्रकारैः पाचनत्वादिभिर्भवति . पाचनत्वादीनां दोषशमनत्वमुक्तम् . तच्च वायौ वातपित्ते चासात्म्यत्वान्न संभवतीत्याह . बृंहणमित्यादि . यद्यपि शमनं लंघनं तथापि वायौ वातपित्ते च बृंहणमेव यथोक्तलक्षणं शमनम् . पित्तस्य तु केवलस्याप्स्वरूपत्वाल्लंघनमेव शमनम् . वातश्लेष्मणोस्तु वायोश्शैत्याद्योगवाहित्वाच्च लंघनमेव कफेऽपि च . सुबोधम् .

ननु च क बृंहणं विधेयं क वा लंघनमित्याह . बृंहयेदित्यादि .

बृंहयेद् व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।
भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।
मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरास्निग्धवस्तिभिः ॥
स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।

व्याध्यादिकर्शितान् बृंहयेत् . क्षीणशब्दस्य भारादिभिस्संबन्धः . तथा ग्रीष्मे अपरान् सर्वानित्यर्थः . केन बृंहयेदित्याह . मांसेत्यादि . इति बृंहणीयानि .

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ।
विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ॥
स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ।

मेहादीन् लंघयेदिति संबन्धः . नित्यमेव न तु कदाचित् . शिशिरे त्वपरानपि लंघयेत् श्लेष्मचयभयात् . अपरानिति व्याधितानां ग्रहणम् . अन्यथा स्वस्थवृत्ते शिशिरे हेमन्तविधिस्सविशेषाभिर्दिष्टः . केन लंघनेन तान् लंघयेदित्याह .

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥
समीरणातपायासैः किमुताऽल्पबलैर्नरान् ।

तत्रेत्यादि . आमदोषादिभिर्व्याधिभिरातुरान् स्थौल्यादिभिः स्थूलत्वादिभिर्गुणैरधिकान् उत्कृष्टस्थौल्यादिकान् सतः पूर्वं प्रथमं पाचनैर्दीपनैश्च लंघयेत् . ततो यथार्हेण लंघनेन . प्रायोग्रहणं दोषबलाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वविषयत्वप्रदर्शनार्थम् . तथा एभिरेवामदोषादिभिरामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्लंघयेत् . तथा सर्वव्याधितान् मध्यबलैरपि दोषैर्वातादिभिरार्तान् समीरणादिभिर्लंघयेत् . किमुताल्पबलैर्दोषैरार्तान् .

न बृंहयेल्लंघनीयान् बृंह्यांस्तु मृदु लंघयेत् ।
युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ॥

लंघनीयान् लंघनार्हान् व्याधीन् न कदाचन बृंहयेत् . यतस्ते बृंहणेन स्वल्पेनापि परां वृद्धिमाया-

न्ति . ये तु व्याधयो बृंहणीयास्तान् मृदु स्वल्पं लंघयेत् . बृंहणोपयोगयोग्यतापादनायाऽभिसन्धुक्षणाय च . लघुतातिशयोत्पत्तये वाऽथवा . तान् बृंहणीयान् लंघनीयांश्च देशकालाद्यपेक्ष्य युक्त्योपचरेत् . तेनैतदुक्तं भवति . देशकालाद्यपेक्षया लंघनीयानपि बृंहयेत् . तथा च शरे वन्यस्य मत्स्यादयः प्रयुज्यन्त एव तथा देशाद्यपेक्षया बृंहणीयानपि लंघयेदिति . ननु बृंहितो लंघितश्च कथं ज्ञेय इत्याह .

बृंहिते स्यात् बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ।
विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥
क्षुत्तृट्सहोदयश्शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ।
व्याधिमार्दवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लंघिते ॥
अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ।
अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन्वक्ष्यन्तेतेचसौषधाः
रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥

बृंहितेस्यादित्यादि . बृंहिते पुरुषे बलं पुष्टिश्च स्यात् . तथा तत्साध्यानां बृंहणसाध्यानामामयानां संक्षयश्च स्यात् . विमलेन्द्रियतादीनाञ्च स्यादित्यनेन संबन्धः . लंघिते किमित्याह . क्षुत्तृडित्यादि . क्षुत्तृषोस्सहैककालमुदयः . तथा शुद्धहृदयता शुद्धोद्गारता शुद्धकण्ठता व्याधेर्लंघनसाध्यस्य मार्दवमुत्साहश्च . स्यादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते . तेनैतदुक्तं भवति . क्षुत्तृट्सहोदयादीनां समस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां सर्वेषाञ्च लंघितलक्षणत्वद्योतनार्थम् . अन्यथैषामशेषाणामेव लक्षणानामुत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं स्यादिति . अनपेक्षितेत्यादि ते बृंहणलंघने मात्राद्यनपेक्षया कृते अतिस्थौल्यादीनतिकार्श्यादींश्च कुरुतः . अस्मिन्नेवाध्याये ते व्याधयो वक्ष्यन्ते . तेषामौषधञ्च वक्ष्यते . तथा तैरेवातिस्थौल्यादिभिरतिकार्श्यादिभिश्च कारणभूतैर्यथासंख्येनातिबृंहितेऽतिलंघिते च लक्षणं जानीयादिति बृंहणलंघनातियोगलक्षणम् .

तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ।
गुर्वादिवृद्धसंलीनश्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रसः ॥
आम एव श्लथीकुर्वन् धातून् स्थौल्यमुपानयेत् ।
अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृट्प्रस्वेदश्वासनिद्रताः ॥
आयासाक्षमता जाड्यमल्पायुर्बलवेगता ।
दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वञ्च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥

तत्रातिबृंहणेन ये जायन्तेऽतिस्थौल्यादयः ते प्राक् पूर्वं रोगानुत्पादनीये संशोधनभिषजद्वेषोद्भवत्वेनातिस्थौल्याभिसर्दनत्यादिनोदाहृताः . यत्त्वस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यन्त इत्युक्तं तच्चिकित्सानुरोधात् . तत्रातिस्थौल्यप्राधान्यादत्र गुर्वादीत्यादिना हेतुस्वरूपकथनं क्रियते . तत्रान्नरसस्स्थौल्यमुपानयेत् कुर्यात् . किङ्कुर्वन्नाह . धातून् रक्तादीन् श्लथीकुर्वन्ननिबिडभावमापादयन् . किंभूतो रसः गुर्वादिभिस्सौम्यैस्सात्म्यैर्वृद्धेन संलीनेन च श्लेष्मणा मिश्रस्संलीनोऽनुत्क्लिष्टरूपः . अत एवामः अपरिपूर्णपाकः ततश्चाऽतिस्थौल्यादतिक्षुदादिगद्गदत्वान्तं भवेत् .

स्रोतस्सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ स्तस्ततोऽधिकम् ॥
स्थूलं कोटरवद्वृद्धौ दहतोऽग्न्यनिलौ च तम् ।
स्वेदवाहिसिरामूलभावाद्विष्यन्दनादपि ॥
मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता ।

तस्मिंश्चातिस्थौल्ये मेदोवृद्धिकारणैराहारादिभिर्यदि मेदसोऽन्यधात्वपेक्षयाऽतिशयेन पुष्टिर्भवति ततो मेदोऽतिपुष्टितो हेतोर्वायोश्शाखासञ्चरणाय स्रोतोमुखेषु मेदसा रुद्धेषु सत्सु वायुरन्यत्रागच्छन् कोष्ठ एव चरन् तत्रस्थमेवाग्निं यतः प्रज्वलयत्यतो हेतोस्स्थूलेषु पुरुषेषु क्षुत्तृषौ अधिकं स्तो भवतः . तौ च महास्रोतस्स्थितावग्न्यनिलौ स्थूलं दहतः . यथा कोटरं तरुमग्न्यनिलौ दहतस्तद्वदिति . तत्र च स्थूले स्वेदभूरिता भवति . कुत आह . मेदसः स्वेदवाहिसिरामूलभावाद्विष्यन्दनाच्छ्लेष्मयोगाच्च . विष्यन्दनं स्रुतिस्स्वरूपत्वम्

कोष्ठ एव विपक्केऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ।
सर्वत्रालब्धप्राप्तित्वात् प्रायो मेदः प्रचीयते ॥

तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये ।

ननु चोक्तं स्थूलो मेदोऽतिपुष्टिं यातीति . तत् कथमित्याह . कोष्ठ एवेत्यादि . अस्य स्थूलस्य मेदःकारणैः स्वशक्त्या समृद्धेन उपलेपात्मकेन मेदसा रुद्धेषु रसवहस्रोतस्सु प्रत्यहमन्नरसे कोष्ठ एव विपक्वे सति यतस्स रसस्सर्वधातुष्वप्राप्तवृत्तिर्भवति . गुरुमधुरादिभिश्च मेदस्सादृश्यं भजते . अतोऽस्य पुरुषस्य मेद एव प्रचीयते तेन रसेन . तथा तस्मान्मेदसश्शेषोऽपि रसो रक्तादिधातुपञ्चकपुष्टये स्वल्पत्वान्नालन्न पर्याप्तः .

तुल्येऽपि वाय्वादिचये प्राक्चितं चीयतेतराम् ।
मेदस्तेनाऽसमस्तेन धातूनां विदधाति तत् ॥
श्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगन्दरान् ।
मेहोरुस्तंभपिटकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥

ननु च कथं रसरक्ताभ्यामप्रवृद्धाभ्यां मेदसो वृद्धिः कथञ्च मेदसि वृद्धेऽस्थ्यादीनि वृद्धिं न यान्तीति . यत उक्तं पूर्वो धातुः परं कुर्याद् वृद्धः क्षीणश्च तद्विधमिति . तथा धात्वाहाराश्च धातव इति . तस्माद्यावत्सर्वे धातवो न क्षीणा वृद्धा वा तावदेकस्य वृद्धिक्षयौ दुरुपपादकावित्यत्रोच्यते . न ह्येष एव पक्षः यत् पूर्वधातूपमर्देनानेन परधातुसंभवः अन्यधातूद्भवः . अपि तु युगपदन्नरसेन सकलधातूनां परिपोषोऽपि . तन्त्रान्तरे वक्ष्यते . तत्रैव यथोक्तं विज्ञास्यते . भवतु नामैवम् . यत्र तु क्रमेण पूर्वधातूपमर्देनेनान्यधातूद्भवस्तत्र केवलस्य मेदसः कथं वृद्धिरत्राप्युच्यते . न हि केवलमेष मेदश्चीयते . अपि तु रक्तादयोऽपि चीयन्त एव . मेदः पुनः पूर्वकारणशक्त्यतिशयेन वृद्धं सत् पुनरन्यधात्वपेक्षया सुतरां वर्धत इति . एतदेवाह . तुल्येऽपीत्यादि . अतस्तेन धातूनामसमत्वेन कारणेन मेदः स्थूलस्य श्वासादीन् जनयति .

अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहम् ॥
श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ।
जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पानेऽरिष्टं मधूदकम् ॥
मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रूक्षं छेदि च भेषजम् ।
चिन्ताव्यवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥
देहापेक्षी तथा रूक्षं स्नानमुद्वर्तनादि च ।

अतिस्थूलः कीदृश उच्यत इत्याह . अयथोपचयेत्यादि . उपचयेनावयवसंहननेन सदृश उत्साहो यस्य स यथोपचयोत्साहः . न यथोपचयोत्साहः अयथोपचयोत्साहः . अङ्गैर्महान् उत्साहेन तु स्तोक इत्यर्थः . चलाः स्फिगादयो यस्य स तथाविधः तादृशः पुरुषोऽतिस्थूलः स्मृतः . तत्रातिस्थूले मारुतापहमन्नं योज्यम् . तथा यच्चान्नादिकं श्लेष्ममेदोहरं तत्सर्वं योज्यम् . तथा कुलत्थादयः . पाने त्वरिष्टादीनि भेषजमौषधं यत् किञ्चित् तीक्ष्णत्वादियुक्तम् . तथातिस्थूलो देहमपेक्ष्य यथोपचितांश्चिन्ताव्यवायव्यायामादीन् भजेत् . अस्वप्नश्निद्राप्रतिषेधः तथा रूक्षस्नानादीन्यपि भजेत् .

मधुना त्रिफलां लिह्यात् गुळूचीमभयां घनम् ।
रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुल्गुलोः ॥
शिलाह्वस्य प्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ।
विळङ्गं नागरं क्षारः काळलोहरजो मधु ॥
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ।
मदनं त्रिफला मुस्ता सप्ताह्वारिष्टवत्सकम् ॥
सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ।
तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम् ॥
समुस्तपाठाखदिरात्रिफलानिम्बगोक्षुरम् ।
मदनादीनि चालेपः स्नानादिष्वपि योजयेत् ॥
हिङ्गुगोमेदकव्योषकुष्ठक्रौञ्चास्थिगोक्षुरम् ।
एलावृक्षकषड्ग्रन्थाखराश्वोपलभेदकम् ॥
तक्रेण दधिमण्डेन पीतं कोलरसेन वा ।
मूत्रकृच्छ्रं कृमीन् मेहं स्थूलतां च व्यपोहति ॥

तथा त्रिफलात्रुत्र्युष्यादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् . तथा रसाञ्जनादयश्च प्रयोगा अग्निमन्थरससहितोऽतिस्थूले हितः . विळङ्गादियोगः सर्वसमभागोऽतिस्थौल्यदोषजित् . मदनाद्यौषधदशकं समभागं जलेन पीतमतिबृंहणोद्भवान् रोगान्नाशयति . वत्सकादि गोक्षुरकान्तं तद्वन्मदनादिदशकवदतिबृंहणरोगजित् . तथा मदनादीन्यनन्तरपठितानि काथादिना स्नानानुलेपोद्घर्षादिष्वपि योजयेत् . तथा हिङ्ग्वाद्युपलभेदान्तं तक्रादीनामन्यतमेन पीतं मूत्रकृच्छ्रादीनपोहति .

क्रिमिघ्नत्रिफलं तैलसक्तुत्र्यूषणदीप्यकैः ।
लोहोदकाप्लुतो मन्थः शस्तो बृंहणरोगिणाम् ॥
व्योषकट्वीवराशिग्रुविळङ्गातिविषास्थिराः ।
हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥
निशे बृहत्यौ हपुषा पाठामूलं च केबुकात् ।
एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान्
रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
हृद्रोगकामिलाश्वित्र-
श्वासकासगळग्रहान् ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ।
योज्यंतथायथाव्याधिस्वेदासृक्स्रावणान्यपि ॥

तथा क्रिमिघ्नाद्यौषधदशकेन समभागेन कृतो लोहोदकेन शस्त्रभाजनोषितपानीयेनाप्लुतो मन्थोऽतिबृंहणोत्थरोगाणां पथ्यः . व्योषादीन्यौषधानि चतुर्विंशतिः परस्परसमभागानीत्ययमेको भागः . तत्समो मधुनो द्वितीयः , घृतस्य तृतीयः , तैलस्य चतुर्थः . एषां चतुर्णां भागानां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवसक्तवः . अयं मन्थःपीतः सन् अतिस्थौल्यादिकान्यथापठितान् सर्वान् रोगान् निहन्ति , अन्यांश्च तद्विधान् बृंहणोत्थानित्यर्थः . तथा हृद्रोगादीन् निहन्ति , बुद्ध्यादिकरः . सन्नस्याग्नेर्दीपन इति . तथा तेषु बृंहणोत्थेषु रोगेषु यथाव्याधि व्याधेः सादृश्येन क्रमेण स्वेदरक्तस्रावावपि योज्यम् .

अतिकार्श्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः
स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥
वस्तिहृन्मूर्द्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिः छर्दिः पर्वास्थिभेदनम् ॥
वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलंघनात् ।
अतिकार्श्येन नायासवर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः ॥
तृप्तिव्याध्यौषधमदान् सहतेऽल्पबलत्वतः ।
श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मार्शोवह्निमन्दताः ॥
कृशं प्रायश्च धावन्ति रक्तपित्तानिलामयाः ।

अतिलंघनोत्था अतिकार्श्यादयो वक्ष्यन्त इत्युक्तमित्युच्यते . अतिकार्श्यमित्यादि . स्नेहादीनां क्षयशब्देन समासः . वस्त्यादीनां रुजाशब्देन . मूत्रग्रहाद्याश्चेत्यत्रादिग्रहणेन नानाविधानां वातजानां रोगाणां ग्रहणम् . एते ह्यतिकार्श्यादयोऽतिलंघनाज्जायन्ते . तत्र चातिकार्श्यस्य प्राधान्यात् पृथगुक्तिः . एतेनातिकार्श्येन हेतुना यदा त्वबलत्वं ततोऽल्पबलत्वतो हेतोरायासादीन् पुरुषो न सहते . मदशब्दस्य व्याध्यौषधाभ्यां समासः . तथा कृशं पुरुषं श्वासादयोऽन्ये च रक्तपित्तानिलजा आमया धावन्ति . तमतिकृशमायान्तीत्यर्थः .

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थूलस्य भेषजम्
बृंहणं लंघनन्नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥
मधुरास्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्येन च नश्यति ।
क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ॥

यद्ययं कार्श्याख्यो महान् रोगस्तथाप्यतिस्थौल्यात् कार्श्यमेव वरं कुत एवमित्याह . न हीत्यादि . अतिस्थूलस्य हि भेषजमतिमेदसोऽग्नेर्वाय्वोश्च नाशनं यत्तत् साधु . तथाविधं चातिमेदोऽग्निवातजित् भेषजमतिस्थूलसाधनन्न बृंहणं पर्याप्तञ्चापि लंघनम् . तेनैतदुक्तं भवति . अतिस्थूलाय यदि बृंहणं दीयते तदग्निवातजिद्भवति .

न तु मेदोजिदथ लंघनं तद्धि मेदोजिद्भवति न त्वग्निवाताजिदिति . तस्मादतिस्थौल्यस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् कार्श्यमेव वरम् . तथायमपरः कार्श्यवरत्वे हेतुः . यन्मधुरादिभिः प्रियसुखैः कृशिमा नश्यति . स्थविमात्यन्तं तच्चित्तदेहविपरीतानां व्यायामाचिन्तादीनां निषेवणैरिति .

शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा सिराततः ।
उच्यतेऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥
अश्वगन्धाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ।
अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्प्पणेन च ॥
स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ।

शुष्कस्फिगित्यादिनातिकृशलक्षणमुच्यते . एवंविधो हि पुरुषोऽतिकृश इत्युच्यते . तत्रातिकृशे स विधिर्हितो यः पूर्वस्मिन्नध्याये बृंहणत्वेनोक्तः . तथाश्वगन्धाद्याश्च मधुरबृंहणा नानाविधैः प्रयोगैरौषधयो हिताः . तथातिकृशोऽचिन्ताप्रभृतिभिः कारणैः पुष्यति पुष्टिं प्राप्नोति . तथा स्वप्नप्रसंगेन च पुष्यति वराह इव . यथा वराहः सूकरः स्वप्नप्रसंगात् पुष्यत्येवं कृशोऽपीति . अतिकार्श्यस्य चिकित्सामुक्त्वा अन्येष्वपि लंघनोत्थेषु विवक्षुरिदमाह .

लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ।
यत्तदात्वे समर्थं स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये ॥
सद्यः क्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ।
चिरं क्रमेण च क्षीणस्तदभ्यासेन तत्र च ॥
बृंहणं देहमात्राग्निबलादीन् वीक्ष्य योजयेत् ।

लंघनोत्थेष्वित्यादि . शेषेष्वपि लंघनोत्थेषु कार्श्यादवशिष्टेषु भ्रमकासादिषूपकल्पयेत् . किमित्याह . यत्तदात्व इत्यादि . तदात्वे तत्कालं प्रयोगानन्तर्येणैव यद्रोगोपशमने समर्थं स्यात् यच्चौषधादिकमभ्यासेन पुष्टये भवति तदप्युपकल्पयेदिति संबन्धः . कुतो द्विविधमुपकल्पयेदित्याह . यतः सद्यः क्षीणः सद्य एवोपयुक्तेन बृंहणेनोपचयं प्राप्नोति . यः पुनः चिरं बहुकालं क्रमेण च क्षीणः स तदभ्यासेन बृंहणाभ्यासेनोपचीयत इत्यर्थः . तस्मादुभयमपि योजयेत् .

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहबृहत्त्वकृत् ।
मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥
क्रव्यान्मांसरसांस्तस्मादकलावणिकान्लघून् ।
वेशवारीकृतैस्तद्वज्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥
रसांस्तथा च क्षीरादीन्तर्पणांस्तर्पणान् पुनः ।
युञ्ज्यात् कृशानां ज्वरिणां
कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां
मूढमारुतवर्चसाम् ॥

मांसेन समं चान्यन्न किञ्चिद्देहस्य बृंहणत्वकृत्संभवति . मांसादानामामिषभुजां प्राणिनां सिंहादीनां संबन्धि मांसं मृगादिमांसेन संभृतत्वाद्विशेषतो बृंहणत्वकृदिति संबन्धः . यस्माद्यत एवमुक्तमतः क्रव्यान्मांसानां रसान् दकलावणिकान् लंघनोत्थेषु रोगेषु युञ्ज्यात् . तथा जाङ्गलैरपि मांसैर्वेशवारीकृतैरतिसूक्ष्मच्छिन्नैः कृतानकृतांश्च रसान् युञ्ज्यात् . तथा क्षीरादीनपि सन्तर्पणान्युञ्ज्यात् . आदिग्रहणेनेक्षुरसादीनां ग्रहणम् . तथा कृशानां ज्वरितादीनां तर्पणादीन्यपि युञ्ज्यात् . अनेन हि तर्पणशब्देन सक्तव उच्यन्ते .

समैः कृष्णासितातैलक्षौद्राद्यैर्द्व्येशतर्पणैः ।
मन्थस्तद्वत् सिताक्षौद्रमदिरासक्तुयोजितः ॥
फाणितंसक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्त्तहरं परम् ॥
मन्थः खर्ज्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णादिरोगजित् ॥
स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥

तत्र कृष्णादिभिः समभागैर्म्मिश्रितैर्द्विगुणतर्पणैः कृतो मन्थः पूर्वेषु रोगेषु हितः । तथा सितादिभिर्म्मिश्रस्तद्वद्विज्ञेयः यथोपपादः कृतस्सन् तथा फाणितादिभिः कृतः प्रयोगः परमत्यर्थं तर्पणो मूत्रकृच्छ्रघ्न उदावर्तहरश्च । तथा खर्जूरादिभिः समभागैः कृतो मन्थः सद्यस्तृष्णादिरोगजित् । तथा यः कश्चिज्जलकृतो मन्थः स्वादुर्वाऽम्लो वा सस्नेहो रूक्षोऽपि वा स सर्वो मन्थः सद्य एव सन्तर्पणो देहस्थैर्यादिप्रदश्च ।

अनन्तरमध्यायार्थमुपसंहरति ।

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।
यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥

स्थूले पुरुषे गुर्वपतर्पणञ्चाहारं योज्यम् । कृशे त्वेतद्विपरीतं लघु सन्तर्पणञ्चेत्यर्थः । तथैवोभयोरपि कृशस्थूलयोर्यवगोधूमं हितम् । किंभूतम् । तद्योग्याहितकल्पनम् । तद्योग्या कृशस्थूलयोग्या आहिता उत्पादिता संस्कारादिका कल्पना यस्मिन्यवगोधूमे तत्तथोक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । यदा स्थूलाय यवगोधूमं दीयते तदा स्थूलयोग्ययैवापतर्पणार्हया कल्पनया । यदा तु तदेव यवगोधूमं कृशाय दीयते तदा कृशयोग्ययैव सन्तर्पणया कल्पनयेति व्याधिभूतयो स्थौल्यकार्श्ययोश्चिकित्सा ।

स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्यापिस्यातांतत्राऽप्ययंविधिः
सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥

यत्र तु पुरुषाणां प्रकृत्या सहजत्वेन स्थौल्यकार्श्ये स्याताम् तत्राप्ययमेवाऽनन्तरोक्तो विधिर्विभज्य विकल्प्य यथोचितं सदैव योज्यः सततव्याधितत्वाद्धेतोः तेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि स्थौल्यं कार्श्यं वा केषाञ्चित् स्वभावेनैव भवति । तथाऽपि ते स्वभावेनैव व्याधिता उच्यन्ते । अत एव तेषामयं विधिः सदा योज्यः ।

मात्रादियुक्ते सेवेत यस्तु लंघनबृंहणे ।
समधात्वग्निदेहोऽसौ समसंहननो भवेत् ॥
दृढेन्द्रियबलत्वाच्च न द्वन्द्वैरभिभूयते ।

तथा यः पुरुषो मात्रादियोगेनातियोगायोगं परिरक्षन् बृंहणलंघने सेवते । असौ पुरुषः समधात्वग्निदेहः सन् समसंहननो भवेत् । समा धात्वादयो यस्य स तथोक्तः । देहस्य समत्वमङ्गानामनूनाधिकता समसंहननत्वं देहसंघातसमत्वम् । न क्वचित् स्थौल्यं नापि कार्श्यमिति । स च पुरुषो दृढेन्द्रियत्वाद्धेतोर्द्वन्द्वैर्दुःखैरातपादिभिर्नाभिभूयते ।

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

इति द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ननु बहवो ग्राह्यादय उपक्रमाः शास्त्रे दृष्टाः तत् किमित्युक्तं द्विधैवोपक्रम इत्याह । दोषगत्येत्यादि । परस्परं भिन्ना अप्युपक्रमा विलक्षणया दोषगत्या हेतुभूतया ग्राह्यादिभेदादतिरिच्यन्ते । न तु यथोक्ताद् द्वित्वादतिरिच्यन्ते । यथा गदा व्याधयो भिन्ना अपि सन्तो द्वित्वाल्लंघ्यबृंह्याख्यादग्नीषोमात्मकत्वान्नातिवर्तन्ते । तद्वदुपक्रमाः । तेनैतदुक्तं भवति । लंघनबृंहणे एव दोषगतिविशेषेण ग्राह्यादिविशेषं प्राप्नुत इति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

स्नेहादिषूपयोगाय तद्व्यापच्छमनाय च ।
कुर्यात् प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहम् ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये द्विविध उपक्रम उक्तः . तत्र च लंघनस्य शोधनात्मकत्वाच्छोधनस्य च स्नेहस्वेदपूर्वकत्वात्ततोऽपि स्नेहस्य दोषमार्दवकरणप्राधान्यात्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः अथात इत्यादि . स्नेहस्य शोधनाङ्गत्वात् प्रागेव स्नेहादिष्वनारब्धेषु स्नेहाद्युपयोगाय देशादिवैपरीत्यात् स्नेहाद्युद्भूतव्यापच्छमनाय च तद्योगिद्रव्याणां स्नेहोपयोगयोगिनां घृततैलवसाशरावोदश्वनादीनां तद्व्यापच्छमनयोगिनां च द्रव्याणां संभारसंग्रहं कुर्यात् .

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥
सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥
माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ।

सर्वं गुर्वादिगुणयुक्तमौषधं प्रायेण स्नेहनमन्यदेवंगुणमप्यस्नेहनं भवतीति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् . विपरीतं लघ्वादिगुणं विरूक्षणम् . अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवध्यते . सर्पिरादिचतुष्टयं सर्वस्नेहेषु प्रवरं श्रेष्ठमाशु स्वकार्यकरणात् . तत्रापि चतुष्टये सर्पिरुत्तमं संस्कारानुवर्तनात् . येन हि द्रव्येण संस्क्रियते तमनुवर्तते . स्वगुणानजहत् संस्कारगुणान् गृह्णातीति संस्कारानुवर्ती . न ह्येतत्तैलादिषु संभवति . ते हि स्वगुणांस्त्यजन्ति . तथा च चन्दनादौ तैलादीनां विपरीतैर्द्रव्यान्तरैरौष्ण्यादिनाशो भवति . न हि स्नेहनाशस्तस्य बहुत्वात् . तथा माधुर्यादिगुणयोगाच्च सर्पिरेवोत्तमम् .

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥
घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ।

ते च सर्पिरादयो यथापूर्वं पित्तघ्नाः . यथोत्तरमितरघ्नाः श्लेष्मणः स्नेहप्रतिषेधादितरशब्देन वातघ्ना इति गम्यते . अथवा द्रव्यान्तरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया इतरशब्देन कफस्यापि ग्रहणम् . तेनैवं तैलस्यापि पित्तघ्नत्वं सिद्धम् . अक्षादियोनेर्वा तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति . यो यस्मात् पूर्वः स तस्मात् पित्तघ्नः . यो यस्मादुत्तरः स तस्माद्वातघ्नः . तैलस्य पूर्वत्वासंभवात् पित्तघ्नत्वासंभवः वसाया मज्ज्ञश्च यत्र मांसानुगस्वरूपत्वेन पित्तघ्नत्वं संभवति तत्र पित्तघ्नत्वम् . अथवा शोधनाङ्गानां सर्पिरादीनां वमनादिक्रियोपकारयोगादेवंस्वरूपतापरिणाम इति ग्रन्थाविरोधः . सुबोधम् .

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥
स्नेहाशया दधिक्षीरं मांसास्थिफलदारु च ।

सर्पिरादिभ्योऽन्यतमाभ्यां यमको भवत्यन्यतमैस्त्रिवृतो भवति . सर्वैः पुनर्महास्नेहः . एतच्च प्रदेशे वाक्येषूपयुज्यते . दध्यादयः स्नेहाशयाः सर्पिरादिस्नेहानां योनयः . तत्र दधि क्षीरञ्च घृताशयः . क्षीरस्य नवनीतयोनित्वात् . मांसं वसाशयः अस्थि मज्जाशयः . फलानि च दारूणि च तैलाशयः . स्नेहस्य विषयं दर्शयति .

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्ररेतसः ॥
वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ।
स्नेह्याः—

स्वेद्यादयः स्नेह्याः . न ह्यस्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः . तथा यः संशोध्यः स प्रथमं स्नेह्यः . आसक्तशब्दस्य मद्यादित्रयेण संबन्धः . क्षीणशब्दस्यास्ररेतोभ्यां संबन्धः . स्यन्दी अभिष्यन्दाक्षिरोगी . दारुणप्रतिबोधः कृच्छ्रोन्मीलाख्यो वर्त्मरोगः . एते स्नेह्याः .

—न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तम्भाऽतिसारामगळरोगगरोदरैः ॥
मूर्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥

अतिमन्दाग्न्यादयो न तु स्नेह्या इति संबन्धः . तीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्नित्वमतिस्थूलस्याग्निमेदसोर्वृद्धिः . दुर्बलस्याजरणशक्तेः स्नेहव्यापत् . ऊरुस्तम्भादीनां पी-

डितशब्देन संबन्धः . अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं स्नेहेन विना शोधनमिति यावत् . अपप्रसूता न स्नेह्येति विभक्तिपरिणामः . तथा नस्यादित्रितये युक्त आ दोषसाम्यात् स्नेहो न योज्यः .

तत्रधीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणां शस्यते घृतम् ।
ग्रन्थिनाळीक्रिमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।
वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥
रूक्षक्लेशक्षमात्याग्निवातावृतपथेषु च ।
शेषौ वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥
तथादग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तत्र स्नेहेषु मध्ये धीप्रभृतिकाङ्क्षिणां स्नेहप्रसङ्गे सति घृतं स्नेहः शस्यते . तस्य तथाशक्तित्वात् . धीर्बुद्धिः . मेधा प्रज्ञा . ग्रन्थ्यादिषु श्लेष्मादिरोगिषु शरीरलाघवदृढत्वार्थिषु क्रूरकोष्ठेषु च देहिषु तैलं शस्यत इति संबन्धः . वातादिभिः कारणैः क्षीणधातुषु रूक्षादिषु च शेषौ स्नेहौ वसा मज्जा च . क्लेशक्षमशब्देनाक्लेशक्षमस्य सर्पिस्तैलं च प्रयोजयेदिति . अल्पाग्नेरतितीक्ष्णाग्नेः स्नेहप्रतिषेधो वसाया मज्ज्ञश्चापवादवाक्यम् . वातावृतपथः वातरुद्धदेहस्रोताः . वसा पुनः सन्ध्यादिरुजास्वपीष्टा . तथा दग्धादिषु योन्यादिरुजि च वसा शस्यत इति संबन्धः .

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।
सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युञ्ज्यात् भास्वति निर्मले ॥
ऋतौ साधारणे—

अनन्तरं स्नेहानामृतुविशेषेण नियमप्रदर्शनार्थमिदमाह . तैलं प्रावृषीत्यादि . प्रावृषि श्रावणे शोधनप्रसंङ्गे तैलं स्नेहनाय शस्तम् . वर्षान्ते कार्तिके सर्पिः शस्तम् अन्यौ शेषौ वसामज्जानौ माधवे वसन्ते चैत्रे . शोधनप्रसङ्गे प्रावृषि तैलं वातजयप्राधान्यात् . शरदि घृतं पित्तजयाय . वमनप्रयोगे कफोत्क्लेशनशक्तत्वात् सदृशेऽपि काले वसाया मज्ज्ञश्चोपयोगः . तथा सर्वो घृतादिस्नेहः सर्वस्य शोध्यस्याशोध्यस्य च साधारणे वसन्तशरत्प्रावृडाख्ये ऋतौ भास्वति तीक्ष्णरश्मौ निर्मले व्यभ्रे योज्यः . न त्वत्यर्थशीतोष्णवर्षाहेमन्तशिशिरग्रीष्माख्ये .

—दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ।
दिवा निश्यानिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि ॥

ऋतुनियमं दर्शयित्वा तत्पृष्ठभावितया राज्यहर्भेदेन नियमं दर्शयति . दोषसाम्ये प्राकृते अनिलकफे केवले च कफे प्राकृते वैकृते च यथोक्तेष्वृतुषु दिवैव स्नेहयोजनम् . अनिले केवले पित्ते च केवले तथा पित्तवति संसर्गे पित्तानिले पित्तकफे च निशि स्नेहो योज्यः .

त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ।
उष्णेऽपिरात्रौसर्पिश्चदोषादीन्वीक्ष्यचान्यथा ॥
निश्यश्नुते वातकफाद्रोगानहनि पित्ततः ।

शीतोष्णयोः स्नेहप्रतिषेधादिदमुच्यते . त्वरमाण इत्यादि . स्नेहविषयव्याध्युपशमाय त्वरमाणे शीतेऽप्यृतौ स्नेहं योजयेत् . न तु सामान्येनापि तु दिवा तैलमेव च न रात्रौ नाप्यन्यस्नेहः . तथा कारणवशात् त्वरमाण उष्णेप्यृतौ स्नेहं योजयेत् . अत्र तु रात्रावेव सर्पिरेव च . अथवा दोषदूष्यबलादीन् वीक्ष्य तदानुगुण्येनान्यथापि योजयेत् . यत्र दिवा उक्तं तत्र रात्रावपि योजयेत् . यत्र च तैलमुक्तं तत्रान्योऽपि स्नेहो योज्यः . तथा यत्र रात्रौ सर्पिरुक्तं तत्र दिवान्यदपि . अन्यथा यथोक्तकारणवैपरीत्ये इति प्राप्तम् . निशि स्नेहमुपयुञ्जानो वातकफाद्धेतो रोगानश्नुते . एवमहनि पित्ततो रोगानश्नुत इति संबन्धः . इति स्नेहस्य काल नियममुक्त्वा योजनां दर्शयति .

युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥

रसभेदैककत्वाभ्यां चतुष्षष्टिर्विचारणाः ।
स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्चक्रमात्स्मृताः
यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेये विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात्॥

युक्त्येत्यादि . सर्वं युक्त्या मात्रादिकया स्नेहमवचारयेत् . केनेत्याह भक्ष्यादिना आदिग्रहणेन भोज्यलेह्यपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम् . तथा वस्तिभिर्नस्यादिभिश्च . एवं भक्ष्यादिनान्नेन प्रयुज्यमानस्य स्नेहस्य चतुष्षष्टिसंख्या विचारणा भवन्ति . कथमित्याह . रसभेदैककत्वाभ्याम् . तत्र रसभेदाः पूर्वं त्रिषष्टिर्व्याख्याताः . एकस्नेहेन चतुष्षष्टिः . एकको यः स्नेहः केवलमुपयुज्यते न च पीयते तस्मात् . भक्ष्याद्यन्ने रसभेदसंभवः · एककशब्देन वस्तिनस्याभ्यञ्जनादिकं गृह्यते . कथमेता एव विचारणा उच्यन्ते नाच्छपेय इत्याह . स्नेहस्येत्यादि . क्रमाद्यथासंख्येन रसभेदेष्वन्याभिभूतत्वात् स्नेहस्य . नस्यादिषु शरीरे स्नेहस्याल्पत्वाच्च चतुष्षष्टिर्विचारणा उच्यन्ते . यथोक्तस्य च हेतोरन्याभिभवलक्षणस्याल्पत्वलक्षणस्य चाभावादच्छपेयस्नेहो विचारणाशब्देन नोच्यते . स्नेहस्य चोपयोगे स एवाच्छपेयाख्य : कल्पः श्रेष्ठः . कुतः स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनामाशु संपादनात् .

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमामात्रास्तास्ताभ्यश्चह्रसीयसीम्॥
कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ।
अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयम् ॥

तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा भवन्ति . कास्ता इत्याह . द्वाभ्यामित्यादि . एवं क्रमादेव तल्लभ्यते . या द्वाभ्यां यामाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यति सा ह्रस्वा . या या चतुर्भिर्यामैर्जीर्यति सा मध्यमा . या त्वष्टाभिर्जीर्यति सा उत्तमा .. ताभ्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यः ह्रसीयसीं कल्पयेदिति . इयं ह्रस्वा इयं च ह्रस्वा . इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा ह्रसीयसी . ननु सर्वत्र ह्रसीयसीं कल्पयेत् न अपि तु दोषादीन् वीक्ष्य . तेनैतदुक्तं भवति . दोषदूष्याद्यानुगुण्येन ह्रसीयसीमपि चतुर्थीं मात्रां कल्पयेत् . तेन जरणकालानुक्तेर्दोषादिपारतन्त्र्योक्तेश्च ह्रसीयस्या बहुविधमात्रत्वं दर्शितम् . तथा यत्राप्यन्यतमा मात्रा योज्या तत्राप्यज्ञातकोष्ठत्वात् प्रागेव प्रथममेव ह्रसीयसीं कल्पयेत् . तुशब्दोऽवधारणे . कुत इत्याह . अज्ञातकोष्ठे पुरुषे बहुस्नेहोऽशक्तस्य कदाचिज्जीवितसंशयं कुर्यात् . हिशब्दो यस्मादर्थे . यस्मादेवं तस्मात् प्रागेव ह्रसीयसीं कल्पयेदित्यर्थः . अनन्तरं ह्रस्वादीनां मात्राणां विषयभेदं दर्शयति .

तत्र दुर्बलमन्दाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः ।
अपथ्यरिक्तकोष्ठत्वज्वरातीसारकासिभिः ॥
ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते ।
चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नापि प्रकल्पते॥

तत्रेत्यादि . तत्र मात्रात्रये ह्रस्वा मात्रा दुर्बलादिभिः पेया . अपथ्यमहितं रिक्तकोष्ठत्वं येषां तैरपथ्यरिक्तकोष्ठत्वैर्ह्रस्वा पेया . सा हि ह्रस्वा परिहारे यन्त्रणायां सुखा न दुःखपरिहारा . चिरं बहुकालं च शरीरेऽनुवर्तते . अबलानां बल्या भवति . देशकालापचारादिना व्यापन्ना विरमितापि रुजे रोगाय न प्रवर्तते .

मेहोरुःपिटकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः ।
मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
न बलक्षपणी मन्दविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलम् ।

मेहादिपीडितैर्मृदुकोष्ठैश्च मध्यमा पेयेति संबन्धः . सा हि मध्यमा सुखेनानायासेन स्नेहनी स्यात् . तथा न च बलक्षपणी मन्दविभ्रंशा व्यापन्नापि सती स्वल्पापायेत्यर्थः . तथा शुद्धये दोषाणां शोधनायालं पर्याप्ता .

महादेहानलबलक्षुत्तृट्क्लेशसहिष्णुभिः ।
गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥

उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ।
सर्वमार्गानुसारेण जयेद् व्याधीन् सुयोजिता ॥

महादेहादिभिस्तथा गुल्माद्यभिपीडितैस्तथोन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती पेयेति संबन्धः . महच्छब्दस्य देहादित्रयेण समासः . सा हि महती मात्रा सर्वमार्गानुसारेण सकलस्रोतोऽनुगमनेन करणभूतेन सुयोजिता सती शीघ्रमेव व्याधीन् जयेत् . दुर्योजिता त्वजीर्णादीन् व्याधीनावहतीति तात्पर्यार्थः .

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ।
शमनःक्षुद्वतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥

तत्र यः स्नेहः शुद्धये शोधनार्थं युज्यते स ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णमात्र एव युज्यते . तथा यः शुद्धये स्नेहोऽच्छो बहुश्च योज्यः . एवकारकरणं कालातिक्रमपरिहारार्थम् . बहुरुत्तमया मात्रयेत्यर्थः . तथा यः शमनस्नेहः स क्षुद्वतः पुरुषस्याऽनन्नो मध्यमया मात्रया शस्यते . अनन्न इति ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णे ततश्च क्षुद्वत उपयुज्यते . तथा तस्मिन् जीर्णेऽन्नमिति .

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पो हितः स च ।
बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ॥
स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ।
मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥
स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीबलम् ।
वेगानुलोम्यमारोग्यमध्यः कायबलक्षयम् ॥
मध्ये बृहत्त्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्शमान् ।
इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदक्षयम् ॥

यस्तु बृंहणः स रसमद्याद्यैः सभक्तः सभोजनोऽल्पोऽल्पया मात्रया योज्यः . स च बृंहणो बालवृद्धादिभ्यो हितः . पिपासार्तः प्रसक्ततृडार्तः . स्नेहद्विषो ये स्वभावेन स्नेहं द्विषन्ति . तथा स्त्रीनित्यानां स्नेहनित्यानां च . स च प्रयुक्तो बृंहणस्नेहो भोजनात् प्राक् प्रथमं भोजनस्य प्रयुक्त ऊरुबलादीन् कुर्यात् . तथा स एव भोजनमध्ये पीतो बृहत्त्वादीन् कुक्षिरुक्शमनान्तान् कुर्यात् . स एव भोजनादूर्ध्वमनन्तरं प्रयुक्त इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वजत्रुगदक्षयं च कुर्यात् .

वाते सलवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते ।
वैद्यो दद्यात् बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम् ॥

सर्वेशश्च घृतं मारुतेऽधिके सलवणं हितम् . पित्तेधिके केवलमिष्यते . बहुकफे तु पुरुषे क्षारत्रिकटुकान्वितं घृतं वैद्यो दद्यात् .

वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ।
आस्योपलेपशुद्ध्यै च तौवरारुष्करे न तु ॥
उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णैर्विरुध्यते ।

अच्छस्नेहेऽनु पश्चादुष्णं वारि पिबेत् . किं प्रयोजनमाह . तस्य स्नेहस्य सुखपक्त्यर्थमास्योपलेपशुध्यर्थं च . किं सर्वत्र आह . न तु तौवरे आरुष्करे च स्नेहे वार्युष्णं पिबेदिति संबन्धः . कस्मादित्याह . उष्णेत्यादि . सर्वस्नेहेषूष्णोपचारेण भवितव्यम् . उष्णश्चोपचार उष्णैस्तौरवादिभिर्यतो विरुध्यते . ततस्तत्र त्यजेत् .

ततो गुरुप्रावरणो निवातशयनस्थितः ।
जरणान्तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पवारिपः ॥
शिरोरुग्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादारतिक्लमैः ।
जानीयाद् भेषजंजीर्यज्जीर्णतच्छान्तिलाघवात्
अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः

ततश्च प्रकृतादुष्णोदकपानादनन्तरं गुरुप्रावरणायुक्तगुणः सन् जरणान्तं प्रतीक्षेत . जीर्यमाणे तस्मिन् तृष्यन् सन्नुष्णाल्पवारिपो भवेत् . तच्च भेषजं स्नेहाख्यं शिरोरुगादिभिर्लक्षणैर्जीर्यज्जानीयात् . तदेव भेषजं तच्छान्त्या शिरोरुगादिशान्त्या अङ्गानां लाघवेन च

जीर्णं जानीयात् . तथा अनुलोमानिलादिभिश्च जीर्णं जानीयात् .

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ॥

तथा स्नेहस्य जीर्णाजीर्णशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् . उष्णोदकेन पीतेनोद्गारविशुद्धिः स्यात् . ततश्च जीर्णाजीर्णशङ्कातोऽधिकमङ्गलाघवं रुचिश्च भवति .

भोज्योऽन्नं मात्रयापास्यन्श्वःपिबन्पीतवानपि।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसंकरम् ॥

तं च स्नेहं श्वः पास्यन् पुरुषोऽद्य वा पिबन् ह्यः पीतवांश्च मात्रया स्वल्पत्वेनान्नं भोज्यः . किंभूतमन्नमाह . द्रवोष्णेत्यादि . असंकरं अनानाजातीयम् .

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः।
व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपान् ॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चोपधानाहस्स्वप्नधूमरजांसि च ॥
यान्यहानिपिबेत्तानितावन्त्यन्यान्यपित्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥

तथा स्नेहप्रसङ्गेषु पुरुष उष्णोदकोपचारी ब्रह्मचारी क्षपाशयश्च स्यात् . क्षपाशयशब्देन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च प्रतिषेध उक्तः . तथा पुरुषो यान्यहानि स्नेहं पिबेत्तानि व्यायामादींस्त्यजेत् . अनन्तरमन्यानि स्नेहरहितान्यपि तावन्त्येव व्यायामादींस्त्यजेत् . यावन्ति स्नेहस्योपयोगः . न केवलमयमुष्णोदकोपचारादिकः क्रमः स्नेह एव योज्यः . यावत्सर्वकर्मसु स्वेदवमनादिषु व्याधिक्षीणेषु चायमेव क्रमः .

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

शमने स्नेहे विरिक्तवदुपचारः कार्यः . तत्र विरिक्तस्य शमनस्नेहस्य च सदृश उपचारः . विरिक्तस्य च यदधिकं कर्म पेयादि तत्सर्वमस्मिन्नपि कार्यम् .

स्नेहस्य पानात् पूर्वं च दातव्यं मृदुभोजनम् ।
उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥

सर्वस्य च स्नेहस्य पानात् पूर्वं हुताशस्याग्नेरुत्तेजनं कोष्ठलाघवकारि च मृदु भेषजं दातव्यम् .

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवायावदतःसात्मीभवेत्परम्
सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।
अतियोगेनवाव्याधीन्यथाम्भोघोतियोजनात्
विहत्य सेतुं मृत्कोष्ठात् स्रवति क्षपयन् मृदम् ।
स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपयंस्तनुम् ॥

तत्र त्वच्छं स्नेहं मृदौ कोष्ठे त्र्यहं पिबेत् . तमेवाच्छं क्रूरे कोष्ठे सप्तदिनं पिबेत् . अथवा नैष नियमः . सम्यक् स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमः . अतो यथोक्तान्नियमात् परं ऊर्ध्वमच्छः स्नेहः प्रयुक्तः सात्मीभवेत् . न शोधनकार्यं करोतीत्यर्थः . एतदेवाचष्टे . सात्मीभूत इत्यादि . अथवा शोधनकार्यं कुर्वन्नप्यतियोगेन देहनाशरूपान् व्याधीन् कुरुते . तत्र दृष्टान्तो यथा . अम्भोघो वारिवेगोऽतियोजनात् सेतुं निहत्य मृत्कोष्ठैकदेशात् स्रवति . स्रवंश्च मृदं क्षपयेत् . तद्वत् स्नेहोऽपि सेतुसंस्थानमग्निं हत्वा देहकोष्ठात् स्रवन्मृत्संस्थानां तनुं क्षपयेत् .

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम्।
मृदुस्निग्धाङ्गताग्लानिःस्नेहोद्वेगोऽथलाघवम् ॥
विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः।

सम्यक् स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादिलक्षणं भवति . वर्चः पुरीषम् . स्निग्धमसंहतं शिथिलं च . विमलेन्द्रियतान्तं सम्यक्स्निग्धलक्षणम् . रूक्षे पुनरस्निग्धे यथोक्तेभ्यो लक्षणेभ्यो यथास्वं वैपरीत्यमिति स्नेहायोगलक्षण .

पाण्ड्वामयाङ्गसदनघ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
गुददाहारुचिच्छर्दिमूर्छातृष्णाप्रवाहिकाः ॥
शुक्तोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ।

स्नेहस्यातिसेवनात् पाण्ड्वामयाद्युद्भवः . स्रवश-
ब्दस्य घ्राणादिना समासः . प्रवाहिका निस्तानिका .
शुक्तोद्गारो विदग्धाम्लोद्गारः . इति स्नेहातियोगल-
क्षणम् .

अमात्रयाहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ॥
कण्डूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहबलक्षयान् ।
जठरेन्द्रियदौर्बल्यजाड्यास्तम्भवाग्ग्रहान् ॥
तांस्तान् स्वदोषहेतूत्थान्
पाण्ड्वादींश्चातियोजनात् ।

सर्वस्य स्नेहो दोषानपेक्ष्यामात्रया अपथ्यश्चाकाले
च युक्तस्तथामिथ्याहारविहारतश्च हेतोः स्नेहः शोफादीन्
करोति . तांस्तांश्च पूर्वोक्तानपचारानुगुण्येन वातादिदो-
षकारणजान् व्याधीन् करोति . उत्क्लेशो दोषादीनां
विकारः .

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम्
तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥
पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ।
यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥

अस्यां च शोफादिकायां स्नेहव्यापदि क्षुत्तृडादि-
साधनं चिकित्सा . उल्लेखनं वमनम् . रूक्षशब्दस्य
पानादित्रयेण संबन्धः . उद्दालश्शालिविशेषः . तथा
यद्दोषानुगुण्येन प्रतिरोगं यद्यस्मिन् रोगे स्वाध्यायोक्तं त-
दपि साधनम् .

विरूक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ।

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात् प्रसङ्गेन
विरूक्षणस्य सम्यक्कृतातिकृतलक्षणमुच्यते . यत् लंघ-
नस्य सम्यक्कृतस्य लक्षणं तद्विरूक्षणस्यापि . एवमति-
कृतलक्षणं लंघनवद् ज्ञेयम् . विरूक्षणायोगलक्षणं तु
स्नेहायोगलक्षणैरेवोक्तम् .

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ।
स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥
उदीरयेत् सोपसर्गां पिपासामस्य बाधिकाम् ।
सोऽसूंस्त्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलम् ॥
शीतसेकावगाहान् वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ।
स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविषेणेव पन्नगः ॥

पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतेः पुरुषस्य यदा स्नेहेनाग्निस्ती-
क्ष्णतरीकृतो भवति . तदा सोऽग्निराशु स्नेहं जरां
नीत्वा पुनरोजसश्चाभिमुख्येन चरन् तीक्ष्णत्वादस्य हि पै-
त्तिकस्य सोपसर्गां सज्वरादिमहारोगां बाधिकां प्राणना-
शिनीं पिपासां तृषमुदीरयेत् . स च तथाविधः पुरु-
षस्तथाविधया पिपासयासून् प्राणांस्त्यजेत् . यद्युदकं शी-
तळं न पिबेत् . तथाविधस्तृष्णापीडितः शीतसेकादीं-
श्च भजेद्यदि तदासूंस्त्यजेत् . किंभूतस्तृष्णापीडित आह .
स्नेहाग्निना दह्यमानः . अत्र दृष्टान्तो यथा . स्व-
विषेणाभिवृद्धेन पन्नगो भस्मसात्क्रियते . तद्वत् स्ने-
हाग्निना पुरुषः .

अजीर्णे बलवत्यां तु शीतैर्दिह्याच्छिरोमुखम् ।
छर्दयेत्तदशान्तौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥
रूक्षान्नमुल्लिखेद्भूत्वा तादृश्यां तु कफानिले ।
समदोषश्च निश्शेषं स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥
ततो दोषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ।

स्नेहे त्वजीर्णे बलवत्यां तृषि पैत्तिकस्य शीतै-
रौषधैः शिरोमुखं दिह्यात् . तं चाजीर्णं स्नेहं छर्दयेत् .
एवमपि तस्यास्तृषोऽशान्तौ स्नेहे छर्दितेऽपि शीतोदकं

पीत्वा रूक्षान्नं च भुक्त्वा पुनरुल्लिखेत् . छर्दयेदिति पैत्तिकस्य तृट्साधनम् . कफानिले पुनस्ताद्दश्यामतिमात्रायां तृष्युष्णाम्बुना निश्शेषं स्नेहमुद्धरेत् वमेदित्यर्थः . समदोषश्च तथैव वमेत् ततः स्नेहे वान्ते दोषदूष्यादिबलापेक्षया पूर्वोक्तं लाघवे जाते सत्यभादीं विधिं चरेत् .

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
सर्वं ह्यनुव्रजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥

स्नेहनिर्णयप्रसङ्गेनाह . सर्पिरित्यादि . पित्ते तु केवले केवलमच्छं सर्पिर्न पेयम् . सामे तु पित्ते विशेषतः केवलं न पेयम् . कुतः ? यथासंख्येन हेतुद्वयमुच्यते . केवले पित्ते सर्पिषि पीते पित्तं स्नेहसहायं सत् सर्वं देहमनुव्रजेत् ततश्चाधिकं रोगसमीरणा . सामे पित्ते पीतं सामं स्नेहसहायं पित्तं स्रोतःपिधानेन संज्ञां हत्वा मारयेत् . इदं च शोध्यपित्ताशयं पित्तन्नास्त इति शमनीयम् . तेन ग्रन्थविरोधो न भवति . पित्ते केवलमिष्यत इत्येतच्चोपपन्नं भवति . चशब्दो हेतुसमुच्चये .

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्स्वेदमाचरेत् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ।
तिलमाषदधिक्षीरगुळमत्स्यरसादिभिः ॥

एवमनन्तरेण प्रकारेण स्निग्धः सन् यदा वमनेन विना विरेकमेव कारणवशेन करोति तदाभ्यक्तस्नेहः सन् त्र्यहं स्थितो विरेकं कुर्यात् . किंभूतः किं कुर्वन् त्र्यहं स्थितः . स्निग्धादिगुणयुक्तमांसरसभुक् तथा स्वेदमाचरन् . यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुङ्क्ते . तदा स्निग्धः सन् द्व्यहं स्थितो वमनं कुर्यात् .

कथं द्व्यहं स्थितः . एकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितः . अन्यच्च द्वितीयं दिनं कफमुत्क्लेश्य स्थितः केनोत्क्लेश्य तत्करैः कफकरैः . कैरित्याह तिलेत्यादिभिः .

मांसळा मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्नयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥

मांसळत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोध्यत्वेन स्नेह्याः तान् स्नेहात् पूर्वं रूक्षयेत् . ततो रूक्षयित्वानन्तरं च संस्नेह्य शोधयेत् . किमेवं सति भवति . इदं भवति . मांसळादीनां स्नेहस्य सदशत्वाद्या स्नेहव्यापदाशङ्क्यते सा न जायते . तथा रूक्षस्य स्नेहः प्रयुक्तः असात्म्यत्वान्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्याप्तो भवतीति फलद्वयम् .

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥
प्रभूतमांसनिष्क्वाथान् जाङ्गलानूपजान् रसान् ।
स्नेहभ्रष्टेषु वातेषु यवागूं वातिसंहताम् ॥
तिलचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कृसरां तथा ।
तिलकाम्बळिकं भूरिस्नेहं सर्पिष्मतीमपि ॥
पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रे वा ससिताघृते ।
सर्पिर्लवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पयः ॥
पेयां च पञ्चप्रसृतां स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ।

तत्र बालवृद्धादिषु पूर्वं बृंहणस्नेहविषयपठितेषु तथा ये स्नेहे प्रयुज्यमाने वर्ज्यपरिहारं कर्तुं न शक्नुवन्ति तेषु च सद्यः स्नेहाख्यान् योगान् प्रयोजयेत् . के त इत्याह . प्रभूतेत्यादि . जाङ्गलसत्वजानानूपसत्वजांश्च मांसरसान्यथायोग्यम् . किंभूतान् प्रभूतमांसनिष्क्वाथान् . अथवा तेष्वनन्तरोक्तेषु रसेषु स्नेहेन घृतादिना भ्रष्टेषु सत्स्वधिकरणभूतेषु तेषु यवागूं सिद्धाम् . किंभूतां नातिसंहतां नातिघनाम् . तथा सस्नेहफाणितस्तिलचूर्णः . फाणितः क्षुद्रगुडः . तथा कृसरः तिलमिश्रा विलेपी . तथेति सस्नेहफाणितेत्यर्थः . कथोक्तलक्षणम् . काम्बळिकं तिलकृतं यद् भूरिस्नेहम् .

क्षैरेयीं वा पेयां सर्पिष्मतीं सघृतां सुखोष्णां च . अपीति समुच्चये . तथा शर्कराघृतसहिते पात्रे सद्योदुग्धं पयः सर्पिर्लवणम् . एतैर्युक्ते वा पात्रे सद्योदुग्धं पयः . तथा पञ्चप्रसृताख्या पेया स्नेहैश्चतुर्भिः प्रसृतसम्मितैः पञ्चमेन च तावता तण्डुलेन कृता .

पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतम् ।
तैलशुण्ठीगुळरसं जीर्णे मांसरसाशिनः ॥
स्नेहं वैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम् ।
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥
पिप्पलीं लवणं स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तुकम् ।
दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्राक्षारसे घृतम् ॥
यवकोलकुलत्थाम्बुक्षारक्षीरसुरादधि ।
घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् ॥
सिद्धांश्च चतुरःस्नेहान् बदरत्रिफलारसैः ।
योनिशुक्रामयहरान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥
लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
तद्धि विष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥

अथवा पयसा सिद्धं बहुस्नेहसमायुतम्माषमिश्रमोदनम् . तथा सर्पिरादिभ्य एकमन्यतमं तैलशुण्ठीगुळ्युतं सुराच्छेन पीतं सद्यःस्नेहनम् . किंभूतस्य पुरुषस्य स्नेहनमाह . तस्मिन्योगे जीर्णे मांसरसाशिनः . अथवा दध्नः सरः सगुळः . तथा वराहवसा सर्पिरादिचतुष्टययुक्ता योगः . तथा चत्वारः स्नेहाः पिप्पलीलवणदधिमस्तुयुक्ता योगः . तथा धात्र्या द्राक्षायाश्च मिश्रिते रसे दध्ना व्योषगर्भं घृतं सिद्धं योगः . अत्र दध्नः सहार्थे तृतीयाविधानात् स्नेहसमत्वात् धात्रीद्राक्षारसयोः प्रत्येकं स्नेहसमत्वं योगः . तथा यवादिकथिताम्लादिसमांशं सिद्धं योगः . एतद् घृतमुत्तमं सद्यःस्नेहनम् . तथा चतुरः स्नेहान् . अभिष्यन्दि स्रोतसां स्रावकम् . अरूक्षत्वादिगुणयुक्तं च . सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतः प्रवेशित्वात् . व्यवायि देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते .

गुळानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।
कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थन्न प्रकल्पयेत् ॥
त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुल्गुल्वादिविपाचितान्
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥
क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ।

कुष्ठादिषु स्नेहप्रसक्ते गुडादि स्नेहनार्थं न प्रकल्पयेत् . केन तर्हि तान् स्नेहयेदित्याह . त्रिफलेत्यादि . एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनोक्तैस्त्रिफलादिभिरविकारिणः स्नेहान् सिद्धान् प्रयोजयेत् . तथा आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां नराणां स्नेहनार्थमग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् वर्धनक्षमान् स्नेहान् योजयेदिति संबन्धः .

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥

इति स्नेहविधिर्नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

उपसंहरति . योऽभ्यासेन स्नेहमुपसेवते स दीप्तान्तराग्नित्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्ट आगमविद्भिरिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसङ्गे स्नेह उपयुज्यते . तेन च स्निग्धे देहे दोषाणां मार्दवाय स्वेदस्य प्रसङ्गात्तत्परिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते .

अथातः स्वेदविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः

चतुर्विधोऽग्निस्वेदो भवति तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन । तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यफालवालुकावस्त्रघटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ।

अथात इत्यादि . तत्र स्वेदोऽग्निकृतोऽनग्निकृतश्च . तत्राग्निकृतस्तापादिभेदेन चतुर्विधो भवति . तत्र तापस्वेदोऽग्नितप्तैः पाण्यादिभिः साक्षादव्यवधानेनाग्निना वा प्रयोक्तव्यः . कांस्यः कंसमयः पट्टः . फालः शस्त्रपट्टः । वालुका सिकता . घटिकाग्नितप्ता गुल्माद्युच्छेदयोज्या . इति तापस्वेदः .

उपनाहस्वेदस्तु सर्वगन्धधान्यसर्षपकिण्ववचादेवदारुरास्नैरण्डमूलमधुकशताह्वा - सुराकिट्टादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्यवगोधूमशकलै - रानूपास्रक्पित्तशिरःपादामिषवेशवारैश्च । तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ सुरसादिभिः । पित्तसंसृष्टे च पद्मकादिभिः । पृथक् सहितैर्वा । क्षीरशुक्तधान्याम्ललवणमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वलाभिधानैस्तैर्बहुशः प्रदिह्योष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुपनद्धमङ्गमहस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुञ्चेत् । दिवा वा निशि बद्धम् । दोषकालबलवशेन वा ।

उपनाहस्वेदः पुनः सर्वगन्धाद्यैः . उपनाह उष्णपिण्डबन्धः . गन्धाः कुष्ठादयः . धान्यान्युष्णवीर्याणि तिलादीनि . किण्वं प्रसिद्धम् . सुराकिट्टं जगलः . अन्येषां वातहराणां द्रव्याणां शोधनादिपठितानां चूर्णैः . यवगोधूमशकलैरित्यश्लक्ष्णपिष्टैरित्यर्थः . तथा आनूपोद्भवैरसृक्पित्तैः शिरः प्रभृतिभिः . वेशवारैश्च . वेशवारः सूक्ष्मच्छिन्नं मांसम् . तथा श्लेष्मसंयुक्ते वायौ सुरसादिभिरुपनाहः . तथा पित्तसंसृष्टे वायौ पद्मकादिभिरेव साल्वलाभिधानैरौषधैः . पुनः पुनरङ्गं शरीरं प्रदिह्य चर्मभिर्बद्धं विदाहपरिहारार्थमहोरात्रमध्ये द्वौ वारौ मुञ्चेत् . किंभूतैः साल्वलाभिधानैराह . पृथग्भूतैः सहितैर्वा . क्षीरादिप्रगाढैः . प्रगाढो घनपिष्टः . तथा सुस्निग्धैः स्नेहमिश्रत्वात् . सुखोष्णैश्च . एवंभूतैः साल्वलादिभिर्बहुशोऽनेकवारमङ्गं प्रदिह्यालिप्य . एवंविधानि पद्मकादीन्येव साल्वलाभिधानानि . चर्मभिः किंभूतैरुष्णवीर्यैरपूतिभिरदुर्गन्धैर्मृदुरोमभिश्च . तदभावे तथाविधचर्माभावे घनपिष्टानां निबिडानां वातहरणानां द्रव्याणां मात्रया संयुक्तैः पत्रैः . कौशेयैरुपनद्धमङ्गं कस्मिन् काले मुञ्चेत् आह . अहस्थितमङ्गलग्नं निशि मुञ्चेत् . निशि स्थितं दिवा मुञ्चेत् . देशकालाद्यपेक्ष्य यथा विदाहो नोत्पद्यते तथा अथवा मुञ्चेत् . इत्युपनाहस्वेदः .

द्रवस्वेदस्तु द्विविधः । परिषेकोऽवगाहश्च । तत्र शिग्रुवरणाम्रातकमूलकसर्षपसुरसार्जकवाशावंशाश्मन्तकाशोककशिरीषार्ककरञ्जैरण्डमालतीपत्रभङ्गपूतीकदशमूलादि - वातहरैर्द्रव्यैर्मस्तुसलिलसुराक्षीरशुक्तादि - भिः क्वथितैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्

सहितैर्वा कुम्भीर्वर्षलिकाः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं वोपविष्टं किलिञ्जे वा शयानमेकाङ्गे सर्वाङ्गे वा वस्त्रावच्छन्ने परिषेचयेत् । तैरेवाद्भिः पूर्णे महति कटाहे कुण्डे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत् ।

द्रवस्वेदः परिषेकावगाहभेदेन द्विविधः . तत्र परिषेकः शिग्रुवादिवातहरैर्मस्तुसलिलादिद्रवद्रव्यक्वथितैः . तथा न केवलं शिग्र्वादिभिः यावत् पूर्वोक्तैरुपनाहस्वेदपठितैः सर्वगन्धादिभिरेतैश्च सर्वैर्यथादोषं दोषविशेषापेक्षया कदाचित् पृथग्भूतैः . कदाचिद्विषयविशेषेण द्वित्रादिसहितैः सर्वैर्वा . तेषां क्वाथैः कुम्भाद्यन्यतमं पूरयित्वा स्वेद्यं प्रयोजनापेक्षया एकाङ्गे शरीरैकदेशे सर्वाङ्गे वा वस्त्रेणावच्छादिते . तेन तथाविधेन क्वाथेन परिषेचयेत् . किंभूतं स्वेद्यम् . वातहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनाभ्यक्तं दोषाद्यपेक्षयानभ्यक्तं वा . तथा आसन उपविष्टम् . किलिञ्जे वा शयानम् . कुम्भीः स्थालीः . वर्षलिका आधूताः . प्रणालिका ऊर्ध्वतापविशिष्टं भाण्डम् . किलिञ्जं तृणैर्बद्धा शय्येति परिषेकः . अवगाहः पुनस्तैरेव परिषेकक्वाथैः पूर्णे कटाहे कार्य इत्युभयथा द्रवस्वेदः .

ऊष्मास्वेदः पुनरष्टधा भिद्यते । पिण्डः संस्तरो नाडी घनाश्म कुम्भी कूपः कुटी जेन्ताकश्च । तत्र मृत्कपालपाषाणलोष्टलोहपिण्डानग्निवर्णान् सन्दंशेन गृहीत्वाम्भस्यम्ले वा निमज्जयेत् । तैरार्द्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरुजमङ्गं ग्रन्थिमद्वा स्वेदयेत् । पांसुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपुलाकपललैर्वाऽम्लोत्क्वथितैः पूर्ववद्वेष्टितैः । गवादिशकृतार्द्रेण पिण्डीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृसरमांसपिण्डैर्वा वातरोगेष्विति पिण्डस्वेदः । स एव संकराख्यः ।

ऊष्मास्वेदः पुनर्वक्ष्यमाणपिण्डादिभेदेनाष्टविधः . ऊष्मा बाष्पः . तत्र मृत्कपालपाषाणादीनग्निवर्णान् सन्दंशेनादायायस्कारतप्तपिण्डग्रहणयन्त्रेण गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षयाम्भस्यम्ले वा काञ्चिकशुक्तादौ निमज्जयेत् . अथ तन्निमज्जनजातबाष्पैरार्द्रेण धान्याम्लादिसिक्तेनाविकवस्त्रेणोर्णापट्टेन समन्ताद्वेष्टितैरङ्गं देहं सरुजं रुजायुक्तं ग्रन्थिमद्वा स्वेदयोग्यं स्वेदयेत् . श्लेष्ममेदोभूयिष्ठमङ्गं सरुजं ग्रन्थिमद्वा पांस्वादिभिरम्लोत्क्वथितैः पिण्डीभूतैः पूर्ववदेवार्द्राविकवस्त्रवेष्टितैः स्वेदयेत् . अथवा तथाविधमङ्गं गवाश्वादिशकृतार्द्रेणाशुष्केण स्वेदयेदिति संबन्धः . वातरोगेषु वा पुनरुपनाहोत्कारिकादिभिः स्वेदयेत् . विकल्पः पूर्वापेक्षः . गवादिकरीषं गवाश्वादिशकृत् . पुलाकाख्यधान्यविशेषस्य पलालः कक्षम् केवलेन वा गवाद्यन्यतमेन शकृता . आदिग्रहणेनाश्वगर्दभहस्त्यादीनां ग्रहणम् . उपनाहद्रव्योत्कारिकाः पूर्वोक्ताः मांसा वेशवारादिकृता इति पिण्डस्वेदः प्रथमस्तस्यैव च पिण्डस्वेदस्य संकर इत्याख्या . आख्या नाम .

यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायामुखायां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनस्थे किलिञ्जे प्रस्तीर्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिभिः स्ववच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ।

संस्तर उच्यते . दोषाद्यपेक्षया यथार्हं स्वेदद्रव्याण्येरण्डमूलादीनि मांसादीनि च पिहितमुखायां स्थगितमुखायां निर्विवरमुखायां उखायां स्थाल्यां स्वेदयेत् . स्वेदस्य च निर्वाते शरणे गृहे शयनं कल्पयेत् . तस्य शयनस्योपरि किलिञ्ज तृणशय्या कल्पनीया . तस्मिंश्च किलिञ्जे तान्युखास्विन्नान्यौषधानि प्रस्तार्याणि . तेषां चोपर्याविकादीनामन्यतमेन उत्तरप्रच्छदं कल्पनीयम् . एवं संस्तृते किलिञ्जे स्थितं स्वेद्यं कौशेयादिभिः शोभनं कृत्वोपर्यवच्छन्नं स्वेदयेत् . आविकमूर्णाकृतम् . कौशेयं पट्टम् . वातहराणामेरण्डादीनां पत्राणि तथोक्तानि . रौरवं पट्टविशेषः इति संस्तरस्वेदो द्वितीयः . संस्तरणरूपेण स्वेदनात् .

पूर्ववंदवोपस्वेद्योखामुखेऽन्यामुखां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामुपसन्धायावलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरेषिकावंशदलकिलिञ्जकरञ्जपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतोवातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृतेऽङ्गे बाष्पमुपहरेत् । बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाळीस्वेदः ।

नाळीस्वेद उच्यते . पूर्ववत्संस्तरस्वेदवदुपस्वेद्यद्रवद्रव्यपूर्णाया उखाया मुखेऽन्यां द्वितीयामुखामुपसंधाय तस्याः पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या सञ्चारिणं बाष्पमुपहरेत् . स बाष्पः सुखं स्वेदयेदिति संबन्धः . तेनैतदुक्तं भवति , वातहरद्रवद्रव्यपूर्णामेकामुखां कारयेत् . तस्या अधोऽग्निः प्रज्वालयेत् . तस्या उखाया उपरि द्वितीयोखा कल्पनीया . तस्याश्चोपरिभवाया अधः छिद्राणि द्वितीयोखातो बाष्पसञ्चरणाय कार्याणि . उखयोश्च सन्धिः शालिपिष्टादिना लेप्यः . तस्याश्चोपरिस्थिताया उखायाः पार्श्वे द्वितीयं वक्ष्यमाणनाडीमूलप्रमाणच्छिद्रं कारयेत् . तथा शरेषिकादिसंस्तरणैरचिता दैर्घ्येण केवलव्यामदीर्घा सार्धव्यामदीर्घा वा नाडी कार्या . तस्याश्च नाड्याः स्वदीर्घचतुर्भागप्रमाणवृत्ततया मूलेऽन्तस्रोतः कार्यम् . सा च नाडी यथाक्रमेण गजाग्रहस्तसदृशी कार्या . यथा स्वायामादष्टभागवृत्तं अग्रस्रोतः तस्या भवति . मूलस्रोतसोऽर्धपरिणाहमग्रस्रोत इत्यर्थः . गजाग्रहस्तसदृशमुखनाडी वर्तुलत्वादङ्गानामैव बाष्पायते . तथाविधा नाडी उपरितनोखापार्श्वच्छिद्रे निवेश्या . तस्याश्चोखायाः . पिहितमुखत्वान्नाडीमुखएवोष्मा भवति . तस्या नाड्या ईषिकाद्युद्भवत्वाद्यानि छिद्राणि तैर्बाष्पनिर्गमपरिहाराय सर्वतो वातहरद्रव्यपत्रैर्वेष्टनम् . सा च नाडी द्वौ वारौ त्रीन् वा वारान् विनमिता करभग्रीवानुकारेण कुटिलीकृता कार्या . तयैवंभूतया नाड्या सुखोपविष्टस्य पुरुषस्य स्वेदयोग्येऽङ्गे स्वभ्यक्तप्रावृते बाष्पमुपहरेत् . तथाविधो बाष्पो ह्यनृजुगामित्वाद्विहतचण्डवेगत्वात्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदस्तृतीयः .

पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः ।

घनाश्मस्वेद उच्यते . पुरुषेत्यादि . पुरुषायाममात्रं सार्धहस्तत्रयमात्रमतोऽपि वा किञ्चिदधिकप्रमाणं शिलातलं घनमभङ्गुरं सममनिम्नोन्नतमेवंविधं वा प्रमाणगुणाभ्यां भूप्रदेशं सर्वतोदिक्कमुपर्यधश्च वातहरदार्वग्निना प्रताप्य अग्निमनन्तरमपोह्यान्यतः कृत्वा तत्तप्तं शिलातलं भूप्रदेशं वा उष्णोदकेनाम्लादिभिश्च काञ्जिकमूत्रादिभिरभिषिच्य यथोक्तप्रच्छदे पूर्वोक्तवातहरपत्रप्रच्छदे संस्तरस्वेदोक्तप्रकारेण स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदश्चतुर्थः .

पूर्ववत् स्वेदद्रव्याणि कुम्भ्यामुत्क्वाथ्याश्लिष्योपविष्टस्तदूष्माणं गृह्णीयात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुथाकम्बलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः कुम्भ्यामग्निवर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः ।

कुम्भीस्वेद उच्यते . पूर्ववदित्यादि . पूर्ववन्नाडीस्वेदवत् स्वेदद्रव्याणि कुम्भ्यामुत्क्वाथ्य तां कुम्भीमाश्लिष्य उपविष्टः सन् अस्याः कुम्भ्या ऊष्माणं गृह्णीयादित्येकः प्रकारः कुम्भीस्वेदस्य . अथवा वातहरक्वाथपूर्णां कुम्भीं भूमिं खनित्वा निधाय तस्या उपरि शयनं जानुमात्रोच्चमासनं वा निधेयम् . तस्मिंश्च नातिघनं प्रच्छदं कुथाद्यन्यतमं सर्वतोदिक्कमाभूमिसंयोगात्

प्रलम्बमानं कार्यम् . तत्र तस्मिञ्शयन आसने वा स्थितस्य पुरुषस्याधोभागमधस्थितकुम्भीसंक्रान्तं गूहनतत्स्यां कुम्भ्यां बाष्पपरिक्षयाय पुनःपुनरग्नितप्तानयःपिण्डान् तप्ताश्मशकलान् निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः पञ्चमः .

शयनस्याधोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यतरपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ।

शयनस्येत्यादिना कूपस्वेद उच्यते . शयनस्याधोविस्ताराद् द्विगुणमधःखातं कूपं कृत्वा वातहरैर्द्रव्यैः करीषेण गोमयेन च पूर्णं कृत्वा ततो विदग्धं कृत्वा विगतधूमं च ज्ञात्वा तस्योपरिस्थशय्यायां तिष्ठन्तं स्वेदयेदिति . विस्तारस्य च शयनान्तमसमत्वं सामर्थ्यलभ्यमिति कूपस्वेदः षष्ठः .

कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतोविधूमप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ।

कुटीं नात्युच्चेत्यादिना कुटीस्वेद उच्यते . नात्युच्चविस्तारां कुटीं विधाय तस्याश्च कुट्या मध्ये शय्यां विधाय तत्रस्थं पुरुषं स्वेदयेत् . किंभूतां कुटीमाह . वृत्तामन्तःकोणरहितां छिद्रैश्च रहिताम् तथा पूर्वोक्तानां उपनाहस्वेदद्रव्याणां कल्केन घनप्रादिग्धमभितः कुड्यं यस्याः सा तथाविधा . किंभूतां शय्यां सर्वतोदिक्कं खदिरदार्वङ्गारपूर्णाभिर्विधूमाभिर्हसन्तिकाभिराग्नेयशकटीभिः परिवृतामिति कुटीस्वेदः सप्तमः .

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे । देशे कृष्णमृत्तिके । सुवर्णवर्णमृत्तिके वा । परिघापुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले । दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे । सप्ताष्टौ वारत्नीरपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश । समन्तात्सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिण्डिकां कारयेदाकवाटात् । मध्ये चास्य कूटागारस्य किष्कुमुक्त्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सापिधानं कारयेत् । तं च खादिराणामश्वकर्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् । स यदा जानीयात्साधुदग्धानि काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् । अनुशिष्यात्सौम्य प्रविश कल्याणायारोग्याय च । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामारुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिण्डिकैषा विमोक्तव्याप्राणोच्छ्वासात् । भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः । तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । त्वं यदा जानीया विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति । ततः पिण्डिका-

नुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमतिस्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः । सम्यक् स्विन्नस्त्वपगतसंतापक्लमो मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयादिति जेन्ताकस्वेदः ।

अथेत्यादिना जेन्ताकलक्षणमुच्यते . अथेत्यानन्तर्ये मङ्गले वा . जेन्ताकस्वेदं चिकीर्षुर्वैद्यस्तद्योग्यां भूमिं परीक्षेत . प्राप्य चोच्यमानसंभवां भूमिं तत्र वास्तुकल्पनया पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा वर्तमानस्य पुष्करिण्यादीनां जलाशयानां मध्यादन्यतमस्य जलाशयस्य पूर्वदिगपेक्षया दक्षिणे पश्चिमे वा कूले कूटागारं कारयेत् . कूटागारमिति नाम . किंभूते कूल आह . सुतीर्थे शोभनं तीर्थं जलावतरणसोपानमार्गो यस्मिन् . तथा समः सुविभक्तश्च भूमिभागो यस्मिन् कूले तस्मिन् जलाशयकूले . उदकात्सप्ताष्टौ वा अरत्नीरपक्रम्यातिक्रम्य कूटागारं कारयेदिति संबन्धः . किंभूतं कूटागारम् . प्राङ्मुखं पूर्वाभिमुखद्वारं उदङ्मुखमुत्तराभिमुखद्वारं वा . तच्च कूटागारमन्तः उच्चैस्त्वेन विस्तारेण च परमरत्नयः षोडश . तच्च काष्ठासंभवादातुराद्यपेक्षया स्वल्पमपि कारयेदिति ज्ञापनार्थं परग्रहणम् . षोडशारत्नीतोऽधिकं न कार्यमित्यर्थः . समन्तात्सुवृत्तकुसूलाकृति . मृत्कर्मणा भित्तिलेपादिना सम्यक् संपन्नम् . अनेकानि वातायनानि गवाक्षाणि यत्र तत्तथाविधम् . तैर्हि प्रथमं धूमबाष्पौ निस्सरतः . अस्य च यथोक्तस्य कूटागारस्यान्तः पिण्डिकां कारयेदिति संबन्धः . क्वेत्याह . समन्ततो भित्तिम् . किंप्रमाणामित्याह . अरत्निविस्तारोच्छ्रायाम् . प्रसारिताङ्गुलिरू?कूर्परादामध्यमाङ्गुलिप्रान्ताद्धस्तोऽरत्निः . तेन मित उच्छ्रायो वैपुल्यं च यस्यास्सा तथाविधा . किमवधि तां कारयेदित्याह . आ कवाटात् . कवाटं द्वारपक्षः . तेनैतदुक्तं भवति . एकस्माद् द्वारपक्षादारभ्य भित्तिमनुसरन् अरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिण्डिकां कारयेत् . यावत् परिवृत्य द्वितीयो द्वारपक्षः . अस्य च कूटागारस्य मध्ये कन्दूसंस्थानं मृन्मयमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं कारयेदिति संबन्धः . कन्दूः मृन्मय्यनुप्रनष्टपृष्टहाकृतिर्भवति . तं च स्तम्भमन्तःपिण्डिकातः किष्कुमात्रं त्यक्त्वा मध्ये औन्नत्येन द्विपुरुषप्रमाणं सप्तहस्तमात्रं कारयेत् . किष्कुर्हस्तचतुष्टयम् . तं चाङ्गारस्तम्भमन्तः खादिराणामश्वकर्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् . ततश्च भिषग्यदा साधु दग्धानि काष्ठानीत्येवमादि जानीयात् . तदा व्यातुरं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं तस्मिन् कूटागारे पिहितवातायनत्वात् स्वेदयोग्ये प्रवेशयन्ननुशिष्यात् . किमित्याह . सौम्येत्यादि . सौम्येत्यामन्त्रणम् . कल्याणायारोग्याय चेत्याशीर्वादः . हे सौम्यास्मिन् कूटागारेऽन्तः प्रविश्य पिण्डिकामधिरुह्य तस्यां पिण्डिकायां त्व पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः . त्वया च सौम्य स्वेदमूर्च्छोपरतेनापि पिण्डिकैषा न मोक्तव्या . यतः पिण्डिकावकाशाद्धतो भ्रश्यन् स्वेदमूर्च्छापरीतत्वेन च द्वारं प्राप्तुमशक्नुवन् भवानेव प्राणान् जह्यात् . ततः पिण्डिकाञ्च कथञ्चन मुञ्चेत् . स चातुरो यदा विगताभिष्यन्दत्वादियुक्तमात्मानं जानीयात् . ततोऽनन्तरं पिण्डिकानुसारेण द्वारं प्रतिपद्येत . विगताभिष्यन्दं विच्छिन्नास्रावम् . सम्यक्स्रुते स्वेदपिच्छे यतस्तं तथाविधम् . ततश्च द्वाराभिष्क्रम्यातिस्विन्नोऽपि स्वेदातियोगयुक्तोऽपि सहसा झटिति शीतोदकञ्च प्रविशेच्चक्षुषोः परिपालकत्वात् . तेनैतदुक्तं भवति . स्वेदातियोगरोगोद्भवस्तम्भनाय चक्षुषः प्रतिघातभयात् झटिति शीतोदकमनन्तरोक्तव्याध्यादिस्तम्भनं न प्रविशेत् . तस्मात् स्वेदातियोगे शीतोदकं प्रविशेन्न तु झटिति . स्वेदसम्यग्योगे तु मुहूर्तमात्रेणापगतस्वेद तापक्लमः सन् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तः स्नातः यथोचितमाहारमश्नीयात् . उष्णाम्बुनाधःकायस्येत्यादिस्नानन्यायः . इति जेन्ताकस्वेद उक्तः .

तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयोजयेत् । उपनाहमनिले । किञ्चित् पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ।

तेषां चानन्तरोक्तानां स्वेदानां मध्ये तापस्वेद ऊष्मस्वेदश्च कफेऽधिके प्रयोज्यौ . उपनाहनामा स्वेदोऽनिले वायावधिके योज्यः . अन्यतरस्मिन् प्राकृते कफेऽनि-

ले वा किश्चिद् स्तोकेन पित्तेन संसृष्टे द्रवस्वेदो योज्यः . इत्याग्नेयाः स्वेदाः . एतेष्वग्निना योगः .

अनाग्नेयं पुनर्मेदःकफावृते वायौ निवातसदनगुरुप्रावरणबहुमद्यपानव्यायामक्षुद्रातपनियुद्धाध्वभारभरणामर्षभयैः । उपनाहं च पित्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाग्निरहितमिति । भवति चात्र ।

अनाग्नेयोऽग्नियोगं विना शक्त्यैव स्वेदयति . तं च मेदसा कफेन वावृते वायौ प्रयोजयेत् स चानाग्नेयो निवातसदनादिभिर्भवति . निवातसदनं निषिद्धवायुप्रवेशं वेश्म . नियुद्धं बाहुयुद्धमसिधनुष्काण्डादिना . तथाविध एव वायौ पित्तान्वये पित्तमिश्रेऽनन्तरोक्तमुपनाहमग्निसंस्काररहितं योजयेत् . भवति चात्रेति रीतिः .

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धोजीर्णान्नःस्वेदमाचरेत् ।
व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥
कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षः स्निग्धं कफानिले ।
आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।
अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा ॥
पद्मोत्पलादिभिःसक्तुपिंड्यावाच्छाद्यचक्षुषी ।
शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः ॥
मुहुः करैश्च तोयार्द्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ।

निवाते देशे स्वेदमाचरेत् . किंभूतः अन्तः स्नेहपानेन बहिश्चाभ्यङ्गादिना स्निग्धः . तथा जीर्णान्नः . यस्य ह्यस्तनमन्नं जीर्णम् . किंभूतं स्वेदमाचरेदित्याह व्याधीत्यादिना . तेनैतदुक्तं भवति . व्याध्यपेक्षया, व्याधितापेक्षया, देशापेक्षया, ऋत्वपेक्षया च . यथाविध एव योग्यो मध्यो वा वर उत्कृष्टो वा अवरोऽल्पो वा स्वेदस्तमाचरेदिति संबन्धः . तथा यः पुरुषः कफेनार्तः स रूक्षः सन् स्वेदमाचरेत् . न त्वन्तर्बहिस्स्निग्धः . किंभूतं स्वेदमाह . रूक्षणं कफार्ते स्वेदादौ स्नेहो न योज्यः . नापि स्निग्धस्वेदः . तथा कफानिले वातश्लेष्मणि रूक्षस्निग्धं स्वेदमाचरेद्यः केनचिदंशेन रूक्षः केनचित् स्निग्धस्तमिति . अथवा पर्यायेण रूक्षस्निग्धम् . तथा आमाशयगते वायौ कफे च पक्वाशयगते यथासङ्ख्येन रूक्षपूर्वं स्निग्धपूर्वं च स्वेदमाचरेदिति संबध्यते . तेनैतदुक्तं भवति . आमाशयगते वायावादौ रूक्षस्वेद आचरणीयः . पश्चात् स्निग्धः . तथा कफे पक्वाशयगते आदौ स्निग्धस्वेदः पश्चाद्रूक्ष इति . कुत एवं नियम इत्याह . स्थानानुरोधतः वायुर्ह्यामाशय आगन्तुः . तच्च स्थानं श्लेष्मणः . अतस्तदनुरोधात्तत्रादौ रूक्षणमेव योज्यम् . एतद्विपरीतं कफे योज्यम् . अल्पं वंक्षणयोः स्वेदमाचरेदिति संबन्धः . दृशौ नेत्रे मुष्कहृदययोश्च स्वल्पमत्यन्तेनाल्पं स्वेदमाचरेत् . नैव वा सर्वसर्विकया हृदादिषु स्वेदमाचरेत् . तथा पद्मोत्पलादिभिः स्वभावशीतैः सक्तुपिण्ड्या वा चक्षुषी आच्छाद्य स्वेदमाचरेदिति संबन्धः . तथा सर्वस्य स्विद्यतो मुक्तावल्यादिभिः शीतसंस्कारेण शीततरैर्हृदयं संस्पृशेत् . स्वेदस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणं चिकीर्षुरिदमाह .

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।
स्याच्छनैर्मृदितःस्नातस्ततःस्नेहविधिंभजेत् ॥
पित्तास्रकोपतृण्मूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।
सन्धिपीडाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनमौषधम् ।
विषक्षाराग्न्यतीसारछर्दिमेहातुरेषु च ॥

शीतशूलेत्यादि . शीते शूले च क्षीयमाणे मार्दवे चाङ्गानां जाते पुरुषः सम्यक् स्विन्नः स्यादिति सम्यग्योगः . एवंविधे लक्षणेऽधिगतेऽनन्तरं पुरुषो मृदितः स्नातः सन् उष्णोदकोपचारीत्यादिकं स्नेहविधिं भजेत् . स्वेदस्याऽतियोगात्तु पित्तास्रकोपादयो भवन्ति . सदनशब्दः स्वराङ्गाभ्यां संबध्यते . श्यावानि रक्तानि च मण्डलान्यग्रत आतुरः पश्यति . तत्र स्वेदातियोगरोगोद्भवे वक्ष्यमाणं स्तम्भनमौषधं भवति . न केवलं स्वेदातियोगे स्तम्भनमौषधं यावद्विषाद्यातुरेऽपि स्तम्भनमौषधम् . आतुरग्रहणमेतद्रोग-

प्रसक्त्युपलक्षणार्थम् . तथा चामातिसारे स्तम्भनस्यापथ्यत्वं वक्ष्यति . स्वेदनमित्यादिना स्वेदनस्तम्भनयोः सामान्येन लक्षणं करोति .

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।
द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ।
स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ।
प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥

यद् गुरु तीक्ष्णमुष्णं च तत्सर्वं स्वेदनं भवति . अतोऽन्यथैतद्विपर्ययेण लघु मन्दं शीतं च सर्वं स्तम्भनं भवति . तथा द्रवादियुक्तं भेषजं स्वेदनम् . श्लक्ष्णत्वादियुक्तं स्तम्भनम् . सररूक्षसूक्ष्मद्रवाणां संस्कारयोगादिविशेषेणोभयरूपत्वम् . तथा यत्किञ्चिन्मधुरन्तिक्तं कषायं च तत् स्तम्भनम् . प्रायोग्रहणं क्वचिद् व्यभिचारप्रदर्शनार्थमिति समासतः संक्षेपतः स्तम्भनलक्षणम् . अनन्तरं प्रासङ्गिकस्य स्तम्भनस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणमुच्यते .

स्तम्भितःस्याद्बलेलब्धेयथोक्तामयसंक्षयात् ।
स्तम्भत्वक्स्नायुसंकोचकम्पहृद्वाग्घनुग्रहैः ॥
पादौष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

स्तम्भितइत्यादि . बले लब्धे स्तम्भ्यानां चामयानां परिक्षये स्तम्भनसम्यग्योगो विज्ञेयः . अङ्गस्तम्भत्वक्संकोचादिभिः स्तम्भनातियोगो विज्ञेयः .

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् कृतविरेचनान् ॥
भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान् ।
क्षुत्तृष्णाकामिलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु वात्ययिके गदे ।

न स्वेदयेदित्यादिना स्वेदप्रतिषेध उच्यते . यः स्तम्भनीयत्वेनोक्तः स न स्वेद्यः . मद्यविकारो मदात्ययोक्तो ध्वंसकविक्षयादिः . आढ्यरोगो वातशोणितम् . पीता दुग्धादयो यैस्तैस्तत्कालमजीर्णे दुग्धादौ स्वेदो वर्जनीयः : कृतविरेचनस्याबललाभात् स्वेदो न योज्यः . तथा भ्रष्टगुदान्दग्धगुदांश्च क्षारादिना न स्वेदयेत् . अतिस्थूलादयः सूतान्ता न स्वेद्या इति यदप्युक्तं तथाप्यात्ययिके विषूचिकादौ स्वेदार्हे गदे अतिस्थूलादीन् मृदु स्वेदयेत् .

श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानविबन्धिषु ।
स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके ॥
अङ्गमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
महत्त्वे मुष्कयोः खश्यामायामे वातकण्टके ॥
मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ।
वेपथुश्वयथुस्वापस्तम्भजृम्भाङ्गगौरवे ॥
कर्णमन्याशिरःकोष्ठजङ्घापादोरुरुक्षु च ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥
स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥
तदहः स्विन्नसर्वाङ्गो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ।

श्वासकासादयस्त्ववश्यं स्वेद्याः . एषां च श्वासकासादीनां यथायथं स्वेदं कुर्यात् . कथं आह . तदौषधविभागतः . तेनैतदुक्तं भवति . यदा श्वासे स्वेद उपयुज्यते . तदा श्वासोक्तैरेवौषधैः स्वेद उपयोज्यः . एवं कासादीनामपि स्वैः स्वैरौषधैर्वाच्यम् . ग्रहशब्दस्य कट्यादिभिः संबन्धः . शुक्राघातः शुक्ररोधः . रुक्शब्दस्य कर्णादिभिः संबन्धः . एतेषु च स्वेद्येषु व्याधिषु स्विन्नः सन् पथ्यमन्नमश्नीयादित्यर्थः . तथा यश्च जेन्ताकादिना सर्वाङ्गस्विन्नः सन् तदहस्स्वेदोपयोगदिवसमेकं सुतरां व्यायामं वर्जयेत् . अन्येष्वप्यहस्सु आबललाभाद् व्यायामत्यागप्रदर्शनार्थं सुतरांग्रहणम् .

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं
भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं
स्तब्धान् सन्धींश्चेष्टयत्याशु चास्य ॥

अग्नेरित्यादिना स्वेदप्रभावकथनम् . सर्वः स्वेदो-ऽग्निदीप्त्यादिकं कुर्यात्तथा जाड्यापहारं तन्द्रापहारं च स्वेदः कुर्यादिति संबन्धः . तथा स्तब्धान् वातादिना क्रूरीकृतान् सन्धीनातुरस्य स्वेद आश्वेव चेष्टयति क्रियासु व्यापारयतीत्यर्थः . स्नेहेत्यादिनाध्यायमुपसंहरन्नुत्तराध्यायस्योपोद्घातं करोत्यस्मिन् प्रसङ्गे स्वेदः किमर्थमुक्त इति चाह .

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते ॥

इति स्वेदविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

स्नेहक्लिन्ना इत्यादि . ये दोषा वातादयः कोष्ठे महास्रोतसि स्थिताः धातुषु वा रक्तादिषु गताः स्वेभ्यः स्थानेभ्यस्तथा ये स्रोतस्संलीनास्तथा ये च शाखास्थिषु बाह्वादिनलिकास्थिषु स्थितास्ते सर्वे अनन्तरोक्तप्रकारावहितेन स्नेहक्लिन्नाः स्रुतियोग्यत्वमापादिताः सन्तो यथोक्तेन स्वेदेन द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः कोष्ठनीताः ततः कोष्ठात् वक्ष्यमाणादिभिः शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते . शाखास्थिग्रहणं तत्स्थेषु दोषेष्वत्यन्तस्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् . अथवा धातुगा ये वृध्या कोष्ठाद्धातुषु गताः . शाखास्था ये धातुष्वेव स्थिताः कोपं याताः , अत्राप्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् . तस्मादनेन स्वेदस्य दोषाणां द्रवीकृत्य कोष्ठानयनं प्रयोजनमुक्तम् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये दोषाः शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्त इत्युक्तम् . इदानीं तासां वमनविरेचनवस्त्यादिसंज्ञितानां निर्देशः क्रियते . तत्र वमनविरेचनयोरेकरूपत्वाद्दोषसंस्थानक्रमेणैकेनाध्यायेन निर्णयः क्रियते .

अथातो वमनविरेचनविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यमधोभागं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनामित्युच्यते ।

अथात इत्यादि . तत्रोर्ध्वभागं यदेतद्दोषहरणं शरीरपूर्वभागे प्राधान्येन दोषनिर्हरणं मुखेन तद्वमनशब्दवाच्यम् . द्रव्ये वमनकारणे कार्योपचारात् . एवं यदधोभागमपरकायिकदोषनिर्हरणं गुदेन तद्विरेचनाख्यम् . अथवोभयमपि वमनं विरेचनं मलरेचनाद्दोषनिर्हरणाद्वितो-विरेचनमित्युच्यतेऽस्मिञ्छास्त्रे .

तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाषी-ण्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदूकृतेऽन्तश्शरीरे स्वेदोष्मणार्द्रदारुवद्विष्यण्णे स्थूलाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात् पुनर्विष्यन्दयन्ति । तैक्ष्ण्याद्विकाषित्वाच्च विच्छिन्दयन्ति । स विष्यण्णविच्छिन्नो दोषसंघातः पारिप्लवः स्ने-

हात्तभाजनस्थ इवोदकाञ्जलिरसज्जन्ननुप्रसरणभावादामाशयमनुगम्य उदानप्रणुन्नः अग्निवाय्वात्मकत्वात् ऊर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्च औषधस्याधः । उभयतश्चोभयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रभावाच्च ।

कथं हि कोष्ठस्थो दोष ऊर्ध्वं प्रपद्यते कथं वाधो यातीत्याह . तत्रेत्यादि . तत्रेति निर्धारणे . उष्णत्वादिगुणयुक्तान्यौषधानि सकलं दोषसंघातं विष्यन्दयन्ति विच्छिन्दयन्ति . स विष्यण्णो विच्छिन्नो दोषसंघात ऊर्ध्वं प्रपद्यत इति संबन्धः . कथं दोषसंघातं विष्यन्दयन्ति विच्छिन्दयन्ति वेत्याह . स्ववीर्येण स्वशक्त्या हृदयमुपेत्य प्राप्यातिसौक्ष्म्यात् सूक्ष्मस्रोतःप्रवेशित्वात् व्यापिशीलत्वाच्च हेतोर्धमनीः स्रोतांस्यनुसृत्य शरीरेन्तःस्नेहेन मृदूकृते सति ततः स्वेदोष्मणा आर्द्रदारुवद्विष्यण्णे सस्रावे शरीरे सति तान्यौषधान्यौष्ण्याद्धेतोस्तेभ्यः स्थूलेभ्योऽणुभ्यश्च स्रोतोभ्यो दोषसंघातं विष्यण्णयन्ति महानिम्ने स्रावयन्ति . तैक्ष्ण्याद्विकाषित्वाच्च हेतोस्तं दोषसंघातं विच्छिन्दयन्ति विगतसंहतिं कुर्वन्ति . केन प्रकारेण ऊर्ध्वं प्रवर्तत इत्याह . स विष्यण्णविच्छिन्न इत्यादि . स दोषसंघातो विष्यण्णविच्छिन्नः सन् पारिप्लवः परिप्लवनरूपः . यथा स्नेहाभ्यक्ते भाजने उदकाञ्जलिरसज्जन् न कुत्रचित्सङ्गं प्राप्नुवन् . अनुप्रसरणभावादामाशयमागम्यौषधस्याग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागदोषापनयनप्रभावाच्च उदानप्रणुन्न उदानप्रेरितः ऊर्ध्वं मुखेन प्रतिपद्यत इति , एवमौषधस्य सलिलाद्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्च सकलस्रोतोभ्यो दोषसंघातोऽधः प्रतिपद्यत इति संबन्धः . औषधस्योभयगुणात्मकत्वादौष्ण्यतैक्ष्ण्यादितः सलिलात्मकत्वादितश्चोभयत ऊर्ध्वमधश्च युगपद्दोषसंघातः प्रतिपद्यत इति संबन्धः .

तत्रोत्कृष्टे श्लेष्मणि पित्तसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते अनिले वा श्लेष्मोत्तरे च वमनमाचरेत् पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीति ।

अथास्मिन्व्याधौ देशे वा वमनविरेचनमाचरेत् . अस्मिन्नेति प्रदर्शनार्थमाह . तत्रेत्यादि . तत्र केवले कफे स्वस्थानस्थे वृद्धे वमनमाचरेत् . तथा श्लेष्माणि स्तोकेन पित्तेन संसृष्टे वमनमेव . तथा तस्य श्लेष्मणः स्थानं गते पित्ते अनिले वा श्लेष्मोत्तरे सति वमनमाचरेत् , एवं केवले पित्ते विरेचनमाचरेत् . स्तोकेन श्लेष्मणा ससृष्टे पित्ते विरेचनमेव . तथा पित्तस्थानगते श्लेष्माणि प्रभूतपित्ते विरेचनमेव , कफस्थानगते वा प्रभूते पित्ते इति .

तत्र वमनसाध्या विषपीतदष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्ननवज्वरराजयक्ष्मातीसाराधोरक्तपित्तविषूचिकालसकाविपाकारोचकापचिग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदमेदोगदगरोन्मादापस्मारश्वासकासहृल्लासवीसर्पप्रमेहकुष्ठपाण्डुवर्त्मसुखघ्राणकपालरोगकर्णरोधशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधयो विशेषेण । एते हि परं वमनेन नाशमुपयान्ति सलिलापगमनेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ।

तत्र विषपीतादयो दोषभेदीयोक्ताश्च ये श्लेष्मव्याधयस्ते सर्वे वमनसाध्याः . यद्यपि सकलदेहदोषापनयनात्सकलरोगपथ्यत्वं वमनस्य , तथाप्येते यथोद्दिष्टा रोगा विशेषेणात्यन्तिकं नाशमुपयान्ति . यथानिष्पन्ना अर्धपक्वाः शाल्यादयः केदारात्सलिलापगमनेनाश्वेव नश्यन्ति . तद्वदेतेऽपि दोषहरणेन . विषपीतो येन स्वरूपेणैव विषं पीतम् . दष्टः सर्पादिना . दिग्धविद्धो विषोपलिप्तसायकाद्याहतः . भेदो-

ग्रदाः सर्वे मेदोहेतुका विकाराः . रोगशब्दस्य पाण्ड्वादिभिः संबन्धः . स्तन्यदोषा बालामयोक्ताः . आदिग्रहणेनान्येषां श्लेष्मजानां ग्रहणम् . शालिदृष्टान्तः एतेषां रोगाणामभिनवानां वमनयोग्यताप्रदर्शनार्थम् .

अवाम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्यव्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताग्निभाराध्वकर्मनित्यक्रान्तक्षतक्षीणातिस्थूलकृशवृद्धबालदुर्बलश्रमभयशोकक्रोधमदमूर्छाक्षुत्पिपासार्तोपवासव्यवायव्यायामाध्ययनचिन्ताप्रसक्तच्छर्दिरूर्ध्वरक्तपित्तवातास्थापितानुवासितसंवृतकोष्ठदुश्छर्दितहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातगुल्मप्लीहोदराष्ठीलार्शःस्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्दिताक्षेपकशिरःशङ्खकर्णपार्श्वशूलिनोऽनास्थापितकृमिणकोष्ठ इति । अन्यत्रामगरविषविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रकारित्वादेषाम् । तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् । सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्तते । कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात् । रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहणम् । रूक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदेहत्वाद् वलक्षयः स्यात् । तथातिदीप्ताग्नेरग्निबलेन भाराध्वकर्मनित्ययानक्रान्तानां चायासेन क्षतस्य भूयःक्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधोऽन्तःक्षतभयं च । प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तश्चोरुदान उत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दितस्य वातिमात्रप्रवाहणादन्तःकोष्ठसमुत्क्लिष्टैर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्त्यानि मरणं वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः । उदावर्तादिभिरार्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमामयप्रवृद्धिर्मरणं वा । कृमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाधःपूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरतिबहुत्वादशेषानिस्सरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः स्यात् ।

गर्भिणीसुकुमारादयः कृमिणकोष्ठान्ता अवाम्याः वमने वर्जयितव्याः . अन्यत्रामादिभ्यः . तेनैतदुक्तं भवति . गर्भिण्यादीनामप्यामादिषु वमनं विधेयमेव . यत एवमादयः शीघ्रकारिणः स्वं कर्म मारणाख्यं शीघ्रं कुर्वन्ति . अतो गर्भिण्यादयोऽपि वाम्या एवैतेषु . अनास्थापिताश्चासौ कृमिणकोष्ठस्तथोक्तः . सर्वस्यास्थापितस्य वमनं निषिद्धम् . कृमिणकोष्ठस्य त्वनास्थापितस्य . सुबोधमन्यत् .

गर्भिण्यादिचिन्ताप्रसक्तान्ताश्चात्र धूमान्तैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः परिहर्तव्याः । अजीर्णी तु सर्वैरेव च वमनवर्ज्यैरामदोषभयात् । नवज्वरस्य दोषस्तम्भभयादिति ।

गर्भिण्यादयश्चिन्ताप्रसक्तान्ताः प्रायः सर्वैरेव धूमान्तैः कर्मभिर्वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनधूमैर्वर्ज्याः . अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैः कर्मभिर्वर्ज्याः . आमदोषभयात् . तथा चोक्तम् . आमसक्तोऽनलो नालं पक्तुमित्यादि . नवज्वरश्च वमनवर्ज्यैर्वर्ज्यः . दोषस्तम्भादिभयात् .

अथ विरेचनसाध्या जीर्णज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मविद्रधिप्लीहार्शोभगन्दरोदरक्रिमिणकोष्ठमूत्राघातरेतोयोनिदोषवातशोणितहलीमककुष्ठव्यङ्गतिमिरकाचाभिष्यन्दाक्षिपाकक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तविबन्धच्छर्दिविस्फोटादयो वाम्योक्ताश्च विषूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयः । विशेषेणैते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्त्यग्न्यपनयेनेनाग्निगृहतापवत् ।

जीर्णज्वरादयोऽपि वाम्यप्रकरणपठिताश्च विषूचिकालसकाविपाकादयो दोषभेदीयोक्तश्च पित्तव्याधयः . एते सर्वे विरेचनसाध्याः . यद्यपि दोषहरणेन सर्वे व्याधयः शमं यान्ति, तथाप्येते विशेषेण शीघ्रं शमं यान्ति . दृष्टान्तो यथाग्निगेहेऽग्न्यपनीते तत्र स्थितोऽग्निसंजातो भृशतापः शमं याति तद्वदेतेऽपि व्याधयोऽग्न्यपनयनरूपेण विरेकदोषापनयनेन दृष्टान्तेन तत्संवत्समादेशा परिपाकावस्थायां विरेकयोग्यतां दर्शयति .

अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातिसार्यधोरक्तपित्तक्षतगुदलङ्घितरात्रिजागरितास्थापिताल्पाग्निराजयक्ष्ममदात्ययार्ताध्मातसशल्याभिहतातिस्निग्धरूक्षक्रूरकोष्ठाः । तत्र नवज्वरस्याविपकं दोषान्न निर्हरेत् । वातमेव च कोपयेत् । अतीसार्यधोरक्तपित्तयोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया मलबलत्त्वम् । तदभावाद्देहनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय । आध्मातस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्विसर्पन् सहसा तन्नितरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ।

नवज्वरातिसारादयः क्रूरकोष्ठान्ताः अविरेच्याः . मलबलवत्त्वं बहुपुरीषत्वम् . तत्क्षयात् पुरीषक्षयान्नाशः . गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्ता वमनोक्ता दोषाः .

अथ साधारणे काले सम्यक्स्निग्धस्विन्नमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानूपौदकमृतमांसरसक्षीरदधिमाषतिलपललशाकादिभिर्द्रवप्रायैः समुत्क्लेशितश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे स्नातानुलिप्तं स्रग्विणमहतवाससं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तं कृतहोमबलिमङ्गलप्रायश्चित्तस्वस्तिवचनं जानुसमसंस्तृतसोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं निरन्नमीषत्स्निग्धं वा यवागूमण्डेन घृतमात्रां पीतवन्तं भीरुकृशबालवृद्धसुकुमारान् वा दोषानुरोधेनाकण्ठं पीतक्षीरतक्रयूपेक्षुमांसरसमद्यतुषोदकयवागूमण्डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथाव्याधिदोषदूष्यादिविहितामौषधमात्रां मधुसैन्धवयुक्तां सुखोष्णां ब्राह्मणप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां,पुनश्च ।

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु वः ॥
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

ॐ । नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैडूर्यप्रभराजाय तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय । तद्यथा । ॐ । भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये भैषज्यसमुद्गते स्वाहा ।

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् ।

अथेत्यादिना वमनविरेचनयोरुपयोगविधानमाह . अथेति मङ्गले . साधारणे यथोक्ते काले प्राङ्मुखमातुरमौषधमात्रां पाययेदिति संबन्धः . साधारण इति . स्वस्थवृत्तोपलक्षणम् . आतुरवृत्ते तु व्याध्यादिवशाद्वमनमाचरेत् . तत्कालाद्यनुरूपेणैव विधानेन . किंभूतमातुरं पाययेदित्याह . सम्यगित्यादि . श्वः छर्दयितव्य इत्येतेन वमनात् पूर्वमेकमहः श्लेष्मोत्क्लेशकान्नप्रयोगं दर्शयति . निरन्नं तद्दिवसमकृतभोजिनं वमनं पाययेत् . अथवा ईषत् स्तोकमात्रं स्निग्धम् . किंभूतमित्याह . यवागूमण्डेन घृतमात्रां पीतवन्तम् . मात्राशब्दः स्तोकपर्यायः . अथवा भीरुकृशादीनातुरान् दोषानुगुण्येन क्षीरतक्रादीनामन्यतमं पाययित्वा वमनं पाययेत् . आकण्ठग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् . कामौषधमात्रामित्याह . यथाव्याधीत्यादि . व्याधेर्दोषस्य दूष्यस्य च या यस्य स्वेषु प्रकरणेषु विहिता ताम् . तथा मधुना सैन्धवेन च युक्ताम् . ब्राह्मणप्रयुक्ताभिर्वेदविहिताभिराशीर्भिरभिमन्त्रिताम् . स्वस्थवृत्तपक्षे आतुरग्रहणं तत्कालावस्थया व्याख्येयम् . पुनश्च ब्रह्मेत्याद्यभिमन्त्रितां ब्रह्मेत्यादिर्वैदवादिमन्त्रः . ॐ नम इत्यादिसौगतः .

ततः पीतवानूरुन्यस्तभुजो वमनानुगतमानसोऽप्रितप्तैः पाणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् । स यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं, रोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रविचलितं, कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं च क्रमात् हृदयोपमर्दहृल्लासास्यसंस्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतम् । अथ समुपस्थितानेकप्रतिग्राहः पार्श्वललाटोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठप्रतिलोमोन्मर्दने च प्रवृत्ताव्यपत्रपणीयपुरुषो विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीरयन् नाप्रवृत्तान् न प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्चानुप्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यामुत्पलकुमुदैरण्डनाळैर्वा कण्ठमभिमृशन् वमेत् । नात्युन्नतो . नात्यवनतो न पार्श्वापवृत्तो वा । तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरःकोष्ठपीडा । पार्श्वापवृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति ।

तत आतुरो वमनं पीतवानूरुन्यस्तभुजत्वादियुक्तो मुहूर्तं नाडिकाद्वयमनुपालयेत् प्रतीक्षेत . स चातुरः स्वेदप्रादुर्भावादिना चिह्नेनापनेयदोषावस्थं विशेषं यदा जानीयात् . यथोक्तेन तदाङ्गुलीभ्यामुत्पलनाळादिना वा छर्दयेदिति संबन्धः . अनेकप्रतिग्राहस्थापनानैकल्येन वेगधारणं भवति . पार्श्वाद्युपग्रहे प्रवृत्ता अव्यपत्रपणीयाः पुरुषा यस्य स तथोक्तः . अपत्रपणीयो निर्यन्त्रण इत्यर्थः . विवृतमरुद्धमोष्ठताल्वादि यस्य स तथोक्तः . स्वल्पेन व्यायामेनोदीरयन् स्वयंप्रवृत्तान् वेगान् . सुष्ठु परिलिखितं छिन्नं नखं ययोरङ्गुल्योस्ताभ्याम् . उन्नतमूर्ध्वशिराः . पार्श्वापवृत्तं तिर्यक्शिराः अवनतोऽधःशिराः .

एवं कटुतीक्ष्णोष्णैः कफे छर्दयेत् ।

स्वादुभिः पित्तयुक्ते । अम्लैः सस्नेहैरनिलसंसृष्टे । यावत् कफच्छेदः केवलमौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ।

तत्र केवले श्लेष्मणि कटुतीक्ष्णैरौषधैश्छर्दयेत् . पित्तयुक्ते श्लेष्मणि स्वादुभिर्मधुरैर्वमनद्रव्यैः . वायुसंसृष्टे श्लेष्माणि अम्लैः सस्नेहैश्छर्दयेदिति संबन्धः , किमवधि छर्दयेदित्याह . यावदित्यादि . यावत् प्रथममेव कफः क्षीणस्तावद्यत्नेनांगुल्यादिना छर्दयेत् . अथवा कफच्छेदानन्तरं केवलौषधप्रवृत्तिदर्शनं यावत् . अथवा ततोऽप्यनन्तरं यावत् पित्तदर्शनम् . एतच्च व्याध्यादिबलापेक्षया .

हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनःपुनः प्रवर्तयेत् । प्रभूतवमनासहिष्णुर्द्व्यहं त्र्यहं वा विश्रम्य । असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गन्धानि वमनानि विदध्यात् । विपरीतानि तु विरेचनानि । सर्वेषु च वमनेषु सैन्धवं मधु च विदध्यात्कफविलयनविच्छेदनार्थम् । वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ।

हीनवेगः स्तोकं प्रवृत्तो यो दोषस्तं पिप्पल्याद्युष्णोदकैः पुनःपुनः प्रवर्तयेत् . यस्तु पुरुषः सकृत् प्रभूतं वमनं सोढुं न शक्नोति स द्व्यहं त्र्यहं वा स्तोकं वमनमुपयुञ्जीत . असात्म्यत्वादियुक्तं वमनं विदध्यात् . विपरीतं विरेचनम् . सात्म्यं तु विरेचनमध्यायोपान्ते प्रतिषेत्स्यते . सैन्धवमधुनी विलयनविच्छेदनयोश्च यथासङ्ख्यम् . सुखादागतः प्रतिग्राहप्राप्तो वेग उच्यते .

तत्राप्रवृत्तिः केवलस्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबन्धो वा वेगानामयोगलक्षणम् । ततश्चारोचकगौरवाध्मानकण्डूस्फोटकोठालस्यशूलप्रातिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफशीतज्वरादयः ।

तत्रेत्याबिना वमनस्यायोगादिलक्षणमुच्यते . अप्रवृत्तिरौषधे पीते न किश्चित् प्रत्यागच्छति . अथवा विना दोषेण केवलमेवौषधं प्रत्यागच्छति . वेगानां वा विबन्धः स्वल्पं स्वल्पमागमनमिति वमनायोगलक्षणम् . ततो वमनायोगादरोचकगौरवादयो जायन्ते .

योगलक्षणं पुनः काले क्रमात् कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च ।

सम्यग्योगलक्षणं पुनः क्रमेण कफादिप्रवृत्तिः काले . काले चौषधपानं कृत्वा यथोक्तान्मुहूर्तादनन्तरम् . स्वल्पा चाङ्गव्यथा . वेगानां च स्वयं रोधः स्तम्भननिरपेक्षम् . तत इत्यौषधं कृतमपेक्ष्य स्वस्थता . अरोचकादीनामयोगरोगाणां वैपरीत्यं रुचिलाघवकोष्ठतनुत्ववक्त्रवैशद्यादिकम् .

अतियोगे तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोद्गमनम् । ततश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकण्ठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृद्धूमायनगात्रशूलसुप्तितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्सङ्गहनुसंहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्रावलाग्निहानयो भवन्ति । जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा । एषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते ।

फेनिलाद्युद्गमनमतियोगलक्षणम् . ततश्चौषधात् पीताया क्षामता सातियोगादधिका भवति . जिह्वाया वा-

युवशात् प्रवेशो निर्गमो वा . हानिशब्दस्य निद्रादि-
भिः संबन्धः . एते वमनातियोगाद् भवन्ति . अथ-
वा वमनातियोगे जीवाख्यस्य रक्तस्यातिप्रवृत्त्या मरणं भ-
वति . एषां च वमनातियोगजानां रोगाणां साधनं
चिकित्सितं सिद्धिषु कल्पस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धौ
वक्ष्यते विशेषेण तु वमनातियोग इत्यादिना ग्रन्थेन .

**योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तं सु-
विशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वास्य धू-
मत्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पु-
नरुपस्पृष्टोदकं सम्मानितसुरभिताम्बूलं नि-
वातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाचारविधि-
नानुशिष्यात् ।**

एनमातुरं योगेन सम्यग्योगेन छर्दितवन्तं स्नेहो-
क्तेनाचारविधिनानुशिष्यादिति संबन्धः . धूमत्रयस्यान्यतमं
मृदु मध्यं विरेचनं वा आतुराद्यपेक्षया . स्नेहोक्त आ-
चार उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि .

**ततोऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च साया-
ह्ने अपरे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तः
पुराणानां रक्तशालितण्डुलानां सुसिद्धम-
न्नमस्नेहलवणकटुकमल्पस्नेहलवणकटुकं वा द्र-
वप्रायमुष्णोदकानुपायं सायं प्रातरुपभुञ्जा-
नो विधिमिममवेक्षेत पेयादीनाम् ।**

ततो यद्यस्यातुरस्याग्निर्बलवांस्ततः सायाह्ने तस्मि-
न्नेवाहनि तं भोजयेत् . अथ स्वल्पबलस्ततो द्वितीयेऽह्नि
भोजयेत् . अन्नं रक्तशालितण्डुलानां संबन्धि . इमं वि-
धिमवेक्षेत , कथमित्याह .

**पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ।**

पेयामित्यादि . प्रधानशुद्धिशुद्धो मध्यशुद्धिशुद्धोऽवरशुद्धिशु-
द्धश्च नरो यथासङ्ख्येन त्रीनन्नकालानुभयं चान्नकालमेकं चा-
न्नकालं पेयादीन् पञ्च क्रमेण सेवेत . तेनैतदुक्तं भव-
ति . भोजनं हि प्रत्यहमुभयकालं प्रतिष्ठितम् . त-
त्र यः प्रधानरूपया वक्ष्यमाणलक्षणया शुद्ध्या शुद्धः स
प्रथमे दिवसे सायमेकमन्नकालं पेयामुपयुञ्जीत . द्वितीः-
ये दिवसे द्वावन्नकालौ पेयामुपयुञ्जीत . एवं त्रीनन्न-
कालान् पेयोपयुक्ता भवति . ततस्तृतीये दिवसे द्वाव-
न्नकालौ विलेपीमुपयुञ्जीत . चतुर्थे दिवसे प्रातरेकमन्न-
कालं विलेपीं सेवेत . एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयु-
क्ता भवति . चतुर्थे दिवसे सायमेकमन्नकालमकृतयूष-
मुपयुञ्जीत . पञ्चमे द्वावन्नकालावकृतयूषमुपयुञ्जीत .
एवमकृतो यूषस्त्रीनन्नकालानुपयुक्तो भवति . षष्ठे दि-
वसे द्वावन्नकालौ कृतं यूषमुपयुञ्जीत . सप्तमे दिवसे
प्रातरेकमन्नकालं कृतं यूषमुपयुञ्जीत . एवं कृतयूषस्त्री-
नन्नकालानुपयुक्तो भवति . सप्तमे सायमेकमन्नकालं मां-
सरसमुपयुञ्जीत . अष्टमे द्वावन्नकालौ मांसरसं सेवेत .
एवं मांसरसस्त्रीनन्नकालान् सेवितो भवति . इति प्र-
धानशुद्धिशुद्धस्य पेयादीनां क्रमेण प्रत्येकमन्नकालत्रयसे-
वने क्रमः . एवं मध्यशुद्धिशुद्धेन पेयादयः क्रमेण प्र-
त्येकमन्नकालद्वयमासेव्याः . तथा स्वल्पशुद्धिशुद्धेन पेया-
दयः क्रमेणैकमन्नकालमासेव्याः .

किमनेन पेयादिक्रमेण भवतीत्याह .

**यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ।**

यथेत्यादि . यथा बाह्योऽग्निरणुः स्वल्पः सन्
तृणगोमयाद्यैः सूक्ष्मैः क्रमेण सन्धुक्ष्यमाणो महान् भव-
ति स्थिरश्च भवति . सर्वं च पक्तुं शक्नोति . त-

द्व्यशुद्धस्य शोधनेनान्तराभिरल्पः सन् पेयादिभिः क्रमेण गुरुभिर्महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति . ननु प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध इत्युक्तम् . अत्र न ज्ञायते का प्रधाना शुद्धिः . का मध्या कावरेति . अतो द्वयोरपि वमनविरेचनयोर्वेगसंख्यया मानतः प्रवृत्तदोषदर्शनतश्च जघन्येत्यादिना शुद्धित्रयस्य लक्षणमुच्यते .

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-
श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथास्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥

तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा इष्टा आचार्यैः . मध्ये वमने षड् वेगाः . प्रवरे वमनेऽष्टौ वेगाः . विरेके तु जघन्ये वेगा दशेष्टाः . मध्ये विरेके द्विगुणा दश विंशतिर्वेगा इष्टाः . प्रवरे तु विरेके त्रिगुणा दश त्रिंशद्वेगा इष्टाः . इति वमनविरेचनयोर्वेगसंख्यया जघन्यमध्यप्रवरत्वम् . तथा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथासंख्येन प्रस्थः द्विगुणश्चतुर्गुणश्च स्यादिति संबन्धः .

पित्तावसानं वमनं विरेका-
दर्द्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ।
द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्
मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥

इति ।

अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुत्कृष्टं वमनमाहुः . विरेकाच्च प्रस्थपरिमाणेनार्धमाहुः . तेन जघन्ये वमनेऽर्धप्रस्थं मध्ये प्रस्थः . प्रवरे प्रस्थौ द्वाविति . तथा कफान्तं विरेकमाहुः . त एवमाहुरादावेव कफान्ते विरेके प्रवरत्वम् . तत्र विरेके सपुरीषान् द्वित्रान् वेगानपनीयान्यन्मेयं प्रस्थादिना . वमने तु यत् परिमाणं पीतं तदपनीय मेयम् .

अथ वमितवन्तं पुनरेवं स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचितव्य इति सुजरमश्लेष्मलं स्निग्धं फलाम्लमुष्णमुष्णोदकानुपानं जाङ्गलरसौदनं भोजयेत् । ततः सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिनातीते श्लेष्मकाले निरन्नं विभज्य कोष्ठं यथार्हमौषधमात्रां पाययेत् । न त्वकृतवमनमन्यत्रातिक्रूरकोष्ठात् ।

अथ वमितवन्तं विधिना संस्नेह्य संस्वेद्य च श्व अयमातुरो विरेच्य इति रसौदनं भोजयेत् . किंभूतमित्याह सुजरमित्यादि . फलेन दाडिमादिनाम्लम् . ततो रसौदनं भुक्त्वा रात्रौ सुखेनानायासेनोषितं प्रातर्निरन्नं श्लेष्मकाले दिनस्य प्रथमत्रिभागे गते कोष्ठं मृद्वादिभेदेन विभज्य विकल्प्य यथार्हमौषधमात्रां पाययेत् पूर्वोक्तेनैव वमनोक्तेन मङ्गलपूर्वेण विधिना . अकृतवमनमातुरं विरेचनं न पाययेत् . क्रूरकोष्ठमकृतवमनमेव विरेचनं पाययेत् . कुत एवमित्याह .

अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते । उरसि वावरुद्धमवतिष्ठते । ततो नालं विरेकाय । सम्यग्विरिक्तस्यापि चाधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमापादयति । प्रवाहिकां वा । न त्वेष दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात् ।

अकृतवमनस्येत्यादि . अकृतवमनस्य स्नेहादिना हृदि श्लेष्मावश्यमेव भवतीति . तेन श्लेष्मणा विरेकौषधं पीतं मुखेन प्रत्यागच्छति . अथवा वक्षसि रुद्धं विरेकाय न पर्याप्तं भवति . तैक्ष्ण्यात् पर्याप्तमपि वा विरेकाय तथा विरिक्तस्य श्लेष्मा हृदयात् च्युतावस्रस्तो ग्रहणीं छादयित्वा कोष्ठगौरवं प्रवाहिकां वापादयति . क्रूरकोष्ठस्य तु वातकोष्ठत्वाच्छ्लेष्मा कोष्ठे न किञ्चिच्छक्नोति .

श्लेष्मकाले त्वकृतवमनोक्तदोषाः ।

शूलाध्मानगौरवाणि वा कृत्वा छर्दिक्षीणे श्लेष्मण्यपराह्णे रात्रौ वा विरेचयेत् । तेनान्नावृतमपि तुल्यम् । छर्दिं च पुनस्तज्जनयति । अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले च वमनं निरन्नं योज्यम् । तथोर्ध्वं सुखेन निर्हरणात् ।

य एवाकृतवमनस्य विरेचनेन दोष उक्तः . स एव कृतवमनस्यापि श्लेष्मकालपीतेन . अथवा श्लेष्मकालपीतं विरेचनं शूलादीनि कृत्वाभिबलात् क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा विरेचयेत् . तेनैव श्लेष्मकालपीतेन विरेचनेनाभावृतमपि विरेचनं तुल्यम् . तेनैतदुक्तं भवति . यद् भुक्ते विरेचनं पीयते तदन्नावृतं विरेचनं क्षीणेऽन्ने सायाह्ने रात्रौ वा विरेचयेत् . तदन्नावृतं पुनश्छर्दिं जनयतीति श्लेष्मकालपीताद्विशेषः . यः पुनः पूर्वमविरिक्तस्तस्याविरिक्तस्य श्लेष्मकालपीतं वमनं सुखेन स्वकार्यं करोति .

कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति[१] मृदुः क्रूरो मध्यमश्च । तत्र बहुपित्तो मृदुः । स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुळकृसरसर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि । बहुवातः क्रूरः । स दुर्विरेच्यस्त्रिफलातिल्वकत्रिवृन्नीलिनीफलादिभिरपि । बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्यः स साधारणः । ये च स्निह्यन्त्यच्छपानेन प्रायशः त्रिसप्तपञ्चरात्रैरिति ।

कोष्ठं विभज्येत्युक्तं, तत्र न ज्ञायते कतिविधः कोष्ठः कीदृशश्चेत्याह . कोष्ठस्त्वित्यादि सुबोधम् . तथा योऽच्छपेयस्नेहेन त्रिरात्रेण स्निह्यति स मृदुकोष्ठः . यः सप्तरात्रेण स्निह्यति स क्रूरः . यः पञ्चरात्रेण स्निह्यति स मध्य इति लक्षणान्तरम् .

तत्र कषायमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनम् । मूत्रकचूर्णैः कफे । स्निग्धोष्णलवणैर्वाते । पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय शीताम्बुना मुखमस्य सहसा सिञ्चेत् । ततश्चोष्णोदकेन सान्तर्मुखं विशोध्यार्द्रसुरभिमृन्मातुळुङ्गजम्बीरसुमनःसौगन्धिकादिहृद्यगन्धानुपजिघ्रेत् । निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबन्धार्थमल्पाल्पमुष्णोदकमनुकण्ठयंस्तन्मना वेगान्न धारयन् ईरयमाणश्च शय्यासन्ने प्रतिग्राहे शीतस्पृग्विरिच्येत । यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तन्ते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः । पुनश्चान्ते वायुः । दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधनयोरिति ।

तत्र कषायत्वादियुक्तैर्द्रव्यैः पित्ते विरेचनं योज्यम् . मूत्रादिभिः श्लेष्मणि . स्निग्धत्वादियुक्तैर्वाते . सुबोधम् . अनुकण्ठयंस्तोकमात्रं पिबन् . यथा च वमने स्वेदादीनि क्रमेण प्रवर्तन्ते, तद्वद्विरेचने वातादीनि . कुतोयं वमनविरेचनयोर्दोषनिर्गमे परस्परविपरीतः क्रम इत्याह . दोषाणामित्यादि . मुखेन वमनमूर्ध्वभागनैकट्यादादौ कफं निर्हरति . ततः पित्तम् . पश्चादनिलम् . विरेचनं वैपरीत्यादधोभागनैकट्यादादावनिलम् . मध्ये पित्तम् . अन्ते कफम् . तत्र च पुनरन्तेऽनिलमपतर्पणादिति विज्ञेयम् .

अप्रवृत्तौ तु भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् । पाणितापैश्च जठरं स्वेदयेत् । प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहुदोषस्याल्पदोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभैषज्यस्याहश्शेषं बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् । न त्वजीर्णेऽपथ्यस्यातियोगभयात् ।

विरेचने च वेगाप्रवृत्तावुष्णोदकं च पानाय योजयेत् . जठरं च स्वेदयेत् . दीप्ताग्नेः स्निग्धशरीरस्य बहुदोषस्य चौषधेनाल्पे दोषे प्रवृत्ते नैव वा प्रवृत्ते योग्यं दिवसशेषं दृष्ट्वा बलं च पुनरौषधमात्रां विदध्यात् . अल्पदोषस्यापि दीप्ताग्नित्वादकृतविरेक एव भेषजे जीर्णे भूयो मात्रां विदध्यात् . अल्पदोषस्य पुनर्यद्यजीर्ण एवौषधे पुनरौषधं दीयते ततो विरेचनातियोगमुत्पादयति .

तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येद्युरदृढस्नेहं वा दशरात्रादूर्ध्वमुपस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ।

अथवा यस्य सप्रयोजनाय भूय औषधमात्रा न संभवति . तस्यान्येद्युर्द्वितीयेऽह्नि देयः . अथवा अदृढस्नेहमबहुस्निग्धं मात्रां दशरात्रादूर्ध्वं भूयः पाययेत् . कीदृशमुपस्कृतदेहं स्नेहादिसंस्कृतदेहमित्यर्थः . कीदृशो भिषक् पाययेत् . अवहितोऽवहितग्रहणं पूर्वायोगकारणत्यागार्थम् .

ह्रीभयलोभैश्च वेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति । तस्मादेते वेगधारणप्रवृद्धवातत्वात्सदातुरा दुर्विरेच्याश्च । तान् सुस्निग्धान् शोधयेत् ।

ह्रिया लज्जया स्त्रियो भयेन च राजसमीपस्था लोभेन च वणिजः प्रायो वेगाघातशीला भवन्ति . अतस्तेषां वेगधारणेन प्रवृद्धवातत्वात्सदातुरत्वं दुर्विरेच्यत्वं च . अतस्तानतिस्निग्धान् कृत्वा शोधयेत् .

अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराहारान् । ततश्चैषां सदातुरत्वादल्पोऽप्यामयो दुस्साधो भवति । तेषां पुनः क्रियाविधिः स्नेहव्यापत्सिद्धावुपदेक्ष्यते ।

अपिचेति समुच्चये . न केवलं स्त्र्यादीनेवैवं शोधयेत् . यावदन्यानप्येवं शोधयेत् . कानित्याह . अकालेत्यादि . अकाले अप्राप्तेऽतिक्रान्ते काले निर्हारादयो येषां ते तथोक्ताः . निर्हारो मूत्राद्युत्सर्गः . विहारश्चङ्क्रमणादिः . आहारः प्रसिद्धः . तेषां स्त्र्यादीनां क्रियाविधिः स्नेहव्यापत्सिद्धावध्याये कल्पस्थान उपदेक्ष्यते .

तत्रासम्यग्विरेकात् कुक्षिहृदयाविशुद्धिराध्मानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशश्छर्दिर्भ्रमाः कण्डू पिटका विदाहो गौरवमग्निसादस्तन्द्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसङ्गश्च । सम्यग्विरेकाद्व्याध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च । अतिविरेकात्तु केवलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं कृष्णं वा प्रवर्तते । परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टनं गुदनिस्सरणं नयनप्रवेशः पिपीलिकासञ्चार इवाङ्गे वमनातियोगतुल्यता च ।

तत्रेत्यादिना विरेचनस्यासम्यग्योगयोगातियोगानां लक्षणमाह . असम्यग्योगो विरेचनस्यायोगः . तेन कुक्ष्यविशुद्ध्यादीनां मूत्रसङ्गान्तानामुद्भवः . सम्यग्योगाद्विरेचनसाध्यस्य व्याधेरुपशमः . स्वस्थस्याप्ययोगादिव्याधीनां वैपरीत्यं कुक्षिशुद्धिरुचिवक्त्रवैशद्यादिकं भवति . विरेचनातियोगात्तु दोषप्रवृत्त्यनन्तरं दोषरहितस्य केवलस्योदकस्य रक्तस्य वा मेदोमांसधावनतुल्यस्य कृष्णस्य वा प्रवृत्तिः . परिकर्तिकादयो वमनातियोगोक्ताश्च क्षामतास्वरक्षयादयो व्याधयो जायन्ते .

सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्ज्येन विधिनोपपादयेत् । अथ वमितवानिव क्रमेणान्नान्युपयुञ्जानः प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति । भवति चात्र ।

एनं पुरुषं योगेन यथोक्तलक्षणेन विरिक्तं वमनोक्तेन विधिनोपचरेत् . अत्र धूमो वर्ज्य इति विशेषः .

यत्र वमितस्य पेयाद्यन्नगणोपयोगक्रमेण प्रकृतिभोजनागमनमुक्तं तद्विरिक्तस्यापि विधेयम् . भवति चात्रेति ग्रन्थबन्धोपसंहारे रीतिः .

जीर्णेऽन्ने वमनं योज्यं कफे जीर्णे विरेचनम् ।
मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ॥
अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतभेषजम् ।
स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसङ्गैरिति न बाध्यते ॥

ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णे वमनं देयम् . श्लेष्मणि च जीर्णे विरेचनम् . तेनैतदुक्तं भवति . वमनं जीर्णेऽन्ने ह्यस्तने देयं, श्लेष्मणि च स्थित एव देयम् . विरेचनं पुनरन्ने श्लेष्मणि च जीर्णे देयमिति . वमनाय विरेचनाय च पीतौषधं मन्दाग्निमसंशुद्धमप्रवृत्तदोषमक्षामं दोषैर्दुष्टैर्हीनबलमदृष्टजीर्णौषधलक्षणं च तं तदहर्लङ्घयेत् आ जीर्णलिङ्गात् . एतावता हि स्नेहोत्क्लेशादिभिरातुरो न बाध्यते .

संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः ।
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥
स्रुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ।
पेयान्न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥

संशोधनेत्यादिना प्रसङ्गेन यथोक्तस्य पेयादिक्रमस्य विषयं दर्शयति . तत्र संशोधने प्रवृत्ते यस्य पित्तश्लेष्माणौ अल्पौ स्रुतौ देहावस्थितौ . यश्च स्वभावेन मद्यपो यश्च प्रकृत्या वातपैत्तिकस्तान् पेयान्न पाययेत् . तेषां हि तर्पणादिक्रमो हितः . पेयास्थाने तर्पणा देया इत्यर्थः . तर्पणा लाजसक्तवः .

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥

तथा वैद्यो वमनस्य पाकावस्थां न प्रतिपालयेत् . अयोगे शीघ्रमेव प्रतिक्रियां कुर्यादित्यर्थः . विरेचने तु पाकावस्थां प्रतिपालयेदेव . कुत इत्याह . अपक्वमित्यादि . सुबोधम् .

ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ।
यदा तदा छर्दयतः सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥
पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विरेचने ।

ऊर्ध्वरेचनं वमनं युक्तं सद्यदा केनचित् कारणेन वैपरीत्येन विरेचनतया जायते . तथाधोरेचनं विरेचनं यदा कुतश्चिन्निमित्ताद्वैपरीत्येन वमनत्वेन जायते तदा विरेचनेन वैपरीत्याच्छर्दयत उष्णेन वारिणा पादौ सिञ्चेत् . शीतेन चोर्ध्वाङ्गं सिञ्चेत् यदा तु वमने वैपरीत्याद्विरेकस्तदा विरिच्यतः पूर्वविपरीतं कार्यं पादौ शीतोदकेन सिञ्चेदुष्णोदकेन चोर्ध्वाङ्गमित्यर्थः .

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ।
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥

दौर्बल्यादियुक्तो दोषपाकेन यः स्वयं विरिच्यते तं भेदनीयैराहारैरुपपादयेत् . न तस्मै विरेचनमौषधं देयं नापि स्तंभनमित्यर्थः .

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।
अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥
वरं तदसकृत् पीतमन्यथा संशयावहम् ।

दुर्बलः सन् पूर्वं शुद्धः तथाल्पदोषस्तथा कृशः तथा मृद्वादिविशेषेणापरिज्ञातकोष्ठः स मृद्वल्पं चौषधं पिबेत् . यतस्तदौषधं प्रयोजनापेक्षायामसकृदनेकवारं पीतं वरम् . न त्वन्यथा सकृत् संशयावहं पीतं वरमतियोगभयात् .

हरेद् बहूंश्चलान् दोषानल्पानल्पान् पुनःपुनः ।
दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ।
क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हृताः ॥

तथा दुर्बलस्य चलान् दोषान् बहून् प्रभूतान् सतः स्तोकं स्तोकं कृत्वा मृदुभिर्द्रव्यैर्हरेत् पुनःपुनः . तांस्तु दुर्बलस्य चलान् दोषानल्पान् सतः अनिर्हृतानेव शमनैः शमयेत् . यतस्ते दोषा बहवः प्रचलिता एनमातुरमनिर्हृताः सन्तश्चिरं व्याधिभिः क्लेशयन्ति . हन्युरेव वा .

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ॥

मन्दाग्निं पुरुषं शोधनप्रसङ्गे सति सक्षारैश्च घृतैर्यथोक्तैः संधुक्षिताग्निं विजितश्लेष्माणं च शोधयेत् . तथा क्रूरकोष्ठं सलवणैर्घृतैः सन्धुक्षिताग्निं विजितवातं च शोधयेत् .

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वस्तिं पुरो दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हृत्य वा किंचित्तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः
प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ।

रूक्षत्वादियुक्तानां विरेचनं भैषज्यमविरेच्यैव जरां याति . अतस्तेषां प्रथमं वस्तिं दत्वा स्निग्धं विरेचनं देयम् . अथवा तेषां तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः किंचित् पुरीषं निर्हृत्य स्निग्धं विरेचनं देयमिति संबन्धः . यतः फलवर्तिभिर्वस्तिना वा प्रवृत्तं मलं स्निग्धो विरेकः सुखं निर्हरेत् .

विषाभिघातपिटका
कुष्ठशोफविसर्पिणः ।
कामिलापाण्डुमेहार्तान्
नातिस्निग्धान् विशोधयेत् ॥

विषादिमतः कामिलाद्यार्तांश्च नातिस्निग्धान् विशोधयेत् . स्तोकस्निग्धान् विशोधयेदित्यर्थः .

सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ।

एतान् सर्वान् विशोध्य व्याध्यार्तान् स्नेहविरेचनैः शोधयेत् . स्नेहभावितदेहान् वा रूक्षैरेव विरेचनैः शोधयेत् . स्नेहभावितदेहा येषां सञ्चितस्नेहसंस्कारो देहस्य विद्यते .

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥

तथा वमनादीनां वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत . अन्ते च बलार्थं स्नेहमुपयुञ्जीत .

कुतः किमर्थं स्नेहस्वेदौ युञ्जीतेत्याह .

ऊषादिभिर्यथोत्क्लेश्य ह्रियते वाससो मलः ।
तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमाषतिलादिभिः ॥

ऊषेत्यादि . यथा वाससः ऊषादिभिरुत्क्लेश्य मलो ह्रियते . तद्वद्वपुषः स्नेहादिभिर्ह्रियत इति संबन्धः . ऊषा स्यात् क्षारमृत्तिका .

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।
दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥

अन्यच्च स्नेहस्वेदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं कुर्यात् तस्य शरीरं दीर्यते नश्यति . यथा शुष्कं दार्वानमने .

सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ।
नातिग्लानिकरं नापि हृदि पायौ च रुक्करम् ॥
अन्तराशयगं क्लिन्नं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥

विरेचनं निरूहो वा यत् सुखं क्षिप्रादियोगेन कृत्स्नं दोषं निरस्यति तत्तीक्ष्णमुच्यते .

ननु तीक्ष्णत्वं कथं यातीत्याह .

जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
नवंमात्राधिकंकिञ्चित् तुल्यवीर्यैःसुभावितम् ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ।
अतो विपर्यये मन्दं मन्दतां च प्रपद्यते ॥

जलाभीत्यादि . जलादिभिरस्पृष्टं योग्ये देशे काले च जातं गुणैश्च पूर्णं तुल्यवीर्यैः साधु भावितं भेषजं तीक्ष्णत्वं यातीति संबन्धः . अतो यथोक्तैस्तीक्ष्णलक्षणैर्विपर्यये सति मन्दं ज्ञेयम् . तैक्ष्ण्यहेतुविपर्ययाच्च भेषजं मन्दतां प्रपद्यते . सुखं क्षिप्रमित्यादि तीक्ष्णलक्षणं सर्वमपि . जलाग्न्यस्पृष्टादिस्तैक्ष्ण्यहेतुस्तयोर्वैपरीत्ये मध्यम् .

त्रिविधभेषजविषयप्रदर्शनप्रसङ्गेनोच्यते .

तीक्ष्णोमध्योमृदुर्व्याधिःसर्वमध्याल्पलक्षणः ।
बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥

तीक्ष्ण इत्यादि . यो व्याधिः स्वनिदानोक्तैर्लक्षणैः संपूर्णः स तीक्ष्णः . यो मध्यलक्षणः स मध्यो व्याधिः . स्वल्पलक्षणो मृदुरिति . तत्र तीक्ष्णव्याधेस्तीक्ष्णमौषधं देयम् . मध्यं मध्यस्य . मृदुर्मृदोरिति . एतच्चातुरबलापेक्षया योज्यम् . तेनैतदुक्तं भवति . स्वल्पबलस्य तीक्ष्णव्याधेरपि तीक्ष्णं न योज्यमिति सर्वत्र व्यभिचारः .

अप्रवृत्त्या मलान् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ।
वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत् ॥

तथा वमनं भवतु विरेको वा भवतु यद्यस्य सात्म्यमाहाररूपेणाभ्यस्तं तद्वमनाय विरेचनाय वा न योज्यम् . यतः सात्मीभूतं द्रव्यं मलानप्रवर्त्यैव जीर्यति .

विभ्रंशो विषवत्सम्यग्योगो यस्यामृतोपमः ।
कालेऽवश्यं प्रयोज्यं च यस्माद्यत्नेन तत् पिबेत्॥

तच्च शोधनं शास्त्रोक्तेन विधानेनावहितः पिबेत् . यतस्तस्य शोधनस्य विभ्रंशो विपरीतासेवा विषवत् . सम्यग्योगश्च यस्यामृतोपमः . ननु कदाचिदुपेक्ष्य इत्यत आह . कालेऽवश्यं प्रयोज्यश्च व्याधिभयात् . उपसंहरन्नाह .

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसः करोति
संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥

इति वमनविरेचनविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

बुद्धिप्रसादमित्यादि . संशोधनं सम्यक् साधुकृत्वा उपास्यमानमासेव्यमानं बुद्धिप्रसादादिकं करोति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथाष्टविंशोऽध्यायः ।

वमने कफनाशायोपदिष्टे पित्तनाशाय विरेचने च वातनाशाय वस्तेः प्रसङ्गात्तत्परिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते .

अथातो वस्तिविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वस्तिरनिलप्रधानेषु दोषेषु प्रयुज्यते । वस्तिना दीयते वस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो वस्तिः ।

अथाऽत इत्यादि . तत्रानिलप्रधानेषु दोषेषु वस्तिः प्रयुज्यते इति . तत्र वस्तिसंज्ञाया अन्वर्थतोच्यते . वस्तिना अजादिमूत्राधारेण यतो दीयतेऽतो वस्तिः . अथवा यतो दत्तं सत् पूर्वमादौ वस्तिमनुगच्छत्यतो वस्तिरिति .

स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रं बृंहणादिकारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च ।

स च वस्तिः सर्वेषां वमनादीनामुपक्रमाणां मध्ये प्रधानः . कुत इत्याह . शीघ्रेत्यादि . शीघ्रमनायासेन वक्ष्यमाणबृंहणादिगुणकारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च . यतः सोऽनिलो दोषव्यापारकः . एतदेवाह .

अनिलो हि दोषाणां नेता । सर्वशरीरचेष्टैककारणम् । पञ्चात्मतया अङ्गप्रत्यङ्गव्यापी । विधाता विविधबाह्याध्यात्मिकभावानां सर्गस्थितिप्रळयानां हेतुः मार्गत्रयजानामपि रोगाणामिति ।

अनिलेत्यादि . अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि . प्रत्यङ्गानि नेत्रकर्णाङ्गुल्यादीनि . विविधानां बाह्यानां तरुप्रभृतीनामाध्यात्मिकानां च देहस्थानां भावानां ये सर्गस्थितिप्रळयास्तेषां विधाता . सर्ग उत्पत्तिः . स्थितिः स्थानम् . प्रळयो विनाशः . अन्तर्मार्गजानां बहिर्मार्गजानां मध्यममार्गजानां च हेतुः .

सुखत्वादेव च वस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विन्द्रियेषु च स्त्रीषु चानिलोपसर्गादप्रजासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते । तथाग्निबलवर्णमेधास्वरायुःसुखप्रदो वयस्थापनः पङ्गुरुस्तम्भभग्नसंकुचितानिलाध्मानशूला - रोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ।

अयं वस्तिः सुखसेव्यत्वादेव बालादिषु वातोपसृष्टदेहत्वाच्चाऽप्रजासु स्त्रीषु चोपदिश्यते . तथाऽग्न्यादिप्रदः . वयसो यौवनस्य स्थापनः पङ्ग्वादिषु हितः पथ्यश्च ।

स तु वस्तिस्त्रिविधः । आस्थापनमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च । तत्रास्थापनं दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृत्तम् । तस्य भेदाः । उत्क्लेशनं संशोधनं संशमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः । माधुतैलिकस्य पर्यायाः यापनो युक्तरथो दोषहरः स्निग्धवस्तिरिति । तेषां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातम् ।

स च वस्तिस्त्रिप्रकार आस्थापनादिभेदेन . तत्रेत्यादिनास्थापनलक्षणमुच्यते . तस्यैवोत्क्लेशनादयो भेदाः . तेषामुत्क्लेशनादीनां नामभिरेव स्वरूपं व्याख्यातम् . तत्र यो वस्तिः संयोगादिवशाद्दोषमुत्क्लेशयति स उत्क्लेशकः . यस्तु शमयति स शमनः . यः श्लेष्ममेदःप्रभृतीन् विलिखति स लेखनः . यः शोधयति दोषान् स शोधनः . पिच्छास्वरूपत्वात् पिच्छावस्तिः . मधुतैलप्राधान्यान्माधुतैलिकः . एवं माधुतैलिकपर्यायाणामर्थोऽप्यूह्यः . तेन तेषामित्यादि व्याख्यातम् ।

तद्वयस्थापनाद्दोषस्थापनाद्वास्थापनमित्युच्यते शरीरारोहणाद्दोषनिर्हरणाद्वाचिन्त्यप्रभावतया यस्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति।

तद्वय इत्यादिना अस्थापनसंज्ञाया अन्वर्थतामाह . शरीरेत्यादिना निरूहसंज्ञायाः . निरूहास्थापनौ पर्यायौ .

अनुवासनं यथार्हौषधसिद्धः स्नेहनार्थः स्नेहः स्नेहविधौ स चतुर्धाभिहितः । तस्य भेदो मात्रावस्तिः । स पेयस्नेहह्रस्वमात्रातुल्यः ।

यस्तु वस्तिः स्नेहनार्थं यथादोषं यथाव्याधि चौषधैः सिद्धः स्नेहो दीयते तदनुवासनम् . स च स्नेहः स्नेहविधौ घृतादिभेदेन चतुर्द्धाभिहितः . तस्य चानुवासनस्य भेदो मात्रावस्तिर्नाम . एतच्च सर्वं कल्पस्थाने वक्ष्यते . स च

मात्रावस्तिः पेयस्नेहस्य ह्रस्वया मात्रया तुल्यः सेव्यः .
तेनैतदुक्तं भवति . आतुरो सुखेनोपयुक्तं स्नेहं यत्परि-
माणं याम्यां यामाभ्यां जरयितुं शक्नोति तत्परिमाणं
तस्य मात्रावस्तिर्भवतीति .

**सेव्यः सदा च माधुतैलिकवत् ।
बालवृद्धाध्वभारयानव्यायामचिन्ताश्रीनित्य-
स्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्नाल्पाग्निभिर्नि-
ष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टम-
लो दोषघ्नश्च तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ
न च दिवास्वप्नः सेव्यः । यतश्च सोऽन्न-
मनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुवासरमपि वा दी-
यत इत्यनुवासनम् ।**

स च मात्रावस्तिर्वक्ष्यमाणेन माधुतैलिकविधानेन
बालवृद्धादिभिः सेव्यो निष्परिहारत्वादिहेतोः . एवंगुणयु-
क्तत्वेऽपि तावनुवासनमात्रावस्ती अजीर्णे न च योज्यौ .
न च तयोरुपयुक्तयोर्दिवा स्वप्नः सेव्यः . यतश्चेत्या-
दिनानुवासनान्वर्थतामाह ।

**उत्तरवस्तिरपि स्नेहोनुवासनवच्छोध-
नं निरूहवदपि केचिदाहुः स निरूहादुत्त-
रमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ।**

यस्तु वस्तिर्मूत्रमार्गेण दीयते स्नेहः स उत्तरव-
स्तिः . तस्य विधानं वक्ष्यमाणानुवासनसदृशम् . अ-
न्ये त्वाहुः शोधनं निरूहसदृशमिति , स निरूहेत्या-
दिनान्वर्थकथनम् ।

**तत्रास्थाप्या गुल्मप्लीहानाहशूलशुद्धा-
तीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाढ्यरोगहृदयकुक्षि-
पार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलाङ्गसुप्तिशोष-
कम्पगौरवातिलाघवान्त्रकूजनवातवर्चोमूत्रशु-
क्रसङ्गाश्मरीशर्करावृद्धिशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजः
क्षयोन्मादरेतोदोषक्रिमिणकोष्ठविषमाग्निसश-
ब्दाल्पाल्पोग्रगन्धोत्थानादयो दोषभेदीयो-
क्ताश्च वातव्याधयो विशेषेणैते हि परं व-
स्तिना नाशमुपयान्ति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ।**

तत्र च वस्तिभेदेषु मध्ये गुल्मादयो वातप्रधा-
ना दोषभेदीयपठिताश्च वातहेतुका व्याधय आस्थाप्याः .
एतेष्वास्थापनो योज्य इत्यर्थः . एते ह्यनेन वाते
छिन्ने नाशमुपयान्ति . यथा मूले छिन्ने वृक्षाः .
शुद्धश्चासावतिसारस्तथोक्तः . शुद्धशब्देनामरक्तयोः प्रति-
षेधः . ग्रहशब्दस्य हृदयादिभिः संबन्धः . शूलश-
ब्दस्य पार्श्वयोनिभ्याम् . सङ्गशब्दस्य वातादिभिः .
नाशशब्दस्य शुक्रादिभिः . रेतोदोषाः कुणपादयः .
अल्पाल्पमुग्रगन्धं च तदुत्थानं चेति समासः .

**अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषक्ष-
तोरस्कातिकृशा निरन्नाः कृतवमनविरेचनन-
स्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्वासहिक्का-
र्शोबद्धच्छिद्रदकोदराध्मानालसकविषूचिका-
मातीसारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमधुमेहा-
र्ताः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममासा । तत्रा-
तिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषयोर्दोषानुत्क्लेश्योदरं मू-
र्च्छां श्वयथुं वा निरूहो जनयेत् । क्षतो-
रस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभमापन्नः शरीर-
माशु पीडयेत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृ-
तवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव
दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्ले-
ष्मामयाय स्यात् ।**

अनास्थाप्या इत्यादि सुबोधम् . अनिरन्नस्य य-
दास्थापनेन भवति तदस्मिन्नेवाध्याये निरूहश्च समीरश्रे-
त्यादिना वक्ष्यते . कृतवमनविरेकयोस्तदहरेव स्नेहवस्ति-
रित्यादिना य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्या इति व-

क्ष्यमाणत्वात् . कृतवमनविरेकयोरनुवासनेनापि यद्भवति तत् लाघविकत्वादस्मिन्नेव प्रसङ्ग उच्यते .

कृतनस्यस्यास्यविभ्रंशं विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशम् । प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरुद्धमूर्ध्वं नयेत् । अनुवासनं च । अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन्वस्तिः प्राणान् हिंस्यात् । स्नेहः पुनरर्शांस्यभिष्यन्द्याध्मानाय स्यात् । बद्धोदराद्याध्मानान्तानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः । अलसकार्तादीनां चामदोषात् । अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः । गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ।

कृतनस्यस्यास्थापनमास्यविभ्रंशं कुर्यात् . ऊर्ध्वस्रोतसां विवृतत्वात् . तस्यैवानुवासनं दोषोत्क्लेशं कुर्यात् . स्नेहोऽर्शसानामनुवासनम् . गर्भिण्या आस्थापनेन पूर्वोक्तो वमनोक्तो दोष आमगर्भभ्रंशादिः सा चाप्रवृत्ताष्टममासा यस्या न प्रवृत्तोऽष्टमो मासः . प्रवृत्ते त्वष्टमे मासि वस्तिर्विहित एव तस्मादेतेऽनास्थाप्याः .

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । रूक्षातिदीप्ताग्नयः केवलानिलार्ताश्च विशेषेण । एते परमनुवासनेनाप्याय्यन्ते । मूलसेकेन वृक्षवत् । य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः । तथा निरन्ननवज्वरपाण्डुरागकामिलाप्रमेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्तपीतविषगरपित्तकफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठाः । तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः । अपि च ।

य एवास्थाप्या गुल्मादयः त एवानुवास्या अपि . तथा निरन्नादयो नानुवास्याः . निरन्नर्शोहादीनामास्थापनविधानादपवादवचनमनुवासने . अतिस्निग्धादीनां यथास्वमिति प्रत्येकं पृथगसंकरेणास्थापनप्रतिषेधप्रसङ्गेऽस्मिन्नध्याय एवोक्तः . अपि चेति समुच्चये . भुक्तवानस्मात् कारणादनुवास्यः . कुत इत्याह .

अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम् ।
सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥

अभुक्त इत्यादि . अभुक्ते निरन्ने रिक्तकोष्ठस्य सतः पुरुषस्यानुवासनं प्रयुक्तं सरत्वात् दूरगत्वात् सूक्ष्मस्रोतः प्रवेशित्वाच्च शीघ्रमेवोर्ध्वं पूर्वकायं प्रपद्यते . तत किमित्याह .

तेन वायोर्जयो न स्याद्वातस्थाने ह्यतिष्ठता ।
कायाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तनात् ॥
स्नेहःसद्योशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम् ।
पक्वस्थं हन्ति पक्वस्थश्च्यवते चान्नपाकतः ॥
निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ।
तावन्नमूर्च्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ॥
ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ।
समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम् ॥
भुक्तवाननुवास्योऽस्मान्न निरूह्यस्तु भुक्तवान् ।

तेनेत्यादि . तेनानुवासनेनोर्ध्वं प्रवृत्तेन वातधाम्नि पक्वाशये अतिष्ठता वायोर्जयो न स्यात् . स्नेहस्य चानिवर्तनादपतनाद्विशेषेणाग्निनाशः स्यात् . यदा तु भुक्तं तदानुवासनं देयमेव . यतः सद्योशितेनाहारेणामाशये रुद्धे पक्वाशयस्थोऽनुवासनस्नेहः पक्वाशयस्थमेवानिलं हन्ति . अन्नपाकतश्च पक्वाशयस्थ एव च्यवते . स्नेहः पतत्यतोऽग्निनाशं न करोतीति भावः . अस्मादयं भुक्तवाननुवास्य इति संबन्धः . निरूह्यः पुनरभुक्तवानेवान्नम् . यतो भुक्ते निरूहो जीवितं हन्ति . कथमित्याह . निरूहश्चेत्यादि . निरूहस्तावत्तीक्ष्णवेगः समीरो वायुरपि तीक्ष्णवेग एव . तावुभौ निरूहसमी-

रौ तीक्ष्णवेगत्वादत्येन सहाधो गुदेनागतौ शकृता पुरी-
षेण वा सार्धमूर्ध्वं मुखेन वागतौ समलेन सपुरीषेण
वा आहारेण विष्टब्धौ कोष्ठ एव स्थितौ . सर्वथा सा-
न्ने कोष्ठे निरूहस्नेहावास्तु जीवितं हरेताम् . अतोऽस्मा-
न्निरूहस्त्वन्नं भुक्तवानिति संबन्धः .

**पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्ने-
हबस्तिरुदरं जनयेत् । प्रतिश्यायादिमतां
भूय एव दोषं वर्धयेत् ।**

इत्यनास्थाप्यानामनुवासनेन दोषानुक्त्वा पूर्वोक्ताना-
मननुवास्यानां पाण्डुरोगार्तादीनामित्यादिना दोषान् कथ-
यति . एकेनादिशब्देन प्रमेहान्तानां ग्रहणं, अन्येन
क्रिमिणकोष्ठान्तानाम् .

**तयोस्तु नेत्रं सुवर्णादिधातुमणिशं-
खशृंगदन्तास्थिवेणुनळखदिरकदरतिनिशति-
न्दुकादिदारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृ-
तिगुळिकामुखमूनवर्षवार्षिकसप्तद्वादशषोडश-
वर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात् पञ्चषट्-
सप्ताष्टनवद्वादशाङ्गुलप्रमाणम् । मूलेऽग्रे
चातुराङ्गुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्धाङ्गुलात्
प्रभृत्यर्धाङ्गुलप्रवृद्ध्यङ्गुलपर्यन्तप्रवेशमूल-
च्छिद्रम् । वनमुद्गमुद्गमाषकळायक्लिन्न-
कळायकर्कन्धुवाह्यग्रच्छिद्रम् । मूलच्छिद्र-
प्रमाणाङ्गुलैरग्रे यथास्वं सन्निविष्टकर्णिकं
कर्णिकान्तःप्रतिबद्धसूत्रान्तर्गृहीताग्रपिधानघ-
नचैलवर्ति । मूले व्यङ्गुलान्तराळे क-
र्णिकाद्वयं कारयेत् । वर्षान्तरेषु च वयो-
बलशरीराण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ।**

तयोरास्थापनानुवासनयोः सुवर्णादिमयमृज्वादियु-
क्तं नेत्रं वैद्यः कारयेदिति संबन्धः . अकर्कशं श्लक्ष्णं
गुळिकामुखमतीक्ष्णाग्रत्वाद् गुदं न क्षिणोति . अस्य च
नेत्रस्य यद्गुदे प्रविशति तदग्रं यत्र बस्तिर्बध्यते तन्मू-
लमिति क्रमाद्यथासंख्येनेत्यर्थः . तत्रोनवर्षस्य पञ्चां-
गुलप्रमाणं नेत्रं कारयेत् . आतुरांगुलप्रमाणेन पूर्णवर्ष-
स्य षडङ्गुलम् . सप्तवर्षस्य सप्तांगुलम् . द्वादशव-
र्षस्याष्टांगुलम् . षोडशवर्षस्य नवांगुलम् . विंशतिप्र-
भृति च यावज्जीवं द्वादशांगुलमिति नेत्रस्यायामप्रमाणम् .
मूलप्रमाणं तु आतुरांगुष्ठसमपरिणाहं सर्वं नेत्रं कारयेत् . अ-
ग्रे चातुरकनिष्ठिकापारिणाहं परिणाहस्थौल्ये पर्यायवत्तुल्ये उच्ये-
ते . अर्धांगुलादारभ्यार्धांगुलमर्धांगुलं वर्धयन् यावत् त्र्यङ्गु-
लपरिमण्डलं वस्तु यस्य मूलछिद्रे प्रविशति तत्तथोक्तम् .
तेनोनवर्षस्यार्धांगुलपरिमण्डलप्रवेशं मूलच्छिद्रं कारयेत् .
वार्षिकस्यांगुलम् . सप्तवर्षस्य सार्धांगुलम् . द्वादशव-
र्षस्य द्व्यङ्गुलम् . षोडशवर्षस्य सार्धद्व्यङ्गुलम् .
विंशतिवर्षप्रभृति त्र्यङ्गुलमिति . तस्माद् द्वादशांगुला-
यामे नेत्रे स्थौल्येनांगुष्ठसमे मूले त्र्यङ्गुलपर्यन्तं त्र्यङ्गु-
लपरिमण्डलप्रवेशांगुलीयकादिच्छिद्रेण समीभवतीति . ए-
तच्च सर्वमातुरांगुलमानेन योज्यम् . तस्य च नेत्रस्य
गोपुच्छाकृतित्वात्तदग्रं कनिष्ठिकास्थौल्यमुक्तम् . तद्वनमु-
द्गादिप्रवेशच्छिद्रं कारयेत् . मकुष्ठवाच्यो वनमुद्गः .
क्लिन्नः कळायः उच्छूनो भवति . पञ्चांगुलादीनां षण्णां
नेत्राणां वनमुद्गादयः षड्योजनीयाः . तच्च नेत्रमग्रे स-
न्निविष्टकर्णिकं कारयेत् . किंप्रमाणे अग्र इत्याह . मू-
लच्छिद्रप्रमाणांगुले . यथास्वमिति . तेनैतदुक्तं भवति .
त्र्यङ्गुलप्रवेशे नेत्रे त्रीण्यांगुलानि विमुच्याग्रे कर्णिकां का-
रयेदिति . कर्णिकाकृतित्वात् कर्णिका . अन्येषां य-
थास्वं भागैः प्रमाणमूह्यम् . तत्कर्णिकावसक्तसूत्रान्तगृही-
ता अग्रपिधानार्थघनचैलसंबन्धिनी वर्तिर्यस्य तत्तथोक्तं क-
र्णिकाया छिद्रे सूत्रस्यालम्बनम् . तस्य नेत्रस्य मूले प-
रस्परं द्व्यङ्गुलान्तराळं कर्णिकाद्वयं कारयेदिति नेत्रस्या-
यामपरिणाहच्छिद्रैः प्रमाणम् वर्षान्तरेषूक्तवर्षशेषेषु विंशते-
रधो यान्युक्तानि वर्षान्तराणि तान्यवधीकृत्य . तदनुगुणे
चांगुलमाने अवधीकृत्य . तदन्तरानुवर्तिनो वर्षानङ्गुल-
भागांश्चाकलय्य वयोबलशरीराद्यपेक्षया नेत्रप्रमाणं वर्धयेत् .

ततोजाविवराहहरिणगोमहिषान्यतमजं

स्नेहसुद्गाविमृदितं विगतच्छिद्रसिराग्रन्थिस्कन्धं नातिवर्तुलं मृदु दृढं कषायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युब्जं विवृताननं निवेश्य वस्तिं कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्वस्तिमुखबन्धनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ।

ततस्तस्मिन् नेत्रे अजाद्युद्भवं वस्तिं यथोक्तगुणं कृत्वा न्युब्जमधोमुखं प्रवेशयेत् . ततः कर्णिकयोर्बध्वा पुनः परिवर्तयेत् . वस्तिर्यथोर्ध्वमुखो भवति . सुबोधमन्यत् .

वस्त्यभावे प्लवनीच्छागलाङ्कपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतान्तवान्यतमं विवेशयेत् ।

वस्तेरभावे प्लवनीगळाद्यन्यतमं निवेशयेत् . प्लवनी जलचरो विहङ्गविशेषः . अङ्कपादो विपाटितमेषकृत्तिपादः .

आस्थापनमात्रेत्यादिना प्रदेयौषधमात्रोच्यते .

आस्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुञ्चः । ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुञ्चमभिवर्धयेदाषट्प्रसृतात् । ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः प्राप्तानतीताष्टादश । सप्ततेस्तु द्वादश प्रसृताः । परं चातो दशैव । अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छन्ति ।

प्रथमे वर्षे आस्थापनस्य प्रकुञ्चः पलं मात्रा . ततो द्वितीयादिषु वर्षेषु प्रकुञ्चं प्रकुञ्चमभिवर्धयेत् . यावद् द्वादशे वर्षे षट् प्रसृताः द्वादश पलानि भवन्ति . ततस्त्रयोदशादिषु वर्षेषु प्रसृतं प्रसृतं वर्धयेत् . यावदष्टादशे वर्षे द्वादश प्रसृतो द्वे पले . अष्टादशप्रभृति सप्ततिर्यावदिदमेवास्थापनमानम् . यद्वा दश प्रसृताः सप्ततेरुपरि यावज्जीवं दशैव प्रसृताः . अन्ये पुनराचार्या द्वादशप्रसृतस्थानेऽष्टौ प्रसृतानिच्छन्ति . यथास्वमित्यादिना माधुतैलिकमात्रोच्यते .

यथास्वमास्थापनमात्रापादहीना माधुतैलिके प्रयोज्याः । अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ।

येषु वर्षेषु यावत्यास्थापनमात्रा विहिता तेषु वर्षेषु माधुतैलिकस्य तावत्येव चतुर्भागहीना . स एव चतुर्भागोऽनुवासनस्य योज्यः . तेनाष्टादशप्रभृति सप्ततिर्यावत् माधुतैलिकस्य नव प्रसृता देयाः . अनुवासनस्य त्रयः प्रसृताः . एवं सर्वत्रोह्यम् .

अथास्थापनीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक्रममुपजातबलमनुवासनार्हं पूर्वमेवानुवासयेत् । शीतवसन्तयोर्दिवा अन्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भावः ।

अथेति मङ्गले . य आतुर आस्थापनीयस्तमादावनुवासयेत् . किंभूतमित्याह . स्नेहेत्यादि . अनुवासनार्हमित्यनेनैतद्दर्शयति . दोषव्याध्यपेक्षया कदाचिदकृतानुवासन एवास्थाप्य इति . कस्मिन् कालेऽनुवासयेदित्याह . शीते वसन्ते च दिवानुवासयेत् . अन्यत्र ग्रीष्मादिषु रात्राविति . अथवा दोषदूष्यातुरादीनवेक्ष्य रात्रौ दिवा वा . अन्यथा शीतवसन्तयोः रात्रावनुवासनेन ग्रीष्मशरदोश्च दिवानुवासनेन . एषु कालेषु स्नेहपाने स्नेहविधौ य आमया उक्ताः तेषां प्रादुर्भावः .

धन्वन्तरीयाः पुनराहुः ।

न रात्रौ प्रणयेद्वस्तिं स्नेहोत्क्लेशो हि रात्रिजः ।
अह्नि स्थानस्थितदोषे वह्नौ चान्नरसान्विते ॥
स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो यत् परिसर्पति ।
अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजार्दितम् ॥
भुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ।

धन्वन्तरीयाः पुनराचार्या एवमाहुः . यथा सर्वो वस्ती रात्रौ न देयः दिवैव देयः अथवा कदाचिदल्पपित्तादीनां रात्रावपि देयः एतदेव मतं न रात्रावित्यादिश्लोकत्रयेण पठति .

केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धमप्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययिकत्वाद्व्याधेः । तस्य विधिर्वमनादधिकतरं कृतमङ्गलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णाम्बुस्नातं युक्तस्नेहमुचिताद् पादहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवन्तं कृतचङ्क्रमणमुत्सृष्टविण्मूत्रमशनार्द्रहस्तमशङ्कनीयपरिचारकं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तृते ईषदुन्नमितपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेत् । अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादहृल्लासान् जनयति । रूक्षाशिनो विष्टम्भं बलवर्णहानिं वा । अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चानावृतेन तदावृताद्व्यापदम् । चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् । यतश्च वामपार्श्वाश्रयाणि वह्निग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवन्त्यतस्तदौषधमस्खलितमाप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति । संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवामसक्थिमाकुञ्चितेतरं तस्यैव चोपरिप्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ।

केवलानिलेत्यादिना स्वमतमनुसरति . अत्र ह्यात्ययिकव्याध्यपेक्षितत्वाद्रतिविधेः कालनियमो नाश्रयितव्यः . सुबोधमन्यत् . अशनार्द्रहस्तत्वेन तत्कालभुक्तत्वं लक्षयति . द्रवाशिन उत्सृष्टविण्मूत्रस्य चानावरणाद् व्यापदं न करोति वामपार्श्वशायिनस्तत्पार्श्वाश्रयाणि ग्रहण्यग्न्यादीनि निम्नान्यविरोधकान्यौषधस्य भवन्ति . वह्निना ह्यमूर्तेनाप्यनिम्नेनौषधस्य प्रतिघातः क्रियत एव . स्व एव बाहो बाहुर्द्विगुणीकृत उपधानं शिरस उपाश्रयो यस्य तं तथोक्तम् . इतरेति दक्षिणस्य सक्थ्नः परामर्शः .

पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादाङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्ववदभिमन्त्रितं यथार्हं यथार्हौषधविपक्वं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं निस्सारितवाततबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा वस्तिमुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् । ततो घृताभ्यक्ते पायौ वामहस्तप्रदेशिन्याभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्ताङ्गुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्ठवंशमनुसुखमेकमना लाघवेन निष्कम्पमद्रुतमविलम्बितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि तदनुलोमयन्नवलम्बेत । ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुञ्चन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैकग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किञ्चिदवशेषयन् शनैश्शनैरवेगमनुपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति । ताः ससाधनाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते ।

पूर्वमेवेत्यादि सुबोधम् . पृष्ठवंशमनु पृष्ठवंशानुपूर्व्या नेत्रं प्रणयेत् . आतुरोऽपि तदेतमनुलोमयन् तस्य प्रवेशानुकूल्यं भजन्नवलम्बेत आसीत . एकग्रहणेनैक-

मेकवारं गृहीतं यथोक्तविधिविपर्ययेण ये व्याधयो भवन्ति ते सिद्धिषु वक्ष्यन्ते .

अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः । न च वस्तौ दीयमाने क्षवकासहासजृम्भास्पन्दनान्याचरेत् । विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमाकृष्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । अन्ते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिचतुरो वारांस्ताडयेत् । तथा तत्पार्ष्णिभ्याम् । पादतश्च शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत् । सोपधानस्य च प्रसारितसर्वाङ्गस्य पार्ष्णिके मुष्टिना हन्यात् । तथा पार्ष्ण्यङ्गुलिपादतलपिण्डिकाः । सरुजं चाङ्गं स्नेहेन प्रतिलोमं वाक्शतमात्रं शनैर्विमृद्नीयात् । एवमाशु स्नेहो न निवर्तते । समनुगच्छति चासमन्तात्सिराः । ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तते ।

अन्ये पुनराचार्यास्त्रिंशन्मात्रा वस्तेः पीडनकालमाहुः . मात्रा च यावत् पर्येतीत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणा . यदा तु वस्तौ दीयमाने विण्मूत्रानिलानामागमो मध्ये भवति तदा तमुत्सृज्य तत्कालं पुनश्शेषं देयम् . सरुजमङ्गं स्नेहेन विमृद्नीयादिति संबन्धः . न निवर्तते न प्रत्यागच्छति गुदम् .

दीप्ताग्निं च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् । नैव चानागतस्नेहं द्वितीयेऽहनि । न च तमनुवासयेत् । आगमनकालस्तु परोयामत्रयम् । ततः परमनागच्छन्तमहोरात्रमुपेक्षेत । तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लवणारनालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् । स्नेहव्यापत्सिद्धिं चात्रेक्षेत । अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्याद्युपद्रवाय स्यात् तथाप्युपेक्ष्यः । शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योजयेत् । न ह्यसाववतिष्ठन् कार्यकरो भवति । सुखोषितं चैनं तथाकृतवमनविरेकास्थापनान्यतमं प्रातः शुण्ठीधान्यकाथमितरच्चोष्णोदकं वा स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशान्तये च पाययेत् ।

दीप्ताग्निं सायं भोजयेत् . अदीप्ताग्निं द्वितीयेहनि अनागतस्नेहमास्नेहपरिणामान्न भोजयेत् . तं चानागतस्नेहं द्वितीयेऽह्नि नानुवासयेत् . तदाप्यनिवर्तमानं फलवर्त्यादिभिः शोधयेत् .

ततोऽन्नकाले यथोक्तमन्नमश्नीयात् । न चानुवासितं पेयां पाययेत् । सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यन्दयति । पुनश्च तृतीयेऽहन्यनुवासयेत् पञ्चमे वा । यदा वा स्नेहपक्तिः स्यादतश्च दीप्ताग्निरूक्षवातोल्बणव्यायामनित्यान् प्रत्यहम् । एवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतस्त्रिचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन स्रोतोविशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् । वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहनेन ।

ततोऽन्नकाल इत्यादि स्नेहपक्तिस्स्यादित्येवमन्तं सुबोधम् . अतश्चेति यतः स्नेहपाकपरतन्त्रमनुवासनविधानं अतो दीप्ताग्नित्यादिमुक्तं प्रत्यहमनुवासयेत् . एवमित्यादि सुबोधम् .

अथैनं तृतीये पञ्चमे वाहनि किञ्चिदावृत्ते मध्याह्ने कृतमङ्गलस्वस्त्ययनमभ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्सृष्टमलमनाशितं नाति-

क्षुधितमवेक्ष्यातुरमार्यावलोकितं नाथमार्यतारामात्मभुवं धातारमश्विनाविन्द्रमात्रेयं सप्तर्षीन् काशिराजं विदेहपतिप्रभृतीनग्निवेशादींश्च तन्त्रकारान् दीपगन्धफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीर्वृद्धवैद्यद्विजातींश्च संपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वास्तिम् ।

अथानुवासनेन स्निग्धं सन्तं तृतीये पञ्चमे वाहन्यास्थापयेदिति संबन्धः सुबोधमन्यत् .

तत्र विंशतिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् । काथाच्चतुर्थांशं स्नेहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु कफे सर्वस्य चाष्टमाङ्गं कल्कस्य स्याद्यावता नात्यच्छसान्द्रता भवेत् । गुळस्य पलं युक्त्या मधुसैन्धवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्पयेत् ।

तत्रौषधपलानि विंशतिमात्राणि पानीयपलशतानि त्रीणि षट्त्रिंशदधिकानि प्रक्षिप्य मदनफलाष्टकं च गणनया क्राथयेत् . क्वथितशिष्टानि चतुरशीतिपलान्यवतारयेत् इति क्वाथकल्पः . यदा ह्यनिलेऽधिके वस्तिः प्रकल्प्यते तदा क्वाथाच्चतुर्भागं एकविंशतिपलानि तत्र क्वाथे स्नेहस्य क्षिपेत् . यदा पित्तेऽधिके स्वस्थवृत्ते वा वस्तिः तदा चतुर्दशपलानि क्वाथात् षष्ठांशं स्नेहस्य क्वाथे क्षिपेत् . यदा कफेऽधिके वस्तिस्तदा क्वाथादष्टमांशं सार्धानि दशपलानि स्नेहस्य क्वाथे क्षिपेत् . सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि स्वस्थवृत्ते च क्वाथादष्टमांशमर्धैकादशानि पलानि कल्कस्य क्वाथे क्षिपेत् . अथवा यावत्प्रमाणेन कल्केन वस्तेरच्छता सान्द्रता च न भवति तावन्तं कल्कं क्षिपेत् . क्वाथे गुळस्य च पलं क्षिपेत् . मधु माक्षिकं सैन्धवं च युक्त्या दोषाद्यपेक्षया . यथायोगं दोषाद्यपेक्षयैव शेषाणि मूत्रमद्यारनालादीनि क्वाथे क्षिपेदिति . विंशतिमात्राणीति मात्राग्रहणमौषधानां मात्राया अनियमप्रदर्शनार्थम् . केवलं क्वाथकल्पविहितात् क्वाथाच्चतुर्थादिभागेषु स्नेहस्य नियमस्ततः .

सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुम्भीबाष्पाभितप्तानि खजमथितानि वस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेत् । नात्युष्णशीतं नातिमृदुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातितनुसान्द्रं नहीनातिमात्रं नालवणातिलवणं नात्यम्लं च । तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो न भवति । खजप्रमथनात्तु काथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः सम्यगेव योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः काथादीनामुल्बणोन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् । अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः साधनानि च सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यन्ते ।

अपि च ।

तिर्यक्प्रणीते हि न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ।
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥

स्तम्भं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च
तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ।
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥

करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षोभं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ।
दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्यात्तस्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥

सर्वमैकध्यं योजयेत् कुम्भीतप्ता प्रदेयौषधमात्रा वस्तौ प्रक्षेप्या . सुबोधमन्यत् .

अन्ये पुनराहुः ।

अन्ये पुनराचार्या वस्तेर्योजनमात्रामन्यथैवाहुः . कथमित्याह .

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक्। कर्षार्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् । माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

मात्रामित्यादि . स्नेहपलानि त्रीणि माक्षिकपलानि त्रीणि माणिमन्थस्य सैन्धवस्यार्धकर्षः . कल्कस्य पलद्वयं शेषाणां क्वाथादीनां त्रयाणां दश पलानि . एवमेते ह्यष्टादशैव पलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति एतेषामेव च मतमस्मिन्नेवाध्याये नवप्रसृतानाहुरित्युक्तम् . माक्षिकादीनामावपने क्रमोऽयं विधेयः .

दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मनास्तिष्ठेत् । उदीर्णवेगश्चोत्कुटिको विसृजेत् । आगमनकालस्तु परोमुहूर्तः । तदा ह्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् । अतस्तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लं स्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् । फलवर्तिस्वेदभयोत्त्रासादींश्च । वस्तिव्यापत्सिद्धिं चावेक्षेत ।

दत्तमात्र इत्यादि व्याख्यासमम् . स्वयंग्रहणं यत्राप्रवर्तमानं यत्नेनानीतं तत्र तदहः पुनः प्रयोगप्रतिषेधार्थम् .

स्वयं निवृत्ते तु पूर्ववद् द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा सुनिरूढः स्यात् ।

प्रथमे वस्तावागते द्वितीयो देयः . द्वितीये तृतीयः . तृतीये आगते चतुर्थः . यावद्वा सम्यङ्निरूढलक्षणानि वक्ष्यमाणान्युत्पन्नानि . तेन कदाचिदेकः, कदाचिद् बहवोऽपि .

तत्राद्योऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति । द्वितीयः पित्तम् । तृतीयः श्लेष्माणमिति ।

तत्र वस्तिषु मध्ये य आद्यो वस्तिः स वातमेव सुतरामपकर्षति तस्यापकृष्टत्वात् . द्वितीयः पित्तजयाय कल्पते . ततोऽवशिष्टं श्लेष्माणं तृतीयो नाशयति . यत्र च दोषा एवं नापकृष्टाः संयोगादिवशात् तत्र चतुर्थादीनां विषयः .

तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् । सम्यङ्निरूढं तु कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जाङ्गलरसेन भोजयेत् । स्नाताशितस्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयन्ते ।

तस्य चास्थापनस्य हीनसम्यग्योगादिलक्षणं विरिक्तवन् ज्ञेयम् . विरेचने तु कुक्ष्यशुद्धीत्याद्युक्तम् . चलनां दोषाणां शेषाः स्नात्वा भुक्तवतः स्वस्थानमायान्ति .

ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानन्तरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् । तस्य हीनसम्यगतियोगाः स्नेहपीतवत् ।

ततो वातार्तमातुरं द्विविधोपक्रमोक्तप्रकारेण बृंहणीयं सन्तमन्यं वा तत्प्रकारमास्थापितं पुनरनुवासयेत् . केनानुवासयेदित्याह . वातादिषु दशमूलादिसिद्धेन तैलेन आदिग्रहणेन पित्ते न्यग्रोधादिपद्मकादीनां कफे वत्सकादीनां च परिग्रहः . तस्य चानुवासनस्य सम्यग्योगादयः स्नेहपीतवद्विज्ञेयाः .

विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किंचित्कालं स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तेत इति । भवति चात्र ।

स्नेहसम्यग्योगादनुवासनसम्यग्योगे स्यात् विशेषः . यः स्नेहः किञ्चित्कालं स्थित्वा पुरीषेणानिलेन चानुगतः प्रवर्तते बहिः . भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

एवं कफे स्नेहबस्तिमेकं त्रीन् वा प्रयोजयेत् ।
पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ॥
पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ।
कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ॥

एवमित्यादि सुबोधम् . एकेन त्रिभिर्वा स्नेहबस्तिभिः कफे प्रधाने सम्यग्योगलिङ्गे चानुत्पन्ने पुनरपि बस्तीन् प्रकल्पयेत् . अयुग्मानिति सर्वत्र संबध्यते . वाते पित्ते कफे च यथोक्तादधिकानपि एवमेव . तत्र द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमादयो युग्माः . तृतीयपञ्चमसप्तमादयोऽयुग्माः . ततः सम्यक्स्निग्धे आस्थापनम् . सुबोधम् .

वातघ्नौषधनिष्काथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ।
बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्ललोष्णो रसान्वितः ॥
न्यग्रोधादिगणक्वाथपद्मकादिसितायुतौ ।
पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥
आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुतास्त्रयः ।
रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥

यद्यपि बस्तिर्वाते वातप्रधानेषु च दोषेषूक्तस्तथापि पित्तश्लेष्मविनाशनशक्तिर्विद्यत एव . तत्र यदा स्वधाम्न्येव केवलो वायुः कुपितस्तदा वातघ्नौषधादियुत एक एव बस्तिर्योज्यः . यदा तु वाताशये पित्तजयाय वातपारतन्त्र्याद्बस्तेः प्रयोगोऽभिमतस्तदा न्यग्रोधादिगणक्वाथादियुतौ द्वौ बस्ती योज्यौ . अत्र च प्रथमस्य स्वभावात् . पित्तहरस्यापि वातजये चरितार्थत्वाद् द्वितीयस्यावश्यं प्रयोगः . एवं कफेऽपि वाताशयस्थे वाच्यम् .

त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ।
नाचार्यचरकस्यातो बस्तिस्त्रिभ्यः परं मतः ॥

न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ।

यदा तु त्रयोऽपि दोषाः समं कुपिता बस्तिविषयत्वं यातास्तदा तेषामौषधैः क्रमेण त्रय एव बस्तयः . यतः पूर्वेण प्रकारेण क्रमाद्दोषान् हन्ति . एवं दोषक्रमेणैव चरकाचार्यो बस्तित्रयमेवेच्छति .

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥
दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।

अन्ये पुनराचार्या दोषयोगपव्यहरणेऽप्युत्क्लेशनादिभेदेन बस्तित्रयमिच्छन्ति . एतत्सर्वं मतत्रितयमपि दोषकालौषधादिबलेन प्रमाणयेत् समर्थयेतेत्यर्थः .

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्तयेत् ।

तत्र संख्यानिरपेक्षा सम्यग्योगापेक्षा एकः पक्षः . दोषक्रमेण द्वितीयः पक्षः , उत्क्लेशनादिना तृतीयः . इदं तु शिष्यमोहोत्पत्तिभयान्न विकल्प्यतेऽस्माभिः . न च सम्यग्योगलक्षणान्यदृष्ट्वा बस्तिस्त्याज्यः .

तस्य बस्तेस्त्रिविधः प्रयोगः . एकः कर्मसंज्ञः द्वितीयः कालसंज्ञः तृतीयो योगसंज्ञः . यदा तु बस्तिः प्रयुज्यते स्वस्थे सुदृढव्याधौ च तदावश्यमेतस्य त्रयस्यान्यतमेन योज्यः . यथेच्छं तु न . कर्म किमुच्यते आह . त्रिंशद्बस्तयः कर्म कथमित्याह .

प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥

प्रागित्यादि . प्राक् प्रथममेकः स्नेहोऽनुवासनमिति यावत् . अन्ते च पञ्च स्नेहाः . षड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशैकोनत्रिंशत्त्रिंशदाख्याः . द्वादशास्थापनानि निरूहाः . द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशद्वाविंशचतुर्विंशसंज्ञानि . तथा द्वादशैवानुवासनानि . तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशसप्तदशैकोनविंशै-

कविंशत्रयोविंशपञ्चविंशाख्यानि . इत्यनेन विधानेन त्रिंशद्वस्तयः कर्म . कालःकिमुच्यत इत्याह .

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽन्तेत्रयस्तथा ।
षट्पञ्चवस्त्यन्तरिताः—

कालः पञ्चदश वस्तयः . कथमित्याह . अत्र प्राक् प्रथममेकः स्नेहवस्तिः . अन्ते च त्रयः स्नेहाः त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाख्याः . मध्ये च षट् स्नेहवस्तयः . द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशाख्याः किंभूताः पञ्चभिर्वस्तिभिरास्थापनैस्तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशैरन्तरिता व्यवहिताः स्नेहा इति पञ्चदशवस्तयः कालः . योगः किमुच्यत इत्याह .

—योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ।

योगोऽष्टौ वस्तयः . कथमित्याह . अत्र तु योगे आदावन्ते च उभौ प्रथमाष्टमाख्यौ स्नेहौ . त्रयो निरूहाः द्वितीयचतुर्थषष्ठाख्यास्त्रयः स्नेहास्तृतीयपञ्चमसप्तमाख्याः इति योगः

स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ॥
तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥

स्नेहवस्तिं निरूहं च निरन्तरं नैकं शीलयेत् . कुत इत्याह . उत्क्लेशेत्यादि सुबोधम् .

अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजरोऽरुजः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्मामरप्रभः ।
वाजिस्यदो नागबलः स्थिरबुद्धीन्द्रियानलः ॥

यो हि पुरुषो वस्तीनां संबन्धिनोऽष्टादशकान्यथोक्तेन कालकर्मयोगादिना विधिना निषेवते . सोऽजरादिगुणो भवति . कियतोऽष्टादशकानित्याह . अष्टादश . एवमष्टादशभिरष्टादशकैर्वस्तीनां त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि भवन्ति . वाजिस्यदो योऽश्व इव स्त्रीषु स्रवति .

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥
आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम्
कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥
तस्य वस्तिर्मृदुर्लघुर्मात्राशुक्तिर्विकल्प्य वा ।

वस्तौ रोगेष्वित्यादिनोत्तरवस्तिविधानम् . पुरुषस्य वस्तेः रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च रोगेषूत्तरवस्तिं दद्यात् . चशब्दाद्वस्तिजेष्वपि . किंभूतेभ्य आतुरेभ्य आह . द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पूर्वोक्तैरास्थापनैः शुद्धेभ्यः . सुबोधम् . तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिद्रव्याधारो मृदुर्लघुश्च . तस्य च शुक्तिर्मात्रा शुक्तिरर्धपलम् . अथवा दोषादीन् विकल्प्योत्तरवस्तेर्मात्रा योग्या विधेया भवति .

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ।
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥
हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्ज्जु शनैः स्रोतोविशुद्धये ।
मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिणाहां घनामृजुम् ॥
श्लक्ष्णां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसीवनीम् ।
आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥
पीडितेऽनुगते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

अथेत्यादि . अस्य चातुरस्य मेढ्रे स्रोतोविशुध्य- र्थं प्रथमं शलाकां प्रणयेत् . सर्पिनी स्पष्टतया याव- न्मेहनान्तमतोऽनुनेत्रं प्रणयेत् गुदवत् . किंभूतां शला- कामित्याह . मालतीत्यादि . मालतीपुष्पवृन्तसमः प- रिणाहो यस्याः सा तथोक्ताः . स्नेहवस्तिक्रमोऽनुवासन- विधिः . उत्तरवस्तावनुवासनवत् सर्वं भोजनाचारादि- कर्म कार्यम् .

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ।
विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ॥
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ।

स्त्रीणामार्तवकाले योनिरपावृता विवृतमुखा भवति . अतस्तासु तत्कालमुत्तरवस्तिं दद्यात् . इति स्वस्थवृ- त्तम् . आत्ययिके तु व्याधावनृतावपि देय इत्यर्थः .

नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलम् ।
अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलम् ।
प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥

स्त्रीणां च नेत्रं स्वप्रमाणेन दशांगुलं कार्यम् . अग्रे मुद्गप्रवेशच्छिद्रं गोपुच्छाकृतीति सर्वत्र . तस्यां च योनौ द्वौ मार्गौ . एको गर्भमार्गः . द्वितीयो मूत्रमार्गः तत्र गर्भमार्गे गर्भव्यापत्सु नेत्राग्रं चतुरंगुलम् यो- नौ योजयेत् . मूत्रमार्गे मूत्रविकारेषु व्यंगुलाग्रम् . बालासु त्वेकांगुलमग्रं स्त्रीणामुत्तरवस्तेर्मध्यमा मात्रा प्रकुञ्चः पलम् . बालानां त्वर्धमेव .

उत्तानायाः शयानायाः
सम्यक् संकोच्य सक्थिनी ।
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरा-
नहोरात्रेण योजयेत् ॥
वस्तींस्त्रिरात्रमेवं तु स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ।
त्र्यहमेवं चविश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्र्यहम् ॥

उत्तानाय इत्यादि . तस्या स्त्रिया अहोरात्रेण त्रिचतुरानुत्तरवस्तीन् योजयेत् . एवं द्वितीयतृतीयक्रमेण यथास्वं प्रत्यहं स्नेहमात्रां वर्धयेत् . ततस्त्र्यहं विश्रम्य पुनरनेनैव विधानेन त्र्यहं दद्यात् . उपसंहरन्नाह .

पश्चाद्विरेको वमिते ततः पश्चान्निरूहणम् ।
सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥

पश्चादित्यादि . वमिते पक्षे गते विरेको देयः . विरेकात् पक्षेण निरूहः . निरूढश्च सद्य एवानुवा- स्यः . विरेचनाच्च सप्तरात्रेणैवानुवास्यः . विरेकनि- रूहयोर्मध्येऽनुवास्य इत्यर्थः . विरेचननिरूहयोर्मध्येऽनुवा- सनस्य किं प्रयोजनमित्याह .

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ।
तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥

इति वस्तिविधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

यथा कुसुम्भादिमिश्रात्तोयात् पटो रागं गृह्णाति जलं च त्यजति . तद्वद्देहाद्वस्तिः स्नेहादिद्रवीकृतान्मला- न्दुष्टान् दोषान् हरत्यदुष्टान् देह एव योजयतीति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया- मष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

इह हि दोषनिर्हरणाय वमनादीनि कर्माण्युक्तानि तानि च शिरोगतान्दोषान् न तथा निर्हर्तुं शक्नुवन्ति यथा नस्यम् . नासा यस्माच्छिरसो द्वारम् . तया च प्रयुक्तमौषधमाश्वेवोत्तमाङ्गाद्दोषमपकर्षत्यतस्तस्य विधानपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातो नस्यविधिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

नासायां प्रणीयमानमौषधं नस्यम् । नावनं नस्तः कर्मेति च संज्ञां लभते । नासा हि शिरसो द्वारम् । तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःशृङ्गाटकं प्राप्य व्याप्य च मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिसिरामुखानि च मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमाङ्गादपकर्षति ।

अथात इत्यादि . नासायामित्यादिना नस्यसंज्ञाया अन्वर्थकथनम् . नासया शिरसि प्रणीयमानमौषधं नस्यसंज्ञां लभते , स्रोतःशृङ्गाटकं शिरसोऽन्तर्मध्यं प्राप्य व्याप्य च मूर्धानं नेत्रादीनि चोत्तमाङ्गादूर्ध्वगतां विविधविकारहेतुं दोषसंहतिमपकर्षति . यथान्यः कश्चिन्मुञ्जात्तृणविशेषादिषीकां दर्भशलाकामपकर्षति . सा हीषिका मुञ्जे तदङ्गत्वादतिसुलभा भवतीति दृष्टान्तप्रयोजनम् . अक्षकास्ययोरस्थ्नोः सन्धिर्जत्रुर्नाम मर्म .

तत्तु त्रिविधं विरेचनं बृंहणं शमनं च । तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगौरवशोफोपदेहकण्डूस्तम्भाभिष्यन्दपाकप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदक्रिमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानग्रन्थ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु तीक्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा क्वाथचूर्णस्वरसैस्तैरेव वा यथार्हद्रवश्लक्ष्णकल्किताल्लोळितैर्मधुसैन्धवासववापित्तमूत्रैर्यथास्वं चोपदिष्टैर्योज्यम् ।

तत्र तस्या विरेचनादिभेदेन त्रिविधम् . नामभिरेव प्रधानोऽर्थो व्याख्यातः . तत्र विरेचनन्नाम नस्यं श्लेष्मजेषु जत्रूर्ध्वगौरवादिषु देयम् , केनौषधेनेत्युच्यते . तीक्ष्णेनेत्यादि . तीक्ष्णेन सार्षपादिना स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन स्नेहेन तेषामेव शिरोविरेचनानां क्वाथादिभिः तैरेव वा शिरोविरेचनद्रव्यैर्यथार्हेण मद्याद्यन्यतमेन द्रवेणालोळितैर्यथास्वं यथोक्तेषु च व्याधिषु स्वप्रकरणेषूपदिष्टैरौषधैः .

तत्र भीतक्लीबकृशसुकुमारेषु स्नेहः । गळरोगसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारक्रिमिविषाभिपन्नाभिष्यण्णसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषाः । तेष्वेव भूयसि दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः । स हि निहितो नासाग्र आवेगकरतरो भवति ।

तत्र भीतादिषु यथोक्ते व्याधौ स्नेहविरेचनं देयम् , गळरोगादिषु शेषाः क्वाथादयः . तेष्वेव गळरोगादिषु प्रभूते शीघ्रकारिणि दोषे चूर्णस्य विशेष इति विरेचनं नस्यम् .

बृंहणं सूर्यावर्तार्धावभेदकक्रिमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पन्दतिमिरकृच्छ्रावबोधदन्तकर्णशूलनादनासामुखशोषवाक्यसङ्गस्वरोपघातमन्यारोगापतानकापबाहुकनिद्रानाशादिष्वनिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धैर्य-

थायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धन्वमांसरसरक्तैश्च ।

बृंहणं तु सूर्यावर्तादिषु वातप्रधानेषु स्निग्धमधुरादिभिर्द्रव्यैर्योज्यम् . निर्यासो यो वृक्षात् परिस्रुत्य निस्सरति खपुरादिः .

शमनमकालवलीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यङ्गनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्वमुपदिष्टैः स्नेहैर्भैषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे वाणुतैलेनेति ।

शमनं पुनरकालपलितादिषु यथास्वप्रकरणोक्तैः स्नेहैः स्वरसादिभिश्च . समदोषे पुरुषे वक्ष्यमाणेनाणुतैलेन .

तत्र स्नेहो मात्राभेदाद् द्विधा । मर्शः । प्रतिमर्शश्च । विरेचनः शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु प्रधमनाख्यः । परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञम् । कल्कीकृतादौषधादवपीडितः स्रुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषाम् । तत्र पुनस्तीक्ष्णे वैशेषिकी शिरोविरेचनसंज्ञा । तथान्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः । सद्यः श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ।

तत्र स्नेहो मात्राद्वैविध्याद्द्विधा मर्शः प्रतिमर्शश्च . चूर्णस्य प्रधमनं पर्यायः . शेषं क्वाथादिकमवपीडकमुच्यते . अपरेषामाचार्याणां कल्क एवावपीडकमवपीड्य दानात् . यद्यपि सर्वं नस्यं श्लेष्मरेचनसामान्याद्विरेचनं तथापि तीक्ष्णे नस्ये विरेचनसंज्ञा वैशेषिकी अद्वितीया असाधारणा .

अथाणुतैलस्य विधानमुच्यते ।

अणुतैलविधानं तु मञ्जिष्ठामधुकप्रपौण्डरीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्याशारिवानन्तानीलोत्पलाञ्जनरास्नाविळङ्गतण्डुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरळसालभद्रदारुचन्दनैः सुपिष्टैरष्टगुणं षड्गुणेन पयसां तैलं पचेत् । घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषेषु ।

मञ्जिष्ठादीन् समभागान् सुपिष्टान् कारयेत् . एकीकृत्य च तांस्तुलया परिच्छिद्य ततोऽष्टगुणं तैलं तैलाद् षड्गुणं क्षीरमौषधेन सम्मिश्र्य विपचेत् . अत्रापठितमाचार्याः सामान्येनौषधरसनिर्हरणाय स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमिच्छन्ति . द्विगुणं त्वत्र न्याय्यम् . स्नेहस्य कल्कादष्टगुणत्वात् . अथवा पित्तोल्बणेषु दोषेष्वनेनैव विधानेन तैलवद् घृतं विपचेदित्यणुतैलमुक्तं .

द्वितीयमणुतैलमथेत्यादिना .

अथवा चन्दनागरुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकबलाद्वयबिल्वोत्पलपद्मकेसरप्रपौण्डरीकविळङ्गोशीरह्रीबेरवन्यत्वङ्मुस्ताशारिवाबृहतीद्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदेवदारुसुरभिशतावरीः शतगुणे दिव्येऽम्भसि दशभागावशिष्टं क्वाथयेत् ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् । एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेन्द्रियदार्ढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कण्ठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोषत्रयघ्नं च ।

चन्दनादीनि समान्येकीकृत्य परिच्छिद्य ततः शतगुणे दिव्यजले क्वाथयेत् यावत् क्वाथो दशभागशेषः . ततश्च क्वाथाद्दशांशाः समाः कार्याः . तत्रैकेनांशेन समं तैलं तेनैव सह पचेत् तत्पक्वं पुनर्द्विती-

येन पचेत् . तत् पुनस्तृतीयेन यावन्नव पाकाः . दशमे तु पाके तैलतुल्यमाजं पयो देयमेतद् द्वितीयमणुतैलं सुबोधमन्यत् .

अनस्यार्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातुकामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादिव्यधस्रुतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतकृतवमनविरेकवस्तिकर्मगर्भिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽनार्तवदुर्दिनेष्वपि । तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहादिपीतपातुकामानामक्षिनासास्यस्यन्दोपहतितिमिरशिरोरोगान् । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान् । स्नातुकामस्य मूर्धस्तैमित्यजाड्यरुचिपीनसान् । स्रुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमग्निसादं च । मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरं वेगधारणजान् विकारान् । अभिहतस्य तीव्रतरां रुजम् । कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरेन्द्रियहानिशिरोगौरवकण्डूकृमिदोषान् । गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छार्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यङ्गं विकलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । सूतिकायाः स्रुतरक्तोक्तान् दोषान् । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद्दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकण्डूविचर्चिकाः । श्वासकासिनोर्व्याधिवृद्धिः । अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यतालुनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठरोगप्रतिश्यायारूषिकाः ।

अनस्यार्हा इत्यादि . भुक्तभक्तादयोऽस्य नस्यस्यानर्हाः . स्नातुकामशब्देन नस्ये दत्ते स्नानप्रतिषेधमाह . तद्वत् पातुकामशब्देन . कृतं वमनादि यस्मिन् तद्दिवसम् . दुर्दिने न कस्यचिन्नस्यं योज्यम् . दुर्दिन इति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यकालदुर्दिन इति विज्ञेयम् . शीते वर्षासु च कालनियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् . सूतिकायाः स्रुतरक्तोक्तान् दोषान् क्षामतारुच्यादीन् .

तेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगण्डूषादीनाचरेत् । विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छुभिश्शृतं पयः पिबेत् । बलाविदार्यंशुमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं हविः वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृंहणमन्नपानम् । भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ।

तेषां च नस्यरोगाणां यथास्वं यथात्मीयमायतनं निदानदोषादिकं चापेक्ष्य स्नेहादीनाचरेत् . विशेषेण तु गर्भिणीत्यादि सुबोधम् .

मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्निमग्नोद्धृताद्यावत् पतति । स बिन्दुः । अमी दशाष्टौ षड्बिन्दव उत्तममध्यमकनीयस्यो मात्राः । क्वाथादीनामष्टौ षट् चत्वारः । प्रधमनस्य तु षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या मुखानिलेरितस्याकण्ठगतेर्दोषानुरोधतश्च पुनःपुनर्योजनमिति ।

मर्शप्रमाणं दश स्नेहबिन्दव उत्तममात्रा . अष्टौ मध्यमा . षट् कनीयसी . बिन्दुरिति किमुच्यत इत्याह . प्रदेशिनीत्यादि सुबोधम् . क्वाथादीनामष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवो यथासंख्येन उत्तममध्यमकनीयस्यो मात्राः . प्रधमनस्य चूर्णस्य मात्रा षडंगुलद्विमुखया ना-

श्वा नासायां वैद्यमुखानिलप्रेरितं चूर्णं यावत् कण्ठप्रदेशं प्राप्नोति . दोषपारतन्त्र्येण पुनः पुनर्योजनम् .

अथ नस्यार्हमवरमव्याहतवेगं धौतान्तर्बहिर्मुखं स्निग्धस्विन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमपिदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् । ततः कनकरजतताम्रान्यतमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधत्रिभागमुष्णाम्बुप्रतप्तं किञ्चित् प्रलम्बितशिरसो वामहस्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नयन्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन् नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रणाळ्या पिचुना वानवच्छिन्नमासिञ्चेत् ।

अथ नस्येत्यादिसुबोधम् . प्रायोगिको धूमो वक्ष्यमाणलक्षणः . तेन विशुद्धिः स्रोतसाम् . प्रदेयादौषधान्मात्राभेदेनोक्तात् त्रिभागमुष्णाम्बुप्रतप्तं कुर्यात् . ततो द्वितीयो भागः . ततस्तृतीयः . अन्यथा शीतीभवति . पर्यायेणेति यदा वामं पिहितं तदा दक्षिणं यदा दक्षिणं पिहितं तदा वाम इति . इतरस्मिन्नित्यपिहिते . पिचुः कार्पासस्तोकः

वातपित्तकफामयेषु क्रमेणापराह्णमध्याह्नपूर्वाह्णेषु । लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ । स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्याह्ने शरद्वसन्तयोः प्राह्णे ग्रीष्मेऽपराह्णे वर्षास्वादित्यदर्शने । पञ्चकर्माण्याचरतो वस्तिकर्मोत्तरकालमेव ।

वातादिषु यथासङ्ख्येनापराह्णादिषु कालेषु नस्यमाचरेत् . लालास्रवादिषु रात्रौ . स्वस्थवृत्ते तु शीते हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्न एव . शरदि वसन्ते च पूर्वाह्ण एव . ग्रीष्मेऽपराह्णे सायंकाले . वर्षासु तु यदैवादित्यदर्शनम् . पञ्चकर्मोक्तत्वे वस्त्युत्तरकालमेव .

न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयम् । तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य न निर्हरेत् । गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकण्ठरोगान् कुर्यात् । अधिकमतियोगदोषान् । सकृदेव सर्वं दत्तमुत्स्नेहनशिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीतं हीनदोषान् । अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव । अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्छाजाड्यकण्डूदाहज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यगभ्रमनीरव्याप्नुवद्दोषोत्क्लेशं वेदनां स्तम्भं वा । यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्यतया वा मूर्छा स्यात् । ततः शिरोवर्जं शीताम्भसा सिञ्चेत् । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पन्दनोच्छिङ्खनान्याचरेत् । तथा हि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यङ्गतिलकालकमुखदूषिकाणां संभवः ।

न च हीनत्वादियुक्तं नस्यं योजयेत् . अतियोगदोषा अत्रैव वक्ष्यमाणाः . उत्स्नेहनं कण्ठस्रोतस्य-

न्यनाडीगमनम् . हीनयोगदोषा दोषमुत्क्लेश्यानिर्हरन्नित्यादिनोक्ताः . तस्मान्नातिशीतं कुर्यात् सुबोधम् .

दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगण्डमन्यास्कन्धपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् । शनैश्चोच्छिङ्खेत् । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् । सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् । दोषं च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते । पुनः पुनश्चैनं स्वेदयेदाभेषजदर्शनान्नोच्छिङ्खेन्निष्ठीवेच्च । ततश्चैवमेव द्वितीयमंशमनुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा । विरेचने त्ववपीडे दोषबलमपेक्ष्य पश्चात् स्नेहमनुषेचयेत् । निवृत्तनस्यं चैवमुन्निद्रमुत्तानं वाक्छतमात्रं शाययेत् । ततः पुनरप्युत्क्लिष्टदोषशेषोपशान्तये वैरेचनिकं यथार्हं वा धूमं पाययित्वोष्णोदकगण्डूषान् धारयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् - अतिद्रवपानं च वर्जयेत् । पुनश्च तृतीयेऽहनि नस्यमवसेचयेत् । हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तम्भापतानकेषु शिरसि चानिलात्यर्थाभिभूते प्रत्यहं सायंप्रातरुभयकालं वा । अनेन विधिना पञ्च सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ।

दत्तदाते नस्ये कर्णादीनि सुखं मर्दयेत् . सुबोधम् . दोषादिबलापेक्षया द्वितीयतृतीयावंशौ सेचयेत्त वा . अनेनानुमानात् कल्पितताया अपि मात्राया दोषाद्यपेक्षप्रयोग उक्तः . सुबोधम् . हिध्मादिषु दोषाद्यपेक्षया प्रत्यहमेकवारं सायंप्रातर्वा नस्यमवसेचयेत् . आसम्यग्योगलक्षणोत्पत्तेः .

तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबोधशिरोवदनेन्द्रियविशुद्धयो भवन्ति । यथोक्तव्याध्युपशमश्च । अयोगातियोगयोस्तु यथास्वं वातकफविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् । अन्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ।

तत्र नस्ये सम्यक्स्निग्धस्य शिरोविरिक्तस्य च सुखोच्छ्वासादयो भवन्ति . तत्साध्यानां व्याधीनां चोपशम इति सम्यग्योगः . अयोगेऽतियोगे च यथास्वं वातकफविकाराः . तत्र स्नेहस्यायोगे वातविकाराः अतियोगे कफविकाराः . विरेचनस्यायोगे कफविकाराः , अतियोगे वातविकारा इति यथास्वशब्दार्थः .

प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषवृद्धबालभीरुसुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः । न तु दुष्टप्रतिश्यायबहुदोषक्रिमिणाशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु । एषां ह्युदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोत्क्लेशो भवति । तस्य पञ्चदश कालास्तेषां च गुणाः । प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चान्ते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च भवति । विण्मूत्रशिरोभ्यङ्गाञ्जनकवळान्ते दृष्टिप्रसादः । दन्तधावनान्ते दन्तदृढता सौगन्ध्यं च । अध्वव्यायामव्यवायान्ते श्रमक्लमस्वेदस्तम्भनाशः । दिवास्वप्नान्ते निद्राशेषगौरवप्रणाशो मनः प्रसादश्च । अतिहासितान्तेऽनिलप्रशमः । छर्दितान्ते स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः । दिनान्ते स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति । भवति चात्र ।

प्रतिमर्शः पुनः क्षामादीनां योज्यः . दुष्टप्रतिश्यायादिषु वर्ज्यः . तस्य पञ्चदश कालाः प्रत्येकं

कालेषु च गुणाः प्रातरित्यादिनोच्यन्ते . प्रातरिति कालः . स्रोतोविशुद्धिरिति गुणः . तद्वत् भक्तान्ते . एवं कालो गुणश्च सर्वत्र वाच्यः . अन्तशब्दस्य पीडादिभिः पञ्चभिः संबन्धः . द्वितीयस्यान्तशब्दस्याप्याद्दिभिस्त्रिभिः . अन्यत् सुबोधम् .

प्रमाणं प्रतिमर्शस्य विन्दुद्वितयमिष्यते ।
विन्दुर्वा येन चोत्क्लेशो नात्युत्क्लिष्टस्य जायते ॥
निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ।
न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥
न चोनाष्टादशे धूमः कवळो नोनपञ्चमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥
आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥
न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापद्भ्योमर्शवद्भयम् ।
तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥
शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाःस्वस्थस्य नेतरे ।

विन्दुद्वयेनानुत्क्लेशनेन चौषधादर्शनेन च प्रतिमर्शस्य लक्षणत्रयम् . कवळो वक्ष्यमाणः . स च प्रतिमर्शो नित्यसेवनाच्छिरसो वस्तिसादृश्यान्मर्शसदृशांश्च गुणान् करोति . सुबोधम् .

आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कृष्टावकृष्टता ।
मर्शे च प्रतिमर्शे च न विशेषो भवेद्यदि ॥
को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ।
अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥

मर्शप्रतिमर्शयोर्यदि विशेषो न स्यात् तत् कोऽमूर्खः सपरीहारं सापदं च मर्शमातुरस्य वदेत् . न . मर्शस्य प्रतिमर्शात् को विशेष इत्याह . आशुकृदित्यादिना यथासङ्ख्येन मर्शप्रतिमर्शयोर्विशेषः .

एवं प्रसङ्गेनोच्यते .

अन्वासमात्राबस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ।

इति नस्यविधिर्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

विचाणास्यात् स्नेहादच्छपेय आशु स्वकार्यः करोति गुणोत्कृष्टश्च तद्वद्वातातपिकाद्रसायनात् कुटीरसायनं मात्रावस्तिरश्चानुवासनमिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

उत्तमाङ्गाद्दोषनिर्हरणप्रसङ्गेन धूमस्यापि तद्गुणत्वात्तद्विधानप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते .

अथातो धूमपानविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशूलाभिष्यन्दगौरवार्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्वर्यपूतिघ्राणमुखहिध्मागळरोगदन्तशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहक्रिमिकण्डूपाण्डुत्वकेशदोषक्षवथुनाशबाहुल्यतन्द्रातिनिद्राक्रथनादिजत्रूर्ध्वगतवातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते । तथा शिरःकपालेन्द्रियमनोबृंहणप्रसादनाय च ।

अथ इत्यादि . धूमो हि शिरश्शूलादीनां वातकफजानामूर्ध्वजत्रुरोगाणां प्रशमाय प्रयुज्यत इति संबन्धः . पूतिशब्दस्य घ्राणमुखाभ्यां संबन्धः . ग्रहशब्दस्य हनुमन्याभ्याम् . क्षवथुशब्दस्य नाशबाहुल्याभ्याम् . क्रथनं सुप्तस्य नासाशब्दः . तथा शिरःप्रभृतीनां बृंहणाय प्रसादनाय च तत्र शिरःकपालयोर्बृंहणाय . इन्द्रियाणां मनसश्च प्रसादनाय च .

शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽप्यग्निसंयोगादुष्णतया पित्तरक्तविरुद्धः । स त्रिविधो भवति । शमनो बृंहणः शोधनश्च । तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च । तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः । बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति । शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च ।

सर्वश्च धूमः पित्तरोगेषु रक्तरोगेषु च विरुद्धः . तत्र शमनादिभेदेन धूमस्यैकं त्रैविध्यम् . कासघ्नादिभेदेन द्वितीयम् . सुबोधम् .

अधूमार्हास्तु विरिक्तदत्तबस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुदधिदुग्धमद्यस्नेहयवागूविषपयःपीतमत्स्याशितपाण्डुरोगगर्भमेहोदराध्मानोर्ध्ववाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णेऽन्येपि च । एषां हि भ्रमज्वरशिरोऽभितापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनच्छर्दिमूर्छारक्तपित्तार्दितानि मृत्युं वा धूमो जनयति । अतिमात्रश्चान्येषामपि ।

विरिक्तदत्तबस्त्यादयो धूमं नार्हन्ति . एषां स्वल्पोऽपि धूमो भ्रमादीन् जनयति . अन्येषामप्यतियोगेन भ्रमादीन् जनयति .

तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिः कषायपाननस्यास्यालेपनाञ्जनपरिषेकान् स्निग्धरूक्षशीतान् प्रयुञ्जीत । एतेन सर्वधूमोपघातप्रतिकारा व्याख्याताः ।

एषु च भ्रमादिषु सर्वथा पित्तकोपः . तच्च पित्तं वायुना कफेन वा संसृष्टमुपलक्ष्य यथायोगं सर्पिष्पानादीन्युपयुञ्जीत . अनेन ये केचन धूमहेतुका उपघाता व्याधयस्तेषां प्रतीकारा व्याख्याताः पित्तप्राधान्यादिति भावः .

विशेषतस्तु सर्वस्रोतोगते धूमे भवन्त्यूषाध्माननेत्ररोगश्वासकासपीनसाङ्गस्वरसादाम्लकाः । तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनम् । कटुतिक्तैरपि च नस्यगण्डूषाः ।

विशेषतः सर्वस्रोतोगते धूमे ऊषादयो भवन्ति . तेषु ऊषाध्मानादिषु घृताद्युपयोगः तद्विधैरेवेति घृतादिसदृशगुणैर्वमनविषयेषु वमनम् . तेष्वेवोषादिषु कटुतिक्तैश्च नस्यगण्डूषाः . स्वेदारतिमान् दाह ऊषः .

पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशकृद्दन्तधावनस्वेदनस्याहारशस्त्रकर्मान्ताः। एकादश मृदोः । क्षुतव्यवायहसिताचिरासितजृम्भितमूत्रशकृद्दन्तधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्मान्ताः । पञ्च तीक्ष्णस्य नस्याञ्जनछर्दितस्नानाहस्स्वप्नान्ताः । एषु हि कालेषु वातकफोत्क्लेशो भवति ।

निशान्ताद्या अष्टौ कालाः प्रायोगिकधूमस्य अन्तशब्दः सर्वैरभिसंबध्यते . क्षुतान्तादय एकादश काला मृदोर्धूमस्य . नस्यान्तादयः पञ्च कालास्तीक्ष्णस्य . एषु हि नस्यान्तादिषु कालेषु वातकफोत्क्लेशो भवति .

नेत्रं तु बस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठपरिणाहं राजमाषवाहिधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्द्वात्रिंशच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं कुर्यात् । कासघ्ने वमने च दशांगुलम् । व्रणधूपनार्थेऽष्टांगुलम् । कळायपरिमण्डलं कुलत्थवाहि स्रोत इति । एवं हि धूमो दूरात् प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्नबाधको भवति ।

अत्र च धूमे नेत्रं बस्तिनेत्रद्रव्यवत् सुवर्णादिमयमित्यर्थः . अग्रे कनिष्ठिकाग्रपरिणाहं मूलेऽङ्गुष्ठाग्रपरिणाहमग्रे राजमाषप्रवेशच्छिद्रं मूले धूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रम् . त्रिकोशं यस्य वंशस्यान्तः स्तोकस्तोकेन त्रीणि सूक्ष्मच्छिद्राणि विबन्धानि भवन्ति . तैर्हि प्रतिहतो धूमश्शनैश्शिरः प्रविशन् सुखकरो भवति . तस्य च नेत्रस्यान्तश्शिथिला शलाका धार्या . यथा पांस्वादि न प्रविशति . धूमपानकाले त्वपनयेत् . सुबोधम् .

कासघ्नादिषु तु नेत्राभावे नळवंशैरण्डादीनामन्यतमान्नाळीं योजयेत् ।

कासघ्नादिषु नेत्राभावे नळवंशाद्यन्यतमां नाळीं योजयेत् .

यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वादशांगुलामिषीकामम्भस्यहोरात्रोषितां कृत्वा लेपयेत् । तत्र च नवांगुलगर्भां पञ्चप्रलेपामङ्गुष्ठस्थूलां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्तिं कृत्वा विगतेषीकां च स्नेहाक्तामङ्गारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथार्हं पानायोपनयेत् ।

अत्र प्रथमं तावत् काष्ठमयीमिषीकां द्वादशांगुलां शलाकामहोरात्रं पानीयमध्ये स्थापयेत् . एवं हि किञ्चिदुच्छूना भवति . द्वितीयेऽह्न्युत्क्षिप्य यथास्वं धूमद्रव्यकल्केन श्लक्ष्णेन कर्षमात्रेणोच्छोष्योच्छोष्य लेपयेत् . मध्ये नवांगुलं तां लेपवर्तिं स्थूलमध्यां शोषयेत् . शुष्कां विगतेषीकां कुर्यात् . ततोऽङ्गारेषु प्रदीप्तां नेत्रमूले धूममुद्वमन्तीं स्थापयन् धूमं पिबेत् .

अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोच्छ्वासनिश्वासो विवृतौष्ठदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् । मुखेन तु मुखेनैव । न नासया दृग्विघातभयात् ।

स्थगितादितरेण नासापुटेन धूमं पीत्वा मुखेनैवोत्सृजेत् . सर्वथा नासया नोत्सृजेत् . दृग्विघातभयात् .

तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा पानांस्त्रींश्च पर्यायान् । कण्ठादूर्ध्वमुत्क्लिष्टे दोषे पूर्वन्नासया ततो मुखेन । कण्ठे तु पूर्वमास्येन । परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ।

तत्र प्रायोगिकं प्रत्येकं नासापुटेन मुखेन च पर्यायेण त्रीन् वारान् पाययेत् . न त्वेकवारम् . प्रत्येकं पर्यायेण त्रीनापानान् द्वौ वा पर्यायेण योजयेत् . आक्षेपमोक्षावेकमापानम् . कण्ठादूर्ध्वं यदा दोषोत्क्लेशस्तदा पूर्वं नासया धूमः . यदा तु कण्ठ एवोत्क्लेशस्तदा पूर्वं मुखेन . अहोरात्रस्य मध्ये द्वौ वारौ प्रायोगिकस्य परं पानम् .

स्नैहिकं त्रींस्त्रींश्चतुरश्चतुरो वापानान् यावद्वास्रप्रवृत्तिस्तथा सकृदहोरात्रस्य ।

त्रींस्त्रींश्चतुरश्चतुरो वा आपानान् पर्यायेण स्नैहिकं धूमं पिबेत् . यावद्वाश्रुस्रुतिः . तच्च स्नैहिकमहोरात्रस्य मध्ये एकवारं पिबेत् .

तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्चतुरश्चापानान् यावद्वा स्रोतोलाघवम् । तथा त्रिश्चतुर्वाहोरात्रस्य । तत्राक्षेपविसर्गावापानमित्याहुः ।

तीक्ष्णं पर्यायेण चतुरश्चतुरश्चापानान् अहोरात्रस्य मध्ये त्रींश्चतुरो वा वारान् तच्च नासयैव न मुखेन . मतान्तरमाह . तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वापानान् पाययेत् . नासापुटाभ्यां मुखेन च द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वापानान् पाययेत् . नन्वेभिः स्रोतोभिः संहृत्य कियन्तो द्विकाः पातव्याः कियन्तो वा त्रिका इत्यपेक्षायामाह . त्रींश्च पर्यायानिति त्रीनेव पर्यायान् पिबेत् न त्वधिकं नाप्येकवारेण सर्वैः स्रोतोभिः सर्वान् द्विकान् त्रिकान् पाययेत् . अपि तु त्रिभिः पर्यायैरेवेति . अस्यायमर्थः प्रायोगिकं धूमं प्रथममेकेन नासापुटेन द्वौ वा त्रीन्वापानान् पिबेदित्येकः पर्यायः . इदमेव द्विरापानं त्रिरापानं वा प्रथमकृतनासापुटान्तरेण मुखेन चावर्तयितव्यमिति द्विरापानानां त्रिरापानानां च पर्यायत्रयं त्रिरावर्तने कृतं भवति . तत्रायं क्रियापक्षः . प्रथममेकेन नासापुटेनापानद्वयं त्रयं वा ततो द्वितीयेन नासापुटेनापानद्वयं त्रयं वा . ततो मुखेनापानद्वयं त्रयं वेति संहृत्य त्रिभिः स्रोतोभिरापानषट्कमापाननवकं वा पातव्यं भवति . सुश्रुतेनापि त्रिभिः कलाभिः परिमितेन कालेन प्रायोगिकस्योपयोग इत्यापाननवकमेव विहितं भवति . अयं नासिकादिक्रमो दोषे घ्राणशिरोगते सति . यदा पुनः कण्ठगतो दोषस्तदापानषट्कमापाननवकं वा मुखादिक्रमेण पातव्यमित्येकस्मिन्नहनि एकवारं कृत्वा पुनरपि तस्मिन्नेवाहन्येकवारं प्रयोक्तव्यम् . प्रायोगिकस्य एकस्मिन्नहनि द्वादशाष्टादश वा पानानि भवन्ति . स्नैहिकं पुनरेकस्मिन्नहनि आपाननवकमापानद्वादशकं वा प्रयोक्तव्यम् . पुनर्विरेचनं नासापुटाभ्यामेव पातव्यमेकस्मिन्नहनि चतुर्विंशत्यापानं द्वात्रिंशदापानं वा प्रयोक्तव्यमिति केचिदाचार्याः .

कासघ्नं तु चूर्णं गुळिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिराङ्गारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्येन मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च तत्स्रोतसि नेत्रं कृत्वा मुखेनैव धूमं पिबेत् । उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत् । पिबेच्चादोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ।

अङ्गारपूर्णे शरावे चूर्णं गुळिकां वा प्रक्षिप्य द्वितीयमधोमुखं कृतच्छिद्रं शरावमुपरि दत्वा तच्छिद्रे धूमनेत्रमूलं संयोज्य तदग्रं चास्ये संयोज्य कासघ्नं धूमं पिबेत् .

तद्वद्वामनमपि कृसरामनतिघनां पीत्वा पिबेत् । तद्वच्च व्रणमपि धूपयेद्वैशद्याय क्लेदवेदनोपशमनाय च ।

कृसरां च नातिघनां पीत्वा वामनं धूमं पिबेत् . तद्वदेव व्रणं धूपयेत् . वैशद्याद्युद्भवाय .

धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृद्धिः । अतियोगे प्रागुक्तमिति । भवति चात्र ।

धूमायोगेन दोषोत्क्लेशाद्रोगोद्भवः . अतियोगेऽतिमात्रश्चान्येषामपि भ्रमादीन् करोतीत्युक्तम् .

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः ।
यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥
शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ।
बृंहणो मारुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥

इति धूमपानविधिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

सम्यक्पीते हृच्छुद्ध्यादिलक्षणम् . सुबोधमन्यत् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वाङ्गप्रसङ्गेन गण्डूषादिविधानायाध्याय आरभ्यते ·

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

चतुर्विधो भवति गण्डूषः । स्नैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च । तेषामाद्यास्त्रयः क्रमेण वातपित्तकफामयघ्नाः । रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो निर्वापण इति पर्यायाः ।

अथात इत्यादि . स्नैहिकादिभेदेन चतुर्विधो गण्डूषो मुखधार्यद्रवः . तत्र स्नैहिको वाते पित्ते शमनः शोधनः कफे आस्यव्रणेषु रोपणः .

तत्र स्वाद्वम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नैहिकः । तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजम्ब्वाम्रमालतीपल्लवोत्पलमधुककाथसित्तोदकक्षौद्रक्षीरेक्षुरसघृतादिभिः शमनः कट्वम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कितालोळितैः शोधनः । रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोपदिष्टैः

तत्र स्नैहिकः स्वाद्वम्लादिभिर्द्रव्यैर्भवति . शमनस्तिक्तादिभिः . शोधनः कट्वादिभिः . रोपणः कषायादिभिर्यथास्वेषु प्रकरणेषु चोपदिष्टैर्द्रव्यैर्गण्डूषो भवति .

अपि च ।

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥
गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।
ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसंभवे ॥
विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।
वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखे व्रणान् ॥
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।
धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।
आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ।

अपि चेति समुच्चये . दन्तहर्षादिषु तिलकल्कोदयं तैलं वा मांसरसोऽथवा गण्डूषधारणे नित्यं हितः सुबोधमन्यत् .

अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगळकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्धत्रिभागचतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किञ्चिदुन्नमितास्योऽनभ्यवहरन् धारयेत् । कवळे तु पर्यायेण कपोलौ कण्ठं च संचारयेत् । अयमेव च कवळगण्डूषयोर्विशेषः ।

तस्य गण्डूषस्य मात्रार्धमुखपूरणी वरा श्रेष्ठा . त्रिभागमुखपूरणी मध्या . चतुर्भागमुखपूरणी अवरा . इति द्रवमानम् . कल्कस्य कोलमात्रा , कोलं तोलकम् . बदरमात्रमेव वा अयमेवासञ्चारसञ्चारकृतो गण्डूषकवळयोर्विशेषोऽन्यत्सदृशम् .

मुखे संचार्यते या तु सा मात्रा कवळः स्मृतः ।

असंचारा तु या मात्रा स गण्डूषः प्रकीर्तितः ॥

पुनश्च स्वेदमर्दनान्याचरेत् । एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्त्रं प्रतिपद्यते । तावच्च धार्यो यावत् कफपूर्णकपोलता स्रवद्घ्राणनेत्रता भेषजस्य वानुपहतिः कफेन । एवं त्रीन् पञ्च सप्त वा गण्डूषान् धारयेत् । यावद्वा सम्यग्धूमपीतलिङ्गोत्पत्तिः । तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत् । तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ।

मुखेत्यादि सुबोधम् . तत्र च धूमवत् सम्यग्योगलक्षणम् . जाड्यादीन्ययोगातियोगलक्षणमिति . एषु जाड्यादिष्वात्मीयां चिकित्सां कुर्यात् .

प्रतिसारणं तु त्रिविधम् । गण्डूषोदितानां द्रव्याणाम् । रसक्रियाकल्कश्चूर्णश्च । तदभिष्यन्दाधिमन्थगलशुण्ठिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यम् । अतिप्रसारणादूषाम्लोषदाहक्लेदशोषादयो भवन्ति ।

गण्डूषोक्तानां द्रव्याणां रसक्रियाकल्कचूर्णैस्त्रिविधं प्रतिसारणमुच्यते . तच्च प्रतिसारणमभिष्यन्दाधिमन्थगलशुण्ठिकादिषु यथायोगमुपयोज्यम् . प्रतिसारणातियोगादूषादयो भवन्ति . स्वेदारतिमान् दाह ऊषः .

मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च । त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलोत्सेधः । न चालिप्तमुखोऽतिभाष्यहास्यक्रोधशोकरोदनखादनाग्न्यातपदिवास्वप्नान् सेवेत । कण्डूत्वक्शोषपीनसदृष्ट्युपघातभयात् । न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः । शुष्को हि छविं दूषयति । तमार्द्रयित्वापनयेत् । आलेपान्ते च मुखमभ्यज्यात् ।

दोषघ्नादिभेदेन त्रिविधो मुखालेपः . तस्य च त्रिविधं प्रमाणम् . अङ्गुलचतुर्भागोत्सेधोऽङ्गुलत्रिभागोत्सेधोऽर्धाङ्गुलोत्सेधश्च . उत्सेधो घनत्वम् . आलिप्तमुखस्तत्कालमतिभाष्यादीन् न सेवेत . कण्ड्वादिरोगभयात् . सुबोधम् .

न तु योज्यो रात्रिजागरिताजीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्यायिनाम् । सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलिततिमिरन्यच्छतिलकादीन् प्रशमयति । स्वस्थस्य तु दृष्टिबलं पुण्डरीककान्तवक्त्रतां च करोति ।

न तु मुखालेपो रात्रिजागरितादिषु योज्यः . स च सम्यक्प्रयुक्तः सप्तकालपलितादीन् नाशयति .

मूर्धतैलं पुनश्चतुर्धा भिद्यते । अभ्यङ्गः परिषेकः पिचुर्वस्तिरिति । यथोत्तरं ते बलिनः । तेष्वभ्यङ्गादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ।

शिरसि यत्तैलं दीयते तन्मूर्धतैलमुच्यते . तस्याभ्यङ्गादिभेदेन चतुर्विधत्वम् . पिचुः कर्पासमयः .

शिरोवस्तेरप्रसिद्धत्वाद्विधानमुच्यते .

शिरोवस्तिविधिस्तु वस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रवेशं द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् । अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्वभ्यक्तस्विन्नस्य जानुसमसोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्ते श्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं सुसूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यः सुखाम्बुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात् । ततस्तस्योपरि संधाय वस्तिमाकर्णं वस्ति-

मूलं च दृढमवलीकं समश्चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्रावि कृत्वा यथाव्याधिर्दोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुसुखोष्णमासेचयेद्यावत् केशभूमेरुपर्यङ्गुलम् । तावच्च धार्यो यावत् कर्णमुखनासास्रुतिर्वेदनोपशमो वा भवति । विशेषतो वातजेषु विकारेषु दशमात्रासहस्राणि । पित्तरक्तजेष्वष्टौ । षट् कफजेषु । सहस्रमरोगकर्मणि । ततोऽपनीते स्नेहे विमुच्य वस्तिं शिरसः स्कन्धग्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुसुखं मर्दयेत् । उष्णाम्बुना स्नातं च यथार्हं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् । एवं त्रीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेदिति । भवति चात्र ।

शिरोवस्तिरित्यादि . द्विमुखमित्येकेन मुखेन शिरः प्रविशति द्वितीयेन स्नेहं बिभर्ति केशानामन्ते माषकल्केन लिप्तं वस्त्रपट्टं बध्वा तस्योपरि चर्मपट्टं वस्त्याख्यं योजयेत् . चैलवेणी वस्त्रपट्टिका . सुबोधमन्यत् . भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।
अरुंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥
पिरिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।
नेत्रस्तम्भे च वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥
नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

कचशतनसितत्वपिञ्जरत्वं
परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।
जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं
स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् .

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।
रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥

कर्णे पूरणं धारयेदातुरो यावद्रुजो मार्दवं स्यात् . स्वस्थवृत्ते मात्राशतम् .

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।
निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥

इति गण्डूषादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

निमेषोन्मेषेण सह यावद् दक्षिणं जानुमण्डलं हस्ताग्रं पर्येति आवृत्त्या गच्छति तावत्कालो मात्रा .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मेकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वाङ्गस्य प्रकृतत्वात्तत्र च नेत्रयोः प्राधान्याच्छालाक्यस्य चाष्टाङ्गानुप्रवेशात् सूत्रस्थाने नेत्रोपचाराध्याय आरभ्यते .

अथात आश्च्योतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

आश्च्योतनं सर्वाक्षिरोगेष्वाद्य उपक्रमः । नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदपाकशोफकण्डूघ्नम् । अ-

व्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनम् । तच्च पुनर्विडालकसंज्ञम् ।

अथात इत्यादि . आश्च्योतनं नयनसेकः . तच्चाक्षिरोगेषु प्रधान उपक्रमः . यथास्वं च द्रव्यैः प्रकल्पितं नेत्ररोगादिन्नम् . अव्यक्तेष्वस्फुटेषु रागादिषु तैरेव द्रव्यैर्बहिरालेपनम् . तद्विडालकसंज्ञम् .

तयोरकालो रात्रिः । कालस्तु सर्वमहर्वेदनोत्पत्तिर्वा । निवातशरणशयनस्थस्य विशोध्य नेत्रमपाङ्गे भाजनं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्त्यवसक्तया पिचुवर्त्या दशद्वादशाष्टौ वा विन्दून् कनीनकदेशे ब्द्यङ्गुलादवसेचयेत् । एवमस्य न विन्दुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते । आश्च्योतितं च मृदुना चैलेन शोषयेत् । अन्येन चोष्णाम्बुप्लुतेन वातकफयोः स्वेदयेत् । आश्च्योतनं च तयोः कोष्णम् । सुशीतं पित्तरक्तविषेषु । तत्तु नात्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं प्रभूतमूनमपरिस्रावितं वा योजयेत् । अतितीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति । अतिशीतं स्तम्भाश्रुघर्षनिस्तोदान् । अतिमात्रं कषायवर्त्मतासंकोचस्फुरणोन्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् । ऊनप्रमाणं न रोगशान्तिम् । अपरिस्रुतमश्रुघर्षवेदनाः ।

तयोरित्यादि . तयोरित्याश्च्योतनविडालकयोः . सुबोधम् . अपाङ्गः कर्णतो नेत्रान्तम् . कनीनिका नासानिकटे . शुक्तिमुखे प्रलम्बमाना पिचुवर्तिः कार्या . तयोरिति वातकफयोः . अपरिस्रावितमौषधं पटेनागालितम् . घर्ष इव घर्षः . कषायवर्त्मता कटकटायनम् . अपरिस्रावितमश्र्वादिकं करोति .

नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसन्धिसिराशृङ्गाटकघ्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्तयति दोषम् ।

सर्वं चौषधं नेत्रे प्रणिहितमाक्षिकोशादिकं घ्राणास्यस्रोतांसि च गत्वोर्ध्वप्रवृत्तं दोषमपावर्तयतीति संबन्धः .

यदा चाश्च्योतनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषिकाघनत्वपैच्छिल्यकण्डूद्रेकश्वयथुम्लानता-रागविच्छेदैः पक्वलिङ्गमुपलक्षितं भवति । तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावञ्जनं प्रयोज्यम् । न दोषवेगोदये । न चानिर्हृतदोषे । तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिवृद्धिः अक्षिपाकतिमिरोत्पत्तिश्च ।

यदा चेत्यादिनाञ्जनविधिः . पित्ताद्युत्थेषु नयनामयेषु आश्च्योतनेन संशोधनैश्च विशुद्धस्य यदा दूषिकादिविच्छेदैः पक्वलिङ्गं ज्ञातं भवति . तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधौ शुद्धशरीरस्याञ्जनं योज्यमिति संबन्धः . सुबोधम् . अक्षिपाको रोगविशेषः .

तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति । तत्राम्लादिभी रसैः पञ्चभिः शुक्रार्मादिषु लेखनम् ।

तच्चाञ्जनं लेखनादिभेदेन चतुर्विधम् . तत्र मधुरवर्ज्यै रसैर्लेखनं भवति . तच्च शुक्रादिषु .

तिक्तकषायैः सस्नेहैरभिष्यन्देषु रोपणम् ।

तिक्तैः कषायैश्च स्नेहमिश्रैः रोपणं भवति . तच्चाभिष्यन्दादिषु .

सर्पादिवसादिभिर्वाततिमिरादिषु स्नेहनम् ।

सर्पादिवसादिभिः स्नेहनं भवति . तच्च वाततिमिरादिषु .

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यन्दान्ते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचात्यद्भुतदर्शनाद्युपहतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च प्रसादनम् ।

स्वादुशीतैः स्नेहमिश्रैः प्रसादनं नाम भवति . तदभिष्यन्दस्यान्ते सूर्योपरागावलोकनाद्युपहतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च .

प्रसादन एव चूर्णस्तीक्ष्णाञ्जनाभिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभते । षड्विधं वा प्रतिरसभेदादञ्जनम् । द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु च ।

यदान्येन तीक्ष्णाञ्जनेन संतप्ते चक्षुषि प्रसादनमेव चूर्णं प्रयुज्यते तदा तच्चूर्णं प्रत्यञ्जनसंज्ञां प्राप्नोति . सुबोधम् .

कल्पना तु त्रिविधा । पिण्डो रसक्रिया चूर्णश्च । यथापूर्वं ते बलिनस्तस्मात् प्रबलमध्यावलेष्वामयेषु क्रमात्तान् प्रयोजयेत् । तत्र पिण्डो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य । रसक्रिया विल्लङ्गमात्रा । तद्द्विगुणा मृदोः । चूर्णो द्विशलाकः । मृदोस्त्रिशलाकः ।

तस्य चाञ्जनस्य कल्पना पिण्डादिभेदेन त्रिविधा . तत्र प्रबलेष्वामयेषु पिण्डो मध्येषु रसक्रिया अबलेषु तु चूर्णः . तत्रेत्यादि सुबोधम् . शलाकामुखद्वयलग्नश्चूर्णो मात्रा तीक्ष्णस्येति यथासङ्ख्यम् .

पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुरम् । राजतेऽम्लम् । मेषशृङ्गमये लवणम् । कांस्ये तिक्तम् । वैडूर्यमयेऽश्ममये वा कटुकम् । ताम्रमय आयसे वा कषायम् । नळप्लक्षपद्मस्फटिकशंखाद्यन्यतमे शीतम् । एवमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तिघर्षणार्था च शिलातिश्लक्ष्णा निम्नमध्यानुद्गारिणी पञ्चांगुलायता त्र्यङ्गुलविस्तीर्णा ।

पात्र इत्यादि सुबोधम् . अनुद्गारिणी या घृष्यमाणे नोद्गिरति .

शलाकाः पञ्च कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अङ्गुली च । तत्राद्ये प्रसादनेऽञ्जने स्नेहने च । मध्या लेखने । अन्त्ये रोपणे । मृदुत्वादङ्गुल्यत्र प्रधानतमा । अतः सरुजेऽक्षिण सैव प्रयोज्या । शेषा दशांगुला राजमाषस्थूलाः । सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुळाकाराः कळायपरिमण्डलाश्च ।

शलाका इत्यादि सुबोधम् . आद्ये कनकरजते द्वे शलाके प्रसादनेऽञ्जने योज्ये स्नेहने च . मध्या ताम्रमयी . अन्त्ये लोहाङ्गुल्यौ . कळायपरिमण्डला मुकुळाकारा मुखयोरतीक्ष्णामित्यर्थः .

अथाञ्जनं नातिशीतोष्णाभ्रवातायां वेलायामुभयकालं च योज्यम् । तथा सततं नैव वा ।

अथाञ्जनमतिशीतोष्णाभ्रवातायां सदोभयकालं च योजयेत् . नैव वा कस्यचिदञ्जनं योजयेत् . एतावता एतदुक्तं भवति . उचिताञ्जनाय सततमञ्जनं देयम् ' अनुचिताञ्जनाय नैव देयमिति . तथा च वैदेह्यां संहितायां स्कन्दरक्षितसंस्कृतायां पठ्यते . "अनञ्जनेना-

भ्युचितान् मनुष्यान् प्रबाधते दत्तमिहाञ्जनं तत् . अथाञ्जनेनाभ्युचितानेकाननञ्जनाद्व्याधिरुपैति कृच्छ्रः . तस्माद्धि नित्याञ्जनमेव पथ्यमनञ्जनं चानुचितस्य पथ्यम् - अनञ्जनात्त्वञ्जनमेव भूयस्तस्माद्धि नित्याञ्जनमेव कुर्यात् . अनञ्जनो यस्तु पुनर्मनुष्यः कथं सुखी स्यात् पुनरञ्जनेने"ति . एतच्च स्वस्थवृत्त एवोच्यते . आतुरवृत्ते तु व्याध्युपशमावधि त्वञ्जनं स्यात् .

सरुजे चाक्षिण प्राक् पश्चादितरस्मिन् । अन्यथाञ्जनोद्वेगसंकुचितेऽन्तः सम्यगौषधं नानुप्रविशेत् । तत्रैवमतिशीतादिषु च यथास्वं दोषोत्क्लेशाद्विकारपरिवृद्धिः ।

यत्रैकमक्षि सरुजं द्वितीयं नीरुजं तत्र सरुजेऽक्षिण प्रथमं नीरुजेऽक्षिण पश्चादित्येवं योजयेत् . अन्यथा प्राक् नीरुजे दीयमानमुद्वेगेन सरुजस्याक्ष्णः संकोचनादौषधं न प्रविशति . सुबोधम् .

न च योज्यं क्रुद्धभीतशङ्कितशोकितश्रान्ताशितमात्रविरिक्तधूमभद्यपीतदत्तनस्यरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितच्छर्दितार्तताम्तनेत्राभिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु । एष्वञ्जनादूष्मोर्ध्वगः संरम्भाश्रुवेदनाविलत्वोपारागदूषिकानिस्तोदकृच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्रतिमिरादीन् जनयेत् ।

तच्चाञ्जनं क्रुद्धादिषु न योज्यम् . अशितमात्रे भोजनानन्तरम् . एषु क्रुद्धादिषूर्ध्वशरीरस्थ ऊष्मा संरम्भादीन् . जनयेत् .

अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामाङ्गुष्ठेन वर्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधःकनीनकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेदनल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसान्द्रमकर्कशमद्रुतमविलम्बितमतिर्यग्दृष्ट्यकम्पितमघट्टितमनाक्रान्तं च । चूर्णं तु गतागतं कुर्यात् । अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः । ततोऽञ्जनानुगमनायानुन्मीलयन् शनैःशनैरन्तश्चक्षुः सञ्चारयेत् । एवमक्ष्यनुगच्छति । वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेत् । न तु सहसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षाळनानि कुर्यात् । बाष्पोत्क्लिष्टदोषस्तम्भभयात् । अपि च ।

अथोपविष्टो वैद्य उपविष्टस्यातुरस्योर्ध्वमक्षिपुटमुत्क्षिप्य यथोक्तविधानेनाञ्जयेत् . अञ्जनानुगमायेति . तथाञ्जनं सकलमक्ष्यनुगच्छति . अपि चेति समुच्चये .

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षाळयेत्तदा ॥
सचैलेनाथ नयनं सव्यांगुष्ठेन दक्षिणम् ।
ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैश्शोध्यं समन्ततः ॥
दक्षिणांगुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च लोचनम् ।
वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद्दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ॥

यदा चापेतौषधसंरम्भं चक्षुर्भवति . तदा व्याध्यादियोग्याभिरद्भिः प्रक्षाळयेत् . तथा वैद्यो वामांगुष्ठेनातुरस्य दक्षिणमक्षि शोधयेत् . दक्षिणेन च वामम् . अतोऽन्यथेति संशोधनेन विनाञ्जनेन वर्त्मप्राप्तो दोषो वर्त्मन्येव रोगान् कुर्यात् .

तीक्ष्णाञ्जनान्ते चैनं धूमं पाययेत् । यस्याञ्जिते कण्डूजाड्योपदेहाः स्युः । तस्य तीक्ष्णमञ्जनं धूमं वा पुनरवचारयेत् । एतदेव दुर्विरिक्ताक्षिलक्षणं साधनं च । अतिविरेकात् संतापनिस्तोदशूलस्तम्भघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकषायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टि -

दौर्बल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनं प्रत्यञ्जनं वा । सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोपशमः । सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति भवति चात्र ।

तीक्ष्णेत्यादि सुबोधम् . एतदेवेति . कण्ड्वादिकं दुर्विरिक्ताक्षिलक्षणम् . एषैव तत्र चिकित्सा यत्तीक्ष्णमञ्जनं धूमो वा . अक्ष्णि तीक्ष्णाञ्जनातियोगात् संतापाद्युद्भवः . सम्यग्विरेकाद्रोगोपशमः सुखोन्मीलनादयश्च जायन्ते .

रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचिन्तयेत् ।
दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥

इत्याश्च्योतनाञ्जनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

रोपणादिष्वपि यथायोग्यं सम्यग्योगादींस्ताश्चिकित्सां चोहयेत् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पूर्ववदध्यायारम्भः .

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

यन्नयनं परिताम्यति परिशुष्कं रूक्षं स्तब्धं जिह्मं निम्नमाविलमवनद्धं शीर्णपक्ष्म तथा कृच्छ्रोन्मीलसिरोत्पातसिराहर्षार्जुनशुष्कतिमिराभिष्यन्दाधिमन्थान्यतोवातवातपर्ययशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगतरागाश्रुदूषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् । न त्वशान्तोपद्रवेऽक्ष्णि नातिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च । तद्वत् पुटपाकमपि ।

अथात इत्यादि . यन्नयनं ताम्यत्त्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं चापगतरागादि तत्र तर्पणं योजयेत् . अशान्तोपद्रवे नेत्रे तर्पणं न योजयेत् . उपद्रवा रागाश्र्वादयः .. पुटपाको विषयाविषययोस्तर्पणैकयोगक्षेमः .

अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निवातातपरजोधूमे कृतनीलपीतान्यतरयवनिके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्य उत्तानस्य मृदितमाषपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद् बहिर्द्व्यङ्गुलोच्छ्रायाधारौ परिमण्डलावसंबाधौ समावपरिस्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथास्वौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मण्डं वावसेचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च । ततः शनैरस्योन्मेषमाचरतो मात्रां गणयेत् । वर्त्मजेषु विकारेषु शतं सन्धिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पञ्च कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमन्थेषु । प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं पित्ते षट् शतानि कफे पञ्च स्वस्थकर्माणि च ।

अथेत्यादिना तर्पणविधानम् . नेत्रगोळकाद् बहिः पिष्टमाषपाळीं कृत्वा क्षीरादिना पूरयेदिति तर्पणम् . सुबोधमन्यत् . यवनिका तिरस्करिणी .

ततोऽस्यापाङ्गदेशे शलाकया द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्रावयेत् । आधारौ चापनीय यवकल्केनाक्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये यथार्हं धूमं पाययेत् । सुखोदकप्रक्षाळितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् । आतपाकाशभास्वद्दर्शनानि च परिहरेत् ।

ततोऽस्यापाङ्गदेशे माषपाल्याः स्नेहास्रावाय शलाकया द्वारं कारयेत् . यथाव्याधीति यस्य व्याधेर्य आहार उक्तः . आतपादीन् परिहरेत् .

अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकान्तरं रक्तपित्तयोर्द्व्यन्तरं कफे स्वस्थे च । यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः । एवमेकाहं त्र्यहं पञ्चाहं वा कुर्यादातृप्तेर्वा । तृप्तातृप्तातितृप्तलिङ्गानि तु क्रमात् स्वास्थ्यवातकफविकारैरादिशेत् ।

प्रत्यहमित्यादिना दोषभेदेन प्रयोगः . संसर्गे सन्निपाते च उत्कृष्टदोषापेक्षया . सुबोधमन्यत् . तत्र तर्पणसम्यग्योगं स्वास्थ्याल्लक्षयेत् . अयोगं वातरोगैः . अतियोगं श्लेष्मरोगैः .

यदा तु सम्यग्योगप्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् । स त्रिविधः । स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ।

तर्पणसम्यग्योगे सति तदुक्तेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् स च त्रिविधः .

तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमांसमेदोमज्जवसाभिः तथा स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टै रूक्षेऽक्ष्णि प्रयोजयेत् ।

तत्र स्नेहनमानूपानां साधारणानां च प्राणिनां मांसादिभिर्मधुरैश्च द्रव्यै रूक्षेऽक्षिण कार्यम् .

लेखनं जाङ्गलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवाळशङ्खताम्रायससमुद्रफेनकासीसस्रोतोजसैन्धवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुमधुपिष्टैः स्निग्धे ।

लेखनं नाम जाङ्गलानां मृगाणां पक्षिणां च प्रत्येकं मांसेन यकृता च मुक्तादिभिश्च स्निग्धे दध्यादिपिष्टैः .

प्रसादनीयं तु जाङ्गलमृगपक्षियकृद्धृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः । स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफविरुद्धः ।

प्रसादनीयं तु जाङ्गलादियकृदादिभिर्योजयेत् . स त्विति प्रसादनीयपरामर्शः .

अथ बिल्वमात्रं वेशवारीकृतं मांसपिण्डं तन्मात्रेणैवौषधपिण्डेन संसृज्यैरण्डवटोत्पलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्वेष्टयित्वा कुशमुञ्जसूत्रान्यतमेन बध्नीयात् । मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यङ्गुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वमधूकन्यग्रोधकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेत् । अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा वस्त्रेण पीडयेत् । तेन रसेन सायं तर्पणवत् पूरयेन्नेत्रे । धारयेच्च स्नेहने शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ।

विल्वमात्रं पलमात्रम् . वेशवारीकृतं सूक्ष्मच्छिन्नम् . स्नेहने एरण्डपत्रेण वेष्टनम् . लेखने वटपत्रेण . प्रसादने उत्पलपत्रेण . तद् द्विपलं पिण्डं मृदा द्व्यङ्गुलघनं प्रलिप्य धवादीनामन्यतमस्य काष्ठैः पचेत् . ततः पक्वं निष्पीड्य तद्रसेन नेत्रे तर्पणवत् पूरयेत् . सुबोधम् .

तर्पणवदेव धूमपानं प्रसादनवर्ज्यम् । सुखोष्णौ च पूर्वौ । शीतः प्रसादनः । पुटपाकस्त्वेकाहं द्व्यहं त्र्यहं वा योज्यः । द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः परिहारः । बद्धाक्षैश्च मालतीमल्लिकाकुसुमैर्निवसेत् । तथा पक्वातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति । भवति चात्र श्लोकः ।

स्निग्धलेखनयोरेवान्ते धूमपानम् . प्रसादने धूमपानं न योज्यम् . पूर्वौ स्निग्धलेखनौ . तर्पणपुटपाकयोश्च यत्कालमासेवा ततो द्विगुणं वर्ज्यवर्जनम् . अतिसारादौ पुटपाका उक्तास्तेषामयमेव पाकविधिः .

सेकेऽञ्जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ।
जायेरन् विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रसाधयेत् ॥

इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

सेकादौ यथोक्तविधिविभ्रंशाद्ये रोगा भवन्ति तेषु रोगेषु यथात्मीयं प्रसाधनं चिकित्सितं कुर्यादिति . सेक आश्च्योतनम् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अत्र हि निजागन्तुभेदेन द्विविधस्य रोगस्य चिकित्सा प्रस्तुता . उभयत्रापि च यन्त्रशस्त्रोपयोगात्तन्निर्णयाया व्याख्यारम्भस्तत्रापि यन्त्रेण दृष्टं गृहीतं वा पश्चाच्छस्त्रेण युज्यत इति प्रथमं यन्त्राणि निर्णीयन्ते .

अथातो यन्त्रशस्त्रविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथात इत्यादि . शल्योपायत्वाद्यन्त्राणामिदमुच्यते .

मनश्शरीराबाधकराणि शल्यानि । तेषां नानाविधानां शल्यानां नानादेशनिविष्टानामाहरणेऽभ्युपायो यन्त्राण्यर्शोभगन्दरादिषु शस्त्रक्षाराग्न्यवचारणे शेषाङ्गरक्षणे च । तथा वस्तिप्रणयनादौ शृङ्गालाबुघटिकादयो जाम्बवौष्ठादीनि । अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककर्माणि स्वस्थातुरोपकरणानि । अतः कर्मवशात्तेषामियत्तावधारणमशक्यम् ।

मन इत्यादि . शल्यानि मनसश्शरीरस्य चाबाधां कुर्वन्ति . तत्र शल्यानामाकर्षणोपायो नानाविधाकृतिप्रदेशानां यन्त्राणि . निजानामप्यर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रादियोजने शेषाङ्गरक्षणे च परमभ्युपायो यन्त्राणीति संबन्धः . तथा शृङ्गादीनि च . तेषां तु यन्त्राणां नानाकारत्वान्नानाप्रमाणत्वान्नानाकर्मत्वाच्च संख्यालक्षणादीनामियत्तयावधारणं कर्तुं न पार्यते . नानाविधा हि बाह्याध्यात्मिकानां भावानां सन्निवेशविशेषाः . न ह्येकोऽन्येन कथंचिदपि सादृश्यं यातीत्यतो बहुत्वम् .

अन्ये पुनरेकोत्तरं यन्त्रशतमित्याचक्षते । इह पुनः समासतः षोढा निर्दिश्यन्ते । तद्यथा । स्वस्तिकसंदंशताळनाळीशलाकाख्यान्यनुयन्त्राणि च ।

अन्ये पुनराचार्याः एकोत्तरं यन्त्रशतमाचक्षते . इह पुनः संग्रहे समासतः संक्षेपतः स्वस्तिकादिभिः षड्भिः प्रकारैर्यन्त्राण्युच्यन्ते . तेन सर्वाणि यन्त्राणीमं स्वस्तिकादिषट्कं नातिवर्तन्त इत्यर्थः .

तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि कङ्कसिंहगृध्रकुररादिविविधव्याळमुखान्याकारानुगताभिधानानि प्रायशो लौहान्यष्टादशांगुलानि । मसूराकारप्रान्तैः कण्ठेकीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारंगाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थानि । तेषां सिंहव्याघ्रभुजंगमकारादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् । इतरेषु तु यथायोगं व्रणाकारानुरोधेन कङ्ककाककुररादिमुखानि ।

स्वस्तिकमिव स्वस्तिकं दक्षिणस्य बाहोर्वामे गमनं वामस्य दक्षिण इति स्वस्तिकता . तानि च सिंहादिमुखसादृश्येन बहुविधान्यष्टादशांगुलान्यायामेन . कण्ठे यन्त्रग्रन्थौ कीलेन बद्धः . वारंगं ग्रहणस्थानम् . इतरेष्वित्यदृश्यवारंगेषु एषां शरीरे मग्नत्वाद्वारंगं न दृश्यते .

सनिबन्धनो निर्निबन्धनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः । तौ त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते । तथान्यः संदंशः षडंगुलोऽर्धांगुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरङ्गुष्ठांगुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्मव्रणाधिमांसाहरणे ।

सनिबन्धनः कीलबद्धः . अनिबन्धनः अस्पष्टबाहुरंगुलीभ्यामिव पुरुषः प्रयत्नेन गृह्णाति . अर्धांगुलविस्तृतो बाहुः स्पष्टबाहुः संगमेऽङ्गुष्ठांगुलिसमागमाकृतिः .

तद्वच्च मुचुटी । सा तु सूक्ष्मदन्तर्जुद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनात् छिन्नावशेषगम्भीरव्रणाधिमांसाहरणे ।

तद्वच्च मुचुटी . तस्या मुचुट्या दन्ता अन्तर्नम्रे भवन्ति . तस्यां रुचकं वलयं यथा यथा मूलादग्रं गच्छति तथा तथा तद् बाहू संयोजयति .

ताळयन्त्रे अपि द्वे द्वादशांगुले मत्स्यगळताळकवदेकताळकद्वितालके कर्णनाळीशल्याहरणार्थे ।

ताळयन्त्रे द्वे . तयोरेक एकपार्श्वताळकः अन्य उभयपार्श्वताळकः .

नाळीयन्त्राण्युच्यन्ते .

नाळीयन्त्राणि सुषिराण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवन्ति । स्रोतोगतशल्यदर्शनार्थमाहरणार्थं क्रियासौकर्यार्थमाचूषणार्थं चेति । तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च कुर्यात् ।

नाळीयन्त्राणीति . सुषिराण्यन्तः सावकाशानि वेणुनाळादिवत् . सुबोधम् . कानिचिदनेकतोमुखानि कानिचिदेकतोमुखानि . तानीति नाळीयन्त्राणि . परिणाहो वर्तुळत्वम् .

कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाळीं दशांगुलायतां पञ्चांगुलपरिणाहां द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्यात् । तथा चतुष्कर्णस्य प-

श्वच्छिद्रमुखाम् । शल्यनिर्घातिनीं तु पद्मकर्णिकाकारशीर्षां द्वादशांगुलां त्र्यङ्गुलसुषिराम् ।

कण्ठस्यान्तर्गतशल्यावलोकनार्थं दशांगुलादिगुणां नाडीं कुर्यात् . पञ्चमुखायास्त्रिमुखायाश्च नाड्या मुखानां मूलमेकं विशति . तत्र मध्यमं मुखं वाणग्रहणे शेषाणि तत्कर्णानाम् . निर्घातिन्या सुषिरे भागे निर्घात्य शल्यं प्रविष्टं मुखेन निर्गच्छति .

अर्शोयन्त्रं त्रिविधम् । ताम्रायोहैमं दान्तं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं हस्ततलायतमेकं पञ्चांगुलानि परिणाहेन पुंसां षडंगुलानि स्त्रीणाम् । द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि । तथा हि सुखेन दर्शनं शस्त्रक्षाराग्न्यनतिक्रमश्च । छिद्रं तु त्र्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरविस्तारम् । यदङ्गुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धांगुलमुपरि तथार्धांगुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकम् । तृतीयं तु तादृशमेव शम्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थम् । भगन्दरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमपनीय कुर्वीत । तद्वच्च घ्राणार्शोऽर्बुदयन्त्रं नाड्याकारं द्व्यङ्गुलायतमेकच्छिद्रं प्रदेशिनीपरीणाहम् ।

अर्शोयन्त्रं त्रिप्रकारमेकमेकपार्श्वच्छिद्रं द्वितीयमुभयपार्श्वच्छिद्रं तृतीयं छिद्ररहितमिति . सर्वं परिणाहे पञ्चांगुलमायामे चतुरंगुलं छिद्रस्योपर्यधश्च शिष्टेऽर्धे ऊर्ध्वे अर्धांगुले कर्णिकाद्वययुक्तं भगन्दरे अर्शोयन्त्रस्योष्ठरहितत्वम् .

तथांगुलीत्राणकमङ्गुलीप्रवेशितं किञ्चित्स्थूलवृत्तौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनाकृति चतुरङ्गुलं दान्तं शार्ङ्गं वार्क्षं वा । तद् दृढेन सूत्रेण मणिबन्धप्रतिबद्धमास्यविस्रावणे योज्यम् ।

अंगुलीत्राणकमंगुल्यां प्रविष्टमगुलीमुखं नावृणोतीत्युभयच्छिद्रम् .

योनिव्रणदर्शने यन्त्रं षोडशाङ्गुलम् । मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुश्शलाकं सञ्चारिण्यामुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्त्रं मूले शलाकाक्रमणादूर्ध्वविकासि च । नालीव्रणप्रक्षालनाभ्यञ्जनयन्त्रे षडङ्गुले बस्तियन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरङ्गुष्ठकलायप्रवेशस्रोतसी । दकोदरे नाडीमुभयतोद्वारां पिञ्छनालीं वा युञ्ज्यात् । स्नेहवस्त्युत्तरवस्तिप्रधमनधूममूत्रवृद्धिनिरुद्धमणिप्रभृतिषु यथास्वमेव यन्त्राण्युक्तानि ।

चतुर्भित्तं चतुश्शकलं शकलानां मूले मुद्रा तस्याः कोणेषु चतस्रश्शलाकाः मूले चान्तर्वक्राः कारयेत् . यथा मुकुलोत्पलमुखं यन्त्रं भवति . पिञ्छं पक्षिणां पश्चिमा पक्षसंहतिः . निरुद्धमणिर्गुह्यरोगेषु वक्ष्यते .

शृङ्गं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टादशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगुलप्रवेशमुखमग्रे सर्षपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारमुखं च । तद्वातविषरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यचूषणार्थम् । श्लेष्मरक्ताचूषणार्थस्त्वलाबुः । स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहश्चतुरङ्गुलवृत्तसमुच्छ्रितमुखः परिवेष्टितदीप्तकुशबल्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः । तद्वदेव च मानकर्माभ्यां घटी । सा तु गुल्मोन्नमनविलयनार्थं च ।

चर्मनद्धं चूचुकाकारं चाग्रे . चूचुकं स्तनाग्रं स्त्रियाः . प्रदीप्तानि कुशादीनि गर्भे यस्य तत्तथोक्तम् .

शलाकायन्त्राण्यपि नानाकृतीति नानार्थानि यथायोगं दैर्ध्यपरिणाहानि च भवन्ति । तेषामेषणकर्मणी द्वे गण्डूपदमुखे । स्रोतोगतशल्याहरणार्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे । षट् शङ्कवः । तेषां व्यूहनक्रियौ द्वादशषोडशांगुलौ । द्वावहिफणामुखौ । तथा चालनार्थे दशद्वादशांगुलौ शरपुङ्खमुखौ । आहरणार्थे बालिशमुखौ । तथा गर्भशङ्कुः शङ्कुतुल्योऽष्टादशांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे । तथा सर्पफणावदेवाग्रवक्रं तदाख्यमश्मर्याहरणार्थम् । तथा दन्तनिर्घातनं चतुरङ्गुलं शरपुङ्खमुखं स्थूलवृत्तप्रान्तम् ।

एषणं मार्गपर्येषणं कर्म ययोः शलाकायन्त्रयोस्ते तथोक्ते . व्यूहनं विपरीतस्थानां मांसादीनां सम्यक्प्रचनम् . चालनाय शरपुङ्खमुखौ आहरणाय बलिशमुखौ .

षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि विविधव्रणक्लेदक्षारप्रमार्जनक्रियासु । तेषामपि दूरासन्नघ्राणव्रणोपयोगीनि षट् सप्तांगुले द्वे । पायौ द्वयद्वादशांगुले । कर्णशोधनं स्रुवमुखमश्वत्थपत्राग्रम् । तथा क्षाराग्निकर्मार्थे जाम्बवोष्ठानि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्व्यंगुलांगुलार्द्धांगुलफलानि ।

दूरे घ्राणव्रणे सप्तांगुलः . आसन्ने घ्राणव्रणे षडंगुलः .

शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः । आन्त्रवृद्धौ त्वर्धेन्दुवक्त्रा मध्योर्ध्वनिर्गतशलाकाः । दहने नासार्शोऽर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा वेल्लितोष्ठा । क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यस्तिस्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः कनिष्ठिकानामिकामध्यमांगुलिनखपरिमाणनिम्नमुखास्तथाञ्जलिसंस्थानाः । उत्तरवस्त्यञ्जनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ।

इन्दुवक्रायां वक्रादन्यस्मिन् पार्श्वे दण्डो विधेयः वेल्लितौ चलावोष्ठौ यस्याः सा तथोक्ता .

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुचर्मान्त्रवस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वादन्तमुखशाखानखवालाश्वकालपाकहर्षभयानि ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा ।
सन्धौ कोष्ठधमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि यथायोगं देहे योजयेदिति संबन्धः .

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनपरिवर्तनचालनविवरणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यथनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षाळनप्रधमनाञ्जनप्रमार्जनानि बाहुल्येन चतुर्विंशतिर्भवन्ति ।

यन्त्राणां यथासंभवं निर्घातनादीनि कर्माणि विद्ध्यात् , अन्यमुखस्य स्वमूलसम्मुखीकरणं परिवर्तनम् . विवरणं प्रकाशनम् . विकर्षणमन्यमार्गनयनम् .

सर्वयन्त्रेषु मध्ये कङ्कमुखं प्रधानं कृत इत्याह .

विवर्तते साध्ववगाहते च
ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥

विवर्तत इत्यादि . अवगाहते साधु प्रविशति . ग्राह्यं शल्यं गृह्णाति . यद्यस्मात् सर्वेष्वपि स्थानेषु विकारं न दर्शयत्यतः कङ्कमुखं प्रधानम् .

शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति । तद्यथा दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्रकुशपत्राटामुखान्तर्मुखशरारीमुखत्रिकूर्चकुठारिकाव्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यधनसूचीसूचीकूर्चखजैषिणीबलिशनखशस्त्राणि चेति । प्रायश्च तानि षडङ्गुलानि सुध्मातावर्तितायोघटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपाणि सुधाराणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायोद्धित्राणि स्वप्रमाणार्धचतुर्थभागफलानि । तानि व्याधिदेशवशात् प्रयुञ्जीत । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यन्त्रवद्व्याख्याताः ।

दन्तलेखनादीनि षड्विंशति शस्त्राणि भवन्ति . आवर्तितं पिण्डीकृत्य पक्कमयः . स्वप्रमाणादर्धचतुर्थफलानि सार्धत्रिभागफलानीत्यर्थः . व्याधिवशाद्देशवशाच्च प्रयुञ्जीत . देहदेशो बाह्वादिः .

तत्र त्रयमाद्यं लेखने । वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाटने । चत्वारि भेदने । मण्डलाग्रादीन्यष्टौ छेदने । कुशपत्रादीनि पञ्च प्रच्छाने । कुठारिकादीनि षट् व्यधने । तेषामाराव्रीहिमुखे भेदने छेदने च । सूच्यः सीवने । सूचीकूर्चः कुट्टने । खजो मथने । एषिण्येषणे भेदने च । बलिशो ग्रहणे । नखशस्त्रमुद्धरणे । छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च । इति द्वादशविधे शस्त्रकर्मण्युपयोगः ।

तत्राद्यं त्रयं दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिपत्राणि लेखने . लेखनं लेखाभिर्विलिखनम् . वृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्धधाराणि पाटने . वृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्धधारामुद्रिकाख्यानि चत्वारि भेदने . मण्डलाग्रवृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्राण्यष्टौ छेदने . कुशपत्राटामुखान्तर्मुखशरारीमुखत्रिकूर्चानि पञ्च प्रच्छाने . कुठारिकाव्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यधनसूच्यः षट् व्यधने . ताडन इत्यर्थः . तेषामेव मध्याद्व्रीहिमुखाकारसूचीनां निर्धारणम् . छेद्यादिषु नखशस्त्र इति संबन्धः . इति सर्वेषां शस्त्राणां द्वादशविधे कर्मण्युपयोगः .

विशेषतस्तु दन्तलेखनं सुप्रबन्धवच्चतुरश्रमेकधारं दन्तशर्करालेखने । मण्डलाग्रं प्रदेशिन्यन्तर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनच्छेदनयोर्वर्त्मरोगोत्सन्नदन्तमांसदुर्निविष्टव्रणगलशुण्डिकादिषु प्रयोज्यम् ।

चतुरश्रस्यैकस्यां दिशि धारान्यत्र प्रबन्धाकृतिः . अन्तर्नखं मांसनिकटं तदाकृति फलं यस्य तत्तथोक्तम् . तल्लेखनादिषु प्रयोज्यमिति संबन्धः .

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तून्नते गम्भीरे वा श्वयथावृजुसूच्यग्रमिष्टम् । विपरीते तु पृष्ठतोऽवनतधारम् ।

वृद्धिपत्रमुन्नते वा गम्भीरे वा शोफे अग्रे स्पष्टं सूक्ष्मं च . विपरीते ऊर्ध्ववक्त्रम् .

अङ्गुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धिप-
त्रमण्डलाग्राध्यर्धधारान्यतमतुल्याधाँगुलाय -
तधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्वप्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं
दृढसूत्रप्रतिबन्धं कण्ठरोगेषु प्रयुज्यते ।

अङ्गुलिशस्त्रस्यार्धांगुला धारा आकृत्या वृद्धिपत्रा-
द्यन्यतमसदृशफलादूर्ध्वं तत्र मुद्रिका कार्या तां चाङ्गुल्यां
प्रवेश्य कार्यं क्रियते .

कर्तरी त्रिभागपाशा व्रणस्नायुकेश-
सूत्रच्छेदनार्था । सर्पवक्त्रं वक्रमर्धांगु-
लफलं घ्राणकर्णार्शोऽर्बुदच्छेदनार्थम् । क-
रपत्रं दशांगुलं द्व्यङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं
खरधारं सुत्सरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थम् ।
कुशपत्राटामुखे द्व्यङ्गुलफले । अन्तर्मुख-
मर्धचन्द्राकारमध्यर्धांगुलफलम् ।

कर्तर्यास्तृतीयभागे पाशो ग्रहणस्थानं कार्यम् .
सा च प्रसिद्धा .

कुठारिका पृथुदण्डा गोदन्ताकारा
अर्धांगुलफलास्थ्याश्रितसिराव्यधार्था । व्री-
हिमुखमध्यर्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्य-
धार्थं वर्ध्मोदरगुल्मविद्रध्यादिव्यधनभेदनार्थं
च । शलाकोभयतोमुखी कुरवकमुकुला-
ग्रा ताम्रमयी लिङ्गनाशव्यधनार्था ।

कुठारिका कुठाराकारा गोदन्तफला कुरवकस्य मु-
कुलमानने त्र्यश्रं भवति .

आरा चतुरश्रार्धांगुलवृत्तमुखा ता-
वत्प्रवेशा बहलकर्णपालीव्यधार्था पक्वामशो-
फसन्देहभेदनार्था च । कर्णव्यधनं त्र्यङ्गु-
लायतमङ्गुलसुषिरं घनं यूथिकामुकुलाग्रम् ।

आरा दैर्घ्याच्चतुरङ्गुला मुखे अर्धांगुलवृत्ता च
शोफस्य पक्वत्वसंदेहे भेदनार्था . कर्णव्यधनं सुषिरभा-
गे भेर्याकृति .

सूच्यस्तिस्रो वृत्तानिगूढदृढपाशाः ।
तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यङ्गुला त्र्यश्रा ।
सन्ध्यस्थिव्रणेष्वल्पमांसेषु च द्व्यङ्गुलावृत्ता
पक्वामाशययोर्मर्मसु च सार्धद्व्यङ्गुला धनुर्व-
क्रा व्रीहिमुखा च ।

निगूढः पाशो यस्य पाशस्य पार्श्वयोर्मध्ये सूत्रं न
दृश्यते . धनुर्वक्राभ्याधिकं न प्रविशति प्रविशत्येव द्वि-
तीयेन व्रणोष्ठेनागच्छति .

सूचीकूर्चो वृत्तैकमूलोऽग्रे सुनिबद्ध-
सप्ताष्टसूचिकः कुष्ठश्वित्रव्यङ्गेन्द्रलुप्तसुप्तादिषु ।
खजस्त्वर्धांगुलायताष्टकण्टकमुखस्ताम्रो लौ-
हो वा नासाभ्यन्तरगतशोणितमोक्षणार्थः ।
एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे तयोरेकाष्टांगुला
गतिकोथशल्यस्राववत्सु व्रणेषु सुषिरान्वेष-
णे । अन्या सूचीसंस्थाना क्षाराक्तसूत्र-
प्रतिबद्धा नाडीनां भगन्दरगतीनां च भेद-
ने । बडिशोऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णा-
ग्रो ग्रहणे गलशुण्डिकार्यादेः । नखशस्त्र-
मष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतो वत्सदन्त-
मुखं सूक्ष्मशल्योद्धृतौ ।

सूचीकूर्चः कुष्ठादिषु योज्यः . सुबोधमन्यत् .

अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराग्निसू-
र्यकान्तकाचस्फटिककुरुविन्दनखशाकशेफा -
लिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ।
स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि यन्त्र-

शस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पयेत् । हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यन्त्रशस्त्राणाम् ।

अशस्त्राण्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्तीत्यनुशस्त्राणि .

तत्र दीर्घह्रस्वस्थूलतनुवक्रविषमग्राह्यग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यन्त्रदोषाः । अत्राद्याः पञ्च कुण्ठखण्डखरधाराश्चेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः । अन्यत्र करपत्रात् ।

दीर्घादयोऽष्टौ यन्त्रदोषाः . एकतो गृह्णात्यन्यतो नेति विषमग्राही ग्राह्यं न गृह्णात्येवेत्यग्राहि . शिथिलता शिथिलग्रहणम् . अत्राद्याः पञ्च दीर्घह्रस्वस्थूलतनुवक्राः कुण्ठतादयस्त्रय इत्यष्टौ शस्त्रदोषाः . करपत्रस्य हि खण्डत्वं च खरधारत्वं स्वभावः .

तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकेन मांसच्छेदनेषु । तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधस्नायुच्छेदनेषु च प्रयुञ्जीत ।

पायितमिति द्रवेण तैक्ष्ण्यकरणे शिल्पिनां भाषा . शेषं सुबोधम् .

धारा पुनःछेदनानां मासूरी लेखनानामर्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानां च कैशिकी ।

धारा पुनर्मासूरी सूर्यपर्यन्ताकाराः . अर्धमासूरिका पाटितमसूरिकादलधारासदृशा . कैशिकी बालाकृतिः .

तेषां छेदनभेदनलेखनानि वृन्तसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितो गृह्णीयात् । वृन्ताग्रे विस्रावणानि प्रदेशिन्यङ्गुष्ठांगुलीभ्याम् । हस्ततलप्रच्छादितवृन्ताग्रं व्रीहिमुखं मुखे । मूलेष्वाहरणार्थानि । पाशस्योपरि मध्ये लघुसंदंशं कर्तरीं च । शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ।

तेषामित्यादिना कर्मकाले भिषक्करग्रहणे सन्निवेशः . वृन्तसाधारणं मुखशरीरसन्धिः . प्रदेशिनी तर्जनी . विस्रावणानि वृन्ताग्रे मूलप्रान्ते नातिमूल इति यावत् . हस्ततलेन प्रच्छादितं वृन्ताग्रं तत्तथोक्तम् . वृन्तमूलं तस्याग्रं मध्यनिकटम् .

निशातनी तु तेषां सुश्लक्ष्णा शिलामाषमुद्गप्रभा । धारासंस्थापनं च शल्मलीफलकम् ।

निशातनी तैक्ष्ण्याय घर्षणशिला . धारासंस्थापनं येन धारा स्पष्टमृद्वीव क्रियते .

न चाधिगतशास्त्रोऽप्यकृतयोग्यः सुबहुशो वाप्यदृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्त्तेत । सिरास्नायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य । तस्मात् सरोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपङ्कपूर्णदृतिवस्तिवध्रमांसपेशिकोत्पलनाळादिषु यथार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपार्श्वस्रोतस्यम्भोभिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्याम् । मृदुमांसखण्डेष्वग्निक्षारावचरणयोग्याम् । पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गेषु बन्धनयोग्याम् । अपि च ।

न चाधिगतशास्त्रोऽप्यकृतयोग्यः कर्मणि प्रवर्तेतेति संबन्धः . न कृता योग्या कर्मशिक्षाभ्यासो येनासावकृतयोग्यः . तस्मात् सरोमचर्मादीनामाहरणादियोग्यां कुर्यादिति संबन्धः . तत्र सरोमे चर्मणि घर्षणयो-

भ्याम् . पुष्पफले भेदनयोग्याम् . अलाबुत्रपुसयोः पाटनयोग्याम् . भेदनाहरणयोग्यां च . उदकपूर्णदतौ स्रावणयोग्याम् . पङ्कपूर्णदतौ सीवनादियोग्यां च . दतिर्भस्त्रा . वस्तिर्मूत्राधारः . तत्र सीवनादिवदग्रे आहरणं कृन्तनं च . मांसपेश्यां स्रविनं तक्षणं च . उत्पलनालादिर्वेषणादीनि यथार्होर्थैः . सुबोधम् . अपि चेति समुच्चये .

युक्तकारी भिषग्बुभूषुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं निष्क्रुष्टदृष्टान्त्रमावहन्त्यामापगायां मुञ्जवल्वजवेष्टितं पञ्जरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत् । तं सम्यक्प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कुरवोशीरवेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैःशनैरवघृष्य त्वगादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गसिरास्नाय्वादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ।

युक्तकारी भवितुमिच्छुर्भिषगिदं कुर्यात् . किमित्याह . पुरुषमित्यादि संपूर्णगात्रं मृतं पुरुषं जले क्लेदितं प्रक्षाल्य तत्र स्नाय्वादीनाचार्यैरुपदर्शितेनागमेन चक्षुषा चोपलक्षयेत् .

इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ।
समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ।

यतः शास्त्रदृष्टं प्रत्यक्षदृष्टं चोभयं समागतं मिश्रीभूतं भूयोऽत्यर्थं ज्ञानवृद्धिं करोति .

स्यान्नवांगुलविस्तारः सुघनो द्वादशांगुलः ।
क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥
विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्थशस्त्रकः ।
शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥

स्यादित्यादिना शस्त्रकोशविधानम् . नवांगुलविस्तारादियुक्तः शस्त्रकोशः स्यात् . सुघनो निबिडः . द्वादशांगुलो दैर्घ्येण . तथा क्षौमादिजः . विन्यस्तपाशो विविधनिहितपाशः . सुस्यूतः पुटानां भेदोसीवने कृते यथा न भवति . तथा . सान्तरिति अन्तरान्तरा रोमभिः सह संसीव्य तस्मिन् रोमपुञ्जे शस्त्रस्थितिः कार्येति . तथा शलाकया पिहितं स्थगितमास्यं यस्य स एवम् . सुसंचयः शस्त्रैः परिपूर्ण इति .

इति यन्त्रशस्त्रविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये यान्यनुशस्त्राण्युक्तानि तेषु तु प्रधानं जलौकसोऽतस्तन्निर्णयार्थमध्यायारम्भः .

अथातो जलूकाविधिन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

नृपाढ्यभीरुसुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्विस्रावणाय जलौकसो योजयेत् ।

नृपाढ्य इत्यादि . नृपादीनां दुःखासहिष्णुत्वादसृग्विस्रावणाय जलौकसो योजयेदिति संबन्धः .

तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च । तत्र दुष्टाम्बुसर्पमण्डूकमत्स्यादिशवकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिकृष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूलमध्यरोमशाः शक्रा-

युश्चवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविषाः । तद्दंशाद्दाहशोफपाककण्डूपिटकाविसर्पज्वरमूर्च्छाश्वित्रोत्पत्तिः । तत्र विषपित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत । पद्मोत्पलसौगन्धिकादिसुगन्धिविमलविपुलसलिलशैवालजाः शैवालश्यावा नीलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विषाः ।

ताश्च दुष्टाम्बूद्भवादिलक्षणयुक्ताः सविषा इति वर्ज्याः . यतस्तद्दंशाद्दाहाद्युत्पत्तिः . तत्राज्ञानाद्दाहादिषु विषादिहरां क्रियां कुर्वीत . पद्मसौगन्ध्यादियुक्ता निर्विषाः .

सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि । तत्र चतुष्पञ्चषडङ्गुला नृषु योजयेत् । गजवाजिष्वपराः । तासु सुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियः । विपरीताः पुमांसोऽर्धचन्द्राकृतिपुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः । स्त्रियो विपरीतेषु । जळौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपङ्कगर्भे नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककशेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वच्छं च तोयमन्नपानार्थे ताभ्यो दद्यात् । लालादिकोथपरिहारार्थमेवं च त्र्यहात् त्र्यहादूर्ध्वं पूर्वमन्नपानमपनीयान्यद्द्यात् । पक्षाद्वाच तद्विध एव घटान्तरे ताः संचारयेत् । तासां तु दुष्टशोणितासम्यग्वमनात् प्रततपातनाच्च मूर्च्छा भवति । तासामम्भोभिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विवर्जयेत् । इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्काम्भसि मुक्तपुरीषा अवन्तिसोमे तक्रे वा पुनराश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य संविष्टस्य वा मृद्गोमयचूर्णाभ्यामनुसुखं विरूक्ष्य दंशदेशं योजयेत् । अलगन्तीषु क्षीरघृतनवनीतरुधिरान्यतमबिन्दून् न्यसेत् प्रच्छेद्वा । अश्वखुरवच्च वक्त्रं निवेश्योन्नतस्कन्धा दशन्ति । यदा च शिशुवच्छ्वसन्त्यो शिरःस्पन्दोर्मिवेगैः पिबन्ति तदार्द्रवाससावच्छादयेत् । सेचयेच्चाम्भसाल्पाल्पम् । यथा च हंसः क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते । तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जळौकाः प्राग् दुष्टमसृक् । यदा च तद्दंशे तोदः कण्डूर्वा तदा शुद्धरक्तरक्षणार्थमपनयेत् । लौल्याच्च दंशमसुञ्चन्त्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्यात् ।

सर्वासामित्यादि सुबोधम् . गजवाजिष्विति प्रासङ्गिकम् . तासु च मध्ये सुकुमारत्वादियुक्ताः स्त्रियः . तद्विपरीताः पूर्वकाये बृहन्तश्च पुमांसः . प्रततपातनं सततं रक्तपानाय योजनम् . सुबोधमन्यत् .

पतितां तु तण्डुलकण्डनोपदिग्धगात्रां तैललवणाभ्यक्तमुखीं आपुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् । ततः पूर्ववत् सन्निदध्यात् । सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत् । अशुद्धे तु रक्ते मधुना गुळेन वा दंशात् किञ्चिदवघट्टयन् स्रावयेत् । स्रुतरक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरद्भिः प्रक्षाळ्य सर्पिःपिचुनावगुण्ठयेत् । स्थितरक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः सघृतैः प्रदेहैः प्रदिह्यात् ।

तण्डुलकण्डनं तण्डुलत्वक्चूर्णम् . अशुद्धरक्ते व्राणाद् दृश्यमाने मधुना गुळेन वा किञ्चिचालयन् व्रणं स्रावयेत् . स्थितरक्तमवहद्रक्तम् .

तत्र योगादीन् सिराव्यधवदुपलक्षयेत् । प्रतिकुर्वीत च। दुष्टरक्तापगमात् श्वयथुशैथिल्यं दाहरागशूलोपशमश्च । रक्तपित्तेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्याञ्च निर्हरेदग्निसंयोगाद्वातकफाभ्यां च दुष्टन्निर्हरेत् । तथा कफेन न शृङ्गेण स्कन्नत्वात् । वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् । अथ प्रच्छायाङ्गं तनुवस्त्रपटलावनद्धप्रान्तेन शृङ्गेणाचूषेत् । तथा प्रदीप्तपिचुगर्भाभ्यामलाबुघटिकाभ्यामिति। भवन्ति चात्र श्लोकाः।

योगातियोगायोगान् सिराव्यधवदत्रापि लक्षयेत् . तद्वदेव च चिकित्सेत् . कफेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्यां निर्हरेत् . रक्तस्य स्कन्नत्वात् तयोश्चाग्निसंयोगात् . शेषं व्याख्यासमम् .

गात्रं बध्वोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत्॥
अधोदेशप्रविसृतैः परैरुपरिगामिभिः ।
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥
प्रच्छानेनैकदेशस्थं सुप्तं शृङ्गादिभिर्हरेत् ।
ग्रथितं तु जळौकोभिरसृग्व्यापिसिराव्यधैः।
प्रच्छानं पिण्डिते वास्यादवगाढे जळौकसः॥
त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गं सिरैव व्यापकेऽसृजि।
वातादिधामवा शृङ्गजळौकोऽलाबुभिः क्रमात्॥

गात्रमित्यादि सुबोधम् . ग्रथितं संहतम् . अथवा वातधाम्न्यधरकाये शृंगेण . पित्तधाम्नि मध्यकाये जळौकोभिः . पूर्वकाये कफधाम्न्यलाबुनेति क्रमार्थः .

स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।
सतोदकण्डूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥

इति जळौकोविधिर्नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

स्रुतासृजः पुरुषस्य शीतैः प्रदेहपरिषेकादिभिर्वायुकोपात् कदाचित् सतोदकण्डूः शोफः स्यात् . तं शोफमुष्णेन सर्पिषा सेचयेदिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः।

रक्तविस्रावणप्रसङ्गे असृग्व्यापिसिराव्यधैरित्युक्तमतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातः सिराव्यधविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथात इत्यादि . सुबोधम् .

सिराव्यधे प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह .

बहवो हि रक्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानम् । अमुना हि ते समूलाः शोषमायान्ति केदारसेतुभेदेन शाल्यादय इव । तथा च ।

बहव इत्यादि . प्राक् पूर्वेऽध्याये . जलौकःप्रभृतयो रक्तविस्रावणोपाया बहवोऽभिहिताः . तेषां रक्तविस्रावणानां मध्ये तत्साध्येषु रक्तावसेचनसाध्येषु व्याधिष्वन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां सिराव्यधः प्रधान उपक्रमः . अमुना हि सिराव्यधेन रक्तावसेचनसाध्या व्याधयः समूलाः शोषमायान्ति . यथा केदारसेतुभेदेन शाल्यादयः . केदारसेतुः क्षेत्रमर्यादा जलावष्टम्भिनी . रक्तावसेचनसाध्यानां तु व्याधीनां न तथा विरेकादय उपक्रमाः न चान्ये रक्तविस्रावणोपायाः यथा सिराव्यधस्तथा चेति तीर्थान्तरपाठं समुच्चिनोति .

सिराव्यधश्चिकित्सार्धं संपूर्णं वा चिकित्सितम्।
शल्यतन्त्रे स्मृतो यद्वद्बस्तिः कायचिकित्सिते ॥
यथारक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् ।
अन्यत्र हि तथा दूष्यं कर्मेदं प्रथमं ततः ॥

सुबोधम् .

रक्तं किमुच्यत इत्याह

तत्राम्बु शारीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रञ्जितमिन्द्रगोपाकारं च शशशोणितगुञ्जाफलालक्तकपद्मसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषल्लवणं स्निग्धमसंहतमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयप्रकोपोपशमं सौम्याग्नेयं प्रकृत्या रक्तमाहुः । तथा दोषम् । दूष्यमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये ।

तत्रेत्यादि . तत्र शारीरमम्ब्वाचार्या रक्तमाहुरिति संबन्धः . किंभूतमित्याह . आहारसारभूतमित्यादि . धौतं वस्त्रादि रञ्जयति . पित्तेनैकं समानं चयादिकं यस्य तत्तथोक्तम् . तच्च रक्तं केचिदाचार्या दोषमित्याहुर्धन्वन्तरीयादयः . यतो यथा वातादीनां विलक्षणा हेतवस्तद्वदस्यापि . तथा वातादीनां च यद्वद्विशिष्टरोगजनकत्वं विशिष्टश्चोपक्रमः तद्वदस्यापीति . तथान्ये चरकादयस्तद्रक्तं दूष्यमित्याहुः . वातादिभिर्दूषणात् . अन्ये पुनरुभयरूपत्वं रक्तस्याहुः . दोषत्वं दूष्यत्वं च यतस्तस्यैकोंऽशो दुष्टः परमंशं दूषयति .

तच्चैवंविधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः । इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रदुष्टमभिष्यन्दाधिमन्थशुक्रार्मतिमिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकण्डूकर्णरोगमुखपाकपूतिघ्राणास्योपदेहहृद्गुल्मप्लीहविद्रधिवीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटकाश्लीपदोपदंशशंखशोफवातशोणितरक्तमेहक्षुद्ररोगाग्निस्वरनाशाङ्गगौरवसादारोचकाम्लोद्गारलवणास्यताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्छायसन्यासकम्पतन्द्रादीनाम् । ये च शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रान्ताः साध्या अपि न सिध्यन्ति । ते च रक्तप्रकोपजाः तस्मात्तेष्वत्युद्रिक्तरक्तविस्रावणाय यथास्वं सिरां विध्येत् ।

तच्च रक्तं विधिवदाहाराद्यभ्यासाद्विशुद्धं सत् बलादीनां हेतुरितरथाविधिना आहाराद्यभ्यासादथवा शरत्काले कालस्वभावेन दुष्टमभिष्यन्दादीनां योनिरिति संबन्धः . सर्वदोषप्रतिपक्षैः शीतादिभिः सम्यगुपक्रान्ताश्चिकित्सिताः साध्यलक्षणयुक्ता अपि ये न सिध्यन्ति ते रक्तप्रकोपजा ज्ञेयाः .

न तु स्नेहपीतकृतपञ्चकर्मान्यतमगर्भिणीसूतिकाजीर्णकामिलाक्षीबोनषोडशातीतसप्ततिवर्षाभिघातातिस्रुतरक्तातिरूक्षातिस्निग्धातिस्निग्धास्विन्नाक्षेपकपक्षाघातातिसारच्छर्दिश्वासकासोदररक्तपित्तार्शःपाण्डुरोगस-

र्वाङ्गशोफपीडितानाम् । न च व्यधनीयाश्चायन्त्रितानुत्थिताः सिराः न तिर्यङ्न चातिशीतोष्णवर्षवाताभ्रेषु । तत्र स्नेहपीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि सिरा नस्रवन्त्यतिस्रवन्ति वा सम्यक्स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्द्रवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवन्ते । न त्वेष निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु । प्रतिरोगं तु व्यधं प्रति विभागः ।

न तु स्नेहपीतादीनां सिरां विध्येदिति संबन्धः . सिरां अव्यधनीयत्वेन पठितां न विध्येत् . उत्थिता अभ्याहननादिना दृश्यन्ते . सुबोधम् . प्रतिरोगं तु व्यधनविभाग उच्यत इति वाक्यशेषः .

शिरोनेत्ररोगेषु ललाटव्यापनस्यामपाङ्ग्यां वा कर्णरोगेषु परितः कर्णौ । नासारोगेषु नासाग्रे । प्रतिश्याये तु नासाललाटस्थाः । मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः । जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खमूर्धगाः । अपस्मारे हनुसन्धिमध्यगाः । उन्मादेतूरोऽपाङ्गललाटगाः । विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरस्थाः । चतुर्थके स्कन्धाधोगतामन्यतरपार्श्वाश्रयाम् । तृतीयकेंऽसयोरन्तरे त्रिकसन्धिमध्यगताम् । प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्याः समन्ताद्व्यङ्गुले । निवृत्तोपदंशशुक्रव्यापत्सु मेढ्रे । गलगण्ड ऊरुमूलसंश्रिताम् । गृध्रस्यां जानुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले । अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्व्यङ्गुले । क्रोष्टुकशीर्षे सक्थिवातरुजासु च गुल्फस्योपरिष्टाच्चतुरङ्गुले । श्लीपदेषु यथास्वं वक्ष्यते । पाददाहहर्षचिप्पवातशोणितवातकण्टकविदारिकापाददारीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्टाद्व्यङ्गुले । एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ । विशेषतस्तु वामभागाभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे । एवमेव दक्षिणे बाहौ यकृदाख्ये । तथा कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव विश्वभ्याम् । बाहुशोषापबाहुकयोरप्येके । अदृश्यमानासु त्वेतास्वतिवृद्धस्य व्याधेरन्यव्याध्युक्तानामपि यथासन्नं व्यधः ।

तत्र शिरोरोगेषु नेत्ररोगेषु च नेत्ररोगविशेषनैकव्यापेक्षयापाङ्ग्याद्यन्यतमां व्यधयेत् . अपाङ्गे भवा अपाङ्ग्या . उपनस्या नासासमीपस्था . चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधोगतानां मध्यादन्यतरस्य पार्श्वाश्रयाम् . प्रवाहिका निस्तानिका . शूलिनी शूलमिश्रा . अपदंशो मेढ्ररोगो गुह्यरोगेषु वक्ष्यमाणः . अपची गण्डमाला . इन्द्रवस्तिर्नाम जङ्घामध्ये मर्म . क्रोष्टुशीर्षको नाम जानुमध्ये रोगः . यथैवैकस्मिन् सक्थनि बाहौ च तद्वदपरस्मिन्नपि . कासश्वासयोरपि बाहुसिरामित्येवमादिशन्त्याचार्याः . यस्मिन् व्याधौ सिरा उक्ता सा यदि न दृश्यते तदा अन्यव्याध्युक्ता अपि तन्निकटे व्यधनीया .

प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुम्भवस्त्रपट्टादि । तथा यथालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाविडङ्गभद्रदारुत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्रावणाय । असृक् स्थापनाय च लोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकरसाञ्जनशल्मलीशङ्खयवगोधूममाषचूर्णम् । वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशविभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकीसालसा-

रारीमेदतिन्दुकत्वगङ्कुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत् - कपालमृणालाञ्जनचूर्णम् । क्षौममषीला- क्षासमुद्रफेनचूर्णं वा । तथान्यचातिस्रुत- रक्तव्यापत्प्रतीकारोपकरणम् । सज्जोपक- रणो हि वैद्यो न मोहमाप्नोति ।

तत्र सिराव्यधे प्राक् प्रथममेव शयनादिकमुपक- ल्पयेत् . असृक्स्रावणाय च तगरादीनां यथालाभं चूर्णमुपकल्पयेत् . अतिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य स्थापनाय स्तम्भनाय लोध्रादीनां चूर्णमतिस्रुतरक्तव्याप्युपकरणं च . सुबोधमन्यत् .

अथ कृतस्वस्त्ययनमातुरं व्याधिब- लसात्म्याद्यवेक्ष्य स्निग्धं जाङ्गलरसं यवागूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाह्णेऽप- राह्णे वाङ्गारतापोष्णबाष्पान्यतरेण स्विन्नं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्परं स- मस्थितपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् । केशा- न्ते च प्लोतचर्मवल्कलपट्टान्यतमेन बध्नीयात् । ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनातुरो यथास्वं मन्ये निपीडयेद्दन्तैश्च दन्तान् । गण्डौ चाध्मापयेत् । पुरुषश्चैनं पृष्ठत ऊ- र्ध्वस्थः वस्त्रकृकाटिकान्तरन्यस्तवामप्रदेशि - नीको नातिगाढं ग्रीवायां परिक्षिप्य वेष्ट- यन्वस्त्रं प्राणानबाधमानो यन्त्रयेदित्येषोऽन्त- र्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधने यन्त्रविधिः । त- तश्चास्य वैद्योऽङ्गुष्ठविष्टब्धया मध्यमयांगु- ल्या सिरां ताडयेत् । उत्थिताश्च स्प- न्दमानां स्पर्शदां वाभिलक्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदण्डां कृत्वा सिरामध्येन्य- स्य लक्षयित्वा च तथैव च मध्यमयांगुल्या ताडयेदङ्गुष्ठोदरेण वा पीडयेत् । गूढ- बहळत्वक्प्रतिच्छन्नायामङ्गुष्ठपीडनादुन्नमन - मुपलक्षयेत् । उत्कसनेन क्रोधसंरम्भेण चापूर्यन्ते सिराः । अङ्गुष्ठेन तु नासा- ग्रमुन्नमय्य व्रीहिमुखेनोपनासिकां विध्येत् ।

अथेत्यादि सुबोधम् . प्रत्यादित्यमादित्याभिमुख- मित्यर्थः . यथास्वमिति दक्षिणेन मुष्टिना दक्षिणां म- न्याम् . वामेन च वामाम् . अन्यश्च पुरुष एन- मातुरं पृष्ठत आतुरग्रीवायां वस्त्रं परिवेष्ट्य आतुरकृका- टिकाया वस्त्रस्य च मध्ये आत्मीयां प्रदेशिनीमङ्गुलिं कृत्वा यन्त्रयेदिति संबन्धः . न त्वेवमन्तर्मुखसिराणा- मन्तर्मुखं जिह्वादन्तादि . स्पर्शनं ददातीति चेतयतीति स्पर्शदा . उत्कसनं कण्ठं निष्पीड्य कसनम् .

उन्नमितविदष्टाग्रजिह्वस्याधो जिह्वा- याः । विवृतास्यस्य तालुनि दन्तमूले च । ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यन्त्र- येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्न- मितशिरसः । बाहुभ्यामवलम्बमानस्य पा- र्श्वयोः । उन्नतमेढ्रस्य मेढ्रे । श्रोणिपृ- ष्ठस्कन्धेषून्नमितपृष्ठस्यावाक्शिरस उपविष्ट- स्य । विश्वभीगृध्रस्योरनाकुञ्चिते कूर्परे जानुनि च सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टे- र्व्यधनीयप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले प्लोता- द्यन्यतमेन च बध्वा हस्तसिराम् । ए- वमेकपादं सुसंस्थितं स्थापयित्वान्यपादमी- षत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसन्धे- रधोहस्ताभ्यामागुल्फं निपीड्य पूर्ववद्बध्वा पादसिरां विध्येत् । तत्र तत्र च तैस्तै- रुपायैर्विकल्प्य यन्त्रयेत् ।

जिह्वाविदष्टा ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यान्तर्ग्रहणेन गळे नीता . बाहुभ्यामवलम्बमानस्योर्ध्वबाहोर्वृक्षशाखायामिवेवं हि पार्श्व-

सिरा स्फुटीभवति . तत्र तत्र तासु तासु च सिरासु यन्त्रणं स्वबुध्या परिकल्पयेत् .

तत्र मांसळेष्ववकाशेषु यवमात्रं व्रीहिमुखेन । अतोऽन्यथार्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा । अस्थ्नामुपरि कुठारिकयार्धयवमात्रम् । सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकीर्णं मर्माद्यनुपघातिसिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ।

एकप्रहाराभिहता धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्तरुद्धा तिष्ठेच सम्यग्विद्धेति तां विदुः ॥
अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ।
सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥

तत्र मांसळेष्वित्यादिना प्रदेशविशेषेण शस्त्रविशेषाणामुपयोगं दर्शयति . सुबोधम् . दुःखं धार्यते दुःखेन रोद्धुं शक्यत इत्यर्थः .

सम्यग्विद्धानामपि च सिराणामवहनकारणानि मूर्छाभयं यन्त्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताक्षामत्वं कुण्ठशस्त्रव्यधो मूत्रितोच्चारितत्वं दुस्विन्नता कफावृतव्रणद्वारता चेति । अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् । तगरादिचूर्णे न च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् । पृष्ठमध्ये चातुरं पीडयेत् । एवं साधु वहति । सम्यक् प्रवृत्ते कफानिलोपशमनरक्ताविच्छेदनार्थमुष्णलवणतैलविन्दुभिः सिरामुखं सिञ्चेत् ।

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।
सम्यक्स्रुत्वास्वयंतिष्ठेच्छुद्धंतदितिनाहरेत् ॥

यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते तस्य विमुच्य यन्त्रं शीतसलिलार्द्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना श्रोत्रसुखेन वचसा च समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छां पुनः स्रावयेत् । पुनर्मूर्छत्यपरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा । परं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः । अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ।

सम्यग्विद्धा अपि सिरा मूर्छादिभिः कारणै रक्तं न वहति . मूत्रितोच्चारितत्वं मूत्रोच्चारितवेगप्राप्तिः . सुबोधमन्यत् . केचित् पठन्ति . "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे . सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण" इति . व्याध्यादिबलापेक्षया स्तोकं बहु वा रक्तं स्रावयेत् .

तत्र फेनिलमरुणं श्यावमच्छं रूक्षमस्कन्दि कषायानुरसं लोहगन्धि वेगस्रावि शीतं च रक्तं वातात् । गृहधूमाञ्जनोदककृष्णं पीतं हरितं विस्रं मत्स्यगन्धि कटुत्वान्मक्षिकानिष्टमौष्ण्यादस्कन्दि सचन्द्रकं गोमूत्राभं च पित्तात् । कोविदारपुष्पगैरिकोदकापाण्डु शीतं स्निग्धं स्कन्दि घनं पिच्छिलं तन्तुमद् व्रणद्वारावसादिलवणरसं वसागन्धि च कफात् । द्वन्द्वसंकीर्णं संसर्गात् । कंसनीलमाविलं दुर्गन्धं च सन्निपातात् । शुद्धमुक्तं प्राक् । ततः स्रुतरक्तस्य व्यधमनुलोममङ्गुष्ठेनोपरुध्य शनैश्शनैर्यन्त्रमपनीयाश्वासयेत् । सतैलं च प्लोतं सिरामुखे दत्वा बध्नीयात् । संवेशयेचैनम् ।

तत्र वातदुष्टं रक्तं फेनिलत्वादियुक्तं भवति . अस्कन्दि न तु स्त्यानीभवति . पित्तदुष्टं गृहधूमादिव-

र्णादियुक्तं भवति . तदप्यौष्ण्यादस्कन्दि . कफदुष्टं कोविदारपुष्पपाण्डुत्वादिना युक्तं भवति . एवं मिश्रणादिना लक्षणेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा दुष्टं विद्यात् . सन्निपातेन तु कंसनीलत्वादिविशेषः . शुद्धं प्रागास्मिन्नेवाध्याय उक्तम् . क्षौतं चेलखण्डम् .

अतिष्ठति तु रक्ते सिरामुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेण पीडयेत् । शाल्मल्युपोदकापिच्छां वा व्रणमुखे दत्वा गाढं बध्नीयात् । मधूच्छिष्टमलिप्तं वा पट्टम् । शीताम्बुनावसिञ्चेत् । शीतमधुरकषायान्नपानसेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वास्कन्दनायोपचरेत् । पद्मकादिक्वाथं शर्करामधुमधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्य सिरां विध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् । तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवासयेत् । स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत् । व्यधादनन्तरं वा पुनस्तामेव सिरां विध्येत् । सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् । संकोचयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् । न च क्षणमप्युपेक्षेत । क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्छासंज्ञानाशशिरःकम्पभ्रममन्यास्तम्भापतानकहनुभ्रंशहिध्मापाण्डुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादीन् करोति । मरणं वा ।

प्राणः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽनलः ।
वर्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥

रक्ते अतिष्ठति अरुध्यति पूर्वोक्तैश्चूर्णैस्तगरादिभिः . शल्मल्युपोदकयोरन्तः पिच्छैव पिच्छा भवति . मधूच्छिष्टं सिक्थकम् . रक्तस्कन्दनाय स्त्यानत्वाय शीतादिभिरुपचरेत् . अथवातिस्रुतरक्तस्य एणादिकस्य रुधिरामं तत्कालस्रुतं पानाय दद्यात् . पद्मकादिक्वाथमिक्षुरसं क्षीरं वा व्यधादनन्तरं व्यधनस्य पश्चिमे भागे पुनर्व्यधयेत् . सुबोधमन्यत् .

अशुद्धं तु रक्तमपराह्णेऽन्येद्युर्वा पुनः स्रावयेत् । ततोऽपि शेषं सर्वथा वाप्यविस्राव्य रक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरेकोपवासस्निग्धमधुरान्नपानैः प्रसादयेत् । मासमात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् । दुर्व्यधातिव्यधकुटिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाव्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदिति । भवति चात्र ।

अन्येद्युर्द्वितीयेऽह्नि . ततोऽपि पुनर्विस्रावितादपि शीतैः सेकादिभिः प्रसादयेत् . अविस्राव्यरक्तस्य गर्भिण्यादेरेवमेव प्रसादयेत् . अशुद्धे रक्ते मासमात्रेण पुनस्सिरां विध्येत् . व्यधदोषाश्च व्याधीनां स्वं स्वं चिकित्सितं योज्यम् . भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन
स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।
दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-
स्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥

दोषा वातादयो यन्त्रपीडनेन स्वमार्गेभ्य उन्मार्गे गताः पुनर्यावत् स्वं स्थानं न यान्ति . तावद्धिताहारविहारभाक् स्यादिति संबन्धः .

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-
गग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥

रक्तेऽपनीते नात्युष्णत्वादियुक्तमन्नपानं हितम् . तं-

तस्तस्मिन् काले रक्षितव्यः पुरुषो यतस्तदा शरीरमनवस्थितासृगनवस्थितोऽग्निश्च भवति .

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥

इति सिराव्यधविधिर्नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

विशुद्धरक्तं पुरुषमाचार्याः प्रसन्नवर्णत्वादियुक्तं वदन्ति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

शल्यानां लोहरक्तादीनामाहरण उपाय उक्तो यन्त्रशस्त्राणि . न त्वाहरणविधानमतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातः शल्याहरणविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

त्रिविधा हि गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विविधा ।

सर्वशल्यानामूर्ध्वादिभेदेन शरीरे त्रिविधा गतिर्गमनम् . तत्रोत्तमाङ्गाभिमुखा ऊर्ध्वगतिः . पादाभिमुखा त्वधोगतिः . अङ्गपार्श्वगमनं तिर्यग्गतिः . ऋजु कृत्वा यत् प्रवेशनं शल्यस्य सा ऋज्वी गतिः . प्रविष्टस्यान्तः स्वावयवैः कुटिलीभवनं कुटिला गतिः .

तत्र श्यामं पिटकाचितं शोफवेदनावन्तं मुहुर्मुहुः शोणितास्राविणं बुद्बुदवदुद्गतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ।

तत्र श्यामत्वादियुक्तं व्रणं सशल्यमन्तश्शल्यं विद्यादिति संबन्धः . उद्गतमुद्गतोष्ठमिति सामान्येन सशल्यव्रणलक्षणम् .

विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते शोफाभिवृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोषः पाकश्च ।

विशेषतस्तु त्वग्गत इत्यादिनोच्यते . शल्यमार्गो येन शल्यं प्रविष्टं तस्यानुपरोहस्तथावस्थानम् . ऊषः स्वेदारतिमान् दाहः .

पेश्यन्तरस्थे शोफवर्ज्यं मांसप्राप्तवत् । सिरागते सिराध्मानं शूलं च । स्नावगते स्नावजालावक्षेपणं संरम्भश्चोग्ररुक् ।

पेशीमध्यगते श्वयथुवर्ज्यं मांससदृशं लक्षणम् . अवक्षेपणं संकोचनम् संरम्भ आवेगः .

स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः । धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गपीडा हृल्लासश्च । अस्थिगते विविधा वेदनाः शोफश्च ।

स्रोतोगते स्रोतसां यानि रक्तादिवहनादीनि कर्माणि गुणाश्च शारीरे वक्ष्यमाणास्तेषां हानिः , हृल्लासो हृदयोत्क्लेशः .

सन्धिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरोधश्च । अ-

स्थिसन्धिगतेऽस्थिपूर्णता संघर्षो बलवांश्च ।

सन्धिगतेऽस्थिगतसदृशलक्षणत्वमङ्गप्रसारणादिचेष्टारो-धश्च . सन्धयो जानुकूर्परादयः . अस्थिसन्धिर्द्वयोरस्थ्नोर्योगः . बलवान् प्रभूतः . संघर्षः आकुलत्वम् .

कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि च व्रणमुखाद्भवन्ति । मर्मगते मर्मविद्धवत् ।

कोष्ठस्थे शल्ये व्रणमुखात् स्थानविशेषेण यथासंभवं मूत्रादिदर्शनादिर्भवति . मर्मविद्धलक्षणं मर्मविभागे वक्ष्यते .

यथायथं चोपदिष्टैः परिस्रावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् । सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति ।

त्वक्परिस्रावणेन त्वक्शल्यम् . मांसपरिस्रवणेन मांसशल्यम् . एवं सर्वं शल्यम् . सूक्ष्मशल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यपूर्णानि भवन्ति .

शुद्धदेहानामनुलोमसान्निविष्टान्युपरुह्यन्ते । दोषप्रकोपव्यवायव्यायामाभिघातेभ्यश्च प्रचलितानि पुनराबाधयन्ति ।

शुद्धदेहत्वादियुक्तानां शल्यं रोहं याति . पुनर्दोषकोपादाबाधं करोति .

तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोमयचूर्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरम्भो वेदना वा भवति । यत्र वा स्त्यानं सर्पिर्निहितमाशु विलीयते । प्रलेपो वा शुष्यति । तत्र शल्यं जानीयात् । मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरातुरमुपपादयेत् । कर्शितस्य च शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र यत्र संरम्भं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यम् ।

त्वगादिनष्टे लक्षणमुक्तम् . प्रदेशविशेषस्तु न ज्ञायते . तद्विज्ञानं त्वक्प्रनष्टेत्यादिनोच्यते .

एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ।

एवं कोष्ठादीनां स्पर्शवेदनास्पर्शासहत्वादिभिः कल्पयेत् .

सिरास्रोतोधमनीस्नावप्रणष्टे खण्डचक्रमश्वयुक्तं रथमारोप्यातुरं विषमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् । ततः संरम्भादिभिर्जानीयात् ।

सिरादिनष्टे रथमारोप्यातुरं नयेत् . तेन शल्यं जानीयात् . खण्डानि चक्राणि यस्य तत्तथोक्तम् .

सन्धिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नं सन्धिं प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीडनैरुपाचरन् पूर्ववदवगच्छेत् । अस्थिप्रणष्टे स्निग्धस्विन्नान्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्वदुपलक्षयेत् ।

स्नेहस्वेदादिभिरुपाचरन् पूर्ववत् संरम्भादिभिर्जानीयात् तद्वदिति पूर्ववत् संरम्भादिभिः .

मर्मप्रणष्टे त्वनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ।

मर्मसु मांसाद्याश्रयणात् मांसादिभिरेवोक्तं लक्षयेत् .

सामान्यलक्षणं तूच्छ्रितहस्तिस्कन्धाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलङ्घनप्लवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भव-

ति । यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घट्टनं शोफो वा स्यात्तत्रै शल्यमादिशेत् ।

उच्छ्रितहस्तिस्कन्धयानादिसामान्यं शल्यप्रदेशविशेषपरिज्ञानलक्षणम् . प्राणायामः श्वासोच्छ्वासनिरोध .

समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति । वृत्तद्वित्रिचतुरश्रभेदेन । तदृश्यमानं वृत्तसंस्थानादनुमिमीत ।

तत्र चतुर्विधं शल्यं प्रकीर्तितं वृत्तं द्व्यश्रं त्र्यश्रं चतुरश्रं च . सर्वमदृश्यमानं व्रणाकृत्या कल्पयेत् .

सर्वशल्यानां महतामाहरणे द्वावेवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ।

आहरणे द्वावुपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च . तत्र प्रतिलोमं यद्यत एव प्रविष्टं तेनैवानीयते . अनुलोमं यद्यतः प्रविष्टं ततः प्रवेश्य द्वितीयेन ह्रियते .

तत्र प्रतिलोममर्वाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् । तिर्यग्गतं यतः सुखाहार्यं भवति । ततः छित्वापहरेत् ।

तत्रार्वाचीनं यच्छल्यं तत् प्रतिलोममानयेत् . अर्वाचीनं पूर्वोक्तमूर्ध्वगति . यद्यत एव प्रविष्टं तेनैवाहरेत् . यच्छल्यं पराचीनं तदनुलोममानयेत् . यत्राभिमुखं तत्रैवानयेदित्यर्थः . पराचीनमधोगति . तिर्यग्गतं मांसं च छित्वाहरेत् . कस्मिन् प्रदेश इत्यत आह . यत एव सुखेनाहर्तुं शक्यते .

प्रतिलोममनुत्तुण्डितं छेदनीयं पृथुमुखं च शल्यं निर्घातयेत् । तथा कक्ष्यावंक्षणोरःपरशुकान्तरपतितानि ।

प्रतिलोमं लोमाभिमुखप्रविष्टं न निर्घातयेत् . उत्तुण्डितं दृश्यमानमुखं तद्विपरीतमनुत्तुण्डितम् . छेदनीयमुखं विस्तीर्णमुखमर्धचन्द्रादि . कक्ष्यादिपतितानि शल्यानि न निर्घातयेत् .

नैव चाहरेद्विशल्यघ्नं मर्मप्रणष्टं वा शोफवेदनं पाकविरहितम् ।

विशल्यघ्नं यदाहृतं सन्धुन्यं स्रोतः कृत्वा मारयति तत्रैवाहरेदिति संबन्धः . यच्च मर्मस्थितं शोफादिरहितं तदपि नाहरेत् .

अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् । तदशक्यं यथायथं यन्त्रेण । तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाग्निघृतमधुप्रभृतिभिः स्वेदयित्वावदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाचारिकमादिशेत् । सिरास्नाय्वलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्याहरेत् । हृदयेऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्वेजितस्याहरेत् । यथामार्गं दुराहरमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अथेत्यादि व्याख्यासमम् . आचारिकं शस्त्रकर्मविधौ वक्ष्यमाणमनुष्ठेयम् . सुबोधमन्यत् .

अस्थिविवरप्रणष्टमस्थिविदष्टं वावगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यन्त्रेणापकर्षेत् । अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारंगं प्रतिभुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वान्यतश्च पञ्चाङ्ग्या सुसंयतस्याश्वस्य वक्त्रकटके बध्नीयात् । अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयञ्छिरो वेगेन शल्यमुद्धरति ।

अस्थिविदष्टमस्थिद्वयमध्यगतम् . विदष्टमिव विदष्टम् . शल्यवारंगं प्रतिभुज्य कुटिलीकृत्य यथा रज्ज

गृहीतुं युज्यते । अश्वस्य पश्चांगीमुखं खुरचतुष्टयं च । ताडयेन्मुखतस्तथा वेगेन शिर उन्नमयति ।

दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद् बध्वोद्धरेत् ।

पूर्ववदिति बालाभिर्गृहीतस्य वारङ्गं प्रतिमुच्य । एकतो रज्जुर्बध्यते अन्यतश्च वृक्षशाखायामिति ।

दुर्बलवारङ्गं तु कुशाभिर्बध्वा । श्वयथुग्रस्तवारंगमुत्पीड्य श्वयथुम् ।

दुर्बलवारङ्गं यद्रज्ज्वा यन्त्रेण वा आकृष्यमाणं भज्यते । तत् कुशाभिरभिवेष्ट्याहरेत् ।

अदेशोत्तुण्डितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ।

अदेशोत्तुण्डितं यतो निर्हर्तुं न युज्यते ततोऽश्मादिप्रहारेण चालयित्वा यथामार्गमेवानीयाहरेत् ।

कर्णवत्तु यन्त्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा । नाळीयन्त्रेण वा बहुमुखेन यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायन्त्रेणान्येन वा पूर्ववदाहरेत् । अनुलोममकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन । पक्वाशयगतं विरेचनेन ।

दृश्यमुखं सकर्णं शल्यं यन्त्रेण विमृदितकर्णं कृत्वाहरेत् । नाळीयन्त्रेण वा बहुमुखेनामृदितकर्णमेव । अनुलोमत्वादियुक्तमयस्कान्तेन । सुबोधम् ।

वातविण्मूत्रगर्भसङ्गं प्रवाहणेन दुष्टवातविषस्तन्यादीन्यास्यविषाणचूषणेन ।

अधोवातादिशल्यं प्रवाहणेन निरसनानादिना । दुष्टवातादीनि कर्णादिगतान्यास्यचूषणेन विषाणचूषणेन वा । विषाणं शृङ्गम् ।

कण्ठस्रोतोगते तु शल्ये बिसं सक्तं सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् । अथ तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं बिसं चाक्षिपेत् । बिसाभावे मृणाळेऽप्ययमेव विधिः । जातुषे तु कण्ठसक्ते कण्ठे नाळीं प्रवेशयेत्तदा चाग्नितप्तां सूक्ष्ममुखीं शलाकामथ तां गृहीतशल्यां शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् । अजातुषेऽप्येवमेव प्रतप्तां जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकाम् । मत्स्यकण्टकमन्यद्वा तादृगस्थिशल्यं कण्ठलग्नं सूत्रेण सूत्रप्रोतेन वा वेष्टितयांगुल्यापहरेत् । अथवा केशोण्डुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवोपहितं पाययेद्वामयेच्च । वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् । मृदुना वा दन्तधावनकूर्चेनापहरेत् । परतो वा प्रणुदेत् । बालोण्डुके विलग्ने तद्वत् कण्टकम् ।

कण्ठस्रोतोगत इत्यादि सुबोधम् । मृणाळं बिसाङ्कुरम् । वमतश्च यदि केशोण्डुकं सजति ततो गृहीतशल्यं ज्ञात्वा झटित्याकर्षयेत् । परतः अतः प्रणुदेत् बालोण्डुकम् । बालोण्डुके कण्ठलग्ने कण्टकं तद्द्रवेण सूत्रबद्धं पाययेद्वामयेदाकर्षेच्च ।

क्षतकण्ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकण्ठयन् लिह्यात् ।

क्षतकण्ठस्त्रिफलाचूर्णं लिह्यादनुकण्ठयन् कण्ठे अवलेहस्य सङ्गं कुर्वन् न तु त्वरया ।

अपां पूर्णं पुरुषमवाकशिरसमवपीडयेद्धुनुयाद्वामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्यादामुखात् । अन्यथा ह्युन्मार्गगामिभिरद्भिराध्मानकासश्वा-

सर्पीनसेन्द्रियोपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च । तत्र यथास्वं कफे प्रतिकुर्यात् । ग्रासशल्यमम्बुना प्रवेशयेत् । स्कन्धे वा मुष्टिनाभिहन्यात् । कण्ठस्थं श्लेष्माणमन्नं वा प्रथमनोत्कासनापकसनैर्विधमेत् । सूक्ष्ममक्षिशल्यं लेखनप्रधमनवालजलवस्त्राजिह्वाभिरपनयेत् ।

अपां पूर्णे नद्यादिपतने । आमुखात् मुखवर्ज्यम् । आध्मानादिषु यथास्वमात्मीयं श्लेष्माणि चिकित्सा कार्या । उत्कसनं बाहिरीरणम् । अपकसनमन्तरीरणम् ।

तथा निर्भुज्य वर्त्म वर्त्मगतमपनीय चोष्णाम्बुवाष्पस्वेदं समधुमधुकक्वाथेन सर्पिषा च परिषेकं कुर्यात् । स्वयमपि शल्यमश्रुक्षवथुकासोद्गारमूत्रपुरीषानिलैर्नयनादिभ्योऽङ्गावयवेभ्यः पतति ।

वर्त्मगतं वर्त्माक्षिपुटं निर्भुज्य परिवर्त्याहरेत् । नयननासादिषु शल्यं क्षवथ्वादिभिः क्रियमाणैः स्वयं पतति ।

कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो गौरवं भरभरायमाणं च भवति स्पन्दमाने चाप्यधिकं वेदना । तत्र सलवणेनाम्बुना मधुकयुक्तेन मद्येन वा सुखोष्णेन पूरणम् । निर्गते च कीटे तदुत्सर्जनम् । तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवन्ति । तेषु कर्णस्रावोक्तं कुर्यात् । प्रतीनाहोक्तं च । तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्माथितेन तैलाम्बुना पूरयेत् । पार्श्वावनतं वा कृत्वा हस्तेनाहन्यान्नाड्या वा चूषयेत् । भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

कीट इत्यादि सुबोधम् । निर्गते कीटे तदुत्सर्जनं लवणाम्ब्वादिना सह त्यागः । प्रतीनाहो नाम रोगविशेषः । कर्णस्रावश्च कर्णरोगे वक्ष्यमाणः । भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः ।

जातुषं हेमरूप्यादि धातुजं च चिरस्थितम् ।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥

जातुषादिशल्यं देहे चिरस्थितं स्वदेहोष्मणा विलीयते ।

विषाणवेणुदार्वस्थिदन्तवालोपलानि तु ।
शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥
विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥

विषाणादि देहस्थं न शीर्यते । न विलीयत इत्यर्थः । ततोऽपि निर्धार्यते । विषाणवेण्वादि चिरादपि न विशीर्यते । तद्विषाणादि शल्यं निर्भुज्यते कुटिलीभवति । शीघ्रं च पलासृजी मांसरक्ते पचति ।

शल्ये मांसावगाढे चेत् स देशो न विद्यते ।
ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनबृंहणैः ॥
तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः ।
पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणपीडनैः ॥

मांससक्ते शल्ये यदि शल्यप्रदेशो न विद्यते पाकाभिमुखो न भवति । ततो मर्दनादिभिः पाचयित्वा पाटनादिभिरपहरेत् ।

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाहरेत् ॥

शल्यानां बहुरूपतामवेक्ष्य देहप्रदेशानां बहुरूपाणां यन्त्राणां च बहुरूपतामवेक्ष्य तैस्तैर्यथोक्तैरुपायैः शल्यमेवंविधमिति विद्यादाहरेच्च ।

व्रणे प्रशान्ते शान्तेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु ।
अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत्॥

व्रणेषु प्रसन्नत्वादियुक्तेषु निश्शल्यतां शल्यरहितत्वमादिशेत् .

काय एव परं शल्यं निजदोषमलाविलः ।
शल्ये शल्यं शराद्यं तु विशेषात्तेन चिन्त्यते ॥

इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सर्वस्य चात्मीय एव कायः परं शल्यं जन्मसहसिद्धाबाधकत्वात् किंभूतः काय आह . निजदोषमलाविलः शल्यं हि मलाविलं भवति . काये तु य एव निजा दोषा रागादयो वातादयश्च तदेव मलम् . तत्र काये शल्ये यद्यच्च शराद्यं शल्यं तच्छल्ये शल्यं क्षते भारस्तेन विशेषाच्छाद्यं चिन्त्यते चर्च्यत इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

द्विविधानां व्याधीनां शस्त्रस्योपयोगवत्त्वमुक्तम् . तद्विज्ञानपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातः शस्त्रकर्मविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

द्विविधे हि व्याधावुपायापेक्षे निज आगन्तौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयुज्यते ।

द्विविधे व्याधौ निज आगन्तौ च साध्यलक्षणयुक्तेऽप्यौषधविषयत्वमतीते शस्त्रकर्म प्रयुज्यते . तस्य प्रसङ्गो भवतीत्यर्थः .

स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवत्यतः शोफावस्थस्यैव वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकभयाद्यथास्वमुपवासलेपसेकास्रज्मोक्षकषायघृतपान - शोधनानि प्रयुञ्जीत ।

स च शस्त्रकर्मविषय आमयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति . प्रायोग्रहणं निजत्वोपलक्षणार्थम् . अतस्तस्यामयस्य वाताद्यन्यतमलक्षणैस्तदात्मकतामुपलक्ष्य पाकरक्षार्थमुपवासाद्यं कुर्यात् . वातादिपारतन्त्र्येणैवेति यथास्वशब्दार्थः .

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनम् ।
अविलीयमाने चोपनाहनम् ।

उपवासादिना त्वशाम्यति प्रविलयनं वक्ष्यमाणं कुर्यात् . तेन चाविलीयमान उपनाहनं साधुपाकाय .

तत्र शोफस्यामलक्षणमल्पता चाल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ।

अल्पतादि शोफस्यामलक्षणम् .

पच्यमानस्तु विवर्णो वस्तिरिवाततः ।
संरम्भशूलरागदाहोषारुचितृष्णाज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यन्दयति सर्पिः शोषयति प्रदेहं सर्षपकल्कोपलिप्त इव चिमिचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसर्प्यते पीड्यत इव पाणिना घट्यत इवांगुल्या ताड्यत इव दण्डेन तुद्यत इव सूचीभिर्भिद्यत इव शक्तिभिश्छिद्यत इव शस्त्रेण

दश्यत इव वृश्चिकैर्दह्यत इवाग्निक्षाराभ्यां मथ्यत इवोल्मुकेन ।

विवर्णनादि पच्यमानलक्षणम् . अन्यत् सुबोधम् .

पक्वे तु गतवेगत्वं प्रम्लानता त्वक्शिथिलता वलीप्रादुर्भावः पाण्डुता मध्योन्नतत्वांगुल्यवपीडितमुक्ते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकस्य पूयस्य सञ्चरणं कण्डूः संरम्भशूलाद्युपशमश्च ।

गतवेगत्वादि पक्वलक्षणम् . सुबोधम् .

शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ।
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ॥

अनिलं विना शूलं न भवति . पित्तमन्तरेण दाहो न स्यात् . कफोदयाद्विना शोफो न स्यात् . शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषद्योतनार्थम् . रक्तादृते रक्तं विना रागस्य लौहित्यस्य संभवो न . तेन कफाधिकैः सर्वदोषैश्शोणितसहितैः श्वयथुपाकः स्यादिति गम्यते .

पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ।
वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥

पाकेऽतिवृत्तेऽतिक्रान्ते सुषिरोऽन्तस्थः शोफदेशः संपद्यते . तथा तनुत्वक् . तथा दोषभक्षितः . दोषशब्देनेह पूय उच्यते . तेन भक्षितत्वात् सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चास्य . तथा वलीभिराचितो व्याप्तः . तथा श्यामवर्णः तथा शीर्यमाणतनूरुहः पतद्रोमा .

कफजेषु तु शोफेषु केषुचित् गम्भीरत्वाद्रक्तमेव विपच्यते । ततश्चास्पष्टं पक्वलिङ्गं भवति । यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताल्परुजताश्मवच्च घनता । न तत्र मोहमुपेयात् । तं रक्तपाकमित्याचक्षते ।

कफजे शोफे गम्भीरं पाकं रक्तं प्राप्नोति . तस्मिंश्च पक्वे पक्वलिङ्गान्यल्पानि भवन्ति त्वक्सावर्ण्यादि च.

अथैनं सम्यक्पक्वमवधार्य भीरुवृद्धबालदुर्बलक्लीवक्षीणगर्भिणीविषार्दितशस्त्रक्षामेषु पाकोद्धतदोषेषु च पिण्डितेषु सन्धिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत । इतरेषु तु पाटनम् ।

अथैनं रक्तपाकाख्यं शोफं सम्यक्पक्वं विदित्वा भीर्वादिषु च तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्व्रणप्रतिषेधे वक्ष्यमाणैश्चित्रकादिभिर्दारणं कुर्यात् . शस्त्रेण व्यधनं न कुर्यात् . इतरेषु चैतद्विपरीतेषु पाटनं दीर्घच्छेदः .

आमपाटने सिरास्नायुव्यापादनं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनातिवृद्धिरवदरणं क्षतविसर्पो वा स्यात् । भवति चात्र ।

सर्वत्रामशोफपाटने सिराव्यापादनादि स्यात् .

तिष्ठन् पक्वे पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगामिषम् ।
विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥

पाकेऽतिक्रान्ते अपाटिते च शोफे पूयोऽन्तस्तिष्ठन् विवृद्धः सिरादीन् दहति . यथानलो विवृद्धस्तृणोलपं दहति . यश्छिनत्तीत्यादि सुबोधम् .

प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं तीक्ष्णं मद्यं च पाययेत् ।
न मूर्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥

अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ।

प्राक् शस्त्राच्छस्त्रकर्मणः पूर्वं मूढगर्भादिषु भोजनस्य प्रतिषेधः ॥

अथोपहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराग्निजाम्बवौष्ठपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कसेकोदकुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यजनादिव्रणोपयोगिसर्वोपकरणमाश्रितशयनीयमुपस्थितस्थिरस्नेहबलवदवलम्बकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरत्नाद्यर्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं कृतमङ्गलं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च ।

अथोपहृतयन्त्रादिकं प्राङ्मुखमातुरं निवेश्य प्रत्यङ्मुखः पश्चिमाभिमुखो वैद्यः शोफे आपूयदर्शनाच्छस्त्रन्निदध्याद्योजयेत् । सकृदाशु च तमाहरेत् । उपहृतानि निकटीकृतानि यन्त्रादीनि यस्य स तथोक्तः । उपस्थिता स्थिरस्नेहबलवन्तश्चावलम्बकपुरुषा आलम्बनपरिचारका यस्य स तथोक्तः । दध्यादिभिरर्चिता विप्रा येन स तथोक्तः उपवेशनमासने । संवेशनं शयने । अनुलोमं यत एव लोमानि ।

महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तम् । द्व्यङ्गुलान्तरं त्र्यङ्गुलान्तरं वाभिसमीक्ष्य विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्यैषित्वा नातिविवृते गम्भीरमांसळे चैषण्या । विपरीते करीरादिनाळेनातिसंवृते सूकरवालेन वा ।

महत्स्वपि पाकेषु द्व्यङ्गुलं शस्त्रपदं कुर्यात् । यत्र तु पाकमहत्त्वापेक्षया बहूनि पदानि क्रियन्ते तत्र तानि द्व्यङ्गुलान्तराणि त्र्यङ्गुलान्तराणि वा विदध्यात् । पाके प्रदेशिन्यादिनान्तरमभिसमीक्ष्य ।

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात् सुविभक्तं निराशयम् ॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

यतोगतां गतिं नाळीं विद्यात् । यत्र चोत्सङ्गस्तत्र व्रणं कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । विशालं विस्तीर्णम् ।

इदमिदं शस्त्रकर्मणि शस्यत इत्याह ।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ।
असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥

आतुरस्य वैद्यस्य च शौर्यम् । सर्वा चाशुक्रिया । तीक्ष्णं शस्त्रम् । स्वेदराहितत्वं कम्परहितत्वं चातुरे । वैद्ये च कर्मण्यसम्मोह इति शस्त्रकर्मणि शस्यते । अथवा शौर्यादिकं सर्वं वैद्यस्यैव शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

तत्र भ्रूगण्डललाटाक्षिकूटौष्ठदन्तवेष्टमन्याकण्ठजत्रुकक्ष्याकुक्षिवंक्षणेषु तिर्यक्छेद इष्टः अन्यत्र तु सिरास्नायूपघातोऽतिवेदनाचिराद् व्रणसंरोहो मांसस्कन्दी च तिर्यक्छेदात् भवन्ति ।

तत्र भ्रूगण्डादीनां तिर्यक्छेद उक्तः । अन्यत्र तिर्यक्छेदात् सिरोपघातादीनि भवन्ति । मांसस्कन्दी मांसरूढो ग्रन्थिः । सुबोधम् ।

ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् प्रतिपीड्याङ्गुल्या व्रणमपि प्रक्षाळ्य कषायेण व्रणात् प्लोतेनाम्भोऽपनीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगरुसर्जरसवचागौरसर्षपहिङ्गुलवणनिम्बपत्रैः सघृतैर्व्रणं

धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां वर्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्ते ऽम्भसा दाक्षिणांगुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य घनां कवलिकां दत्वा सव्यदक्षिणान्यतरपार्श्वे ऋजुमनाविद्धमसंकुचितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् ।

वर्तिर्या अन्तर्व्रणं दीयते . कवलिका या व्रणस्योपरि दीयते . व्रणस्य सव्ये दक्षिणे वा पार्श्वे पट्टं बध्नीयात् ग्रथयेदित्यर्थः .

वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद् व्रणान् ।
सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् ॥

शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिञ्चेत् । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् परितो विकीर्य पर्णशबर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोऽभिभवनिषेधार्थम् । तेभ्यश्च बलिमुपहरेत् । धारयेच्च शिरसा ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥

गुल्गुल्वादिभिरेवं शयनासनादि द्विरह्नो धूपयेत् । तथा स्नेहोक्तं दिनचर्योक्तं चाचारमनुवर्तेत ।

वातकफोद्भवान् व्रणान् द्विस्त्रिर्वा पट्टेन वेष्टयेत् . पित्तादिजान् सकृदेव . सुबोधमन्यत् .

विशेषतश्च दिवास्वप्नाद् व्रणे शोफकण्डूरागरुक्पूयवृद्धिः ।

दिवास्वप्नाद् व्रणे शोफादिवृद्धिः .

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्रुते ।
शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

असंसर्गेऽपि स्त्रीभिः स्त्रीणां तु स्मृत्यादिनैव शुक्रस्य चलितस्य स्रुतत्वादेव व्यवायजान् मैथुनोद्भवान् रोगान् प्राप्नुयात् .

भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिषष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूषजाङ्गलरसोपेतं जीवन्तीसुनिषण्डकतण्डुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेल्लकवालमूलकशाकयुक्तं डाडिमामलकसैन्धवसहितं सर्पिःस्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं च । एवमस्य सम्यगशितं जरामुपैति । अजीर्णादनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् । ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ।

समातीतं संवत्सरोषितं शाल्यादिकं मुद्गाद्यन्यतमरसेनोपेतं जीवन्त्यादिशाकयुक्तं डाडिमादिसहितं स्निग्धत्वादिगुणमुष्णोदकानुपानं च भोजयेत् . सुबोधमन्यत् .

नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिम्बीशीताम्बुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिशितहरितशाकाम्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेत् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ।
मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशुव्यापदयेद् व्रणम् ॥

नवधान्यादीन्यविचारितशस्त्रो वर्जयेत् .

बालोशीरैश्च वीज्येत नचैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदेन्नच कण्डूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥

स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाश्शृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥

बालैरुशीरेण च व्रणे व्यजनकर्म कुर्यात् . चेष्टमानः क्रियासु व्रणं पालयेत् .

पुनश्च तृतीयेऽहनि प्रक्षाळनादि पूर्ववद् व्रगकर्म कुर्यात् । द्वितीये दिवसे मोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च भवति ।

द्वितीये दिवसे मुक्तो व्रणश्चिराद्रोहति .

न च विकेशिकामौषधं वातिस्निग्धरूक्षमतिश्लथमतिगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं वा दद्यात् । अतिस्नेहात् क्लेदः । अतिरौक्ष्यात् छेदो वेदना च । अतिश्लथत्वादपरिशुद्धिः । गाढतया संरम्भ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रणवर्त्मोपघर्षणम् ।

न च व्रणे विकेशिकामतिस्निग्धत्वादियुक्तां दद्यात् नाप्यौषधम् . विकेशिका अन्तर्वर्तिः . किमिति न दद्यादित्याह अतिस्नेहादित्यादि . सुबोधम् .

अवश्यं साशये व्रणे विकेशिकां दद्यात् ।
सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥

साशयेऽन्तर्विस्तीर्णे व्रणे विशेषाद्विकेशिकां दद्यात् . किं विकेशिकया भवतीत्याह सपूतीत्यादि . सुबोधम् .

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥

व्यम्लमीषत्पक्वं शोफमज्ञानात् पाटितं नातिव्रणविरोधिभिः पाचनादिभिः समुपाचरेत् .

यस्तु सीव्यो व्रणस्तत्र चलास्थिशल्यपांसुतृणरोमशुष्करक्तादीनपोह्य विच्छिन्नप्रविलम्बितं मांसं सन्ध्यस्थीनि च यथास्थानं सम्यक् स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथार्हं सूच्योपहृतेन स्नायुसूत्रवालान्यतमेन सीव्येत् । शणाश्मन्तकमूर्वातसीनां वा वल्कैः ।

यस्तु व्रणः सीवनमपेक्षते तत्र चलास्थ्यादीनपोह्य विच्छिन्नप्रलम्ब्यादि यथास्थानं निवेश्य रक्ते स्थिते रुद्धे सीव्येत् . स्नाय्वाद्यन्यतमेन .

सीवनविकल्पास्तु समासेन चत्वारः । तद्यथा गोष्फणिकातुन्नसीवनवेल्लितकरज्जुग्रन्थिबन्धनमिति । तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः । प्रहारवशाच्चोपयोगः । न चातिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूचीं पातयेत् । एवं सम्यक्स्यूतमवेक्ष्य मधुघृतयुक्तैरञ्जनमधुकनिम्बलोध्रप्रियङ्गुसल्लकीफलक्षौममषीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद् बन्धादि योजयेत् ।

गोष्फणिकादयश्चत्वारः सीवनविकल्पाः . यः काकपदाकृतिर्व्रणः सचतुर्भिः कोणैः सीव्येत् तत् गोष्फणिका नाम सीवनम् . यत्रातिनिकटौ द्वौ व्रणावनेककालेरेकमेकेन सूत्रेण जीर्णमिव वस्त्रं तुद्यते तत्तुन्नसीवनं नामसीवनम् . वेल्लितकं यद्व्रणोष्ठौवे ष्टनमिव सीव्यते । रज्जुग्रन्थिरेकवारं सूत्रयोजनम् . एषां च प्रहारविशेषमाश्रित्य कचित् कस्यचिदुपयोगः . नातिसन्निकृष्टैः पदैर्नातिविप्रकृष्टैश्च सूचीं पातयेत् . या च व्रणेऽतिप्रवेशनान्न बहु गृह्णाति नाप्यल्पम् . सुबोधम् .

असीव्या वंक्षणवक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽन्तर्लोहितशल्या विषाग्निक्षारकृताश्च व्रणाः ।

वंक्षणादिस्था व्रणा वायुनिर्वामित्यादियुक्ताश्च न सीव्याः .

सीव्यास्तु मेदस्समुत्थिता भिन्नालिखिताः कफग्रन्थिरल्पपालिकः कर्णः सद्योव्रणाश्च । शिरोललाटाक्षिकूटकर्णनासागण्डोष्ठकृकाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मांसवत्सु च प्रदेशेषु ।

सीव्यास्तु मेदस्समुत्थादयः . सुबोधम् .

कोशदामोत्सङ्गस्वस्तिकानुवेल्लितमूतोळीमण्डलस्थविकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोष्फणाः पञ्चाङ्गी चेति पञ्चदश बन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ।

कोशादयः पञ्चदश बन्धाः . एषां स्वैरेव नामभिरेवाकृतयो व्याख्याताः . प्रायोग्रहणमसाकल्यार्थम् .

तत्र कोशमङ्गुलीपर्वसु विदध्यात् । दाम संबाधेऽङ्गे । उत्सङ्गं विलम्बिनि । स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकुक्ष्याक्षिकपोलकर्णेषु । अनुवेल्लितं शाखासु । मूतोळीं ग्रीवामेढ्रयोः । मण्डलं वृत्तेऽङ्गे । स्थविकामङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रमूत्रवृद्ध्यादिषु । यमकं यमळव्रणयोः । खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु । चीनमपाङ्गयोः । विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु । वितानं मूर्धादौ पृथुलेऽङ्गे । गोष्फणं नासोष्ठचिबुकसन्धिषु । पञ्चांगीं जत्रूर्ध्वमिति । यो यस्मिन् प्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन् कुर्वीत । न तु व्रणस्योपरि न चाबाधकरो यथा स्यात् ।

तत्र कोशः कोशाकारः कीटस्येव . सोऽङ्गुलिपर्वसु संबाधेऽवयवसंकटेऽङ्गे . दामाकृति दाम . उत्सङ्गमुत्सङ्गमिव विलम्बिनि बाह्वादौ कण्ठादिलम्बमानम् . स्वस्तिकाकृति स्वस्तिकं यदूर्ध्वं दक्षिणादेत्याधो वामं याति पुनः परिवृत्याधो दक्षिणादूर्ध्वं वामं तत् सन्ध्यादिषु योज्यम् . कूर्चो नाम मर्म . अनुवेल्लितं यद्दीर्घं कृत्वा वेष्टनम् . मूतोळीव मूतोळी तृणमयः फलाधारः . मण्डलमिव वृत्तं मण्डलं तद् वृत्तेऽङ्गे स्तनादौ . स्थविकेव स्थविका लम्बमानं ताम्बूलकरकम् . यमकं यदेकस्मिन् पटके द्विव्रणबन्धे मध्यं दैर्घ्येण विच्छिद्यापनीयते स्वेदाद्यभावाय . खट्वा चतुर्बाहुपट्टकम् . चीनं स्तोकविस्तीर्णा आयता पट्टिका . वितानमिव वितानम् . गोष्फण इव गोष्फणा कृषीवलानां पक्षिवारणाय भ्राम्यत्पाषाणधारणम् . पञ्चांगी यस्मिन् पटे चत्वारो बाहवः एका चोर्ध्वे पट्टिका .

ननु चैषां को विषय इत्याह .

बन्धास्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दष्टे भग्ने व्रणेषु च ।
तत्रान्त्ययोर्द्विधा बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥
त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसमत्वतः ।
कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुः श्लथः ॥
वातपित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणेषु च ।

तथा स्फिक्कक्ष्यावंक्षणोरुशिरस्सु गाढं बध्नीयात् । शाखावदनकण्ठकर्णमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरस्सु समम् । अक्ष्णोः सन्धिषु च शिथिलम् ।

बन्धस्त्वित्यादि . अनिले वायौ दुष्टे विनैव व्रणेन बन्ध इष्टः . तथा सर्पादिदष्टे देशादूर्ध्वं विषसंक्रामरक्षणायैव बन्धः . तथा दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले . तथा न वहन्ति सिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः . भग्ने चाङ्गे बन्धो विनैव व्रणेन . तथा व्रणेषु च . तत्र बन्धः सव्यदक्षिणभेदेन द्विवि-

धः . कदाचिद्वामपार्श्वेन कदाचिद्दक्षिणेन . किं सर्वत्रैव दुष्टवातादावयन्नियमः अन्त्ययोरेव भग्ने व्रणे च . दुष्टवातादीनामनियमः . सर्वत्र बन्धप्रसङ्गे गाढादिभेदेन त्रिविधो बन्धः . गाढशिथिलौ प्रसिद्धौ समस्त्वनतिगाढशिथिलः . सुबोधम् .

वातश्लेष्मजेषु शिथिलस्थाने समम् । समस्थाने गाढम् । गाढस्थाने गाढतरम् । तथा शीतवसन्तयोस्त्र्यहात् । पित्तरक्तेषु तु गाढस्थाने समम् । समस्थाने शिथिलम् । शिथिलस्थाने नैव । तथा शरद्ग्रीष्मयोः सायं प्रातश्च । अवध्यमानः पुनर्दंशमशकतृणकाष्ठपांसुशीतवातातपादिसंप - र्कद्विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टव्रणतामुपैति । स्नेहश्चात्र नचिरं तिष्ठति । भेषजमचिराच्छुष्यति । कृच्छ्रेण रोहति । रूढे च वैवर्ण्यं भवति । अपि च ।

शिथिलस्थाने नेत्रादौ वातव्रणं श्लेष्मव्रणं च समं बध्नीयात् . समस्थाने शाखादौ वातश्लेष्मव्रणौ गाढं बध्नीयात् . गाढस्थाने स्फिगादौ वातश्लेष्मव्रणौ गाढतरं बध्नीयात् . तथा शीते वसन्ते च त्र्यहात् त्र्यहात् बध्नीयात् . गाढस्थाने स्फिगादौ पित्तरक्तव्रणौ समं बध्नीयात् . समस्थाने शाखादौ पित्तरक्तव्रणौ शिथिलं बध्नीयात् . शिथिलस्थाने नेत्रादौ पित्तरक्तव्रणौ नैव बध्नीयात् . रक्तपित्तयोः शरद्ग्रीष्मयोश्च सायंप्रातरुभयकालं बन्धः . यत्र तु बन्ध उक्तस्तत्र दुष्टताप्रादुर्भावो भवति दुष्टव्रणतां यातीत्यर्थः . तत्र च स्नेहादिलक्षणं अपिनेति समुच्चये .

चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पाटितम् ।
अस्थिस्नायुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥
उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।
उद्वृत्तोष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥
समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणश्शुध्यति रोहति ।

चूर्णितमथितत्वादियुक्तोऽपि व्रणो बन्धेन शीघ्रं रोहति . उद्वृत्तोष्ठत्वादियुक्तो व्रणः शीघ्रं शुध्यति रोहति च .

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ।
प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ।
अजीर्णातरुणाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥
धौतैरकर्कशैः क्षीरीभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।

स्थिरत्वादियुक्तानां व्रणानामुपरि दत्तमौषधं दोषानुरूपैरृत्वनुरूपैश्च पत्रैः प्रच्छाद्यम् . किंभूतैः पत्रैरित्याह , अजीर्णेत्यादि . न जीर्णैर्नापि तरुणैः .

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटकामधुमेहिनाम् ।
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ॥
मांसपाके न बद्धव्या गुदपाके च दारुणे ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धादीनां च ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः . कुष्ठिनामग्निदग्धादीनां च तद्धेतुक एव व्रणे बन्धप्रतिषेधः .

अरक्षया व्रणे यस्मिन्मक्षिकानिक्षिपेत्क्रिमीन् ।
ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफास्रसंस्रवान् ॥
सुरसादिं प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ।
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ॥
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ।
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥

तथा यस्य पुरुषस्यारक्षया व्रणे मक्षिकाः क्रिमीन्निक्षिपन्ति तस्य ते क्रिमयो व्रणमांसं भक्षयन्तो रुजादीन् कुर्वन्ति . तत्र सुरसादिगणो धावने पूरणे च योज्यः .

उत्पद्यमानासु च तासु तास्ववस्थासु दोषादीनपेक्ष्य यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् ।

तथा नानाविधास्ववस्थासु व्रणे यथायोगं चिकित्सां कुर्यात् .

न चैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषमुपसंरोहयेत् । स ह्यल्पेनाप्यवचारेणान्तरुत्सङ्गं कृत्वा भूयो विकुरुते । तस्मात्सुशुद्धं रोपयेत् ।

एनं च व्रणं वैद्यः शोधितं रोपयेत् . न त्वशुद्धम् . पुनः कोपभयात् .

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ।
मासान् षट् सप्त वा नॄणां विधिरेष प्रशस्यते ॥
इतीदं व्रणमाश्रित्य दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ।
उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥

इति शस्त्रकर्मविधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

सम्यग्रूढेपि षट् सप्त मासानजीर्णादीन् वर्जयेत् . व्रणमुद्दिश्येदं दिङ्मात्रं दर्शितम् . विस्तरस्तूत्तरस्थाने वक्ष्यते .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यथैव भेषजविषयमतिक्रान्ते व्याधौ शस्त्रस्योपयोगस्तथा क्षाराग्न्योरपि . अतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

क्षारो हि नामौषधसमवायनिर्वृत्तैः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभूयिष्ठस्तीक्ष्णोष्णो दहनः पाचनो विदारणो विलायनः शोधनो रोपणः क्रिम्याममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठः छेदनभेदनपाटनलेखनकरणाद्यतश्च संबाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासार्शोऽर्बुदादिषु शस्त्रेण चासिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते । स द्विविधो बाह्याभ्यन्तरपरिमार्जनभेदेन ॥

अत्र प्रथममेव क्षारो हीत्यादिना क्षारस्वरूपं कथयति . छेदनादिकरणात् सर्वशस्त्राणामनुशस्त्राणां च श्रेष्ठः . संबाधावकाशजाः संकटप्रदेशजाः व्याधयो येषु न शस्त्रं क्रमते '

तत्रार्शोऽर्बुदभगन्दरग्रन्थिदुष्टव्रणनाडीचर्मकीलवर्त्मसुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिः परिमार्जनेन । अन्तःपरिमार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादमलसङ्गशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु स यथास्वमेवोपदेक्ष्यते ॥

तत्रार्शोऽर्बुदादिषु बहिः परिमार्जनः यदिहोच्यते . गुल्मादीनामन्तःपरिमार्जनं तच्च स्वेषु स्वेषु प्रकरणेषु वक्ष्यते .

न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तार्दितज्वरातिसारपाण्डुशिरोहृदयरोगमेहाक्षिपाकतिमिरारोचकातुरकृतवमनविरेकर्तुमतीगर्भिण्युद्वृत्तफलयोनिसर्वाङ्गशूलविषभयपीतेषु । मर्मसिरास्नायुसन्धितरुणास्थिसेवनीधमनीगळनाभिनखान्तरमुष्कशेफस्रोतस्स्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् । तथा शीतोष्णवर्षदुर्दिनभववातेषु च ॥

भीतादिषु नान्तः परिमार्जनं नापि बहिः परिमार्जनम् . मर्मसिरादिषु तु संभवाद्बहिः परिमार्जनस्यैव प्रतिषेधोऽन्यत्र वर्त्मरोगात् . तत्र त्वक्ष्णोरपि योज्यः . अतिशीतादिषु च कालस्वल्पयोगादिभयान्न सेव्यः .

अथ बहिः परिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च । तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं काळमुष्ककं सुरापललसुमनोऽक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं कृत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥

दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसन्तीह ये श्रिताः ।
गन्तुमर्हन्त्यसंक्रुद्धास्त्यक्त्वेमं वासमव्ययम् ॥
भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमम् ।
वृक्षं न लोभान्न क्रोधाद् ब्राह्मणार्थे विशेषतः ॥

इति ।

अथापरेद्युस्तत्र यद्यद्भुतं वैकृतं वा किञ्चिन्न पश्येत्ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्न वाचयित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् । एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णराजवृक्षमहावृक्षवृक्षकेन्द्रवृक्षास्फोतसप्तच्छदनक्तमालतिल्वककदळीविभीतकाश्मारकपूतीकचित्रकार्ककाकजङ्घापामार्गाग्निमन्थान् वसन्ते संगृहीतांश्च यवान् सशूकनाळांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान् समूलफलपत्रशाखान् खण्डशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्थान् निवाते पृथङ् निचयीकृत्य मुष्ककनिचये च सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुतळैरादीपयेत् । दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ पृथक् सुधाशर्कराभस्मकृत्वेतरत् सर्वक्षारद्रोणमधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण चालोड्य महता वस्त्रेण परिस्रावयेत् । यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च जातस्तदा तं क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् । ततः स्नेहपाकविधिना पाचयेत् । पच्यमाने च तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरवकंशंखनाभिं चायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडुवमात्रे निर्वाप्य तेनैव च सुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतीवापं दद्यात् । ततश्च सुतरां दर्व्याविघट्टयन् विपचेत् यावच्च सबाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत् सान्द्रतया च दर्वीप्रलेपी स्यात्तदैनमवतार्यायोघटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत् । एष मध्यमः क्षारः ॥

अथेत्यादि . काळमुष्ककपूजामन्त्रविधानान्तं सुबोधम् . अथाधिवासाद्द्वितीये दिवसे अद्भुतादिभिर्विना नभसि युगमात्रं हस्तद्वयमात्रमारूढे भगवत्यंशुमालिनि काळमुष्ककपादपं पातयेत् . पातयित्वा च खण्डशः छेदयित्वा च राशिं कुर्यात् तथा पारिभद्रादींश्च समूलफलशाखादीन् खण्डशः छेदयित्वा पृथक् शिलातलेषु राशीन् कुर्यात् . मुष्ककराशौ च सुधाखण्डाः प्रक्षेप्याः . ततस्तान् राशीन् पृथगेव तिलकुतळैर्दहेत् . दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ प्रतिराशि स्तोकस्तोकं समं गृह्णीयात् . मुष्ककराशीतोऽधिकं गृह्णीयात् . सुधाखण्डांस्तद्भस्म च पृथक् कुर्यात् . तं गृहीतं सर्वं क्षारमेकीकृत्य क्षारस्य प्रमाणं षट्पञ्चाशच्छतद्वयं कारयेत् . तच्च द्रोणं पानीयपलसहस्रेण गवादिमूत्राणां च पलसहस्रेणालोड्य वस्त्रेण परिस्रावयेत् . यावदच्छतालौहित्याद्युत्पत्तिः . ततस्तत् परिस्रुतशेषं भस्म त्याज्यम् . निःस्यन्दाच्च पृथक्कुडवः कार्यः पच्यमाने तस्मिंस्ताः पृथक्कृता भस्ममध्यः सुधाशर्कराः क्षीरबकादि च लौहे भाण्डे अग्निवर्णान् कृत्वा तस्मिन्निःस्यन्दकुडवे निर्वापयेत् . निर्वापशीर्णशेषांश्च तेनैव पिष्ट्वा निक्षिपेत् कटाहे . इति मध्यमः क्षारः .

मृदौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत् । तीक्ष्णे तु दन्तीचित्रकलाङ्गलिकापूतीकप्रवाळतालपत्रीविडस्वर्जिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचातिविषाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात् । तांश्च व्याधिवलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुञ्जीत । क्षीणबले तु बलाधानार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् । तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्लक्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुगनभिष्यन्दी चेति दश क्षारस्य गुणाः । दशैव च दोषाः । तद्यथा । अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलोऽविसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति ॥

मृदौ तु सुधाशर्करादीन्निर्वापयेदेव . न तु पिष्ट्वा क्षिपेदन्यत एव त्यजेत् . तीक्ष्णस्य तु मध्यमक्षारविधाने सति दन्तीचित्रकाद्यधिकं प्रतिवापनम् . सर्वत्र क्षीयमाणे जले तज्जातीयमन्यत् क्षारजलमावपेत् . सुबोधम् . शिखरी घनत्वेन शिखराकारः पतितो भवति . सुखेन निर्वाप्यते मृज्यत इति तथोक्तम् .

तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकादर्व्यञ्जलिकाघृतमधुशुक्ततुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतप्रदेहशयनासनादीनि । अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाप्तपरिचारकगृहीतस्य व्याधिञ्छित्त्वावलिख्य प्रच्छाय वा पिचुप्लोतान्यतरावगुण्ठितया शलाकया क्षारं पातयेत् । ततो मात्राशतमुपेक्षेत । वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पिचुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः । घ्राणजेषु त्वर्शोऽर्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्याश्च पञ्चाशन्मात्राः । तद्वच्छ्रोत्रजेषु । गुदार्शस्सु पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय धारयेन्मात्राशतमेव । ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां शुक्ततुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च । ततः परं शीतमधुरैः सघृतैः प्रदिह्यात् । अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च । स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्येत ततो धान्याम्लबीजमधुयष्टिकायुक्तैस्ति-

लैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिवृद्विळङ्गसारवद्भिर्वा मालतीवृषाङ्कोलनिम्बस्फोतपटोलीकरवीरपत्रक्वाथेन व्रणप्रक्षाळनम् । एषामेव च कल्कक्वाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणम् । नागपुष्पमञ्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु वा । यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक्रमेत् । तिलाः सयष्टिमधुका रोपणे चास्य पूजिताः ॥

तत्र क्षारकर्मणि प्रकृते पिचुवर्त्यादीन्युपहरेदिविकटीकुर्यात् . व्याधेर्यथायोग्यं छेद्याद्यन्यतमं कृत्वा निर्भुज्य परिवृत्य . सुबोधमन्यत् . एको भोज्यशब्द आहारपर्यायः . द्वितीयः क्रियाविनियोगवचनः . धान्याम्लबीजं काञ्जिकस्याधो घनो भागः . एषामेव कल्कक्वाथे यथायोग्यं तैलं घृतं वा . नागपुष्पादिषु कल्क एव तैलं घृतं वा . क्षारव्रणं तु व्याध्यानुगुण्येन चोपक्रमेत .

तत्र पक्वजाम्बवसंकाशमवसन्नमीषद्यथास्वविकारोपशान्तौ च सम्यग्दग्धं भवति । तद्विपर्ययेण तोदकण्डूजाड्यादिश्च दुर्दग्धम् । तत्र पुनः पातयेत् । ऊषादाहरागशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धम् । अपि च । नेत्रेऽतियोगाद्वर्त्मनिर्भेदेनेन्द्रियभ्रंशः । घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं संकोचो गन्धाज्ञानं च । तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् । गुदे विण्मूत्ररोधोऽतीसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविदरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा शोफतोदवेदनास्रावाः । शकृन्मूत्रवातविधारणाशक्तिर्वा । तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् । अतश्च दाहमतिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति । भवति चात्र ॥

पक्वजाम्बवेत्यादि क्षारसम्यग्योगलक्षणम् . दैपरीत्येन तोदादिश्च हीनयोगः . तत्र पुनः पातयेत् क्षारमित्यर्थात् . ऊषाद्यतियोगलक्षणम् . तं क्षारमतिप्रवृत्तमतियोगादाधिक्येन स्थितम् . पूर्वोक्तैरिति क्षारसंबन्ध्यतियोगविभ्रमज्वरादिभिः शरीरं दहति . अतो वक्ष्यमाणं पाययेदिति संबन्धः .

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥

ज्वरातिसारतृण्मोहमूर्छाहृद्वेदनार्तिभिः ।
कर्षं दहत्यग्निरिव शरीरं क्षारविभ्रमः ॥

पाययेतातियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ।
सगुळं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥

धात्रीफलकपित्थाम्लडाडिमस्वरसे घृतम् ।
द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्घरम् ॥

डाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकान् ।
आम्राच्च मातुळुङ्गाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत् ॥

ततोऽतिवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम् ।
क्षारो निवर्तते तेन प्रसादं त्वक् च गच्छति ॥

शोणितातिप्रवृत्तौ तु बाह्यान्तः शिशिरो विधिः ।

इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अम्लो हि शीत इत्यादि सुबोधम् . घृताद् द्विगुणो मिश्रीभूत आमलकादिरसः . अतिवृत्तक्षाराय क्षारातियोगयुक्ताय डाडिमादिरसान् पक्वान् बलापेक्षया पाने मात्रां दद्यात् . किमर्थमित्याह क्षार इत्यादि . क्षारातियोगे व्रणाद्रक्तस्यातिप्रवृत्तौ बहिश्चान्तश्च शीतो विधिः कार्य इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पूर्वोक्तो हेतुरध्यायस्य .

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अग्निः क्षारादपि गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तद्दाहसिद्धेरपुनर्भावाच्च । तत्राग्निकर्म त्वचि मांसे सिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु च प्रयुज्यते । तत्र मशतिलकालकचर्मकीलसरुक्स्तब्धमम्लानाङ्गाभिष्यन्दाधिमन्थशिरोभ्रूशङ्खललाटरुजार्दितेषु सूर्यकान्तपिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो यथास्वमभिष्यन्दादिषु तु भ्रूशङ्खललाटदेशेषु । ग्रन्थ्यर्बुदार्शोभगन्दरगण्डमालाश्लीपदान्त्रवृद्धिदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूयालसकेषु जाम्बवौष्ठसूचीशलाकाघृतगुळमधुमधूच्छिष्टतैलवसाहेमताम्रायोरूप्यकांस्यैर्मांसदाहः । सिरास्नायुसन्ध्यस्थिच्छेदशोणितातिप्रवृत्तिदन्तनाडीश्लिष्टवर्त्मोपपक्ष्मलगणलिङ्गनाशासम्यग्व्यधेषु जाम्बवौष्ठसूचीशलाकामधुमधूच्छिष्टगुळस्नेहैः सिरादिदाहः ॥

औषधेभ्यः क्षारो गुरुरित्युक्तस्ततोऽपि क्षारादग्निर्गरीयान् . कुत इत्याह औषधेत्यादि . तत्राग्निकर्म त्वगादिषु प्रयुज्यते . कस्मिन् रोग इत्याह तत्रेत्यादि . मशादिरोगार्दितेषु सूर्यकान्तादिभिः करणैस्त्वग्दाहो विधेयः . सूर्यकान्तेन सूर्यतेजसाभिष्यन्दादिषु वक्ष्यमाणेषु रोगेषु यथास्वं कस्यचिच्छङ्खयोः कस्यचिल्ललाट इति त्वग्दाहः . ग्रन्थ्यादिषु जाम्बवौष्ठादिभिर्मांसदाहः . सिरादिदाहो यथासंभवम् . आदिग्रहणेन स्नायुसन्ध्यस्थ्नां ग्रहणम् .

न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमन्तश्शोणितमनुद्धृतशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हं च आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नमशितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥

भिन्नकोष्ठादींस्तथा क्षारं च ये प्रतिषिद्धत्वान्नार्हन्ति तानग्निना न दहेत् . उष्णप्रतीकारः पित्तचिकित्सा धारागृहादि .

अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृतसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमाप्तावलम्बितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमबृहत्स्थिरदीप्तखदिरबदराद्यङ्गारैरयोघटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यजनेन चोर्ध्वानिर्गच्छज्ज्वालतयापादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जाम्बवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वलयार्धचन्द्रस्वस्तिकाष्टापदबिन्दुरेखाप्रतिसारणाविकल्पेन मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्वासयन् दहेदासम्यग्दाहलिङ्गोत्पत्तेः । उच्छूनसुषिरप्लूनदन्तनाडीसजन्तुदुष्टव्रणेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टमधुगुळैः पूरयित्वा दहेत् । सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिषी दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् . शस्त्रं घटयन् पचते यथा हि भस्त्रानिलेन ध्मानं तथात्रापि . अत्र तु निर्गच्छन्त्या ज्वालाया व्यजनवातेन प्रतिषेधः . केचित् प्रथमो

प्रयोगेन आपादितभासुरवर्णाः . अन्ये आपाद्यमानजाम्बवोष्ठादयस्तथोक्ताः . कस्मिंश्चिद्व्याधिविशेषे देहप्रदेशविषयविशेषे वा वलयाकृतिः तथा कस्मिंश्चिदर्धचन्द्ररूपोऽन्यत्र स्वस्तिकसमानोऽन्यत्राष्टापदानुकारोऽन्यत्र बिन्दुतुल्योऽन्यत्र रेखासदृशोऽन्यत्र प्रतिसारणरूपो दाहस्य विकल्पस्तेन दहेदिति संबध्यते . अष्टापदं चतुरङ्गपीठः . प्रतिसारणं चूर्णविकरणम् . सुबोधम् .

सम्यग्दग्धलिङ्गं पुनस्सशब्दं दहनं दुर्गन्धित्वं त्वक्संकोचश्च त्वग्दग्धे । कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसंकुचितव्रणता च मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते लसीकास्रुतिः सिरादग्धे । कृष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च । दुर्दग्धातिदग्धयोस्तु प्रमाददग्धवल्लक्षणम् । चिकित्सितं च ॥

सशब्दादि सम्यग्दग्धस्य लक्षणं त्वग्दग्धे . मांसदग्धे कपोतवर्णादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . सिरादग्धे च कृष्णोन्नतादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . स्नाय्वादिदग्धे कृष्णारुणादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . दुर्दग्धे तथातिदग्धे च प्रमाददग्धसदृशलक्षणत्वम् . तत्समप्रतीकारत्वं च .

प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति । तुत्थं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च । तत्र यद्विवर्णमूष्यतेऽतिमात्रं तत्तुत्थम् । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्रोषादाहरुजाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । पक्वतालफलवर्णं समास्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च सम्यग्दग्धम् । अतिदग्धे तूग्ररुजता धूमायनं मांसावलम्बनं सिरादिव्यापदो गम्भीरव्रणता ज्वरदाहतृण्मूर्छाच्छर्दयः शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णतेति । स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति । स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरमनुप्रविशतीति । भवति चात्र ॥

प्रमादेन प्रज्ञापराधेन दग्धं तच्च तुत्थादिभेदेन चतुर्विधम् . तुत्थं स्तोकदाहः . सुबोधमन्यत् . ऊष्यते दाहं प्राप्नोति . पूर्वलक्षणं सम्यग्योगे सशब्दवेदनादिकम् . शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्ता व्याधयः शोषकम्पाक्षाक्षेपादयः .

तुत्थस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।
स्त्याने रक्ते हि यैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः॥
वेदना वर्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ।
उष्णन्निष्क्रामयत् कुर्यादूष्माणं मन्दतां रुजः ॥
शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ।
घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥
सम्यग्दग्धे तवक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
साकृतैः सघृतैर्लेपः कल्कैर्वानूपमांसजैः ॥
शान्तोष्माणि परं कुर्यात् पित्तविद्रधिसाधनम् ।
अतिदग्धेविशीर्णानिमांसान्युद्धृत्यशीतलाम्॥
क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ।
तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥
गुडूच्याश्छादयेत् पत्रैरथवौपोदकैर्व्रणम् ।
भेषजं चास्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥
स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ।

तत्र तुत्थस्याग्निप्रतपनादिकं कार्यम् . यतः शीतेन स्त्यानं रक्तं देहोष्माणं रुणद्धि ततस्तेनोष्मणा वेदना वर्धते रुधिरं च दुष्यति . उष्णं पुनश्चिकित्सितं विलयनेनोष्माणं बहिर्निष्क्रामयद्रुजो मन्दतां कुर्यात् . दुर्दग्धे आदौ शीतां क्रियां कुर्यात् . तत उष्णं ततश्च घृतादीन् शीतानेवावचारयेत् . सुबोधमन्यत् . कण्डनं तण्डुलत्वक्चूर्णं . तिन्दुकीत्वक्कषायं तिन्दुक्याः त्वक्चूर्णम् .

शस्त्रक्षाराग्नयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम् ।
अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान् सम्यगवचारयेत् ॥
इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।
अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥

इत्यग्निकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टाङ्गसंग्रहे प्रथमं सूत्रस्थानं संपूर्णम् ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

उपसंहरति . भिषग्वैद्योऽप्रमत्तः सन् शस्त्रादीनवचारयेत् . यतस्ते मृत्योः परममायुधम् . इत्यनेनाध्यायेन संग्रहाख्यस्य ग्रन्थस्य हृदयमिव हृदयं समाप्यते . अत्र सूत्रस्थाने सूक्ष्मा अर्थाः सूत्रिताः तन्त्रे सर्वतः प्रतन्यन्ते विस्तीर्यन्त इति . सुबोधमन्यत् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां सूत्रस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शारीरं स्थानम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

पूर्वस्मिन् स्थाने सकलतन्त्रव्यापकस्यार्थजातस्य सूत्रणं कृतं शास्त्रकृता यतः प्रतिप्रसक्तमाकाङ्क्षानिवृत्तये पुनःपुनरुच्यमानमतिगहनत्वात् केवलमप्रतिपत्तये संपद्यत इति . शेषेषु स्थानेषु यथाक्रमं प्रथमं सूत्रितमेव विस्तरेणाख्यायते . तत्र शरीरस्य तदधिष्ठातृभूतस्यायुषश्च प्राधान्येनोपेयत्वात् द्वितीयस्थान उचित एव निर्णयः . तदर्थं शारीरस्थानमारभ्यते . तत्र प्रथमं शरीरस्वरूपनिर्णयः कर्तव्यः तस्य च प्रथमं जन्म . तच्च कारणाधीनम् . तेषां चाग्रणीः पिता तत्परायत्तत्वात् कारणान्तरसामग्र्याः . अतस्तस्यैवानुष्ठेयप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः .

अथातः पुत्रकामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथेत्यादि, च पूर्वव्याख्येयम् . पुत्रं कामयन्त इति पुत्रकामाः तेभ्यो हितः पुत्रकामीयः तत्प्राप्त्युपायप्रदर्शकत्वेनाध्यायः पुत्रकामीयः तं व्याख्यास्यामः .

अथ खलु पुमानेकविंशतिवर्षः कन्यामतुल्यगोत्रां तुल्याभिजनामसञ्चारिरोगकुलप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनाविनष्टदन्तौष्ठकर्णनासानखकेशस्तनीं मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामपिङ्गलामहीनाधिकाङ्गीं द्वादशवर्षदेशीयाममरभुजगसरिदचलवृक्षपक्षिनक्षत्रान्त्यप्रेष्यभीषणकनामान्यनुद्वहन्तीमनघामनिन्द्यामनिन्द्येन विधिनोद्वहेत् ॥

अथेति मङ्गले . एकविंशतिवर्षः पुमान् कन्यामनिन्द्येनालोकद्विष्टेन विधिनोद्वहेत् स्वीकुर्यादिति संबन्धः . किंभूतां कन्यामित्याह अतुल्यगोत्रामित्यादि . तुल्यशब्दोऽनेकशब्दस्य साधारणस्यार्थे वर्तते . गोत्रं च वासष्ठादिकाश्यपनामपूर्वकं लोके शास्त्रे च प्रसिद्धम् . अभिजनः कुलम् . अत्र तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः . सादृश्यं चात्र वित्तवृत्तादिभिः प्रकृतत्वात्तुल्यार्थत्वे पुमान् प्रत्ययमृश्यते . तथा यस्मिन् कुले संचारी रोगः कुष्ठपैङ्गल्यादिर्नास्ति तत्र या प्रसूता तां तथा सातिशयैरूपादिभिः संपन्नाम् . लक्षणानि शुभानि लोके शास्त्रे च प्रसिद्धानि . नाजातानि नापि भूत्वा विनष्टानि दन्तादीनि यस्याः सा तथोक्ता . मृदुः कोमला शरीरेण स्वभावेन च . तथारोगा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सा तथाविधाम् . कपिला पीतलोहिता . पिङ्गला अरुणलोहिता . तां यस्याश्चाङ्गानि बाहुनयनाङ्गुलिप्रभृतीनि अन्याङ्गापेक्षया नाप्यूनानि नाप्यधिकानि तथा ईषदसमाप्ता द्वादशवर्षा द्वादशवयांसि यस्यास्ताम् . तथा अमरादिनामरहितां शचीसहस्राक्षुमालक्ष्मीप्रभृतीन्यमरनामानि . गोधातक्षकप्रभृतीनि नागनामानि . गंगायमुनासरस्वतीप्रभृतीनि सरिन्नामानि . मेरुमलयविन्ध्यप्रभृतीन्यचलनामानि . मधूकिकावदरीशमीप्रभृतीनि वृक्षनामानि . हंसीवलाकाचकोरीकोकिलाप्रभृतीनि पक्षिनामानि . रोहिणीरेवतीमघाप्रभृतीनि नक्षत्रनामानि . अन्त्या रजकचण्डालादयः तेषां प्रतिदेशे प्रसिध्या यानि नामानि तद्वर्जिताम् . एवं प्रेष्या दासाशिल्पिनः . सत्यपि यथोक्ताविरोधे काचित् भीषणनामाकोमलमरस्थावल्यादि बिभर्ति तामपि . अनिन्द्यामन्येनापि केनचिल्लोकाद्विष्टेन प्रकारेणागर्हणीयाम् .

तस्यां षोडशवर्षायां पञ्चविंशतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत । तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं जनयतः । ऊनषोडशवर्षायामाहितो गर्भः कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकलेन्द्रियो वा । ऋतावाद्ये च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तव इति ॥

तस्यामनन्तरोक्तायामङ्गनायां कालेन षोडशवर्षीयसत्यां पुमान् पञ्चविंशतिवर्षो वक्ष्यमाणेन विधिना पुत्रार्थं प्रयतेत . यतस्तौ दम्पती तदेति षोडशे पञ्चविंशे च वर्षे लब्धात्मवीर्यातिशयौ सन्तौ वीर्यवन्तं बलारोग्यादिसंपन्नं पुत्रं जनयतः . ऊनषोडशवर्षाया वा आहितो गर्भः ऊनपञ्चविंशतिवर्षेण वाप्याहितः कारणसामग्र्यनपेक्षया कदाचिन्मातृकुक्षावेव नश्यति कदाचिद्विकलेन्द्रियो वा भवति . इन्द्रियेणैकेन द्वाभ्यां वा हीनो भवतीत्यर्थः . न केवलं दम्पत्योरूनवर्षतया गर्भस्यैवंविधता यावत् पूर्णयोरपि मातापित्रोर्मातुराद्ये पुष्पदर्शनादारभ्य ऋतौ रात्रित्रये आहारविहारादिना वातादिदुष्टे शुक्रार्तवे चैवंविधतैव .

शुक्रार्तवं किमुच्यते कथं च तद् गर्भजन्माद्युपकरोति उपघातश्च तस्य कथं भवतीत्याह .

तत्राहारस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमात्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते । तत्तु क्षीर इव सर्पिरिक्षुरस इव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्याखिलं सर्वाङ्गव्यापितया स्थितम् । विशेषतश्च

मज्जमुष्कस्तनेषु । हर्षोदीरितं तु संघट्टनेन हृदयावेशात् पिण्डीभूतमङ्गादङ्गात् प्रवर्तते । तत् सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगन्धि मधुरं पिच्छिलं बहु बहळं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं गर्भाधानयोग्यं भवति ॥

तत्राहारस्येत्यादि . आहारस्य चतुर्विधस्य सम्यग्यथावत् परिणतस्य जठराग्निना धात्वग्निपरिपाकपरम्परावशाच्च क्रमान्मज्जानन्मज्जत्वभावं प्राप्तस्य यः सारः स शुक्रसंज्ञां लभते . तच्च शुक्रं शरीरे या शुक्रधरा नाम कला वक्ष्यमाणलक्षणा तामाश्रित्यासुतं सत् सर्वाङ्गव्यापित्वेन स्थितं भवति . दृष्टान्तो यथा क्षीरे सर्पिर्घृतम् . यथा चेक्षुरसे गुडः व्याप्य स्थितमपि तदवस्थायां न दृश्यते क्रियासंस्कारादिवशाच्च पश्चादभिव्यज्यते . तथैव शरीरे शुक्रमिति दृष्टान्तः . क्षीरादौ च सर्पिरादिरास्तित्वमनुमानलब्धं यादृह समुत्पद्यते . तच्च चेत् कथं सिकताभ्यो लोकस्तैलं न गृह्णीयात् . अथवा कार्यकारणमात्र वा दृष्टान्तः . तच्च शुक्रं सर्वाङ्गव्यापि सदङ्गनासंयोगे हर्षणादीरितं प्रेरितमङ्गादङ्गाद् बहिः प्रवर्तते . किंभूतं संघट्टनेन वेगावेशेन हृदयावेशात् पिण्डीभूतं एकत्वं गतं वातादिभिरनुपहतं सौम्यस्निग्धादिगुणयुक्तं सद् गर्भाधानयोग्यं भवति . सौम्यं सोमगुणभूयिष्ठं मधुगन्धि माक्षिकगन्धि . बहळं नातिघनम् . तथा घृतवर्णं तैलवर्णं वा . क्षौद्रवर्णं वा क्षौद्रं च कापलं विद्यात् . एतद्विपरीतं गर्भाधानायोग्यम् .

इति शुक्रस्य स्वरूपमुक्तम् . आर्तवस्यात्रोच्यते .

तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासेमासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः । अतिप्रसङ्गेनानृतावृतौ वा तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते । तत्साधने रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥

तथा रक्तमित्यादि . रक्तमेव सर्वस्य धातुत्वेन जायते तदेव विशिष्टं सदार्तवमित्याचार्या आहुः . किंभूतं मासेमासे त्र्यहं बहिः प्रवर्तमानम् . किं कृत्वा . गर्भकोष्ठं योषितो गर्भस्थानं सर्वतः शरीरात् प्राप्य . बहिः प्रवर्तमानत्वं तस्योपलक्षणम् . न तु तदेवार्तवं यत् प्रवर्तत एव केवलम् . ऋतौ भवतीत्यार्तवम् . ऋतुश्च निषिक्तस्य बीजस्य फलप्रसवानुगुणः कालः . तस्मिंश्चर्तौ प्रथम त्र्यहं बहिर्दृष्टमवश्यं प्रवर्तते . तदेवातिप्रसङ्गेनर्तुकाल एव प्रवर्तमानमनृतौ वातिप्रसङ्गेन प्रवर्तमानमसृग्मसृग्दरादिसंज्ञां लभते . एतल्लक्षणं चोत्तरत्र वक्ष्यते . ऋतोस्तु लक्षणं क्षामप्रसन्नवदनामित्यत्रैव वक्ष्यते . तत्साधनेति . तत्साधनेऽतिप्रसक्तरक्तचिकित्सिताय रक्तपित्तचिकित्सित गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत . तेनैतदुक्तं भवति तथाविधस्य निदानादिवशात् कदाचिद्रक्तपित्तता भवति कदाचिद्योनिरोगोक्तान्यतमप्रकारता . अत एव च तेषां विशेषे विशेषाचिकित्सितमुक्तमिति .

वातकफावृतमार्गाणां च प्रवर्तमानं पित्तलैरुपाचरेत् । तद्धि वर्द्धमानमन्तर्वर्तमानं सशुक्रमशुक्रं वा जीवरहितं वातळान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिङ्गानि दर्शयद् गुल्मीभवति । तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥

तथा तदेवार्तवं कदाचित् प्राप्तेपि काले वातश्लेष्मणा आवृतरक्तमार्गाणां योषितां नैव प्रवर्तते . तथाविधमप्रवर्तमानं पित्तलैराहारादिभिरुपाचरेत् . यतस्तद्रक्तं बहिरप्रवर्तमानमन्तर्महास्रोतसि निषिक्तशुक्रसहितं केवलमेव वा वर्धते . तद्वर्धमानं या वातलान्याहारादीन्यासेवते तस्या गर्भलिङ्गानि स्तन्यदर्शनादीनि प्रकटयद् गुल्मीभवति . तदेव गुल्मत्वं प्राप्नोति .

तत्रारक्षया गुल्मीभूते चिकित्सार्थे गुल्मचिकित्सितमभिहित . तत्र हि रक्तगुल्मस्य पृथक्चिकित्सितमुक्तम् . एवं रक्तगुल्मादीनां कदाचिद्रक्तयोनिता भवति .

कदाचिद्वा गर्भ इव वातोदरं भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥

कदाचिद्वा गुल्मत्वेन विना रक्तगुल्मलक्षणैर्वक्ष्यमाणैर्विरहितं गर्भसादृश्यमात्रेणैव वातोदराख्यां प्राप्नोति . तद्वातोपशमहेतुभिः शाम्यति .

तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्बृंहणात्मभिराहारविहारैस्ताम्भितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्धयति । येन तामगर्भां गर्भिणीमाहुर्मूढाः । ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यन्तो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते । यस्मात्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु शरीरापहरणमनिष्टत्वादशक्तेर्वा । इच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्तेरुपलब्धिः । न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहारः ॥

कदाचिद्वा सौम्यादिभी रुद्धं सदनुपद्रवं पीडादिकमकुर्वदुदरं वर्धयति . येन हेतुना मूढा याथातथ्यपरिज्ञानबहिष्कृताः अगर्भामपि योषितं गर्भिणीमाहुः . ततोऽनन्तरं सौम्यादिहेतुविपरीतैः काकतालीयेन साधु भिषजा वा प्रयुक्तैः स्वयमेवौषधनिरपेक्षया वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भे दुर्बुद्धिकल्पितं प्रत्यक्षेणापश्यन्तो भूतैर्हृतमिति वदन्त्यज्ञाः एवं तेषामज्ञत्वम् . रक्षोभिरोजसोऽपहरणं संभाव्येत न तु शरीरापहरणम् . ननु कथं न संभाव्यत इत्याह अनिष्टत्वात् . अथवाशक्तितः . शक्तोऽपि कदाचिदनिष्टे न प्रवर्तते इष्टेऽपि वा अशक्त्या न प्रवर्तते . एतदुक्तमिच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्तेरुपलब्धिरिति . न चेत्यादि . न ह्येवं कदाचिद्दृष्टं यदमानुषैः रक्षोभिः कस्यचिद्देहापहारः कृत इति .

अथ कश्चिदेवं ब्रूयात् यथापूर्वं न दृष्टमधुना तु दृश्यते तदर्थमाह .

यदि च दृष्टमपि समुल्लङ्घ्य केचिदतिशक्तियुक्ता गर्भस्य शरीराक्षेपे प्रवर्तन्ते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीमुपेक्षेरन् ॥

यदि चेत्यादि . यदि हि शक्त्यतिशययुक्ता मातुरपि शरीराहरणे समर्था अदृष्टेऽपि देहापहारे प्रवर्तेरन् किमिति सातिशयस्वार्थसंपादनं स्थूलस्थूलं तन्मातृशरीरमुपेक्षन्ते . अतोऽनुमानात् ज्ञायते शरीरापहरणे भूतानामनिष्टमशक्तता वा तत्रेति . एतच्चाचार्यस्यासंभवमात्रप्रदर्शनमिति कृत्वा गृह्यते . अन्यथा शरीरवदोजसि पर्यनुयुक्तः किमुत्तरं दास्यति .

आर्तवं पुनश्शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥

तच्चानन्तरोक्तमार्तवं शशरुधिरादिसदृशं सदाचार्याः शुद्धमित्याहुः . तद्धि गर्भाधानयोग्यं भवति . धौतं सद्वस्त्राद्विरज्यमानमपसरच्च .

यथा च बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा तद्विधस्य गन्धो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शुक्ररोमादयो योषितश्चोनद्वादशातीतपञ्चाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय इति ॥

प्रस्तुतशुक्रं तथा रोमादय ऊनषोडशवर्षस्य पुंसो नोपलभ्यन्ते . यथा बालस्य तरोः पुष्पफलम् . यथा वा तद्विधस्य बालस्यैव पुष्पफलस्य गन्धः .

अस्त्यपि सत्तया व्यक्तभावो नोपलभ्यते . देशकालवशात्तु व्यक्तं भवत्येतत् . अतीतसप्ततिवर्षस्यापि पुंसः शुक्रादयो नोपलभ्यन्ते . यथा जीर्णस्य तरोः पुष्पफलं तद्विधस्य वा पुष्पफलस्य गन्धोऽतिजीर्णस्येति . अनेनैव क्रमेण योषित आर्तवस्तन्यादीनां वाच्यम् . आदिशब्देन रोमादीनां परिग्रहः ।

अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधिवत् संशोध्यास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् । विशेषतस्तु घृतक्षीरवद्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरुषम् । तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः । एवं हि समानगुणतया शुक्रार्तवम् प्याय्यते ॥

अथेत्यादि सुबोधम् . प्रशस्तेषु तिथिमुहूर्तनक्षत्रेषु सदपत्यलाभाय मिथुनमुपस्नेह्यार्तवाभ्यर्णे काले शुद्धशुक्रार्तवत्वादियुक्तं मिथुनं जायापती आस्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदिति संबन्धः . किं कृत्वाह . पूर्वमुपस्नेह्य पश्चाच्छास्त्रोक्तेन विधानेन संशोध्येति . पुरुषं तु विशेषाद् घृतादिभिरुपाचरेत् . मधुरस्कन्धनिर्दिष्टैरौषधाभसंस्कारैश्चोपचरेत् . उपचर्यमाणस्य बृहाद्यसंस्पर्शयोगेन यश्शरीरेऽतिशयः स मधुरौषधसंस्कारः . नारीं तु विशेषेण तैलादिभिः . पित्तलानि मांसान्यानूपसत्वजानि तानि कफपित्तलानि भवन्त्येव . एवं हि घृताद्युपचारेण पुंसः शुक्रमाप्यायते सदृशगुणत्वात् . तथा तैलाद्युपयोगेन रक्तमाप्यायते .

वातपित्तश्लेष्मकुणपगन्धिग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवन्ति । तत्र तनु रूक्षं फेनिलमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन । किञ्चित्पीतमपिच्छिलमनीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन । मज्जोपसंसृष्टं प्रभूतं विबद्धं चाम्भसि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्मणा । कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन । ग्रन्थिभूतं वातश्लेष्मभ्याम् । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं वातपित्ताभ्याम् । तदुक्तं ससाधनं प्राक् । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेन ॥

तत्र यान्यशुद्धान्याहारादिहेतुकवातादिदोषार्द्रितानि तान्यबीजानि भवन्ति गर्भाय न भवन्तीत्यर्थः . तत्र तस्मिन्नित्यादिना वातादिदुष्टस्य शुक्रस्य लक्षणं चिकित्सितं च दोषकर्मणोच्यते . सुबोधमन्यत् . वातपित्ताभ्यां शुक्रक्षयः क्रियते तत्र क्षीणं शुक्रं प्राग्दोषादिविज्ञानीये साध्यासाध्यत्वमुक्तम् .

आर्तवमपि शुक्रवद्दोषैरुपसृष्टमबीजमेव । तस्य लिङ्गं नाम च पूर्ववत् । तेषु कुणपग्रन्थिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्रसाध्यानि । मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रन्थिपूयार्तवं च । तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान्यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् । गुह्ययोनिरोगप्रतिषेधेन चोभयान् ॥

अपि च ।

न केवलं वातादिदुष्टं शुक्रमबीजं भवति यावत्तेनैव क्रमेण तैरेव दुष्टमार्तवमप्यबीजं भवति . तस्य चार्तवस्य दुष्टस्य शुक्रवदेव क्रमेण लक्षणनाम च विजानीयात् . तेषु दुष्टेषु शुक्रार्तवेषु मध्ये कुणपादिरेतांसि कृच्छ्रसाध्यानि . मूत्रपुरीषशुक्रार्तवान्यसाध्यानि . तानि प्रजोत्पादने न समर्थान्येव भवन्ति . कुणपग्रन्थ्यादिदुष्टमार्तवं च . शेषं सर्वं साध्यम् . तत्र साध्येषु वातादिभिस्त्रिभिश्शुक्रदोषैस्त्रिभिरेव चार्तवदोषान् स्वहेतु-

दोषचिकित्सयोपक्रमेत् . गुह्यरोगप्रतिषेधोक्तविधानेन च . अपि चेति विशेषसमुच्चयार्थं .

वातिके शुक्रदोषे वसुकसैन्धवफलाम्लसिद्धं यवक्षारप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । विल्वविदारीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् । क्षीरकुळीररससिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः । पैत्तिके काण्डेक्षुश्वदंष्ट्रागुळूचीसिद्धं मूर्वामधूकप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः । पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च । श्लैष्मिके पाषाणभेदाश्मन्तकामलककाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । मदनफलकषायो वमनम् । दन्तीविळङ्गचूर्णस्तैललीढो विरेकः । राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनम् । मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥

वसुकादिसिद्धं सर्पिर्यवक्षारप्रतीवापं वातिके शुक्रदोषे . प्रतीवापो यः सिद्धे चूर्णत्वेन दीयते . मात्रा चास्य दोषाद्यपेक्षया . वसुकं रोमकम् . सैन्धवं माणिमन्थम् . फलाम्लमम्लदाडिमादिफलम् . सक्षीरं काथकल्पनया सिद्धं विल्वादिकाथमास्थापनम् . तत्रैवानुवासनयोग्यतायां मधुकादिसिद्धं तैलम् . तत्रैव क्षीरकुळीररसाभ्यां सिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः . कुळीरो जलजप्राणिविशेषः कर्कटाख्यः . तेषां समभागत्वम् . पैत्तिके सुबोधम् . पयस्यया श्रीपर्ण्या च सिद्धेन क्षीरेणास्थापनम् . मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च . श्लैष्मिके पाषाणभेदादिभिः सिद्धं सर्पिष्पानम् . मदनफलकषायेण वमनम् . दन्त्यादिचूर्णेन विरेकः . राजवृक्षादिकषायैःप्रगाढमास्थापनम् . प्रगाढं भूयिष्ठं घनम् . मधुकादिसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च .

वातजे पुष्पदोषे भार्ङ्गीमधुकभद्रदारुसिद्धं सर्पिष्पानम् । काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरम् । मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयस्सर्पिस्सहितं प्रियङ्गुतिलकल्कं वा योनौ धारयेत् । सरळमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षाळनम् । पित्तजे काकोळीद्वयविदारीमूलकाथमुत्पलपद्मककाथं मधूकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा सशर्करं पिबेत् । श्वेतचन्दनकाथं वा सक्षौद्रम् । धवधातकीकल्कं वा घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्वीकाकल्कम् । शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः । चन्दनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् । गैरिकारिष्टकषायः प्रक्षाळनम् । श्लैष्मिके कुटजकटुकाश्वगन्धाकाथं पिबेत् । समाक्षिकं वा क्षीरिवृक्षप्रवाळकाथमेतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिह्यात् । मदनफलकषायेण वमनम् । तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् । लोध्रतिन्दुककषायः प्रक्षाळनं बस्तमेषमूत्रं वा ॥

वातजे पुष्पदोषे . पुष्पदोष आर्तवदोषः मधुकादिसिद्धं परस्परसमाभ्यां पयस्सर्पिर्भ्यां सम्मिश्र्य यथायोगम् . कल्कं पानीयपिष्टद्रव्याणाम् . एतत् पानमेव . तिलप्रियङ्ग्वोः कल्कं योनौ धारयेत् . वेति समुच्चये . प्रक्षाळनं प्रकरणाद्योनेः . पित्तजे काकोळ्यादीनां काथत्रयं सशर्करं दोषाद्यपेक्षया विकल्पेन योज्यम् . सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमनुपानमथवा श्वेतचन्दनकाथं सक्षौद्रम् . मधुकादिकल्कः सघृतः . सर्वत्र दोषाद्यपेक्षया विकल्पः . शम्याकादिभिर्विरेकः चन्दनादि-

कल्कं योनौ धारयेत् . गैरिकादिकषायं प्रक्षाळनम् . श्लैष्मिके कुटजादिक्वाथं समाक्षिकम् . एतेषामपीति क्षीरिवृक्षप्रवाळानामेव .

कुणपरेतसि धातकीपुष्पखदिरार्ज्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् । ग्रन्थिरेतसि पाषाणभिदा पलाशभस्मना वा । पूयरेतसि परूषकादिन्यग्रोधादिभ्याम् । मूत्रपुरीषरेतसि वायुनातिविकृते हिङ्गूशीरचित्रकैरथवा चित्रकचित्रकतुन्नकप्रियङ्गुहिङ्गुसमङ्गामृणाळसिद्ध-मेलामोचचूर्णप्रतीवापम् । तथा ग्रन्थ्यार्तवे पाठात्रिकण्डकवृक्षकक्वाथम् । कुणपपूयार्तवे चन्दनक्वाथं पिबेत् । त्रिफलाकल्ककाथौ चात्र धारणाचमने ॥

कुणपरेतसि धातक्यादिभिः पक्वं सर्पिः पाययेत् . असनादिगणेन च पक्वम् . ग्रन्थिरेतसि पाषाणभेदपक्वं पलाशभस्मना वा . पूयरेतसि परूषकादिन्यग्रोधादिभ्यां वा साधितं पानोपयोगे घृतम् . मूत्रपुरीषरेतसि नातिदुष्टे चिकित्सा . अतिदुष्टे उपेक्षा . अनुपक्रमणमेव . घृतं हिंग्वादित्रयपक्वम् . अथवा चित्रकादिसिद्धमेलाचोचचूर्णप्रतीवापम् . प्रतीवापो यः सिद्धे च प्रकीर्यते प्रक्षिप्यते . सुबोधम् . अत्रेति कुणपपूयार्तवयोः प्रत्यवमर्शः . धारणं योनौ .

सर्वेषु च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरबस्तिभिः पुनः पुनरुपाचरेत् । यथास्वं च योनौ कल्कैः पिचुभिश्च । इत्येवं विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेताम् ॥

स्नेहादीनि कर्माणि धूमान्तानि . सर्वेषु शुक्रार्तवदोषेषु यदुक्तं तैः स्नेहादिभिरुपाचरेत् . यथास्वमिति यत्र यदौषधं तत्र तदेव कल्केन पिचुना देयं योनाविति . पूर्वोक्तं विधिं घृतक्षीरतैलमांसादिकम् .

ऋतावित्युक्तं तत्र न ज्ञायते कियान् काल ऋतुर्भवतीत्याह .

ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वादशरात्रं भवति । षोडशरात्रमित्यन्ये । शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मासमपि केचित् । तद्वदवृष्टार्तवोऽप्यस्तीत्यपरे ॥

ऋतुस्त्वित्यादि . मासि भवादार्तवदर्शनादारभ्य यावत् द्वादशरात्रम् . अन्ये त्वाचार्याः षोडशरात्रमिति वदन्ति . अन्ये त्वेवं वदन्ति सर्वथा योन्यादीनां शुद्धौ दोषानुपहितत्वे सति मासमृतुर्भवतीति . अत्र सदैवर्तुः क्रमापचयापचये तु विशेषः गर्भाधानाय न विशेषः . ऋतुत्वापदर्शनरहितमन्ये ऋतुमिच्छन्ति . इति मतचातुर्विध्यं गर्भस्यानियतदर्शनात् .

योन्यादिशुध्यशुद्धिभ्यां चोपप्लवतेऽतस्तत्र निश्चयाय ऋतुमत्या लक्षणं क्षामवदनत्वादिकमुच्यते .

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ॥
पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीतेयोनिःस्याच्छुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥

स्रस्तं सन्धिबन्धेभ्यः शिथिलीभूतमक्षिकुक्षि यस्याः दिनस्यतौ सादृश्यं पद्मस्य योनेश्चातः क्रमसंकोचाद्धेतोर्दिने अतीते शर्वर्यां अतीतेऽप्यृतौ योनिर्बीजं न गृह्णाति . गर्भाशयं न प्रापयतीत्यर्थः . साम्प्रतिकमासभवन्तु त्र्यहं स्रवति त्र्यहादूर्ध्वमुपचीयत एव .

अनेन च मासि मास्यभिनव ऋतुर्भवतीति दर्शितम् . तत्र च पूर्वमुपचितरक्तस्रुतौ नियतः कालः अतिस्रुतौ योनिदोषोक्तम् .

ततः पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत । पर्णशरावकरतलान्यतमेन यावकं पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्नीयात् । तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि च वर्जयेत् ॥

ततः ऋतुप्राप्तौ पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृति त्रिरात्रमासीतेति संबन्धः . किंभूता ब्रह्मचारिणी पुंसा असंगता . स्नानादिकया शोभार्थया मृजया रहिता अलंकाररहिता च दर्भशय्याशायिनी च तस्मिंश्च त्रिरात्रे पर्णादीनामन्यतमे स्थितं यावकमन्नं क्षीरेण सिद्धं कर्शनार्थमल्पमश्नीयात् . कर्शनं रक्तशुद्धये मार्गशुद्धये च . यावकं च यवमेव निस्तुषमिति तस्मिन्नेव क्रियते . तस्मिंश्च त्रिरात्रे तीक्ष्णादीनि वर्जयेद्रक्ताशुद्धिभयात् .

चतुर्थेऽहन्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नातानुलिप्तालंकृता शुक्लमाल्याम्बरा कृतमङ्गळस्वस्त्ययनैवंविधमेव भर्तारं पश्येदनन्यमनाः । तदा हि यादृशमेव पश्यति चिन्तयति वा तादृशं प्रसूत इति ।

चतुर्थे त्वहन्युद्वर्तितत्वादियुक्ता तथाविधमेव उद्वर्तितत्वादियुक्तं भर्तारं परिजनदर्शनात् पूर्वमनन्यमनाः सती पश्येत् . शीतसलिलेन स्नाता पश्चाच्चानुलिप्ता सुकान्तिभिर्गन्धैः . शुक्लं माल्यमम्बरं च यस्याः सा तथा .

तथाविधदर्शने स्वयंप्रयोजनमाह .

ततः स्नानात् पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी त्रिरात्रमुपेक्षेत । पुष्पदर्शनात् सप्तरात्रम् । अथाष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संवसेत् । पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यां वा दुहितृकामः । तासूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभाग्यबलवर्णेन्द्रियसंपदपत्यस्य भवति । अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरादीनां ह्रासः ॥

ततः स्नानादनन्तरं पुरुषो यद्युत्कृष्टगुणयुक्तं पुत्रमर्थयेत ततोऽन्यच्च त्रिरात्रं तामुपेक्षेत न संगच्छेदित्यर्थः . स्नानदिनमुभयस्मिन्नपि त्रिरात्रे संबध्यते तेन सप्तरात्रग्रहणमष्टरात्रभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् . ततोऽनन्तरं पुष्पदर्शनादष्टम्यां रात्रौ पुत्रकामो नारीं संविशेत् दशम्यां द्वादश्यां वा . दुहितृकामः पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्याम् . अत्र स्नानदिनाच्च त्रिरात्रमनुपेक्षणं दुहितुर्मात्रार्तवस्यैव संभवहेतुत्वात् . एतासु यथोक्तासु पुत्रदुहितृरात्रिषु या रात्रिर्यस्य उत्तरा सा ततः पुत्रस्य दुहितुर्वा आयुरादीनां हेतुः . तेनाष्टम्या रात्रेर्दशमी ज्येष्ठा ततोऽपि द्वादशी . एवं पञ्चम्याः ततोऽपि सप्तमी . अतोऽनन्तरं त्रयोदश्यादिषु रात्रिषु यथोत्तरमेव पुत्रस्यायुरादीनां ह्रासः दशम्यादिषु च दुहितुः .

तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्यायते । तस्मात्तासु क्रमात् पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म । अत एव चानुपरतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विप्रकृष्टेष्वप्यहस्सु नोपेयात् । यदि त्वाहारानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात्ततः पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनाङ्गो वा जायते । स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गा वा । एकादशीत्रयो-

दश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥

युग्मासु च समासु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु रात्रिषु समबीजबलादेर्यथोक्तवयसो मिथुनस्य गर्भारम्भकशुक्ररक्तापेक्षया . अत्राद्यराज्यपेक्षया वाल्पीभवति रक्तमतस्तासु शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमान् जायते कारणस्यानातिक्रमणात् कार्यस्य . एवमयुग्मासु प्रथमतृतीयादिषु दृष्टार्तवस्य स्वभावेन बहुत्वाच्छुक्रस्याल्पत्वाद् दुहितृजन्म . अत एव रक्तस्याल्पत्वाद्धेतोःयतः पुत्रस्य जन्म ततः पुत्रार्थ पुरुषोऽनुपरतार्तवदर्शनां परिदृश्यमानार्तवां विप्रकृष्टदर्शनादयुग्मेष्वहस्सु स्त्रियं नोपेयात् . आर्तवे दृश्यमाने अष्टम्यादिरात्रिष्वपि पुत्रार्थी नोपेयादित्यर्थः . आहारादिविशेषवशाच्च यद्ययुग्मासु शुक्रबाहुल्यं युग्मास्वार्तवबाहुल्यं भवति तदा संयोगात् पुमान् स्त्र्याकृतित्वादियुक्तः स्त्री च पुरुषाकृतित्वादियुक्ता जायते . एकादशीत्रयोदश्योर्नपुंसकं भवेत् .

अथोपाध्यायः पुत्रीयं विधानमाचरेत् । शूद्रायास्तु मन्त्रवर्जितम । यादृशं च पुत्रमाशासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिन्तयेति स्त्री वाच्या । तज्जनपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविद -धीत ॥

अथेति मङ्गले . उपाध्यायः पुत्रीयं विधानं विधिमाचरेत् कुर्वीत . शूद्रायास्तु मन्त्रवर्जितं विधानमाचरेत् . स्त्री यादृशं पुत्रमाशासीताभिलषेत् . तद्रूपादिमतो जनपदाननुचिन्तयेति वाच्या च . सा च स्त्री तज्जनपदाहारादींश्चानुविदधीत कुर्वीत .

कर्मान्ते च पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी स्रग्वी सुमनाः प्रीणिताङ्गः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे कल्याणानि चिन्तयान्स्त्वदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्रागारोहेत् । तद्विधैव च प्रमदा कर्शिताङ्गी तैलमाषोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् । तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत । आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति । ब्रह्माबृहस्पतिर्विष्णुस्सोमस्सूर्यस्तथाश्विनौ । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥

कर्मान्ते पुत्रीयविध्यनुष्ठानावसाने पुमान् मासं ब्रह्मचारी आज्यक्षीराभ्यां शाल्यन्नं भुक्त्वा नात्याशित इत्यादिकः सन् मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे कल्याणानि चिन्तयन् तस्यामभिकामः दक्षिणेन पादेन स्वीतः प्राक् स्वास्तीर्णं शयनमारोहेत् . प्रमदापि तद्विधैव पूर्वोक्तपुरुषविशेषणविशिष्टैव पूर्वोक्तयवान्नभोजनेन कर्शिताङ्गी तैलमाषोत्तराहारा पूर्वं वामेन पादेन तस्य पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामारोहेत् . तत्र मन्त्रमिति . मन्त्रार्थ ऊह्यः .

ततः परस्परं सामाभिरभिसान्त्व्य सहर्षमनुकूलं संविशेताम् । पर्याप्ते चैनां शीतोदकेन सहसा परिषिञ्चेत् ॥

तत इति शय्यारोहणानन्तरं तौ परस्परं सामाभिः सान्त्वयित्वा सहर्षमनुकूलं च संविशेताम् . पर्याप्तेति . पर्याप्ते व्यवायेऽवसिते सत्येनां स्त्रियं सहसा शीतोदकेन परिषिञ्चेत् .

अथ स्त्रिया उक्तप्रकारवैपरीत्ये दोषमाह .

तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धातिमेदुरान्यकामा व्यवायकामा वा न गर्भं धत्ते वि-

गुणं वा । तथा पुरुषोऽपि । न चासावधस्तिष्ठेत् । तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंश्चेष्टा वा स्त्री । न च न्युब्जां पार्श्वगतां वा सेवेत । न्युब्जायां वातो बलवान् सयोनिं पीडयति । दक्षिणपार्श्वगतायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतः पिदधाति गर्भाशयम् । वामपार्श्वगतायास्तद्वत् पित्तं विदहति रक्तशुक्रे । तस्मादुत्तानं बीजं गृह्णीयात् । तथा हि यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥

तत्रेति . तत्र व्यवाये स्त्री अत्याशितत्वादियुक्ता गर्भं न धत्ते विगुणं वा गर्भं धत्ते तथा पुरुषोऽपीत्य-नेनात्याशितत्वादिकं पुरुषेणापि वर्जनीयमित्युक्तम् . पुंसो विशेषमाह न चेति . असौ पुरुषो नाधस्तिष्ठेत् . तत्र दोषमाह तथाहीति . तथा सति स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते स्त्री च पुंश्चेष्टा जायते . तस्मिंश्च काले न्युब्जां पार्श्वगतां वां न सेवेत उत्तानामेव सेवेतेति यावत् . न्युब्जा अधोमुखी . पुरुषस्याधस्स्थितावपि दक्षिणपार्श्वगाया दक्षिणपार्श्वस्य श्लेष्माश्रयत्वं पित्तस्य वामपार्श्वाश्रयत्वात् . श्लेष्मा पीडितः स्वस्थानाच्च्युतः पित्तेन सह गर्भाशयं पिदधाति . तथैव वामपार्श्वगतायास्तद्वत् पित्तं विदहति .

लब्धगर्भां चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुष्ये पुंसवनानि प्रयुञ्जीत । द्वादशरात्रमित्यन्ये । तत्रापि युग्मादिनेष्विति केचित् । प्रत्यहमित्यपरे ॥

अथ यथोक्तेन लक्षणेन लब्धगर्भां विदित्वा कुक्षिगौरवादिलक्षणाद्गर्भव्यक्तीभावात् पूर्वस्मिन्नेव दिने पुष्यनक्षत्रवति पुत्रार्थिन्यां भिषक् पुंसवनानि योगानि प्रयुञ्जीत वक्ष्यमाणानि यैः पुमांसं सूयेत . प्रथमेऽह्नि केचित् पुंसवनमिच्छन्ति . तत्राप्ययुग्मदिनं विभागयुग्मेषु दिनेष्विति केचित् प्रवदन्ति . केचित्तन्त्रकाराः प्रत्यहं पुंसवनमिच्छन्ति . गर्भलक्षणात् पूर्वं प्रतिदिनमेवेति केचित् . केचित्तु द्वादशरात्रस्यैव युग्मदिनेष्विति विशेषविक्षिपन्ति . युग्मदिनानि द्वितीयचतुर्थादीनि .

तद्यथा । लक्ष्मणावटशृङ्गसहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेऽभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिचुना वामे तु दुहितृकामा । न चैतां निष्ठीवेत् । तथा पुष्योद्धृतायाः श्वेतबृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् । तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुदपत्रं लक्ष्मणामूलं वटशृङ्गानि चाष्टौ च नावयेत् ॥

तद्यथेति पुंसवनप्रदर्शनपरम् . लक्ष्मणादीनामन्यतमं यथालाभं क्षीरेणाभिषुत्य वक्ष्यमाणं गर्भवृद्ध्यर्थं च जपन् पवित्रान् मन्त्रान् वामहस्तेन दक्षिणनासापुटे सिञ्चेत् . अनेनैव विधिना दुहितृकामा वामे नासापुटे सिञ्चेत् . तांश्च विन्दून न निष्ठीवेत् . मुखेन नोद्गिरेदेवेत्यर्थः . दुहितृकामेति प्रासङ्गिकम् . तथैव वामदक्षिणभेदेन परिषेचनात् पुंस्त्रियौ भवतः . वामे दुहिता दक्षिणे पुमान् . एवं पुष्योद्धृतायाः श्वेतबृहत्याः कल्कान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् यो रसः तं नावयेत् तद्वदेव वामदक्षिणभेदेन रसविधानेनोत्पलपत्रादीनामन्यतमं नावयेत् . तथैवाष्टौ वटशृङ्गादीनि . शृङ्गं प्रथमोद्भिन्नं पत्राङ्कुरम् .

शुक्लमाल्याम्बरधरा च नारीपुष्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुम्बरमात्रं पयसा पिबेत् पुत्रस्योत्पादनाय स्थितये च । तद्वद्गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभकौ शङ्खपुष्पीमव्यण्डां सहचरत्रजितमग्निजिह्वामष्टौ वा वटशृङ्गानि । त्वा-

लिपिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमाघ्राय तद्रसं देहल्यां स्थिता पूर्ववन्नावयेत् ॥

शुक्रमाल्यादिका नारी पुष्योद्धृतायां लक्ष्मणायामूलकल्कमुदुम्बरफलमात्रं पयसा पिबेत् पुत्रस्योत्पादनाय स्थितये च नासया वा गर्भिण्या मुखेन वा पीतमिति केचित् . तत्कालमपि पीतो व्यक्तस्यापि पुत्रस्य परिस्थापनं रक्षाभिधानां स्थितिं करोति . उदुम्बरं नाम फलविशेषः . क्षीरं च पानायालोळनोपयोगि . सर्वाणि तद्वल्लक्ष्मणाविधानेन गौरदण्डादीन्यपि पिबेत् . संख्यायामनियमः . तेन यथासंभवमेकं द्वे त्रीणि . शालिपिष्टस्य वा पिण्डीकृतस्याग्निना पच्यमानस्योष्माणमाघ्राय तत एव पीडितं सा योषित् द्वारदेहल्यां द्वारशाखाधारे स्थिता दक्षिणे नासापुटे स्वयं सिञ्चेदिति पुंसवनानि .

यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् । ततः प्रजास्थापनाख्या दशौषधीः शिरसा दक्षिणेन च पाणिना धारयेत् । एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् । एताभिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात् सदा च समालभेत । तथा सर्वासां जीवनीयानामौषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधानैरिति गर्भस्थापनानि ।

तथान्यदपि यत्किंचिद् वृद्धास्त्रियो ब्राह्मणाश्च ब्रूयुस्तत्सर्वं योषित् कुर्यात् . वृद्धस्त्रीग्रहणं गर्भिण्या हेयोपादेयतत्फलानामनुभवाभ्यासेन परिज्ञानविशेषप्रदर्शनार्थं न तु सामान्येन वृद्धस्त्रीवचनस्यानुष्ठेयत्वम् . तथैव ब्राह्मणवचनं श्रौतस्मार्तविधानोपलक्षणार्थम् . ततोनन्तरमैन्द्रीब्राह्मीत्यादिना दशौषधीः प्रजास्थापनाख्या गर्भिणी शिरसा धारयेत्तथा दक्षिणेन च पाणिना . तथा ताभिः प्रजास्थापनाख्याभिर्यथास्वविधानेन सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् . सुबोधम् . तैस्तैर्विधानैर्विधारणस्नानादिभिरिति गर्भस्थापनानि यैर्गर्भो न स्रवति .

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा भर्तेति । पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥

तथा सौम्याकृत्यादियुक्ताः परिचारका भर्ता च गर्भस्थापनम् . सौम्या आकृत्यादयः चेष्टान्ता येषां ते तथोक्ताः प्रियाश्च ते ते क्रियाश्चेष्टास्तथा हिताश्चानुवर्तिनश्च ते तथोक्ताः . एनां च लब्धगर्भां मासादुपेयात् भर्तेति संबध्यते . नेदं मासादुपगमनविधानपरमुच्यते किं तर्हि मासमत्यन्तप्रतिषेधपरम् .

अनन्तरं गर्भस्य वर्णविशेषहेतुप्रदर्शनं करोति .

तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमण्डाभे वा गर्भस्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वम् । तथा क्षीरादिमधुराणामुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिलाद्यविदाहिना कृष्णता । व्यामिश्राणां श्यामता । देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः ॥

तत्र शुक्रेत्यादि . शुक्रं विशिनष्टि पुरुषाहारादिहेतुना शुक्रस्यानेकशो दृष्टेन वर्णेन भविष्यतस्तद्गर्भस्य वर्णविशेषनियम उच्यते . एतेन वर्णविशेषस्य पितुरायत्तत्वं दर्शितम् . माताप्यन्तर्वत्नी सती यदा सौम्यान्यासेवते तदा गर्भस्य गौरता . उदकविहारो जलक्रीडा . आग्नेयैस्तिलादिभिः कृष्णता . विदाहिनः सर्वे द्रव्यतो गुणतः कर्मतश्च तेनोष्णदेशाधिवासोऽपि गृहीतः . मिश्राणां सेवनात् श्यावत्वम् . एवं स्थितिदेशकुलानुवृत्त्यापि वर्णभेदो भवति . यथा औत्तरापथकानां गौरता दाक्षिणात्यानामान्ध्रद्रमिडपाण्ड्यादीनां कृष्णता . मध्यदेशे श्यावत्वमित्येवमादि . तथा कुलेऽपि जात्या शिल्पादिभेदभिन्ने क्वचिद्गौरत्वं क्वचित् कृष्णत्वं क्वचिच्छ्यावत्वं चेति .

न केवलमेतदेव वर्णविशेषकारणं यावद्गर्भारम्भकमहाभूताधिक्यमपि . एतद्दर्शयति .

तथा तेजोधातोरुदकाकाशधातुसंप - र्काद्गौरता । भूवायुसंपर्कात् कृष्णता । सर्वधातुसाम्ये श्यामता ॥

तथेत्यादि . तेजोधातोर्वर्णविशेषकर्तृत्वे सति प्राधान्याद्वर्णविशेषेऽन्यापि करोतीत्याचष्टेत्यर्थः . तेषां चाहारविहारदेशकुलादिभूतातिक्यानां परस्परनानाविधभेदाभिन्नानां मिश्रीभावेन वर्णानां मानम् .

इति गर्भस्य वर्णविशेषताकरा भावा उक्ताः सत्त्वविशेषाणां कारणत्वमुच्यते .

सत्त्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्त्वादयोऽन्तर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोपचितं च कर्म भवति । पूर्वाभ्यासश्चेति ।

भवन्ति चात्र ।

मातेत्यादि . गर्भस्य ह्येतदेव प्रधानं यत्सत्त्वं चित्तं सत्त्वशब्देन शुद्धं मन उच्यते . यच्च परमात्मनश्चेतनस्वरूपस्यापि मनसा संयुक्तस्य चेतनादाभिव्यक्तं चैतन्यं तन्मनस उपचारादुच्यते . तस्य च मनसो रजस्तमोभ्यामशुद्धिः . ताभ्यामेवासंख्यभेदेन परस्परनानासंयोगविशेषेण तस्य सत्त्वस्य विशेषा उत्पद्यन्ते . गर्भस्य तु सत्त्वविशेषप्राप्तौ किं कारणमित्युच्यते मातापितृसत्त्वादयः इति . आदिग्रहणेन मातापितृसंबन्धिनां शीलकुलाचारशौचादीनां ग्रहणम् . अन्तर्वत्न्याः गर्भिण्याः . अभीक्ष्णं पुनःपुनर्विहिताः श्रुतयो गर्भस्य सत्त्वविशेषकराः तेन सुसत्त्वादीनां बुद्धादीनां संबन्धिन्यः श्रुतयो गर्भिण्या अभीक्ष्णं श्रुताः सुसत्त्वमेव गर्भं जनयन्ति , अन्यथा दुःसत्त्वम् . गर्भेण चान्यस्मिन् जन्मनि यद्भावितं कर्म धर्माधर्मलक्षणं तद्वशादपि सत्त्वविशेषः संभवेत् . तथा अन्यजन्मनि दृढाभ्यस्तात्मनावशादपि सत्त्वविशेषो भवति . केषांचित् सत्त्वकराणां परस्परसंयोगविशेषेण गर्भस्य सत्त्वविशेषाणामानन्त्यम् . भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः सहेतुरध्यायोपसंहारश्लोकसमुच्चयप्रदर्शनाय .

घृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासु कफात्मसु । आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतोऽन्यथा ॥

घृतादि सौम्यमाहारम् या नित्यं सेवन्ते याश्च नित्यमुदिता हर्षपराः याश्च श्लेष्मप्रकृतयस्तासामार्तवं गर्भयोग्यं शोणितमृतौ बहुकालं भवति . न तु क्षीयते . नापि विकृतिमायातीत्यर्थः . यथोक्तलक्षणविपरीतासु विपरीतं चिरं न तिष्ठतीत्यर्थः .

शुद्धशुक्रार्तवमित्यादिनिपातादेवेत्यादिना हेतुमुपसंहरति .

निपातादेव गृह्णाति रागं वासो यथामलम् । ध्रुवं गर्भं तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतम् ॥

अमलं निर्मलं वासो निपातमात्रादेव यथा ध्रुवमवश्यं रागं गृह्णाति तथैवोपस्कृतं शुध्यादिसंस्कारकरणेनोत्पादितयोग्यत्वं स्त्रीशरीराख्यं क्षेत्रं ध्रुवमवश्यं गर्भं गृह्णाति . तथैव बीजमनन्तरोक्तेनाहारादिना ध्रुवमुपनिपातादेव गर्भं गृह्णाति .

प्राग्व्यक्तेर्भावाद्गर्भस्येत्यत्र सहेतुकमुपसंहरति .

अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य कर्मणः । सिद्धिः पुंसवनादस्मात् पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥

अविरुद्ध इत्यादि . अस्माद्धेतोर्व्यक्तेः पूर्वं पुंसवनानि प्रयोजयेत . यतः फलावाप्तियोग्ये काले प्रयुक्तस्य कर्मणः क्रियायाः सिद्धिर्ध्रुवमवश्यंभाविनी दृष्टा . अन्यलिङ्गाभव्यस्य बीजस्य ततो निवृत्तिं कृत्वा यथाभिमतलिङ्गयोजनं द्रव्यप्रभावात् क्रियते . तच्च निष्पन्ने कार्ये निष्प्रयोजनम् . न हि विशिष्टवर्णकार्पासार्थी निष्पन्ने फले रागमुपदधाति . क्वचित् कालेऽपि युक्तस्य कर्मणः सिद्धिर्न दृश्यते . तद्दोषपरिहारायाविरुद्ध इति विशेषणम् . विरुद्ध इह दैवे बलवति पूर्वजन्मनिकृते कर्मणि कालेऽपि युक्ते पौरुषस्य न सिद्धिरित्यर्थः .

एवंविधेन संस्कारेण सुपुत्रः संपद्यत इत्यत्र जाता इत्यादिना प्रयोजनकथनम् .

जाताश्चैवं रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ।
ऋणान्मोचयितारःस्युःसुपुत्राःपुत्रिणांमताः ॥

एवंविधिना जाताः सत्पुत्राः कामं पूजिताः रूपादिमन्तः पुत्रिणां ऋणान्मोचयितारः स्युरिति . पुत्रो हि देवर्षिपितॄणामृणवान् भवतीति वेददर्शनम् .

देवताचारशौचादिरता सूते महागुणम् ।
धावत्येवं चाचरितं प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥

तथा देवतादिरता महागुणमुदारगुणं पुत्रं सूते . एनं च तथाविधमातृसंभूतं तथा स्वकर्मवशात् पूर्वानेकजन्माभ्यासयोगेन तथाविधमेवाचरितं धावत्याश्रयाति .

योषित इत्यादिभ्रान्तिनिरासायोच्यते .

योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ।
गर्भस्य तन्न किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते ॥

इति पुत्रकामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

योषितोऽपि विशिष्टे पुंसः समागमे शुक्रं स्रवत्येव न केवलं योषितः समागमेषु पुंसः स्रवतीत्यपिशब्दस्यार्थः . तेन स्त्रीपुरुषयोर्भावलाभे सर्वसमत्वम् . तथा च समलिङ्गयोः समकालयोश्चानवरतसंगमेन ग्लान्यादयः समा दृष्टा एवेति . तच्च योषितः स्रुतमपि गर्भस्य न किञ्चिदतः करोति नोपकाराय भवत्यतो न विचिन्त्यते . न हि स्त्रीशरीरच्युतस्य बहिः प्रवृत्तस्य पुनः क्षेत्रलाभ इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये पुत्रकाममभिकृत्योक्तं सम्प्रति तु तस्यैव पुत्रस्य निषेकात् प्रभृति योगक्षेमौ यथा संभवतः यथा च मातरि तिष्ठति यथा च न व्यापद्यते अव्यापन्नं च यथा सुखं सूत इति प्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः .

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथात इत्यादि . अत्र गर्भशब्देन मनस्संयोगाच्चेतनेनात्मनाधिष्ठितानां महाभूतानां विकारविशेष उच्यते . तस्यावक्रमणं प्राप्तिः स्वरूपलाभो यस्मिन्नध्याये निर्णीयते सोऽप्युपचारात्तच्छब्देनोच्यते . सा च गर्भस्यावक्रान्तिर्गते पुराण इत्यादिना प्रस्तूयते .

गते पुराणे रजसि नवेऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमविकृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्षमेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥

पुराणेऽतीते कर्मतस्सञ्चिते रजसि दुष्टरक्ते गते वायुना स्त्रीदेहाद्बहिः प्रेरिते ऋतोराद्यदिनत्रयं पश्चान्नवे साम्प्रतिकमासभवेऽवस्थिते आर्तवसंज्ञे लब्धप्रतिष्ठे सति शुद्धे च गर्भस्याशये दोषानुपहते मार्गे च शुद्धे येनानुपहतं शुक्रं क्षेत्रं प्राप्नोति . शुद्ध इति रजसा संबध्यते गर्भाशयमार्गाभ्यां च . शुद्धिश्च स्वाभाविक्यौपाधिकी

च . औपाधिकी द्रव्यसंस्कारकृता . बीजात्मना गर्भकारणमहाभूतस्वभावेन शुक्रमविकृतमविकृतेन च हर्षोदीरितेन वायुना अङ्गादङ्गात् प्रेरितमन्यैश्च सूक्ष्मस्वरूपैर्मनस्सहचारिभिस्तन्मात्राख्यैर्महाभूतैरनुगतं स्त्रीश्रिप्राप्त्या कर्मवशादार्तवेन मिश्रीभूतमन्वश्चंभिश्रीभावाहीनकालमेव रागादीनां वशे योऽनुवर्तते तथाविधेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्टं प्राप्तसंयोगं गर्भाशयं शुक्रमुपयाति . रागद्वेषाविद्यास्मिताभिनिवेशाः क्लेशाः . एते पञ्च मिथ्याज्ञानानि . न प्रमाणं न चाप्रमाणं विपर्ययमात्रमिति कृत्वा अविद्या मूलं क्लेशानां शेषाणाम् . सुखानुशायी रागस्तत्प्रभेद एव द्वेषः क्रोधः . अस्मिताभिनिवेशौ मोहशब्देनोक्तौ . तत्राविद्या या अनित्ये पृथिव्यादौ नित्यबुद्धिः बीजगर्भवासादिना अशुचौ स्त्रीशरीरादौ शुचिबुद्धिः दुःखे च परिणामतापादिभिरुपभोगसुखे सुखबुद्धिरनात्मनि च बाह्योपकरणभावेषु शरीरे चात्मबुद्धिरिति . आत्मनो बुद्धेश्चाभेदग्रह अस्मिता . अनुभूतसुखस्य तत्स्मृत्या तत्कारणप्राप्तौ गृद्धी रागः . अनुभूतदुःखस्य तत्प्रथनेषु तात्कालिकी जिघांसा द्वेष इति क्लेशाः . अविद्या चानादिः एषां क्लेशानां वशमनुवर्तते यो जीव आत्मा स तथोक्तः शुभाशुभानि कर्माणि तानि चात्मनः . क्लेशमूलत्वात् कर्मणाम् . अमूनि च कर्माणि पच्यमानानि विपाकेन सुखासुखलक्षणेन पुनरविद्यामेव पुष्णन्त्यतोऽविच्छिन्नेन प्रवाहेण कर्मफलानुरूपेषु योन्यन्तरेष्वात्मनो मनःप्रभृतिभिः संयोगान्नित्यस्यापि जन्म शब्देनोच्यते . मनोजवेनेत्यात्मनो निष्क्रियत्वान्मनसा युक्तस्य क्रियावत्त्वमिव दर्शयति . एवंभूतं शुक्रं गर्भाशयमुपयाति .

कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्तत्सभागतां प्रतिपद्यते । तत एव च शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमानार्तवस्य बाहुल्यात् स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकम् । शुक्रार्तवेऽनिलेन खण्डशो भिन्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः । विकृते वियोन्याकृतीनां च ॥

तत्र शुक्रं कार्याणां कारणानुविधायित्वाद्धेतोस्तत्सभागतां कारणसादृश्यं प्रतिपद्यते . कार्यं हि कारणस्य स्वरूपमनुगच्छति . तथा च तिलेभ्यस्तिला एव जायन्ते न माषाः . कारणं च यद्गर्भस्य मातृपितृमहाभूतदेशकालगर्भाशयमात्राहारविहारादिकम् . तस्य कारणस्य स्वरूपानुगमनाद्गर्भस्य तदाकृत्यादिमतश्च संभवः . तत एव कारणवशादाकृत्यादिवैलक्षण्यम् . अत एव च कारणानुविधायित्वादेव पुंस्कारणस्य शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमान् जायते रक्तस्य तु योषित् . कारणयोः साम्ये नपुंसकमिति . मिश्रीभूतं च शुक्रार्तवं स्वविशिष्टहेतुकोऽनिलो यदा खण्डशः करोति तदा बहूनामप्यपत्यानां संभवः . यदा त्वनिलो वान्यो वा दोषः शुक्रार्तवं केनचित् प्रकारेण विकरोति तदा विकृतयोनीनां विकृताकृतीनां च गर्भाणां संभवः . विकृतयोनयो ये योषितः पुंसा संसृष्टायाः मृगमेषमार्जारादयो जायन्ते ते . विकृताकृतयः काणपङ्ग्वादयः .

अथ नार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिङ्गं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गरिमा स्फुरणं शुक्रार्तयोरनुबन्धश्च । तथा महर्षो हृल्लासस्तन्द्राङ्गसादः प्रसेको हृदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च । क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः कुक्षिमात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरता योनिरोमसंलुलनं निद्राजृम्भणं मूर्च्छा छर्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलाषस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्विति ॥

अथेति प्रस्तावे . योन्या बीजग्रहणादिकं सद्योगर्भायास्तत्कालप्राप्तगर्भाया नार्या लक्षणम् . योन्या बीजस्य शुक्रस्य ग्रहणं प्रस्रवाभावः . तृप्तिः प्राप्तगर्भापेक्षया रतानभिलाषिता शरीरप्रीणनं वा . गुरुत्वमङ्गस्य तस्यैव स्फुरणं चालनम् . शुक्रस्यार्तवस्य च परस्परमन्येनाननुबन्धनम् . अननुबन्धनं गर्भविदारणादिना प्रतिबन्धः . हृल्लेशयुक्तः प्रसेक एव हृल्लासः .

कालक्रमेण व्यक्तगर्भायाः क्रमेणैव कुक्षिगात्रादिगौरवादिलक्षणम् . क्रमेणेति यथा यथा प्रवर्द्धते तथा तथा कुक्षिगौरवादयो भवन्ति . क्षामशब्दो नेत्रस्वराभ्यां च संबध्यते . योनिरोम्णां च संलुठनं चलनम् . योनिरोम्णां वा संलुठनं व्यालोलता . तेषु तेष्वतुकेष्वपि स्वकल्पितेषु नानाविधेषूच्चावचेष्वनियतेषु भावेष्वाहारविहाराद्युपयोगेष्वभिलाष इति व्यक्तगर्भाया लिङ्गम् . व्यक्तः स्फुटो नातिसंपूर्णो गर्भो यस्याः .

तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यन्ते गर्भेण । तस्मात्ततः परमार्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमपरमपरं चोपचीयमानमपरेत्याहुः । जरायुरित्यन्ये । स्थिते रक्ते रोमराजिः प्रादुर्भवति ॥

तस्याश्च व्यक्तगर्भाया रजोवहानि स्रोतांसि यैः स्रोतोभिर्मलभूतं रक्तमृतुकालं बहिर्वहति, तेषां वर्त्मानि मार्गाणि मुखानि गर्भेण नैकाहादाच्छाद्यन्ते तस्मात् कारणात् ततः गर्भस्य व्यक्तीभावात् परमार्तवं न प्रवर्तते . यत्तु कदाचिद्दृश्यते तद्वैकृतम् . तदेव चार्तवमधोगमने गर्भेण प्रतिहतमाहारपरिणामाच्च प्रतिदिनमुप चीयमानं गर्भस्याश्रय एवापरा गर्भशय्याख्या संपद्यत इति केचिदाहुः . अन्ये पुनराचार्यास्तदार्तवं जरायुभावेन परिणमतीत्याहुः . तस्मिन्नेव रक्ते स्थिते कोष्ठ एवावरुद्धे स्त्रिया नाभेरधो रोमराजिः प्रादुर्भवति . तेन रोमराज्यास्तदेवजरायाः संबन्धि कारणमुक्तम् .

जरायुशेषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते । तस्मात् पीनकपोलपयोधरता कृष्णौष्ठचूचुकत्वं च । स्तनाश्रयमेव च कफोपरञ्जितं स्तन्यतामुपगतं प्रसूतायाः पुनराहाररसेनाप्यायते ॥

तदध्यार्तवं बहु जरायुभावेन प्रतिघातादूर्ध्वं प्रतिपन्नं कपोलयोः पयोधरयोश्च पीनत्वं स्थौल्यं करोत्योष्ठयोश्चूचुकयोश्च स्तनमुखाख्ययोरिति . ततश्चोर्ध्वप्रतिपन्नादक्तादृत् स्तनप्राप्तं तत्तत्स्थानस्थितेन श्लेष्मणा श्वेतेन कृतोपरागं स्तन्यतां याति . यत्तत् स्तन्यतां यातं प्रसूताया आहाररसेनापि दृश्येन प्रभावादाप्याय्यते आसंस्कारक्षयात् . येन प्रसूताया भावि स्तन्यं नियतकालं भवति .

अतोऽनन्तरं गर्भस्याप्रसवमवस्थादिक प्रदर्श्यते .

तत्र प्रथमे मासे कललं जायते । द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा तेभ्यः क्रमात् पुंस्त्रीनपुंसकानि । तृतीये पञ्चधा प्ररोहति । तद्यथा सक्थिनी बाहू शिरश्च । सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वमङ्गावयवेन्द्रियाणि युगपत्संभवन्त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दन्तादिभ्यः । क्रमेण तु स्फुटीभवन्ति । एषा प्रकृतिः । विकृतिरतोऽन्यथा ॥

तत्र प्रथमे मासे कललं क्रमेण भवति . कललं गृहीतकाठिन्यम् . द्वितीये तु मासि काठिन्यक्रमेण यदा पुमान् संपद्यते तदा घनो भवति . घनो नातिदीर्घपरिवृत्तो मांसप्रायः . यदा तु स्त्री संपद्यते तदा पेशी चतुरश्रा भवति . यदा तु नपुंसकं तदार्बुदं परिवृत्तं भवति . तृतीये तु मासि घनः पेशी वार्बुदं वा सामान्येन गर्भः पञ्चधा प्ररोहति . अधिकरणविचाले चेति धाप्रत्ययः . द्वे सक्थिनी द्वौ बाहू शिरश्च पञ्चमः . सक्थ्यादिप्ररोहसमानकालमेव सर्वावयवानामिन्द्रियाणां च संभवः . अङ्गं शरीरं तस्यावयवा अङ्गावयवाः सर्वे च तदङ्गावयवास्तथोक्ताः . एककालशब्देन बाह्वादिसमानकालता ख्यात . युगपच्छब्देन परस्परैककालत्वम् . जन्मोत्तरकालभाविनां रोमदन्तादीनामङ्गावयवत्वेन तत्कालासंभवाविर्धारणम् . ते हि दन्तादयो जातस्य जायन्त इति . तानि चावयवान्द्रियाणि दशसु मासेसु गर्भस्य स्फुटीभवन्ति . एषा प्रकृतिरतोऽन्य-

या विकृतिर्ज्ञेया . तेनैतदुक्तं भवति . उपघातकाभाव एष संभवक्रमः . यदा तु स्वल्पेनोपघातकारणप्राप्तिस्तदा तदानुरूप्येणैव विलक्षणा विकृतिः . यथोक्तक्रमवैपरीत्ये विकृतिरुच्यत इत्यन्यथार्थः .

ननु द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा पुंस्त्रीनपुंसकाख्यं जायत इति तत्र हेतुर्न ज्ञायते केन हेतुना सदृशैरपि करचरणादिभिरङ्गावयवैः स्त्र्यादिकृतो गर्भस्य विशेषो भवतीत्यत आह .

यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसकान्यतमलिङ्गानुरूपा भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते । वैशेषिकलिङ्गसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥

यथास्वमित्यादि . यथास्वं प्रत्यात्म . गर्भस्यान्यतमलिङ्गस्यानुरूपा भावाः मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते . तेनैतदुक्तं भवति . गर्भस्य संभवत एव स्वकर्महेतुका भीरुत्वादयो मनस्यधोगुरुत्वादयश्च शरीरे संतिष्ठन्ते . य स्त्रीनपुंसकहेतवस्त एव क्लैब्यादयस्त्र्यादीनां वैशेषिकाणि लिङ्गानि . तथा च क्लैब्याधोगुरुत्वादयस्त्र्याख्यं विशेषमारभन्ते . अक्लैब्याधोगुरुत्वादयः पुमाख्यमुभयसमत्वेन नपुंसकमिति . अतस्तेषां वैशेषिकगुणत्वम् . अतस्तेषां च वैशेषिकाणां लिङ्गानां क्लैब्यभीरुत्वादीनां स्त्रीपुंसकारणानां संकरे मिश्रीभावे यतो भूयस्त्वं एषामेव वैशेषिकाणां प्रभूतत्वं ततोऽन्यतरा भावास्तैरेव भूयोभिरन्यतरस्य स्त्रियाः पुरुषस्य वा भावः . उभयेषामपि भूयस्त्वे नपुंसकस्येति .

ननु के ते भावास्त्र्याद्यन्यतमलिङ्गानुरूपा इत्याह .

तद्यथा । क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्ताश्चापरे स्त्रीकरा भावाः । ततो विपरीताः पुंस्कराः संकीर्णनपुंसककराः ॥

तद्यथेत्यादि क्लैब्यादयो मनोधर्माः अधोगुरुत्वादयश्च शरीरधर्माः स्त्रीकरा भावाः कर्महेतुकाः ये ते स्त्र्याख्यं विशेषमभिनिर्वर्तयन्ति . तुल्येष्वपि करणादिषु क्लैब्यं निस्तेजस्त्वात् . बुद्धेरवैशारद्यं मौग्ध्यम् . मोहोऽसम्यक्ज्ञानम् . अनवस्थानं चलचित्तत्वम् . इति मनस्संश्रया स्त्रीकरा भावाः . अधोगुरुत्वं पश्चिमकायभागगौरवम् . असंहननं मांसास्थिसन्ध्यादीनामस्थितिनिविष्टत्वम् . शैथिल्यमनिबिडावयवदेहत्वम् . मार्दवं शिथिलस्यापि वस्त्रादिर्दृश्यते . गर्भाशयकारणो बीजभागो मातृसंभवो येनोत्पद्यमान स्त्रीशरीरे गर्भाशयाख्योऽन्तरवयवः संपद्यते . तथायुक्ताः स्त्रीसंभाविनोऽपरे योनिस्तनादिबीजभागाः . स्तनादीनामुत्तरकालभावित्वस्य समर्थो बीजभागो योग्यकालप्रतीक्षोऽदृश्यमानोऽप्यसत्त्वेन न विज्ञेय इति शारीरा स्त्रिया स्त्रीकरा भावाः . एत एव मनश्शरीराश्रया भावाः यथाक्रमं वैपरीत्ये पुंस्त्वेन व्याख्येयाः . संकीर्णाः साम्येन मिश्रीभूता नपुंसककरा इत्यादि .

तदा चास्य वेदना प्रव्यक्ता भवति । ततश्च तत्प्रभृति स्पन्दतेऽभिलाषं पञ्चेन्द्रियार्थेषु करोति ॥

अस्य च गर्भस्य तदा तृतीये मासे वेदना चेतना प्रव्यक्ता स्फुटा भवति . ततोऽनन्तरमेव स्वेच्छया स्पन्दते इन्द्रियार्थेषु स्पर्शादिषु अभिलाषं करोति .

अस्मिन्नेव च काले नारी दौहृदिनी भवति . दौहृदिनी द्विहृदया . कथमित्याह .

मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति । तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते । तथा च द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीत्याचक्षते । अन्ये तु पक्षत्रयात् प्रभृत्यापञ्चमान्मासाद्दौहृदकालमाहुः ॥

मातृजमित्यादि . अस्य गर्भस्य मातृजं हृदयं भवति मातुर्बीजभागेन मृदुना आर्तवाख्येन जायते . तच्च गर्भहृदयं रसवहाभिर्नाडीभिर्मातृहृदयेन संबद्धं भवति . तेन गर्भस्येच्छया माता व्याप्यते मातुश्च गर्भ इति . अतो माता द्विहृदया तृतीयमासेऽप्युच्यते . अन्ये पुनराचार्या गर्भग्रहणाद् गते पक्षत्रये यावच्चतुर्थो मासो निष्पन्नस्तावद्दौहृदकालमाहुः .

प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् । दौहृदविमाननाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तश्शरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् । लब्धदौहृदा तु वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ।

अस्मिंश्च दौहृदे गर्भिण्याः प्रार्थनायां नानाविध आहारे पथ्ये यदि प्रार्थना भवति तत्तदानीमेव दद्यात् . अहिते पुनर्यदि प्रार्थना भवति ततोऽन्येन हितेनोपहितं मिश्रं तत्तस्यै प्रदद्यात् अन्यथा दौहृदस्य विमाननात् प्रार्थनाभङ्गादसौम्यत्वाद्वायुः कुपितोऽन्तश्शरीरं परिभ्रमन् गर्भस्य विनाशं करोति वैरूप्यं वा करोति . यदा पुनर्दौहृदे प्रार्थिते लभते तदा सा लब्धदौहृदा वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं सूते .

चतुर्थेऽङ्गप्रत्यंगविभागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति । पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मांसशोणितोपचयश्च । षष्ठे केशरोमनखास्थिस्नाय्वादीन्यभिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च । सप्तमे सर्वाङ्गसंपूर्णता ॥

चतुर्थे मासि सर्वावयवानां स्फुटता व्यक्तिः स्थैर्यं च गर्भस्य भवति . अन्यत्सुबोधम् .

अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परमाददाते । तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति मुहुर्ग्लाना तथा गर्भः । एवं गर्भस्य जन्मव्यापत्तिमत्तदा भवति । ओजसोऽनवस्थितत्वात् । तथा ह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य परिवर्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः । यद्यपि च चिरचित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवाङ्गस्यौजस्संस्कारानुवृत्तिकृतम् । जनन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रान्ते ग्लानिरेवेति ॥

अष्टमे मासि ताभिरुभयलम्भाभी रसवहाभिर्नाडीभिरोजः प्रतिक्षणं द्वयोः शरीरयोः प्रभावाद्वातवशाच्च संचरति . यत्र च तदोजस्तिष्ठति तत्र शरीरे हर्षो भवत्यन्यत्र ग्लानिः . तत्र मातृशरीरं गत ओजसि यदि गर्भे प्रसूते तदा स जातो विनश्यति . यस्तु किञ्चित् स्वल्पमेवौजो भवति तन्निष्क्रमणक्लेशेन क्षयं याति . यत्तु किञ्चित्कालमुच्छ्वसनं भवति तदोजस्संस्कारात् . यथा छिन्नस्याङ्गस्य चलनम् . यदा गर्भशरीरं प्राप्ते ओजसि गर्भो निष्क्रामति तदा ओजसः सद्भावात् जातो जीवत्यत्र माता यतः स्थिरौजस्का भवत्यतः सा केवलं ग्लाना भवति न तु विपद्यते तस्यास्तु संबन्धिन ओजसस्तोकमात्रं गर्भशरीरं संक्रामति .

अन्ये पुनराहुः । नैरृतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणम् । तस्मात् प्रसवप्रतिषेधार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी देवताराधनपरा स्यात् । मांसौदनबलिं चात्र निर्वपेत् । तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवकालमाहुरा संवत्सरात् । अतः परं विकारी भवति ।

अन्ये पुनराचार्याः सुश्रुतादयः . तत्राष्टमे मासे नैरृतभागवाद् भूतावसरत्वात्तस्य कालस्य गर्भस्य मरणमा-

हुः . न त्वोजसोऽनवस्थानात् . तस्मान्नैर्ऋतभागत्वात्तस्य कालस्य प्रसवप्रतिषेधार्थं भूयो मे प्रसवो भूयादिति कृत्वा गर्भिणी स्त्री स्नानादियुक्ता सती देवाराधनपरा स्यात् . तेषां च नैर्ऋतानां मांसोदनादिकं बलिं पललपिष्टादिकं निर्वपेत् . अस्मिंस्त्वष्टमे मासे एकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवकालमाहुः . एकदिवसमतिक्रान्तो यः स तथोक्तः . यावद्गर्भग्रहणात् संवत्सरं तावन्नवमान्मासात् प्रभृति चतुर्मासं प्रसवकालमाहुः . संवत्सरात् परत्र त्रयोदशादिषु मासेषु अन्तःस्थितो गर्भो विकारित्वं भजते .

स च गर्भो यावत् जठरे तिष्ठति यावदेवं तिष्ठति एवं च निष्क्रामतीति प्रदर्शनार्थमाह .

गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः संकुचिताङ्गो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान् । वामं स्त्री मध्यं नपुंसकम् । तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपन्त्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते । परतन्त्रवृत्तेश्च गर्भस्य । निषेकात् प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनम् ।

गर्भस्त्वित्यादि . सर्वो गर्भो मातृपृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिस्तिष्ठति संकुचितैरङ्गैः . स च यदा पुंव्यञ्जनस्तदा गर्भकोष्ठस्य दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठति स्त्रीव्यञ्जनो वामं मध्यं नपुंसकमिति . सुबोधमन्यत् . परतन्त्रवृत्तेः मातृपरायत्तवृत्तित्वात् . द्वौ तु गर्भाशयसंबन्धिनावुपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनम् . उपस्नेहः स्निग्धत्वम् . उपस्वेद उत्क्लेदः तौ चाहारायत्तौ .

ततो व्यक्तीभवदङ्गप्रत्यङ्गस्यास्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृहृदयम् । ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभिः स्यन्दमानोऽपरामुपैति । ततः क्रमान्नाभिम् । ततश्च सपुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकायाग्निना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्धात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते । तथा-रोमकूपैरुपस्नेहो रस एव च पयोभूतः ।

तस्य च गर्भस्य क्रमेण व्यक्तीभवदङ्गप्रत्यङ्गस्य सतस्तन्मातुराहारसारो रसाख्यो धातुः पुष्टिकरः संपद्यते . कथमित्याह . नाभ्यामिति . गर्भस्य नाभ्यां प्रतिसंबद्धा नाडी भवति तस्यां नाड्यां प्रतिबद्धा पूर्वोक्तापरा तस्यां प्रतिबद्धं मातृहृदयम् . तत्र मातुः संबन्ध्याहाररसस्तद्धृदयलग्ना धमनीः प्राप्नोति . ताभिर्धमनीभिः स्रुतोऽपरां प्राप्नोति . ततो नाभिप्रतिबद्धनाडीक्रमेण नाभिमनुप्राप्तो गर्भस्य कायाग्निस्थानमनुप्राप्तस्तेन कायाग्निना पच्यमानः ससारः स्वल्पोऽपि प्रसादबाहुल्याद्धेतोर्धातुपुष्टिकरः संपद्यते . अस्य ह्याहारः सारो भवति . गर्भशरीरं तु सर्व एव सारः प्राप्नोतीति प्रसादबाहुल्यम् . तथा गर्भाशयस्यापि स्नेहो गर्भस्य रोमकूपैः प्रविष्टो धातुपुष्टिकरः संपद्यते . तथा गर्भस्य जातस्यापि स एव मातुराहाररसः पयोभूतो धातुपुष्टिकरः संपद्यते .

अजातस्य साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः । एवं जठरस्थो गर्भो जन्मकाले तु प्रसूतिमारुतयोगात् परिवृत्त्यावाक्शिरा निष्क्रामत्यनु चापरा च्युता मातृहृदयात् । एषा प्रकृतिः । विकृतिरतोऽन्यथा ॥

गर्भस्य तु जठरस्थस्य स्थूलानां मलानां मूत्रपुरीषादीनामसंभवः साक्षादन्नपानाननुप्रवेशाद्धेतोः . यश्च प्रविशति रसः सोऽमलः प्रसादरूपत्वादित्यर्थः . एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण जठरस्थो गर्भः प्रसूतिवशात् पृष्ठाभिमुखत्वात् परिवृत्य नाभ्यभिमुखो भूत्वावाक्शिरा निष्क्रामति . अवाक्शिरा अधोमुखः . अनु च गर्भे निष्क्रान्ते अपरा निष्क्रामति . एषानन्तरोक्ता प्रकृतिः .

अतो यथोक्तादन्यथा विकृतिः . तेनैतदुक्तं भवति . यथा गर्भसंभवादनन्तरमाप्रसवं यथोक्ताकारत्वेन गर्भस्य स्थानं प्रकृतिरुच्यते . अतो वैपरीत्याद्विकृतिस्तत्र यद्विधेयं तद्वक्ष्यामः .

अनन्तरं पुंस्त्रीनपुंसकानां गर्भस्थानां पुंसवनादिफलज्ञानाय भिषजश्च प्रतिपत्तये क्रमेण लक्षणमुच्यते .

तत्र या दक्षिणं पादं पूर्वमभिसरति दक्षिणश्च बाहुर्बलवांस्तन चेष्टते तत्स्तने च प्राक् पयो दृश्यते अभ्युन्नतदक्षिणकुक्षिः परिमण्डलगर्भा पुन्नामदर्शनस्पर्शनमश्नदौहृदाभिरता पुन्नामधेयांश्च स्वप्नान् पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुदूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रं प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकम् । प्रश्नकाले नारी यल्लिङ्गमङ्गं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिङ्गमस्या गर्भमादिशेत् ॥

तत्र या दक्षिणमित्यादि , या स्त्री दक्षिणं पाद पूर्वमभिसरत्यभिसरणकाले सा पुत्रं सूत इति संबन्धः . तदित्यनेन सर्वत्र दक्षिणशब्दस्य परामर्शः . परिमण्डलः सर्वतः समः । पुल्लिङ्गनाम्नो भावान् दृष्टिति स्वप्ने पश्यति - पुन्नामभिरेव यत्किञ्चित् पृच्छति . पुन्नाम्नि दौहृदेऽभिलाषं करोति . मुखवर्णयोः प्रसन्नत्वं बुभुक्षायास्तीक्ष्णत्वम् . रोमराज्या नाभेरधोभागाया ऊर्ध्वत्वमूर्ध्वाभिमुखत्वम् , गर्भिणी सती पुरुषगमनाय नाभिलषतीति . एतद्वैपरीत्येन दुहितरं प्रसूत इति व्याख्येयम् . तत्र दक्षिणशब्दस्थाने वामशब्दप्रयोगः . पुन्नामस्थाने स्त्रीशब्दप्रयोगः , परिमण्डलस्थाने दीर्घशब्दन्यासः . तीक्ष्णे मन्दशब्दः . ऊर्ध्वस्थाने अधःशब्दः . पुरुषाभिलाषशब्दे हितत्वमित्येवमादि सर्वं योज्यम् . उभयलिङ्गसंकरे मिश्रीभावे नपुंसको विज्ञेयः . विरुद्धयोर्मिश्रीभावे तूभयच्छायाग्रहणेन तयोश्च क्रमयोगपद्य यथासंभवं व्याख्येयम् . प्रश्नकाले यस्मिन् काले भिषजं गर्भप्रसवाय कश्चित् पृच्छति किंलिङ्गो गर्भः प्रसोष्यत इति सुबोधमन्यत् .

यदा तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वातरोगी हीनाङ्गो वा जायते । बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥

यदा त्वित्यादिना वेगधारणेन वातकोपात् परिपोषकरसक्षयाद्दोषसंभवदर्शनम् गर्भशरीरे भवतीत्युच्यते , वायुरुन्मार्गगः स्वमार्गं त्यक्त्वान्यमार्गगतो गर्भस्य रसवाहिस्रोतांसि शोषयति तदा तैः शुष्यद्भिः शरीरे रसो न वहत्यतो वातरोगी हीनाङ्गो वा जायते , अपरिपूर्णत्वाद् बहून् वर्षाणुदरे तिष्ठति .

यदा स्त्रीपुंसयोः सममेवार्थो निष्पद्यते । बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च । यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विमकृतिर्द्विरेता नपुंसकं भवति ।

यदा तु रतिकाले स्त्रीपुंसयोः सममेककालमर्थो रतिसमाप्तिलक्षणो निष्पद्यते . अनयोः स्त्रीपुंसयोः संबन्ध बीजं वा समभागं भवति संमुखं चैक्यरूपेण . यदा च तस्मिन् स्त्रीभूतं बीजं गर्भस्य बीजारम्भके भागे दुष्यति येनैकरूपता पुंविशेषेण योनिविशेषेण वा गर्भबीजस्य न संपद्यते तस्मिन्स्त्रीपुरुषबीजभागे केनापि दोषकोपकारणेन दुष्टे द्विः प्रकृतिरेकोऽप्युभयस्वरूपो द्विरेता नपुंसको भवति . स्त्रीकार्यमपि स्तोकं साधयति पुंस्कार्यमपि न पुमानित्यर्थः ,

यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं हर्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया दातो विगुणीकरोति पुं-

स्त्ववाहीनि चास्य स्रोतांसि चोपहन्ति तदा वातेन्द्रियं भवति । तन्मैथुने वातमेवोत्सृजति ।

यदा तु स्त्री रतौ पुंसः पूर्वं कृतार्था संप्राप्तरत्यवसाना भवति ततोऽस्या स्त्रियाः पश्चात् पुंसा शुक्रमुत्सृष्टं भवति रतिकालभूतेन हर्षेणानवस्थितचेतसः सत्या अत एव कारणाद्वातो दुष्टः तच्छुक्रं पश्चादुत्सृष्टं विगुणीकरोति गर्भशुक्रबीजभागे विकृतिमापादयत्यस्य गर्भस्य च स वातः पुंस्त्ववहानि शुक्रवहानि स्रोतांसि चोपहन्ति तदा जातो नपुंसको वातेन्द्रियो नाम्ना भवति . स स्त्रिया संगतो शुक्रवन्मेढ्रेण वातमेवोत्सृजति .

यदा तु कार्त्स्न्येन नोपहन्ति अनुपहन्नेव वा स्रोतोमुखं पिधत्ते तदा संस्कारवाह्यं भवति । तत्र संस्कारो वाजीकरा वस्तयोऽभ्यवहारश्चेतोहर्षणानि च । तानि हि शुक्रे बलमादधानानि स्रोतांस्यस्याप्याययन्तीति ॥

यदा त्वनन्तरोक्तं शुक्रं वातो दुष्टः कार्त्स्न्येन नोपहन्ति किंचिदुपहन्त्यनुपघ्नन् वा स्रोतोमुखं पिधत्त एव न शोषयति तदा संस्कारवाह्यो नाम्ना नपुंसको भवति . संस्कारेण वाजीकरणादिना स्त्रीगमनाय संवाह्यत इत्यर्थः .

यदाल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्वेगः स्त्रीद्वेषयुक्तोऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः । तदासेक्यं नाम भवति । तच्छुक्रास्वादाद्ध्वजो ह्युच्छ्रायं लभते ॥

यदाल्पबीजत्वादियुक्तः पुमांस्त्रिया व्यवायप्रतिघातं रत्यवसानविनाशं करोति तदा सेक्यो नाम नपुंसको भवति . स स्वमन्यमवं वा शुक्रं मुखे आसिच्यास्वादनाद्ध्वजस्य मेढ्रस्योच्छ्रायं लभते यदि वाल्पबीजत्वादियुक्ता स्त्री पुंसो व्यवायप्रतिघातं करोति तदाप्यासेक्यो भवति .

यदा पुनरुभावपि भवतः स्त्रीपुंसौ तद्विधौ तदा वक्रध्वजो भवति । तस्य नैव ध्वजः स्तभ्यते ॥

यदा तूभावपि स्त्रीपुंसावल्पबीजत्वादियुक्तौ भवतः परस्परं च व्यवायप्रतिघातं कुरुतस्तदा वक्रध्वजो नाम नपुंसको भवति . यो वक्रेणैव ध्वजेन वर्तते न तस्य मेहनं स्तभ्यत इति .

यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति तत् सौगन्धिकाख्यं योनिध्वजगन्धेन बलं लभते ॥

यदा पूतियोन्यभिधानयोनिव्यापत्संयुक्तायाः स्त्रिया गर्भो भवति तदा स गर्भः सौगन्धिकाख्यो नपुंसको भवति . स स्वलब्धेन ध्वजगन्धेन योनिगन्धेन वा स्त्रीगमने बलं लभते .

यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मन्दहर्षौ संसृज्येते तदेर्ष्यारतिसंज्ञम् । तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृत्तिर्भवति ॥

यदा पुनर्द्वावपि स्त्रीपुंसौ परस्परमीर्ष्यया बलवत्याभिभूतौ संसृज्येते तदेर्ष्यारतिर्नाम्ना नपुंसको भवति . स परस्य मैथुनं दृष्ट्वा तदीर्ष्यया मैथुने प्रवृत्तिं लभते .

यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषाद् वृषणनाशस्तदा वातषण्डकाख्यं भवति । एताः कर्मवैचित्र्यादष्टौ षण्डयोनयोऽसंकीर्णाः कथिताः ॥

यदा गर्भस्य संभवकाले वायुना ऊष्मणा च वृ-

षणनाशः क्रियते तदा वातषण्डकाख्यं नपुंसकं भवति . वातेन षण्डको वातषण्डकः . एता अष्टौ षण्डानां योनयोऽसंकीर्णाः पृथग्भूताः षण्डभूता इत्यर्थः . आसां च शुक्रानां कर्मणां पूर्वजन्मकृतानां वैचित्र्यात् संभव इति .

अनन्तरं स्त्रीपुरुषगर्भावस्थायां बीजदोषाद्ये विशेषा भवन्ति ते यदा त्वित्यादिनोच्यन्ते .

यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किञ्चित् प्रदूषयन्ति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्यावयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृतिराविशति ॥

यदा तु स्त्रिया मातुः शोणितं बीजोपयोगि गर्भाशयं वा दोषा वातादयः स्वकारणैर्दुष्टा दूषयन्ति तदा ते साकल्येन वा दूषयन्त्यंशेन वा यदा तु साकल्येन दूषयन्ति तदा गर्भस्य संभव एव न भवति . यदा पुनः किञ्चिद्दूषयन्ति तदा शोणितकारणस्य स्त्रीगर्भस्य विशिष्टेष्ववयवेषु गर्भाशयादिषु ये कारणबीजभूता बीजांशास्तेषामंशानां कदाचित्साकल्येन दूषणं कुर्वन्ति भागेन वा तेनोभयरूपेण बीजांशदूषणेन स्त्रीगर्भस्य विकृतिरुत्पद्यते . एवमुक्तमनेन . यथा . शोणितगर्भाशययोर्दुष्टयोः स्त्रीगर्भस्य यो मातृजोऽवयवः शोणितकारणो गर्भाशयरक्तादिस्तस्यावयवस्य यो बीजांशो मातृशोणितभागस्तस्य यस्मिन्यस्मिन्नंशे वा दोषो वातादिः प्रकोपमापद्यते तं तं शोणितकारणमवयवं गर्भाशयाद्यं दूषणानुरूपेण विकृतिर्भविष्यत् गर्भग्रहण आविशति . एतदेव यदा हीत्यादिना विभागेन दर्शयति .

यदा ह्यस्याः शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्वर्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा वन्ध्यां जनयति । यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजाम् । तस्या जातं जातं म्रियते ।

स्त्रीगर्भे गर्भाशयनिर्वर्तके स्त्रियाः शोणिताख्ये बीजभागे साकल्येन दुष्टे वन्ध्या स्त्री जायते . यदा त्वसाकल्येन तदा पूतिप्रजा जायते . तस्या जातं जातं म्रियते . लिङ्गविशेषेण नपुंसकम् . पूतिः क्लिन्ना क्षीणा प्रजा यस्याः सा तथोक्ता .

यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशास्तेषामेकदेशः । तदा स्त्र्याकृतिप्रायामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति । तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥

यदा पुनः सोऽवयव अनन्तरोक्तबीजभागावयवः पूर्वोक्तानां चाधोगुरुत्वादीनां भावानां ये निर्वर्तका भावास्तेषां य एकदेशः तद्दुष्ट्या माता वार्तां नाम स्त्रियं जनयति . या स्त्र्याकृतिबाहुल्यात् स्त्री स्त्रीकार्याकरणाच्चास्त्री . तस्याश्च स्त्रीव्यापदिति नाम .

एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे बीजं प्रदुष्यतीत्यादि योजयेद्वन्ध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं तृणपुलिकं नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥

एवमेव यथा स्त्रियाः शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्य निर्वर्तकं बीजमित्युक्तं तथैव च पुंसः शुक्राशयनिर्वर्तकं प्रदुष्यतीत्यादि योज्यम् . तेन वन्ध्यावद्वन्ध्यो यो गर्भस्तं जनयति . पूतिप्रजावत् पूतिप्रजो यस्माज्जातं जातं म्रियते . वार्तावत्तृणपुली . यः पुरुषाकृतिप्रायत्वात् पुरुषः पुरुषकार्याकरणाच्चापुरुष इति एतेन मातृपितृजावयवदोषा व्याख्याताः .

अनेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति । यस्य यस्याङ्गावयवस्य बीजे

बीजांशे वा उपतप्तिर्भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते । नोपजायतेऽनुतापात् ॥

अनेन सात्म्यरससत्त्वजानामवयवानां दोषविकृतिर्व्याख्याता भवति . कारणसामान्यात् सात्म्यजानामायुरारोग्यादीनामङ्गविभागे वक्ष्यमाणानां रसजानां च कृत्स्नदेहसंभवादीनाम् . सत्त्वजानां च शौचादीनामद्रव्याणामुपचर्यते . तेनैतदुक्तं भवति . रसस्य नानाविधया दुष्ट्या तत्कार्याणामपि गर्भे तदनुगुणैव विकृतिर्भवति . एवं सात्म्यासात्म्ययोरपि वाच्यम् . अपि च बीजभागोपतापाद्गर्भावयवानां विकृतिर्भवति . एतदाह यस्य यस्येत्यादि . सुबोधम् .

यदा च लब्धगर्भान्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदास्या वायुः प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमूकमिन्मिणगद्गदखञ्जकुब्जवामनहीनाङ्गाधिकाङ्गत्वान्यन्यं वा वातविकारं करोति । तथा वायुवत् पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वङ्नखकेशपैङ्गल्यादीनि । श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीनि । त्रिवर्गो मिश्रान्विकारान् ॥

लब्धगर्भा वान्वक्षमनन्तरं यदा वातलान्यासेवते तदास्या वायुः प्रकुपितः शरीरोपसर्पणेन गर्भाशयमनुप्राप्तो गर्भस्य जडबधिरत्वादीनन्यांश्च यथाहेतुवातविकारान् करोत्येवं पित्तलान्यासेवमानायाः पित्तं खलत्यादीनि . श्लेष्मा कुष्ठादीनि त्रिवर्गसन्निपातो मिश्राननन्तरोक्तान् वातपित्तकफजान् . जडः स्तोकश्रुतिर्बधिरोऽश्रुतिः . मूको वाग्रहितः . मिन्मिणोऽनुनासिकभाषी . गद्गदो घर्घरस्वरः . खञ्जः एकपात् . तथा हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा . खलतिर्निर्लोमशिरस्त्वम् . पलितं श्वेतलोमत्वम् . श्मश्रुहीनता निःश्मश्रुत्वम् . त्वगादीनां पैङ्गल्येन संबन्धः आदिग्रहणेन पित्तविकाराणां ग्रहणम् . सदन्तत्वं गर्भ एव दन्तजन्म . आदिग्रहणेन श्लेष्मविकाराणां ग्रहणम् .

अपि च । दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धत्वम् । तदेव वातानुगतं विकृतरूक्षारुणाक्षम् । पित्तानुगतं पिङ्गाक्षम् । श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षम् । रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥

अपि चेति विकृतिप्रसङ्गसमुच्चये . गर्भस्य दृष्टिभागं यदि तेजो न प्रतिपद्यते दृष्टादृष्टात् कारणात् तदा जात्यन्धो जायते . तदेव तेजो वातानुगतं दृष्टिभागं प्रतिपन्नं विकृतरूक्षारुणाक्षं जनयति . पित्तादौ तेजोऽनुवर्तते . अन्यत् सुबोधम् .

प्रस्तुतस्य गर्भस्य विकृतिर्यथा न भवति . तथोच्यते .

गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भवति । तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् । यथा यथा च गर्भो वृद्धिमाप्नोति तथा तथा भाराहारानादानाद्वाहाररसापहाराच्च स्त्रिया बलक्षयः । तत्रेमे गर्भोपघातकराः । तद्यथा व्यवायव्यायामकर्शनाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नवेगविधारणाजीर्णातपाग्निक्रोधशोकभयोत्त्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासनश्वभ्रकूपप्रपाताभियावलोकनश्रवणादयः । समासतः सर्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णरूक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥

गर्भसमानयोगक्षेमा हि यतो गर्भिणी भवति ततस्तां प्रियहितैः करणभूतैर्वक्ष्यमाणेभ्यो गर्भविघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षेत् . यथाक्रमं च गर्भिण्या गर्भभारेणाहारानादानात् गर्भेण चाहाररसापहाराद् बलक्षयो भवत्यतो बलं पालयेदिति तात्पर्यार्थः . अन्यत् सुबोधम् . यानशब्देन वाहनाभिधेयेन सह संक्षोभिशब्दस्य समासं कृत्वा तेन सह क्रियावचनस्य यानशब्दस्य समासः . आसनशब्द उत्कुटिकादिभिः प्रपातशब्दः श्वभ्रकूपाभ्याम् . अप्रियशब्दोऽवलोकनश्रवणाभ्याम् . आदिशब्देन सर्वेषां मिथ्यायोगादीनां ग्रहणम् . समासतः संक्षेपेणोच्यते . अतिगुरुतीक्ष्णत्वादियुक्तमन्नपानं दारुणाश्च दुःखाश्चेष्टाः गर्भोपघातकराः ,

तथा देवतारक्षोनुपचयपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न यानमधिरोहेन्न मद्यमांसमश्नीयात् । यच्चान्यदपि वृद्धस्त्रियो ब्रूयुः । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति । विवृतशया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति । कलहशीलापस्मारिणम् । व्यवायशीला दुर्वपुषमह्रीकं स्त्रैणं वा । शोकनित्या भीरुमपचितमल्पायुषं वा । अभिध्यायिनी परोपतापिनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा । स्तेना त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं वा । अमर्षणा चण्डमौपधिकं वा । स्वप्नशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्निं वा । मद्यनित्या तृष्णालुमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा । गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा । वराहमांसनित्या रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा । मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा । मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा । अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा । लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खलतिकं वा । तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा । कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा । कषायनित्या श्याममानाहिनमुदावर्तिनं वा । यद्य यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानान्तर्वत्नी स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति । एतेन पितृजा अपि शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥

तथा गर्भोपघातरक्षणार्थं च देवताद्यनुपघाताय च लोहितवासोधारणादीन्न कुर्यात् . सुबोधम् . विवृताननां या शेते सा तथोक्ता . नक्तं या बहिः परिभ्रमति सा तथा . दुर्वपुषमलसप्रायम् . स्त्रैणं स्त्रीप्रियम् . भीरुं भयशीलम् . अपचितं स्वल्पभोगशरीरम् . अभिध्यायिनी नानाचिन्ताशीला . स्तेना चौर्यपरा . औपधिकः कपटजीवी . तृष्णालुः पिपासास्वभावः . अनवस्थितो व्याक्षिप्तचित्तः - क्रथनो यः सुप्तो नासया शब्दं करोति . रक्तपित्ती यस्य प्रायेण रक्तपित्तमुत्पद्यते . सुबोधम् . यद्विकारकारणानि गर्भिण्यासेवते सा तद्विकारमेवापत्यं प्रसूते . यावन्मातृदोषाद्गर्भविकृतिः तावत् पितृदोषाच्छुक्रदोषाद्गर्भविक्रांतिरित्यपि व्याख्यातं कारणसामान्यात् ,

उपसंहरन्नाह .

तस्मात् प्रजासंपदमिच्छन्तौ साध्वात्मानमुपाचरेताम् । विशेषेण नारी । व्यार्धिश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधाहारविहारैरुपाचरेत् । न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् । न रक्तावसेचनम् । केवलं त्वष्टमम्मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा । वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृ-

दुभिस्तदर्थकारिभिर्वोपक्रमेत् । पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति । भवन्ति चात्र ॥

तस्मादित्यादि प्रजासंपदमिच्छन्तौ मातापितरौ साधु कृत्वा आत्मानमुपाचरेताम् . नारी तु विशेषतः स्वात्मानमुपाचरेत् . गर्भस्य हि तत्र यस्मात् संबन्धः . तस्माच्च नार्या गर्भिण्या मृद्वादिगुणैराहारादिभिर्व्याधीनुपाचरेत् . वमनादीनि कर्माण्यस्या व्याधिवशात् प्रसक्तान्यपि न प्रयोजयेत् . केवलमष्टममासप्रभृति दिवसादारभ्याप्रसवाद्दोषापेक्षया आस्थापनमनुवासनं वा प्रयोजयेत् . वमनादिसाध्येषु गर्भिण्या विकारेषु कुष्ठादिषु मृदुभिर्वमनादिभिर्गर्भिणीमुपक्रमेत . छर्द्यतीसारादिषु तदर्थकारिभिः . व्याधेः स्वरूपं कुर्वन् व्याध्युपशमनं यत् करोति तत्तदर्थकारि . यथा पूर्णं तैलेन पात्रं चलनादिक्रियास्वसंक्षोभयंस्तादृश्युपचारास्तद्वद्गर्भिणीमपि भिषग्व्याधिवृत्तयेषु असंक्षोभयन्नुपचरेदिति . भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरात्ययिके पुनः ।
तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेत् ॥
स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ।
सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिन्दितम् ॥
जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥

इति गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरोक्तविधिरनात्ययिके स्वल्पे व्याधावुक्तः . आत्ययिके पुनः शीघ्रं महादोषकारिणि व्याधौ तीक्ष्णैरपि नानाविधैर्यथायोगं क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेत् . गर्भनिरपेक्षमेवेत्यर्थः . यस्मादपत्यानां मूलकारणं स्त्री तस्मात् पालयेत् . अतश्च तां यत्नेन पालयेद्यतः सा रक्षिता सती पुंसो गृहित्वं गृहस्थत्वं रक्षति . किंभूतमित्याह सर्वाश्रमाणामित्यादि . सर्वेषां ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमाणां प्रथमं प्रधानम् . जरायुणा इत्यादिना प्रतिरूपयोगविप्रतिपन्नवादिनिग्रहमात्राय गर्भस्यारोदने कारणमुपसंहृत्याप्यायमाचार्यः कथयति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

पूर्वयोरध्याययोर्गर्भस्य संभवस्थितिक्रममुक्त्वा तस्यैव चानुपघाताय परिपूर्णत्वाय सुखप्रसवाय चोपचार उच्यते . गर्भस्यात्र गर्भिणीपरायत्तत्वाच्च तस्या एवानुष्ठेयं विधानम्

अथातो गर्भोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमनुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत् । तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिश्शालिपर्णीपलाशाभ्यां शृतं कनकरजतक्वथितं शीतोदकानुपानं पिबेत् । स्वादु शीतं द्रवप्रायं सात्म्यं च सायंप्रातराहारयेत् । न चाभ्यङ्गोद्वर्तनानि सेवेत । यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदा पञ्चमान्मासाद्विशेषेण ॥

तत्र प्रथमे मासि गर्भिण्यसंस्कृतं क्षीरं पिबेत् . मात्रावर्धनादिक्रियरक्षया काले कालेऽन्नस्य द्वयोरपि कालयोः . अत एवाजीर्णादिपरिहाराय मात्रावदिति . तस्मिन्नपि तत्रापि प्रथमं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं घृतं पिबेत् . क्षीरपानापवादत्वेन . किंभूतं क्षीरोद्भवमाह . शालिपर्णिपलाशाभ्यां स्नेहपाकपरिभाषया शृतम् . सौवर्णे राजते वा क्वथितं शीतोदकानुपानं च . सा च गर्भिणी स्वाद्वादिप्रायमाहारं प्रतिदिनमुभयकालमाहारयेत् . निषेकात् प्रभृत्यभ्यङ्गादीन् पूर्वोक्तांश्च गर्भोपघातकरान् व्यवायादीन् वर्जयेत् . यावत् पञ्चमो मासस्तावदेतं विशेषेण कुर्यात् . तदा हि गर्भस्यास्थिरत्वात् झटिति बाधाभयम् .

द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् । तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्याम् । चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तम् । पञ्चमे क्षीरसर्पिः । षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धम् । सप्तमे च । तस्मिंस्तु गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भाषन्ते । नेति भगवानात्रेयः । गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूर्जायते कण्ड्वा किक्किसम् ॥

द्वितीये मासि मधुरैर्द्राक्षामधूकादिभिः सिद्धं पयः पिबेत् . तृतीये तदेव मधुरौषधसिद्धं सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तं पिबेत् . चतुर्थे तु तदेव नवनीतस्याक्षमात्रेण युक्तम् . पञ्चमे क्षीरोद्धृतं सर्पिः . षष्ठे मधुरौषधैः सिद्धं तदेव क्षीरसर्पिः . सप्तमे तदेव . तस्मिन् सप्तमे मासि मातुर्विदाहो भवति . स तु केशोत्पत्तिकार्यमिति स्त्रियो भाषन्ते . तथा नेति भगवानात्रेयः स चैवमाह गर्भोत्पीडनाद्दोषा वातादयो गर्भिणीहृदयं प्राप्ताः कण्डूः कुर्वन्ति कण्ड्वा अनन्तरे किक्किसम् . रेखास्वरूपस्त्वक्संकोचः किक्किसम् .

तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् । चन्दनमृणाळकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्नीयात् । शिरीषधातकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा । कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राकल्कैर्वा । निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा । शशहरिणपृषतरुधिरयुक्तया वा त्रिफलया । करवीरकरञ्जपत्रकल्कसिद्धेन च तैलेनाभ्यङ्गः । परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । कण्डूयनं वर्जयेत् । त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थं स्नानोद्वर्तनं च शीलयेत् । मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुञ्जीत ॥

तत्र कण्डूकिक्किसयोरेवास्यै गर्भिण्यै बदरोदकेन संयुक्तं पाणितलं नवनीतस्य देयमभ्यवहाराय . पाणितलं कर्षः . चन्दनमृणाळकल्केन स्तनोदरस्य मर्दनम् . प्रकृत्यादिविशेषापेक्षया शिरीषादिचूर्णैर्वा . कुटजार्जकादिकल्कैर्वा . चूर्णः शुष्कपिष्टः . कल्को जलपिष्टः . निम्बादिकल्कैर्वा . शशाद्यन्यतमरुधिरमिश्रया वा त्रिफलया . दोषादिविशेषापेक्षया स्तनोदरं मृद्नीयादिति संबन्धः . सुबोधम् . परिषेकः स्तनोदरस्य . त्वग्भेदस्य विरूपत्वस्य च परिहारार्थं स्तनोदरस्य च कण्डूयनं वर्जयेत् . तत्परिहारार्थमेव च स्नानमुद्वर्तनं च शीलयेत् . अल्पत्वादियुक्तमाहारं भुञ्जीत .

अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति खण्डकाप्यः गर्भस्य पैङ्गल्याबाधभयात् । अस्तु पैङ्गल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत । नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥

अष्टमे मासे घृतमिश्रां क्षीरयवागूं पिबेदित्यात्रेयः .

तात्र निवेत् गर्भस्य पैङ्गल्यभयादिति खण्डकाप्यः . तत्रस्थाहात्रेयः . अङ्गीक्रियतां पैङ्गल्यम् . गर्भिण्या नीरुकत्वलाभाद्गर्भस्य च बलादियुक्तस्य लाभात् सर्पिष्मत्या क्षीरयवाग्वा . संहननमवयवनिबन्धत्वम् .

बदरोदकेन पललपयोदधिमस्तुतैललवणफलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् । पुराणविड्विशुध्यर्थं मधुकादिमधुरौषधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः । अनुलोमे हि मारुते सा सुखमनुपद्रवा प्रसूते ।

बदरोदकेनास्थापनपरिभाषया पललादियुक्तेनास्थापयेत् . पुराणं संचितं पुरीषं शोधयित्वा तदर्थमेवानुवासयेन्मधुकादिसिद्धतैलेन . एवं पुराणाया विशः शोधनादनुलोमो वायुः प्रसूतये सुखो भवतीति .

गर्भिणीं तु न्युब्जामास्थापयेदनुवासयेद्वा । तथास्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥

सर्वस्य च वामपार्श्वस्थस्यास्थापनानुवासनविधाने गर्भिण्या न्युब्जत्वमपवादः . न्युब्जा जानुभ्यामधोमुखी भूमौ स्थिता . तथा हि जठरस्य लम्बत्वाद्वस्तेर्मार्गो विवृतो भवति .

तत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपचरेदाप्रसवकालादिति भगवान् धन्वन्तरिः ॥

ततोऽष्टमान्मासादूर्ध्वं आप्रसवात् स्निग्धाभिर्यवागूभिरुपाचरेत् . जाङ्गलरसैश्चोपाचरेदिति धन्वन्तरिः चरकस्य तु जाङ्गलरसानभिधानम् .

नवमे तु तत एवानुवासनतैलात् पिचुं योनौ प्रणयेद्गर्भमार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति । अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण गर्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति । वायुश्चानुलोमः संपद्यते । मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते जरायुश्च मार्गं प्रतिपद्यते । पुत्रं चेष्टं कल्यमायुष्मन्तं सुखिनं सुखेन काले बलवती प्रसूते ॥

नवमे मासि तत एवानन्तरोक्तान्मधुरौषधसिद्धादनुवासनतैलात् पिचुं योनौ धारयेत् . तेन हि गर्भप्रसूतिमार्गे गर्भाशये च स्नेहः संपद्यते . एतच्च सर्वं मासविधानं गर्भिण्या गर्भधारिणीकुक्ष्यादिमृदुत्वलाभाय भवतीति सुबोधम् .

बिल्वकार्पासीपफ्फणापाटलीपिचुमन्दाग्निमन्थमांसवर्धमानकपत्रभङ्गक्वाथेन शीतेन सर्वगन्धोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशेत् ॥

बिल्वादीनां क्वाथेन गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशेत् . सर्वगन्धोदकेन वा . पत्राङ्कुराणि पत्रभङ्गानि .

प्राक् चैत्रास्या नवमान्मासादपहृतास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुसुखमुपहृतसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥

अस्याश्च गर्भिण्याः नवममासात् प्रभृत्यपहृतास्थीत्यादियुक्तं सूतिकागारं कारयेद्यत्र सूतिका सती वसति . शीतातपाद्यभावेन सर्वर्तुसुखम् .

तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादिषु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणवृद्धान् नत्वावर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य बहुशः प्रसूताभिरनुरक्ता-

भिरविषादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्वस्त्ययनपरानुलोमनैराहारविहारैरनुलोमित - वातमूत्रपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षेत । स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबन्धे फलवर्तीः प्रणिदध्यात् ॥

तत्रागारेऽनुकूलनक्षत्रग्रहातिथिमुहूर्तादिषु पुण्याहशब्देन गवादीननुवर्तमाना प्रविश्यानेकवारप्रसूताभिः परिवृता सती स्वस्त्ययनपरत्वादियुक्ता प्रसवकालमुदीक्षेत प्रतिपालयेत . सुबोधम् .

तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबन्धने इवाक्षिणी निष्ठीविका मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताधोगुरुत्वमन्नानभिलाषो वेदनोदरहृदयकटीबस्तिवंक्षणेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्रवणानि च योन्यां भवन्ति । तदनन्तरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥

क्लमादिकमासन्नप्रसवकाले लक्षणम् . उदरादीनां वेदनया संबन्धः . तोदादीनि योन्याम् . अनन्तरमावीनां सूतिवेदनापर्यायाणां प्रादुर्भावः . अनन्तरं गर्भोदकस्य .

अथैनामुपस्थितगर्भां कृतकौतुकमङ्गलां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् । ततः सुरक्तार्षभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशङ्कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तनखाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयन्त्यः पर्युपासीरन् ॥

अथानन्तरमेनां गर्भिणीं निकटीभूतगर्भत्वादियुक्तामुष्णोदकेन परिषिक्तां सतीं यवागूं सघृतां पाययेत् . ततः सुरक्तेन ऋषभचर्मणा कृतप्रच्छदे मृदुनि कार्पासादिकृते शयने शयानामुत्तानामहतवासस्त्वादियुक्ता योषितः सूनृताभिराश्वासयन्त्यः पर्युपासीरन्निति संबन्धः . आभुग्नसक्थि संकुचितजानुम् . प्रजनने गर्भनिष्कासने कुशलास्तथोक्ताः . सूनृताः प्रियवाचः .

अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलीवचाचव्यचित्रकचिरिबिल्वचूर्णमुपाघ्रातुं मुहुर्मुहुः । तथा भूर्जपत्रशिंशपासर्जरसान्यतमधूममन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान् कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानु सुखमस्या मृद्नीयात् ॥

अनन्तरमस्यै कुष्ठादिचूर्णमुपाघ्रातुं दद्यान्मुहुर्मुहुः . तथैव भूर्जाद्यन्यतमधूममुपाघ्रातुं दद्यादिति संबन्धः . अन्तरान्तरा चेत्यावीप्रादुर्भावमनु धूमादिप्रसङ्गे . पार्श्वादिदेशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्य यथासुखं मृद्नीयादिति संबन्धः .

एवमवाक् परिवर्तते गर्भः । तस्य लक्षणम् । विमुच्य हृदयमुदरमाविशति । बस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरयन्त्येनामाव्यः । न चेदेवं परिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृम्भणं चङ्क्रमणं च कारयितव्यानन्तरोक्तं विधिम् ॥

एवमनेन यवागूपानादिना जठरस्थो गर्भः तस्मिन्काले सुखेनावाक् परिवर्तते अधोमुखतां यातीत्यर्थः . स चावाङ्मुखो गर्भः हृदयमोक्षणादिना लक्षणेन ज्ञायते . मातुर्हृदयदेशं परित्यज्य यदा तु जठरमाविशति गर्भो बस्तिशिरआख्यं वक्ष्यमाणं प्रदेशं नाभेरधो गृह्णाति . आव्यश्चैनां गर्भिणीं निरन्तरप्रादुर्भावैस्त्वरयन्ति तदा परिवृत्तमध्यवस्येत् . एवं न परिवर्तते चेज्जृम्भणादिकं च वक्ष्यमाणं कार-

पितव्यम् . अनन्तरोक्तं च विधिं धूमाघ्राणादिकं पुनः पुनश्च .

अन्ये तु मुसलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः । तत्तु न सम्यक् । दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्या मुसलव्यायामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥

केचिदाचार्या गर्भपरिवर्तनार्थं धान्यपूर्णमुलूखलं गर्भिण्या मुसलेनावहननीयमिति . तदात्रेयप्रमुखा नेच्छन्ति यतस्तथाविधायामतिसुकुमारायामवस्थायामेवंविधेनोपचारेणावहननव्यायामेन प्रबलीभूतो वायुरन्तरं हृदयं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति .

अथ परिवृत्तगर्भां पर्यङ्केणामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णायां योनिमनुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् । योनिं च पुनःपुनः प्रसाधयेत् । ब्रूयाच्च सुभगे शनैश्शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥

ततोऽनन्तरोक्तेनावाक्परिवृत्तगर्भलक्षणेन परिवृत्तगर्भां विदित्वा पर्यङ्कमारोप्य पादतो निषण्णा स्त्री योनिप्रसाधनादिकं गर्भिण्याश्च कुर्यात् .

अन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्त्रमिमं जपेत् ।

"क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पातु वैशल्यं वा दधात्वपि ॥
प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाद्रिरक्षित"मिति॥

तथा—

'इहामृतश्च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
उच्चैश्श्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै
तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते
सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्ति'मिति॥

द्वितीया च वामे कर्णे मन्त्रं वक्ष्यमाणं पठेत् . प्रसाधनं गर्भनिष्क्रमणयोग्यताकरणम् . सुबोधमन्यत् . क्षितिर्जलादिकं दिशन्तु शान्तिमित्यन्तं श्लोकचतुष्टयं मन्त्राः .

तथा परानुशिष्यात् अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः । अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुब्जतादिकारित्वात् । तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय । ततो यथोक्तं कुरुष्व ॥

तथापरा स्त्री इदमनुशिष्यात् . भद्रे गर्भिण्यनागतायां गर्भवेदनायां गर्भं मा प्रवाहिष्ठाः न प्रेरयितव्यस्त्वया गर्भ इत्यर्थः . तथाविधं ह्यकालप्रवाहणं वेगोदीरणवत् गर्भिण्या अहितम् . गर्भस्य च तत्स्थानानिष्कासितस्य श्वासादिकरम् . तथा प्राप्तायां वेदनायां यदप्रवाहणं तद्वेगधारणवद्गर्भिण्या अहितं सदुपघाताय संपद्यते .

शनैश्शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः । निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बा-

ढतरमा प्रसवादिति । तस्यास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति । तथास्या हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥

तथा भद्रे त्वं प्रथममावीजन्मनि शनैश्शनैः स्तोकं स्तोकं प्रवाहयेथाः । अनन्तरं गर्भस्य निर्गमनकाले निविडं प्रवाहयेथाः । ततोऽपि योनिमुखप्रस्ते गर्भे निविडतरमिति । आप्रसवाद्यावद्गर्भो निष्क्रान्तो भवति । यदा पुनर्गर्भो निष्क्रामति तदा तस्मिन् । सुबोधम् ।

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन । पिण्डीतकेन वा बध्नीयाच्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥

गर्भसङ्गे कृष्णाहिकञ्चुकेन पिण्डीतकेन वा योनिधूपनम् । पिण्डीतको मदनः । तदा हस्ते पादे च हिरण्यपुष्प्या मूलं बध्नीयात् । तथा सुवर्चलाया विशल्याया वा मणिवच्छरीरे धारणम् ।

अथ प्रसूताया न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवदुपपीड्य अन्येन पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥

अथानन्तरं निष्क्रान्ते गर्भे यदापरा गर्भशय्याख्या न निष्क्रामति तदा गर्भिणीधूननादिकं वक्ष्यमाणं विधेयम् । काचित् स्त्री गर्भिणीं विधुनुयात् । कथमित्याह । दक्षिणेन पाणिना नाभेरधो गर्भिण्याः पीडयित्वा वामेन पृष्ठं चोपगृह्येति ।

पार्ष्ण्या वा श्रोणीमाकोटयेत् । स्फिजौ वोपसंगृह्य सुपीडितं निपीडयेत् । वेण्याङ्गुल्या वा केशवेष्टितया च कण्ठतालू परामृशेत् ॥

तथा चान्या स्त्री स्वपादपार्ष्ण्या गर्भिण्याः कटिमाकोटयेत् आहन्यादित्यर्थः । तथा तस्या स्फिजौ निपीडयेत् । तथा वेण्या केशवेण्या तालुकण्ठं स्पृशेत् । अङ्गुल्या वा केशवेष्टितया ।

भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् । भूर्जगुल्गुलुभ्यां वा । शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिम्बसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् । अनभ्यक्तां वा कटुतैलमिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैरालिम्पेत् । गुडनागरकल्केन वा । तदेव वा भक्षयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिम्पेत् । महावृक्षक्षीरं वा मूर्धन्यनुषेचयेत् ॥

भूर्जपत्रादित्रितयेन योनिधूपनम् । काच एव काचमणिः । भूर्जगुल्गुलुभ्यां वा योनिधूपनम् । अथवा शालिमूलसिद्धसर्पिरभ्यक्तां योनिं कटुकालाब्वादिभिर्धूपयेत् । अथवानभ्यक्तामेव कटुकालाब्वादिभिस्तैलमिश्रैर्योनिं धूपयेत् । तैरेव वा कल्कीकृतैस्तैलाक्तैर्योनिं लिम्पेत् । गुडनागरेण वा गलपिष्टेन योनिं लिम्पेत् । तदेव वा गुडनागरकल्कं भक्षयेत् । अन्यत्सुबोधम् । महावृक्षः सुधा ।

कुष्ठतालीसकल्कं विल्वबल्वजयूषमैरेयासवसुरामण्डान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाम्लेन कुलत्थरसेन मधुकपिप्पलीसम्पाकेन वा पाययेत् । पिप्पल्येलाकोलविलचव्यचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं वा । खरस्य वृषभस्य वाजीवतो दक्षिणं कर्णमुद्धृत्य विल्वकुलत्थबल्वजयूषादीनामाप्लावना-

नामन्यतमे प्रक्षिप्य मूहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेत् ॥

दोषाद्यपेक्षया कुष्ठतालीसयोः कल्कं पाययेत् . केनेत्युच्यते . कदाचिद्बिल्वक्वाथेन कदाचित् बल्वजक्वाथेन . मैरेयेण वान्येन वा यथायोग्येनासवेन . सुरामण्डेन . तथाम्लेन काञ्जिकादिना . व्योषतीक्ष्णेन वा कुलत्थरसेनाम्लेन वा मधूकपिप्पलिसंपाकेन वा . मधूकशब्दो मूलागमेभ्यो नाधिगतः . एवं बिल्वयूषादीनामन्यतमेन कुष्ठतालीसयोः कल्कं वा पाययेद्योषितं भिषक् . अथवा पिप्पल्यादीनां कल्कं बिल्वयूषादीनामन्यतमेन पाययेत् . सुबोधमन्यत् .

कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया । अर्कालर्ककषायं वा प्रजातासुरोन्मिश्रम् । कुष्ठलाङ्गलिकीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यतमेन । वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन । शतपुष्पाकुष्ठमदनाहिङ्गुसिद्धस्य च तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् । ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥

कुष्ठैलाकल्कं सुरामण्डेन . अर्कालर्कयोर्वा कषायं क्वाथपरिभाषापरिदर्शितमानेन कथितगृहीतं प्रकृतिदेहाद्यपेक्षमात्रया सुरयोन्मिश्रं पाययेत् . अथवा लाङ्गलीमूलकुष्ठयोः कल्कं मद्यानामन्यतमेन मूत्राणां वान्यतमेन पाययेत् . एतदुक्तं मद्यमूत्रयोरन्यतमेन . वत्सकादिगणस्य वा चूर्णं मद्येन यथायोग्यं पाययेत् . शतपुष्पादिभिः सिद्धस्य तैलस्य संबन्धिनं पिचुं तस्या योनौ धारयेत् . तथानुवासनकाले अनुवासनयोग्यतायाम् . अत एव शतपुष्पादितैलात् स्तोकेनानुवासयेद्यथोदितेऽनुवासनकाले सामान्येन योनौ पायौ वा .

बिल्वबल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजार्ककृतवेधनहस्तिपर्णभीरूपहितैरास्थापयेत् । सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलिकीमहावृक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामण्डेन । शाल्मलीवृन्तानि वा स्विन्नान्यापोथ्य पञ्चमूलकषाये विमर्दयेत् । तेन च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन ॥

अनन्तरोक्तबिल्वादियूषाद्यन्यतमेन फलजीमूतादिचूर्णमिश्रेण तामेवास्थापयेदपि . सिद्धार्थकादिमिश्रेण वा सुरामण्डेनास्थापयेत् . अथवा बिल्वादिपञ्चमूलकषाये मृदितानां स्विन्नानां शल्मलीपत्राणां स्वरसेन पूतेन स्तोकस्नेहेनानन्तरोक्तफलादियुक्तेनास्थापयेत् .

यथोक्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरवस्तिं दद्यात् । शिग्रुसुमुखमरिचाजाजीचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनानुवासयेत् । उमाशाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् ॥ स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नाळानुसारतोऽपहरेत् ॥

यथोक्तैर्वा मदनकुष्ठादिभिरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन कटुतैलेनोत्तरवस्तिः . शिग्र्वादिसिद्धेन कटुतैलेनानुवासनम् . क्षीरगोमूत्रयोर्मिश्रीभूतयोर्द्रवप्रमाणम् . सघृतोमाशल्मलिपिच्छापूरितयोनिं वा स्त्रियं विधुनुयात् . अथवा वैद्योपदेशेन काचित् पाणिना स्नेहाभ्यक्तेन कृत्तनखेन बहिः प्रलम्बमपरानाळमनुसारयन्ती कुशला तामपरामन्तरपहरेत् .

प्रजातायां चेद्बस्तिमूर्धोदरेषु शूलं मक्कलाख्यं स्यात्तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् । वरणादिं वा सपञ्चकोलमेलाप्रतीवापम् ॥

प्रजातायां प्रसूतायां यदि बस्तौ मूर्ध्नि उदरे च

कारणविशेषाद्युगपच्छूलं भवति ततस्तस्मिन्मर्कलनाम्नि शूले मूत्रेण वोष्णोदकेन वा यवक्षारं पिबेत् . तयोरेवान्यतरेण वा पञ्चकोलसंयुक्तं वरणादिकम् . क्वथितं सदेलाप्रतीवापं पिबेत् . प्रतीवापोक्तैरेव क्वाथः सिद्धः . तथा च लवणचूर्णमपि वत्सकादेर्निर्यूहेण स्वयं वक्ष्यति .

अथवा वीरतरादिमूषरादिप्रतीवापम् । लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्यूहेण । वत्सकादिं वा मदिरया । अंशुमतीद्वयक्वाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कम् । भार्ङ्गीनागरदेवदारुकल्कं वोष्णाम्भसा । पुराणगुळं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥

एवमेव वीरतरादिकमपि क्वथितमूषरादिप्रतीवापम् . प्रतीवापशब्देनावचूर्ण्य देयं द्रव्यमुच्यते . अथवा वत्सकादि चूर्णितं सुरया पिबेत् . सालपर्णीपृश्निपर्णिभ्यां क्वाथेन वा मरिचभद्रदार्वोः कल्कं पिबेत् . भार्ङ्ग्यादित्रयकल्कं कोष्णाम्भसा . अथवा त्रिकट्वादिसंयुक्तं पुराणगुडं योग्यया मात्रया भक्षयेत् .

तस्याश्चेत् स्वस्थानतो योनिर्भ्रंश्येत् । ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् । निविष्टां चाशोकरोहिणीबर्हिषोशीरप्रियङ्गुदेवदारुकल्कविपक्वेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत् पूरयेत् ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥

तस्मिन् काले योनिभ्रंशे रक्ताभ्यक्ताया योनेः प्रवेशनम् . प्रविष्टायां चाशोकरोहिण्यादिपक्वतैलेन स्वेदनं पूरणं च बहुशः शश्वत् . गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति मन्त्रपदेनैव तां योनिं ब्रूयात् .

तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् । तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् । बुभुक्षितां च पञ्चकोलचूर्णेन यवान्युपकुञ्चिकाचव्यचित्रकव्योषसैन्धवचूर्णेन वा युक्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् । स्नेहायोग्यां वातहरौषधक्वाथं ह्रस्वपञ्चमूलक्वाथं वा ॥

अन्यतमा च कुशला परिचारिकोत्तरस्थानोक्तेन विधिना बालमुपपादयेत् . सुबोधमन्यत् . यथासात्म्यमन्यतरस्य स्नेहस्याहःपरिणामिनीमिति नात्र स्नेहमात्राया नियमः . केवलं तथा विधेयम् . यथा तस्मिन्नेवाहनि जीर्णे स्नेहे यवाग्वाः प्रयोगो नोपरुध्यते . तथा चाचार्य एव हृदये केवलं महत्याः प्रतिषेधं करोति . यतः साहोरात्रेण जीर्यते . न तु मात्रान्तरस्य विधानम् . सूतिका क्षुद्वती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेदिति .

पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण । तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् । जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणक्वाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् । प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत् ॥

स्नेहेक्काथे वा पीते यमकाभ्यक्तदेहाया वस्त्रेणोदरं वेष्टयेत् . वातपूरणभयात्तदवकाशपरिहाराय . तत्र यदा स्नेहपानमारभ्यते तदोष्णोदकेन परिषेकः सूतायाः , पुनश्च परिषेको यदा वा यवागूपानमारभ्यते . एतदुच्यते प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेदिति . पूर्वोक्तैरेवौषधैरनन्तरोक्तैः . पञ्चकोलेन यवान्यादिभिर्वा सिद्धां एवं यथायोग्यम् .

एवं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वानुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना चान्नपानेन । द्वादशरात्रात् परं जाङ्गलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य । क्वथितशीतं च तोयं पाययेत् । तथा जीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोद्वर्तनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत् । एवं हि गर्भवृद्धिक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिस्स्रुतिविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवति ॥

एतदेव स्नेहपानादिकं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा . अनन्तरं यावद् द्वादशरात्रं यवाद्यन्यतमयूषेणान्नं लघुना च तत्प्रायेणानुपानं ततः क्रमेणाग्निबलमवेक्ष्य जाङ्गलरसादिभिर्बृंहणैर्बृंहयेत् . सुबोधम् . अनेन क्रमेण सूतिस्त्री पुनर्नवीभवति .

अत एव च सूतिकाया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा । तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् । एवं साध्यर्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयन्त्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् पुनरार्तवदर्शनादित्येके ॥

अत एव गर्भवृद्धिक्षपितधातुतयेत्यादिहेतुः सूतिकाया व्याधेरसाध्यत्वे भवति . सार्धान्मासादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्तिः . अन्ये पुनराहुः पुनरार्तवदर्शनादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्तिः .

इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ।
स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥

इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण प्रथमान्मासात् गर्भाधानात् प्रभृति पुनरार्तवदर्शनेन गर्भयोग्यता तावदस्या विधिरस्मिन्नध्याये दर्शित इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ प्रकरणायातगर्भव्यापच्चिकित्सितप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः .

अथातो गर्भव्यापदं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत । ततश्च यस्या वस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पुष्पदर्शनं च स्यात् । तां मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवनतशिरसं शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥

आपन्नगर्भा संप्राप्तगर्भा स्त्री परिहार्याण्यासेवेत चेत् ततश्च यद्यस्याः शूलं पुष्पदर्शनं च स्यात्ततस्तां मृदुत्वादिगुणयुक्तशयनस्थां शीतैः प्रदेहादिभिरुपाचरेत् .

तद्यथा । सहस्रधौतेन सर्पिषाधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् । मधुकसिद्धसर्पिषा सुशीतेन पिचुमाप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् । गव्येन पयसा मधुकाम्बुना न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् । प-

रिपीततत्स्वरसानि च तैलानि योनौ निधापयेत् । तच्छृङ्गसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुम् ॥

सहस्रधौतं सर्पिर्यदनेकदेशोऽग्नौ विलाप्य शीतोदके प्रक्षिप्य स्त्यानीक्रियते . मधुकेन सिद्धं सर्पिस्तथोक्तम् . तच्छृङ्गैर्न्यग्रोधादिशृङ्गैः सिद्धस्य क्षीरसर्पिषः पिचुं योनौ दद्यात् . क्षीरमेव प्रमथ्य संपादितं सर्पिः क्षीरघृतम् .

अतिस्रवति तु रक्ते तत एवाक्षमात्रं प्राशयेत् । केवलादेव वा क्षीरसर्पिषः । पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ।

रक्ते त्वतिस्रवति तत एव न्यग्रोधादिसिद्धात् क्षीरसर्पिषोऽक्षमात्रं प्राशयेत् . केवलादेव वा क्षीरसर्पिषोऽक्षमात्रम् तु न्यग्रोधादिशृङ्गसिद्धात् क्षीरसर्पिषः . पद्मादिकिञ्जल्कं च मधुशर्कराभ्यां युक्तं लेहयेत् .

धातकीगैरिकसर्जरसाञ्जनचूर्णं वा मधुना । न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा । शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् । ऋद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा । नीलोत्पलसितापकलोष्टचन्दनादि वा तण्डुलाम्बुवाशारसान्यतरेण । गन्धप्रियङ्गुसितोत्पलशालूकोदुम्बरशलाटुन्यग्रोधशृङ्गानि वाजेन पयसा ॥

मधुना वा धातक्यादिचूर्णम् . मधुनैव न्यग्रोधादित्वचां शृङ्गाणां च कल्कम् . सक्षौद्रं वा शशान्यतमरुधिरम् . ऋध्यादिकं च पयसा . नीलोत्पलादीनि तण्डुलाम्बुवाशारसयोरन्यतरेण . पक्वो मृल्लोष्टस्तोक्तः . आजेन पयसा वा गन्धप्रियङ्ग्वादीनि .

कशेरुकमृणालकशृङ्गाटककाश्मर्यपरूषकद्राक्षाशारिवापौण्डरीकानन्तोत्पलकदम्बबीजक्काथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिचूर्णम् । जीवनीयशृतं वा क्षीरम् । बलातिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोळीशृतेन पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भोजयेत् । शीतवीर्यजाङ्गलरसेन वा । रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः प्रयुञ्जीत । सौम्याश्च मनोऽनुकूलाः कथाः ॥

कशेरुकादीनां कषायेण माधुर्यसंपादनमात्राभ्यां शर्करामधुभ्यां मिश्रेण शालिचूर्णं पाययेत् . जीवनीयौषधशृतं क्षीरं वा पाययेत् . बलातिबलादिशृतक्षीरेण मधुशर्करासंयुक्तेन सुशीतं रक्तशाल्योदनं भोजयेत् . शीतवीर्याणां च जाङ्गलानां रसेन वा सुशीतं रक्तशाल्योदनं भोजयेत् . शोधनवर्ज्याश्च सर्वा रक्तपित्तोक्ताः क्रियाः यथावसरं कुर्वीत .

अदृष्टशोणितां तु मधुकपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् । ताम्रवल्यश्मन्तकशतावरीपयस्याभिर्वा । विदार्यादिगणेन वा । श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा सर्पिः । पलण्डुरससिद्धं वा सक्षौद्रम् ॥

यदा तु शोणितदर्शनं विनैव वस्त्यादौ शूलं केवलं भवति गर्भिण्यास्तथा तां मधुकादिसिद्धं पयः पाययेत् . ताम्रवल्यादिसिद्धं वा पयः . विदार्यादिगणसिद्धं वा . श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीराभ्यां वा सिद्धं सर्पिः पाययेत् . पलण्डुरससिद्धं वा क्षौद्रयुक्तं सर्पिः .

असंपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥

प्रथमान्मासादारभ्य मासत्रयं पुष्पदर्शने सम्यक् चिकित्सितोऽपि गर्भः कोष्ठे न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् स्रवत्येवेत्यर्थः । तेन प्रथममासत्रयं पुष्पदर्शने प्रायो गर्भः चिकित्सयापि कोष्ठे न तिष्ठति । मासत्रयादूर्ध्वमपि चतुर्थादिष्वपि मासेष्वकाठिन्यात् ।

आमान्वये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक्रमत्वात् । तत्र रूक्षशीतानि प्रयुञ्जीत ॥

आमान्वये पुष्पदर्शने विरुद्धोपक्रमत्वाद्गर्भः कोष्ठे न तिष्ठति । आमे ह्युष्णतीक्ष्णादिका क्रिया । सा तु गर्भे विपरीता । अतो विरुद्धोपक्रमत्वम् । यत्र चतुर्थादिष्वपि मासेष्वामान्वयो नास्ति तत्र पुष्पदर्शनेऽपि गर्भो विधारयितुं सुशक्यते । तत्र त्वामान्वये रूक्षशीतान्यौषधानि प्रयुञ्जीत ।

तद्यथा । प्रागुपवासं ततो दुरालभामृतोशीरपर्पटकघनचन्दनातिविषावलाकटुवङ्गधान्याककाथपानम् । तृणधान्यशालिषष्ठिकपेयामशनं च मुद्गादियूषैः । जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥

तद्यथेत्यादिना तेषामेवोपयोगविशेषं दर्शयति । औषधात् पूर्वमुपवासः । दुरालभादिक्काथस्य पानम् । तृणधान्यादिपेया । मुद्गादियूषैश्चाशनं प्रयुञ्जीतेति संबध्यते । एवमामे जिते प्रथमपुष्पदर्शनवत् स्निग्धादीन्युपयुञ्जीत ।

आमगर्भे तु पतिते मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेत् । गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं च । अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्ज्याभिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपचरेद्यावन्तो मासास्तावन्त्यहानीति ॥

आमगर्भपाते मद्यानामन्यतमं गर्भिणीं पाययेत् प्रयोजननिर्देशस्तद्गुणमन्यत् प्रदर्शयितुम् । अमद्यपा या केनचित् कारणेन मद्यं न पिबति तां पाचनीयद्रव्यसंमिश्राभिरस्नेहलवणाभिः सतिलाभिस्तृणधान्ययवागूभिरुपचरेत् । यावत्संख्ये मासि गर्भपातस्तावत्संख्यान्यहान्ययं क्रमः ।

ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहैराहारैरादोषधातुक्लेदशुद्धेः । आमगर्भशेषेण हि पुनःपुनरकुशलमनुषज्येत । तस्मात्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् । ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारैश्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति ॥

ततोऽनन्तरमेवादोषादिशुद्धेः प्रीणनादिगुणैराहारैरुपाचरेत् । कुत इत्याह । आमगर्भशेषेणेत्यादि । तदनु च स्नेहपानैर्बस्तिभिस्तथा दीपनीयादिगुणैराहारैरिति ।

यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात् पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा योनिस्रवणम् । तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहान्नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते । ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्वहनाद्गर्भो वृद्धिमनाप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ॥

महति जातसारे वर्ज्यावर्जनाद्योनिरार्तवमन्यद्वा किंचित् स्रवति तस्या योनिस्रुतिनिमित्तं वायुः कुपितः सन् पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य या तु नाडी मातुराहाररसारं रसं गर्भस्य वहति तां नाडीं प्रतिपीड्य तिष्ठति । ततस्तया तद्रुद्धया नाड्या कुल्ययेव तृणादिच्छन्नया केदारो गर्भो वृद्धिमप्राप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ।

तत्र यस्याः कादाचित्कार्तवपरिस्रावाल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्राक्परिमाणादपरिहीयमान एव स्फुरति । न च कुक्षिर्विवर्धते । तमुपविष्टकमित्याचक्षते । यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परिस्रवणं नात्यल्पं च तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात् किञ्चित् स्पन्दते । कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते । तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥

तत्र द्वौ भेदौ । एको वृथ्यप्राप्तिः । द्वितीय उपशोषः । प्रथमे कादाचित्केन स्रावेण गर्भो न परिहीयते नापि वर्धते स्फुरति च तमुपविष्टकमित्याचक्षत आचार्याः । द्वितीये त्वतिस्रावाद् वृद्धोपि परिहीयते । चिरात् स्तोकं च स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते तं गर्भमुपशुष्ककनागोदरशब्दाभ्यामाचक्षते ।

तौ तु मातुराहाररतैजसाल्पेनाप्याय्यमानौ यदा पुष्टौ स्यातां केशदशनादियुक्तौ । तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयेत एव ॥

तौ चोपविष्टोपशुष्ककौ मातुराहारतेजसा स्वल्पेनाप्याय्यमानौ क्रमेण यदा पुष्टौ स्यातां तदा केशदशनादियुक्तौ बहुभिरपि वर्षैः प्रमदा प्रसूयेत ।

तत्रेत्यादिना दोषविशेषेण तयोर्लक्षणमुच्यते ।

तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फेनिलं विच्छिन्नं शकृदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना जृम्भा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेळेते इव कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकादिरिव संसृज्यते शरीरं परिक्रन्तन्निव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तम इव प्रवेश्यते दुःखेनाऽस्य जरणमहरहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वक्त्वं च भवति ॥

तत्रापथ्यविशेषसेवया यदोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायोराधिक्यं भवति तदा तत्र मातृहेतुकयोरुपविष्टकोपशुष्ककयोः कोष्ठचरो वायुस्ताभ्यां प्रतिहन्यते । सशब्दतादियुक्तं च शकृत् गर्भिण्युपवेश्यते । सुबोधमन्यत् ।

पित्तेन ताम्रहरितशकृदुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतरक्तगोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वक्त्वं काळी दुर्बला नित्यशूना च नारी भवति ॥

पित्तेनोभयोर्गर्भिण्यास्ताम्रहरितशकृदुपवेशनादि । सुबोधम् । गोमूत्रवत् पीतरक्तनेत्रादित्वम् ।

श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्लेशः श्लेष्मोद्वमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपादनेत्रता कासः श्वासश्च ॥

श्लेष्मणा तयोर्गर्भिण्या मधुरास्यत्वादिकं भवतीति दोषविशेषलक्षणम् ।

तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां सर्पिषामुपयोगः । तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरः । तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः । सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाहनापवर्जनबृंहणैरुपपादनम् ॥

चिकित्सा तूभयोः सामान्येन जीवनीयादिशृतसर्पिरादिका । एषामुपयोगो गर्भवृद्धिकर इत्यर्थः । तथा

एतैरेव सर्पिरादिभिः संभोजनं सह भोजनम् . तैरेव च सुभिक्षायास्तृप्ताया गर्भिण्या यानवाहनादिभिरुपपादनमुपस्कारः अपवर्जनं दानम् . इति सामान्येनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्विवर्धनार्थं चिकित्सितम् .

अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सैन्धवोपहितं क्षीरवस्तिं दत्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् । ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषानुवासयेत् । निवातं च सेवेत । पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् । तिलः स्थूलकुक्कुटीर्निस्तुषमाषाढकं च क्षीरोदकेनोलूखले संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिकपिञ्जलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्धनार्थमुपशुष्ककबृंहणार्थं च । अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पिबेत् ॥

वातादिदोषे विशेषेण त्वथेत्यादिना कथयति . बस्तिदानादनुभोजनम् . ततोऽनुवासनम् . सुबोधम् . स्थूलाश्च ताः कुक्कुट्यस्तथोक्ताः . तेन माषकुक्कुटीरसेन सर्पिषा मिश्रितेन सह तित्तिरेः कपिञ्जलस्य वा रसं साधयित्वा उपविष्टकविवर्धनार्थमुपशुष्ककबृंहणार्थं च पाययेदिति संबन्धः . जीवनीयानां यथासंस्कारं मात्रा .

पयस्याकाकोलीद्वयसुनिषण्डककल्केन पयसा च सर्पिर्विपाचयेत् । तत् काल्यं क्षीरानुपानमुपयुञ्जीत । आमगर्भरसेन चाश्नीयात् । तानेव च तत्र भृष्टान् भक्षयेत् । जलचरमांसानि च । कफे त्वानूपौदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा पिबेत् ॥

पयस्यादीनां चतुर्णां कल्केन तच्चतुर्गुणं सर्पिः पयसा स्नेहसमेन विपचेत् . पयस्या क्षीरविदारी . काल्यं प्रातः . तस्मिन् क्षीरानुपाने प्रयुक्ते भोजनकाले आमगर्भाणां त्वचिरकालजातानां प्राणिनां रसेनाशनमश्नीयात् . तानेवामगर्भांस्तत्रैव रसे भृष्टाग्निस्तालितान् भक्षयेत् . तत्तज्जलचारिणां हंसादीनां मांसानि च . पिशितमुपदंशः पानोपायभोजनं यस्याः सुरायास्ताम् .

तिलमुद्गमाषलवणविल्वपात्रैः पञ्चभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् । ततः प्रातः पिण्डं विल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धानुपानं वाश्नीयात् । अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् । एवमवृद्धौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥

तिलादीनां पञ्चानामेकीकृत्य चूर्णस्य पञ्चपात्रं घृतस्य पात्रेण संयोज्य निधापयेत् . स्वनुगुप्तं कृत्वैव ततः प्रयोगः . अत्रैव बदरचूर्णपात्रप्रक्षेपो द्वितीयः . पात्रं शुष्कद्रव्यस्य चतुष्षष्टिपलानि . घृतस्याष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् . एवं गर्भो न वर्धते तदा गर्भिणीं तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्विरेचयेत् . अपरापातनीयैर्वा प्रयोगैर्गर्भं पातयेत् .

यस्याः पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसि लीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तं लीनमित्याहुः । तत्र श्येनोत्क्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुक्कुटतित्तिरिणामन्यतमस्य रसेन भूरिसर्पिष्केण माषयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत् । सक्तून्वा तिलमाषविल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाययेत् । मेद्यमांसोपदंशं वा मार्द्वीकम् । तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यज्यात् । मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् । पूर्वो-

क्तं चेक्षेत । यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यात्तां वातहरस्निग्धान्नपानैरुपाचरेत् ॥

लीनो नाम गर्भो यो गर्भिण्या वातोपसृष्टस्रोतसि लीनो न स्पन्दते . तत्र लीने गर्भे श्येनादीनामन्यतमस्य रसेन बहुसर्पिष्केणाथवा माषयूषेण घृताढ्येन मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत् . सक्तून् वा तिलादिसंयुक्तान् क्षीरेण पाययेत् . बिल्वशलाटु बालबिल्वम् . मेद्यं मेदुरम् . सुबोधम् पूर्वोक्तं गर्भवृद्धिकरोक्तम् . यस्या इत्यादि सुबोधम् .

अष्टमे तु मासे मधुकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । तदसिद्धौ वीरणशालिकुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूषकमधूकमधुकमृद्वीकानां च पयसार्धोदकेनोद्गृह्य रसं तेन प्रियालबिभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेनेषल्लवणोष्णेन निरूहयेत् । विगतविबन्धां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥

अष्टमे मासे त्वनुवासनं तेनानुवासनेनासिद्धौ वीरणादीनां सप्तानां मूलानां भूतीकादीनां यथासंभवं मूलानां फलानां च क्षीरोदकाभ्यां अनुक्राथनेन चूर्णमेळनेन रसमुद्गृह्य तेन रसेन प्रियालादिकल्कमिश्रेण ईषल्लवणेनेषदुष्णेन च निरूहयेत् . वीरणं तृणविशेषः . इक्षुबालिका करङ्कशालिरिक्षुः . परिव्याधो जलवेतसः . विगतोदावर्तविबन्धां चानुवासयेत् . तेनैव मधुकसिद्धेन तैलेन .

उदावर्तो हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीमतिपातयेत् ॥

अवश्यं चोदावर्ते चिकित्सां कुर्यात् . यत उदावर्त उपेक्षितः सहसा शीघ्रमेव सगर्भां गर्भिणीं हन्यात् .

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वोपचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तात् स मुक्तबन्धनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति । ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः कुक्षिवस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं च्यावयति तरुणं शोणितभावेन । सोऽभिहितः प्राक् ॥

यस्या इत्यादि सुबोधम् . गर्भस्य बन्धनं यत्र तत्र मातुरनुबन्धो भवति परिपोषार्थम् . वृन्ताग्रेन शाखायां निबध्यते फलम् . स व्यापन्नो गर्भ आमः सन् शोणितभावेनापि प्रसूयते . तत्र च विधेयमुक्तम् .

विवृद्धे तु गर्भे स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति । शूलमधिकमुपजायते न च स्पन्दते गर्भो नाव्यः प्रादुर्भवन्ति न स्रवति योनिरक्षिणी चास्याः स्रंस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्यति भ्राम्यति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति पूत्युच्छ्वासा कृच्छ्राच्छ्वसित्यतिकष्टं प्राणिति जक्षितीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भां विद्यात् ॥

यदा तु वृद्धो व्यापद्यते तदा गर्भिण्याः स्तब्धोदरत्वादिकं करोति . आव्यो गर्भप्रसववेदनाः . अक्ष्णोः स्रंसो बन्धाद् भ्रंशः . पूतिरुच्छ्वासो यस्याः सा तथोक्ता . अतिकष्टं प्राणिति . कथमपि चेष्टासु प्रभवति . जीवति वा कष्टं च जक्षिति भक्षयति . स्वपिति वा . इत्येवंविधलक्षणयुक्तां स्त्रियं मृतगर्भां विद्यात् .

तं तु गर्भं कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेनेव वायुना पीडितं मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः । विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसंख्यगतिं च ॥

तं गर्भं कदाचिद्दातवशादसम्यगनार्जवेनापत्यपथं योनिमार्गं प्रवृत्तं वायुना पीडितं मोहितमस्पन्दं मूढगर्भमित्याहुराचार्याः . वायुपीडनवैचित्र्याच्च तस्य गर्भस्यासंख्यगतित्वम् .

समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ् न्युब्जा च । संस्थानानि पुनरष्टौ । तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यन्ते ॥

संक्षेपेण त्रिविधा गतिरूर्ध्वादिभेदेन . ऊर्ध्वा यस्यामुत्थितो गर्भ आयाति . तिरश्चीना गर्भिणीपार्श्वयोः कृतपादशिरसः . न्युब्जा अधश्शिरस ऊर्ध्वपादस्य . तस्य च गर्भस्याष्टौ संस्थानानि तानि च वक्ष्यन्ते . सक्थिभ्यामागमनमेकम् . एकेन सक्थ्ना द्वितीयम् . स्फिङ्मूलेन तृतीयम् . तिर्यक् चतुर्थम् . पार्श्ववृत्तशिरसः पञ्चमम् . बाहुद्वयेन षष्ठम् . वक्रेण पृष्ठेन पाणिपादशिरसा योनिमुखागमनं सप्तमम् . एकेन पादेन योनिं द्वितीयेन गुदमित्यष्टमम् .

तेषु सर्वेष्वपि विपरीतेन्द्रियार्थामाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमकल्लश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगात्रां पूत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥

तेषु सर्वेष्वपि मृतगर्भेषु विपरीतेन्द्रियार्थत्वादियुक्तां गर्भिणीं वर्जयेत् . न चिकित्सेदित्यर्थः .

न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यम् । तद्धि निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥

शल्यभूतं गर्भं मृतं सन्तं क्षणमपि भिषङ् नोपेक्षेत . तद्धि गर्भशल्यं जनन्या उच्छ्वासरोधं कृत्वा तां हन्यात् .

सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदार्यमाणो विषममङ्गानि विक्षिपेत् ॥

अविज्ञानाच्च सचेतनोऽपि गर्भः शस्त्रेण विदार्यमाणो विषमं कृत्वाङ्गानि विक्षिपन् निरुच्छ्वासीकृत्य जननीं हन्यादिति संबन्धः .

तस्मात्तत्सङ्गे सूत्यः प्रयतेरन् पूर्वोक्तानि च मन्त्रौषधानि प्रयुञ्जीत त्रिविधस्तु सङ्गो भवति । शिरस्यंसे जघने वा ॥

तस्मात्तस्य जीवतो गर्भस्य सङ्गे अप्रसवे . सूत्यो या अनुभूतानेकप्रसवास्ताः प्रसवाय नानाविधैरुपायैः प्रयतेरन् . तस्य हि सङ्गस्त्रिविधो भवति .

मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मेत्येके । मन्त्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके । दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्याहरणमित्येके ॥

यः पुनर्मूढगर्भस्तस्यैके आचार्याः अचेतनसामान्याज्जरायुपातनसदृशं कर्मेति कथयन्ति . अन्ये मन्त्रादिकं दैवहेतोः . केचिदाहरणमाशुकारित्वात् प्रत्यक्षोपायत्वाच्च .

न त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म । यतो योनियकृत्प्लीहान्त्रगर्भाशयादीनां मध्ये तानननुपहिंसतास्पर्शवता शस्त्रमवचार्यमुत्कर्षणव्यावर्तनोत्कर्तच्छेदनभेदनपीडनर्जुकरणानि चैकेन पाणिना कार्याणि ॥

अतो गर्भशल्यकर्मणोऽन्यत्कष्टकर्म कष्टतमन्नास्ति यतो योन्यादीनि रक्ष्याणि स्पर्शनेनैव शस्त्रमवचार्यमदृष्टि-

गोचरत्वात् . एकेनैव पाणिनोत्कर्षणादीनि कार्याणीत्यतिकष्टम् .

तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थाय तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् । अक्रियायां ध्रुवं मरणम् । उपक्रमे संशयः । तथोदराश्मरीप्रभृतीनपि ॥

तस्माद्भिषगीश्वरमापृच्छ्य यथा मृतायामयशसा योगो न भवतीति . परं च यत्नमास्थाय कृताभ्यासैश्च भिषग्भिः शस्त्रेणोपक्रमेत यस्मादनाहरणे गर्भस्य गर्भिण्याश्च ध्रुवमवश्यं मृत्युर्भवति . उपक्रमे तु संशयः . प्रसङ्गादुदरादीनामप्येवं विज्ञेयम् .

अथोत्तानाया व्याभुग्नसक्थ्या वस्त्रचुंबलोन्नमितकटिप्रदेशायाश्च धन्वनागवृन्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं च गर्भमाहरेत् ॥

व्याभुग्ने संकुचिते सक्थिनी . वस्त्रचुंबळं पट्टमयः कोमळपिण्डः . नागवृन्तिका सल्लकी स्वनामिका वा नागमृत्तिकेति पाठः . हस्तं भिषजः . इत्युत्तानाया गर्भमाहरेत् .

तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोममाञ्छनमेव । एकसक्थिप्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य । स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य । तिर्यगागतस्य परिघस्येवापरार्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय । पार्श्वोपवृत्तशिरसोंऽसं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोपत्यपथमानीय । बाहुद्वयप्रपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥

तत्रेत्यादि . आञ्छनमात्मदिकर्षणम् . सक्थिनी प्रसार्य तन्निर्हरेदिति संबन्धः . स्फिग्देशं योनिमुखादन्तर्नीत्वा . पादौ योनिमुख आनीय . सक्थिनी प्रसार्य गर्भस्य . परिघो दण्डाकार आयुधो योनिमध्ये हि तत्परिवर्तने छिनत्तीति . पूर्वार्धं शिरोभागः . पार्श्वे वक्रं शिरो यस्य तस्यांसं प्रतिपीड्य शिर अपत्यपथमानीय निर्हरेत् .

यस्त्वाभुग्नमध्यः पाणिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते । यश्चाभुग्न एवैकेन पादेन योनिं द्वितीयेन पायुम् । तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ॥

यौ वा ताभ्यां संस्थानाभ्यां मूढगर्भौ तौ द्वावेव हस्तेनाहर्तुमशक्यत्वात् शस्त्रदारणमर्हतः .

अथ स्त्रियमाश्वास्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याहृत्य गर्भशङ्कुना गृहीत्वा चिबुके तालुन्युरसि कक्ष्यायां वापहरेत् । अभिन्नशिरसं चाक्षिकूटे वा । तथांससक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा दृतेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत् । जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति ॥

अपि च ।

अथेत्यादि सुबोधम् . गर्भशङ्कुः पूर्वोक्तो वक्रवक्त्रो यन्त्रः . गर्भस्य हि कक्ष्यायासक्तने बळिशवत् . यस्य तु युक्तिवशात् कपालान्यविदारितानि तस्याक्षिकूटे गण्डे वा शङ्का बळिशवत् सक्तिः . अपि चेति समुच्चये .

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।
तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षन्नारीं च यत्नतः ॥
अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।
एवन्निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥
दीप्यकातिविषारास्नाहिंग्वेलापञ्चकोलकात् ।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥
कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजनीः ।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥

यदित्यादि सुबोधम् . मृतगर्भे आहृते यावच्छिष्टापरा सा पूर्वोक्ता , दीप्यकादीनां समानां चूर्णं स्नेहेन घृताद्यन्यतमेन यथायोग्यं पाययेत् . तेषामेव कल्कं वा , कल्की जलपिष्टद्रव्यम् . दीप्यकादिवत् कटुकादीनि .

त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥
शिरीषककुभक्वाथपिचून्योनौ च निक्षिपेत् ।

एवमेवौषधेन त्रिरात्रमासीत दोषस्रावाय वेदनोपशमाय च , दोषो न वातादिः . अपि तु रक्तपिच्छादिः . त्र्यहादूर्ध्वं स्नेहमेव सप्तरात्रं पिबेत् , औषधप्रतिषेधार्थमेवकारः , एवं सायमरिष्टं प्रातः स्नेहं पीते .

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ।
पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥
रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ।

उपद्रवा ज्वरादयो व्याधयः . एवं त्र्यहमौषधम् . स्नेहः सप्तरात्रम् . दशाहं पयः . दशाहं मांसरस इति क्रमः .

स्नेहाभ्यङ्गपरा स्नेहान्बलातैलादिकान्भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥

ततोऽनन्तरं स्नेहाभ्यङ्गपरा सती वातव्याधिनिर्दिष्टान् बलातैलादिकान् भजेत् . आदिशब्देन तत्स्वरूपाणामन्येषां ग्रहणम् . ततश्चतुर्थमासान्तं यावल्लघुभोजनत्वादियुक्ता . पञ्चमान्मासादारभ्य क्रमेण न सहसा यथेष्टानि सुखानि भजेत् .

अथ बलातैलमुपदेक्ष्यामः ।

स्नेहान् भजेदित्युक्तिप्रसङ्गेन बलातैलमेकमुच्यते . द्वितीयं तु बलाशतं छिन्नरुहापादमित्यादिशब्दयुक्तं वक्ष्यते . अथेति मङ्गलार्थः .

बलामूलकषायस्य भागाष्षट् तावन्त एव पयसो यवकोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमैकध्यं कृत्वा श्लक्ष्णपिष्टानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाक्षीरशुक्लामधुकदेवदारुमञ्जिष्ठाचन्दनशारिबातगरकुष्ठशतावर्यश्वगन्धापुनर्नवशतपुष्पावरापत्ररससरळशैलेयैलावचागरुकाळानुसारीसैन्धवानि शनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा सुभाजनेऽनुगुप्तं निदध्यादेष भगवतो धन्वन्तरेरभिमतस्तैलराजो राज्ञां राजमात्राणां सूतिकानां कृशानां शिशूनामतीतवयसां सुकुमाराणां शूलिनाम्महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्धपतिताभिहतभग्नविश्लिष्टदेहानां दैवोपघाताभिशस्तानोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यङ्गवस्तिषु प्रयोज्यः । तेन बलपौरुषस्मृतिमतिमेधाग्निवीर्यौजांसि विवर्धन्ते पक्षाघाताक्षेपका-

र्दितादिविविधवातविकारगुल्महिक्काश्वासका - सा निवर्तन्ते । अहरहश्चोपयुज्यमाने ष- ण्मासादान्त्रवृद्धिः प्रशाम्यति च वन्ध्या च पुत्रं गुणवन्तमिच्छया लभत इति । भ- वन्ति चात्र ॥

बलामूलकाथस्य षड् भागाः . क्षीरस्य षडेवं द्वादश . यवादीनां त्रयाणां चतुर्थस्य दशमूलस्य चै- कीकृत्य काथस्यैको भागः . एवं त्रयोदश भागाः का- थस्य . चतुर्दशो भागस्तैलस्य . तैलाचतुर्थभागेनावा- पनम् . काथ्यद्रव्याणां जलात् षोडशांशं मानम् . द्र- व्याचतुर्गुणः काथशेषः . दशमूलसमुदायस्य यवाद्यन्य- तमसमत्वम् . काकोल्यादीनां परस्परसमत्वम् . क्षीरशु- क्ला क्षीरकाकोली . पत्रे गन्धपत्रम् . रसो बोळः . कालानुसार्यमुशीरम् . एवं द्वात्रिंशदावापनद्रव्याणि . सु- बोधम् . भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥

गर्भस्य जन्मकाले जीवतो यदि माता विपन्ना स्यात्ततः कुक्षिप्रस्पन्दनेन जीवन्तं गर्भं विदित्वा ततो व- स्तिद्वारे विपाट्य तमुद्धरेत् .

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥

वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलशारिवा ।
अनन्ता शारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका॥

बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गत्वचो घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥

शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरुमधुकं बला ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥

क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।
कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥

मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे ।
नवमे शारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥

योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥

इति शारीरे चतुर्थोऽध्यायः ।

मधुकादीनि चत्वारि प्रथमे मासे गर्भे स्रवति योजयेद्यथायोग्यं कल्पनया . अश्मन्तकादीनि द्वितीये . अश्मन्तको मालुकपर्णः . ताम्रवल्ली रामतरुणी . म- ञ्जिष्ठा वा . वृक्षादिन्यादीनि पञ्च तृतीये . वृक्षादनी द्रुमव्याधिरसैव वन्दाकः . लता प्रियङ्गुः . अन- न्तादीनि पञ्च चतुर्थे मासि योजयेत् . अनन्ता दूर्वा . पद्मा पद्मचारिणी . घृतं यथोपयोगम् . क्षीरिवृक्षा- णां शुङ्गत्वचो यथालाभं पञ्चमे . शुङ्गमङ्कुरम् . पृ- श्निपर्ण्यादीनि षट् षष्ठे . श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः . मधु- पर्णिका जीवन्ती . शृङ्गाटकादीनि सप्तमे . कपित्था- दीनां षण्णां मूलैः शृतं क्षीरमष्टमे . शारिवादिचतुष्ट- येन नवमे . पयस्यया दशमे . अथवा यष्टिमधु- कादित्रयेण दशमे . सर्वं बृंहणमामान्वयं विना ज्ञेयम् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

संप्रसूते गर्भेऽङ्गास्थिसिरामर्मपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः . तत्राश्रयत्वादङ्गविभागः प्रथममुच्यते .

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कारणोपचारादध्यायस्य नाम .

सकलमपि शरीरमङ्गमित्युच्यते । तत्र पुनः षडङ्गं शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च नेत्रनाभिपाणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यङ्गानि ॥

अङ्गं शरीरम् . तस्य षट् शिरःप्रभृतीन्यङ्गान्यवयवाः . अन्तराधिराजतोरा कटेः . प्रत्यङ्गमवयवस्याप्यवयवः . नेत्रकर्णादीनि शिरसः . नाभिहृदयादीन्यन्तराधेः . पाणिस्कन्धादीनि बाह्वोः . पादजङ्घादीनि सक्थ्नोः .

महागुणमयेभ्यश्च खपवनतेजोजलभूम्याख्येभ्यो महाभूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिनिर्वृत्तिरङ्गस्य ॥

तस्य चाङ्गस्य खादिभ्यो महाभूतेभ्योऽभिनिर्वृत्तिः . किंभूतेभ्यश्चेतनेनात्मनाधिष्ठितेभ्यः . तानि च किंभूतानि . महागुणमयानि . सत्त्वादय एव भूतभावेन परिणता आत्माधिष्ठिताश्च .

भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपात्सन्निवेशविशेषादाकृतिप्रमाणस्नेहदीप्तिस्वरादीनां सारूप्यमसारूप्यं वा सूक्ष्मस्थूलतारतम्यभेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥

तत्र शरीरे तथा तेषामेव महाभूतानां सन्निवेशविशेषात् प्रकृतिप्रमाणादीनां सादृश्यमसादृश्यं च बहुप्रकारं निष्पद्यते . किंभूतात्सन्निवेशविशेषात् दृष्टादृष्टानानाविधकर्मवशेनानेकरूपात् . दृष्टं कर्म मातृपितृभ्यामिहकृतमाहारादि . अदृष्टमन्यजन्मकृतम् . शरीराणां किंभूतं सारूप्यमसारूप्यं चाह . सूक्ष्मादितारतम्यभेदाभिन्नमत एव च बहुप्रकारम्

तत्र सत्त्वबहुलमाकाशम् । रजोबहुलो वायुः । उभयबहुलोऽग्निः । सत्त्वतमोबहुलमम्बु । तमोबहुला भूः । तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति क्रमाल्लिङ्गानि । विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विन्द्रियेष्ववस्थानम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरेकैकप्रवृद्धैरन्वयः ॥

तत्रेत्यादिना प्रत्येकमपि महाभूतस्य त्रिगुणत्वे विशेषकथनम् . तेषां महाभूतानां पञ्चानां सद्भावे अप्रतिघातादिक्रमेण लिङ्गम् . इन्द्रियाणां प्रत्येकं पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि क्रमेण विशेषावस्थानम् . श्रोत्रे आकाशम् . स्पर्शने पवनः . चक्षुषि तेजः . रसने जलम् . घ्राणे पृथिवी . तेषां च महाभूतानां शब्दादिभिर्गुणैः क्रमेणैव एकैकप्रवृद्धैरन्वयः . तेन शब्दगुणमाकाशम् . शब्दस्पर्शगुणः पवनः . शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः . शब्दस्पर्शरूपरसगुणं जलम् . शब्दादिपञ्चगुणा पृथिवी .

तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः सर्वस्रोतांसि विविक्तता च । वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वासोच्छ्वासादिपरिस्पन्दनानि लाघवं च । आग्नेयानि दर्शनं

रूपं पित्तमूष्मा पक्तिः सन्तापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च । आम्भसानि रसनं रसः स्वेदक्लेदवसारसासृक्शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैत्यं स्नेहश्च । पार्थिवानि घ्राणं गन्धः केशनखास्थ्यादिमूर्तसमूहो धैर्यं स्थैर्यं च ॥

तत्र शरीर आकाशजानि श्रोत्रादीनि. . श्रोत्रमिन्द्रियम् . तथा शब्दः . आकाशभावाच्छब्दभावः . विविक्तता शारीराणां भावानां विभागः . वायवीयानि स्पर्शनादीनि . स्पर्शनमिन्द्रियम् . स्पर्शोऽन्यस्पार्शनविषयः . एवं रूपादीनामपि वाच्यम् . आग्नेयानि दर्शनादीनि . दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् . पित्तं दोषः . ऊष्मा अग्निः . पक्तिस्तत्क्रिया . भा कान्तिः . तेजः प्रसिद्धम् . आम्भसा देहे रसनादयः . एको रसशब्दो रसविषयत्वज्ञापनार्थः . द्वितीयो धातुविशेषग्रहणार्थः . पार्थिवानि घ्राणादीनि . इति देहे पञ्चमहाभूतकार्यें चेतनश्चाप्यायात्ववहितमनसापि परीक्ष्यमाणो न किंचिल्लभ्यते .

तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनाभिहृदयामाशयगर्भाशययकृत्प्लीहाक्लोमान्त्रगुदादीनि ॥

तेषु च महाभूतकार्येषु मध्ये किंचिद्गर्भस्य मातृजम् . किंचित् पितृजम् . किंचिच्चेतनजम् . चेतन आत्मा ततः संक्रान्तमित्यर्थः . त्वगादीन्यन्यानि च मृदूनि गर्भस्य मातृजानि विद्यात् . गर्भाशयः स्त्रीगर्भस्यैव .

पितृजानि स्थिराणि केशनखास्थिशुक्रसिरास्नाय्वादीनि ॥

केशादीन्यन्यानि च स्थिराणि पितृजानि .

आत्मजानि नानायोनिषूत्पत्तिर्मनश्चेतनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः कामक्रोधलोभभयहर्षधर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकारसुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च ॥

आत्मजानि पुनर्नानाविधयोन्युत्पत्त्यादीनि . आत्मना ह्यवदातानवदातकर्मकारणभूतेन योनिषु मृगसरीसृपादिषूत्पद्यते . अतः संस्कारेण निश्रेयसाय . तथा मनः आत्मजम् . तद्धि न कुत्रश्चिदागच्छत्यात्मना नित्यसंबन्धित्वात् . इन्द्रियाणि स्वात्मकृतान्येव . चेतनेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि . प्राणापानौ चात्मजौ . ताभ्यामेव ह्यात्मकारणाभ्यां जीव्यते . साधारणमवयवानां धारणमुत्साहेन देहावष्टम्भः . आकृत्यादीनां नानाविधा विशेषाः . आकृतिः संस्थानम् . तस्या हि भूतानि समवायिकारणम् . आत्मा त्वसमवायिकारणं कामादयः सर्व एव विज्ञानधर्मा आत्मभवाः . तथा सुखादयोऽप्यात्मनः कर्मफलत्वात् .

सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनालस्यलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादस्वरवर्णौजःसंपत्प्रशस्ततामहर्षभूयस्त्वं मेधाबलं च ॥

सात्म्यजानि यानि देहिनो गर्भात् प्रभृति सात्म्यसेविन एव भवन्ति . स्वरादीनां संपत्परिपूर्णत्वम् . प्रशस्तता प्रशस्यत्वम् .

रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिर्वृद्धिस्तृप्तिरलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥

रसजानि यानि रसेभ्यः परिणतेभ्यः संपद्यन्ते , देहस्य संभवो मातृजठरे . वृत्तिर्वृद्धिस्तत्रैव . जातस्य च .

शुद्धसत्त्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृतज्ञता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गाम्भीर्यं बुद्धिर्मेधास्मृतिः शुक्लवर्त्मरुचिर्भक्तिरभिषङ्गाभावस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥

शुद्धसत्त्वजानि यानि च वस्तूनि रजस्तमोभ्यामनुपहतेन शुद्धेन सत्त्वेन भवन्ति . अस्ति परलोक इति विज्ञानं यस्यासावास्तिकस्तस्य भाव आस्तिकत्वम् . बुद्धिर्ग्रहणशक्तिः . मेधा प्रज्ञा . भक्तिर्देवतादिविषये . अभिषङ्गः संपरित्यागाशक्तता तस्याभावः क्रोधाद्यनभिभव इति यावत् तमोगुणानां वक्ष्यमाणानामज्ञानविषादादीनां वैपरीत्यमिति सत्त्वजानि .

राजसानि दुरुपचारतानार्यं शौर्यं मात्सर्यममितभाषित्वमहङ्कारो लोलुपत्वं दम्भो मानः क्रोधो हर्षः कामश्च ॥

राजसानि तामसानि च रजस्तमोभ्यामुपहतेन सत्त्वेनैव भवन्ति . दुरुपचारो यस्य परिचारकादिभिर्दुःखेन चित्तं ग्रहीतुं पार्यते तस्य भावः . अनार्यं शौर्यं विषयकालादिना अनुचितम् . उचितं शौर्यं सात्त्विकत्वमेव . लोलुपो विषयकौतुकी तस्य भावः .

तामसान्यज्ञानं विषादः प्रमादो निद्रालस्यं क्षुत्तृष्णा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः परातिसन्धानं सत्त्वगुणवैपरीत्यं च ॥

अज्ञानादीनि तामसानि . अज्ञानं मिथ्याज्ञानम् . विप्रतिपत्तिर्विरोधोऽन्येन . परातिसन्धानं परपक्षप्रतिबन्धः . सत्त्वजानां शौचास्तिकत्वादीनां वैपरीत्यम् .

सत्त्वं किमुच्यत इत्याह .

तत्र सत्त्वं मनस्तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेत्येवं भूतात्मकं देहमाहुः ॥

तत्रेत्यादि . सत्त्वं मन इति पर्यायौ . तस्य सत्त्वस्य रजस्तमश्चोपप्लवौ . इत्यनेन प्रकारेण पृथिव्यादिविकारसमुदायात्मकं देहमाहुराचार्याः . तेनैतत् स्थितमस्मिन्दर्शने . आत्मा नित्यः . अविकारः न जायते . न च विनश्यति . सत्त्वादिसंयोगात्तु जातादिव्यपदेशं लभते . संयोगश्च तस्याविद्यास्वभावकृतः . अविद्याक्षयाद्व्यवलीने संयोगे शुद्धस्सन् मुक्त इत्युच्यते . एकेन ह्यन्वयिना कर्त्रा विना बालत्वादीनां स्मृत्यादिना फलाभिसन्धानेन कार्यप्रवृत्तेर्देहादिकार्यस्य च संभवः . स च स्वतन्त्रोऽप्यात्मनैव तत् कर्म करोति . यस्य बन्धो वा मोक्षो वा फलमश्नुते . तस्य च स्वकर्मण एव करणात् कारणात् संयोगतद्विनाशौ बन्धमोक्षौ . न ह्यात्मना कर्त्रा विना शरीरस्य संभवः . तथा च भगवान् चरकः .

> “मृद्दण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ।
> कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥
> यो वदेत् स वदेद्देहं संभूय करणैः कृत”मिति ।

तस्मादात्मा चेतनः कारणंनित्यः . अचेतनानि तु महाभूतान्यनित्यानि प्रतिक्षणप्रध्वंसीनि . तेषां हि नित्यत्वे भावानां वृध्याद्यसंभवः . नहि तदेकं वस्तु तथा चान्यथा च भवितुमर्हति . दृश्यते च . तस्मादनित्यानि भूतानि . तदधिष्ठितानि पुरुषाख्यां लभन्ते . एवमात्मनोनादिस्संयोगः पुरुषसंयोगिभिरन्योन्यसापेक्षैर्भवति . तस्मात् स्थितमेवं भूतात्मकं देहमाहुरिति .

तस्य पुनः प्रविभागः । त्वचः कला दोषा धातवो मला बुद्धीन्द्रियाणि तदधिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः प्राणायतनानि कण्डराजालानि कूर्चारज्जवस्सीवन्योऽस्थिसंघाताः सीमन्ता अस्थीन्यस्थिसन्धयः स्नायूनि पेश्यस्सिराधमन्यस्स्रोतांस्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुलोमानि प्र-

कृतिविकृतिभेदाश्च । तत्रास्रजः पच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः षट् त्वचो भवन्ति । त्वक्प्रसादाद्रक्तस्य प्रसादः ॥

स च देहस्त्वगादिभिरपोद्धारेण प्रविभज्यते . सुबोधम् . तत्र देहे षट् त्वचो रक्तात्स्वोष्मणा पच्यमानात्क्षीरजालिकावत् भवन्ति . तास्तु कदलीदलवदन्तरेन्तरे क्रमेण वर्तन्ते . तासां त्वचां प्रसादाद्रक्तस्य प्रसादः . त्वचो हि रक्तस्य प्रसन्नताञ्जनयन्ति . घनीभावास्याल्पीभावापादनाच्च .

तासामुदकधरा चाद्या । द्वितीयासृग्धरा । तृतीया सिध्मकिलासाधिष्ठाना । चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना । पञ्चमी पुनरलजीविद्रध्यधिष्ठाना । षष्ठी तु प्राणधरा । यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्धमिव च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायारूंषि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥

तासां प्रथमा देह उदकं बिभर्ति येन बहिरार्द्रत्वाभावः . द्वितीयया रुद्धन्त्वसृम् . तेन रक्तं न बहिः स्यन्दते सासृग्धरा नाम इत्यादिसुबोधम् . यदाश्रित्य यस्य भावस्तस्य तदधिष्ठानम् . सिध्म कुष्ठविशेषः . किलासं श्वित्रम् . षष्ठी सर्वासामन्तर्मांसलग्ना . सा प्राणानन्तरवरुध्याऽन्तत्वावतिष्ठति . तदधिष्ठानानि हि विशेषेण कृष्णरक्तान्यरूंषि .

अन्ये सप्त त्वचो वदन्ति । तत्र प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी खादीनाञ्च पञ्चानां छायानां सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा । द्वितीया लोहिनी नाम षोडशभागप्रमाणा । तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा । चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा । पञ्चमी वेदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा । षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा । सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा ॥

अन्ये त्वाचार्या भासिन्यादिभेदेन सप्त संज्ञास्त्वचो वदन्ति . सुबोधम् . पञ्च छाया वक्ष्यमाणाः . उक्तास्त्वचः कला उच्यन्ते

यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते स यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुसारशेषो रसशेषोल्पत्वात् कलासंज्ञः । ता धात्वाशयान्तरमर्यादास्सप्त कलाः ।

यस्त्वित्यादि . धातूनां रक्तादीनामाशया यानि स्रोतांसि तेषान्द्वयोर्धात्वाशययोर्मध्ये यः क्लेदस्सस्वेन स्वेन धातूष्मणा पक्वः श्लेष्मादिच्छन्नस्सन् कलाख्यां लभते . काष्ठसारवत् यथा काष्ठेन्तस्सारो विभज्यते तथा शरीरे कलाः . ताश्च स्वस्थानमजहत्यश्शरीरं व्याप्नुवन्ति . स तु क्लेदो धातुसारशेषो न पूर्वधातुतां नाप्युत्तरधातुतां प्राप्नोत्यतः स्वल्पत्वात् कलासंज्ञः . आसान्तु क्रमो धातुक्रम संभवविशेषात् . विशिष्टकार्यता तु स्वभावात् . तथाहि .

तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पङ्कोदकेन बिसमृणालानां प्रतानानि भवन्ति ॥

प्रथमा रसविशेषजापि मांसधारा . यस्यां भूम्यामिवाधिष्ठाय मांसे कर्दमसदृशे सिरादीनां प्रतानानि मृणालप्रख्यानि भवन्ति .

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिराप्लीहयकृत्सु भवति । मांसाच्च क्षतात् क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥

द्वितीयायां शोणितं भवति विशेषतो यकृदादिष्वेव तस्यां कलायां शोणितं भवति प्रभावाच्च मांसात् क्षतात् बहिः शोणितं प्रवर्तते . न हि तया विना मांसे रक्तं भवति . दृष्टान्तः स्फुटप्रतिपत्त्यर्थः .

तृतीया मेदोधरा नाम । मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति । तदेव च शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्काख्यं मस्तुलुंगाख्यं च स्थूलास्थिषु च मज्जा । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम । तत्स्थेन हि श्लेष्मणाश्लेषिताः सर्वसन्धयो दृढा भवन्ति सोपाङ्गा इवाक्षाः । पञ्चमी पुरीषधरा नाम । सा ह्यन्त्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठान्तरुण्डुकस्थं मलं विभजति ॥

तृतीयायां मेदः कर्तृ सरक्तं भवत्युदरेऽण्वस्थिषु तामेवाश्रित्य मेदो मस्तुलुंगत्वं याति मज्जत्वं च याति . सुबोधम् अक्षाश्चक्रनाभयः सोपाङ्गाः साभ्यङ्गाः उण्डुकं पुरीषाधारः .

षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था । सा ह्यन्तरग्नेरधिष्ठानतयामाशयात् पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयति पचति पक्वं च विमुञ्चति । दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव । ततोऽसावन्नस्य ग्रहणात् पुनर्ग्रहणीसंज्ञा । बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभिधानमतः साग्निनोपस्तब्धोपबृंहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥

षष्ठी पक्वामाशययोर्मध्ये स्थिता आमाशयात् पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पचति पित्ततेजसा करणभूतेन . सैव वातादिदोषाधिष्ठानेन दौर्बल्यादाममेव विमुञ्चति . यदेवाग्नेर्धारणं तदेव तस्या उपस्तम्भनम् . यदेवाग्नेरुपबृंहणं तदेवास्या उपबृंहणमित्येकयोगक्षेमा .

सप्तमी शुक्रधरा नाम द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्याधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥

सप्तमी बस्तिद्वारस्य द्व्यङ्गुलमतिक्रम्य दक्षिणे पार्श्वे मूत्रमार्गमाश्रित्य वर्तते .

दोषा धातवो मलाश्च प्रागुदिताः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रसनं घ्राणं च । तेषां सभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चबुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके च ॥

दोषादयः प्राक् सूत्रस्थान उक्ताः . श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि . तेषामिन्द्रियाणां सभागतया इन्द्रियस्य विशेषैकभूताधिक्यकारणत्वेन सादृश्यात् . यथा चक्षुस्तैजसं तैजसमेव रूपं गृह्णाति . श्रोत्रं नाभसं शब्दोऽपि नाभसः . इन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवाः .

पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक् पायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि । तान्यपि च वचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥

कर्मेन्द्रियाण्यपि पञ्च . वागेकं द्वितीयं गुदं तृतीयं मेढ्रं चतुर्थं पाणी पञ्चमं पादौ . वागादीनां क्रमेण वचनादि कर्म . हर्षग्रहणमुपलक्षणम् . तथा चोपस्थं यथा हर्षार्थं तथा मूत्रोत्सर्गार्थमपि . हर्षशब्देन शुक्रं लक्ष्यते .

अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्वयात् तद्योगेन पञ्चेन्द्रियाणामर्थप्रवृत्तेः बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मकत्वाच्च ॥

अतीन्द्रियमित्यतिक्रान्तेन्द्रियस्वरूपत्वम् . हेतुत्रयेणातीन्द्रियत्वे उपपत्तिः . सर्वार्थैः सर्वैर्विषयैरनुगतं मनः न तथेन्द्रियम् . इन्द्रियाणि विशेषग्रहणार्थमिति तदपेक्षन्ते . न त्विन्द्रियान्तरम् . तथा तदुभयात्मकं तच्छक्त्यन्वयात् . तथा च यथा मनः पश्यति तथा क्रियाः प्रवर्तते .

सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपित्तपक्ववायुमूत्राधाराः स्त्रीणां पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः । तेषु सप्तसु प्रतिबद्धानि कोष्ठाङ्गानि हृदययकृत्प्लीहपुःफुसोण्डुकवृक्कान्त्रादीनि । तत्र समानेनाध्मायमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृत् प्लीहा च । रक्तफेनात् पुःफुसम् । रक्तकिट्टादुण्डुकः । रक्तमेदःप्रसादाद् वृक्कौ । रक्तमांसप्रसादादान्त्राणि । तानि सार्धत्रिव्यामानि पुंसाम् । त्रिव्यामानि स्त्रीणाम् । रक्तस्यानिलयोगात् क्लोम । हृदयं पुनः श्लेष्मरक्तप्रसादात् संभवति पद्मकोशसंकाशं सुषिरमधोमुखम् । तद्विशेषेण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगतानाम् । तस्य वामपार्श्वे प्लीहा पुःफुसश्च । दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ॥

असृगाद्याशयाः कण्ठादयः क्रमेण महास्रोतसि वर्तन्ते सप्त . अष्टमः स्त्रीणामेव . स च पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्ये भवति . तेषु चाशयेषु प्रतिबद्धानि हृदयादीनि कोष्ठाङ्गानि . आदिग्रहणादन्यानि नाभ्यादीनि सूक्ष्माणि गृह्यन्ते . तानि मृतशरीरे दृष्ट्वा कार्यकारणभावाद्विकल्पनीयानि . सुबोधमन्यत् . चेतनानुगता भावाः स्मृत्यादयः . यत्र चेतनोऽन्वयी सत्त्वः .

तथा कफरक्तवाहिनां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिन्द्रियाणि । तेष्वपि च नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमण्डलं तत् पितृजम् । असृजः कृष्णमण्डलं तन्मातृजम् । मध्ये दृष्टिमण्डलं तदुभयात्मकम् ॥

अवयवविशेष इन्द्रियम् . कफादिवहानि यानि स्रोतांसि तेषां महाभूतानां चात्मीयाग्निना पाकपरिणामात् प्रसादाच्चक्षुरादीन्द्रियाणि भवन्ति . इन्द्रियाधिष्ठानानीन्द्रियाणीत्युच्यन्ते . तेष्वपीन्द्रियेषु मध्ये नेत्रे यच्छुक्लमण्डलं तच्छ्लेष्मणः प्रसादाद्भवति . तच्च पैतृकं भवति . सुबोधम् .

पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्यानि पञ्च मण्डलानि । तत्सन्धयश्चत्वारः । द्वौ चापाङ्गकनीनयोः इति ते षट् । षट् च पटलानि । द्वे वर्त्मनी । बाह्यं चाश्रितमग्न्यम्भसी । द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि । तेषां बहलता दृष्टेः पञ्चमांशेन ॥

पञ्च नेत्रे चक्रवदान्तरतः मण्डलानि . तेषां सन्धयः षट् . एकः पक्ष्मवर्त्मनोः . द्वितीयो व-

र्त्मशुक्लयोः . तृतीयः शुक्लकृष्णयोः . चतुर्थः कृष्णदृष्ट्याख्ययोः . पञ्चमो नेत्रापाङ्गयोः . षष्ठो नेत्रकनीनकयोः . अपाङ्गः कर्णदिशि . कनीनकं नासादिशि . षट् च नेत्रे पटलानि भवन्ति . बाह्यमित्यादिना पटलानां क्रमः तत्र च यद्बाह्यं पटलं तदूर्ध्वाधोभेदेन द्वे वर्त्मनी . अन्यं भसी चाश्रितम् . ताभ्यां तदाप्यायितम् . एवं सर्वत्र वाच्यम् . दृष्टिमण्डलस्य यावती विस्तीर्णता तस्याः पञ्चमेन भागेन पटलानां घनत्वम् .

बन्धनगुणास्तु चत्वारः सिराकण्डरा मेदःकफात्मकाः । श्लेष्मा तु परं सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं प्राक् । नेत्राश्रितं तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना योगाच्छत्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति । अतियोगादुपहन्यते । तच्च वैद्युतवद् बडवामुखवच्चाम्भोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति । मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते । मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद् वृषणाविति ॥

सिरादिमयाश्चत्वारो देहबन्धनरज्जवः . याभिर्महासन्धयो बध्यन्ते . तेषां सिराद्यन्यतमत्वान्नाधिकनिर्देशः . सुबोधम् . जिह्वावृषणयोरिन्द्रियाधारेष्वनुप्रवेशः .

दश प्राणायतनानि मूर्धा जिह्वाबन्धनं कण्ठो हृदयं नाभिर्वस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं च । तेषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञानि ॥

प्राणानामायतनानि स्थानानि मूर्धादीनि . आद्यानि सप्त गुदान्तानि महामर्माख्यानि , कण्ठो जिह्वाबन्धनस्याधः सुबोधम् .

षोडश कण्डराः । तासां द्वे द्वे करचरणेषु । चतस्रः पृथग्ग्रीवापृष्ठयोः ॥

षोडशेत्यादि . द्वे द्वे इति चतुर्षु करचरणेष्वष्टौ . पृथगिति ग्रीवायां चतस्रः . पृष्ठवंशे चतस्र इति पूर्वाभिः षोडशकण्डरा मांसरज्जुप्रायाः .

षोडश जालानि तेषां मांससिरास्नाय्वस्थिजानि । चत्वार्येकैकत्र गुल्फे मणिबन्धे च परस्परगवाक्षितानि तानि स्थितानि ॥

एकैकत्रेति प्रत्येकं चतुर्षु गुल्फमणिबन्धनेषु चत्वारि मांसादिजानि जालकादीनि षोडश .

षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु ॥

चत्वारो हस्तपादे प्रत्येकमेको ग्रीवायामेको मेढ्रे चेति षट् कूर्चाः कूर्चाकृतयः स्नाय्वादिविशेषाः .

चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं तासां द्वे बाह्ये । द्वे चाभ्यन्तरस्थिते ॥

पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्वे त्वग्भाग एका . तद्वद् द्वितीये पार्श्वे द्वे चाभ्यन्तर इति चतस्रो मांसरज्जवः .

सप्त सीवन्यः । ताः पञ्च शिरसि जिह्वामेहनयोरेकैका । परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥

शिरसि द्वे शङ्खावाश्रित्य प्रवृत्ते द्वे कृकाटिके एका उपरि मध्ये इति पञ्च . द्वे जिह्वामेढ्रयोरिति सप्त सीवन्यः शस्त्रेण परिहार्याः .

चतुर्दशास्थिसंघाताः । तेषामेकैका

गुल्फजानुवंक्षणमणिबन्धकूर्परकक्ष्यासु त्रिकशिरसोश्च ॥

गुल्फादिमणिबन्धादित्रयभेदेन प्रत्येकं शाखायां त्रय इति द्वादश । त्रिके शिरसि चैकैक इत्यस्थिसंघाताश्चतुर्दश ।

तद्वत् सीमन्ताः । ते तु पञ्च शिरसीत्यष्टादश ॥

तद्वदस्थिसंघातवत् गुल्फादिषु त्रिके चैकैकः पञ्च शिरसीत्यष्टादश सीमन्ताः । सीमन्ताः सीवन्यश्च बहिस्त्वचः शिरसि न दृश्यन्ते ।

त्रीणि षष्ट्याधिकान्यास्थिशतानि । तेषां च चत्वारिंशच्छतं शाखासु । सविंशच्छतमन्तराधौ । शतमूर्ध्वमिति । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादनखाः प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश । पञ्चपादशलाकाः । तत्प्रतिबन्धकमेकम् । द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वेकैकं पार्ष्णिजानूरुषु । सर्वाणि च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद् बाह्वोश्च ॥

अस्थ्नां शतानि त्रीणि षष्ट्याधिकानि । तेषां प्रत्येकं शाखानां पञ्च नखाः पञ्चदशांगुल्यस्थीनि । पञ्चांगुलिलग्नशलाकाः । एकं शलाकाप्रतिबन्धनम् । कूर्चे द्वे । गुल्फे द्वे । जंघायां द्वे एकं पार्ष्णौ । एकं जानुन्येकमूराविति पञ्चत्रिंशत् । शाखानां चतुष्ट्वाच्चतुर्गुणानि चत्वारिंशच्छतमस्थ्नां शाखासु ।

चतुर्विंशतिः परशुकाः । तावन्त्येव स्थालकान्यर्बुदानि च । त्रिंशत् पृष्ठे । अष्टावुरसि । एकैकं भागे त्रिके । नितम्बयोश्च द्वे । तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥

पार्श्वकास्थालकार्बुदानि द्विसप्ततिरस्थीनि । त्रिंशद्दृष्टावेकमेकं नितम्बयोर्द्वित्वाद् द्वे अक्षकादीनामपि त्रयाणां द्वित्वाद् द्वे द्वे इत्यन्तराधौ विंशकं शतमस्थ्नाम् । पार्श्वका दीर्घावक्रान्ता यत्र पृष्ठतो बध्यन्ते । यानि स्थालकानि तान्यपि । एषु यानि पृष्ठवंशारम्भकास्थिषु संबध्यन्ते तान्यर्बुदानि ।

तथा गण्डकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च । त्रयोदश ग्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम् । द्वे हनुबन्धने । द्वात्रिंशद्दन्ताः । तद्वदुलूखलानि च । त्रीणि नासायां षट् शिरसि ॥

तथेत्येकैकम् । तत्र गण्डादीनां त्रयाणां द्वित्वाद् द्वे द्वे द्वे । एकमेकम् । त्रयोदश । चत्वारि । द्वे द्वयोः । द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशत् । त्रीणि । षडिति शतं शिरसि । नासाग्रे पार्श्वयोर्द्वयोर्मध्य एकम् । शिरस्यग्रे कपालमेकम् । पृष्ठत एकम् । पार्श्वयोर्द्वयोर्द्वाविति षट् कपालं शिरसि ।

तानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशंखवंक्षणमध्यशिरस्सु कपालसंज्ञानि । दशनास्तु रुचकाः । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु वलयानि । शेषाणि नळकानीति । नामानुगताकृतीनि पञ्चविधान्यस्थीनि । तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि मांसानि ॥

कपालादिनामानि पञ्चान्वर्थाकृतीनि । तरुणानि मृदूनि । तेषु पञ्चविधेष्वस्थिषु सिरास्नायुभिर्मांसानि निबद्धानि ।

अस्थिसन्धीन्याह ।

दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसन्धीनाम् ।

तेषामष्टषष्टिः शाखासु । एकोनषष्टिरन्तराधौ । त्र्यशीतिरूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादांगुलौ प्रत्येकं त्रयः । द्वावङ्गुष्ठे । ते चतुर्दश । एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु ॥

तेषां प्रत्येकं त्रय अङ्गुलीषु . द्वादश . त्रिष्वस्थिष्वङ्गुल्याः द्वे . शलाकायाः तृतीयः . अङ्गुष्ठमध्य एकः शलाकायां द्वितीय इति चतुर्दश करे . गुल्फादिष्वेकैकः . एवं शाखास्वष्टषष्टिः सन्धयः .

त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तद्वत् पार्श्वयोः । अष्टावुरसि ॥

त्रयश्चतुर्विंशतिद्वयं अष्टावित्येकोनषष्टिरन्तराधौ . तद्वदिति पृष्ठवंशवत् पार्श्वे एकस्मिन् द्वादशान्यस्मिन् द्वादश परशुकाश्रयत्वात् सन्धीनाम् .

अष्टौ ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठनाळ्याम् । अष्टादश कण्ठनाळीनिबद्धा हृदयक्लोमनाडीषु । द्वात्रिंशद्दन्तमूलेषु । एकैकः काकलनासामूर्द्धसु । द्वौ द्वौ गण्डकर्णशंखवर्त्मनेत्रहनुसन्धिषु । द्वावुपरिष्टात् भ्रुवोः । पञ्च शिरःकपालेषु ॥

अष्टौ त्रयः अष्टादशद्वात्रिंशदेकः एकः एकः गण्डादिषु द्वौ द्वौ षट्स्वेवं द्वादश द्वौ पञ्च इति त्र्यशीतिरूर्ध्वम् . तिसृषु हृदयादिनाडीष्वष्टादश सन्धयः ते च कण्ठनाळ्यां निबन्धाः अत एव शिरसि गणिताः . हन्वोः सन्धिर्हनुसन्धिः द्वौ द्वौ गण्डादीनामित्येकैकस्मिन् गण्डादावेकैकः सन्धिर्ज्ञेयः . उपरिष्टाद् द्वाविति भ्रुवोरूर्ध्वे . शिरोवर्तुळतया शिरःकपालेषु पञ्च द्वौ ललाटपार्श्वयोः द्वौ कृकाटिकापार्श्वयोः एक ऋजुः .

तेऽङ्गुलिगुल्फजानुमणिबन्धकूर्परेषु कोरसंज्ञाः । कक्षावंक्षणदन्तमूलेषूलूखलसंज्ञाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुल्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनीसंज्ञाः । हनूभयतो वायसतुण्डाः । कण्ठनेत्रहृदयक्लोमनाडीषु मण्डलसंज्ञाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शंखावर्ताः । इत्यस्थिसन्धयोऽष्टविधाः ॥

तेषां सन्धीनां स्थानविशेषेण संज्ञाष्टकमनुगतार्थम् . श्रोत्रशृङ्गाटकं भ्रुव उपरि कर्णनिकटे . इत्यस्थ्याश्रितानां सन्धीनां दशोत्तरं शतद्वयमुक्तम् .

स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सहस्रद्वयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ् नोच्यते ॥

स्नाय्वाद्यैः सन्धिभिः सहस्रद्वयं भवति तच्छस्त्रकर्मानुपयोगान्नोक्तम् . सूक्ष्माः सिराः स्नायवः . पेश्यः पुनः स्नाय्वाकृतयो मांसमय्यः .

नव स्नायुशतानि । तेषां षट् शतानि शाखासु । त्रिंशच्छतद्वयमन्तराधौ । ऊर्ध्वं सप्ततिः । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादांगुल्यां प्रत्येकं षट् षट् । तानि त्रिंशत् । दश दश पादतलकूर्चगुल्फेषु । त्रिंशज्जंघायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वंक्षणे ॥

अथ स्नाय्वां विभाग उच्यते . प्रत्येकं शाखायां सार्द्धं शतं स्नाय्वामेवं शाखासु षट् शतानि . तथा चैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादांगुलीषु प्रत्येकं षट् एवम-

ङ्गुलीषु त्रिंशत् . पादतलादिषु त्रिषु दश दश . एवं त्रिंशदेकीकृत्य षष्टिः . त्रिंशद्दशचत्वारिंशद्दश इति सार्धं शतम् . बाह्वावङ्गुलीकरतलकूर्चमणिबन्धनप्रकोष्ठकूर्परप्रकाण्डकक्ष्यासु क्रमेणोक्तावयववद्विज्ञेयम् .

चत्वारिंशत् कट्याम् । विंशतिर्मुष्कमेढ्रवस्त्यन्त्रेषु । अशीतिः पृष्ठे । षष्टिः पार्श्वयोः । अष्टादशोरसि । चत्वार्यक्षकयोः । अष्टावंसयोः ।

अन्तराधौ चत्वारिंशद्विंशतिरशीतिः षष्ट्यष्टादशचत्वार्यष्टाविति त्रिंशदधिकान्यष्टौ शतानि भवन्ति . मुष्कादिषु चतुर्षु च विंशतिः साधारणानि . अक्षकयोर्द्वे द्वे . अंसयोश्चत्वारि चत्वारि .

द्वे द्वे मन्यावटुनेत्रौष्ठतालुषु । त्रिंशद् ग्रीवायाम् । त्रीणि जत्रुणि । चत्वारि हन्वोः । पञ्च जिह्वायाम् । द्वादशोत्तराधरेषु दन्तमांसेषु । षण्मूर्धनि ॥

शिरस्युच्यते . द्वे मन्ययोः . अवटौ द्वे . नेत्रयोर्द्वे . ओष्ठयोर्द्वे तालुनि द्वे इति दश . त्रिंशत् त्रीणि चत्वारि पञ्चद्वादश षडिति मूर्धनि . अक्षकसन्धिर्जत्रुः . हन्वोर्द्वे द्वे उत्तराधरेषु दन्तमांसेषु षट् षडिति स्नाय्नां नव शतानि . अवटुः कृकाटिका .

तत्र शाखासु सन्धिषु च प्रतानवन्ति । महास्नावानि तु वृत्तानि तानि कण्डरासंज्ञानि । वस्त्यामपक्वाशयान्त्रेषु सुषिराणि । पार्श्वपृष्ठोरःशिरस्सु पृथूनि ॥

तत्रेत्यादिना तेषां देशविशेषेणाकारविशेषा उच्यन्ते . प्रतानवन्त्यनेकप्रकाराणि . तेषामेव स्नाय्नां वृत्तानां महतां च कण्डरासंज्ञा . सुबोधम् .

स्नावबन्धनैर्हि सन्धिषु सुबद्धा तनुर्नौरिव सम्यगीहते । तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् । यश्च स्नावानि बाह्यान्यभ्यन्तराणि च सम्यग् जानाति स गूढमपि शल्यमाहर्तुं समर्थो भवति ॥

एतैर्हि स्नावनिबन्धनैस्तनुः सन्धिप्रदेशेष्ववबद्धा सती सम्यगीहते साधु कृत्वा चेष्टते . यथा नौः सन्धिषु प्रतिबन्धा सती सम्यगीहते . ततो हेतोस्तानि स्नावानि यत्नतो रक्षेदस्थ्यादिभ्योऽपि . सुबोधम् . स्नावज्ञाने चात्रैवोपयोगो वक्ष्यते .

पञ्च पेशीशतानि । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । षष्टिरन्तराधौ । चत्वारिंशदूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः । ताः पञ्चदश । दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च । तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निविष्टाः । विंशतिर्जंघायाम् । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ ॥

अथ पेश्यः . अंगुलीषु पञ्चदश . प्रपदे पादतलस्याग्रभागे दश . तथा पादतले दश . गुल्फे दश . पादस्योपरि दश . ताश्च कूर्चनाम्नि मर्मणि सन्निविष्टाः . विंशतिर्जङ्घायाम् . जानुनि पञ्च ऊरौ विंशतिरिति शतं सक्थ्नि . तद्वत्तिसृषु शेषासु शाखासु .

एकैका मेढ्रसेवन्योः । द्वे वृषणयोः । दश स्फिजोः । तिस्रो गुदे तास्तु वलीसंज्ञाः । द्वे वस्तिशिरसि । चतस्र उदरे । नाभ्यामेका । हृद्यामाशये च । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । पृष्ठे पञ्चो-

र्ध्वसन्निविष्टाः । दश दीर्घाः पार्श्वयोः । दश वक्षसि । तिस्रोंऽसाक्षकोपरितः ॥

अन्तराधौ तु . एका मेढ्रे . एका सेवन्याम . द्वे . दश . गुदे तिस्रो वलीसंज्ञाः . द्वे . चतस्रः . एका . द्वे हृद्यामाशये च साधारणम् . यकृदादिषु त्रिषु षट् . पृष्ठे पञ्च . तास्तु ऊर्ध्वं शिरसः सन्निविष्टाः . दश . दश . अंसाक्षकोपरितस्तिस्र इत्यन्तरार्धे षष्टिः . पूर्वैः सह पञ्चाधिकानि चत्वारि शतानि भवन्ति .

दश ग्रीवायाम् । अष्टौ गण्डयोः अष्टौ हन्वोः । एकैका गळकाकलजिह्वामूर्धसु । द्वे द्वे तालुललाटयोः । नासौष्ठकर्णेषु च ।

ऊर्ध्वाङ्ग उच्यते . दशाष्टावष्टावेकैकैकैका द्वे द्वे द्वे द्वे द्वे इति चत्वारिंशत् . काकळं कण्ठमध्यम . काकळस्याधो नाळप् . मूर्धा शिरः . नासायां द्वे . ओष्ठयोः कर्णयोश्च प्रत्येकमेका . इति पुंसां पञ्च पेशीशतानि .

स्त्रीणां तु विंशतिरधिका । तत्र दश स्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति । दश योनौ । तासामभ्यन्तराश्रिते द्वे । मुखाश्रिते वृत्ते द्वे । तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः । यस्यां गर्भस्तिष्ठति । योनिस्तु शंखनाभ्याकृतिस्त्र्यावर्ता । तस्यास्तृतीय आवर्ते पित्तपक्वाशयान्तरे गर्भशय्या । तस्यां शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्रः पेश्यः ।

स्त्रीणां विंशतिः पेश्योऽधिकाः . तासां मध्या-दश स्तनयोः . तासां बाल्भावे सद्भावमात्रम् . यौवने वृद्धिः . योनौ दश . तासां विभागः . द्वे अभ्यन्तरे महास्रोतसि प्रवृत्ते . द्वे योनिमुखाश्रये वृत्ताकारे . तिस्रो गर्भमार्गमाश्रिताः . तिस्रश्च गर्भाशये शुक्रार्तवप्रवेशिन्यो गर्भशय्यायां प्रतिबद्धाः . सा च योनौ शंखनाभ्याकृत्या तृतीय आवर्ते निबद्धा . रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या .

ताभिर्हि शरीरे तनुबहळस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः सन्ध्यस्थिसिरास्नावानि प्रच्छादितानि ॥

इत्यनन्तरोक्ताभिः पेशीभिस्तनुत्वादिगुणयुक्ताभिः शरीरे सन्ध्यादीनि प्रच्छादितानि .

सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशानि भवन्ति । ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं पिनद्धमाततं च ॥

सिरा नातिस्थूला रज्ज्वाकारा अन्तस्सुषिरा वातादिवहाः . धमन्यस्तद्विशेषा एव वक्ष्यमाणलक्षणाः . ताभिः शरीरं गवाक्षितं जालवत् पिनद्धं बद्धं यन्त्ररज्जुवदाततं विस्तारितं पटतन्तुवत् .

तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि । तासां हि मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ताभिराप्याय्यन्ते । तैश्च ताः स्वेदमभिवहन्ति । तथाभ्यङ्गलेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमन्तर्नयति स्पर्शं च गृह्णन्ति ॥

केशादीनि च तावन्त्येव . अणुशो विभज्यमानानां सूक्ष्मभागैः क्रमेण विभागं गच्छन्तीनां तासां सिराधमनीनां मुखानि सर्वत्र प्रसृतानि . तत्प्रतिबद्धानि केशाद्यनुबद्धानि . अतो हेतोस्तानि केशादीनि ताभिः

सिराधमनीभिराप्याय्यन्ते । तैश्च केशाद्यनुबद्धैर्मुखैस्ताः स्वेदमभिवहन्त्यभ्यंगादिवीर्यं त्वचि विपक्वं सदन्तर्नयन्ति । स्पर्शं गृह्णन्ति ।

स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येव । तथापि तु सिरादीनि यथास्थूलं यथोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यन्ते । इत्येवं परिसंख्याताः शरीरे मूर्तिमन्तः स्थिरा भावाः ॥

स्रोतांसि मार्गाः यैरन्नसारो धातुतां याति । सौक्ष्म्यात् प्रतानवत्वाच्चापरिसंख्येयानि सिरादीनि । सिराधमनीस्रोतांस्यसंख्यान्यपि यथाप्रधानं यथोपयोगं च यानि प्रधानानि यानि चिकित्सार्थमुपयुज्यन्ते तान्यन्यत्र सिराविभागादावुपदेक्ष्यन्त इति । शरीरे मूर्ताः कठिनाः स्पर्शनेन्द्रियाधिगम्या भावास्त्वगादयः परिसंख्याता यथोक्तेन भेदेन ।

द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति । तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् । यच्च सर्वशरीरगतं बाह्या त्वग्बिभर्ति । यच्च त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यम् । यच्चोष्मानुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभिनिष्पतत्स्वेदवाच्यम् । तदुदकम् ।

द्रवास्तु भवन्तीति शेषः । ते चोदकमूत्रादयः । तत्रोदकं देहे यत् कर्तृ कर्मभूतमतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति । तत्प्रसादादत्यतीसारे वेगानां गतसंख्यत्वम् । तथातियोगेन च्यवमानं मूत्रं प्रमेहे । रक्तपित्ते च रुधिरमिति । अन्यांश्च शरीरे धातून् पित्तश्लेष्मादीनतियोगेन प्रवर्तमानाननुबध्नाति । तदुदकमिति संबन्धः । सुबोधम् ।

तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसाख्यस्य रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसो मज्ज्ञश्च स्वेन स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः । अर्द्धाञ्जलिः शुक्रस्य । तावदेव मस्तिष्कमोजश्च । स्त्रीणां रजसोऽञ्जलयश्चत्वारः । स्तन्यस्य द्वौ । उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥

तस्यैवोदकस्य रसाख्यस्याद्याहारसारस्य च रक्तादीनां च मज्जान्तानामष्टानां स्वेन स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिर्विज्ञेया । स्वेन स्वेनेत्यञ्जलिप्रमाणेनान्त्यस्यैकाञ्जलित्वम् । तत्पूर्वाणां क्रमेणैकैकाञ्जलिवृद्धिः । मज्जा एकोऽञ्जलिः, द्व्यञ्जलिर्मेदः वसा त्र्यञ्जलिः, यावदुदकस्य दशाञ्जलयो देहे । ओजश्शुक्रमस्तिष्काणि प्रत्येकं स्वेनाञ्जलिप्रमाणेनार्धाञ्जलीनि । सुबोधम् । उभयम् रजस्तन्यलक्षणं रसस्य धातोः प्रसादात्संभवति ।

समधातोः परिमाणमिदम् । अतो वृद्धिक्षयौ यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदपरांश्चापरिसंख्याताःमूर्तामूर्तान् भावान् । तद्यथा । मांसकर्णादिमलान् वायुबुद्धिस्मृत्यादींश्च ॥

इदं यथोक्तं परिमाणं समधातोर्नीरुजो विज्ञेयम् । अन्यस्य त्वेतेषां वृद्धिक्षयौ दोषभेदीयप्रदर्शितैर्यथास्वं लक्षणैर्विभावयेत् । अपरांश्च मूर्तान् मांसकर्णमलादीनमूर्तांश्च वायुबुद्धिस्मृत्यादीन् भावान्यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदिति संबन्धः

धन्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति । विलक्षणानि हि शरीराणि नित्यमेव च चला दोषधातुमलाः । तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मांसादिवत परिमाणतो नि-

दृष्टुमशक्यम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो लक्षयेदिति ॥

धन्वन्तरीयाः सौश्रुताः . सुवेधम् . दोषादीनामव्यवस्थितरूपत्वाद् दुर्ज्ञानं प्रमाणम् . केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानाल्लक्षयेदिति .

सर्वे एव त्ववयवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसंख्येयता यान्ति । तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो वायुः कारणम् ।

इदं च विज्ञेयम् . स्थूलया दृष्ट्या अङ्गप्रत्यङ्गानां संख्यादिकमुक्तम् . सर्व एवावयवाः परमाणुभेदेन त्वातिसौक्ष्म्याद्धेतोरसंख्येयतां यान्ति . ते च परमाणवः प्रतिक्षणं सजातीयविजातीयसंयोगविभागाभ्यां शरीरभावेन वर्तन्ते . अन्यथा यो वा बाल आसीत् स एव युवत्वं प्रतिपन्न इत्येकस्यापि नानात्वायोगात् . तेषां परमाणूनां संयोगविभागे दैवपौरुषकर्मप्रेरितो वायुस्तत्क्रियत्वात् कारणम् . ग्रन्थविस्तरभयाद्वातस्योत्पत्तिर्न दर्श्यते . केवलमेतावद्विज्ञेयम् . कर्मचोदितवायुवशात् संयुक्ताः परमाणवः कार्यद्रव्यमारभन्ते द्व्यणुकादिक्रमेण . वायुकारणादेव च परमाणूनां विभागात् संयोगविनाशेन कार्यद्रव्यविशेषः .

तदेतदङ्गभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बन्धाय मोक्षाय च भवतीति । भवति चात्र ॥

अत उपसंहरति . तदेतदनुक्रान्तरूपमङ्गं शरीरमभेदेनैकत्वेन ग्राह्यमाणं रामणीयकादुपादेयत्वेन बन्धाय जन्ममरणप्रवृत्तिपरम्पराप्रवृत्तये भवति . तदेवानन्तरोक्तेन प्रकारेण भेदेन ग्राह्यमाणं निस्सारं जुगुप्सितवस्तुसमारब्धत्वेन हेतुना मोक्षाय रागादिनिमित्तक्रियाकलापपरिहाराद्भवति . भवति चात्रेति श्लोकेनोपसंहारे तन्त्ररीतिः .

इति सर्वावयवज्ञो यो जानाति कलेवरम् ।
अहितेषु स मोहेन न कदाचित् प्रवर्तते ॥

इत्यङ्गविभागो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यनेन प्रकारेण सर्वावयवज्ञः सर्वमवयवं यः पुरुषः कलेवरं शरीरं जानाति सोऽहितेषूभयलोकविरुद्धेषु मोहान्न प्रवर्तते . गृहीतवस्तुतत्त्वः सन्नहितानि परित्यज्य हितेष्वेव प्रवर्तत इत्यर्थः .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

पूर्वाध्याये शरीरावयवभेदे स्वल्पत्वयत्नत्वात् सिरादिनिर्णीतशेषस्तत्रापि सिराणां प्राधान्यान्निर्णयार्थमध्यायारम्भः .

अथातः सिराविभागमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

दश मूलसिरा हृदयप्रतिबद्धाः सर्वाङ्गप्रत्यङ्गेष्वोजो नयन्ति । तत्प्रतिबद्धा हि शरीरचेष्टाः । तास्तु त्र्यङ्गुलमंगुलमर्धांगुलं यवं यवार्धं च गत्वा द्रुमपत्रसेवनीप्रतानवद्भिद्यमानाः सप्तशतानि भवन्ति ।

दश मूलसिरा इत्यादि . मूलसिराः प्रधानसिराः . ततो हि सर्वाः सिरा भवन्ति . ता वक्ष-

षु प्रत्यङ्गेषु चौजो नयन्ति . ताः प्रभिद्यमानाः द्रुमपत्ररेखाप्रतानवत् सप्तशतानि सिराणां भवन्ति . तेनैतदुक्तं भवति . ता हृदयप्रतिबद्धा दश सिरा हृदयाद्व्यंगुलं गत्वा प्रथमं प्रतानं मुञ्चन्ति . तत अंगुलं गत्वा द्वितीयम् . तत अर्धमंगुलं गत्वा तृतीयम . ततो यवं गत्वा चतुर्थम् . ततोऽपि यवार्धं गत्वा पञ्चममिति . ततो न भिद्यन्ते . सर्वेषु चैवं भिद्यमाना इति योज्यं यावच्छेदोऽस्ति . सप्तशतानि प्रतानानां दीर्घाणां भवन्ति .

तासां चतुश्शती शाखासु । तत्र षोडशाव्यधनीयाः । षट्त्रिंशं शतमन्तराधौ । तत्र द्वात्रिंशत् । चतुष्षष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वम् । तत्रापि पञ्चाशत् ॥

ताभ्यश्चत्वारि शतानि चतसृषु शाखासु . तत्रात चतुश्शत्यां षोडशाव्यधनीयाः . अन्तराधौ तु षट्त्रिंशच्छतम् . तत्र द्वात्रिंशदव्यधनीया इति संबन्धः .

तासामेकैकस्मिन् सक्थ्नि शतम् । तत्र न विध्येज्जालन्धराम् । तिस्रश्चाभ्यन्तरगताः ॥

तत्र षोडश शाखासु चतसृष्वव्यधनीया उक्तास्तत्रैका पूर्वोक्तजालन्धरा . तिस्रश्चाभ्यन्तरसमाश्रया अवेध्याः .

द्वात्रिंशच्छ्रोण्यां गुदमेढ्राश्रयाः । तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्यष्टौ शस्त्रतो रक्षेत् । षोडश पार्श्वयोः तयोरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसन्धिसंज्ञाम् । चतुर्विंशतिः पृष्ठे । तासां पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताश्चतस्रः । चतुर्विंशतिरुदरे । तासां मेढ्रस्योपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता अपि चतस्रः । चत्वारिंशद्वक्षसि । तासां द्वे हृदये द्वे द्वे च स्तनमूलस्तनरोहितेषु । एकैकापस्तंभापालापेष्विति । ताश्चतुर्दश ॥

आग्रीवामूलादाचोरुसन्धेरन्तराधिः . तत्र षट्त्रिंशच्छतं सिराणाम् । तद्यथा . द्वात्रिंशत् श्रोण्याम् . पार्श्वयोर्द्वयोः षोडश . पृष्ठे चतुर्विंशतिः . उदरे चतुर्विंशतिरुरसि चत्वारिंशदिति षट्त्रिंशच्छतमन्तराधौ सिराणाम् . तत्र द्वात्रिंशदव्यधनीया इति यदुक्तं तत्प्रदर्श्यते . अष्टौ श्रोण्याम . वंक्षण उभयत्र चतस्रः . कटीकतरुणाख्ययोर्मर्मणोश्चतस्र इत्यष्टौ . पार्श्वयोर्द्वौ . द्वयोः पार्श्वयोरेकैकामूर्ध्वगाम . पृष्ठे चतस्रः पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ द्वे अपरस्मिंश्च द्वे इति . जठरे चतस्रः रोमराज्याः पार्श्वयोर्द्वयोर्द्वे द्वे इति . उरसि चतुर्दश . यत्र द्वे हृदये . द्वे द्वे द्वयोस्तनमूलयोः . इति चतस्रः . स्तनरोहितयोश्चतस्रः . अपस्तम्भयोरेकैकां तथापालापयोरपि . एवं द्वात्रिंशदन्तराधावव्यधनीयाः .

चतुर्विंशतिर्ग्रीवायाम् । तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः । द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् । हन्वोः षोडश तासां सन्धिसंबन्धिन्यौ द्वे । षोडश जिह्वायाम् । तासामधो द्वे रसवेदिन्यौ द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः । चतुर्विंशतिर्नासायाम् । तासां द्वे गन्धवेदिन्यौ तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः । षट्पञ्चाशन्नेत्रयोः । तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे चापाङ्गयोरिति षट् । नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिः । तासां केशान्तानुगताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेका च स्थपन्यामिति सप्त । कर्णयोः षोडश । तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे । न एत च

शंखयोस्तासां शंखसन्धिगते द्वे । द्वादश मूर्धनि । तासामुत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् । तथा क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः सन्धिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥

चतुष्षष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वं शिरसि सिराणामिति यदुक्तं तद्विजभते . ग्रीवायां चतुर्विंशतिः . हन्वोर्द्वयोः षोडश . षोडश जिह्वायाम् . नासायां चतुर्विंशतिः . नेत्रयोः षट्पञ्चाशत् . ललाटे षष्टिर्नीसानेत्राश्रितास्ताभ्योऽनन्या अतो न गण्यन्ते . कर्णयोर्द्वयोः षोडश सिरास्ता एव शंखाश्रिता अतस्तत्रस्था न गण्यन्ते . मूर्ध्नि द्वादशेति चतुष्षष्ट्याधिकं शतम् . अत्र पञ्चाशदव्यधनीया इति यदुक्तं तदुच्यते . ग्रीवायां षोडश . चतस्रो मर्मसंज्ञाः द्वे नीले द्वे मन्ये इति चतस्रः . अष्टौ मर्मसंज्ञाः मातृका इति वक्ष्यमाणाः द्वे द्वयोः कृकाटिकयोः द्वे च विधुरयोरिति . षोडश हन्वोर्द्वयोः . द्वे हनुसन्धिबन्धनकर्मणी . जिह्वायां चतस्रः . द्वे रसबोधने जिह्वाया अधस्तथा द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ इति चतस्रः . नासायां तिस्रो यत्र द्वे गन्धवेदिन्यावेका च तालुनीति तिस्रः . नेत्रयोः षट् निमेषे द्वे उन्मेषे द्वे अपाङ्गयोर्द्वे इति षट् . ललाटे सप्त केशान्तकाश्चतस्रः . आवर्तकाख्ययोर्मर्मणोर्द्वे एका च भ्रूमध्यभवे स्थपन्याख्यमर्मणि इति सप्त . कर्णयोश्चतस्रः द्वे शब्दवाहिन्यौ शंखयोस्तत्सन्धिगते द्वे इति चतस्रः . केशान्तेऽष्टौ द्वयोरुत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेषु पञ्च अधिपतौ रोमावर्तमर्मण्येका इत्यष्टौ . एवं शिरसि पञ्चाशदवेध्याः . न केवलमेता एवावेध्याः यावत् क्षुद्रिकाः अतिसूक्ष्माः कुटिला अनृजुगामिन्यः संकीर्णाः बहुभिरनभिव्यक्ताः ग्रथिताः संकोचेन ग्रन्थिरूपाः तथा सन्धिषु कूर्परादिष्वाश्रिताः .

तासां यथास्वं तुर्यांशविभागेन पञ्चसप्तत्यधिकं शतमानिलरक्तं वहति । एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि । स्थिता ह्येवं देहमनुगृह्णन्ति दोषाः । व्यत्ययेन तु पीडयन्ति ॥

तासां च सप्तानां शतानां यथास्वं शंखादिगतसिराणां चतुर्थेन विभागेन प्रत्येकं पञ्चसप्तत्यधिकं वातादिमिश्रं रक्तं शुद्धं च वहति . तेन पञ्चसप्तत्यधिकं शतं सिराणां वातरक्तं वहति . तद्वत् पित्तरक्तं, श्लेष्मरक्तं, शुद्धरक्तं च . एवमनेन सिरावहनानियमेन व्यवस्थिता दोषाः शरीरमनुगृह्णन्ति . एतद्विपर्यये पीडयन्ति .

ननु कथमेतद् ज्ञायत इमाः सिरा इदं वहन्तीत्याह .

तत्र श्यावारुणाः प्रस्पन्दिन्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरिक्ता वातरक्तं वहन्ति । नीलपीतासिताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्राविण्यः पित्तरक्तम् । गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः कण्डूमत्यः कफरक्तम् । लक्षणसंकरे संसर्गसान्निपातरक्तम् । समा गूढा स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥

तत्रेत्यादि . सुबोधम् . क्षणेन पूर्णाः आध्माताः क्षणेन च रिक्ताः क्षिप्रं शीघ्रमेव वहन्ति स्रवन्ति . संसर्गे किं लक्षणमित्याह . अत्र तु यदि दोषान्तरेण संसृष्टो भवति तदा यथास्वं लक्षणानां संकरो विज्ञेयः . रोहिण्यो लोहिताः . इति सिरा उक्ताः .

क्रमप्राप्ता धमन्य उच्यन्ते .

धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः । ताभिः कायोऽयमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिरुपस्निह्यति । ताभिश्च ना-

भिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता । तस्यान्ताभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः । यतश्च सान्तरग्न्यधिष्ठानम् ।

धमन्यो विशिष्टाः सिरा एव . ताश्च संख्यया चतुर्विंशतिः . यथा आरामो जलहारिणीभिः केदारः कुल्याभिराप्याय्यते तद्वत्ताभिर्नाभिप्रतिबद्धाभिः काय आप्याय्यते . चक्रस्य नाभिरश्वः . आरास्तन्निबद्धानि काष्ठानि . सुबोधम् . यतश्च सा नाभिरन्तरग्नेरधिष्ठानमतोऽपि तस्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः .

तासां खलु धमनीनां दशोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रस्तिर्यक् । ततस्ताभिर्यथास्वमङ्गावयवा धार्यन्ते आप्याय्यन्ते च ॥

तासां च नाभिप्रतिबद्धानां मध्याद्दश धमन्यः ऊर्ध्वमुपरिकायं गताः . दशाधः प्रसृताः . तिर्यक् चतस्रः .

तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा जायन्ते । ततास्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान् वहतः । अष्टाभिः शब्दरूपरसगन्धा गृह्यन्ते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यते च । द्वे चाश्रु वहतः । द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य शुक्रम् ॥

ताश्च दश हृदयं प्राप्य प्रत्येकं त्रिधा भिन्नास्त्रिंशत् संपन्नाः . तस्याश्च त्रिंशतो द्वे द्वे वातादीन् पञ्च वहतः . एवं ता दश . शब्दादींश्चतुरः अष्टाभिः पुरुषो गृह्णाति ताभिर्हि चित्तस्थानं शब्दादीनि यान्ति . भाषणादिक्रियाचतुष्टयं द्वाभ्यां द्वाभ्यां करोति . एवं ता अष्टौ . घोषः शब्दो व्यक्तः . द्वे अश्रु वहतः . द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं वहतः . नरस्य तु ते एव शुक्रम् . एवं त्रिंशत् .

अधोगमाः पक्वाशयस्था एवं त्रिधा जायन्ते । तत्र दशाद्याः पूर्ववत् । द्वे वहतोऽन्नं मात्राश्रयेण । द्वे तोयम् । द्वे मूत्रम् । द्वे शुक्रं वहतो द्वे च मुञ्चतः । ते एव नारीणामार्तवम् । द्वे वर्चोनिरसिन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । एवं द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्यस्तिरश्चीनाः स्वेदमभितर्पयन्ति ॥

यास्तु नाभेरधोगमा दश धमन्यस्ताः पक्वाशय एवं त्रिंशद्भवन्ति . तस्याश्च त्रिंशतो दश पूर्ववत् . द्वे द्वे पञ्च वातादीन् वहत इत्यर्थः . द्वे मात्राश्रयेणान्नं वहतः . मात्राग्रहणमाधिक्यप्रतिषेधप्रदर्शनार्थम . द्वे तोयं द्वे मूत्रं वहतः . द्वे पुरुषस्य शुक्रं देहे वहतः . द्वे च शुक्रं बहिर्मुञ्चतः . ये एव पुरुषस्य शुक्रं ते एव स्त्रिया रक्तम् . इति चतस्रः . द्वे च स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे वर्चोनिरसनकर्मणी . अष्टौ शेषा या अधोगमा अपि मनाक् तिर्यग्गतास्ताः स्वेदमभितर्पयन्ति . एवं नाभेरधस्त्रिंशत् .

तिर्यग्गामिन्यश्चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवन्तीत्युक्तं प्राक् ॥

तिर्यग्गामिन्यश्चतस्रो या नाभेः पार्श्वाभ्यां द्वे द्वे वर्तन्ते ता भिद्यमानाः सत्यो बहुधा भवन्ति . एतच्चोक्तं प्रागङ्गविभागे . ताभिरिदं प्रकरणम् . इति धमन्य उक्ताः .

क्रमप्राप्तानि स्रोतांस्युच्यन्ते .

स्रोतांसि पुंसां नव कर्णौ नेत्रे नासापुटे मुखं पायुर्मूत्रपथोऽन्यानि च त्री-

णि स्त्रीणां स्तनौ रक्तपथश्च । तथापराण्यन्तस्स्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयोदश प्राणोदकान्नधातुमलानामयनानि ॥

स्रोतांसि छिद्राणि पुंसां नव द्वे द्वे द्वे एकमेकमेकमिति च . इति स्त्रीपुंसयोः साधारणानि . स्त्रीणां तु त्रीण्यधिकानि द्वे स्तनस्रोतसी एकं च रजःपथ इति बाह्यानि स्रोतांसि . आन्तराणि त्रयोदश जीवितस्यायतनानि स्थानानि प्राणादीनां पञ्चानामायतनानि मार्गाः .

तत्र प्राणादीनां हृदयं मूलं महास्रोतश्च । तानि धातुक्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुद्व्यायामवेगधारणादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसनम् । तः श्वासवत् साधनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे . प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोतश्च . तानि च धातुक्षयादिभिर्दुष्यन्ति . ततः कारणादतिसृष्टं वातिबद्धं वोच्छ्वसनं भवति . श्वासस्यैकत्वाद्विसर्गो दीर्घश्च भवति . अल्पाल्पं स्तोकमुच्छ्वसनम् . अभीक्ष्णं वात्यर्थम् . तत्र दुष्टेषु प्राणवाहिषु स्रोतस्सु श्वासोक्तं चिकित्सितम् .

उदकवाहिनां तालुमूलं क्लोम च । तान्यामभयातिपानोष्णशुष्कान्नकषायतृण्निग्रहादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतितृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेळनं तमोदर्शनं च । तत्र तृष्णोक्तमौषधम् ।

उदकवाहिनां स्रोतसां तालुक्लोमनी मूलम् . तेषामामेन भयादिभिर्दूषणम् . दुष्टत्वाच्चातितृष्णाद्युत्पत्तिः . तत्र तृष्णोक्ता चिकित्सा . अतिपानं मद्यस्य . उष्णशुष्काभ्यामन्नस्य संबन्धः . तृण्निग्रहस्तृष्णावेगनिरोधः . आदिग्रहणेनैवंप्रकाराणामन्येषामप्यावारकोपशोषकराणामाहारविहारादीनां ग्रहणम् . क्ष्वेळनं नादः . तमस इव दर्शनं तमोदर्शनमप्रतिपत्तिः .

अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च । तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशितीयोक्तमवगच्छेत् ॥

अन्नवाहिनां स्रोतसां दुष्टत्वे हेतुं कार्यं प्रतीकारं च सर्वं ज्ञातुं मात्राशितीयमध्यायमवगच्छेत् . तेनैतदुक्तं भवति . अन्नवाहिनामतिमात्रसमशनादीनि दूषणानि . दुष्टत्वे विषूचिकाद्युत्पत्तिः . वमनादिका चिकित्सा . शेषं सुबोधम् . मूलमाश्रयः . उपकारापकारद्वारमित्यर्थः . एवं प्राणोदकान्नरसधातुमूत्रशकृत्स्वेदभेदेन त्रयोदशविधानि स्रोतासि . तत्र प्राणोदकान्नवाहिनां दुष्टौ हेतुलक्षणौषधान्युक्तानि .

रसवाहिनां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च । रक्तवाहिना यकृत् प्लीहा च । मांसवाहिनां स्नावानि त्वक् च । मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च । अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च । मज्जवाहिनां पर्वाण्यस्थीनि च । शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च । मूत्रवाहिनां वस्तिर्वंक्षणौ च । शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलान्त्रं च । स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च । तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् पृथक् पृथक् साधनं दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥

तेषां रसवाह्यादीनां स्रोतसां नानाप्रकारमहिताहारं दूषणम् . तच्च तीक्ष्णमतिना परिकल्पनीयम् . दुष्टा-

नामुपद्रवा व्याधयस्तच्चिकित्सा च . दोषादिविज्ञानीयोक्तेन "रसोऽपि श्लेष्मव"दित्यादिना वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् . तेनैतदुक्तं भवति । आहारादिविशेषवशाद्रसवाहिषु दुष्टेषु कदाचिद्रसवृद्धिजा रोगास्तत्र यथास्वं चिकित्सेति . एवं सर्वत्रापि वाच्यम् .

व्यधे तु स्रोतसां भ्रममोहकम्पप्रलापाध्मानशूलारुचितृट्छर्दिज्वरातिरुधिरस्रुति - मूत्रपुरीषरोधा मरणं च । तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्यायोपाचरेत् । उद्धृतशल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥

अनन्तरोक्तानां च स्रोतसां व्यधे शस्त्रादिताडने जन्तोर्भ्रमाद्युपद्रवस्तस्माद्वैद्यः स्रोतोविद्धं चिकित्सायां प्रत्याख्यानं कृत्वा असाध्यतामुक्त्वा दैवात् किंचित् भवेदिति शास्त्रानुगमनेनोपाचरेत् . अन्तश्शल्यं च स्रोतोविद्धं शल्यमुद्धृत्योपाचरेदिति संबन्धः . केनेत्याह . वक्ष्यमाणेन सद्योव्रणविधानेन .

तत्र स्रोतसामेव विशेषाः सिराधमन्यः । अन्ये त्वन्यत्वमिच्छन्ति सिराधमनीस्रोतसाम् । केवलं परस्परसन्निकर्षात् सदृशकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ॥

सिराधमन्यः स्रोतोविशेषाः सौषिर्यसामान्यात् . अन्ये त्वाचार्याः सिरादीनां पृथक्त्वमिच्छन्त्येवं च ब्रुवते . यत् सिरादीनां परस्परविलक्षणानामविभगा इव लक्ष्यते तत् केवलं परस्परसन्निकर्षादिना हेतुत्रितयेन . सदृशं कर्म वाहकत्वं येषां ते तथोक्ताः . सौक्ष्म्यं सूक्ष्मता .

अपरे पुनराहुः । स्रोतांसि सिराधमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥

अपरे पुनराचार्या एवमाहुः . यथा स्रोतसां शरीरधात्ववकाशानां केषांचिल्लक्ष्याणामिन्द्रियगोचराणां केषांचिदलक्ष्याणामागमानुमानैकगम्यानामेतानि नामानीति .

ते चावकाशाः प्रकुपिताः स्थानस्थान्मार्गस्थांश्च धातून् प्रकोपयन्ति । तेऽपि कुपितास्तानि स्रोतांसि स्रोतांसि च स्रोतांसि । धातवश्च धातून् । तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दोषाः । ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषात् । तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरारोग्यबलोपचयवर्णौजांसि । तत्प्रतिबद्धान्येव च रञ्जकादीनि भूताग्नयो धात्वग्नयश्च । तथान्नमपि तेनैव पक्वममृततां यात्यपक्वं च विषताम् ॥

स्रोतोदुष्ट्या धातुदूषणं धातुदुष्ट्या स्रोतोदूषणं चाह त इत्यादिना . प्रकुपिता दुष्टाः स्थानमाशयस्तत्र तिष्ठन्तीति स्थानस्थाः स्रोतांसि च स्रोतांसीति यानि स्रोतांसि दुष्टानि भवन्ति तान्यन्यान्यपि दूषयन्ति . एवं धातूनामपि वाच्यम . तेषां सर्वेषां धातूनां धात्वाशयानां च दुष्टान् वातादीनन्तरेण नान्यो दुष्टौ कारणम . दोषाणां दुष्टिरपि प्रायोऽग्निदोषात् . अन्यत्सुबोधम .

तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहितः । अन्ये पुनराचक्षते दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽन्तरूष्मा यथानिर्दिष्टाधिष्ठानकर्माग्निरिति ॥

तत्रेत्यादिना पाचकसंज्ञमग्निं प्रस्तौति । प्राग्दोषभेदीये पाचकसंज्ञः पित्तभेदोऽस्य पक्ताग्निरित्युक्तः । तानसावाचार्यः । अन्ये पुनराचार्याः पित्तमग्निरिति नेच्छन्ति । दोषादिसंयोगविशेषजनितोऽन्तश्शरीर ऊष्मा ग्रहण्यधिष्ठानः पाकरागादिकर्माभिरित्याहुः । अथानन्तरमस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यार्थ उच्यते । इहायुर्वेदे उभयेषामाचार्याणां भिन्नदर्शनम् । एकेषामन्तराग्निपक्वान्नसाराद् क्रमेण धातुपरिपोषोऽन्येषां योगवाहेनेति ।

स खलु विधिवदभ्यवहृतमन्नजातं प्राणेन वायुना कोष्ठमाकृष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमभिसन्धुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवाम्बुतण्डुलमग्निरन्तरग्निः पचति ॥

अत्र क्रमवादिन आहुः । पुरुषेण भुज्यमानमन्नं कठिनतरदशनाभिघातजर्जरितं प्रयत्नेनोदीरितेन प्राणाख्येनानिलेन कण्ठनाड्या महास्रोतसि निक्षिप्तं नाभिदेशचारिणा समानेन नाभिपार्श्वग्रहण्याख्यपित्तधरकलामर्याद आमाशये विधृतं द्रवेण जलादिना विभिन्नसंघातं स्नेहेन च मार्दवमापादितं पाचकेनेव समानेन सन्धुक्षितः प्रदीपितः सन्नन्तराग्निः पचति । यथाग्निर्बाह्यस्तोयतण्डुलं स्थालीस्थं पचति ।

तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनीभूतमुदीरयति । ततो विदग्धमम्लीभूतमामाशयात् च्यवमानमच्छं पित्तम् । प्राप्य च पक्वाशयं कटुकीभूतमनिलम् ॥

तत्र चामाशये तदन्नं सर्वरसमपि पच्यमानं सत् प्रथमं विक्लेदमात्रावस्थायां माधुर्यमिव प्राप्तं सत् कफमुदीरयेत् , तच्च फेनभूतं यथा दध्यादितः क्षुभितात् प्रथमं फेनसंभवः , ततश्चामाशयात् पाकेन च्यवमानमम्लीभूतं सत् स्वच्छं पित्तमुदीरयेत् । ततोऽप्यामाशयात् च्युतं पक्वाशयेऽग्निना शोषितं कटुकीभूतं सत्तदन्नं मारुतमुदीरयेत् ।

ततश्चैवं विक्लिन्न आहारे पञ्च पञ्चात्मका महाभूताग्नयो वायुना व्यस्तान् यथास्वं पञ्चैव भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति । ते पक्वाः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रितांश्च स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥

जठराग्निना किञ्चित्पक्वविक्लिन्न आहारे पञ्च महाभूताग्नयः पार्थिवादयः पञ्चाहारस्थान् यथास्वं महाभूतगुणान् पार्थिवादीनाहारभागान् पचन्ति । पार्थिवोऽग्निसादृश्यात् पार्थिवमेवाहारभागं पचति । आप्य आप्यमेव , सर्वत्र गुणशब्दोऽवयववाची । ते च पार्थिवादयः पञ्चगुणाः पार्थिवादिभिः पञ्चभिरग्निभिः पक्वाः पार्थिवादीनेव देहस्थान् भूतगुणानाप्याययन्ति यथास्वमात्मीयजात्यनतिक्रमेण स्वविकारभूतानित्यन्नविकारा एव देहे महाभूतगुणाः ।

एवं च पक्वादाहाराद्विविधौषधगर्भादिव स्नेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किट्टाख्यश्च मलोऽभिनिवर्तते । ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शरीरगुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारम्पर्येणाविच्छिन्नसंतानमापूर्यन्ते । स्रोतोभ्यश्च यथाविभागं यथायथमेव धातवः पुष्यन्ति । उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहारोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति । ततश्च धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वं स्वमेव मानमनुवर्तन्ते । यथावयश्शरीरम् ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण पक्वादन्नात् द्वौ राशी भवतः किट्टं सारश्च . यथा नानाप्रकारौषधगर्भाद् घृतात् स्नेहः कल्कश्च . ताभ्यां सारमलाभ्यां तदात्मकानां सारमलस्वभावानां धात्वाख्यानां शरीरगुणानां रक्तादीनां मूत्रादीनां च पारम्पर्येण क्रमप्राप्त्याविच्छिन्नप्रवाहं कृत्वा स्रोतांस्यापूर्यन्ते . तेभ्यो यथास्वं धातवः पुष्यन्ति . पूर्वस्य रक्तादेर्धातोरुत्तरानुप्रवेशेऽपि मांसादिभावममनेऽपि न पूर्वेषां रक्तादिस्रोतसामपचयो भवति . किंभूतानां पूर्वधातुस्रोतसाम् . यथाकालं कालाविच्छेदेन सम्यगाहारोपयोगेनाप्याय्यमानानाम् . किंभूतेनाहारोपयोगेनाह . परिणामवता . तेनैतदुक्तं भवति . सदैवाविच्छेदेन स्रोतांसि परिणतोऽन्नसारो याति . पूर्वैश्च पूर्वाण्यापूर्यन्ते . अतस्तेषामनपचयः . तथा परिणामेन च धात्वाख्या देहधारणाः प्रसादाश्च मलाश्च वयश्शरीरानतिक्रमेण स्वं स्वं प्रमाणमञ्जल्यादिविशेषेणोक्तं नातिवर्तन्ते . प्रसादाः सारा रक्तमांसकण्डरादीनि . मलाः किट्टं कफलसीकापित्तादि . वयोऽनतिक्रमेणेति बालस्य प्रवृद्धस्य चोक्तात् परिमाणाद्धीनत्वं नेति ज्ञापनार्थम् . यथाशरीरमिति महाशरीरेषु प्रसादमलाः प्रभूता भवन्ति . लघुदेहेष्वल्पा इति ज्ञापयति .

तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः कालवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून् धातुमलांश्च पुष्णाति ॥

तत्रेत्यादिनास्मिन् क्रमधातुपाकवादे क्रमं दर्शयति . आहारस्य प्रधानाग्निना पक्वस्य सतः यो रसो भवति स व्यानेन हृदयमूलभवेन वायुना विक्षिप्तः प्रेरितः स्रोतस्सु विनियुक्तः सन् धात्वग्निषु पच्यमानः विशिष्टतरकालव्यपदेशयोग्यस्वरूपप्रच्युत्येककालं प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञः कालवदविच्छिन्नवाही धातून् रक्तादीन् धातुमलांश्च कफादीन् पुष्णाति . रक्तं रसाग्नेरेव पाकेन भवति . मांसं मांसाग्नेरेवेत्येवमादि यथास्वशब्दार्थः . देहमूर्जयन् शरीरं प्राणयन् .

अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् । रसस्य सारो रक्तं मलः कफो लसीका च । रक्तस्य सारो मांसं कण्डरासिराश्च मलः पित्तम् । मांसस्य सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननमलाः । मेदसः सारोऽस्थिस्नायुसन्धयः किट्टं स्वेदः । अस्थ्नः सारो मज्जा किट्टं केशरोमनखाः । मज्ज्ञस्तु सारः शुक्रं मलोक्षिविट्त्वचां स्नेहः । शुक्रस्य सारमोजः । अत्यन्तशुद्धतयास्य मलाभावः । अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम् । अपरे पुनः शुक्रसारं गर्भमेवामनन्ति ॥

अथेत्यादिना प्रसादमलयोर्विभागं दर्शयति . यो यस्य पाकात् प्रसादः स तस्य सारो यो मलः स किट्टः सुबोधम् . अन्नमलस्य घनाच्छभेदेन द्वैविध्यम् . लसीका जलसदृशी . वसा स्वच्छस्नेहः . कर्णादिषट्कस्य मलशब्देन संबन्धः . कर्णादिषु मलो दृश्यत एव प्रजननं मेहनम् . सन्धयोऽस्थिभागाः पूर्वमुक्ताः . अक्ष्यादिः स्नेहो मलः . शुक्रस्य तु क्रमेण सारसारत्वाच्छुद्धतया मलाभावः . अपर आचार्याः अतः सारादपि सारतरत्वाद्धेतोः शुक्रस्य पाकं नेच्छन्ति अन्ये त्वाचार्याः शुक्रस्य सारो गर्भ इत्यामनन्तीति .

आध्यात्मिकानां भावानां संभवोक्तिप्रसङ्गे वायोर्द्वितीयेन प्रकारेण संभव उच्यते .

वायुः पुनरग्नेराहारस्य च बहलतया तस्मात्तस्मान्मूर्छनाविशेषादमूर्तः श-

ऽद्वानीषच्छन्दः प्रचुरोऽल्पो वा पञ्चात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति । एवं च कृत्स्नान्नमया एव देहे सर्वे भावाः । तेनैव चेदमेवं चिरेण व्याप्तमन्तर्बहिः शरीरयन्त्रमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यबलोपचययुक्तं यावत्कर्मोपादानं याप्यते । अन्यथा त्वन्नरसोत्क्षेपणाद्विबद्धस्रोतसा वा यथावदनभिसन्धीयमानधातुप्रवाहमन्तरा व्यवच्छिद्यते । व्याधिभाजनं वा भवति ॥

वायुः कोष्ठे प्राणादिभेदेन पञ्चात्मा प्रादुर्भवति . कुतो हेतोः ? आभ्यां मूर्छनाविशेषात् . कथमाह . अग्नेर्बहुतया कदाचिदग्नेः समत्वेऽप्याहारस्याल्पतया च . वायुः कुतश्चिन्मूर्छनाविशेषादमूर्तोऽपि सञ्छन्दवान् भवति . कुतोऽपीषच्छन्दः . कुतोऽपि प्रचुरः . कुतोऽप्यल्प इति . अमूर्तोऽकठिनः . तस्मात्सर्वे शारीरा भावा अन्नमयाः . तेनैव चान्नेनाविच्छिन्नप्रवाहेण इदमनन्तरोक्तेन क्रमेण शरीरं विपरिणमति . अन्तरित्यात्मनि . बहिर्बहिर्भागे . शरीरयन्त्रकं याप्यत इति संबन्धः . किंभूतं शरीरयन्त्रकं याप्यत इत्याह . स्वास्थ्येन बलेनोपचयेन च युक्तम् . एतच्च यावत्कर्मोपादानमाह . तद्धेतुककर्मपरिक्षयात् . अन्यथेत्यादि सुबोधम् . इति क्रमधातुवादः .

अन्ये तु वर्णयन्ति । अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य कण्ठनाळीप्रलुठितस्य महानिम्नप्रतर्णिस्य यो य एवांशः कायाग्निनावलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोऽभिनिर्वृत्तिसमनन्तरं समं समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः प्रविसृतो विवृतमुखेष्वासन्नेषु स्रोतस्सु भूयान् प्रथमतरं चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि । एवमन्नरस एव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति । न पुनर्धातवो धात्वन्तरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यन्त इति ॥

अन्ये पुनराचार्याः अन्नरसादेव सकलधातुसंभवं वर्णयन्ति , न च धातोर्धात्वन्तरादुत्पत्तिमिच्छन्ति . कथमित्याह . अभ्यवहृतमात्रस्येत्यादि . य एवाहारभागः कोष्ठप्राप्तिसमनन्तरमग्निना संबध्यते तस्यैव तेन पक्वस्य योऽन्नसारः स तदैव सर्वधातुस्रोतस्स्वनुगच्छति . केवलं त्वयं विशेषः . विवृतमुखेषु असंवृतेषु स्रोतस्सु सारसंभवदेशासन्नेषु च प्रथममन्वेति भूयांश्चान्वेति . इतरेषु संवृतमुखेषु दूरेषु च विपर्ययेण स्वल्पश्चिरेण चेत्यर्थः . एवमस्मिन् पक्षे केवलमधिकृतस्यान्नसारस्य सकलधातुपरिपाकत्वमुक्तम् . यथोत्तरं तु धातुस्रोतसां संवृतमुखत्वाद् दूरदूरतरत्वाच्च कालभेद अङ्गीकृत एव . तेन द्वयोरपि पक्षयोरन्यतया न युगपद्धातुसंभवः . एकत्र धातोर्धात्वन्तरोत्पादादन्यत्र संवृतत्वदूरत्वाभ्यामिति . सुबोधम् .

अग्निस्तु बलभेदेन चतुर्विधो भवति । समो विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्च । तत्र समो यः सम्यगेवोपयुक्तमन्नं सम्यक् पचति । विषमोऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि च न पचति । तीक्ष्णोऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति । स एव वर्धमानोऽत्यग्निर्भवति । मन्दस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविबन्धाटोपान्त्रकूजनमुखशोषवायुस्तम्भादीन्यामलिङ्गानि दर्शयित्वा चिरात् पचति । बाह्येनापि च ज्वालाङ्गारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको भवति । किमुतान्तराश्रयेणोष्णात्मना समेनापि । तस्माच्चं प्रयत्नतो रक्षेत । तत्र प्रवरेण सात्म्येन समं यथास्वमपरेणेतरान् क्रमशः सात्म्यमापाद्य

प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधनेन ग्रहणीरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति । भवति चात्र ॥

अग्निस्त्विति . बलभेदेनेति अग्निचातुर्विध्यकारणम् . तत्रेत्यादिनास्याग्निचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते , समो नित्यधर्मा इति च , सर्वत्रान्नरक्षामात्राशीत्याद्युक्तप्रकारेण . उदरगौरवादीन्याम‌लिङ्गान्यादिग्रहणेनान्यानि च . बालेनापीत्यादिना जाठरस्याग्नेः प्रयत्नपरिरक्षणीयत्वं दर्शयति . तत्रेति निर्धारणे , सममुत्कृष्टमग्निमुत्कृष्टेन सात्म्येन सर्वरसात्म्येन रक्षेदितरान् विषमादीनग्नीनितरेणाप्रवरेण सात्म्येनासर्वरसात्म्येन यथादोषं सात्म्यमापाद्य प्रवरेणैव परिपालयेत् . दोषोपक्रमणीयोक्तया वातचिकित्सया विषमम् . पित्तचिकित्सया तीक्ष्णम् . कफचिकित्सया च मन्दं चिकित्सेत् . वातादिग्रहणीदोषोक्तेन विधानेन क्रमेण विषमादीनौषधयोगैर्व्यायामयोगैश्च . भवति चात्रेति पद्यारम्भे रीतिः ,

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥
आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥
बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानिच ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥

स्रोतांसि स्वस्य धातोर्वर्णेन समानि . रक्तस्रोतांसि रक्तवर्णानि . मांसस्रोतांसि मांसवर्णान्येवं सर्वत्र वाच्यम् . कानिचित् स्थूलानि . कानिचिदणूनि सूक्ष्माणि , प्रतानसदृशानि वल्लीवदनेकभङ्गीप्रवाहयुक्तानि तेषां च स्रोतसामाहारो विहारश्च प्रदूषकः . किंभूत आह , दोषस्य वातादीनामन्यतमस्य गुणैः समः तथापि यो वातादीनामन्यतमस्य समगुणोऽपि धातुभिर्विगुणः . यस्य धातोर्य एवाहारो विहारश्च गुणैर्विपरीतः स एव तस्य स्रोतसां दूषकः . सुबोधम् .

अथान्नस्य सारः कियता कालेन सप्तधातूनभिव्याप्नोतीत्याह केचिदित्यादिना .

केचिदाहुरहोरात्रात् षडहादपरे परे ।
मासात् प्रयाति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ॥
वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
प्रायः करोत्यहोरात्रात् कर्मान्यदपि भेषजम् ॥

मतत्रयमेतत् पाकक्रमादिभिर्धातुपरिणतेः स्वल्पैर्दिनेरसंभवं प्रदर्शयति , ननु चैकस्मिन्नेवाह्नि वृष्यादीनां शुक्रादिकर्तृत्वं दृष्टं तत् कथमित्याह , वृष्यादीनीत्यादि प्रभावः सर्वातिशायिनी शक्तिः . एकेनादिशब्देन बल्यतर्पणादीनां ग्रहणम . द्वितीयेन बलवृष्यादीनां ग्रहणम् , एकाहःषड्रात्रमासभेदेन मतत्रये स्थिते प्रभावादेव वाहटः सर्वशास्त्रसिद्धान्तं दर्शयति प्राय इत्यादिना . न केवलं वृष्यादि यावदन्यदपि भेषजं प्रायः अहोरात्रादेव कर्म करोति , अहोरात्रमतिक्रम्य घृतलेहादीनां यद्यपि मात्राभ्यासेन रोगोपशमाख्यकार्यनिर्वृत्तिस्तथापि तेषां दिनानुदिनं कार्यकर्तृत्वं नियत एवेति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् ,

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजोधातूनांक्रमशो मलाः॥
समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्छिते तीक्ष्णोमन्दोऽस्मिन्कफपीडिते॥
शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते तस्मात्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥

इति सिराविभागो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

पूर्वोक्तमेव संग्रहश्लोकेनाह . कफ इत्यादि . कफादीनि रसादीनां क्रमेण मलानि . रसस्य कफो रक्तस्य पित्तम् . मांसस्य कर्णनासिकादिस्रोतोमलानि . मेदसः प्रस्वेदः . अस्थ्नो नखरोम . मज्ञो नेत्रादिस्नेहः . पूर्वस्यैव संग्रहादपुनरुक्तम् . अविकृतः समानः समस्याग्नेः कारणम् . विकृतस्तु विषमादीनाम् . सुबोधमन्यत् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

पूर्वमेवाध्यायारम्भप्रयोजनमुक्तम् .

अथातो मर्मविभागं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु । षड्विंशतिरन्तराधौ । सप्तत्रिंशदूर्ध्वम् ॥

सर्वस्मिञ्छरीरे सप्तोत्तरं मर्मणां शतम् . तत्र शाखाचतुष्टये प्रत्येकं शाखायामेकादश मर्माणि . आगुदादा चांसकसन्धेः षड्विंशतिः . ग्रीवादौ सप्तत्रिंशत् . एकस्मिन् सक्थ्नि एकादशानां मर्मणां विभागाः प्रदर्श्यन्ते . एतेन शाखात्रये तथैवानुमन्तव्यम् ।

अथैकस्मिन् सक्थ्नि मध्यमांगुलिमभितो मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम मर्म तत्र विद्धस्य रुजया मरणम् । अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं तत्राक्षेपकेन मरणम् । क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुल उभयतः कूर्चः । तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरः । तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फः । तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता षण्डता वा । पार्ष्णि प्रभृतिद्वादशभिरङ्गुलैर्जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिः । तत्र शोणितक्षयान्मरणम् । जङ्घोर्वोः सन्धाने जानु तत्र खञ्जता ॥

पादतलमध्ये मध्यमांगुल्यभिमुखेन तलहृदयं नाम मर्म तत्र विद्धस्य रुजया मरणम् . क्षिप्रे विद्धस्याक्षेपेण मरणम् . आक्षेपो वातव्याधिषु वक्ष्यमाणलक्षणः . कूर्चः क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुले . उभयत इति पादपृष्ठात् पादतलं यावत् . तत्र कूर्चे विद्धस्य पादभ्रमणवेपने भवतः . वेपनं कम्पनम् . गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरो नाम मर्म . तत्र रुजाशोफौ भवतः . तत्रेत्यत्र विद्धस्येत्यनुवर्तते . पादस्य जङ्घायाश्च सन्धाने स्थितो गुल्फः रुगादिकरः . षण्डता अयोषियोग्यत्वम् . जंघामध्ये त्विन्द्रवस्तिः . तत्र रक्तक्षयान्मरणं भवति . जंघोर्वोः संगमे स्थितं जानु तत्र खञ्जता भवति . खञ्जो विकृतपादः .

जानुनस्त्र्यङ्गुलादूर्ध्वमुभयत आणिः। तत्र शोफाभिवृद्धिस्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये उर्वी तत्र रक्तक्षयात्सक्थिशोषः । उर्व्यास्तूर्ध्वमधो वंक्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षम् । तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघातः । वंक्षणवृषणमध्ये विटपम् । तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा । सक्थिवद् बाहोः ।

विशेषस्तु गुल्फो मणिबन्धः तथा जानु कूर्परम् । तयोर्मध्ये कुणिता । विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधरः तत्र कुणित्वम् ॥

आणिरप्युभयतः ऊरौ जानुनरूर्ध्वंगुलाद् र्वे द्वौ दिशौ व्याप्य वर्तत इत्यर्थः . रुगादिकरः . ऊरुमध्ये स्थिता उर्वी . तद्वेधाद्रक्तक्षयात्सक्थिशोषः . ऊरोर्मूले वंक्षणसन्धेरधस्ताल्लोहिताक्षम् . तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघातो भवति . वंक्षणवृषणयोर्मध्ये विटपं नाम . तत्र षण्डता अथवा अल्पशुक्रता भवति . इति तलहृदयक्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्ष - विटपान्येकादशैकस्याः शाखाया मर्माणि . तद्वदेव शाखात्रयेऽपि विज्ञेयम् . केवलं बाह्वोः केषाञ्चिन्नाम्नि विशेषः . तदेवोच्यते . यथा जंघाचरणयोः सन्धौ गुल्फः तथा करप्रपाण्योर्मणिबन्धः . यथा जंघोर्वोः संगमे जानु तथा प्रपाणिप्रबाहुमध्ये कूर्परः . जानुनि विद्धे यथा खञ्जता कूर्परे विद्धे तथा कुणिता . कुणिर्विकृतकरः . तथा वंक्षणवृषणयोर्मध्ये विटपं तथा कक्षाक्षमध्ये कक्षाधरः . तस्मिन्विद्धे कुणित्वम् .

वातवर्चोनिरसनः स्थूलान्त्रप्रतिबद्धो गुदः । तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां धनुर्वक्र एकद्वारोऽधोमुखो वस्तिः । तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते । तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति । एकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति । स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्योमरणम् ॥

गुदः स्थूलान्त्रे प्रतिबद्धो वातादिनिरसनकर्मा . तस्मिन्विद्धे सद्योमरणम् . वस्तिरल्पमांसशोणितः कट्या मध्ये पृष्ठतो वक्रो धनुर्वत् . द्वारो मुखं स चास्यैकः अधोमुखश्च . तत्रापि वस्तौ विद्धे मरणं भवत्यश्मरीव्रणादृते तत्राप्यश्मरीव्रणे द्वाभ्यां मार्गाभ्यां विद्धे वस्तौ मरणमेव . अश्मरीव्रणेऽप्येकतो विद्धे वस्तौ मूत्रस्रावी व्रणो भवति . सुखाश्रम . न केवलं वस्तिरेव विद्धः सद्योघ्नो यावन्नाभिरपीत्यपिशब्दस्यार्थः .

कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये सत्त्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं हृदयं तत्रापि सद्योमरणम् । स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणम् । स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहिते । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम् । उभयतोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । अंसकूटयोरधः पार्श्वयोरुपरिभागयोरपलापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम् ॥

कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये स्थितं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानमामाशयद्वारं तु हृदयम् . तत्रापि विद्धस्य सद्योमरणम् . तयोरिति . स्तनमूलयोर्विद्धयोः चूचुकौ स्तनमुखौ श्यामौ . उरसि उभयतो द्वे वातवहे नाड्यावपस्तम्भौ नाम्ना मर्मणी . अंसपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किञ्चित् पार्श्वभागे अपलापौ तयोर्मध्ये विद्धयोर्न सद्योमरणम् . अपि तु पूयत्वमापन्ने रक्ते .

पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे । तयोः शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपो म्रियते । पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतः कुकुन्दरौ । तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च । श्रोणीकर्णयोरुपर्याशयच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ । तयोरधःका-

ये शोफो दौर्बल्यं मरणं च । अधः पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये तिर्यगूर्ध्वं च पार्श्वसन्धी । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणम् ॥

पृष्ठवंशमुभयतः पृष्ठवंशस्य द्वयोः पार्श्वयोर्ये प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी स्थिते ते कटीकतरुणे मर्मणी . श्रोण्याः कर्णाकृतित्वात् श्रोणीकर्णौ . पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोर्मर्मणी कुकुन्दरौ . तौ च जघनाद्बहिः कट्याः पश्चिमो भागो जघनम् . पृष्ठवंशस्य द्वयोः पार्श्वयोः श्रोणीकर्णयोरुपरि पार्श्वान्तरमध्यप्रतिबद्धौ पक्वाशयस्य छादने नितम्बौ मर्मणी . पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ . सव्यपार्श्वस्थः सव्ये प्रतिबद्धः . अपसव्यश्चापसव्ये . तत्र चाध उर्ध्वं तिर्यक् च प्रतिबद्धौ पार्श्वसन्धी . ते च जघनपार्श्वयोर्मध्ये भवतः

स्तनमूलयोरार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्यौ । तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्मरणम् । पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके । तयोर्बाहुस्वापशोषौ । ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कन्धबन्धनावंसौ । तयोः स्तब्धबाहुता ॥

पृष्ठवंशस्य द्वयोः पूर्वोक्तयोः स्तनमूलयोरार्जवेन तिर्यक् स्पष्टदिग्ग्रहणेन बृहत्यौ मर्मणी . असंफलके पृष्ठवंशस्य द्वयोः पार्श्वयोः बाहुमूले च प्रतिबद्धे तयोर्व्यधे इति सर्वत्र संबन्धः . अंसौ ग्रीवादिमध्यगौ स्कन्धयोः अंसपीठयोश्च बन्धार्थौ . एवं पृष्ठे वस्तिनाभिर्हृदयं द्वे स्तनमूले द्वे स्तनरोहिते द्वावपस्तम्भौ द्वावपालापौ द्वे कटीकतरुणे द्वे कुकुन्दरे द्वौ नितम्बौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्यौ द्वे अंसफलके द्वावंसाविति षड्विंशतिर्मर्माण्यन्तराधौ . ऊर्ध्वमुच्यते .

कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः । तासां द्वे नीले द्वे मन्ये । तासु मूकता स्वरवैकृत्यं रसाग्राहिता वा भवति । ग्रीवायामुभयतः पृथक् चतस्रः सिरामातृकास्तासु सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके । तयोश्चलमूर्धता । कर्णपृष्ठयोरधस्संश्रिते विधुरे । तयोर्बाधिर्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यन्तरतः फणौ । तयोर्गन्धाज्ञानम् । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधोक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ तयोरान्ध्यम् । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ । तयोः सद्योमरणम् । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ । तयोरान्ध्यम् । दृष्ट्युपघातो वा ॥

कण्ठनाड्यामेकस्मिन् पार्श्वे एका नीला नाम सिरा . एका मन्या . तथैव द्वितीये तासां व्यधे मूकत्वादिकं भवति . ग्रीवाया द्वयोः पार्श्वयोः अष्टौ सिरा मातृकाह्वयाः . उभयपार्श्वे शिरसो ग्रीवायाश्च सन्धाने कृकाटिके मर्मणी . तत्र विद्धस्य चलशीर्षता . कर्णयोरधो विधुरे घ्राणस्रोतसोर्द्वयोः पार्श्वयोरन्तःशिरसि गलप्रदेशे फणौ नाम्ना मर्मणी . तौ च श्रोत्रस्रोतःप्रतिबद्धौ . तयोर्व्यधे गन्धाज्ञानम् . भ्रुवोः संबन्धिनोः पुच्छान्तयोर्बाह्यान्तयोरधः अक्ष्णोश्च बहिरपाङ्गौ मर्मणी . ललाटे भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णमनु कर्णं प्रति शंखौ नाम मर्मणी . तयोर्व्यधे सद्योमरणम् . भ्रुवोरुपरि निम्नयोः प्रदेशयोरावर्तौ नाम्ना द्वे मर्मणी . तयोर्व्यधे आन्ध्यमदर्शनं, अथवोपघातमात्रं दृष्टेः .

शंखयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ । तयोः सशल्यः पाकात् पतितशल्यो वा जीवेन्नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी । तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि सि-

र्येगूर्ध्वं च सीमन्ता नाम । तेषून्मादभ्रमाचित्तनाशैर्मरणम् । जिह्वाघ्राणाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः । तासां मुखानि चत्वारि शृङ्गाटकसंज्ञानि तेषु सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तर उपरिष्टात्सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम । तत्रापि सद्योमरणं भवतीति ॥

शङ्खयोरुपरि केशावसानमर्यादे उत्क्षेपौ मर्मणी . तयोर्विद्धः सन् सशल्यो जीवति पाकाद्वा स्वयंपतिते जीवति . उद्धृतशल्यो न जीवेत् . भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम मर्म तद्वोत्क्षेपवत् सशल्यो जीवेत् . पाकात् पतितशल्यो वा . तत्र च उद्धृतशल्यः न जीवेत् . पञ्च शिरसि कपालानां सन्धयः पञ्च मर्माणि . तत्र द्वौ ललाटपार्श्वयोः . केशान्तावस्थितौ द्वौ . कृकाटिकापार्श्वयोरूर्ध्वगौ सन्धी . तयोरुपरि तिर्यगृजुसन्धिः सीमन्तास्तेषु विद्धस्तून्मादादिभिर्मरणम् . जिह्वादिसंतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातो भवति . तासां यानि बह्वीनामपि चत्वारि मुखानि तानि शृङ्गाटकाख्यानि मर्माणि . तेषां व्यधे सद्योमरणम् . अन्तर्मस्तकं सर्वोर्ध्वसिरासन्धीनां संगमो रोमावर्तो नाम मर्म . स एवाधिपाख्यः . एवं द्वे नीले द्वे मन्ये अष्टौ मातृकाः द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वौ शङ्खौ द्वावावर्तौ द्वावुत्क्षेपौ एका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिपर्याय आवर्त इत्येतानि सप्तत्रिंशत् शिरसि मर्माणि . मर्मणां नाम स्थानं च ज्ञातम् . लक्षणं तु न ज्ञातमतस्तद्विज्ञानार्थमुच्यते .

सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पन्दनम् । सामान्येनैव च ॥

देहप्रसुप्तिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ।
स्वेदो मूर्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणम् ॥

अपि च मरणकारित्वान्मर्म । तत् पुनर्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातः । तेन तस्मिन् पीड्यमाने विशेषतः प्राणाबाधः । बाहुल्येन तु निर्देशः । तस्मान्मांसाद्याश्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ॥

सामान्येनेत्यादि , सर्वमर्मणामिदं लक्षणमित्यर्थः , विषममनेकरूपम् . सामान्येनैव चेत्यस्य देहप्रसुप्तिरित्यादिना संबन्धः . प्रसुप्तिः छेदाद्यनवबोधः . संमोहो मूर्छा . अपि चेति समुच्चये . मरणकारित्वान्मर्मेति निर्वचनम् , तत् पुनर्मर्म मांसादिसन्निपातस्तेषां मिश्रीभावेनैकत्रावस्थानं तेन हेतुना तस्मिन् पीडितेऽधिकं प्राणानामाबाधो भवति . मांसादीनां पञ्चानां यद्यपि मिश्रीभावेन सर्वं मर्म भवति , तथापि योऽयं मांसमर्मसिरामर्म इत्यादिव्यपदेशः स बाहुल्यकृत एव . यत्र मांसस्य बाहुल्यं तत्र मांसेन व्यपदेशः . यत्र सिराणां तत्र सिराभिरेवमन्यत्रापि वाच्यम् . एवं मांसादिभेदेन पञ्चधा मर्माणि .

तद्यथा । तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि । उर्वीलोहिताख्यनाभिहृदयस्तनमूलापस्तम्भापालापपार्श्वसन्धिबृहतीनीलामन्यामातृकाफणापाङ्गस्थपनीशृङ्गाटकान्येकचत्वारिंशत् सिरामर्माणि । क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोविटपकक्षाधराणि बस्त्यंसविधुरोत्क्षेपाः सप्तविंशतिः स्नावमर्माणि । कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वष्टावस्थिमर्माणि । गुल्फमणिबन्धजानुकूर्परकुकुन्दरकृकाटिकावर्तसीमन्ताधिपतयो विंशतिः सन्धिमर्माणि ॥

तत्रैकादश मांसमर्माणि . तद्यथा चतुर्षु करचरणेषु चत्वारि तलहृदयानि , चत्वारीन्द्रबस्तयः . एको

गुदो द्वे स्तनरोहित इति । एकचत्वारिंशत् सिराममाणि । तद्यथा । चात्र उर्ध्वश्चत्वारि लोहिताक्षाणि एका नाभिरेकं हृदयं द्वे स्तनमूले द्वावपस्तम्भौ द्वावपालापौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्यौ द्वे नीले द्वे मन्ये अष्टौ मातृकाः द्वौ फणौ द्वावपाङ्गावेका स्थपनी चत्वारि शृङ्गाटकानीति । सप्तविंशतिः स्नावमर्माणि । तद्यथा । करचरणेषु चत्वारि क्षिप्राणि चत्वारः कूर्चाः चत्वारि कूर्चशिरांसि द्वे विटपे द्वौ कक्ष्याधरौ चत्वार्याणयः । एको वस्तिः । द्वावंसौ द्वे विधुरे द्वावुत्क्षेपाविति । अष्टावस्थिमर्माणि । तद्यथा द्वे कटीकतरुणे द्वौ नितम्बौ द्वावंसफलकौ द्वौ शङ्खाविति । विंशतिः सन्धिमर्माणि तद्यथा । द्वौ गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वे जानुनी । द्वे कूर्परे द्वौ कुकुन्दरौ द्वे कृकाटिके द्वौ आवर्तौ पञ्च सीमन्ताः एकः अधिपतिरिति ।

पुनश्च पञ्चधा गुदबस्तिनाभिहृदयमातृकाशङ्खशृङ्गाटकाधिपतय एकोनविंशतिः सद्यःप्राणहराण्याग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यन्तरं कालः ॥

तानि च मांसादिभेदेन पञ्चधोक्तानि पुनरन्येन प्रकारेण सद्यःप्राणहरत्वादिना पञ्चधोच्यन्ते । कानिचित् सद्यः प्राणहराणि । कानिचित् कालान्तरप्राणहराणि । अन्यानि विशल्यघ्नानि । अन्यानि वैकल्यजननानि । अन्यानि रुजाकराणीति पञ्चप्रकाराः । तत्र सद्यःप्राणहराणि गुदबस्तिनाभिहृदयानि चत्वारि अष्टौ मातृकाः द्वौ शङ्खौ चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरित्येकोनविंशतिः । आग्नेयत्वमाशुमरणहेतुः । सप्तरात्राभ्यन्तरं प्रथमदिवसादिति ।

तलहृदयक्षिप्रेन्द्रबस्तिवक्षोमर्मकटीकतरुणनितम्बपार्श्वसन्धिबृहतीसीमन्तास्त्रयस्त्रिंशत् कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यन्तरं कालः । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥

त्रयस्त्रिंशन्मर्माणि कालान्तरेण विलम्बितं प्राणहराणि । पक्षाभ्यन्तरं वा प्रहारादिवशादनियमः । तद्यथा । चत्वारि तलहृदयानि चत्वारि क्षिप्राणि चत्वार इन्द्रबस्तयः अष्टौ वक्षोमर्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापस्तम्भापालापाख्यानि द्वे कटीकतरुणे द्वौ नितम्बौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्यौ पञ्च सीमन्ता इति त्रयस्त्रिंशत् । तेष्वपि मध्ये क्षिप्राणि सद्यःप्राणहराण्यपि भवन्ति ।

उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् । शल्यमुखावरुद्धो हि यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥

त्रीणि विशल्यघ्नानि तानि वायव्यानि । शल्य आकृष्टे वायोर्बहिर्निर्गमनाच्च जीवत्यत एव विशल्यं घ्नन्ति न तु सशल्यम् । तत्र द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनीति त्रीणि ।

कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वीलोहिताख्यविटपकक्षाधरकुकुन्दरांसफलकनीलामन्याकृकाटिकाविधुरफणापाङ्गावर्ताश्चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् । सोमो हि स्थैर्यशैत्याभ्यां प्राणान् धारयति । तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयन्ति ॥

चतुश्चत्वारिंशद्विकलत्वं कुर्वन्ति सौम्यत्वाच्च मारयन्ति । तत्र चत्वारि कूर्चानि द्वे जानुनी द्वौ कूर्परौ चतस्र आण्यश्चतस्र उर्व्यः चत्वारि लोहिताक्षाणि द्वौ विटपौ द्वौ कक्षाधरौ द्वौ कुकुन्दरौ द्वावंसौ द्वावंसफलकौ द्वे नीले द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्ताविति । एतानि चतुश्चत्वारिंशत् कदाचिन्मारयन्त्यप्यतिघातात् ।

कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोमगुणबाहुल्यात् । अग्नि-

वायू हि विशेषेण रुजाकरौ । सोमस्तु प्राणानवलम्बत इत्युक्तम् ।

अष्टौ मर्माणि रुजाकराणि सोमाग्निवाय्वात्मकत्वात् . चत्वारि कूर्चशिरांसि द्वौ गुल्फौ द्वौ मणिबन्धावित्यष्टौ .

अन्ये त्वाहुः । मांसादीनां पञ्चानामपि विवृद्धानां समवायात् सद्यः प्राणहराणि । एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि स्वभावत एव च ॥

अन्ये त्वाचार्या आग्नेयत्वं हेतुं परित्यज्य सद्यःप्राणहरत्वे पूर्वोक्तमांसादिपञ्चकस्यानूनाधिकभावेन विवृद्धस्य हेतुत्वं वदन्ति . यदा गुदादीनामेकोनविंशतेर्मांसादीनां समानाधिकानां सन्निपातस्तदा सद्यःप्राणहरत्वमित्यर्थः . आदिशब्देनास्थिस्नायुसिरासन्धीनां ग्रहणम् . इतराणि कालान्तरप्राणहरादीनि चत्वार्येकैकेन हीनानां मांसादीनां स्वल्पानां च सन्निपाताद्भवन्तीति . तेन मांसादीनामन्यतमेनैकेन हीनानां कालान्तरप्राणहराणि . द्विहीनानां विशल्यघ्नानि . त्रिहीनानां वैकल्यजननानि . एकस्यैव सद्भावात् रुजाकराणि . सुश्रुतः पठति द्वयोः संघातादीनि . तन्न बुध्यामहे .

अन्ये वदन्ति । प्रतिनियतकर्माणि चन्द्रसूर्यायस्कान्तोपलानामिवाम्बुवह्निकाललोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्वपि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥

अन्ये त्वाचार्या न सौम्याग्नेयत्वादिकं हेतुं वदन्ति . नापि विशिष्टस्य मांसादेः सन्निपातम् . अपि तु स्वभावमेव हेतुत्वेनोद्दिशन्ति . यथा चन्द्रकान्तादीनामम्बुजन्मादौ . तथा बहुमर्माश्रये पाणिपादे छिन्नेऽपि मृत्युर्न भवतीत्यत्रापि स्वभाव एव हेतुः .

अपरे पुनरत्रापि हेतुमाहुः । पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायान्ति । ततोल्पासृक्प्रवृत्तेर्जीवितम् । मर्मव्यधे त्वतिरक्तस्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणम् । तस्मान्मर्माभिहतस्य तदङ्गमाशु सन्धिदेशाच्छेदनीयम् । अतिहतानां तु मर्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदन्ते वा हतानामुत्तरोत्तरमेव ॥

अपर इत्यादि सुबोधम् . तस्मान्मर्मण्यभिहतस्य तदङ्गं यस्मिन्मर्माश्रितं तत् सन्धिदेशाच्छेदनीयम् . सन्धौ छिन्ने संकुचिताः सिरा रक्तं न मुञ्चन्त्यतो जीवितं न त्यजेत् . तेषां च मर्मणां सद्यःप्राणहरणादिकं पञ्चविधं कर्मोक्तम् . तत्रातिहतानां मर्मणामात्मीयं कर्म पूर्वं पूर्वं च भवति . एतदुक्तं भवति . गुदादीनामभिहतानां स्वकीयं सद्यःप्राणहरणमेव तेषां च पूर्वासंभवः . तलहृदयादीनामभिहतानां स्वं कर्म कालान्तरप्राणहरत्वं कदाचित्तु पूर्वमपि सद्यःप्राणहरत्वं भवति . उत्क्षेपादीनां स्वं कर्म विशल्यघ्नत्वं न तु पूर्वं संभवति . अथवा कालान्तरप्राणहरणमपि . कूर्चादीनामभिहतानां स्वं कर्म वैकल्यकरणम् . कदाचित्तु पूर्वमपि भवति कालान्तरप्राणहरणम् . विशल्यहननं पूर्वमपि न संभवत्यसंभवात् . कूर्चशिरःप्रभृतीनां चाभिहतानां स्वं कर्म रुजाकरणम् . कदाचित्तु पूर्वमपि भवति वैकल्यकरणमित्युक्तमभिहतानां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म . यदा तु तानि मर्माण्यीषत्कोणे स्तोकेनाभिघातेनाभिहतानि भवन्त्यन्ते वा पर्यन्ते वाभिहतानि भवन्ति . तदा तेषामुत्तरमेव . तेन सद्यःप्राणहराणामीषदन्ते वाभिहतानामुत्तरं कर्म कालान्तरप्राणहरणम् . कालान्तरप्राणहराणामीषदन्ते वाभिहतानामनन्तरमुत्तरं कर्म वैकल्यकरणम् . विशल्यघ्नत्वं न संभवत्यनन्तरमपि . विशल्यघ्नानामन्ते वेषद्वाभिहतानामुत्तरं वैकल्यकरणं कर्म भवति . वैकल्यकराणामीषदन्ते चाभिहतानामुत्तरं कर्म रुजाकरणमित्युक्तं यथोत्तरमेवेति .

पुनश्च पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा । उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षाधरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि । गुल्फौ मणिबन्धौ स्तनमूले च षड् द्व्यंगुलानि । जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यङ्गुलानि । कूर्चौ गुदो बस्तिर्नाभिहृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमन्ताः शृङ्गाटकानि चैकोनत्रिंशत् पाणितलसंमितानि । शेषाणि षट् पञ्चाशदर्द्धाङ्गुलदलप्रमाणानि । अन्ये पुनराहुः । व्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि । कलायप्रमाणाः स्तनरोहितोत्क्षेपाः । तथान्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति । भवन्ति चात्र ॥

तान्येव मर्माण्येवं मानभेदेन पञ्चविधानि . उर्व्यादीनि द्वादश मर्माणि ततः स्वांगुलमानानि चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे इति द्वादश . गुल्फादीनि षड् द्व्यङ्गुलानि द्वे द्वे द्वे इति षट् . जानुद्वयं कूर्परद्वयं चेति चत्वारि त्र्यङ्गुलानि . कूर्चादीन्येकोनत्रिंशत् स्वहस्ततलप्रमाणानि . शेषाणि षट्पञ्चाशदंगुलदलप्रमाणानि . अङ्गुलदलमर्धाङ्गुलं तथा च धन्वन्तरिः पठति . शेषाणि चांगुलमितार्धसमानि देह इति . स्वधीगम्यं शेषम् . भवन्ति चात्रेति श्लोका उच्यन्ते .

मर्मण्याप्तेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ।
आयुष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ॥
मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रयास्तद्वत् प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥

अस्मिन् देहे मर्मभिः स्पर्शमात्रप्राणहरैर्व्याप्तेऽपि तानि मर्माण्यभिघातादिभ्य आयू रक्षत्यक्षीणायुषां हि मर्मोपघातो नोपपद्यते . तस्माद्धितान्यायुष्याण्येव वस्तूनि संसेवेत विचक्षणः . तदेव विद्धमर्माबाधेभ्यो रक्षति . यथा मर्मण्यभिघातः स्वल्पोऽपि बाधतेतरामतिशयेन बाधते . तथा ये मर्माश्रिता रोगास्ते प्रयत्नेन प्रक्रान्ताश्चिकित्सितुमारब्धास्तद्वत् स्वल्पा अपि बाधन्तेतरामित्यर्थः . तस्माद्यत्नेन पालयेदिति तात्पर्यार्थः .

विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति वेपते ।
ऊर्ध्वं श्वसिति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥
हृदयं दह्यते चास्य नैकस्थानेऽवतिष्ठते ।
मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समश्नुते ॥
अमर्मविद्धोऽपि नरश्छेदभेदादिपीडितः ।
अतिनिस्स्रुतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितम् ॥
अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ।

मर्मणि भग्नस्य मुमूर्षोर्मरणलक्षणानि विक्षिप्यते भृशं सीदन्नित्यादिनोच्यन्ते . मरणमश्नुते प्राप्नोतीति संबन्धः . न केवलं तु मर्मविद्ध एव जीवितं त्यजति यावदमर्मविद्धोऽपि रक्तस्यातिस्रुतेः सद्य एव जीवितं जहाति . अतोऽन्यथा यथोक्तवैपरीत्ये मर्मव्यधे रक्तास्रुतौ च शरशतैरपि विद्धो जीवति .

पुण्यवान्नियतायुश्च न कथञ्चिन्न जीवति ।
तस्मादा चरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥
तद्बन्धुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ।

इति मर्मविभागो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

तथा यश्च पुण्यवान् सुकर्मा यश्च नियतायुः स न कश्चिन्न जीवति सर्वथा जीवतीत्यर्थः . नियतायुर्यस्य बलवता दैवेन कर्मणा च आयुर्नियतकालं कृतम् - तस्माद्यथाक्षीणायुर्जीवत्यतो मर्मविद्धमातुरं प्रत्याख्याय आचरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेत् . तस्यातुरस्य बन्ध्वादीनामनुमतः सन् एतावता मिथ्याभावेऽप्ययशो न लभत इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया
सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

शरीरविचारणं प्रकृतं तस्य चावयवपरिच्छेदः कृतः सम्प्रति दोषादिभेदेन प्रकृतिप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः ।

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

सर्वप्रकृतिभ्यो दोषप्रकृतीनां प्राधान्यात् ता एव दावुच्यन्ते ।

सप्त प्रकृतयो दोषैः पृथक् संसर्गेण समस्तेन च भवन्ति । तत्र शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन तेनामरणाद्विषवल्यामिवोत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण सविषकृमेरिव वृश्चिकादेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥

सप्त प्रकृतय इत्यादि । वातादिभिः पृथक् तिस्रः संसर्गेण तिस्रः सन्निपातेनैका । ननु च कदा वातादयः प्रकृतीनां कारणतां यान्तीत्याह तत्रेत्यादि । शुक्रादिष्वधिको य एव दोषो भवति पृथक् संयुतो वा तेनैव पुरुषस्य प्रकृतिः संपद्यते । गर्भाशयकालो यावद्गर्भस्याशयावस्थानम् । कथं पुरुषस्य प्रकृतिर्जायत इत्याह । यथा विषवल्यामुत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण प्रकृतिर्जायते । यथा वा सविषस्य कृमेर्वृश्चिकादेर्यथा वा आशीविषस्य सर्पस्य विषेणात्यमारणात्मकेनापि विषेण वृश्चिकादीनां प्रकृतिर्भवत्येवं दोषैरपि पुरुषस्य एतदेवाह ।

तस्मात्तन्मयतया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात् प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषेण न विहन्यते । तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते । ततश्च तद्गुणप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते । तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमति दोषे उल्बणेनैव गर्भः संभवति । संभव एव वा विपद्यते । विकृतो वा भवति ॥

तस्मादित्यादि । तन्मयतया सर्वव्याप्तेर्दोषमयतया शुक्रार्तवयोस्तथाविधदैवकर्मपरिपाकवशेन देहस्यावश्यंभावित्वात् तथैव च देहस्य प्रकृतिकृतत्वाज्ज्ञानादिना शुक्रशोणितस्य देहारम्भं प्रत्यपि या परिणतिः सा न विहन्यते । तच्छुक्रशोणितमपि चाहारसंभवं ततस्तद्गुणबीजस्थदोषगुणैः शरीरमुपस्क्रियते । न चास्य स्वारम्भकदोषविपरीतगुणैराहारैर्विहारैश्च झटिति शरीरं बाध्यते । यदा पुनस्तस्यामवस्थायां शुक्रशोणितसंपातकाले विकृतिमद्दोष उद्धतो भवति तदा गर्भो न संभवत्येव । संभवकाले एव वा व्यापद्यते विनश्यति । अथवा विकृतो भवति ।

तथा च केचिदाहुः । द्विविधा वातादयः प्राकृता वैकृताश्च । तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीरैकजन्मानः । ते शरीरधारणाद्धातुसंज्ञाः । दोषाख्यानां विकृतानां बीजभूताः । मुमूर्षोः स्वरूपाच्चलन्ति । सर्वेष्वपि च देहे सन्निहितेषु प्रकृतावुल्बणेन व्यपदेशः ॥

तथा चेत्यादिना उक्तमेव पक्षं द्रढयति । सुबोधम् । प्राकृताः शरीरैकजन्मत्वाच्छरीरधारणेन धातुसंज्ञां लभन्ते । ते प्राकृता दोषसंज्ञकानां वैकृतानां वातादीनां बीजभूताः । ते च प्राकृता यो न मुमूर्षुस्तस्य स्वरूपान्न चलन्ति । यावज्जीविनमेतत्स्वरूपम्-

पा इत्यर्थः . ये तु जन्मन उत्तरकालं संभवन्ति ते वैकृताः . यद्यपि च प्रकृत्यवस्थायां सर्वे वातादयः सन्निहिता भवन्ति तथापि य एव तेषामधिकस्तेनैव प्रकृतेर्व्यपदेशः .

वैकृतास्तु गर्भादभिनिस्सृतस्याहाररसस्य मलाः संभवन्ति । प्राकृतेष्ववरोहन्ति । ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च । तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधारः प्रासूतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षयवृद्धिभाजः ॥

ये च वैकृतास्ते यद्यपि गर्भादभिनिस्सृतस्याहारमलाः फेनभूतं कफमित्यादिनोक्ताः संभवन्ति तथापि ते सम्भूतास्तत्रैव प्राकृतेष्वेव वातादिष्ववरोहन्ति सजातीयत्वादेकीभवन्तीत्यर्थः . ते च वैकृताः प्राकृतैरेकीभूताः कालादिविशेषापेक्षया केनचित्स्वप्रमाणेन स्थिता देहमनुगृह्णन्ति . तथा वृद्धिक्षययोगात्तु देहं दूषयन्ति . ओजोऽपि तद्वदेव वातादिवत् स्वप्रमाणेन स्थितं देहमनुगृह्णाति वृद्धिक्षयाभ्यां युक्तं देहं दूषयति च . तदोजः परं मानेनाष्टबिन्दुप्रमाणं प्रासूतिकस्य महत ओजस आधारस्तदायत्तयोगक्षेमत्वान्महतः .

अथ प्रकृतीनां विशेषेण लक्षणमुच्यते .

अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरूक्षस्तब्धाल्पाङ्गदन्तनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विड्बद्धपिण्डिकः सशब्दसन्धिगामी शीघ्रारम्भक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलधृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दस्तेनोऽनार्यो मत्सर्यजितेन्द्रियः प्रियगान्धर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयोद्यानयात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकाङ्क्षोपशयश्च भवति ॥

अपि च ।

अल्पवित्तबलजीवितनिद्रः
क्षामवाग्धमनिसंततगात्रः ।
दुर्भगोऽतिबहुभुग्बहुभाषी
नास्तिकः स्फुटितकेशकराङ्घ्रिः ॥

किञ्चिदुन्मिषितदुर्मुखसुप्तः
स्वपिति क्रथति खादति दन्तान् ।
शुष्करूक्षविषमासु सरित्सु
व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥

अथेति . तत्र वातप्रकृतिः पुरुषः स्वस्य दोषस्य वातस्य गुणानुरोधात् कार्यस्य च कारणानुरोधात् रूक्षत्वादिगुणयुक्तो भवति . स्तब्धान्यल्पानि चाङ्गादीनि यस्य स तथोक्तः . उद्बद्धे ह्रस्वकठिने पिण्डिके यस्य . जङ्घायाः पश्चिमे भागे पिण्डाकृति मांसं पिण्डिका . सशब्दैः सन्धिभिर्गच्छतीति सशब्दसन्धिगामी . गच्छतो जान्वादिसन्धिभिः शब्दो भवतीत्यर्थः . शीघ्र आरम्भादिर्यस्य स तथोक्तः . चला अनेकरूपा धृत्यादयो यस्य स तथोक्तः . मत्सरो गुणः अस्यास्तीति मत्सरी . तथा अजितेन्द्रियः . तथा प्रियाण्यटानि गान्धर्वादीनि यस्य स तथोक्तः . गान्धर्वं गेयमितिहासः पूर्ववृत्तम् . विलासो लीला . मृगया मृगवधक्रीडा . यात्रा पुरान्तरगमनम् ; स्निग्धादिगुणमन्नपानमाकाङ्क्षते . तदेव चास्योपशेते सुखाय कल्पते . अपि चेति समुच्चये . अल्पानि वित्तादीनि यस्य स तथोक्तः . वित्तं धनम् . जीवितमायुः . धमनीभिः स्नावभिः संततं व्याप्तं गात्रं यस्य . दुष्टो भगो यस्य .

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतिः ॥

बहु भाषते यः स बहुभाषी . नास्तिकः अदृष्टं नास्तीति मन्यते . तथा स्फुटिताः केशादयो यस्य . प्रसुप्तश्च किञ्चिदुद्घाटितनेत्रः उत्पाटितमुखश्च भवति . प्रसुप्तश्च क्रथनादियुक्तो भवति . क्रथनं सुप्त-

नासादिशब्दः . स्वप्ने च शुष्कादिगुणासु सरित्सु याति . व्योम्नि च शैलशिखरेषु च . इति वातप्रकृतिलक्षणानि .

पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसन्धिबन्धमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्यवायापत्यः शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीखलतिपलितपिप्लुव्यङ्गक्षुत्पिपासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपशयश्च भवति ॥

अपि च ।

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः
सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ॥
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो ।
भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥

घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-
र्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ।
सुप्तः पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्
दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ।

पित्तप्रकृतिलक्षणान्युच्यन्ते उष्णेत्यादि . उष्णानि गौराणि च गात्राणि यस्य ताम्राणि ताम्रवर्णानि नखादीनि यस्य शिथिलाश्च सन्धिबन्धमांसा यस्य . तथा करभकपिलानि विरलानि मृदूनि च केशरोमाणि यस्य . मध्यबलो मध्यायुरल्पशुक्रोऽल्पव्यवायोऽल्पापत्यश्च . तथा शूरोभिमानवांश्च . तथा शीघ्राणि शीघ्रोत्पत्तीनि वल्यादीनि यस्य . वलयश्चर्मसङ्कोचाः . खलतिः शीर्णरोमत्वम् . पलितं केशशौक्ल्यम् . पिप्लुर्नीरुक् कृष्णो मांसांकुरः . मेधा प्रज्ञा विद्यते यस्य स मेधावी . स्वाद्वादिकमाकांक्षति . तदेव चास्योपशेते . अपि चेति समुच्चये . दयितानि प्रियाणि माल्यादीनि यस्य . विभवादिभिरन्वितश्च भवति . शत्रूणामपि भीषु गतिस्त्राता . तथा प्रभूतोच्चारादियुक्तः . स्वप्ने च कर्णिकारादीन् पश्यति पलाशकर्णिकारा लोहितपुष्पवृक्षाः . दिग्दाहो दिशां लौहित्येन दाह इवेति पित्तप्रकृतिलक्षणानि .

कफप्रकृतिस्तु दूर्वेन्दीवरशरकाण्डान्यतमवर्णः समसुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमारश्लिष्टमांससन्धिबन्धः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुबाहुर्व्यक्तसितासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदङ्गघनघोषः क्षुत्पिपासोष्णसहिष्णुर्वह्वोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोपमाल्यानुलेपनो दृढमच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान् धृतिमानलोलुपो बाल्येऽप्यरोदनः कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥

अपि च ।

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेहः
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।
श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-
नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥

ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो
भक्तो गुरूणां दृढसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालां-
स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥

कफप्रकृतिलक्षणान्युच्यन्ते . दूर्वाद्यन्यतमसमानवर्णः . इन्दीवरं नीलोत्पलम् . तथा समानानि सुविभक्तानि स्निग्धानि स्थिराणि सुकुमाराणि श्लिष्टानि च मांससन्धिबन्धानि यस्य . तथा परिपूर्णं चारु च गात्रं यस्य . महाल्लाटो महोरुर्महाबाहुश्च . व्यक्तसितानिते प्रसन्ने आयते विशाले पक्ष्मले चाक्षिणी यस्य . सिंहा-

दिसमानघोषः . क्षुदादिसहिष्णुः . बह्वोजस्त्वादियुक्तः . माल्यमनुलेपनं च चिरेण शुष्यति यस्य . अन्वस्तुबोधम् . अल्पा व्याहारादयो यस्य . व्याहारो वाग्व्यापारः . ईहा कायिकी चेष्टा . प्राज्यं प्रभूतमायुर्वित्तं च यस्य . दीर्घदर्शी कार्यप्रान्तवित् . वदान्यो वल्गुभाषी . श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्राद्धः . गम्भीरः .

> यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधशोकभयादयः ।
> भावस्था नोपलक्ष्यन्ते तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥

स्थूललक्षः . योऽल्पं दातुं न शक्नोति स्थूललक्षः स उच्यते . सुहृदयस्य भावः सौहृदय्यम् . सुबोधमिति कफप्रकृतिलक्षणम् .

उभयलक्षणसंकरे तु संसर्गप्रकृतिः । सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः । तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः दोषानुशयितप्रकृतित्वात् । विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्वारोग्यव्यपदेशः । तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत् । समसर्वरसेन सात्म्येनान्त्यं यथर्तुविहितेन च ॥

त्रयाणां संसर्गप्रकृतीनामुभयप्रकृतिलक्षणं विज्ञेयम् . यस्तु सर्वैरेव गुणैः समुदितः स समदोषप्रकृतिर्ज्ञातव्यः . गुणशब्देन गर्हणीयवातादिप्रकृतिलक्षणपरित्यागः . तेषां दोषाविक्रियहेतुत्वात् . तत्र सप्तसु प्रकृतिषु मध्ये आद्यास्त्रयो वातपित्तश्लेष्मजा दोषानुशयितत्वाद्धेतोर्नित्यातुराः . नित्योपक्रमणीया इत्यर्थः . अत एव दोषानुशयितत्वाद्धेतोः संसर्गप्रकृतयो विशेषतो नित्यातुराः . अतिशयेन नित्यत्वात् पथ्यादीनाम् . एतेषु पृथङ्मिश्रप्रकृतिषु योऽयमारोग्यव्यपदेशः स गुणमिश्रविकारकारित्वात्तथा यथा लोके रुक्करणस्वभावेष्वपि क्षुत्पिपासादिष्वारोग्यव्यपदेशः . तस्मात्तान् षट्प्रकृतियुक्तान् प्रकृतिदोषविपरीतगुणेन दोषोपक्रमणीयोक्तेन विधानेनोपाचरेत् . अन्त्यं पुनः सर्वसमप्रकृतिकं समसर्वरसेन सात्म्येनोपाचरेदिति संबन्धः . ऋतुविहितचर्याविधानेन च . इति वातादिभिः सप्त प्रकृतयः .

दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति । तास्तदभिनिर्वृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥

न केवलं वातादिभिरेव दोषैः सप्त प्रकृतयो भवन्ति यावद्गुणैरपि सत्त्वरजस्तमोभिः संयुक्तैः पृथग्भूतैश्च सप्तैव प्रकृतयो भवन्ति . ताश्च सत्त्वादिप्रकृतयस्तदभिनिर्वृत्तैः सत्त्वाद्यभिनिष्पन्नैः शौचास्तिक्यादिभिर्लक्षणैर्जानीयात् . तत्र शौचेनास्तिक्येन शुक्लधर्मरुचित्वेन भक्तिमत्त्वेन च युक्तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् . बहुभाषित्वेन मानित्वेन क्रुधा दम्भेन मात्सर्येण च युक्तं रजःप्रकृतिं विद्यात् . भयेनाज्ञानेन निद्रया आलस्येन विषादित्वेन च युक्तं तमःप्रकृतिं विद्यात् . लक्षणसंकरे च संसर्गप्रकृतीनामव्यवस्थेदिति गुणैः सप्त प्रकृतयः .

तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः । दृश्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः ॥

तथा जात्यादिविशेषेणापरमपि सप्तविधत्वं प्रकृतेर्भवति . यस्माद्दृष्टास्ते ते भावविशेषा जात्यादिनियताः . जात्या यथा . ब्राह्मणो मधुरप्रायाहाररुचिरसाहसिको बहुलभीतिः शास्त्राध्ययनरत्यादियुक्तो भवति . एवं राजन्यादीनामपि यथासंभवं प्रायोदर्शनेन योज्यम् . एवं कुलेनापि पुंसां विशेषो दृष्टः . तथा च केचित् कुलेनैव मद्यलोलुपाः . केचित् पिशितगुरुग्रासगृध्नवः . अपरे तु क्षारलवणजनितजडिमानं सततमपि सोढुमसमर्थाः केचित् पुनः प्ररूढेऽपि ग्रीष्मसमये तप्ताहारा-

धिकतरश्लेष्मदायिनस्तीक्ष्णदीधितिपादानपि कान्तवद्गुणकलापानिवाभिमन्यन्त इत्येवमादि चिन्त्यम् . देशविशेषेण तु पुरुषाणां प्रसिद्धा एव विशेषाः . एवं कालवयोबलानामपि वाच्यम् . प्रत्यात्मसंश्रयो हि विशेषो य एकस्मिन्नेव शरीरे दृश्यते स्वभावविशेष इति प्रकृतिसप्तकम् .

सत्त्वादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधायित्वाच्च भेदाश्रयमसंख्येयं भवति । शरीरमपि सत्त्वादीननुरुध्यते । सत्त्वादयोऽपि शरीरम् ॥

आसां च प्रकृतीनां सप्तविधानां सत्त्वादीनां संयोगेन तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यो हेतुभ्योऽन्योन्यानुविधायित्वाद्भेदाश्रयं भेदाकारो भेदपरिनिष्पत्तिः प्रकृतीनामपरिसंख्येयं भवति . यस्मात् सत्त्वादयोऽपि कार्यविशेषसंपादनाय शरीरमनुरुध्यन्ते . तथा शरीरमपि सत्त्वादीन् .

सत्त्वाद्यसंख्यभेदावेशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति । तदावेशस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्यते । तस्माद्देवमानुषतिर्यक्प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्ववेक्षेत ॥

तथा सत्त्वादीनामनन्तरोक्तेन प्रकारेणासंख्यो भेदस्तस्यावेशादन्यसंबन्धिनां रूपादीनामनुकरणं सादृश्यमसंख्यभेदं भवति . तस्य च रूपाद्यनुकरणस्यानूक इति नाम . ननु सत्त्वादिभेदावेशस्य किं कारणमित्याह तदावेशस्त्वित्यादि . अनन्तरेभ्यो जन्मभ्यो येयमभ्यासवासना तया जन्यते . तस्माच्च रूपाद्यनुकरणं सत्त्वाद्यावेशाद्यतो देवादीनामानूकं रूपसत्त्वाद्यनुकरणं पुरुषस्यान्ववेक्षेत .

वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च । तत्राषोडशाद्वर्षाद्बालम् । आ सप्ततेर्मध्यम् । ततो वृद्धम् । तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं त्रिविधम् । तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च । तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति ॥

वयस्त्रिविधमित्यादि सुबोधम् . तत्र बालं वयस्त्रिविधम् . क्षीरवृत्त्यान्नवृत्त्या क्षीरान्नवृत्त्या च . तस्मिन् बाले वयसि क्रमेण देहप्रमाणवृद्धिर्भवति . तेन वर्धमानत्वेन श्लेष्मोद्रेकेण च बालस्य स्नेहादीनि भवन्ति .

मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च । तस्मिन् पित्तोद्रेकः । तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाको व्यवसायश्च । तत्रात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥

मध्यमपि त्रिविधमित्यादि सुबोधम् . त्रिविधेऽपि मध्ये पित्तोद्रेकादिकम् . चत्वारिंशतः परमपरिहानिर्न वृद्धिर्नाप्यपचयः .

वृद्धं तु शश्वत् क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति । तस्मिन्मारुतोद्रेकः । तेन श्लथसारमांससन्ध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः कासः श्वासः श्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥

वृद्धं तु शश्वत् समन्तात् क्षीयमाणधात्वादिगुणं वल्यादिभिरभिभूयमानमवसीदतीति संबन्धः . क्षीयमाणा-

पूर्वोक्ता वपुरुत्कर्षादयो गुणाः शश्वत्समन्तात् . वलयश्चर्मसंकोचाः . पलितं केशरोम्णां शौक्ल्यम् . आदिग्रहणेनैवंप्रकाराणां ग्रहणम् . तथावसीदति यथा जीर्णं भवनमभिवृष्टं जलेन सिक्तम् . तस्मिन् वार्धके श्लथं शिथिलं सारादिकं भवति . साराणि वक्ष्यन्ते . कायस्यावनामः कुब्जत्वम् . वेपथुः कम्पः . श्लेष्मसिंघाणको नासास्रावः . तस्योदीरणमिति सर्वं वातादिकादिति वयः

अन्ये पुनराहुः ॥

बाल्यं वृद्धिः प्रभा मेधा त्वक् शुक्राक्षि श्रुतीन्द्रियम् ।
दशकेषु क्रमाद्व्येति मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ॥

एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति पुनः कर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥

अन्ये पुनराचार्या इदमाहुः क्रमाद्दशसु दशकेषु बाल्यादिदशकं व्येति व्यपगच्छति . तत्र दशके बाल्यं व्यपगच्छति . द्वितीये वृद्धिः . ततः परं न वर्धत इत्यर्थः . तृतीये प्रभा . चतुर्थे मेधा . पञ्चमे त्वक् व्यपगच्छति अन्यथा भवतीत्यर्थः . षष्ठे शुक्रम् . सप्तमे अक्षीन्द्रियम् . अष्टमे श्रुतीन्द्रियम् . नवमे मनः . दशमे सर्वेन्द्रियाणि . एवं स्थिते सर्वथास्मिन् काले कलौ वर्षशतमायुषः प्रमाणम् . केचित्तु मनुष्याः दैवस्य पौरुषस्य च कर्मणो विशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनोऽपि सन्ति . तेषामूनजीविनामधिकजीविनां च वयस्त्रिधा विभजेत् . तेन पञ्चाशद्वर्षजीविनामपि शैशवयौवनवार्धक्यान्यनयैव भागत्रयकल्पनया तथा विंशत्याद्यायुषां च . ननु इमे ऊनवर्षशतायुष इमे शतवर्षसमायुषः इमे अधिकवर्षसमायुष इति कथं ज्ञायत इति चेदुच्यते . तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्येति . उक्ताः प्रकृतिविशेषा वातादिदोषसत्त्वादिगुणजात्यादिभेदेन . तैर्हि प्रमाणमायुषः परिज्ञायते . यथा वातेन स्वल्पायुषो भवन्ति पित्तेन मध्यायुषः कफेन दीर्घायुषः . एवं संयोगेन तारतम्येन चायुषस्तारतम्यमप्यूह्यम् . तथा सात्त्विका दीर्घायुषो राजसा मध्यायुषस्तामसाः स्वल्पायुषः . तथा जातिकुलदेशादिविशेषादायुषो विशेषः प्रसिद्धः .

अपि च ।

वर्षे वर्षे क्षयं याति नृणां याते शते शते ।
आयुषोऽपुण्यबाहुल्याद्यदा यन्मानमिष्यते ॥

अपि चेति समुच्चये . नृणां पुरुषाणां यदा यस्मिन् काले कृतयुगादौ दश वर्षशतादयो दशवर्षादयो वा यदायुषो मानमिष्यन्ते तेन मानेन संवत्सरशते पूर्णे एकः संवत्सरोऽपुण्यबाहुल्यादवश्यं क्षयं याति . तेनैतदुक्तं भवति यस्य यदा संवत्सरशतमायुषः प्रमाणं स एकेन संवत्सरेणोनं वर्षशतं जीवतीत्यर्थः . अनेन क्रमेण सहस्राधिकजीविनां दशवर्षजीविनां च भागकल्पनया च क्षय आयुषो वाच्यः .

बलमपि त्रिविधं भवति । सहजं कालकृतं युक्तिकृतं च । तत्र सहजं देहसत्त्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च । युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करयोगजं च । तद्वृद्धिकरास्त्विमे च भावा भवन्ति । तद्यथा । बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणशरीराहारसत्त्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥

न केवलं पुरुषे वयस्त्रिविधं यावत्सहजत्वादिभेदेन बलमपि त्रिविधम् . तत्र सहजं देहसत्त्वस्वभावायातम् . कालकृतं हेमन्ताद्यृतुषट्कजनितं वयोविशेषकृतं च . युक्तिकृतमाहारादिविशेषजमूर्जस्करयोगजं च .

ऊर्जस्करं रसायनवाजीकरणादि . तस्य त्रिविधस्यापि बलस्य वक्ष्यमाणा भावा वृद्धिकराः . तद्यथा . यस्मिन् देशे पुरुषा बलवन्तो भवन्ति तत्र देशे जन्म . यस्मिन् काले च बलवन्तो भवन्ति तस्मिन् काले जन्म . सुखश्च कालयोगः समयोगः . बीजगुणमपि शुक्रस्य परिपूर्णतादिकम् . क्षेत्रगुणो मातुः स्वभावाहारादिविशेषः . तथा जातस्य शरीरादिसपत्तयः स्वभावादिकं चेति बलस्य वृद्धेर्हेतुः .

तथा साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते । अपि च । न मुह्येद्देहमात्रदर्शनादेव भिषगयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाल्पबल इति । तच्चोभयमप्यन्यथा दृष्टं गजसिंहे ॥

अस्य च बलस्य मानविशेषपरिज्ञानार्थं त्वगाद्यात्मकान्यष्टौ साराण्युक्तानि . तानि च यथोत्तरमग्र्याणि श्रेष्ठानि . तेन त्वक्सारवान् बली भवति . ततो रक्तसारवान् ततो मांससारवान् ततो मेदस्सारवानित्येवमादि सत्त्वं यावत् . त्वगेव सारमेवं सर्वत्र योज्यम् . एतावता बलमानपरिज्ञानदर्शनेन भिषग्बलं जानीयात् . शरीरमात्रदर्शने भिषग् बले उक्तनयाच्च मुह्येत् . अयमित्यादिना मोहे हेतुरुच्यते . तदुभयमुपचयेन बलवत्वं कृशत्वेन चाल्पबलवत्वम् . गजसिंहेऽन्यथा वैपरीत्येन दृष्टम् . सिंहः कृशोऽप्यतिबलो गजः स्थूलोऽप्यल्पबल इति .

तत्र सर्वैः सारैरुपेतो भवत्यतिबलः परमगौरवयुक्तः क्लेशक्षमः सर्वारम्भेष्वात्मनि प्रत्याशावान् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाङ्मन्दजरामयः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च । तद्विपरीतस्त्वसारः । मध्यो मध्यगुणः ॥

तत्र सर्वसारसंयुक्तोऽतिबलत्वादिगुणो भवति . प्रत्याशावान् नानारम्भेषु संभावितफलः . कल्याणेषु दृष्टादृष्टेष्वभिनिवेशो यस्य . स्निग्धानुनादादिभिर्वर्तते स्वरो यस्य तथा सुखादिभाक् . ऐश्वर्यं प्रभवनम् . मन्दौ जरामयौ यस्य . प्रायस्तुल्यैरात्मसदृशैर्गुणैर्विस्तीर्णान्यपत्यानि यस्य . दीर्घायुश्च भवति . यो विद्यमानसर्वसारगुणवैपरीत्ययुक्तो भवति सोऽसारः . यस्य तु मध्यमानि साराणि स गुणैरपि मध्यो भवति .

प्रमाणं पुनः स्वाङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पञ्चमभागहीनास्तन्नखहीना वा । चतुरङ्गुलायताः पृथक् प्रपदपादतलपार्ष्णयः षट्पञ्चचतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन । तथा गुल्फौ जंघामध्यं च । चतुरङ्गुलोत्सेधः पादः । अष्टादशायामा जंघा ऊरुश्च । चतुरङ्गुलं जानु । त्रिंशदङ्गुलपरिणाह ऊरुः । षडायामेन ॥

अनन्तरं शरीरावयवानामंगुलादिना प्रमाणमुच्यते . आयामो दैर्घ्यम् . विस्तारो व्यासः . परिणाहः परिवर्तुलता . तत्र पादांगुष्ठः तत्समीपे चांगुली आयामेन द्व्यंगुले . अन्यास्तिस्रोऽङ्गुल्यः क्रमेण द्व्यंगुलस्य पञ्चमभागेन हीनाः प्रदेशिन्या मध्यमा ततोऽनामिका ततः कनिष्ठेति . यथोत्तरार्थः . प्रपदादित्रयं प्रत्येकमायामेन चतुरंगुलं प्रपदमंगुल्यनन्तरं पादाग्रं पादतलम् . पादमध्यं पार्ष्णिः खुडिकाभागस्तत्र च प्रपदं विस्तारेण षडंगुलम् . पादतलं पञ्चांगुलम् . पार्ष्णिः चतुरंगुला .

द्वे चत्वारीति गुणानि . चतुर्दशायामेन पादः . परिणाहः पादपृष्ठात् पादतलं यावत् . गुल्फजंघामध्ये अपि परिणाहेन चतुर्दशांगुलि . पादस्योत्सेधः त्रितिलमात् प्रभृति गुल्फो यावत् स चतुरंगुलः . सुबोधम् .

मुष्कमेढ्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । षोडशविस्तारा कटी पञ्चाशत्परिणाहा । दशांगुलं बस्तिशिरः । द्वादशांगुलमुदरम् । दशविस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे । द्वादशोत्सेधं त्रिकम् । अष्टादशोत्सेधं पृष्ठम् । द्वादशकं स्तनान्तरम् । द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः । द्व्यङ्गुलं हृदयम् । अष्टकौ स्कन्धे कक्षे च । षट्कावंसौ । षोडशकौ प्रबाहू । पञ्चदशकौ प्रपाणी । द्वादशांगुलौ पाणी । तत्रापि पञ्चांगुला मध्यमांगुलिः । ततोऽर्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ । चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननम् ॥

मुष्कावष्टांगुलपरिणाहौ षडायामौ . मेढ्रः पञ्चपरिणाहः षडायामः . कटी मेढ्रमुष्कयोरुपरिभागे . दशांगुलं बस्तिशिर आयामेन मेढ्रमूलान्नाभिप्रदेशो यावत् . सुबोधम् . त्रिकश्च कट्या एवोत्सेधादौन्नत्यम् . स्तनपर्यन्तं स्तनपार्श्वम् . द्व्यंगुलं हृदयमिति . अतः प्रभृति कनिष्ठिकांगुष्ठावित्येवमन्तं आयामो विज्ञेयः .

पञ्चांगुलमास्यम् । चतुरंगुलं पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यन्तरकर्णललाटम् । त्रिभागांगुलविस्तारा नासापुटमर्यादा । द्व्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रम् । तत्र शुक्लात्तृतीयांशं कृष्णम् । कृष्णान्नवमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः । षडंगुलोत्सेधं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति । सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुरशीतिः । तदायामविस्तारसमं सममुच्यते । तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा । तथा ह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरोमारोमस्थूलकृशं चेति ॥

आस्यं पञ्चांगुलं चिबुकादिकं पृथक् प्रत्येकं चतुरंगुलमायामेन . दृष्ट्यन्तरं दृष्टिमण्डलयोर्मध्यम् . नासापुट्योर्या मर्यादा मांसमयी . त्रिभागांगुलमंगुलस्य तृतीयो भागः . तृतीयांशो नेत्रभागाच्छुक्लात् . मसूरदलमात्रा घनत्वेन . इत्युक्तं समप्रमाणं शरीरं सममित्युच्यते . यथोक्तायामविस्तारोत्सेधेन समेन परिमाणमिष्टम् . तथाऽत्यन्तदीर्घत्वादियुक्तमनिष्टम् . हीनाधिकप्रमाणावयवमनिष्टम् . इत्युक्ते यत्राधिक्यं हीनता चेष्टा तद्दर्शयति .

इष्टं पुनर्महाशरीरदर्शनवदनहनुस्तनाग्रपृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिक्कटीवक्षोग्रीवाताम्रलकुम्भयगुणपाणिपादचिबुककर्णललाटम् । सूक्ष्मास्थिदन्तनखांगुलिपर्वकेशम् । दीर्घांगुलिसक्थिबाहूच्छ्वासेक्षितनेत्रजिह्वम् । विस्तीर्णास्याधरोष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षोऽल्पमेढ्रग्रीवाकेशम् । स्निग्धत्वक्चकरजनयनस्वनम् । स्थिरेन्द्रियत्वङ्नखकेशपार्श्वम् । गम्भीरनाभिसन्धिस्वरम् । गूढजत्रुपृष्ठवंशदन्तमूलम् । रक्तताल्वोष्ठनखनेत्रान्तमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलम् । कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्ष्मतारकम् । शुक्लशुक्लमण्डलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कन्धललाटोदरमुखनखपादम् । नीचैर्वेढ्कर्णस्तननासाग्र-

चङ्क्रमणम् । घनस्कन्धकन्धरादन्तांगुलित्वक्सौहार्दम् । तनुनखमध्यजिह्वम् । वृत्तस्फिग्ग्रीवानखम् । समपृष्ठदन्तललाटेक्षितम् । तथानुपूर्ववृत्तावूरू । दक्षिणावर्तनाभिः । प्रकृष्टान्तरौ स्तनौ भ्रुवौ च । कूर्माकृतयो नखाः पादौ च । ऋज्वास्यं नासावंशश्च । अनुल्बणे हनू वेषश्च । श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च । नातिस्थूलकृशावोष्ठौ देहबन्धश्च । सस्पन्दं हृदयं शंखौ मन्ये च । सोष्मतालुपादोदरं निश्वासश्च । पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ । ईषत्प्रलम्बिन्यौ भ्रुवौ वलिनं सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृतिललाटमातपत्रोपमं शिरः । नैकमूला मृदवः केशाः । दृढं गूढं सिरास्थिसन्धि । प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि । हसितरुदितानि च चेष्टितानि । तथा स्नातानुलिप्तमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुष्यदिष्टं शरीरमिति । भवति चात्र ॥

इष्टं पुनरित्यादि . महान्ति स्वरान्तान्युपचितानि तान्यन्तानि . ललाटान्तमुभयगुणं महदुपचितं च . केशान्तानि सूक्ष्माणि . जिह्वान्तानि दीर्घाणि वक्षःपर्यन्तं विस्तीर्णम् , केशान्तान्यल्पानि . स्वनान्तानि स्निग्धानि . पार्श्वान्तानि स्थिराणि दृढानि . स्वरान्तानि गम्भीराणि . दन्तमूलानि गूढान्यनुत्पन्नानि . नेत्रान्तानि रक्तानि . पादतलान्तानि ताम्राणि . तारकान्तानि कृष्णानि . चरितान्तानि शुक्लानि . शुक्लमण्डलं सितमसितं कृष्णम् . पादान्तमुन्नतम् . चित्तस्यौन्नत्यमौदार्यम् . चङ्क्रमणान्तर्भावैर्लेषु इत्यर्थः . सौहार्दान्तानि घनानि . जिह्वान्तानि तनूनि . मध्यं कायस्य , नखान्तानि वृत्तानि . ईक्षितान्तं समम् . ईक्षितं सममेकरूपम् . सुबोधम् . प्रकृष्टं दूरमन्तरं ययोः . देहबन्धो देहः . स्पन्दश्चलनम् . भुवावीषत् प्रान्ते प्रलम्बिन्यौ . वलिनत्वादियुक्तं ललाटम् . वल्यो विद्यन्ते यस्य . पामादिपाठात्तः . सुश्लिष्टे शंखसन्धी यत्र . शिरः केशान्तं आतपत्रोपमम् . केशा बहुमूलाः . वातादीनि प्रकृतियुक्तानि . हसितादीनि चेष्टितान्यपि . एवं लक्षणानि . एवमनन्तरोक्तैर्लक्षणैर्युक्तं शरीरमिष्टं भवति . गतानुगतिकम् .

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं गर्भाद्भवति नीरुजम् ।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैश्शुभम् ॥
इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥

उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रत्वादियुक्तं वपुश्शुभम् . क्षेत्रवत् क्षेत्रम् . गर्भाधानात् प्रभृति वर्तमानावस्था यावत् तदुत्तरादुत्तरं शोभनं परिपूर्णं यत्र . गर्भादितश्च नीरुजम् . क्रमेण आयामादिभिर्वर्धमानम् . इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतमायुः प्रतिष्ठितम् . सर्वे च भावा इष्टाः प्रतिष्ठिताः . यथोक्तगुणा ये च .

अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्ववांस्तभ्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥
दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥

इति मर्मभेदीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

यः सात्विकः पुरुषः स यदा सुखमुपभुङ्क्ते तदानुत्सेकं कृत्वोपभुङ्क्ते . यदा च दुःखमुपभुङ्क्ते तदा अदैन्यं कृत्वा . सुखदुःखयोरुत्सेकदैन्यवान् सत्त्ववान्न भवतीत्यर्थः . यस्तु राजसः स सुखमपि स्तभ्यमानः सेवते . दुःखमपि स्तभ्यमानः स्तोकोत्सेकदैन्य

तामसो नैव सुखमुपभुङ्क्ते . नापि दुःखम् . तत्कारणसन्निधानेऽपि शठत्वात्सुखदुःखं न गृह्यत इत्यर्थः . अथवा तामसो नैवानुत्सेकमदैन्यं च सुखदुःखे सेवते . नैव च स्तभ्यमानः सेवते . अपि तु सोत्सेकः सुखं सेवते . सदैन्यो दुःखं सेवत इति . तथा दानादिको गणः पुण्यायुर्वृद्धिकृदिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

शरीरमाधानात् प्रभृत्यपवर्गो यावदस्मिन् स्थाने निर्णीयते . तत्राङ्गं जीवितं चानेकेन प्रकारेण निर्णीतं तस्य मृत्युसामन्तपरिकरपरिज्ञानं निर्णीतशेषमतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातो विकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् . विकृतिर्मरणं जन्मान्तरप्रादुर्भावः परासुता देहान्तरगमनं पञ्चत्वमदर्शनमन्तो विनाश इति पर्यायाः . अथवा विकृतिः स्वभाववर्णादन्यथा भावः . तस्य विज्ञानमधिकृत्य कृतस्तथोक्तः .

स्वस्थानामातुराणां वा पुरुषाणां देहान्तराभिलाषिणामौषधविषयमतीताः सकलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघना इव वर्षमायुषः क्षयं सूचयन्तोऽकस्मात्स्वभावविपर्यासं जनयन्ति । तत्समासतो रिष्टमित्याहुः ॥

स्वस्थातुरविशेषानपेक्षया सर्वेषां पुरुषाणां देहान्तराभिलाषिणां मुमूर्षूणां दोषाः प्रकृतिविपर्यासं जनयन्ति . तद्रिष्टमित्याहुः . एतावता विकृती रिष्टमित्युक्तम् . किंभूता दोषा औषधविषयमतीता असाध्याः . सकलशरीरव्यापिनः सन्त आयुषः क्षयं सूचयन्तोऽकस्मादविकल्पितप्राप्तं विपर्यासं जनयन्ति . तत्र वर्णादीनां क्रमेण विकृतयो निर्दिश्यन्ते .

तत्र गौरः श्यामः कृष्णो गौरश्यामः कृष्णश्याम इति देहप्रकृतिवर्णाः । तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः । नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः । तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदङ्गेऽङ्गैकदेशे वा मरणाय । एतेन ग्लान्युपचयशोकहर्षरौक्ष्यस्नेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीशक्तानां महदुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिभागेन प्रतिनियतानां भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥

पञ्च तावत् प्राकृताः प्रधानवर्णाः . गौरः श्यामः कृष्णो गौरश्यामः कृष्णश्यामश्चेति . पद्मगौरादयस्तेषां भेदाः . तत्र पद्मगौरश्चन्द्रगौरः शरगौर इत्येवमादयो गौरभेदाः . कपित्थश्यामो दूर्वाङ्कुरश्यामो नभःश्याम इत्येवमादयः श्यामभेदाः . प्रियंगुश्यामो जलश्यामो घनश्याम इत्येवमादयो गौरश्यामभेदाः . कज्जलकृष्णः कोकिलकृष्णः षट्पदकृष्ण इत्येवमादयः कृष्णभेदाः . आनीलकृष्णस्तमालकृष्ण इत्येवमादयः कृष्णश्यामभेदाः . इति प्रकृतिवर्णाः . श्यामोऽरुणलोहितः . ताम्रोऽभिरक्तः . हारिद्रो हरितालसमः . शुक्लस्तु शंखकुन्दादिप्रभः . शरीरे शरीरैकदेशे वा वि-

भक्तौ प्रकृतिविकृतिवर्णौ मरणाय . एतेन ग्लान्युपचयादीनि व्याख्यातानि . विरुद्धयोर्युगपच्छरीरे अकस्मादनिमित्ततः सरणं मरणायेत्यर्थः . तथा महत्त्वादियुक्तानां शरीरप्रभृतीनामकस्माल्लघुत्वं दीर्घत्वयुक्तानामंगुल्यादीनामकस्माद्ध्रस्वत्वं मरणायेत्येवमाद्यप्युक्तं भवति .

छायास्तु शरीरे पञ्च । तत्र खादमलखड्गाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव । वातात् पांसुभस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगन्धिः । तेजसो हुतहुताशनविद्युत्तप्ततपनीयरक्ता दृष्टिसुखा । अम्भसो वैडूर्येन्द्रनीलविमला घना सुस्निग्धा । भुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा शुद्धा श्यामा श्वेता च । तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चातिमहते । शेषास्तु सुखोदयाः ॥

खादिमहाभूतमय्यः पञ्च छायाः शरीरे संभवन्ति . छाया कान्तिः . सुबोधम् . सप्रभेव सदीप्तिरिव . छायाया गन्धासंभवात्तदाधारस्य गन्धो विज्ञेयः . हुतहुताशनादिवद्रक्ता . तपनीयं सुवर्णम् . तस्य संतप्तस्य सतः . घना स्फुटोपलक्ष्या . भुवः पृथिव्याः . रुचिराभा रमणीयदीप्तिः . सुबोधम् .

सप्त प्रभा रक्ता पीता पाण्डुरा सितासिता श्यावा हरिता च । ताः स्निग्धा विकासिन्योऽमलाः शुभाः । विपरीतास्त्वशुभाः ।

रक्तादिकाः सप्तप्रकाराः प्रभाः . प्रभा दीप्तिः . श्यावो नीललोहितः . स्निग्धत्वादियुक्ताः प्रभाः शुभाः . यथोक्तविपरीताः रौक्ष्यादिगुणाः विपरीताः . छायाप्रभयोः शास्त्रकारः स्वयं लक्षणं दर्शयति .

तयोर्विशेषाः । छायावर्णमाक्रामत्यासन्ना च लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च । प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाल्लक्ष्यते तेजःप्रभवैव च ॥

वर्णमाक्रामती प्रतिद्वन्द्वीभूतेव वर्णस्यात्मानं प्रकाशयति निकटे च लक्ष्यते . सा पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतसमुदायकार्यम् . प्रभा तु केवलं तेजःप्रभवा सती वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टा च लक्ष्यते .

यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स परासुः ॥

यस्य दर्पणादौ प्रतिच्छायायां प्रतिबिम्बेऽक्षिणि कुमारिका न दृश्यते स परासुर्मृतकल्पः . परागता असवो यस्येति कृत्वा .

यस्यातपादर्शादिष्वकस्मात् प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना हीनाधिकाकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते । यस्य ललाटं न स्विद्यति यस्य केशरोमाण्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद् दृश्यन्ते । नयने चातिप्रविष्टे निर्गते विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्मे विषमे विभ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिचले स्तब्धस्रस्ते प्रस्रुते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते लुलितपक्ष्मणी वा । नासिका वातिविवृतातिसंवृता कुटिला स्फुटिता पिटकाचिता शुष्का वा स गतायुः ॥

यस्य यस्य देह इदमिदं दृश्यते स स गता-

मुरिति संबन्धः . सुबोधम् . प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बम् . छिन्ना द्विधा गता . भिन्ना सच्छिद्रा . अधिका अङ्गेन स्वप्रमाणाद्वा . आकुला अपरिस्फुटावयवा नष्टा या दृष्ट्वा न दृश्यते . जिह्मा मलिनेव . अधोमुखं शिरो यस्याः अतद्भूतस्यापि सा अवाक्‌शिराः . विकृता स्वप्रमाणाद्विस्तीर्णा . अन्यथेति स्वप्रमाणात् संक्षिप्ता . ललाटं न स्विद्यति प्रायः अकस्मादिति स्मर्तव्यम् . विभ्रान्तं मिथ्याविषयकं दर्शनं यस्यास्ते विभ्रान्तदर्शने . स्रस्ते मुक्तसन्धिबन्धने स गतायुः .

यस्याधोधरोष्ठो यात्युत्तरौष्ठश्चोर्ध्वमुभौ वा पक्वजम्बूनीलौ । दन्ता वातिरूक्षास्ताम्राः श्यामाः पङ्किताः पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति । जिह्वा वा जिह्मा स्तब्धा सुप्तावलिप्ता गुर्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी कण्टकाचितेव वा । यस्य गण्डललाटहनुबन्धानि स्थानाच्च्युतानीव स्रस्तानि यस्य न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारम् । हनू वा पिण्डमास्यस्थम् । यस्योत्सिक्तं मेढ्रमतिनिस्सृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा । यस्य मूः मत्युष्णम् । यस्य विषदोषाद्विना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रवर्तते । यस्यानिमित्तमङ्गान्यतिलघून्यतिगुरूणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥

यस्याध इत्यादि सुबोधम् . पुष्पिताः कुसुमाचिता इव यथा निचुलाः पुष्पिता भवन्ति . शर्करान्वितम् . अत उक्ताद्विपर्ययोऽतिनिस्सृतं मेढ्रमुत्सिन्नौ वृषणौ स मुमूर्षुरिति योज्यम् .

यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदो व्यक्तः क्षामो दीनो वा सहसा लक्ष्यते । यो वा विवक्षुर्मुह्यति । यस्य वा वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति । यस्योच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगन्धिः सुगन्धिर्वा । यस्यांगुलय आयम्यमाना न स्फुटेयुः । यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभावातीतः शब्दः । यस्येऽष्टोनिष्ठो वा माल्यफलचन्दनकुणपादिगन्धा देहमुखमलव्रणवस्त्रादिषु । यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वात्यर्थं यूकामाक्षिकादयस्त्यजन्ति भजन्ति वा । यस्य सततोष्मस्वङ्गावयवेषु शैत्यं शीतेषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यतिशैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तम्भो विगतमांसशोणितेष्विव च स्रंसः । यस्य च योगोतियोगो वा शरीरे युगपन्महाभूतानां दृश्यते । सर्वे ते कालपक्वा इति । भवति चात्र ॥

यस्यैकोऽनेको वा इत्यादेः सर्वे ते कालपक्वा इत्यनेन संबन्धः . विवक्षुर्मुह्यति यद्वक्तुमिच्छति तन्न स्मरतीत्यर्थः . यस्य शरीरं मक्षिकादयोऽतिवैरस्यात् त्यजन्ति सौरस्याद्वा भजन्ते . युगपन्महाभूतानामेकस्मिन्नेव शरीरे वृध्यवृद्धी न पृथिव्यादीनामन्यतमस्य . भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीतिः .

यस्यापूर्वास्सिरालेखा बालेन्द्वाकृयोऽपि वा ।
ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ॥

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ।
प्लवते प्लवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ॥

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ।

सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम् ॥
मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ।
मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात्त्रिरात्रादातुरस्य तु ॥
यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥
उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं चाप्सु निमज्जति ।
निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥

यस्यापूर्वा इत्यादि सुबोधम् . बालेन्द्वाकृतयश्च-न्द्रकलासमानाः . प्लवमानस्य स्नानं कुर्वतः प्लवते गच्छति . सस्नेहं गोमयचूर्णाभं चूर्णम् . नवा अ-भूतपूर्वाः सीमन्ता आवर्तकाश्च मृत्युं कुर्वन्तीति संबन्धः . निष्ठ्यूतं मुखास्रावः . अयुक्त्या रोगप्रवृद्धिर्या युक्त्या-हारादिपूर्विकया नोपपद्यते च दृष्टा च . आत्मनो मरणं प्राप्तमिति दुष्टेन स्वरेण भाषमाणं मरणं प्राप्त-मित्यस्यात्मनः शब्दस्य श्रोतारं च दूरतः परिवर्जयेत् .

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्क्षणम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥
यो जातशीतपिटकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥
यस्य रज्जुरिवच्छाया कण्ठे सक्तोपलक्ष्यते ।
अवश्यं कृष्यते जन्तुः सोऽचिराद्यमकिंकरैः ॥

विकृतिविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वश्वासमित्यादि सुबोधम् . विदह्यते विदाहं प्राप्नोति . छाया कण्ठे रज्जुसदृशी यस्यासक्तोपल-क्ष्यते सोऽचिराद्यमकिंकरैर्नीयत इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

छायादीनां विकृतिमुक्त्वा चेष्टादीनां विकृतिपरि-ज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातो विकृतेहाविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् . ईहायाः प्राधान्येनात्र निर्देशः . .

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वामूर्तवत् स्थितम् ॥
तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥
जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥
सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा न स पश्यति तां समाम् ॥
मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥

निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम् ।
तद्वद्वन्धरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥
सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
विधिनायस्यदोपायस्वास्थ्यायाविधिनारसाः
यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥
जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

घनीभूतं कठिनीभूतमाकाशं शून्यमेवमादि सर्वं यो विपर्यस्तं पश्यति स नश्यतीति संबन्धः . लाञ्छनमिन्दोश्चिह्नं शशः . समा संवत्सरः . असतः शब्दाञ्छृणोति . सतोऽपि वा न शृणोत्येवमादेस्तेषां मरणमादिशेदित्यनेन सबन्धः . गन्धादीनि यः स्वभावविपर्ययाणि मन्यते . नैव वा सर्वेण सर्वं यो मन्यते . तेन विधिना शास्त्रोक्तेन प्रकारेण . तद्विपर्ययेणाविधिना . विधिपूर्वको योगः पातञ्जलादिशास्त्रदृष्टेन विधिना संपादितः . अतीन्द्रियमविषयमिन्द्रियाणां स्वर्गादि . सुबोधम .

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ।
हीयते बलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु ॥
योल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविट् ।
यो वाल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ॥
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्यति ।
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम्॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्चयित्वा प्रपाणिकौ
यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ॥
उत्थाप्यमानः सम्मुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ।
उत्थान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च॥
शयनासनकुड्यादेः योऽसदेव जिघृक्षति ।
अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ॥
उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ।
यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीतारुणापि वा ॥
भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥
ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ।
उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥

निकषन्निवेत्यादेर्वशगाः सर्व एवैत इत्यादिना संबन्धः . सुबोधम् . परिताम्यति वैक्लव्यं याति अञ्चयित्वा आकुञ्च्य . प्रपाणिकः कूर्परमणिबन्धान्तरम् . शयनादेः पादौ विकरोति . यस्तु असद्वस्तु ग्रहीतुमिच्छति . अहास्ये वस्तुनि हसतीति तथोक्तः . कृष्णादिका छाया यमभिद्रवति यमभ्यागच्छति . स समवर्तिनो वशगः . समवर्ती वैवस्वतः . तस्य देवताः शरणं लोकान्तरस्थास्तं त्रायन्ते . नान्यच्छरणं तस्येत्यर्थ. .

योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ।
बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ॥
निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम्॥
गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।
यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ॥
भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥
मत्तवद्गतिवाकम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ।
नश्यत्यजानन् षडहान् केशलुञ्चनवेदनाम् ॥
न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादृते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥

यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति।
वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ॥
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः।
यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥

अणुज्योतिः स्वल्पप्रकाशः . अनेकाग्रो व्याधिसचित्तः . सदा कारणं विनैवंविधः . बलिभुजो वायसादयः . अतो वा मेधादितो विभ्रंशम् . यमक्षयं यमसद्म . गुणमयी प्रकृतिः . सत्त्वादिजा . दोषमयी वातादिजा . ताश्चोक्ताः . परमवधिः षण्मासान् . षट् पृथग्भूताः . मत्तवद्गत्यादयो मासान्मरिष्यतो भवन्ति . लुञ्चनमपनयनम् . प्रेष्याः भृतकाः . प्रतीपतां प्रतिकूलत्वम् . प्रेताकृतिः प्रेतजातीयः . उद्दीर्यते उच्यते . अकारणादश्रूणां वक्त्रमापूर्यते . पूरणयोगे षष्ठी . चरणौ स्विद्यतः . तैर्भावैररतिः सन् न जीवति . न विद्यते रतिर्यस्यासावरतिः .

कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक्।
गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥
यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरुपास्यते।
घ्नद्भिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम्।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥
चरकस्येति वचनं —

गतासोर्मुमूर्षोर्बन्धुभ्यो मित्रेभ्यश्च भिषङ्मरणं न कथयेत् . न च तं गतासुं चिकित्सितुमिच्छेत् . कुतश्चिकित्सितुं नेच्छेदित्याह . यद्यस्मात् परासुर्यमदूतादिभिरौषधवीर्याणि घ्नद्भिरुपास्यते . अतः परित्यजेत् . अन्यथा वैद्यो यशसा परिहीयते . तदेव द्रढयति . अरिष्टं रिष्टेन विना नास्ति मरणम् . दृष्टे रिष्टे जीवितं नास्ति . इति चरकाचार्यानुमते . तत्र केचिच्चोदयन्ति . दृष्टे रिष्टेऽपि जीवितं दृष्टमदृष्टेऽपि मरणमिति तान् प्रति चरकः समर्थयति . अरिष्ट इत्यादि यो निपुणो भिषङ्न भवति तस्यैतद् भ्रान्तिज्ञानमिति चरकस्य वचनम् .

— सुश्रुतेन तु पठ्यते।
ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः ॥
रसायनतपोदानतत्परैश्च निवार्यते।
कृष्णात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥
दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत्
तद्दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ॥
आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम्।
रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥

इति विकृतेहाविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥

सुश्रुतः पुनराह . यद्यपि रिष्टे ध्रुवं मरणं तथापि अमलैः निर्मलैर्ब्राह्मणै रसायनादिपरैश्च तन्मरणं निवार्यते . कृष्णात्रेयोऽपि द्विविधं रिष्टमाह स्थिरमस्थिरं च . दोषबाहुल्यात् . जातमस्थिरम् . तच्चामरणफलम् . दोषाणां वातादीनाम् . रिष्टविज्ञानप्रयोजनमुच्यते . यद्यस्मादायुर्वेदफलमायुषः परिपालनं कृत्स्नं निरवशेषमायुर्ज्ञे जीवितपरिज्ञानवति भिषजि प्रतिष्ठितं तस्मात्सर्वदैव परिज्ञान आदृतो भवेदिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
दशमोऽध्यायः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

चेष्टादीनां स्वरूपं दर्शयित्वा व्याधीनां मारणात्मकानां लक्षणपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः .

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वैर्यथास्वं हेतुप्राग्रूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते । व्याधितस्य वा यस्याशु मुखे पिप्लुव्यङ्गलेखातिलकालकाः । करजरदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नानावर्णाः सिराः । यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्यतरश्वयथुर्वर्त्मस्रंसो वा । यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्बहुभिरप्यन्नपानैर्न शाम्यति । यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते । कुक्षिशूलं च । उरसो वा । यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च । यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोषः कण्ठास्यगुदपाकश्च । यस्यामाशयोत्था परिकर्तिकातितृष्णा शकृद्भेदश्च । यस्य पक्वाशयोत्था परिकर्तिकातितृष्णातिमात्रश्च गुदग्रहः । यस्यामपक्वाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च हत्वा वायुः कण्ठे घुर्घुरकं करोति । यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिवृद्धिर्हृदि शूलं च । तथा हिध्मारक्तातिसारौ वाध्मानातीसारौ वा भृशं सतृष्णौ । स परासुरिति भवति चात्र ॥

यस्य सर्वैरित्यादेः स परासुरित्यनेन संबन्धः . यथास्वं हेत्वादिभिरतिमात्रैरिति . ज्वरो हेत्वादिभिः परिपूर्णस्तथा रक्तपित्तादिष्वपि वाच्यम् . क्षीणस्य सतः क्षुत् बहुनाप्यन्नेन न शाम्यति . तृष्णा बहुना पानेन . सफेनमसृक् ष्ठीवनवत् मुखात् प्रसिच्यते . उरसो वा शूलमित्यनुवर्तते . श्लेष्मा प्रसिच्यत इत्यनेन च संबध्यते . ग्रीवावमर्दादिगुदपाकान्तं युगपद्भवेत् . शकृद्भेदान्तं वस्तु युगपत् . परिकर्तिकाद्यतिमात्रगुदग्रहान्तं वस्तु युगपत् . पक्वाशयस्य छेदनमिव या वेदना सा परिकर्तिका . संज्ञां हत्वा अचेतनं कृत्वा . घुर्घुरकमव्यक्तशब्दविशेषम् . भवति चात्रेति समुच्चये .

ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ।
सशुष्ककासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ॥
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ।
रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ॥
ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ।
रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ॥
वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ।
वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ॥
कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम् ।
यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ॥
छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ।
सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुपङ्गिणी ॥
तृष्णान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ।
मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ॥
अर्शांसि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ।
हृत्पार्श्वाङ्गरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ॥

अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ।
तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥
मस्तुलुङ्गमषीपूयवेशवाराम्बुमाक्षिकैः ।
अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥
कर्बुरं प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवातिविट् ।
तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ॥
शीर्णपायुवलिं मुक्तनाळं पर्वास्थिशूलिनम् ।
स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयन् ॥
सतृट्कासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ।
अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ॥

ज्वर इत्यादि सुबोधम् . गम्भीरोऽन्तर्वेगः . दैर्घरात्रिको बहुकालप्ररूढः . अपराह्णे श्लेष्मकाससमन्वित इत्यनेन संबन्धः . सजन् सङ्कुच्छन् . वाससोऽरञ्जनं धौतस्यापि . वृद्धं गतवयस्कं कर्म . रक्तपित्तं कर्तृ . निहन्ति , तथा पाण्ड्वादियुक्तं कर्म . कासश्वासौ ज्वरादियुक्तम् . सहास्राविड्भ्यां वर्तत इति सास्रविट् तथा पूयादिमती . अनुषङ्गिणी चिरप्रसक्ता . अन्येन रोगेण ज्वरादिना क्षपितम् , मेचकमनेकवर्णम् . मस्तुलुङ्गं कपालमज्जा . वेशवारः कुट्टितं मांसम् . कर्बुरो वर्णविशेषः . शीर्णपायुवलित्वादियुक्तमतीसारो निहन्ति . शीर्णाः पायुर्वलयश्च यस्य तम् . मुक्तनाळं स्रस्तगुदबन्धम् . सह तृडादिभिर्वर्तत इति स तथोक्तोऽतिसारः प्रवाहिका निस्तानिका .

मेहस्तृड्दाहपिटकामांसकोथातिसारिणम् ।
पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगा ॥
पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहिणम् ।
सर्वे च मांससंकोथदाहतृष्णामदज्वरैः ॥
विसर्पमर्मसंरोधहिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ।

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वितः ।
कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ॥
विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ।
मूर्च्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
विरेचनहृतानाहमानह्यन्तं पुनःपुनः ॥
पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ।
तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाध्मानातिसारवान् ॥
अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ।
नारीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥
राजीचितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ।
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ।
श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ॥
सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ।

तृडादिभिर्युक्तं मेहो हन्ति . मांसकोथो मांसक्लेदः . पिटकाः शराविकाद्या मर्मादिगाः . हृद्गुदस्य प्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् . मन्दोत्साहं प्रमेहिणं च ता घ्नन्ति . ताश्च पिटका मांसकोथादिभिः कारणैः सर्वे विशेषानपेक्षया घ्नन्ति . मर्माणां हृदयकण्ठादीनां समन्ततो यास्तास्तथोक्ताः . जठरमुदरमपि मूत्रसङ्गादिभिः कारणभूतैर्हन्ति . दुर्बलत्वादियुक्तं च पुरुषं हन्ति . उपस्थं मेढ्रम् . विरेचनहृतानाहं सन्तं पुनःपुनरानह्यन्तम् . पादाभ्यां प्रथमं प्रसृतः श्वयथुः पुमांसं हन्ति . मुखात् प्रसृतो नारीं हन्ति . न तु पुरुषम् . कुक्षिगुह्याभ्यां प्रसृतः उभयं हन्ति पुरुषमपि नारीमपि . राजीभिश्चितः श्वयथुस्तथा स्रवन् छर्द्यादियुक्तं हन्ति . शोफस्यान्ते शोफे निवृत्ते ज्वरातिसारौ .

ज्वरातिसारयोर्वा क्षये शोफः . एवंविधा ज्वरातिसारशोफाः सर्वस्यान्ताय जायन्ते . दुर्बलस्य पुंसो विशेषेणान्ताय जायन्ते . अन्तो मरणम् .

आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम्॥
उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनम् ।
यस्य वा जठरोत्क्रामात् परिधानं न तिष्ठति ॥
विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रमास्यशोफहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥
कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम्॥
वायुः सुप्तत्वचं भुग्नं कम्पशोफरुजातुरम् ।
वातास्त्रं मोहमूर्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥
शिरोग्रहारुचिश्वासशंकोचस्फोटकोथवत् ।
शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमैः ॥
घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥
गुल्मीमेहीचतान्क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपिवर्जयेत्
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
वाताष्ठीलातिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥
तृष्णयानुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
शैथिल्यंपिण्डिकेवायुर्नीत्वानासांचजिह्मताम्॥
क्षीणस्यायम्यमन्येवासद्योमुष्णातिजीवितम् ।

यस्य देहो न तथा शुष्यति यथा हस्तपादं स पञ्चतां मरणाख्यां मासाद्याति . पञ्चभूतानां पृथग्भावः पञ्चता . उदरीत्यादौ मासात्स न जीवतीत्यनुवर्तते . विसर्पे इत्यादौ हन्तीति स्थितम् . तृड्वन्तमतीसारिणं च कुष्ठं हन्ति . मदमूर्छायै वर्ज्येते . शिरोग्रहादिमत् वातास्रं हन्ति . सर्वामयाश्च ज्वरादयः शिरोरोगादिभिः कारणभूतैर्घ्नन्ति . क्षीणस्वरधातुत्वादियुक्तं वातव्याधिराक्षेपकादिः . वातव्याधिना अपस्मारादिभिश्चार्तान् स्वल्पेपि विकारे क्षीणदेहान् सतो वर्जयेत् . सुबोधम् . तृष्णया परिसमन्तादितो व्याप्तः परीतस्तस्य मुष्णातीति वाताष्ठीलेत्यनेन संबध्यते . अष्ठीलेव प्रस्तरमयी वायुना वाताष्ठीला . नासा जिह्मा संकुचितेव .

नाभीगुदान्तरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ।
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥
मलान् वस्तिशिरोनाभिं विबध्य जनयन् रुजम्।
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ॥
श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ ।
वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥
स्तिमितस्याततताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम्॥
सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्छाबलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥
गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
प्रवाळगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति ॥
मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।
अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः॥

नाभीत्यादौ वायुरिदामिदं कृत्वा सद्यो जीवितं मुष्णाति . नाभीगुदस्यन्तरं मध्यं गत्वा रुजां जनयन् . अथवा वंक्षणौ समाश्रयन् . अथवा बली क्षीणदेहस्य पायुहृदये गृहीत्वा मलादीन् विबध्य रुजां जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् . मला दोषाः शकृदादयश्च . अथवा गुदवंक्षणं गृहीत्वा पायुवंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषितां च कुर्वन् , श्वासं वा जनयन् . अथवा

मारुतः पार्श्वकास्थीनामग्राणि वितत्य व्याप्योरश्च गृहीत्वा स्तिमितस्याततास्यस्य पुरुषस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् . ज्वरसंतापादि सहसा मुमूर्षोरिवोपजायते . नान्यस्य . गोसर्गो यस्मिन् काले गावो भवनान्निस्सरन्ति शम्यन्त इति यावत् . लेपो मुखस्योपलेपः . प्रवाळगुळिका विद्रुमगुळिकास्ता इव भासन्ते . मसूरिका मसूराकृतिसंघाताः . मसूरविदलं मसूरदलम् . अन्तर्वेका मध्यनिम्नाः . किणः करादौ व्रणग्रन्थिः . विस्फोटो ग्रन्थिः .

कामिलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णताङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम् ।
चन्दनोशीरमदिराकुणपध्वांक्षगन्धयः ॥
शैवालकुक्कुटशिखाकुङ्कुमालमषीप्रभाः ।
अन्तर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥
यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः
कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥
अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ।
रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान् वर्जयेद् व्रणान्
विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ।

अक्ष्णोः कामिलेत्यादिकं यस्य तं परिवर्जयेत् . तथा त्वक्समाश्रयं विघृष्टं नाम्ना सद्यो व्रणमकस्मात् झटित्यनुधावत् विसर्पद्यस्य तं परिवर्जयेदिति संबन्धः . चन्दनादिगन्धाः शैवलादिप्रभा अन्तर्दाहादियुक्ता व्रणाः प्राणनाशकराः . यो वातज इत्यादिना व्रणो विज्ञेयः . यत्र यस्मिन् व्रणे शक्तिध्वजखड्गचक्रादिसंबन्धि रूपमकस्माद् दृश्यत इत्येवं सर्वान् व्रणान् वर्जयेत् . विडादिवहं कृमिणं भगन्दरं च वर्जयेत् .

घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥
दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।
मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेळन् शय्यां पादेन हन्ति यः
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।
ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणम् ॥
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥

य आतुरो मुहुर्वक्त्रमपास्यत्यपक्षिपति . जानुं जानुना घट्टयन् पादावुद्यम्य च पातयन् . तैरिति नखाग्रैः . क्ष्वेळन् व्याहरन् . छिद्राणि कर्णनासादीनि स्रोतांसि विमृशन् . विकाराः शारीरमानसा व्याधयः . प्रकृतिः स्वभावः सहसा युगपत् झटिति .

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्तितस्य चिकित्सितम्
भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ।
अकस्माद्वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति
निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ।
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ॥
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
यमन्नं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ॥
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ।

इति विकृतव्याधिविज्ञानीयो नाम
एकादशोऽध्यायः ॥

यमातुरमुद्दिश्य वैद्य औषधं संपादयितुं यतमानः सन् न शक्नोति । तस्यातुरस्य दुर्लभं जीवितम् । वर्णादिविपर्ययोऽकस्मादौषधेऽन्ने वा । ज्योतिरभिः अमत्रं भाजनम् । यं दुर्बलं नरं सहसा रोगः परिमुष्णाति । तस्य नरस्यागदो धन्वन्तरिः संशयप्राप्तं जीवितं मन्यते । संशयप्राप्तमिति कदाचिज्जीवितमपि तस्य संभाव्यत इति प्रदर्शनार्थम् ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां एकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

दूतादिविज्ञानीयमपि आयुष इदन्तापरिज्ञानार्थमुपयुज्यत इति तदर्थमध्यायारम्भः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

निर्दिष्टं रिष्टमातुराश्रयम् । दूतस्यापि तु जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्यस्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारोऽपूर्वसंभवः स्वप्नदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥

निर्दिष्टमित्यादिना शास्त्रकारः स्वयमध्यायप्रयोजनं कथयति । दूतजात्यादयोऽपि रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्तीति संबन्धः । जातिर्ब्राह्मणादिका । भाषा वचनम् । चेष्टितं क्रिया । देश उष्णशीतादिको विकारसामान्यासमानस्तद्वत् कालोऽपि च । वैद्यस्य च तत्संगमे यः संकल्पस्तदिति दूतस्य व्यपदेशः । प्रस्थानं स्ववेश्मनो निर्गमनम् । प्रयाणं पथि । प्रवेशः आतुरवेश्मनि । ग्रहाणां चारो राशिगमनम् । अपूर्वसंभवो वैद्यातुरसंगमे प्रथममयत्नेनोत्पत्तिरभूतपूर्वस्य शुभाशुभसूचकस्य ।

तत्रातुराद्वर्णोत्तमोऽन्याश्रमः पाषण्डः षण्डो मुण्डी जटिलः स्त्री व्याधितोऽनेकोऽजीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नार्द्रैकवसनः पङ्कतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुलेपनो विकृताङ्गरूपकर्मा खरोष्ट्रमहिषवाहनो विक्लवः श्वसन् रुदन् निष्ठुरामङ्गलाभिधायी दूरादाह्वयमानस्तृणलोष्टतुषाङ्गारभस्मतुषसीसास्थिकेशशिरोललाटनासिकास्यदन्तजिह्वाग्रीवानखानामिकांगुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजङ्घाकपालपललोपलमुसलशूर्पोपानन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रान्तदशाकार्पासभग्नच्युतस्पृक्काष्ठयष्टीतुलारज्जुपाशचर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुञ्चन् विलिखन् गृहीत्वा पक्वं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः ॥

आतुरादित्यादेर्दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभ इति संबन्धः आतुरवर्णादुत्तमो वर्णो यस्य दूतस्य । यथा शूद्रस्य ब्राह्मणादीनां त्रयाणामन्यतमो दूतः । यथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्यतरस्तथा क्षत्रियस्य ब्राह्मण इति । अन्याश्रमो भिन्नाश्रमः । चत्वार आश्रमाः । ब्रह्मचारी गृहस्थो यतिर्वानप्रस्थ इति । पाषाण्डा लिङ्गिनः । षण्डः क्लीबः । स्त्रीदूतः । अनेको युगपद्बहवो दूताः । जीर्णादिवसनः । विवर्णो विशिष्टवर्णः । विक्लवो भीरुः । निष्ठुरो रूक्षः । अमङ्गलाद्यभिधायी दूरादाह्वयमानो वैद्यम् । तृणादिस्पृक् । अनामिकाङ्गु-

लिः कनिष्ठायाः पूर्वा . मार्जनी शोधनी , भग्नच्युतौ तथाविधौ भाण्डौ . तथा काष्ठादिधरः . पादाभ्यां भुवनतल्पादीनि स्पृशन् . अथवा पादाभ्यां विलिखन् . अथवा पक्वं फलादि गृहीत्वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः . तद्विधमन्यत् क्लिन्नदुर्गन्धादि .

तद्यथा । घृतोदकादिद्रवसमीपस्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युषसि श्लेष्मामयेऽशुभः । पित्तामये तु शुभः । तथा सेतुभङ्गे छर्दिर्हिध्मातिसारादिष्वशुभः सेतुबन्धे तु शुभः । तथा मध्याह्नोभयसन्ध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वादिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभो यश्च वैद्यं सुप्तं नग्नं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विकृत्वं छिन्दन्तं भिन्दन्तमग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिन्तयन्तं कथयन्तं वोपतिष्ठति । यो वा दिशं याम्यां प्रतिकृताञ्जलिर्विषमैकपादस्थः । यस्मिन् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिन्द्रियार्थमुपलक्षयेत् संकल्पयेद्वा तं च नानुयायात् । अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुरस्यात्यन्तमारोग्यमाशंसमानेन प्रयातव्यम् ॥

विकारतुल्यगुणौ देशकालौ तद्यथेत्यादिना दर्शयति . श्लेष्मामयेषु घृतोदकादिसमीपस्थं वैद्यं दूत उपसर्पन्नशुभः . पित्तामयेषु शुभः . छर्द्यादिषु सेतुभङ्गे अशुभः . सेतुबन्धे शुभः . देशा उक्ताः . तथेत्यादिना काल उच्यते . उभयसंध्या पूर्वा चापरा च . नक्षत्रं महारोगदेशान्तरविवक्षया . यश्च दूतः सुप्तादिकं वैद्यमुपतिष्ठति तं दूतं वैद्यो नानुयायात् . योवा इत्यादिभिर्दूतविशेषणम् . विषमो भूमावसम्यक्स्थित एकपादस्तेन तिष्ठति यः . यस्मिन् व्याधिताश्रयमातुरमुद्दिश्य दूते कथयत्यशुभमिन्द्रियार्थं शब्दस्पर्शादिकं भिषगनुभवति वा संकल्पयति वा तं दूतं नानुयायात् . अतो यथोक्तादातुराद्वर्णोत्तम इत्यादिदर्शिताद्विपरीते करुणापेशलत्वादियुक्तेन भिषजा आतुरं द्रष्टुं प्रयातव्यम् .

प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतोदुम्बराश्वत्थमुक्तामणिच्छत्रदूर्वाङ्कुरादर्शकन्याध्वजस्यन्दनाष्टापदाक्षा नृपश्रीतरुर्भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या हया हंसचाषौ वृषः केसरी दक्षिणावर्तशंखाब्जासिद्धार्थकारोचनाः स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरवधूर्मदसिक्तगण्डो गजस्तोयलम्बोऽम्बुदः पूर्णकुम्भो हरिद्राग्निरिन्द्रः फलान्यार्द्रमांसं सितं चामरं गौः सवत्साङ्गना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वन्तरिर्वामनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धृता सिद्धमन्त्रं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिणयनमधुसूदनस्कन्दपद्मासनाः लोकपालाः सुराः खं दिशोऽग्निः सरांसि स्रवन्त्यः समुद्रा मखा मारुतो ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामामृतं बालखिल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः काञ्चनं माणिभद्रः सुमेरुः प्रियङ्गुः प्रदीपो वचा मोदकौ दितिरदितिररुन्धती ऋद्धिः सावित्र्युमाकाशगङ्गा शची देवसेना स्वधा शान्तिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यपत्यं क्षमा स्वस्तिशब्दो वषट्कार ओङ्कारपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मङ्गलानां शतं दर्शनात् स्पर्शनात् कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशन्त्युत्तमाम् । अपि च ॥

वैद्यस्यान्यस्य च दध्यादिकं मङ्गलानामष्टोत्तरशतं द-र्शनादिभिर्योऽशुभानि व्यपोह्य उत्तमामर्थसिद्धिं दिशति - अक्षता यवाः . स्यन्दनं रथादि . अष्टापदं चतुरङ्ग-फलकं . अक्षाः पाशाः श्रीतरुर्बिल्ववृक्षः . भद्रपीठं देवासनं चतुष्कोणम् . स्वस्तिक आकारविशेषः . की-चका वेणवो ये वेणवो वायुना शब्दायन्ते . वरव-धूरुत्तमा स्त्री . वर्धमानमलंकारविशेषः . यानान्यश्वा दीनि प्रयुक्तानि . बोधकरणेन धन्वन्तरिश्चित्रादिकृतः . समनो यः कश्चित् . तथा ब्राह्मणः . वराहः सूक-रः तोयमध्यादुत्थितः सन् अमृतं शब्द एव . मा-णिभद्रो यक्षविशेषः . दितिरसुरमाता . अदितिः सू र्यमाता . देवसेना तत्संज्ञा . स्वधा पितॄणाम् . शा-न्तिर्धर्मस्य . अपत्यं स्वस्य . क्षमा धर्मस्य . स्व-स्तीत्ययं शब्दः . अपि चेति समुच्चये .

पुन्नामानः पक्षिणो वामाः शिवाः । शिवा श्यामा पिङ्गला कोकिलारला चु-च्छुन्दरी सूकरी गृहगोधिकैकशफाश्च स्त्री-नामानो दक्षिणाः । शिखी चषकश्येनग-जाजकपयश्च । प्रवेशे तु विपरीताः । स-र्वत्र च दक्षिणाद्वामगमनमिष्टं श्वसृगालयोः । विपरीतं मृगविहङ्गयोः । सर्वथापि दर्शनं भरद्वाजचाषभासनकुलानाम् ॥

पुन्नामानो ये स्त्रीव्यञ्जना अपि पुरुषाभिधानाः शुकचाषादयस्ते वामाः शिवाः शुभाः प्रस्थानादिषु . शिवादयो दक्षिणाः शिवा इति संबन्धः . शिवा प्रसि-द्धा , श्यामा पिङ्गला अरला चेति पक्षिविशेषाः - चुच्छुन्दरी गन्धमूषिका . गृहगोधिका मुसली . एक-शफा बडवादिः . स्त्रीनामानः शिख्यादयश्च दक्षिणाः शिवाः . शिखी मयूरः . चषकः प्राणिविशेषस्तत्संज्ञ-कः , ये वामा उक्तास्ते प्रवेशे दक्षिणाः शुभाः ये च दक्षिणा उक्तास्ते प्रवेशे वामाः . मृगविहङ्गयोर्विप-रीतं वामाद्दक्षिणगमनम् . सर्वत्र प्रस्थानादिषु . सर्वथा सर्वप्रकारं पुरः पश्चात् प्रवेशे प्रस्थाने चेत्येवमादि भ-रद्वाजादीनां दर्शनम् .

शशसर्पाजाविगोधाजात्रिकसूकराणां तु कीर्तनमिष्टम् । न दर्शनं विरुतं वा । विपरीतमृक्षवानरयोः सर्वमपि त्वनिष्टं स-रटकुक्कुटविडालोलूकानाम् । तथा ग्रन्थ्य-र्बुदादिषु छेदशब्द इष्टो गुल्मोदरादिषु भे-दशब्दोऽतीसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्म-र्युदरादिषु प्रवर्तनशब्द इति । एवमन्येऽपि ध्वनयो योज्याः । सर्वत्रैव च स्थिर-स्थावरवर्द्धमानत्राताचलध्रुवक्षेमाशिवादयः श-ब्दा धन्यवादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः ॥

शशादीनां कीर्तनं पर्यायेणापि कीर्तनमेवैषां श-स्तं न दर्शनम् . दर्शनं विरुतं चैव नो कीर्तनमिति विपरीतार्थः . सरटादीनां संबन्धि सर्वमनिष्टं दर्शनं विरुतं कीर्तनं च . ग्रन्थ्यादिषु छेदनशब्द इष्टः . गुल्मादिषु भेदशब्दः . रक्तपित्तादिष्वित्यत्रादिग्रहणेन व-मनविरेचनवस्त्यादीनां ग्रहणम् . एवमन्ये ध्वनयो योज्याः . यथा पाण्डुरोगे शुनशब्दः . कासे क्षत-शब्दः . श्वासे छिन्नः . यक्ष्मिणः संस्थित इत्येव-मादिः . स्थिरादिशब्दा धन्यानां च वादित्राणां ध्वनयः सर्वत्र श्रेष्ठाः .

क्षतहतपतिताक्रोशप्रहारच्छेदभेददाह-हाहाप्रतिषेधादिशब्दाः चिकित्साप्रतिषेधाय ॥

क्षतादयः प्रस्तुतप्रतिषेधाय भवन्ति . शब्दा इति क्षतादिभिरभिसंबध्यते . तेन क्षतादिपर्यायाणामपि ग्रह-णम् . अ मा नो न प्रतिषेधशब्दाः . आदिग्रह-णेन निवृत्त्यादिपर्यायाणां ग्रहणम् . अथवा प्रतिषेध इत्ययं शब्द आदिरेषां शब्दानां ते प्रतिषेधादयः प्र-तिषेधप्रकारा इत्यर्थः .

दीप्तायां च दिशि क्रूराः पक्षिमृ-गध्वनयो वृक्षे वा रूक्षशुष्के सवल्लीकण्ट-के । तद्विधे वा देशे ॥

दीप्तेत्यादिकं चिकित्साप्रतिषेधायेत्यनेन संबध्यते . दीप्तां दिशं प्रति क्रूराणां मृगाणां पक्षिणां च ध्वनयः . प्राच्यादिप्रत्ययहेतुत्वेनानुमितैकापि सती दिग्व्यवहारार्थमधिष्ठातृदेवताविशेषनियमवशात् प्रविभक्तैवाष्टधा विभज्यते . तत्र विषुवति सूर्यो यत उदेति सा सहस्राक्षाधिष्ठिता ऐन्द्री नाम दिक् . तदभिमुखस्य दक्षिणे पार्श्वे वैवस्वताक्रान्तमूर्तिर्याम्या नाम . तस्यैव पश्चात् पत्या यादसामालिङ्गिता वारुणी नाम . तस्यैव वामतो राजराजस्वीकृता कौबेरी नाम . तासामन्तरालेषु विदिशः . तत्र दक्षिणपूर्वा चैत्रभानवी . दक्षिणपश्चिमा नैरृती . पश्चिमोत्तरा पावनी . उत्तरपूर्वा ऐशानीति . आसामष्टानां ककुभां भगवान् सहस्ररश्मिः पूर्वादिक्रमेणाहोरात्रभागेष्वष्टास्ववावरोधवेश्मास्विव दक्षिणः कामी क्रमेणैव भोक्तृत्वमनुभवति . तत्र पूर्वे दिनस्य यामे शातक्रतवीमाशामवलम्बते भगवान् . द्वितीये जातवेदसीम् . तृतीये समदर्शिलाञ्छिताम् . चतुर्थे रक्षोमालिनीम् . प्रथमे निशायामे वरुणाध्यासिताम् . द्वितीये समीरणनायिकाम् . तृतीये पुण्यजनाश्रिताम् . चतुर्थे वृषध्वजपालितामिति . तासां च सम्प्रति रविर्यामुपभुङ्क्ते सा स्वाधीनभर्तृकेव दीप्ता . यामुपभुज्य यातः सा प्रोषितभर्तृकेवाङ्गारिता . यां यास्यति सा वासकसज्जेव धूमिता . शेषाः परित्यक्तसमागमाशाः प्रव्रजिता इव शान्ताः . तत्रास्मानमवधिं कृत्वा दिशि दीप्तायां क्रूरमृगपक्षिवाचः . क्रूरा मृगाः क्रव्यादाः सृगालसिंहादयः . पक्षिणो गृध्रोलूकादयः . क्रव्यादाः क्रूराः . फलशाकादिभुजो मृगपक्षिणः सौम्याः . तद्विधे देशे रौक्ष्यादियुक्ते .

दर्शनं च तृणपललकाष्ठभारकर्परकलोष्टादीनां कण्टकोर्ध्वपादयानशयनासनादिभग्नोपस्कररिक्तकुम्भमद्यवसातैलतिलगर्भिणीश्वपाकव्यसनिमृतानां च । प्रवेशे चातुरगृहात् पूर्वोक्तमाङ्गल्यनिर्गमः । प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभतुष्टिस्तुतयश्चाशुभाः ॥

तृणादीनां दर्शनं चिकित्साप्रतिषेधाय . पललस्तिलकल्कः . ऊर्ध्वगाः पादा येषां यानादीनाम् . उपस्कर उपकरणद्रव्यम् . श्वपाकश्चण्डालः लुब्धकः . व्यसन्यतिदुःखी . मृतं शवम् . पूर्वोक्तानि मङ्गल्यानि घृतादीनि . तेषामातुरगृहान्निर्गमो वैद्यस्य प्रविशतः .

आतुरस्य वक्रानुवक्रा ग्रहा गर्हितस्थानस्थाः । केतुशनिराहुभिर्जन्मर्क्षाभिभवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिषेधाय ।

आतुरस्य वक्रानुवक्रादि चिकित्साप्रतिषेधाय ध्रुवं प्रतिबन्धाय . राशिचक्रे स्पष्टगते ये प्रतिनिवृत्य गन्तुं प्रवृत्तास्ते वक्राः . ततोऽपि पुनर्व्यावृत्ताः स्पष्टमार्गमनुप्राप्ता अनुवक्राः . गर्हिते स्थाने तिष्ठन्तीति गर्हितस्थानस्थाः . गर्हितस्थानमनुपचयराशिलक्षणम् . अनुपचयाश्च राशयः स्वजन्मनक्षत्रराशेः प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमसप्तमाष्टमनवमद्वादशराशयः . उपचयास्त्रिषडेकादशदशमाः . तत्राश्विन्यादीनां सप्तविंशतेः सपादनक्षत्रद्वयविभागेन क्रमेण मेषवृषभमिथुनकर्कटकसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनाख्या द्वादश राशयः . केत्वादिभिर्जन्मर्क्षाभिभवः जन्मर्क्षो जन्मराशिः तस्मिन् सन्निपातस्तदभिभवः . गृहदारादिषु गर्हितानामशुभानां लक्षणानां प्रादुर्भावः .

स्वप्नस्तु स्वयमन्येन वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः संकल्पितो भाविको दोषजश्च । तत्राद्यः पञ्चविधोऽफलः । तथा यथास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवातिह्रस्वोऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च ॥

सामान्येनादृष्टपूर्वदर्शनः स्वप्नश्च शुभाशुभहेतुः . स्वयं दृष्ट उपभोक्त्रा अन्येन वा तमुद्दिश्य दृष्टः .

स च दृष्टादिभेदेन सप्तविधः . दृष्टश्चक्षुषा गृहीतस्य स्वप्ने दर्शनम् . श्रुतस्याख्यायिकारूपेण स्वप्ने दर्शनं श्रुतः . अनुभूतः स्वसंवेदनादिना . प्रार्थित आकांक्षितः . इदं कथं नु मे स्यादिति कल्पितः संकल्पितः . इदं मयावश्यकर्तव्यमित्यस्य दर्शनं भाविकः स्वभावादागतः . दोषजो वातादिसामर्थ्यान्नभोगमनादिः . तत्राद्याः दृष्टश्रुतानुभूतप्रार्थितसंकल्पिताः पञ्चाफलाः . भाविकदोषजौ सफलौ दोषजोऽपि यथास्वप्रकृतिर्निष्फलः . यथा वातप्रकृतेर्वातजः . पित्तप्रकृतेः पित्तजः . एवं कफेऽपि वाच्यम् . तथा दिवा दृष्टश्च निष्फलः . विस्मृतादिरूपोऽपि निष्फलः . विस्मृतो यः साधु न स्मर्यते .

पूर्वरात्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति । गोसर्गे महत्सद्यश्च । निद्रया च पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानयमनियमादिभिर्वा ॥

निशादौ दृष्टः सफलोऽपि शुभाशुभश्चिरान् फलमल्पं च करोति . गोसर्गो रात्रेः क्षयः तस्मिन् सद्यः फलं महाफलं च . शुभश्च स्वप्नः स्वप्नादनन्तरं निद्रयानुपहतो महत् फलं ददाति सद्यश्च . तथा प्रतीपैर्दुष्टस्वप्नप्रतिकूलैर्वचोभिर्नोपहतः . अथवा स सर्वः स्वप्नो दानादिभिर्महत् सद्यश्च फलं ददाति . यम इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवृत्तिः . नियमः सद्वृत्तम् . आदिग्रहणेन मणिमन्त्रादीनां ग्रहणम् .

तत्र यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुनाकृष्यते । स हन्यते ज्वरेण । यो लाक्षारक्ताभमम्बरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्नार्या ह्रियते स रक्तपित्तेन । यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहिषवराहान्यतमेन स यक्ष्मणा । यस्य कण्टकिनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते स गुल्मेन । यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन । यस्य नग्नस्याज्यावसिक्तस्याग्निमनर्चिषं जुह्वतो जायन्ते पद्मान्युरसि स कुष्ठेन । यश्चण्डालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण । यो मत्तः सोऽपस्मारेण । यश्चन्द्रसूर्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते । यस्तयोः पतनं तस्य नेत्रविनाशः ॥

तत्रेत्यादिना स्वप्नविशेषान् दर्शयति . सुबोधम् . प्रेता निकृष्टा भूतविशेषाः यस्य हृदि कण्टकीलतादिकं जायते स गुल्मेन हन्यत इति संबन्धः . यस्य पुनः कण्टकिलतादिकं शिरसि जायते स शिरोरोगेण हन्यते . शस्त्रेण कर्त्रा शिरःच्छेदेन करणभूतेन हन्यते . सर्वत्र तृतीयान्तैर्हन्यत इति संबध्यते . उपरागो राहुच्छायया . तयोरिति चन्द्रसूर्ययोः .

यः शष्कुलीरपूपान्वाभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति यस्य शिरसि लतादयो जायन्ते वयांसि च निलीयन्ते मौण्ड्यं वा भवति यो गृध्रोलूककाकाद्यैः प्रेतपिशाचरक्षोद्रविडान्ध्रस्त्रीचण्डालाद्यैर्वा परिवार्यते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यन्नाकृष्यते अन्तावसायिभिर्वा स्वयं वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरथेन प्रेतैः प्रव्रजितैर्वा परिष्वज्यते नग्नो वा रक्तां स्रजं धारयति पङ्कदिग्धो हसति नृत्यति वा वेत्रवंशकण्टकतृणगहने संसज्यते पतति वा पांसुप्रधानायां भुवि वल्मीकभस्मश्मशानश्वभ्रायतनेषु वा पङ्ककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा ह्रियते रक्तकुसुमवनां भूमिं गुहामन्धकाराचितां

पापकर्मालयं संबाधं जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते । श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं विवाहं चानुभवति शैलप्रासादाग्रात्पतत्यारोहति वा यूपपुष्पाढ्यशाल्मलीकोविदारकिंशुकपारिभद्रकान्यो वा पराजीयते बध्यते छर्दयति विरिच्यते हृष्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्याककार्पासानश्नाति पक्वान्नं पिबति मद्यं स्नेहं वाभ्यज्यति निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः पितृभिः चन्द्रार्कतारादीपदेवतानेत्रदर्शनान्यनुपततो नश्यतो वा पश्यति वक्त्रं वा बाहुमङ्गं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान् कषायवाससोऽसौम्यान् दण्डपाशहस्तान् कृष्णारक्ताक्षान् स्त्रियं वा कृष्णशुक्लदर्शनां दीर्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पञ्चतामाप्नुवन्ति स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति । भवन्ति चात्र ॥

शष्कुली तिलकृता . छर्दयति तदेव यत् स्वप्ने जग्धम् . लतादयो लतावंशतालाः . वयांसि पक्षिणः . गृध्रादिभिः परिवारणम् . आन्ध्रद्रविडौ दाक्षिणात्यजनपदनामनी . अन्तावसायिनश्चण्डालादयः वेत्रं काष्ठविशेषः . वल्मीकादिषु वा पतति . वल्मीकं पिपीलिकास्थानम् . संबाधं संकटम् . जननी माता . वयोवृद्धिर्यथा बाल्ये यौवनं वार्धकं वा . यूपादीन् वा आरोहति . चन्द्रादीन् पततो नश्यतो वा यः पश्यति . एवमेतच्छष्कुल्यपूपादिकं दृष्ट्वा व्याधिता निश्चितं पञ्चत्वं प्राप्नुवन्ति . स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति . भवन्ति चात्रेति पद्यारम्भे तन्त्ररीतिः .

मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखात्मभिः

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत्

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान्
साधून्यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाशयान्
कन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्रुधिरोक्षितम् ॥
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।
आरोहेत् गोऽश्वयानं च तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥
पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतिः ।
संबाधान्निस्सृतिः स्पर्शास्तारकाचलभास्वताम्
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं स बहुशोऽश्नुते ॥

मनोवहानामित्यादि सुबोधम् . देवानित्यादिना शुभाः स्वप्ना उच्यन्ते . देवानित्यादेर्यः पश्येदिति संबन्धः . तथा छत्रादीनि यो लभते शैलादींश्चारोहेत् नद्यादींश्च तरेत् पूर्वोत्तरगमनादिकं च यस्य स्यात्स आयुरादिकमश्नुते . नराशनो राक्षसः . उक्षितं सिक्तम् . सुमनसः पुष्पाणि . ह्रदो गम्भीरः . अगम्या सकुल्यान्यजातिश्च . मृतिर्मरणम् ,

पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतकृशात्मनाम् ।
मलिनाम्बरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥
तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पाम्बरात्मनाम् ।
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभम् ॥

दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान् शोभनान् वा
प्रातः स्नातः सर्षपानग्निवर्णान् ।

हुत्वा सावित्र्या सर्षिपाक्तांस्तिलान्वा
पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥

पितृप्रभृतीनां शुभानामपि क्रुद्धायात्मनां सतां म-
लिनांबरपुष्पधारिणां च दर्शनं नेष्यते . तेषामेव पि-
त्रादीनां तुष्टादिगुणानां दर्शनं शस्यत इति संबन्धः .
तैरिति तुष्टादिगुणैः पित्रादिभिः .

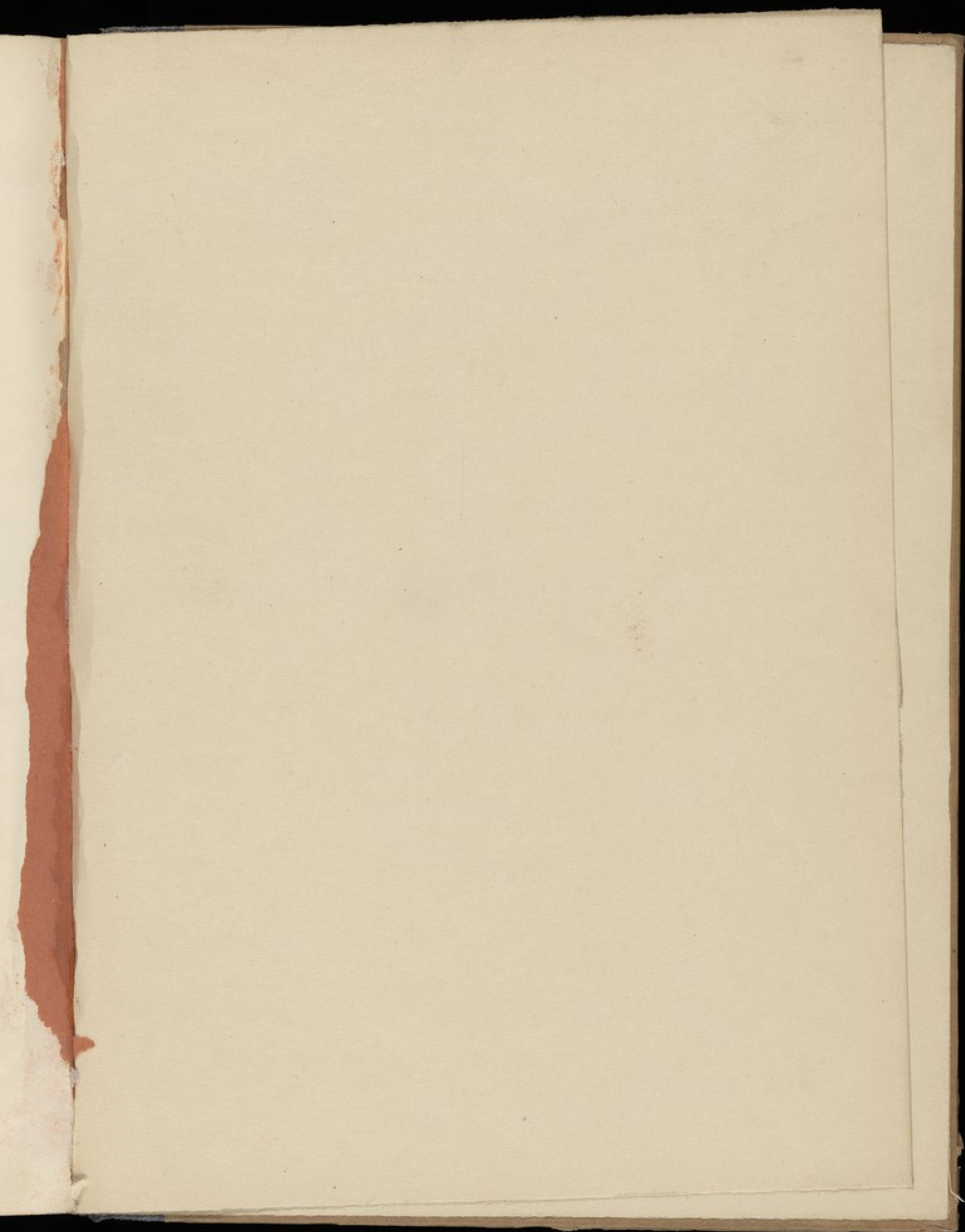
मङ्गलाचारसंपन्नपरिवारस्तथातुरः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥
इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥

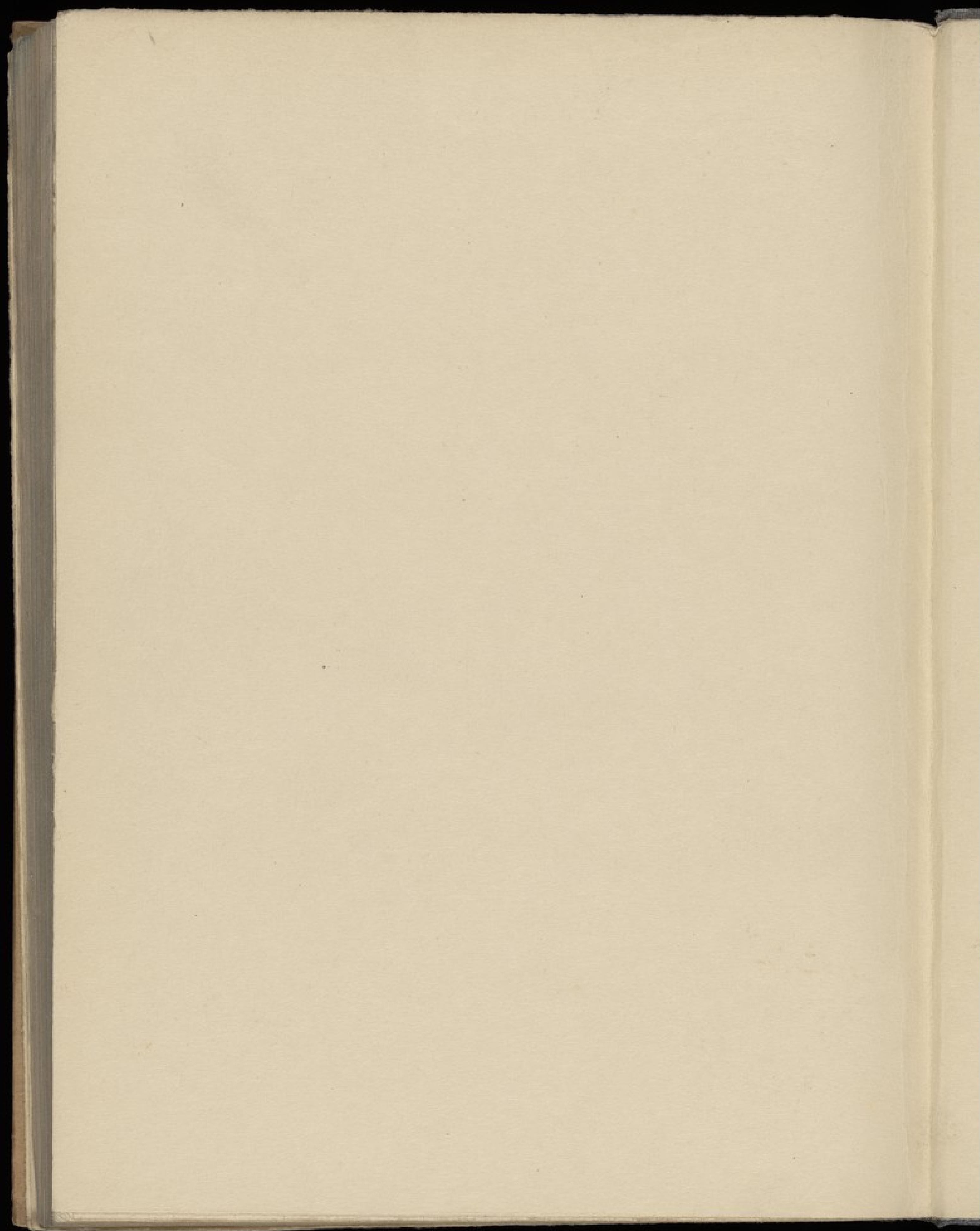
इति दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

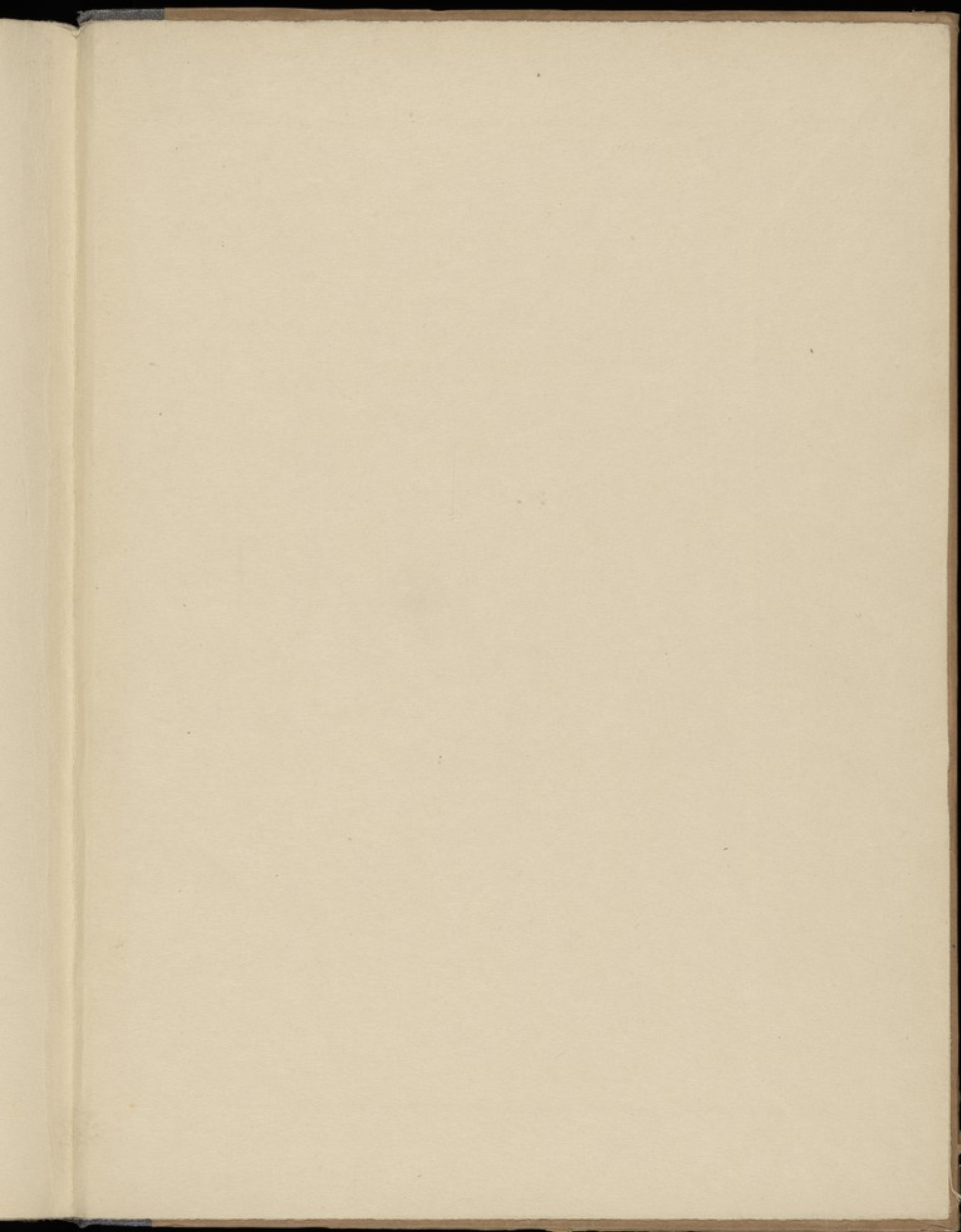
मङ्गलाचारसंपन्नादिकमारोग्यलक्षणम् . प्रभूतानां द्र-
व्याणां संग्रहस्तथोक्तः . सत्त्वलक्षणानि शौचास्तिक्या-
दीनि . स्थाननाम निरूप्यते . अस्मिन् स्थाने शरी-
रस्य जन्मनः प्रभृति मरणं यावद्यतः सम्यगुदाहृतं प्र-
दर्शितम् . अतः स्थानं शारीरमुच्यत इति .

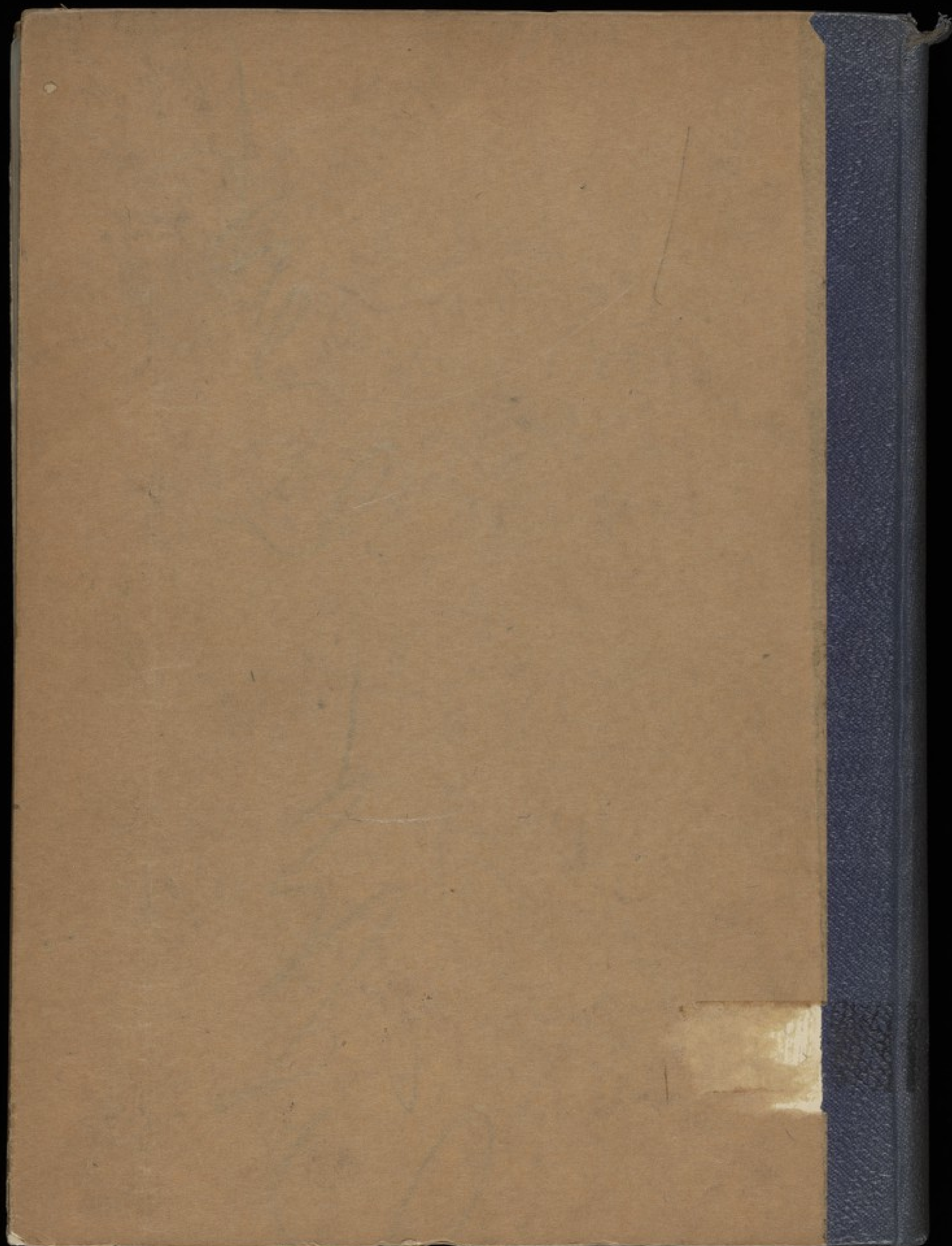
इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
द्वादशोऽध्यायः ॥

इति शारीरस्थानं समाप्तम् ॥







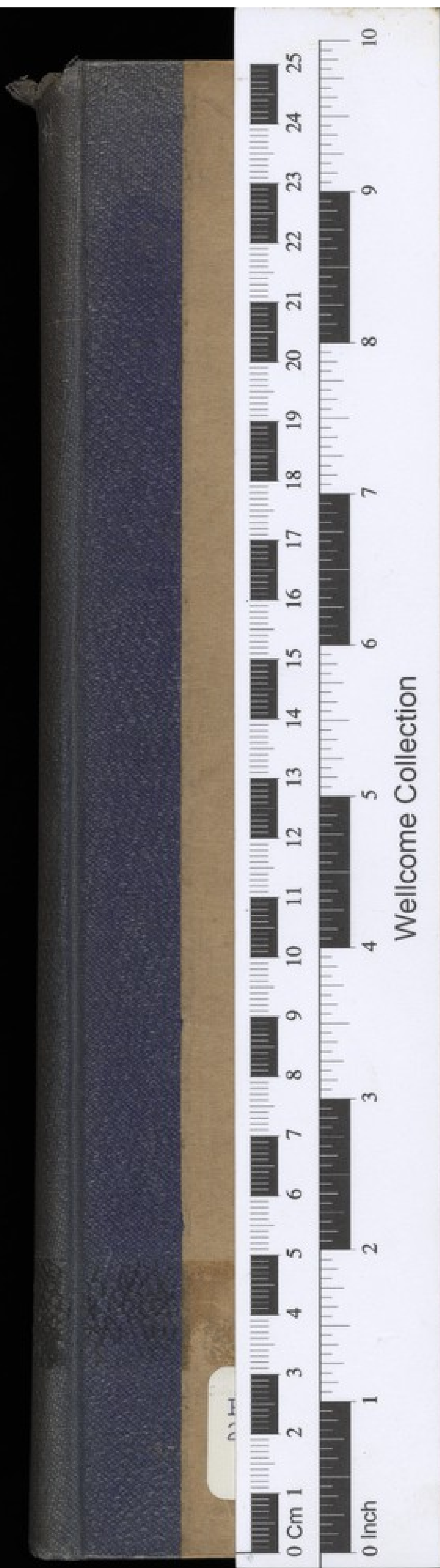


ASHTĀNGSAMGRAH INDŪVYĀKHYA NIDĀNSTHĀN I










व उपक्रम उक्तः . तत्र
च्छोधनस्य च स्नेहस्वेदपूर्वक-
र्दनकरणप्राधान्यात्तद्विज्ञानार्थम-
दे . स्नेहस्य शोधनाङ्गत्वात्
स्नेहाद्युपयोगाय देशादिवैप-
ननाय च तद्योगिद्रव्याणां स्ने-
साशरावोदञ्चनादीनां तद्व्याप-
संभारसंग्रहं कुर्यात् .

सूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
विपरीतं विरूक्षणम् ॥
स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥
न्माद्येव च शीलनात् ।

मौषधं प्रायेण स्नेहनमन्यदेवं-
दर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् . वि-
म् . अत्रापि प्रायोग्रहण-
ष्टयं सर्व
तत्रापि
हि द्रव्ये
संस्कारगुण
दिषु संभ
चन्दन
भवति
माधुर्य

तरश्चा
लान्मज

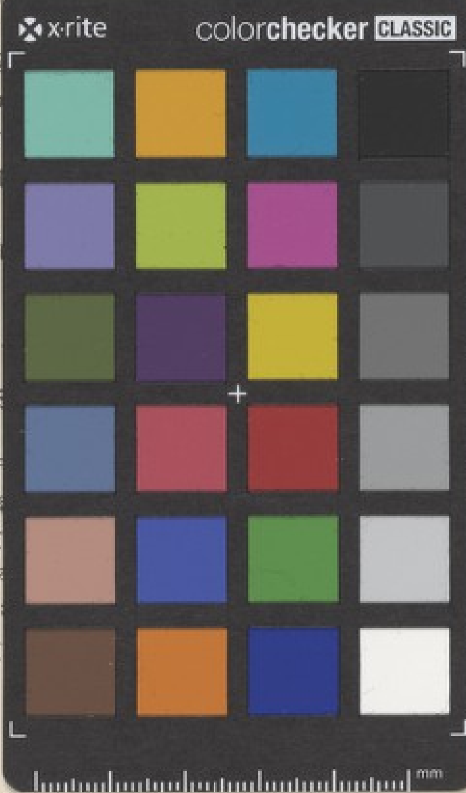
वैं पित्तघ्न
द्वेन वात
क्षया इतर
पित्तघ्नत
ति .
स्मादुत्तर

तैलस्य पूर्वत्वासंभवात् पित्तघ्नत्वासंभवः वसाया मज्ज्ञश्च यत्र मांसानुगस्वरूपत्वेन पित्तघ्नत्वं संभवति तत्र पित्तघ्नत्वम् . अथवा शोधनाङ्गानां सर्पिरादीनां वमनादिक्रियोपकारयोगादेवंस्वरूपतापरिणाम इति ग्रन्थाविरोधः . सुबोधम् .

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥
स्नेहाशया दधिक्षीरं मांसास्थिफलदारु च ।

सर्पिरादिभ्योऽन्यतमाभ्यां यमको भवत्यन्यतमैस्त्रिवृतो भवति . सर्वैः पुनर्महास्नेहः . एतच्च प्रदेशे वाक्येषूपयुज्यते . दध्यादयः स्नेहाशयाः सर्पिरादिस्नेहानां योनयः . तत्र दधि क्षीरञ्च घृताशयः . क्षीरस्य नवनीतयोनित्वात् . मांसं वसाशयः अस्थि मज्जाशयः . फलानि च दारूणि च तैलाशयः . स्नेहस्य विषयं दर्शयति .

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्ररेतसः ॥
णप्रतिबोधिनः ।



न ह्यस्नेहितः स्वेद्य इत्य-
स प्रथमं स्नेह्यः . आ-
बन्धः . क्षीणशब्दस्यास्त्र-
अभिष्यन्दाक्षिरोगी . दारु-
वर्त्मरोगः . एते स्नेह्याः .

क्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ळरोगगरोदरैः ॥
ामयैश्च पीडिताः ।
पि वस्तौ विरेचने ॥

तु स्नेह्या इति संबन्धः .
तिस्थूलस्याभिमेदसोर्वृद्धिः .
मद् . ऊरुस्तम्भादीनां पी-